



รายงานฉบับสมบูรณ์
โครงการวิจัยการปรับตัวของชาวนาไทยยุคหลังนโยบายจำนำข้าว ปี พ.ศ. 2557

โดย
สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สนับสนุนโดย
สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม (สกสว.)
ฝ่ายชุมชนและสังคม (ฝ่าย 4)
พฤษภาคม 2564

รายงานฉบับสมบูรณ์
โครงการวิจัยการปรับตัวของชาวนาไทยยุคหลังนโยบายจำนำข้าว ปี พ.ศ. 2557

คณะผู้วิจัย

- | | |
|------------------------------|----------------------------------------|
| 1. รศ.ดร.ประภาส ปิ่นตบแต่ง | สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย |
| 2. นางสุภา ไยเมือง | มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน |
| 3. ดร.สุรางค์รัตน์ จำเนียรพล | สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย |
| 4. ดร.มนทกานต์ ฉิมมามี | สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย |
| 5. ดร.ธนาชนนท์ บัวทอง | สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย |
| 6. ดร.วีระ หวังสัจจะโชค | คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร |

ภาคีเครือข่าย

- | | |
|--------------------------------|-----------------------|
| 1. อาจารย์ ดร.โอฬาร อ่องพะ | มหาวิทยาลัยแม่โจ้ |
| 2. ผศ.ดร.ชัยวัฒน์ โยธี | มหาวิทยาลัยราชภัฏยะลา |
| 3. อาจารย์คมวิทย์ สุขเสณีย์ | มหาวิทยาลัยราชภัฏยะลา |
| 4. อาจารย์อุเชนทร์ เชียงเสน | มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์ |
| 5. นางสาวเกษศิริรินทร์ พิบูลย์ | นักวิจัยอิสระ |
| 6. นายศิริศักดิ์ คชสวัสดิ์ | นักวิจัยอิสระ |
| 7. นางสาวพรพนา ก้วยเจริญ | นักวิจัยอิสระ |
| 8. นายสรวิศ เหลาเกี่ยมทุ่ง | นักวิจัยอิสระ |
| 9. นายเฉลิมชัย วัตจ้ง | นักวิจัยอิสระ |
| 10. นายวศิน พงษ์เก่า | นักวิจัยอิสระ |

ผู้ช่วยนักวิจัย

- | | |
|--------------------------|----------------------------------------|
| 1. นายพลัฏฐ์ อำไพ | สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย |
| 2. นายชาญธานินทร์ ไสแก้ว | สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย |

สนับสนุนโดย

สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม (สกสว.)

ฝ่ายชุมชนและสังคม (ฝ่าย 4)

พฤษภาคม 2564

บทสรุปผู้บริหาร

โครงการวิจัยการปรับตัวของชาวนาไทยยุคหลังนโยบายจํานำข้าว ปี พ.ศ.2557 มีวัตถุประสงค์ของการวิจัย (1) เพื่อศึกษารูปแบบ บทเรียน และเงื่อนไขการปรับตัวของชาวนาในพื้นที่จริง แต่ละภูมิภาคท่ามกลางปัญหาทางเศรษฐกิจในภาคเกษตรยุคหลังนโยบายจํานำข้าว ปี พ.ศ. 2557 (2) เพื่อศึกษาและติดตามการนํานโยบายด้านข้าวและชาวนาไปปฏิบัติ ปฏิสัมพันธ์ของสังคมชาวนาต่อนโยบาย และพิจารณานโยบายที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ส่งผลลัพธ์ (outcome) และสร้างผลสะท้อน (impact) ต่อทิศทางการปรับตัวของชาวนา และ(3) เพื่อพัฒนาตัวแบบทางเลือกในการปรับตัวของชาวนาและสังคมเกษตรในโครงสร้างชนบทสำหรับการสร้างเศรษฐกิจฐานราก และการรวมกลุ่มของชุมชนในสังคมเกษตรที่เป็นธรรม

ผลการศึกษา ได้แบ่งเป็นสามส่วนด้วยกันคือ ส่วนที่ 1 ได้เสนอให้เห็นภาพรวมของลักษณะ ปริมาณ พื้นที่การทำนา วิธีการผลิตและภาพชีวิตของชาวนาในภูมิภาคต่างๆ (โปรดดูรายละเอียดในบทที่ 3) ส่วนที่ 2 เป็นการศึกษาโดยการสำรวจด้วยแบบสำรวจชาวนาโดยการเก็บข้อมูลแบบสอบถามทั้ง 5 ภูมิภาค ในช่วงระหว่างเดือนกรกฎาคม - ตุลาคม 2562 ได้จำนวนตัวอย่างทั้งสิ้น 1,008 ราย และส่วนที่สาม การศึกษาเฉพาะกรณี (Case Study) หลังจากขั้นตอนของการวิจัยเชิงสำรวจเพื่อหารูปแบบของการปรับตัวของชาวนา และมีการคัดเลือกพื้นที่สำหรับพัฒนาเป็นตัวแบบในการศึกษาเฉพาะกรณีในแต่ละภูมิภาค ภูมิภาคละ 1-2 พื้นที่ รวม 7 กรณีศึกษา เพื่อให้การศึกษาเฉพาะกรณีสามารถนำไปพัฒนาตัวแบบทางเลือกการปรับตัวของชาวนา

1. ผลการศึกษาจากการสำรวจชาวนาไทย

ผลจากการเก็บข้อมูลแบบสอบถามทั้ง 5 ภูมิภาค ในช่วงระหว่างเดือนกรกฎาคม - ตุลาคม 2562 ได้จำนวนตัวอย่างทั้งสิ้น 1,008 ราย สามารถแบ่งการนำเสนอผลการศึกษาหลักได้ดังนี้

1) สถานการณ์เปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมของครัวเรือนชาวนา และการสืบทอดอาชีพชาวนา

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางประชากรของครัวเรือนชาวนาส่งผลต่อการลดลงของแรงงานและผลิตภาพของภาคเกษตรในอนาคต ผลจากการสำรวจยืนยันว่าสังคมชาวนาในปัจจุบันเป็นสังคมคนสูงอายุ โดยพบว่ากลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่มีอายุอยู่ในช่วงวัยแรงงานตอนปลายหรือมีอายุ 50 ปีขึ้นไป มากกว่าร้อยละ 70 ในขณะที่ขนาดของครัวเรือนชาวนาไทยมีขนาดเล็กลง มีจำนวนสมาชิกเฉลี่ยประมาณ 5 คน อีกทั้ง สมาชิกวัยแรงงาน ของครัวเรือนชาวนาเกือบครึ่ง (ร้อยละ 43) อาศัยอยู่นอกครัวเรือน หรือไปทำงานต่างถิ่น ทำให้ครัวเรือนชาวนาบางส่วน (ร้อยละ 26) ต้องพึ่งพาแรงงานรับจ้างภายนอกมากกว่า นอกจากนี้ การสืบทอดอาชีพการทำนาในอนาคตของลูกหลานชาวนาอาจจะลดลงไปเรื่อยๆ เนื่องจากความแตกต่างเรื่องการศึกษา ระหว่างรุ่นภายในครอบครัว กล่าวคือ ในรุ่นลูกจะมีการศึกษาสูงกว่ารุ่นพ่อแม่ ทำให้มีทางเลือกในการประกอบอาชีพมากขึ้น ทั้งนี้ สัดส่วนของแรงงานในครัวเรือนที่จะสืบทอดอาชีพการทำนาลดลง ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการจัดสรรแหล่งรายได้ของครัวเรือนชาวนาให้มีความหลากหลาย เพื่อลดความเสี่ยงจากความไม่แน่นอนของรายได้ในภาคเกษตร ดังนั้น ลักษณะของการทำงานของสมาชิกในครัวเรือนชาวนาผสมผสานกันระหว่างการทำงานในและนอกภาคเกษตร โดยส่วนใหญ่มีองค์ประกอบของครัวเรือนที่สมาชิกทำนา (ร้อยละ 53) ผสมผสานกับสมาชิกที่ออกไปทำงานนอกภาคเกษตร (ร้อยละ 47)

การฉายภาพการสืบทอดอาชีพการทำนาจากมุมมองในระดับครัวเรือนของชาวนา ที่พบว่ามีแนวโน้มของการสืบทอดอาชีพชาวนาลดลงในอนาคต พิจารณาได้จาก 2 ปัจจัยสำคัญ คือ การกำหนดอายุเกษียณจาก

การทำนาของชาวนาไทย และความคาดหวังความคาดหวังต่อการศึกษาและอาชีพของบุตรหลานในครัวเรือนพบว่า ชาวนาส่วนใหญ่ไม่ได้กำหนดอายุเกษียณของตนเองที่แน่นอน ยกเว้นให้เงื่อนไขด้านสุขภาพเป็นตัวกำหนด ดังนั้น มีแนวโน้มว่าประชากรรุ่นพ่อแม่จะยังคงทำนาไปจนถึงอายุ 70 ปี เป็นอย่างน้อย ในขณะที่ความคาดหวังให้รุ่นลูกหลานของตนเองมาสืบต่ออาชีพชาวนา มีประมาณเกือบครึ่งหนึ่ง อย่างไรก็ตาม แม้จะอยากให้มีคนมาสืบต่ออาชีพชาวนา แต่กลับตรงข้ามกับผลการศึกษาที่ชาวนาในรุ่นพ่อแม่จะนิยมส่งให้ลูกหลานศึกษาต่อ โดยคาดหวังให้จบสูงสุดในระดับปริญญาตรี อีกทั้งส่วนใหญ่ยังต้องการให้บุตรหลานทำงานราชการหรือรัฐวิสาหกิจ รองลงมา คือ ประกอบธุรกิจส่วนตัว และทำงานเอกชน ซึ่งอยู่นอกภาคเกษตรทั้งสิ้น นอกจากนี้ มีอีกประมาณร้อยละ 16 ที่ยังไม่มีคนรับช่วงต่อการทำนา ซึ่งอาจส่งผลให้อาชีพการทำนาลึบลงไปในรุ่นของพ่อแม่เท่านั้น

การเปลี่ยนแปลงด้านการทำนา กลุ่มตัวอย่างในการศึกษานี้ เป็นเกษตรกรรายย่อยส่วนใหญ่ทำนาในพื้นที่ไม่เกิน 10 ไร่ (ร้อยละ 46) รองลงมาคือ กลุ่มที่ทำนาประมาณ 11-20 ไร่ (ร้อยละ 31) ในขณะที่กลุ่มที่ทำนามากกว่า 100 ไร่ มีไม่ถึงร้อยละ 1 เป็นที่น่าสังเกตว่าชาวนามีการแบ่งที่ดินไปปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นๆ ด้วยหรือปลูกแซมบนคันนา รวมถึงเลี้ยงสัตว์ แต่มีขนาดพื้นที่ไม่มากนัก เฉลี่ยไม่เกิน 5 ไร่ ทั้งนี้ ความสำคัญของการปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น หรือการเลี้ยงสัตว์ผสมผสานไปกับการทำนา สะท้อนให้เห็นว่าครัวเรือนชาวนาเริ่มมีการกระจายแหล่งเงินทุนไปสู่งานเกษตรอื่นๆ รวมถึงงานนอกภาคเกษตรด้วย เพื่อเพิ่มช่องทางหารายได้มาเป็นค่าใช้จ่ายในชีวิตประจำวันระหว่างรอขายข้าว ตลอดจนรวบรวมมาเป็นเงินสำหรับลงทุนทำนาในแต่ละครั้งด้วย ดังนั้น ลักษณะของการใช้ประโยชน์จากที่ดินที่มีอยู่ไปทำการเกษตรอื่นๆ จะเน้นทั้งการปลูกไม้โตเร็วที่มีอายุรอบหมุนเวียนในการตัดฟันสั้นและมีศักยภาพเชิงพาณิชย์สูง เช่น ยูคาลิปตัส ที่ปลูกมากในภาคตะวันออก โดยปลูกบนคันนาและตามแนวเขตแปลงเกษตร

นอกจากนี้ การเปลี่ยนแปลงด้านปัจจัยการผลิตในการทำนา เมื่อเปรียบเทียบกับก่อนและหลังปี 2557 มีความแตกต่างไม่มากนัก โดยมีสัดส่วนของครัวเรือนชาวนาที่มีเฉพาะผู้จัดการนาเพิ่มมากขึ้นจากประมาณร้อยละ 15 ไปเป็นร้อยละ 17 และยิ่งพบว่าสัดส่วนของครัวเรือนที่มีเฉพาะแรงงานทำนาเต็มเวลาลดลงจากร้อยละ 45 เป็นร้อยละ 43 ยกเว้นในภาคกลางที่มีแรงงานรับจ้างเพิ่มสูงขึ้น ประกอบกับผลสำรวจในทุกภูมิภาคพบว่า มีสัดส่วนการใช้เครื่องจักรที่สำคัญแทบทุกประเภทเพิ่มขึ้น ซึ่งเป็นไปในทิศทางเดียวกับแนวโน้มเรื่องการขาดแคลนแรงงานในภาคเกษตร ทั้งแรงงานในครัวเรือนชาวนาเอง และแรงงานรับจ้าง

การเปลี่ยนแปลงด้านต้นทุนการทำนาและผลผลิตต่อไร่ เมื่อเปรียบเทียบกับก่อนปี 2557 พบว่าในภาพรวมชาวนาส่วนใหญ่ประสบกับปัญหาต้นทุนการทำนาเพิ่มสูงขึ้น โดยเฉพาะชาวนาในภาคเหนือ ในขณะที่ชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีสัดส่วนของผู้ที่ประสบปัญหาต้นทุนการทำนาสูงขึ้นน้อยกว่าภูมิภาคอื่นๆ โดยระบุว่าสาเหตุที่สามารถลดต้นทุนได้ เมื่อเปรียบเทียบกับก่อนปี 2557 เนื่องจากเปลี่ยนมาใช้ปุ๋ยอินทรีย์หรือปุ๋ยชีวภาพเพิ่มมากขึ้น และลดการปุ๋ยเคมีที่มีราคาแพงกว่าลง สำหรับผลการสำรวจด้านผลผลิตที่ได้ต่อไร่ ส่วนใหญ่สามารถทำผลผลิตได้ไม่แตกต่างกันมากนักระหว่างก่อนและหลังปี 2557 (ร้อยละ 56.4) ในขณะที่มีบางส่วนรายงานว่าสามารถทำผลผลิตต่อไร่ได้เพิ่มมากขึ้น (ร้อยละ 26.4) เนื่องจากมีการนำเทคโนโลยีเข้ามาช่วยในการทำนาทั้งในระยะเตรียมการปลูก ระหว่างปลูก และหลังเก็บเกี่ยว

สำหรับสถานการณ์การประกอบอาชีพเสริมของชาวนา พบว่ากลุ่มที่ทำนาเป็นหลักเพียงอาชีพเดียว เมื่อเปรียบเทียบกับก่อนและหลังปี 2557 ไม่แตกต่างกันมากนัก (ประมาณร้อยละ 52-53) แต่ที่น่าสนใจคือ กลุ่มที่ทำนาเป็นหลัก และประกอบอาชีพอื่นเสริมด้วยมีสัดส่วนเพิ่มมากขึ้น สำหรับอาชีพที่ชาวนาทำควบคู่ไปด้วย เช่น ค่าขาย ปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น หรือไปเป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตร และนอกภาคเกษตร

2) สถานะและรูปแบบการปรับตัวของชาวนา

ผลจากการสำรวจสถานะและรูปแบบการปรับตัวของชาวนาในแต่ละพื้นที่และภูมิภาค พบว่าชาวนามีการปรับตัวด้วยวิธีการต่างๆ มาตั้งแต่ก่อนหน้าที่จะมีนโยบายจำนำข้าวในปี 2557 แล้ว และยังทำเรื่อยมาจนถึงคาบเวลาที่มีการสำรวจ ซึ่งสามารถจำแนกได้เป็น 4 รูปแบบสำคัญ ได้แก่

(1) การปรับตัวโดยการลดต้นทุนการทำนา เป็นวิธีการที่ชาวนาใช้มากที่สุด โดยพบว่ากลุ่มตัวอย่างเกินครึ่งหนึ่ง (ร้อยละ 43.6) มีการปรับตัวโดยการลดค่าใช้จ่ายที่เป็นต้นทุนการผลิตที่สำคัญ โดยลดค่าปุ๋ย เปลี่ยนมาใช้ปุ๋ยคอก หรือปุ๋ยอินทรีย์ที่ผลิตขึ้นมาเอง ลดการจ้างแรงงานเปลี่ยนมาใช้เครื่องจักรหรือนำเทคโนโลยีมาช่วยผ่อนแรงเพิ่มขึ้น รวมถึงลดค่าใช้จ่ายเรื่องเมล็ดพันธุ์ โดยหันมาใช้พันธุ์ข้าวปลูกไว้เองเพิ่มมากขึ้น

(2) การปรับตัวโดยการทำนาร่วมกับการปลูกพืชชนิดอื่นๆ เป็นวิธีการปรับตัวที่เสริมกันกับการลดต้นทุนในการปรับตัวรูปแบบแรก โดยแสวงหารายได้เพิ่มไปในเวลาเดียวกันด้วยการทำนาร่วมกับการปลูกพืชชนิดอื่นๆ แบ่งเป็น 3 ลักษณะด้วยกัน คือ การจัดสรรพื้นที่สำหรับปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่ไปกับการทำนา การปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนา และการปลูกพืชเศรษฐกิจสลับกับการทำนา ซึ่งวิธีการปรับตัวเหล่านี้ ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากนโยบายส่งเสริมของภาครัฐด้วย

(3) การปรับตัวในเชิงการผลิตโดยเปลี่ยนเป็นการปลูกข้าวอินทรีย์ ประมาณ 1 ใน 5 ของกลุ่มตัวอย่าง รายงานว่าได้ปรับตัวโดยการเปลี่ยนวิธีการผลิตมาสู่การทำข้าวอินทรีย์ โดยเฉพาะกลุ่มชาวนาที่เพิ่งมาเปลี่ยนหลังจากยุคนโยบายจำนำข้าวปี 2557 (ประมาณร้อยละ 8) ให้เหตุผลว่าเนื่องจากได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐภายใต้นโยบายส่งเสริมการผลิตข้าวอินทรีย์ 1 ล้านไร่

(4) การปรับตัวเชิงพื้นที่และจำนวนครั้งในการทำนา พบว่ามีสัดส่วนน้อยที่สุดที่จะปรับตัวด้วยการลดพื้นที่การทำนา (ร้อยละ 7.8) และลดจำนวนการทำนาต่อปีลง (ร้อยละ 2.5) แม้จะตั้งเงื่อนไขเรื่องราคาขายข้าวที่อาจลดลง แต่ผลการสำรวจพบว่า กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ (ร้อยละ 85.1) ยังคงทำนาเท่าเดิม และเมื่อจำแนกตามรายภูมิภาคส่วนใหญ่ก็มีพื้นที่ทำนาเท่าเดิมเช่นเดียวกับในภาพรวม

เมื่อวิเคราะห์ถึงการตัดสินใจทำนาในอนาคต จากข้อคำถามที่ได้จำลองเงื่อนไขที่อาจส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงการทำนา อันได้แก่ ราคาข้าว ราคาสินค้าเกษตรอื่นๆ การยกเลิกนโยบายอุดหนุนราคาข้าวและการเพาะปลูก สภาพภูมิอากาศ/ภัยพิบัติ การระบาดของโรคและแมลงศัตรูพืช ราคาที่ดิน การขาดแคลนแรงงานในการทำนา และราคาเครื่องจักรกล สามารถสรุปข้อค้นพบสำคัญได้ดังนี้

(1) ไม่ว่าปัจจัยที่เกี่ยวข้องจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร ในภาพรวมกลุ่มตัวอย่างมากกว่าร้อยละ 80 ยืนยันที่จะทำนาในพื้นที่เท่าเดิม และจำนวนครั้งในการทำนาเท่าเดิม โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงด้านราคาข้าวเนื่องจากมีเหตุผลสำคัญ ได้แก่ เป็นการทำนาในที่ดินตนเอง สืบทอดอาชีพบรรพบุรุษ ไม่มีทางเลือกในการประกอบอาชีพอื่นๆ เนื่องจากข้อจำกัดด้านสุขภาพและการศึกษา รวมถึงข้อจำกัดทางด้านสภาพของพื้นที่ที่ปรับไปทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่นได้ยาก นอกจากการทำนา

อย่างไรก็ตาม ยกเว้นในพื้นที่ภาคกลางที่เป็นภาคที่มีความอ่อนไหวและไวต่อการเปลี่ยนแปลงมากที่สุด โดยเฉพาะในกรณีที่กำหนดให้ราคาขายข้าวลดลง จะส่งผลต่อการลดพื้นที่ทำนา ส่วนการเพิ่มขนาดพื้นที่ทำนาเมื่อกำหนดให้ราคาขายข้าวสูงขึ้น อาจเกิดขึ้นได้ยากกว่าภาคอื่น เนื่องจากในปัจจุบันพื้นที่ปลูกข้าวในภาคกลางถูกใช้อย่างเต็มประสิทธิภาพอยู่แล้ว ในขณะที่ข้อค้นพบจากภาคตะวันออก ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมอย่างมากพบว่า กลุ่มตัวอย่างในภาคตะวันออกมีสัดส่วนในการตัดสินใจลดและเลิกทำนาในทุกสถานการณ์มากกว่าภาคอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นในกรณีของการยกเลิกนโยบายอุดหนุนการทำนา การเปลี่ยนแปลงสภาพอากาศและภัยพิบัติ การเปลี่ยนแปลงสินค้าเกษตรอื่นๆ

(2) การยกเลิกนโยบายอุดหนุนการทำนา ไม่มีผลให้ชาวนาตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการผลิต แต่การเพิ่มนโยบายอุดหนุนการทำนาจะทำให้ชาวนาตัดสินใจทำการผลิตแบบเดิมได้มากกว่า กล่าวคือ การยกเลิกนโยบายอาจไม่ได้ส่งผลในเชิงลบให้ชาวนาตัดสินใจลดพื้นที่และจำนวนครั้งในการทำนา แต่ในทางกลับกันหากยังกำหนดนโยบายอุดหนุนการทำนา จะส่งผลให้ชาวนายังคงดำรงวิถีชีวิตแบบชาวนาต่อไปในอนาคต

(3) ในส่วนที่มีการเปลี่ยนแปลงการผลิตตัดสินใจเกี่ยวกับการทำนาในอนาคต ปัจจัยสำคัญ คือ การเปลี่ยนแปลงของอัตราค่าจ้างในการทำนา เนื่องจากในปัจจุบันแรงงานเต็มเวลาที่ทำงานมีแนวโน้มลดลง แม้จะมีแรงงานรับจ้าง และเครื่องจักรทดแทน แต่ส่งผลโดยตรงเรื่องการสืบทอดทักษะและองค์ความรู้ของชาวนาในอนาคต

3) ผลกระทบของนโยบายต่อการปรับตัวของชาวนา

ผลจากสำรวจการรับรู้ การได้รับประโยชน์ ตลอดจนนำไปสู่การปรับตัวของชาวนาในภาพรวมต่อนโยบายความช่วยเหลือของภาครัฐที่สำคัญ ตั้งแต่การเข้ามาบริหารงานของรัฐบาลพลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชา ตั้งแต่ปี 2557 – 2562 โดยสรุปคือ นโยบายที่กลุ่มตัวอย่างชาวนารับรู้ ได้ประโยชน์และสามารถนำไปสู่การปรับตัวมากที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับนโยบายและมาตรการช่วยเหลือชาวนาอื่นๆ คือ “นโยบายและมาตรการที่เกี่ยวกับการลดต้นทุนการผลิต” ซึ่งประกาศใช้มาตั้งแต่ช่วงต้นปี 2557 ได้แก่ มาตรการช่วยลดต้นทุนการผลิตให้แก่ชาวนาที่ทำนาไม่เกิน 15 ไร่ จำนวนไร่ละ 1,000 บาท ในขณะที่ “นโยบายลดพื้นที่การทำนา” เป็นนโยบาย/มาตรการที่ชาวนากลุ่มตัวอย่างมีการรับรู้ ได้รับประโยชน์ และนำไปสู่การปรับตัวน้อยที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับนโยบาย/มาตรการช่วยเหลืออื่นๆ ลักษณะดังกล่าวสอดคล้องกับผลของการสำรวจการปรับตัวของชาวนาที่สะท้อนให้เห็นว่า ชาวนากลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ก็จะยังคงทำนาโดยมีพื้นที่และจำนวนครั้งในการทำนาเท่าเดิม

นอกจากนี้ ผลของนโยบายที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งที่ตั้งใจและไม่ตั้งใจต่อเศรษฐกิจและสังคมของชาวนา มีลักษณะที่แตกต่างกันในแต่ละพื้นที่แต่ละภูมิภาค เนื่องจากความต้องการของชาวนาและบริบทในแต่ละพื้นที่ที่มีความแตกต่างกัน ดังนั้น การกำหนดนโยบายเพื่อช่วยเหลือกลุ่มชาวนา จำเป็นต้องคำนึงถึงการรับรู้และเข้าถึงนโยบายหรือโครงการต่างๆ เพื่อรับประโยชน์ ตลอดจนการนำนโยบายไปปฏิบัติอย่างมีประสิทธิภาพเพื่อส่งเสริมความสามารถในการปรับตัวของชาวนาในแต่ละพื้นที่ด้วย

4) ปัจจัยที่ส่งผลต่อการปรับตัวของชาวนาในแต่ละภูมิภาค

ผลจากการวิเคราะห์โอกาสในการปรับตัวของชาวนาไทยที่คุณลักษณะทางประชากรและเศรษฐกิจแตกต่างกัน ได้แก่ กลุ่มอายุ ขนาดครัวเรือน การมีที่ดินเป็นของตนเอง ขนาดพื้นที่ทำนา พื้นที่เขตชลประทาน และภูมิภาคที่อยู่อาศัย โดยเลือกใช้ตัวแบบการวิเคราะห์ถดถอยโลจิสติก (Binary Logit Regression Model) พบว่าปัจจัยที่ส่งผลต่อการปรับตัวของชาวนาที่แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ มี 3 ประการสำคัญ ได้แก่

- **การมีพื้นที่เป็นของตนเอง และขนาดพื้นที่ทำนา** โดยพบว่า การมีพื้นที่เป็นของตนเองทำให้ชาวนามีแนวโน้มการปรับตัวด้วยการปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนา และการปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นควบคู่ไปกับการทำมากกว่าอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติโดยเปรียบเทียบกับชาวนาที่ไม่มีพื้นที่เป็นของตนเอง สำหรับการมีพื้นที่ทำนามากกว่า 20 ไร่ขึ้นไป ทำให้ชาวนามีแนวโน้มการปรับตัวด้วยการเปลี่ยนแปลงขนาดพื้นที่ทำนา การเปลี่ยนแปลงจำนวนครั้งทำนา และการปลูกพืชระยะสั้นสลับทำนา มากกว่าอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติโดยเปรียบเทียบกับชาวนาที่มีพื้นที่น้อยกว่า 20 ไร่

- **พื้นที่เขตชลประทาน** นับเป็นปัจจัยการผลิตสำคัญในการผลิตข้าว ผลการศึกษาเชิงประจักษ์ ได้แสดงให้เห็นว่า ชาวนาที่มีพื้นที่ในเขตชลประทานมีแนวโน้มปรับตัวด้วยการปลูกพืชระยะสั้นสลับทำนา การ

ปลูกพืชเศรษฐกิจสลับทำนา การปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่ทำนา และการปลูกข้าวอินทรีย์ น้อยกว่าอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติโดยเปรียบเทียบกับชาวนานอกเขตชลประทาน

• **ภูมิภาคที่อยู่อาศัย** เป็นตัวแปรสะท้อนความแตกต่างเชิงบริบทพื้นที่ โดยผลการศึกษาเชิงประจักษ์พบว่า

- ภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีแนวโน้มเปลี่ยนแปลงแปลงขนาดพื้นที่ทำนา และจำนวนครั้งในการทำนายน้อยกว่าภาคกลางอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ

- ภาคใต้เลือกที่จะใช้ประโยชน์จากพื้นที่นาในการปลูกพืชบำรุงดิน หรือปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น สลับกับการทำนามากกว่าภาคกลางอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ

- ภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้มีการปลูกข้าวอินทรีย์มากกว่าภาคกลางอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ในขณะที่เขตภาคกลางมีการใช้วิธีการลดต้นทุนการผลิตข้าวมากกว่าภูมิภาคอื่นอย่างเห็นได้ชัด

2. ผลการศึกษาระณีศึกษา

ในส่วนของการณีศึกษาทั้งหมด 7 กรณีศึกษา ซึ่งเป็นการศึกษาในเชิงเจาะลึกเพื่อให้เห็นสภาพความเปลี่ยนแปลงของชุมชนและสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในช่วงหลังการยกเลิกนโยบายจำนำข้าวยุครัฐบาลนางสาวยิ่งลักษณ์ ประการแรก พบว่า ชุมชนต่างๆ มีความเปลี่ยนแปลงในด้านการพัฒนาระบบการผลิตและความสัมพันธ์กับระบบตลาดที่แตกต่างกัน และในแต่ละภูมิภาคก็มีความแตกต่างกันด้วย เช่น ชาวนาในพื้นที่ชลประทานและชาวนาที่ทำนาแบบน่าน้ำฝนหรือนานอกระบบชลประทาน กรณีศึกษาชุมชนชาวนาภาคกลาง ในกรณีชาวนาลานตากฟ้า อ.นครชัยศรีจังหวัดนครปฐม ชาวนาพื้นที่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำ ต.โยธะกา อ.บางน้ำเปรี้ยว จ.ฉะเชิงเทรา และชุมชนชาวนาในจังหวัดอยุธยา พบว่า ลักษณะร่วมๆ คือ ชุมชนชาวนาเหล่านี้ได้เปลี่ยนแปลงตนเองมาเป็นชาวนาแบบผู้จัดการนาตั้งแต่ราวปี 2540 – ปัจจุบัน ในช่วงต่อมาการพัฒนาการของระบบการผลิตในพื้นที่ ที่เปลี่ยนแปลงไปสู่การผลิตโดยเครื่องจักรและการเข้ามาของเทคโนโลยีการผลิตที่ทันสมัยมากขึ้น ส่งผลให้ชาวนาทำการเกษตรได้อย่างเข้มข้นขึ้น ในภาคเหนือ ชาวนาในเขตชลประทาน (ลักษณะกึ่งเมือง-กึ่งชนบท) มีความเปลี่ยนแปลงของสังคมเกษตรและการทำนาในพื้นที่ที่สำคัญๆ เช่น พัฒนาการสายพันธุ์ข้าวมาสู่ข้าวกข. มีการจัดการน้ำเพื่อการเกษตรแบบระบบชลประทานสมัยใหม่ มีระบบการปลูกพืชหลังนาและการใช้ประโยชน์ที่ดินทางการเกษตรที่หลากหลาย ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนเริ่มเปลี่ยนแปลงมาสู่ความสัมพันธ์กับเครือข่ายผู้คนภายนอกสูงขึ้น บทบาทของสมาชิกครัวเรือนเกษตรในด้านการหารายได้ ทำมาหากินหลากหลายอาชีพ และมีการใช้เทคโนโลยีเครื่องจักรทางการเกษตรสมัยใหม่เข้ามาในแปลงนา เช่น รถเกี่ยวข้าว รถไถดิน การรับจ้างพ่นยา และหว่านปุ๋ยด้วยเครื่อง ฯลฯ ซึ่งเป็นสภาพที่เกิดขึ้นเหมือนกันทั้งในภาคเหนือ กลาง และภาคอีสาน (ในกรณีศึกษา ชุมชนบ้านบัวเทียม ต.กลาง อ.เดชอุดม จ.อุบลราชธานี)

ในขณะที่พื้นที่ห่างไกลเมืองหรือชุมชนพื้นที่สูง กรณีศึกษาชุมชนต.หนองแห่ อ.สันทราย จ.เชียงใหม่ ลักษณะวิถีการผลิตและวิถีชีวิตการทำมาหากินยังมีลักษณะผสมผสานระหว่างการผลิตแบบดั้งเดิมและแบบนาสมัยใหม่จำนวนหนึ่งในเขตใกล้แหล่งน้ำ เนื่องจากชุมชนจะรวมกันเป็นกลุ่มตั้งอยู่ใกล้ลำห้วย โดยรอบของชุมชนมีการเปลี่ยนระบบการแบ่งพื้นที่ทำนาซึ่งส่วนใหญ่เป็นข้าวพื้นเมืองเพื่อเอาไว้บริโภค แต่บางครั้งก็นำข้าวนาปรังมาปลูกด้วย บางพื้นที่ของชุมชนครัวเรือนจำนวนหนึ่งปรับทำเป็นโรงเรือนปลูกผักส่งโครงการหลวง แต่ในพื้นที่สูงขึ้นไปเป็นพื้นที่ทำไร่หมุนเวียนสำหรับพื้นที่ทำกินและพื้นที่เขตป่าอนุรักษ์ “ระบบไร่หมุนเวียน” เป็นการจัดการด้านการเกษตรเชิงอนุรักษ์ การผลิตระบบนี้เกษตรกรจะมีที่ดินที่ถือครองตามประเพณีหลายแปลง เพื่อเวียนทำการเพาะปลูกที่ละแปลงต่อ 1-2 ปีการผลิต จากนั้นปล่อยให้ฟื้นตัวประมาณ 5-7 ปี จึง

เวียนกลับมาปลูกใหม่ ชุมชนลักษณะเช่นนี้จึงเป็นลักษณะร่วม เช่นเดียวกับกรณีศึกษา บ้านโพธิ์ตึก ต.โพธิ์ใหญ่ อ.วารินชำราบ จ.อุบลราชธานี ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า การทำนามิได้เป็นเพียงกิจกรรมสำคัญทางเศรษฐกิจที่สามารถสร้างรายได้หรือการมีหลักประกันเรื่องการมีข้าวกิน แต่สะท้อนให้เห็นว่า การทำนาเป็นหนึ่งในวิถีการดำรงชีพที่สำคัญ นอกเหนือจากการได้ข้าวไว้สำหรับกินหรือขายแล้ว (ชาวนาบางพื้นที่ของภาคอีสานเริ่มมีการทำนาเพื่อขายข้าวทั้งหมด และซื้อข้าวกิน) ข้าวจำนวนหนึ่งยังใช้สำหรับการแบ่งปันเป็นของฝากให้กับญาติพี่น้อง และยังถูกนำไปใช้เป็นส่วนประกอบสำคัญในพิธีกรรมของงานบุญ

ส่วนผลกระทบในเขตชลประทาน เนื่องจากชาวนามีความเปลี่ยนแปลงด้านการผลิตข้าวและวิถีชีวิตไปอย่างมาก โดยเฉพาะครัวเรือนชาวนาที่มีขนาดพื้นที่จำนวนมากเมื่อราคาข้าวลดลงเหลือเพียงตันละราว 6,000 บาทต่อตัน (ราคาเกี่ยวสดจากท้องนา) จึงทำให้สัดส่วนรายได้ตกลงไปอย่างมาก ส่วนชาวนาที่ได้ปรับตัวมาสู่การปรับการผลิตโดยปลูกพืชที่หลากหลาย และมีช่องทางรายได้อื่นๆ เพิ่มเติมมากกว่ารายได้จากการขายข้าว จะได้รับผลกระทบน้อยกว่าชาวนาในพื้นที่เขตนาขั้นบันได หรือชุมชนชาวนาในพื้นที่สูงที่การผลิตยังมีลักษณะเพื่อยังชีพหรือไว้บริโภค

สำหรับนโยบายและมาตรการของรัฐที่เกี่ยวข้องกับชุมชนนั้นมีเพียงบางเรื่องเท่านั้น เช่น ค่าเก็บเกี่ยวไร่ละ 1,000 บาท นโยบายและมาตรการที่เกี่ยวข้องกับการลดต้นทุนการผลิต ซึ่งประกาศใช้มาตั้งแต่ช่วงต้นปี 2557 ได้แก่ มาตรการช่วยลดต้นทุนการผลิตให้แก่ชาวนาที่ทำนาไม่เกิน 15 ไร่ จำนวนไร่ละ 1,000 บาท ต่อมารัฐบาลกำหนดนโยบายจำนำยุงฉางซึ่งจ่ายค่าเก็บเกี่ยวและปรับปรุงประสิทธิภาพข้าว จำนวนไร่ละ 1,200 – 1,500 บาทต่อไร่ ซึ่งมีความเปลี่ยนแปลงในแต่ละปีไม่เท่ากัน และกำหนดจำนวนไม่เกิน 15 ไร่ ซึ่งทำให้ชาวนาจะได้เงินอุดหนุนจากรัฐบาลราวปีละ ไม่เกิน 18,000 บาท ไม่ว่าจะมียุงฉางไม่เกิน 15 ไร่ไปเท่าใดและเป็นการจ่ายปีละครั้งเดียว ส่วนการจ่ายค่าเก็บในยุงฉางตันละ 500 บาท จากการศึกษาพบว่า ไม่เกิดขึ้นในทางปฏิบัติมากนัก เนื่องจากชาวนาไม่มียุงฉางสำหรับเก็บข้าว รวมทั้งไม่มีความสามารถในการตากข้าวให้ได้ความชื้น 15% ก่อนที่จะเก็บในยุงฉาง ในขณะที่ นโยบายลดพื้นที่การทำนา การหว่านพืชหลังนา เป็นนโยบาย/มาตรการที่ชาวนากลุ่มตัวอย่างมีการรับรู้ และตอบว่าได้รับประโยชน์และนำไปสู่การปรับตัวน้อยมาก เพราะจากข้อเท็จจริงมาตรการเชิงนโยบายเหล่านี้มีจำนวนจำกัดซึ่งจะเห็นว่าไม่เกิดขึ้นในพื้นที่กรณีศึกษา แต่อย่างไรก็ดี นโยบายนาแปลงใหญ่และโครงการส่งเสริมนาอินทรีย์ล้านไร่ มีชาวนากรณีศึกษาได้ประโยชน์คือกลุ่มผลิตข้าวอินทรีย์บ้านบัวเทียม ต.กลาง อ.เดชอุดม จ.อุบลราชธานี แต่โดยรวมพบว่า แม้จะมีนโยบายหรือมาตรการที่หลากหลายมาอุดหนุนเกษตรกรเพียงใด แต่ในภาพรวมเกษตรกรในพื้นที่สะท้อนว่ามีการเข้าถึงเพียงไม่กี่มาตรการ

ในแง่การปรับตัวชาวนามีการปรับตัวในหลายลักษณะ หลายระดับ และช่องทาง ตามเงื่อนไขปัจจัยหลายประการ ดังที่ผลการศึกษาทั้งการสำรวจเชิงปริมาณและกรณีศึกษาได้สะท้อนให้เห็นการปรับตัวของชาวนา ดังนี้

1. กลุ่มชาวนาที่ไม่ปรับตัวหรือปรับตัวเพียงเล็กน้อย ซึ่งก็คือ ชุมชนชาวนาที่อยู่นอกเขตชลประทาน ชุมชนชาวนาในเขตเกษตรกรรมที่สูง ส่วนใหญ่พบว่า มีชาวนาบางครอบครัวที่มีลักษณะการทำนาคนเดียว แต่สมาชิกในครัวเรือนมีรายได้จากการทำงานข้างนอกส่งเงินเข้ามาช่วยเหลือจุนเจือ หรือในกรณีชาวนาที่ปรับตัวให้มีช่องทางรายได้จากการผลิตที่หลากหลาย การหารายได้นอกภาคเกษตรกรรม รวมทั้งครัวเรือนที่ได้ปรับตัวมาสู่การผลิตแบบอินทรีย์ซึ่งมีตลาดการจำหน่ายแบบเฉพาะ เช่น กลุ่มชาวนาอินทรีย์ ฯลฯ

2. กลุ่มผู้ที่ปรับตัวมากกรณีปรับจากการทำนาไปสู่เกษตรกรรมอย่างอื่น เช่น การเปลี่ยนนาข้าวเป็นนาถั่ว นากุ้ง นาผักบุ้ง นาบัว หรือการปรับพื้นที่นาทำสวนปลูกดอกไม้ เช่น กุหลาบ สวนดอกมะลิ ฯลฯ

3. กลุ่มที่ปรับตัวโดยเพิ่มความหลากหลายในการผลิต ในช่วงข้าวยาคูถูกลงกลุ่มชาวนาที่ปรับตัวมากมีลักษณะสำคัญคือ เป็นครอบครัวใหญ่ที่แม้จะทำนาโดยปกติก็ไม่ได้ทำอาชีพทำนาอย่างเดียวยู่แล้ว กลุ่มครัวเรือนดังกล่าวนี้ทำนา แต่เป็นการทำนามีกิจกรรมการผลิตอื่นๆ บนแปลงที่ดินด้วย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับขนาดของสมาชิกในครอบครัว ตัวอย่างเช่น แต่เดิมครัวเรือนเหล่านี้ก็ทำนาและแบ่งพื้นที่ปลูกผักซีฝรั่ง ตระไคร้ ฯลฯ แต่ทำเพียงราว 2-3 งาน เมื่อข้าวยาคูถูกได้ปรับที่ดินเพิ่มอีกเพื่อให้ได้รายได้เพิ่มขึ้นจากการปรับตัวในช่องทางดังกล่าวนี้แทนรายได้จากข้าวที่ลดลงไป

4. กลุ่มที่ปรับตัวโดยยังทำนาแต่ขยายอาชีพที่ไม่ใช่ภาคเกษตรกรรม กล่าวคือ ให้สมาชิกออกไปรับจ้างมากขึ้น หรือ การเพิ่มรายได้จากการค้าขาย ฯลฯ

5. กลุ่มชาวนาที่มีการปรับตัวโดยการลดต้นทุนการทำนา มีการปรับตัวโดยการลดค่าใช้จ่ายที่เป็นต้นทุนการผลิตที่สำคัญ โดยลดค่าปุ๋ย เปลี่ยนมาใช้ปุ๋ยคอก หรือปุ๋ยอินทรีย์ที่ผลิตขึ้นมาเอง รวมทั้งลดต้นทุนจากการจ้างแรงงานเปลี่ยนมาทำเองบางอย่าง เช่น ทำเทือกหรือคลาดนาเอง ลงแขกหว่านข้าวหรือหว่านเอง ลงแขกหรือลงมือพญาเคมี หว่านปุ๋ยเอง ฯลฯ รวมถึงลดค่าใช้จ่ายเรื่องเมล็ดพันธุ์ โดยหันมาเก็บพันธุ์ข้าวปลูกไว้เองเพิ่มมากขึ้น ซึ่งพบรูปแบบเหมือนๆ กับผลที่ได้จากการสำรวจเชิงปริมาณ

6. การปรับตัวมาสู่การผลิตที่ยั่งยืน ด้วยการผลิตมาสู่กลุ่มทำนาอินทรีย์หรือเกษตรอินทรีย์

กล่าวโดยสรุป เนื่องจากฐานชีวิตและรายได้ของชาวนาในปัจจุบันมีความหลากหลายมาก ชีวิตชาวนา “ดัน” ดันรนแสวงหารายได้ในทุกทิศทุกทาง ตามเงื่อนไขปัจจัยที่เอื้ออำนวยให้มีช่องทาง และชีวิตชาวนามีการปรับตัวมาโดยตลอดอยู่แล้ว (ไม่ได้หมายความว่า เมื่อนโยบายจํานําข้าวถูกยกเลิกชาวนาจึงปรับตัว) โดยมีเงื่อนไขปัจจัยที่มีผลต่อการปรับตัวของชาวนาที่หลากหลาย กล่าวได้ว่า ชาวนาส่วนใหญ่ยังปรับตัวอยู่ภายใต้โครงสร้างการผลิตเดิม แม้จะเปลี่ยนมาหารายได้จากความหลากหลายแต่ก็ยังผลิตพืชผักแบบเคมี และขายในตลาดปกติ แต่อย่างไรก็ดี มีกลุ่มชาวนาบางส่วนที่มีการปรับตัวมาสู่การผลิตที่ยั่งยืนด้วยการมาสู่กลุ่มทำนาอินทรีย์หรือเกษตรกรรมอินทรีย์ พืชผักปลอดสารพิษเป็นทิศทางหนึ่ง ซึ่งในส่วนต่อไปจะพิจารณาในแนวทางการปรับตัวดังกล่าวนี้สามารถนำไปสู่ความมั่นคง มั่งคั่งในเชิงรายได้ และด้านความยั่งยืนในการใช้ฐานทรัพยากรได้หรือไม่อย่างไร

3. ทางเลือกในการปรับตัวสู่ความยั่งยืน

กรณีศึกษาในเขตชลประทานกรณีศึกษาที่เลือกคือ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนบ้านโหนดชุมชนลานตากฟ้า ซึ่งอยู่ในพื้นที่ปลูกข้าวมาตั้งแต่ยุคบุกเบิกหลังสัญญาเบาริง เป็นพื้นที่ชุมชนชาวนาที่เปลี่ยนวิถีการผลิตมาสู่ลักษณะ “ผู้จัดการนา” ตั้งแต่ราวปี 2540 – ปัจจุบัน กล่าวคือ เปลี่ยนระบบการผลิตในพื้นที่ที่เปลี่ยนแปลงไปสู่การผลิตโดยเครื่องจักรและการเข้ามาของเทคโนโลยีการผลิตที่ทันสมัย และชาวนาใช้รูปแบบการจ้างเครื่องจักรโดยเฉพาะรถไถดินและรถเกี่ยว กลุ่มได้เริ่มปรับเปลี่ยนมาก่อนการยกเลิกโครงการรับจํานําข้าวเมื่อปี 2557 โดยปรับตัวมาสู่การปลูกข้าวอินทรีย์ที่เป็นข้าวพื้นเมือง ตั้งโรงสีชุมชน และผลิตข้าวสารขายตรงสู่ผู้บริโภค ส่วนพื้นที่นาอินทรีย์วิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรอินทรีย์ไร่สารบ้านบัวเทียม ต.กลาง อ.เดชอุดม จ.อุบลราชธานี จัดตั้งขึ้นโดยผู้นำชุมชนภายใต้การสนับสนุนของภาครัฐจากโครงการพระราชดำริ ต่อมาขยายกิจกรรมจากการทำนาไปสู่การแปรรูปและการขายผลผลิตจากการทำนา อย่างไรก็ตามแม้กลุ่มกำลังเติบโตแต่ผู้ที่ได้รับการรับรองผ่านเกณฑ์มาตรฐานการทำเกษตรอินทรีย์และสามารถขายข้าวให้กับสหกรณ์การเกษตรไร่สารเคมีเป็นสมาชิกแค่บางส่วน โดยทั้งหมดล้วนเป็นสมาชิกในระยะเริ่มแรกของกลุ่ม

จากกรณีศึกษาสะท้อนให้เห็นว่า การปรับตัวของชาวนาไปสู่ทิศทางที่ยั่งยืนและมั่นคงดังกล่าวนี้ โดยเฉพาะในตลาดข้าวอินทรีย์ กรณีศึกษาสะท้อนให้เห็นว่า กลุ่มปลูกข้าวอินทรีย์ล้วนไม่ค่อยเติบโตนัก และมี

อนาคตที่ไม่ค่อยสดใสนัก แม้จะได้การสนับสนุนด้านเครื่องมือการผลิต โรงเรือน เครื่องสีข้าว ฯลฯ จากหน่วยงานทั้งของรัฐและเอกชน ฯลฯ ด้วยงบประมาณจำนวนมากตั้งกรณีวิสาหกิจชุมชนบ้านโหนดชุมชนลานตากฟ้า แต่สิ่งที่เกิดขึ้นก็คือ ในระยะปัจจุบันจำนวนสมาชิกลดลงหรือไม่ขยายตัว เนื่องจากตลาดข้าวอินทรีย์ที่มีการแข่งขันสูง ภาครัฐยังขาดนโยบายที่จะช่วยขยายช่องทางการตลาดหนุนเสริมให้ไปสู่ผู้บริโภคโดยตรง หรือไม่สามารถได้รับการสนับสนุนให้ข้าวอินทรีย์สามารถเข้าสู่ระบบการค้าโมเดิร์นเทรดได้ ฯลฯ ดังปัญหาที่เกิดขึ้นกับโครงการส่งเสริมนาอินทรีย์ล้านไร่ที่ยังหาช่องทางจำหน่ายจากผลผลิตที่ได้มาจากโรงได้ไม่มากนัก ทำให้เมื่อผ่านระยะการส่งเสริม โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อได้รับเงินสนับสนุนระยะที่สาม ไร่ละ 4,000 บาท ชาวนาที่หันกลับมาปลูกข้าวเคมีแบบเดิม ปัญหาในเรื่องช่องทางการจำหน่ายข้าวอินทรีย์จากกรณีศึกษาจะเห็นได้ว่า มีชาวนาอินทรีย์บางรายต้องเลิกปลูกข้าวอินทรีย์และหันมาทำข้าวเคมี เนื่องจากปัญหาการจำหน่ายผลผลิตข้าวอินทรีย์

ดังนั้น จากการศึกษา “ปัญหาการตลาด” จึงกลายเป็น “คอขวด” สำคัญที่ในการส่งเสริมข้าวอินทรีย์จากโครงการของรัฐ และการแสวงหาทางเลือกของกลุ่มชาวบ้านเองก็ประสบปัญหามากยิ่งขึ้น ในขณะที่ในด้านการผลิต ความรู้ในเรื่องการใช้สารชีวภัณฑ์ ปุ๋ยอินทรีย์ ฯลฯ ไม่ได้เป็นปัญหามากนัก ชาวนาสามารถส่งสมองค์ความรู้ด้านการผลิตมากพอที่จะทำนาอินทรีย์ได้ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนลานตากฟ้าได้ปรับตัวมาสู่การผลิตพืชผักอินทรีย์และการแปรรูปผลผลิตเพื่อเพิ่มความหลากหลายมากกว่าข้าวอินทรีย์ ซึ่งอาจจะเป็นทางเลือกที่สำคัญสำหรับกรณีการแสวงหาทางเลือก ในขณะที่การผลิตข้าวก็ผลิตอย่างมีเอกลักษณ์เด่นการบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์โดยใช้พันธุ์ข้าวพื้นถิ่น เพื่อให้สามารถสร้างตลาดเฉพาะได้มากยิ่งขึ้น

กล่าวโดยสรุป จากกรณีศึกษาจึงสะท้อนให้เห็นว่า ข้อเสนอเชิงนโยบายจึงต้องมองเห็นว่า ทิศทางการหนุนเสริมหรือส่งเสริมการปรับเปลี่ยนมาสู่ข้าวอินทรีย์หรือนาอินทรีย์มีความจำกัด เพราะสามารถรองรับการปรับตัวของชาวนาได้ไม่มากนัก ชาวนาส่วนใหญ่ยังอยู่ภายใต้การดำเนินการแสวงหาทางออกในช่องทางอื่นๆ ดังที่พิจารณามา ดังนั้น ข้อเสนอเชิงนโยบายจึงต้องตั้งอยู่บนฐานความเป็นจริงของข้อค้นพบดังกล่าว

4. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1. ข้อเสนอเชิงนโยบายสำหรับการปรับตัวของชาวนาไปสู่ทิศทางที่ยั่งยืนและมั่นคง โดยเฉพาะในตลาดข้าวอินทรีย์ จากกรณีศึกษาที่สะท้อนให้เห็นว่า กลุ่มปลูกข้าวอินทรีย์ไม่ยั่งยืน มั่นคงมากนัก เนื่องจากภาครัฐยังขาดนโยบายที่จะช่วยขยายช่องทางการตลาด หนุนเสริมให้ไปสู่ผู้บริโภคโดยตรง หรือการสนับสนุนให้ข้าวอินทรีย์สามารถเข้าสู่ระบบการค้าโมเดิร์นเทรด ฯลฯ นโยบายดังกล่าวนี้จึงเป็นสิ่งที่รัฐควรเร่งดำเนินการโดยทบทวนประสิทธิภาพและข้อจำกัดของนโยบาย หน่วยงานที่นำนโยบายไปสู่การปฏิบัติ ฯลฯ รวมถึงมีหน่วยจัดการกลางช่วยรับซื้อผลผลิตของกลุ่มระดับตำบลที่ทำในเรื่องเกษตรปลอดภัย/อินทรีย์ ฯลฯ ด้วยการส่งเสริมบทบาทขององค์กรปกครองท้องถิ่นให้เข้ามาช่วยสนับสนุน

2. รัฐควรทบทวนประสิทธิภาพของนโยบายและมาตรการอื่นๆ (นอกจากนโยบายด้านการตลาดในข้อ 1) เช่น นโยบายการส่งเสริมนาอินทรีย์ล้านไร่ นโยบายส่งเสริมเกษตรแปลงใหญ่ (นาแปลงใหญ่) เพื่อให้เห็นข้อจำกัดและปรับนโยบายเหล่านี้ ไม่ควรมีตัวชี้วัดเฉพาะด้านจำนวนแปลงที่เกิดขึ้น แต่ต้องพิจารณาให้เห็นความล้มเหลวของนโยบายเหล่านี้ในแง่ของการนำนโยบายไปปฏิบัติ เช่น คำถามว่าเหตุใดนาแปลงใหญ่จึงเกิดขึ้นเพียงระดับการอบรมให้ความรู้แก่เกษตรกร ฯลฯ การสนับสนุนค่าใช้จ่ายในการตรวจรับรองแปลงนาอินทรีย์ พร้อมกับแยกระบบซื้อขายข้าวอินทรีย์และข้าวเคมีออกจากกัน และสนับสนุนให้มีแหล่งรับซื้อข้าวอินทรีย์สด เพื่อให้ผู้ทำนาอินทรีย์มีโอกาสขายข้าวให้กับแหล่งรับซื้อต่างๆ ได้สะดวกมากขึ้น ในราคาของข้าว

อินทรีย์ รวมทั้ง ควรสนับสนุนการก่อสร้างโรงอบข้าวให้กับกลุ่มชาวบ้านที่รวมตัวกันทำนาอินทรีย์ เพื่อเป็นการปรับปรุงคุณภาพข้าวให้ดีขึ้น

3. รัฐควรขยายมาตรการสนับสนุนให้มากกว่ามาตรการด้านราคา แต่เพิ่มการให้ความสำคัญด้านการลดต้นทุนหรือหนุนเสริมให้เกิดการพัฒนาด้านเครื่องจักรกลสำหรับการผลิตข้าวอินทรีย์ โดยรูปแบบของการทำงานร่วมกันระหว่างสถาบันการศึกษา กับกลุ่มชาวนาในระดับพื้นที่ เพื่อจะได้ทำให้เครื่องจักรสามารถใช้งานในแปลงการผลิตได้จริง หรือสามารถปรับปรุงจากปัญหาของผู้ใช้งานจริงร่วมกับหน่วยงานที่มีความรู้ในสถาบันการศึกษา

4. กรณีพื้นที่ชุมชนทซึ่งมีวิถีชีวิตและระบบการผลิตบนการพึ่งพาฐานทรัพยากรดิน น้ำป่า ฯลฯ รวมทั้งชุมชนชาวนาที่ยังมีฐานการผลิตแบบดั้งเดิมเน้นเพื่อการบริโภค ชุมชนเหล่านี้ความอยู่รอดขึ้นอยู่กับความมั่นคงในการใช้ที่ดินและทรัพยากรของชุมชน ภาครัฐจึงควรมีการหนุนเสริมองค์ความรู้เรื่องการจัดการน้ำ และการทำเกษตรกรรมยั่งยืนในรูปแบบที่เหมาะสมกับการใช้ฐานทรัพยากรบนพื้นที่สูง รวมทั้งเพื่อการปรับตัวการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศที่กำลังเป็นประเด็นที่สำคัญในปัจจุบันด้วย

5. รัฐควรมีการสร้าง ความมั่นคงในการเข้าถึงที่ดินสำหรับการทำเกษตรในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน โดยรัฐอาจซื้อที่ดินคืนจากนายทุนในพื้นที่ ให้ชุมชนบริหารจัดการแบบมีส่วนร่วม เพื่อที่สามารถส่งต่อการทำเกษตรให้กับคนในชุมชนและเป็นต้นทุนที่สำคัญในการดึงคนรุ่นใหม่กลับมาทำการเกษตร

6. ข้อเสนอเชิงนโยบายยังต้องมีการทำความเข้าใจรูปแบบการปรับตัวหรือการดันชีวิตที่เป็นจริงของชาวนาว่ามีทิศทางเช่นไรบ้าง และควรมองการปรับสู่นาอินทรีย์ว่าเป็นทางเลือกหนึ่งดังที่ได้พิจารณามาแล้วเท่านั้น และนอกจากการแสวงหาทางเลือกด้านการผลิต ชีวิตของชาวนายังก้าวไปสู่การขายแรงงานแบบแรงงานนอกระบบ การค้าขายรายย่อย ฯลฯ ดังนั้น ในเชิงนโยบายการหนุนเสริมหรือช่วยเหลือชาวนาจึงไม่ควรมองแค่การทำให้ราคาข้าวสูงขึ้นแต่อย่างเดียว ควรพิจารณานโยบายที่เกี่ยวข้องกับสวัสดิการแรงงานที่ขยายไปคุ้มครองแรงงานนอกระบบด้วย

7. ชาวนาที่เปลี่ยนแปลงชีวิตมาสู่การผลิตพืชผักในเศรษฐกิจการตลาดต้องได้รับความคุ้มครองในด้านราคา อำนาจการต่อรอง การหนุนเสริมด้านความรู้ในด้านการผลิตผักปลอดภัย แม้ในระดับ GAP ทั้งนี้เพื่อความปลอดภัยของผู้บริโภคและเป็นเงื่อนไขที่จะทำให้ได้ราคาขายที่สูงมากขึ้น ซึ่งรัฐควรมีกลไก มาตรการในการตรวจสอบราค่างอย่างเข้มงวดเอาจริงเอาจัง

สารบัญ

บทสรุปผู้บริหาร	iii
สารบัญ	xii
สารบัญภาพ	xiv
สารบัญตาราง	xvii
บทที่ 1 บทนำ	1
1. ความสำคัญของปัญหา	1
2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย	4
3. วิธีดำเนินการวิจัย	4
3.1 การคัดเลือกพื้นที่ศึกษา และกลุ่มเป้าหมาย	4
3.2 วิธีการและเครื่องมือในการวิจัย	5
4. กิจกรรม แผนกิจกรรม และผลลัพธ์ ที่คาดว่าจะได้รับตามวัตถุประสงค์	7
5. ผลที่คาดว่าจะได้รับในแต่ละช่วงระยะเวลา	8
6. แผนการทำงาน	9
7. ผลที่คาดว่าจะได้รับและตัวชี้วัด	10
บทที่ 2 แนวคิด ทฤษฎี และวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง	11
1. แนวคิด ทฤษฎี และวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเรื่องการปรับตัวของชาวนา	11
2. กรอบแนวคิดในการวิจัย	23
บทที่ 3 นโยบายรัฐบาลยุคหลังรัฐบาลยิ่งลักษณ์ สถานการณ์การเปลี่ยนแปลง โครงสร้างสังคมเกษตรในชนบท และการปรับตัวของชาวนาไทย	26
1. นโยบายรัฐบาลที่เกี่ยวข้องกับการปรับตัวของชาวนายุคหลังรัฐบาลยิ่งลักษณ์	26
2. สถานการณ์การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมเกษตรในชนบท และการปรับตัวของชาวนาไทย	37
ภาคเหนือ (ตอนบน)	37
ภาคตะวันออก	55
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	72
ภาคกลาง	88
ภาคใต้	99
3. สรุปสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวของชาวนาไทย	108
บทที่ 4 ผลการศึกษาจากการสำรวจชาวนาไทย	116
1. สถานการณ์เปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมของชาวนาในแต่ละภูมิภาค	116
1.1 ประชากรตัวอย่างในการสำรวจชาวนาไทย	116
1.2 คุณลักษณะของผู้ตอบแบบสอบถาม	117
1.3 ครอบครัวชาวนาไทย	118
1.4 ข้อมูลเกี่ยวกับการทำนา	121

1.5 การเปลี่ยนแปลงปัจจัยการผลิต	124
1.6 การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจครัวเรือนและการทำงาน.....	127
2. สถานะและรูปแบบการปรับตัวของชาวนาในแต่ละภูมิภาค.....	129
2.1 การปรับตัวชาวนาไทย	129
2.2 ปัจจัยการตัดสินใจเกี่ยวกับการทำนาในอนาคต.....	138
3. ผลกระทบของนโยบายต่อการปรับตัวของชาวนา	151
3.1 การรับรู้ ความคิดเห็น และการได้รับประโยชน์ของชาวนาต่อนโยบายความช่วยเหลือชาวนา ของภาครัฐ	152
3.2 ข้อเสนอแนะบางประการต่อนโยบายความช่วยเหลือชาวนาของภาครัฐที่สำคัญ ๆ	153
4. ปัจจัยที่ส่งผลต่อการปรับตัวของชาวนาในแต่ละภูมิภาค	154
5. การสืบทอดอาชีพชาวนา	158
บทที่ 5 พื้นที่กรณีศึกษาในการปรับตัวของชาวนาไทย ยุคหลังนโยบายจำนำข้าว ปี พ.ศ. 2557.....	161
1. พื้นที่ภาคกลาง.....	161
กรณีศึกษา: พื้นที่กลุ่มวิสาหกิจชุมชนบ้านโฉนดชุมชนลานตากฟ้า จ.นครปฐม	161
2. พื้นที่ภาคเหนือ	180
กรณีศึกษา: พื้นที่กิ่งเมืองกิ่งชนบทชุมชนตำบลหนองแห่ อ.สันทราย จ.เชียงใหม่.....	180
กรณีศึกษา: พื้นที่ท่าंगไกลเมือง/เป็นชุมชนพื้นที่สูงชุมชนบ้านห้วยหอย ต.แม่วิน อ.แม่วาง จ. เชียงใหม่.....	194
3. พื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	204
กรณีศึกษา: พื้นที่นาอินทรีย์วิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรอินทรีย์ไร้สารบ้านบัวเทียม ต.กลาง อ.เดช อุดม จ.อุบลราชธานี.....	204
กรณีศึกษา: พื้นที่นอกเขตชลประทานบ้านโพธิ์ตึก ต.โพธิ์ใหญ่ อ.วารินชำราบ จ.อุบลราชธานี.....	214
4. พื้นที่ภาคตะวันออก.....	227
กรณีศึกษา: พื้นที่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำนครนายก ต.โยธะกา อ.บางน้ำเปรี้ยว จ.ฉะเชิงเทรา.....	227
บทที่ 6 บทสรุปและข้อเสนอแนะ	245
6.1 ความนำ	245
6.2 ผลการศึกษาจากการสำรวจชาวนาไทย	245
6.3 ผลการศึกษากฎการศึกษา	249
6.4 ทางเลือกในการปรับตัวสู่ความยั่งยืน	251
6.5 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	252
รายการอ้างอิง.....	254
ภาคผนวก	266

สารบัญภาพ

แผนภาพที่ 1:	ข้อมูลคาดการณ์การปลูกข้าว ปี 2559/2560.....	2
แผนภาพที่ 2:	พื้นที่เป้าหมายส่งเสริมการปลูกข้าว ปี 2559/60.....	2
แผนภาพที่ 3:	การปรับตัวของชาวนามาสู่ชานาใหม่ที่อยู่ใกล้ชิดกับตลาดและการเมือง.....	15
แผนภาพที่ 4:	ชานาและตัวแสดงเชิงสถาบันในกระบวนการนโยบาย.....	16
แผนภาพที่ 5:	ชานาและการจัดสถาบันของนโยบายจำนำข้าว.....	17
แผนภาพที่ 6:	รูปแบบการปรับตัวของชานาและปัจจัยเงื่อนไขที่เกี่ยวข้องในปัจจุบัน.....	18
แผนภาพที่ 7:	แสดงแนวโน้มพื้นที่นาปรังทั่วประเทศ ช่วงการเพาะปลูกระหว่างปี 2551-2560.....	27
แผนภาพที่ 8:	โครงการชะลอการขยายข้าว.....	32
แผนภาพที่ 9:	แสดงการใช้ที่ดินรายจังหวัดและแสดงการใช้ที่ดินทางเกษตรรายจังหวัด.....	42
แผนภาพที่ 10:	สภาพภูมิประเทศลุ่มน้ำสาขาในลุ่มน้ำบางปะกง.....	57
แผนภาพที่ 11:	พื้นที่เหมาะสมในการเพาะปลูก จากการวิเคราะห์ด้วย GIS ในลุ่มน้ำบางปะกง.....	58
แผนภาพที่ 12:	สภาพภูมิประเทศลุ่มน้ำสาขาในลุ่มน้ำปราจีนบุรี.....	60
แผนภาพที่ 13:	พื้นที่เหมาะสมในการเพาะปลูก จากการวิเคราะห์ด้วย GIS ในลุ่มน้ำปราจีนบุรี.....	61
แผนภาพที่ 14:	ขนาดเนื้อที่ปลูกข้าวของครัวเรือนเกษตรในปีการผลิตปี 2559/60 (หน่วย : ครัวเรือน)..	76
แผนภาพที่ 15:	สัดส่วนลักษณะการถือครองที่ดินทางการเกษตร ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ปี 2559.....	77
แผนภาพที่ 16:	เปรียบเทียบพื้นที่นาปรังกับพื้นที่เกษตรกรรมอื่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในปี 2545 และ 2559.....	80
แผนภาพที่ 17:	พื้นที่เพาะปลูกและผลผลิตข้าวนาปีและข้าวนาปรังในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตั้งแต่ปีการผลิต 2551/52 ถึง 2559/60.....	81
แผนภาพที่ 18:	ปริมาณผลผลิตข้าวนาปีรายภาค ตั้งแต่ปีการผลิต 2551/2552 ถึง 2559/2560 (หน่วย : ตัน).....	83
แผนภาพที่ 19:	ปริมาณผลผลิตข้าวนาปรังรายภาค ตั้งแต่ปีการผลิต 2551 - 2560 (หน่วย : ตัน).....	84
แผนภาพที่ 20:	เปรียบเทียบสัดส่วนผลผลิตข้าวนาปีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จำแนกตามชนิดประเภทข้าว (ปีการผลิต 2551/2552 และ 2559/2560).....	85
แผนภาพที่ 21:	สัดส่วนผลผลิตข้าวนาปีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจำแนกตามชนิดพันธุ์ข้าว (ปีการผลิต 2551/2552 และ 2559/2560).....	85
แผนภาพที่ 22:	พื้นที่เพาะปลูกข้าวภาคกลาง ปีการผลิต 2559/60.....	88
แผนภาพที่ 23:	ลักษณะการทำนา (ปี) ในภาคกลาง.....	89
แผนภาพที่ 24:	สัดส่วนพื้นที่ปรังภาคกลางเทียบกับพื้นที่นาปรังทั่วประเทศ.....	89
แผนภาพที่ 25:	พื้นที่เพาะปลูกข้าวนาปีในภาคกลาง 2551/2552 - 2559/2560.....	90
แผนภาพที่ 26:	พื้นที่เพาะปลูกจำแนกตามพันธุ์ข้าวนาปี เทียบสัดส่วนภาคกลางกับพื้นที่ทั่วประเทศ.....	90
แผนภาพที่ 27:	พื้นที่เพาะปลูกจำแนกตามพันธุ์ข้าวนาปรัง เทียบสัดส่วนภาคกลางกับพื้นที่ทั่วประเทศ.....	91

แผนภาพที่ 28: พื้นที่นาในเขตชลประทานจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ต้นข้าวขึ้นไม่เสมอกันเนื่องจากการลด ต้นทุนปรับสภาพที่ดิน	92
แผนภาพที่ 29: จำนวนครัวเรือนผู้ปลูกข้าวนาปีภาคกลาง จำแนกตามขนาดพื้นที่ทำนา 2551/2552 – 2559/2560	93
แผนภาพที่ 30: จำนวนครัวเรือนผู้ปลูกข้าวนาปีภาคกลาง จำแนกตามขนาดพื้นที่ทำนา 2551 - 2560 ...	94
แผนภาพที่ 31: ชาวนาในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาปรับที่นาเป็นแปลงแคนตาลูป จะสังเกตได้ว่าพื้นที่ปลูก แคนตาลูปจะสูงกว่าที่นาปกติ.....	98
แผนภาพที่ 32: แนวโน้มการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ทำนา.....	130
แผนภาพที่ 33: การเปลี่ยนแปลงจำนวนครั้งการทำนา	130
แผนภาพที่ 34: การปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนา.....	131
แผนภาพที่ 35: การปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนา เปรียบเทียบระยะเวลาก่อน-หลังการยกเลิกนโยบาย จํานําข้าว	132
แผนภาพที่ 36: การปลูกพืชเศรษฐกิจสลับกับการทำนา	133
แผนภาพที่ 37: ช่วงเวลาในการปลูกพืชเศรษฐกิจสลับกับการทำนา.....	133
แผนภาพที่ 38: การปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่กับการทำนา	134
แผนภาพที่ 39: เปรียบเทียบช่วงเวลาการปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่กับการทำนา	134
แผนภาพที่ 40: การปรับตัวโดยการปลูกข้าวอินทรีย์.....	135
แผนภาพที่ 41: ช่วงเวลาการปลูกข้าวอินทรีย์.....	135
แผนภาพที่ 42: การปรับตัวโดยการลดต้นทุนการผลิตข้าว	136
แผนภาพที่ 43: ช่วงเวลาของการลดต้นทุนการผลิตข้าว.....	137
แผนภาพที่ 44: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาภายใต้ฉากทัศน์ต่าง ๆ.....	139
แผนภาพที่ 45: การตัดสินใจทำนาเมื่อราคาข้าวลดลง	140
แผนภาพที่ 46: การตัดสินใจทำนาเมื่อราคาข้าวเพิ่มขึ้น	141
แผนภาพที่ 47: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาเมื่อมีการยกเลิกนโยบายอุดหนุนราคาข้าวและการ เพาะปลูก.....	142
แผนภาพที่ 48: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาอันเนื่องจากการขาดแคลนแรงงาน.....	143
แผนภาพที่ 49: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาอันเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ/ภัยพิบัติ	144
แผนภาพที่ 50: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาอันเนื่องจากการระบาดของโรคและศัตรูพืช	144
แผนภาพที่ 51: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาอันเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงราคาสินค้าเกษตรอื่น ๆ.	145
แผนภาพที่ 52: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาอันเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงราคาที่ดิน	146
แผนภาพที่ 53: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงราคาเครื่องจักรกล....	146
แผนภาพที่ 54: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงราคาที่ดิน	147
แผนภาพที่ 55: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาเมื่อราคาข้าวลดลงและต้นทุนสูงขึ้น	148
แผนภาพที่ 56: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาเมื่อราคาข้าวลดลงและแรงงานขาดแคลน	149

แผนภาพที่ 57: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาเมื่อราคาข้าวลดลง แต่รัฐเพิ่มการอุดหนุนราคาข้าวและ ต้นทุนการเพาะปลูก.....	149
แผนภาพที่ 58: การรับรู้ ความคิดเห็น และการได้รับประโยชน์ของชาวนาต่อนโยบายความช่วยเหลือชาวนา ของภาครัฐ.....	153
แผนภาพที่ 59: แผนที่แสดงการพัฒนาระบบคลองหลังสัญญาเบาริงในลุ่มน้ำเจ้าพระยาและทุ่งตะวันตก	163
แผนภาพที่ 60: แผนที่ตำบลลานตากฟ้า	164
แผนภาพที่ 61: ข้าวหอมนครชัยศรีข้าวพื้นเมืองที่เคยมีชื่อเสียงและกลุ่มวิสาหกิจฯ ได้นำกลับมาปลูกจำหน่าย	166
แผนภาพที่ 62: ข้าวกล้องหอมนครชัยศรี.....	175
แผนภาพที่ 63: บริเวณรอบโรงสีข้าวของกลุ่มวิสาหกิจโรงสีข้าวชุมชนตำบลหนองแห่.....	189
แผนภาพที่ 64: บริเวณด้านในของโรงสีข้าว.....	190
แผนภาพที่ 65: แปลงนาของสมาชิกกลุ่มที่จ้างทีมปลูกจากต่างพื้นที่ ซึ่งเป็นพี่น้องไทใหญ่ จน. 20 ราย มา ปลูกهما 1 วันในพื้นที่ทั้งหมด 7 ไร่ 2 งาน เมื่อวันที่ 23 สิงหาคม 2563 ที่ผ่านมา.....	190
แผนภาพที่ 66: คลองส่งน้ำชลประทาน และคลองไส้ไก่ในการกระจายส่งน้ำในพื้นที่	190
แผนภาพที่ 67: พื้นที่ปลูกข้าวไรโนไร่ถาวรตามแนวความชันของพื้นที่บริเวณไหล่เขา	199
แผนภาพที่ 68: พื้นที่ปลูกข้าวไรโนระบบไร่หมุนเวียนรอบการผลิต 5 ปี ตามแนวความชันของพื้นที่บริเวณ ไหล่เขา	199
แผนภาพที่ 69: พื้นที่ปลูกข้าวไรโนระบบไร่หมุนเวียนรอบการผลิต 9 ปี ตามแนวความชันของพื้นที่บริเวณ ไหล่เขา	199
แผนภาพที่ 70: การลงแขกถอนหญ้าในแปลงข้าวไรโนระดับเครือข่าย.....	200
แผนภาพที่ 71: พื้นที่ทำนาแบบขั้นบันได.....	200
แผนภาพที่ 72: ลักษณะต้นข้าวที่ถูก “บัว” รบกวน.....	200
แผนภาพที่ 73: พื้นที่ปลูกผักส่งโครงการหลวงฯ	200
แผนภาพที่ 74: ลำห้วยแม่บัว ลำน้ำสายหลักของชุมชนบ้านห้วยหอย	201
แผนภาพที่ 75: แผนที่พื้นที่ตำบลโยธะกา.....	227
แผนภาพที่ 76: แสดงสัดส่วนค่าใช้จ่ายการทำนา ใน 4 หมู่บ้านของตำบลโยธะกา (เฉพาะแปลงที่ดินราชพัสดุ)	230
แผนภาพที่ 77: ค่าใช้จ่ายของครัวเรือนต่อเดือน	231
แผนภาพที่ 78: ที่ดินราชพัสดุ (ในราชการทหารเรือ) ที่ ฉช. 611-614 ต.โยธะกา อ.บางน้ำเปรี้ยว จ. ฉะเชิงเทรา.....	233
แผนภาพที่ 79: แผนที่น้ำท่วมซ้ำซากในตำบลโยธะกา.....	234

สารบัญตาราง

ตารางที่ 1: สรุปจำนวนตัวอย่าง จำแนกตามพื้นที่ศึกษาในแต่ละภูมิภาค.....	5
ตารางที่ 2: รูปแบบการปรับตัวที่หลากหลายของชาวนาในแต่ละภูมิภาค	19
ตารางที่ 3: แสดงพื้นที่ปลูกข้าวในรอบการเพาะปลูก ปี 2559/2560 ทั้งและเทศและจำแนกรายภาค	27
ตารางที่ 4: แสดงราคาข้าวเปลือกเจ้า (ข้าวขาว) ความชื้น 15% พ.ศ. 2540 - 2561	29
ตารางที่ 5: แสดงราคาข้าวเปลือกเจ้าหอมมะลิ 105 ความชื้น 15% พ.ศ. 2540 - 2561	30
ตารางที่ 6: พื้นที่ใช้ประโยชน์ทางการเกษตรของประเทศไทย รายภาค ปี พ.ศ. 2559.....	41
ตารางที่ 7: แสดงพื้นที่เพาะปลูกพืชที่สำคัญของกลุ่มจังหวัดภาคเหนือตอนบน 1 และแยกรายจังหวัด.....	42
ตารางที่ 8: แสดงการใช้ประโยชน์ในที่ดินและป่าชุมชน	50
ตารางที่ 9: ข้อมูลเกษตรกรขึ้นทะเบียนเกษตร ปี 2561.....	50
ตารางที่ 10: เปรียบเทียบพื้นที่ทำการเกษตรและผลผลิตหลักของภาคตะวันออก สำรวจปี พ.ศ. 2555	55
ตารางที่ 11: พื้นที่ที่เหมาะสมกับการเพาะปลูก จากการวิเคราะห์ด้วย GIS ในลุ่มน้ำบางปะกง	59
ตารางที่ 12: พื้นที่ศักยภาพในการพัฒนาชลประทาน จากการวิเคราะห์ด้วย GIS ในลุ่มน้ำบางปะกง	59
ตารางที่ 13: พื้นที่ที่เหมาะสมกับการเพาะปลูก จากการวิเคราะห์ด้วย GIS ในลุ่มน้ำปราจีนบุรี.....	62
ตารางที่ 14: พื้นที่ศักยภาพในการพัฒนาชลประทาน จากการวิเคราะห์ด้วย GIS ในลุ่มน้ำปราจีนบุรี.....	62
ตารางที่ 15: ผลผลิตข้าวนาปี ณ ความชื้น 15% ทั้งหมดและต่อไร่ในพื้นที่ภาคตะวันออก	63
ตารางที่ 16: พื้นที่ใช้ประโยชน์ทางการเกษตรของประเทศไทย รายภาค ปี พ.ศ. 2559	74
ตารางที่ 17: พื้นที่ใช้ประโยชน์ทางการเกษตรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รายจังหวัด ปี พ.ศ. 2559.....	74
ตารางที่ 18: ลักษณะการถือครองที่ดินทางการเกษตรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รายจังหวัด ปี 2559	77
ตารางที่ 19: การผลิตข้าวนาปีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตั้งแต่ปีการผลิต 2551/2552 ถึง 2559/2560... ..	82
ตารางที่ 20: การผลิตข้าวนาปรังในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตั้งแต่ปีการผลิต 2551 - 2559.....	83
ตารางที่ 21: เปรียบเทียบราคารับซื้อข้าวเปลือกเฉลี่ยของสมาคมโรงสีไทย 2555 - 2560 (หน่วย : บาท/ตัน)	95
ตารางที่ 22: เนื้อที่ใช้ประโยชน์ทางการเกษตรของภาคใต้ ปี พ.ศ. 2556 จำแนกตามรายจังหวัด (ผลสำรวจ เบื้องต้น วันที่ 21 มกราคม 2558).....	99
ตารางที่ 23: สถิติการปลูกข้าวภาคใต้ จำแนกตามปีเพาะปลูก 2548/2549 - 2557/2558.....	100
ตารางที่ 24: พื้นที่ปลูกข้าวนาปรังและข้าวนาปีในภาคใต้ จำแนกตามรายจังหวัด ฤดูกาลผลิต ปี 2559/2560	101
ตารางที่ 25: พื้นที่เพาะปลูกข้าวนาปี จำแนกตามลักษณะพันธุ์ข้าว ในฤดูกาลผลิต 2559/2560.....	103
ตารางที่ 26: พื้นที่เพาะปลูกข้าวนาปีทั่วประเทศ จำแนกตามลักษณะพันธุ์ข้าว ในฤดูกาลผลิต 2559/2560.....	105
ตารางที่ 27: แนวโน้มการปลูกข้าวอินทรีย์และพืชผักอินทรีย์ในประเทศไทย.....	108
ตารางที่ 28: การจำแนกพื้นที่ศึกษาตามภูมินิเวศน์ วิธีการผลิต และวิธีการปรับตัว จำแนกรายภาค	110
ตารางที่ 29: การกระจายของประชากรตัวอย่าง จำแนกตามภูมิภาค	116
ตารางที่ 30: คุณลักษณะของประชากรตัวอย่าง จำแนกตามภูมิภาค.....	117

ตารางที่ 31: ขนาดและโครงสร้างครัวเรือนชาวนาไทย จำแนกตามภูมิภาค.....	118
ตารางที่ 32: ข้อมูลการทำนาและการถือครองสินทรัพย์ทางการเกษตรของกลุ่มตัวอย่าง จำแนกตามภูมิภาค	122
ตารางที่ 33: การเปลี่ยนแปลงปัจจัยการผลิตของชาวนาไทย จำแนกตามภูมิภาค	125
ตารางที่ 34: การเปลี่ยนแปลงสถานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนและการทำงาน จำแนกตามภูมิภาค	128
ตารางที่ 35: นโยบายความช่วยเหลือชาวนาของภาครัฐที่สำคัญ	151
ตารางที่ 36: ค่า Odds ratio ของการปรับตัวของชาวนาไทย	157
ตารางที่ 37: การสืบทอดอาชีพชาวนา จำแนกตามภูมิภาค	159
ตารางที่ 38: พื้นที่กรณศึกษา 7 พื้นที่ใน 4 ภูมิภาค.....	161
ตารางที่ 39 แสดงการจ้างงานในกระบวนการทำนา.....	168
ตารางที่ 40 ตารางแสดงราคาค่าปุ๋ย และยาของชาวนา	169
ตารางที่ 41 ราคาค่าใช้จ่ายเบ็ดเตล็ดของชาวนา	170
ตารางที่ 42 ค่าอุปกรณ์การทำนาของชาวนา.....	170
ตารางที่ 43: จำนวนประชากรบ้านโพธิ์ตาก จำแนกตามช่วงอายุและเพศ	216
ตารางที่ 44: ปฏิทินการทำนาของชาวบ้านโพธิ์ตาก.....	221
ตารางที่ 45: สรุปค่าใช้จ่ายหรือต้นทุนในการทำนาของชาวบ้านโพธิ์ตาก.....	224
ตารางที่ 46: จำนวนผู้ได้รับผลกระทบจากการยกเลิกสัญญาเช่าที่ดินราชพัสดุ ต.โยธะกา อ.บางน้ำเปรี้ยว..	232
ตารางที่ 47: แสดงพันธุ์ข้าวที่นิยมปลูกในตำบลโยธะกา.....	238

บทที่ 1

บทนำ

1. ความสำคัญของปัญหา

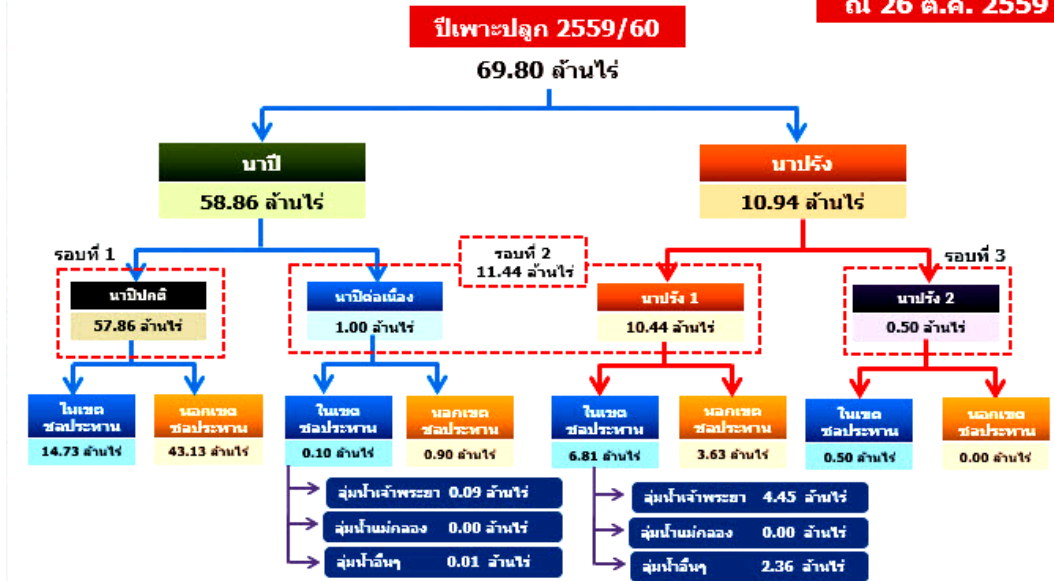
ปัจจุบันชาวนากำลังเผชิญกับปัญหาราคาข้าวตกต่ำเป็นอย่างมาก นับตั้งแต่การยกเลิกโครงการจำนำข้าวในปี 2557 ในเดือนมกราคม – มิถุนายน ข้าวเปลือกคุณภาพต่ำความชื้น 15% ราคาส่วนใหญ่ตันละราว 7,300 – 8,000 บาท มีบางช่วงเท่านั้นที่มีราคาสูงเกินตันละ 8,000 บาท ทั้งนี้ ค่าเฉลี่ยราคาข้าวทั้งปีอยู่ที่ 7,905 บาทต่อตัน (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561) ทำให้ชาวนาซึ่งต้องขายข้าวสดโดยเกี่ยวจากมาแล้วส่งโรงสีเลย ได้ราคาราวตันละ 6,000 – 6,500 บาท (ขึ้นอยู่กับความชื้น) ส่วนข้าวคุณภาพดี แม้จะมีราคาสูงกว่าข้าวคุณภาพต่ำ แต่ก็ไม่มากนัก เช่น ข้าวหอมมะลิ ราคาเฉลี่ยตันละ 11,790 บาท ข้าวหอมปทุมธานี ราคาเฉลี่ยตันละ 8,932 บาท (สมาคมโรงสีข้าวไทย, 2561) ในขณะที่ต้นทุนการผลิตราวไร่ละ 5,000 – 5,500 บาท ดังนั้น สภาพการณ์ดังกล่าวนี้จึงดำเนินมาราว 3-4 ปี และคาดกันว่าจะเป็นเช่นนี้ไปอีกยาวนาน เนื่องจากระบบการแข่งขันทันและปริมาณข้าวในตลาดโลกไม่ได้เอื้อต่อการขยับขึ้นของราคาข้าวในประเทศไทย สถานการณ์ปัจจุบันจึงมีลักษณะทำนาเพื่อประคองชีวิต รายได้จากการทำนาอยู่ในสภาพที่ไม่สามารถเป็นที่พึ่งทางรายได้ของครัวเรือนเกษตรกร

การรณรงค์ให้ชาวนาขายข้าวได้โดยตรงสู่ผู้บริโภคได้ช่วยให้ชาวนาบางกลุ่ม หรือบางครัวเรือนได้ราคาที่สูงขึ้นบ้าง แต่ในสภาพความเป็นจริงปริมาณข้าวที่อยู่ในตลาดผู้บริโภคแบบขายตรงดังกล่าวนี้ก็มีจำนวนน้อยมาก ดังตัวเลขสถิติของกรมการข้าวที่พบว่า ปี 2559 ข้าวอินทรีย์และข้าวสีมีเพียงจำนวน 6.6 หมื่นไร่ (จากพื้นที่ปลูกข้าว 68 ล้านไร่) และพื้นที่เกษตรกรรมที่มีการผลิตในระบบอินทรีย์มีเพียง 1.6 แสนไร่เท่านั้น

แต่อย่างไรก็ดี แม้ราคาข้าวจะตกต่ำและอยู่ในสภาพไม่สามารถเป็นที่พึ่งเชิงรายได้มากนัก แต่พื้นที่การทำนาตามการคาดการณ์ของกรมวิชาการเกษตร พบว่า มีแนวโน้มที่ยังไม่ลดลงมากนัก (แม้จะลดลงจากในช่วงที่มีนโยบายรับจำนำข้าวช่วงรัฐบาลนางสาวยิ่งลักษณ์ ชินวัตร ก็ตาม กล่าวคือ ลดลงจากปริมาณผลผลิตราว 38 ล้านตัน เหลือราว 33 ล้านตัน โดยมีพื้นที่การปลูกข้าวตามการคาดการณ์ในช่วงฤดูการเพาะปลูก 2559/2560 ราว 69.80 ล้านไร่

ข้อมูลคาดการณ์การปลูกข้าว ปี 2559/60

ณ 26 ต.ค. 2559

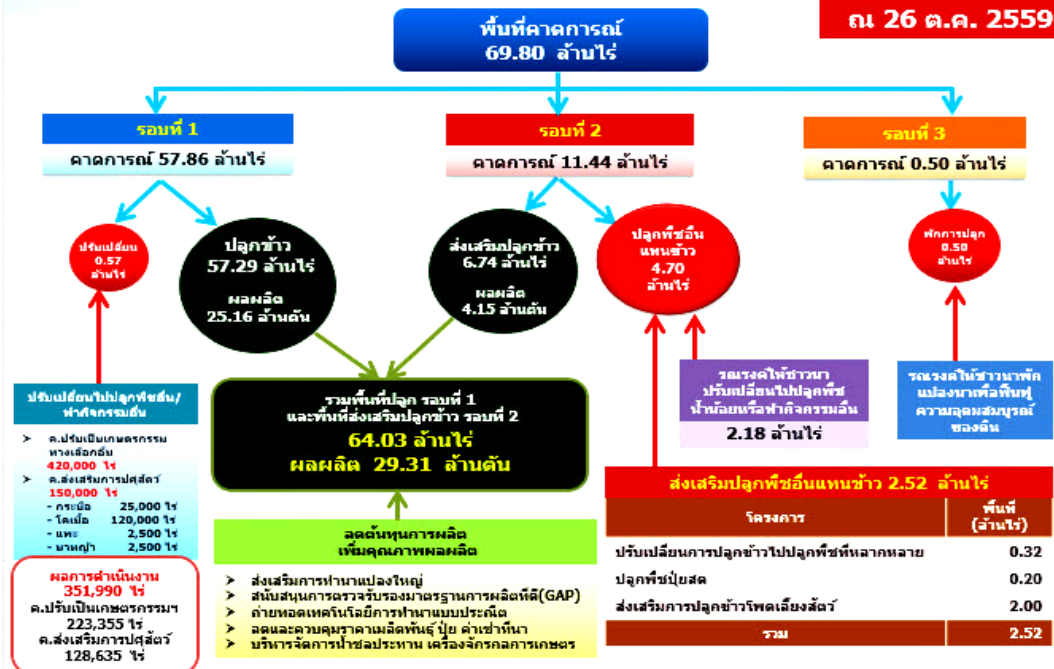


แผนภาพที่ 1: ข้อมูลคาดการณ์การปลูกข้าว ปี 2559/2560

ที่มา: “ข้อมูลคาดการณ์ปลูกข้าวปี 2559/60 ณ 26 ตุลาคม 2559,” โดย กรมการข้าว กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2559, สืบค้นจาก http://www.ricethailand.go.th/rice_monitorreport/images/PDF/lantark/2.pdf.

พื้นที่เป้าหมายส่งเสริมการปลูกข้าว ปี 2559/60

ณ 26 ต.ค. 2559



แผนภาพที่ 2: พื้นที่เป้าหมายส่งเสริมการปลูกข้าว ปี 2559/60

ที่มา: “ข้อมูลคาดการณ์ปลูกข้าวปี 2559/60 ณ 26 ตุลาคม 2559,” โดย กรมการข้าว กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2559, สืบค้นจาก http://www.ricethailand.go.th/rice_monitorreport/images/PDF/lantark/2.pdf.

ในขณะที่รัฐบาลก็มีนโยบายหรือมาตรการต่าง ๆ ที่พยายามจัดปัญหารายได้จากการทำนาที่ตกต่ำ เช่น การลดพื้นที่การทำนาและปริมาณพื้นที่ลงราว 5 ล้านไร่ และลดผลผลิต โดยการเปลี่ยนพื้นที่มาปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ เช่น อ้อย ข้าวโพด ฯลฯ ตัวอย่างเช่น การลงนามความร่วมมือระหว่างกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ โดยกรมส่งเสริมการเกษตร และธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ เมื่อวันที่ 21 ตุลาคม 2559 กับ กลุ่มธุรกิจอาหารสัตว์ และบริษัทยักษ์ใหญ่ด้านเมล็ดพันธุ์ของไทยและบริษัทข้ามชาติ เช่น ซีพี มอนซานโต้ ซินเจนทา แปซิฟิคซีดีส์ นั้น มีเป้าหมายที่จะเปลี่ยนพื้นที่นา 2 ล้านไร่ ให้เป็นข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ฯลฯ นโยบายของรัฐบาลส่งเสริมบทบาทของภาคเอกชนให้เข้าไปมีบทบาทในการลงทุนและพัฒนานวัตกรรม การสร้างความร่วมมือของบริษัทเอกชนในการพัฒนาวิสาหกิจชุมชน และพัฒนาเกษตรแผนใหม่ นอกจากนี้ ยังมีนโยบายที่เกี่ยวข้องกับการปรับปรุงประสิทธิภาพการผลิตโดยเสนอการทำนาแปลงใหญ่ การส่งเสริม และข้าวอินทรีย์ แบบครบวงจร ฯลฯ ซึ่งกระทรวงเกษตรฯ ได้ประกาศแผนข้าวและเกษตรกรรมอินทรีย์ครบวงจรโดยรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงเกษตรฯ

นอกจากนี้ ในระดับนโยบายของรัฐบาล การขับเคลื่อนเกษตรสมัยใหม่ภายใต้นโยบายของรัฐบาลพลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชา (พ.ศ. 2557 - ปัจจุบัน) อาจเรียกว่า “การเกษตรกรรมสู่ประเทศไทย 4.0” มีเป้าหมายหลักคือ การมุ่งปรับโครงสร้างเศรษฐกิจการเกษตรสู่การเป็นเศรษฐกิจที่ขับเคลื่อนด้วยนวัตกรรม (value-added economy) เศรษฐกิจที่ขับเคลื่อนด้วยนวัตกรรม อาทิ การปรับเปลี่ยนการผลิตสินค้าโภคภัณฑ์ไปสู่สินค้าเชิงนวัตกรรม มีลักษณะสำคัญดังนี้คือ การปรับเปลี่ยนการขับเคลื่อนประเทศด้วยภาคอุตสาหกรรมไปสู่การขับเคลื่อนด้วยเทคโนโลยี ความคิดสร้างสรรค์ และนวัตกรรม ตลอดจนการปรับเปลี่ยนภาคการผลิตสินค้าไปสู่ภาคบริการมากขึ้น ทั้งนี้ เพื่อผลักดันให้ประเทศไทยหลุดพ้นจากกับดักรายได้ปานกลาง ลดความเหลื่อมล้ำ และสนับสนุนการพัฒนาอย่างสมดุลในทุกด้าน ดังนั้น ภาคส่วนต่าง ๆ รวมทั้งภาคเกษตรจึงต้องมีการปรับตัวให้สอดคล้องกับทิศทางการพัฒนาของประเทศดังกล่าว

การขับเคลื่อนภาคเกษตรกรรมเพื่อไปสู่ประเทศไทย 4.0 กำหนดว่า จะต้องปรับเปลี่ยนจากการทำเกษตรแบบดั้งเดิม (traditional farming) ไปสู่การเกษตรสมัยใหม่ที่เน้นการบริหารจัดการและเทคโนโลยี (smart farming) มีการใช้นวัตกรรม การวิจัยและพัฒนา และความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มาสนับสนุนให้เกษตรกรสามารถทำการผลิตได้อย่างเหมาะสม มีประสิทธิภาพ และลดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม เพื่อลดต้นทุนการผลิต เพิ่มผลผลิตที่มีคุณภาพ และเพิ่มขีดความสามารถในการแข่งขัน รวมถึงเป็นฐานการผลิตให้กับการพัฒนาอุตสาหกรรมอาหาร และสนับสนุนด้านการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2559) นอกจากนี้ แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 ยังได้กำหนดโครงการพัฒนาภาคเกษตรที่สำคัญไว้หลายประการ อาทิ โครงการพัฒนาคุณภาพมาตรฐานสินค้าเกษตร การบริหารจัดการพื้นที่เกษตรกรรม (Zoning) การส่งเสริมการเกษตรแบบแปลงใหญ่ การส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ เป็นต้น (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2559, น. 89-100)

การเกษตรกรรมสู่ประเทศไทย 4.0 หรือการผลักดันการเกษตรสมัยใหม่เป็นส่วนหนึ่งได้รับนโยบายประชารัฐ แนวคิดคือ ความร่วมมือหลายฝ่ายจะต้องมีการพัฒนาองค์ความรู้ ประสาน และเชื่อมโยงการดำเนินงาน เพื่อขับเคลื่อนการทำการเกษตรกรรมสมัยใหม่ให้ประสบความสำเร็จ สามารถยกระดับการผลิตสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับสินค้าเกษตร และเพิ่มขีดความสามารถในการแข่งขัน ทำให้เกษตรกรมีรายได้ที่มั่นคง ภาคเกษตรเติบโตได้อย่างต่อเนื่องและมีเสถียรภาพ อย่างไรก็ตาม ทิศทางการขับเคลื่อนประเทศไทยด้านการเกษตรดังกล่าวอาจมีความขัดแย้งกับการเกษตรกรรมอีกกระแสหนึ่งคือ “นิเวศเกษตร” (agro-ecology) องค์กรเกษตรกรหลายกลุ่มพยายามที่จะปรับเปลี่ยนภาคเกษตรกรรมให้เป็นสมัยใหม่ มีการวิจัยและพัฒนา และสร้างเสริมประสิทธิภาพการผลิตสินค้าเกษตรเช่นกัน หากแต่ถ้าเป็นกระแสที่เกิดจากกรอบความคิดในอีก

ลักษณะหนึ่งที่ต่างจากการเกษตรกรรมสู่ประเทศไทย 4.0 ของรัฐบาลในขณะนี้ที่อาจมุ่งเน้นการผลักดันการสร้างนวัตกรรมภาคการเกษตรโดยกลุ่มทุนการเกษตรขนาดใหญ่

ดังนั้น งานวิจัยนี้จึงมีเป้าหมายเพื่อศึกษาการปรับตัวของชาวนาและการสร้างความเท่าเทียมกันในเศรษฐกิจฐานรากผ่านการพิจารณาใน 2 ด้านสำคัญ คือ **ด้านแรก** เป็นเรื่องของ “ผลนโยบายจากภาครัฐ” เป็นการวิจัยเพื่อติดตามการนำนโยบายไปปฏิบัติของภาครัฐ (policy implementation) ว่าได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง (changes) ส่งผลกระทบ (impacts) และส่งผลลัพธ์ (consequences) ทั้งที่ตั้งใจและไม่ตั้งใจต่อเศรษฐกิจสังคมชาวนาในชนบทอย่างไร ในพื้นที่ที่มีปฏิสัมพันธ์กับนโยบายที่นำไปปฏิบัติอย่างไร ชาวนามีทางเลือก (choice) มากขึ้นหรือไม่ มีรายได้ที่มากขึ้นจริงหรือไม่ เกิดระบบเศรษฐกิจฐานรากหรือไม่ และมีการสร้างความยั่งยืน (sustainability) ในชุมชนเพื่อสร้างชีวิตและสุขภาวะที่ดีขึ้น (well-being) ในอนาคตได้ตามที่นโยบายตั้งเป้าหมายนั้นหรือไม่ และ **ด้านที่สอง** จะมองการปรับตัว (resilience) ของชาวนาในฐานะที่มี “ตัวแบบ” (models) สำหรับการปรับตัว ผ่านการขับเคลื่อนรวมกลุ่มของผู้คนและการสร้างเศรษฐกิจฐานราก มีทางเลือกอื่น ๆ (alternatives) อย่างไร โดยในด้านที่สองนี้จะแบ่งการวิจัยออกเป็น 2 ส่วนย่อย คือ ส่วนแรกเป็นการวิจัยเชิงสำรวจ (survey research) และส่วนที่สองเป็นการเลือกกรณีศึกษาเพื่อถอดบทเรียนการปรับตัวของชาวนาในพื้นที่ที่เกิดขึ้นจริง เพื่อหาตัวแบบชุมชนที่ปรับตัวเพื่อสร้างเศรษฐกิจฐานรากและสังคมเกษตรที่เป็นธรรม

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษารูปแบบ บทเรียน และเงื่อนไขการปรับตัวของชาวนาในพื้นที่จริง แต่ละภูมิภาค ท่ามกลางปัญหาทางเศรษฐกิจในภาคเกษตรยุคหลังนโยบายจำนำข้าว ปี พ.ศ. 2557
2. เพื่อศึกษาและติดตามการนำนโยบายด้านข้าวและชาวนาไปปฏิบัติ ปฏิสัมพันธ์ของสังคมชาวนาต่อนโยบาย และพิจารณานโยบายที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ส่งผลลัพธ์ (outcome) และสร้างผลกระทบ (impact) ต่อทิศทางการปรับตัวของชาวนา
3. เพื่อพัฒนาตัวแบบทางเลือกในการปรับตัวของชาวนาและสังคมเกษตรในโครงสร้างชนบท สำหรับการสร้างเศรษฐกิจฐานราก และการรวมกลุ่มของชุมชนในสังคมเกษตรที่เป็นธรรม

3. วิธีดำเนินการวิจัย

3.1 การคัดเลือกพื้นที่ศึกษา และกลุ่มเป้าหมาย

การศึกษานี้ มีเป้าหมายสำคัญในการนำเสนอภาพรวมของการปรับตัวของชาวนาไทยทั่วประเทศ โดยมุ่งสะท้อนภาพการปรับตัวของชาวนาในแต่ละพื้นที่และภูมิภาคที่มีรูปแบบแตกต่างกัน อันเชื่อมโยงกับหลายปัจจัย อาทิ วิธีการผลิตข้าว สภาพทางภูมินิเวศ ผลกระทบจากนโยบายด้านข้าว และชาวนาที่แตกต่างกันในแต่ละพื้นที่ จึงจำเป็นต้องมีการจัดสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) กับผู้เกี่ยวข้อง เพื่อคัดเลือกพื้นที่ที่จะสามารถเป็นตัวแทนและสะท้อนความหลากหลายดังกล่าวได้ เมื่อได้พื้นที่ศึกษาแล้ว จึงจะทำการคัดเลือกชุมชนและกลุ่มเป้าหมายแบบเฉพาะเจาะจง (Purposive Sampling) โดยกำหนดขนาดตัวอย่างทั้งสิ้น 1,000 ครัวเรือน แบ่งเป็น 5 ภูมิภาค ภูมิภาคละ 10 ชุมชน ชุมชนละ 20 ครัวเรือน สำหรับชาวนา จะคัดเลือกทั้งตัวอย่างที่เข้าร่วมและไม่เข้าร่วมโครงการด้านข้าวของรัฐด้วย ดังตารางที่ 1

ตารางที่ 1: สรุปจำนวนตัวอย่าง จำแนกตามพื้นที่ศึกษาในแต่ละภูมิภาค

พื้นที่ศึกษา	จำนวนชุมชน ตัวอย่าง	จำนวนครัวเรือน ตัวอย่าง
ภาคกลาง	10	200
ภาคเหนือ	10	200
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	10	200
ภาคตะวันออก	10	200
ภาคใต้	10	200
รวม	50	1,000

3.2 วิธีการและเครื่องมือในการวิจัย

การศึกษานี้ประยุกต์ใช้วิธีวิจัยแบบผสมผสานทั้งการวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative Research) และการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เพื่อตอบโจทย์การวิจัยทั้งในเชิงกว้างและเชิงลึก โดยมีวิธีการวิจัย ดังนี้

3.2.1 การวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยแบ่งการศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องออกเป็น 2 ส่วนสำคัญ ได้แก่

1) ประมวลและวิเคราะห์นโยบายด้านข้าวและชาวนาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2557-2560 (ยุคหลังนโยบายจํานําข้าว) รวมถึงนโยบายแวดล้อมสำคัญที่ส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของชาวนา

2) ทบทวนและสังเคราะห์สถานการณ์การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมเกษตรในชนบทและการปรับตัวของชาวนาไทย โดยจัดแบ่งช่วงเวลาแห่งการเปลี่ยนแปลงในแต่ละยุคภายใต้การเปลี่ยนแปลงนโยบายด้านข้าวและชาวนาที่สำคัญ

3.2.2 การวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล 2 แบบ ได้แก่

1) *การสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion)* เป็นเครื่องมือสำหรับการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพจากเป้าหมายระดับกลุ่ม ผู้เข้าสนทนากลุ่มจะคัดเลือกจากชาวนา และผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในพื้นที่ เช่น เจ้าหน้าที่กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ในพื้นที่ เจ้าหน้าที่จากองค์กรภาคประชาสังคมในพื้นที่ พ่อค้าคนกลาง (ถ้ามี) เจ้าของโรงสีข้าว หรือเจ้าของรถเกี่ยวข้าว เป็นต้น

แบ่งออกเป็น 2 ระยะ ได้แก่

ระยะที่ 1: จัดสนทนากลุ่มเพื่อประเมินสถานการณ์ จัดทำลำดับเหตุการณ์การเปลี่ยนแปลง (timeline) และผลกระทบจากการนำนโยบายด้านข้าวและชาวนายุคหลังนโยบายจํานําข้าวไปปฏิบัติในพื้นที่ต่าง ๆ รวมถึงคัดเลือกพื้นที่ศึกษาที่สามารถเป็นตัวแทนสะท้อนความหลากหลายของวิถีการผลิตข้าวและสภาพทางนิเวศของแต่ละภูมิภาค จำนวน 5 กลุ่ม ใน 5 ภูมิภาค จากนั้นทำการสร้างเครือข่ายการวิจัยในแต่ละพื้นที่

ระยะที่ 2: จัดสนทนากลุ่มเพื่อร่วมกันพิจารณาและให้ความเห็นต่อผลการศึกษาเรื่องรูปแบบการปรับตัวของชาวนาในทุกมิติ รวมถึงประมวลและวิเคราะห์ปัจจัยแวดล้อมที่ส่งผลต่อการปรับตัวของชาวนาไทยที่นอกเหนือจากผลของการนำนโยบายด้านข้าวและชาวนาไปปฏิบัติ และพัฒนาแนวทางเพื่อเสริมสร้างความสามารถในการปรับตัวของเกษตรกร จำนวน 5 กลุ่ม ใน 5 ภูมิภาค พร้อมทั้งคัดเลือกพื้นที่ที่จะพัฒนาให้

เป็นตัวแบบในการปรับตัวของชาวนาและสังคมเกษตรในโครงสร้างชนบท สำหรับการสร้างเศรษฐกิจฐานราก และการรวมกลุ่มของชุมชนในสังคมเกษตรที่เป็นธรรม ภูมิภาคละ 1 พื้นที่

2) *การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview)* เพื่อติดตามการนำนโยบายด้านข้าวและชาวนายุคหลังนโยบายจำนำข้าวไปปฏิบัติ รวมถึงปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อความสำเร็จและ/หรือเป็นอุปสรรคต่อการนำนโยบายไปปฏิบัติเพื่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์ โดยมีผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key informants) คือ ผู้ที่เกี่ยวข้องในกระบวนการกำหนดนโยบาย และการนำนโยบายไปปฏิบัติในระดับพื้นที่

3.2.3 การวิจัยเชิงสำรวจ (Survey Research) เพื่อศึกษาสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมของกลุ่มชาวนาในแต่ละพื้นที่ ค้นหาลักษณะและรูปแบบการปรับตัวของชาวนาในยุคหลังนโยบายจำนำข้าว (พ.ศ. 2557-2560) รวมถึงปัจจัยและเงื่อนไขที่ส่งผลต่อการปรับตัวของชาวนา ทำการเก็บข้อมูล 2 ระดับ คือ ในระดับครัวเรือน และระดับชุมชน โดยใช้แบบสอบถามเป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล ซึ่งมีประเด็นคำถามที่ครอบคลุมมิติต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

ส่วนที่ 1: การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมของชาวนาไทยปัจจุบัน

- โครงสร้างทางประชากรของครัวเรือนชาวนา
- สัดส่วนการใช้แรงงานในและนอกครัวเรือน
- การถือครองที่ดินและปัจจัยการผลิตที่เกี่ยวข้องกับการผลิตข้าว ฯลฯ

ส่วนที่ 2: การปรับตัวทั้งในระดับครัวเรือนและชุมชนในมิติต่าง ๆ

- มิติด้านวิถีชีวิต: สร้าง/เพิ่มทางเลือกในการดำรงชีพ วิธีการหารายได้/เพิ่มรายได้เพื่อลดความเสี่ยงด้านความมั่นคงในการทำนา
- มิติด้านการผลิต: พิจารณาทั้ง farm activities และ non-farm activities
- มิติด้านการแปรรูปและการตลาด
- มิติด้านการรวมกลุ่มและสร้างเครือข่ายเชิงเศรษฐกิจ สังคม และการต่อรองกับอำนาจรัฐ

ส่วนที่ 3: ปัจจัยที่ส่งผลต่อการปรับตัวของชาวนา

- การเปลี่ยนแปลงของนโยบายรัฐที่เกี่ยวข้องกับการผลิตข้าวและชาวนาโดยตรง รวมถึงการเปลี่ยนแปลงของนโยบายอื่น ๆ ที่เชื่อมโยงหรือส่งผลกระทบต่อการผลิตข้าวและชาวนา
- การเปลี่ยนแปลงด้านการตลาด (ต้นทุนการผลิต ราคาสินค้า ความต้องการของผู้บริโภค)
- การเปลี่ยนแปลงด้านโครงสร้างประชากรในภาคการเกษตร
- การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศและสิ่งแวดล้อม
- ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ นโยบาย และการปรับตัวของชาวนา

3.2.4 การศึกษาเฉพาะกรณี (Case Study) หลังจากขั้นตอนของการวิจัยเชิงสำรวจเพื่อหารูปแบบของการปรับตัวของชาวนา และมีการคัดเลือกพื้นที่สำหรับพัฒนาเป็นตัวแบบในการศึกษาเฉพาะกรณีในแต่ละภูมิภาค ภูมิภาคละ 1 พื้นที่ ทั้งนี้ เพื่อให้การศึกษาเฉพาะกรณีสามารถนำไปพัฒนาตัวแบบทางเลือกการปรับตัวของชาวนา นักวิจัยจะพิจารณาคัดเลือกตัวแบบที่ประสบความสำเร็จ โดยคำนึงถึงการทำนาในขนาดพื้นที่ที่แตกต่างกัน โดยจะทำการศึกษาแบบถอดบทเรียนของพื้นที่ตัวแบบในการปรับตัวหลังจากได้รับผลกระทบจากนโยบายด้านข้าวและชาวนา โดยเริ่มจากการติดตามผลกระทบจากนโยบายที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ศึกษาพัฒนาการและรูปแบบการปรับตัวทั้งในระดับชุมชนและครัวเรือนในเชิงลึก ปัจจัยที่เกื้อหนุนและเป็นอุปสรรคต่อการปรับตัว และพัฒนาเป็นตัวแบบของการปรับตัวชาวนาไทยในแต่ละพื้นที่ศึกษา

4. กิจกรรม แผนกิจกรรม และผลลัพธ์ ที่คาดว่าจะได้รับตามวัตถุประสงค์

วัตถุประสงค์	กิจกรรมหลัก	ช่วงระยะเวลา ดำเนินการ	จำนวน วันที่ใช้	ผู้รับผิดชอบ
1. เพื่อศึกษาสภาพและบทเรียนการปรับตัวของชาวนาในพื้นที่จริง แต่ละภูมิภาค ท่ามกลางปัญหาทางเศรษฐกิจในภาคเกษตรหลังยุคนโยบายจำนำข้าว ปี พ.ศ. 2557	1.1 ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	เมษายน – มิถุนายน 2561	3 เดือน	ทีมวิจัยทุกคน
	1.2 การสนทนากลุ่มระยะที่ 1 และการสัมภาษณ์เชิงลึก	กรกฎาคม – กันยายน 2561	3 เดือน	ทีมวิจัยทุกคน
	1.3 การวิจัยเชิงสำรวจ เก็บข้อมูล 2 ระดับ ระดับครัวเรือนและชุมชน โดยใช้แบบสอบถามในพื้นที่ศึกษา 5 ภูมิภาค	ตุลาคม 2561 – พฤษภาคม 2562	8 เดือน	ทีมวิจัยทุกคน และเครือข่ายวิจัยในพื้นที่
	1.4 การสนทนากลุ่มระยะที่ 2 โดยนำผลการศึกษาจากข้อ 1.1 – 1.4 ที่พัฒนาร่างตัวแบบในการปรับตัวของชาวนาและสังคมเกษตรในโครงสร้างชนบทมาแลกเปลี่ยนความคิดเห็น และปรับปรุง	พฤษภาคม – สิงหาคม 2562	4 เดือน	ทีมวิจัยทุกคน และเครือข่ายวิจัยในพื้นที่
2. เพื่อศึกษาและติดตามการนำนโยบายด้านข้าวและชาวนาไปปฏิบัติ ปฏิสัมพันธ์ของสังคมชาวนาต่อนโยบายและพิจารณา นโยบายที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง สร้างผลสะท้อน และส่งผลลัพธ์ต่อทิศทางการปรับตัวของชาวนา	ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง การสนทนากลุ่ม และการสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ที่เกี่ยวข้องในกระบวนการกำหนดนโยบาย และการนำนโยบายไปปฏิบัติในระดับพื้นที่	เมษายน – กันยายน 2561	6 เดือน	ทีมวิจัยทุกคน

วัตถุประสงค์	กิจกรรมหลัก	ช่วงระยะเวลา ดำเนินการ	จำนวน วันที่ใช้	ผู้รับผิดชอบ
3. เพื่อพัฒนาตัวแบบ ในการปรับตัวของ ชาวนาและสังคม เกษตรในโครงสร้าง ชนบท สำหรับการ สร้างเศรษฐกิจฐาน รากและการรวมกลุ่ม ของชุมชนในสังคม เกษตรที่เป็นธรรม	การสนทนากลุ่มระยะที่ 2 และ การศึกษาเฉพาะกรณี	พฤษภาคม 2562– กุมภาพันธ์ 2563	10 เดือน	ทีมวิจัยทุกคน และเครือข่ายวิจัย ในพื้นที่

หมายเหตุ จำนวนวันที่ใช้เป็นการคาดการณ์จำนวนเวลาที่จะต้องดำเนินการจริง โดยเทียบ 1 วันเท่ากับ 8 ชั่วโมง อย่างไรก็ตามท่านต้องคำนึงถึงงานประจำที่ท่านมีความรับผิดชอบอยู่ด้วย

5. ผลที่คาดว่าจะได้รับในแต่ละช่วงระยะเวลา

ระยะเวลาในการดำเนินงานวิจัย จำนวน 24 เดือน โดยแบ่งเป็น 3 ระยะ ได้แก่ ระยะที่ 1 เป็นเวลา 6 เดือน ระยะที่ 2 เป็นเวลา 12 เดือน และระยะที่ 3 เป็นเวลา 6 เดือน (ทั้งนี้ การแบ่งเป็นราย 6 เดือน หรือ ราย 3 เดือน ขึ้นอยู่กับระยะเวลาโครงการ)

เดือนที่	กิจกรรม (activities)	ผลงานที่คาดว่าจะได้รับ (outputs)
6 เดือนที่ 1	1.1 การศึกษาเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง 1.2 การสนทนากลุ่มระยะที่ 1 และการ สัมภาษณ์เชิงลึกผู้ให้ข้อมูลสำคัญ	1.1 สถานการณ์การเปลี่ยนแปลง โครงสร้างสังคมเกษตรในชนบทและ การปรับตัวของชาวนาไทยในแต่ละ ช่วงนโยบายที่สำคัญ 1.2 ผลการดำเนินนโยบายด้านข้าวและ ชาวนา รวมถึงนโยบายแวดล้อมที่ เกี่ยวข้องที่ส่งผลกระทบต่อ เปลี่ยนแปลงของชาวนาในยุคหลัง นโยบายจำนำข้าว 1.3 Timeline การเปลี่ยนแปลงด้าน นโยบายข้าวและชาวนาและ ผลกระทบหลังยุคนโยบายจำนำข้าว 1.4 เครือข่ายการวิจัยในแต่ละพื้นที่ 1.5 การกำหนดพื้นที่ศึกษาและกลุ่ม ประชากรเป้าหมาย
6 เดือนที่ 2-3	1.3 การวิจัยเชิงสำรวจใน 5 ภูมิภาค 1.4 การสนทนากลุ่มระยะที่ 2	1.6 สถานะการเปลี่ยนแปลงโครงสร้าง สังคมของชาวนาในแต่ละภูมิภาค 1.7 สถานะและรูปแบบการปรับตัวของ

เดือนที่	กิจกรรม (activities)	ผลงานที่คาดว่าจะได้รับ (outputs)
		ชาวนาในแต่ละภูมิภาค 1.8 ปัจจัยที่ส่งผลต่อการปรับตัวของ ชาวนาในแต่ละภูมิภาค 1.9 รูปแบบการปรับตัวของชาวนาที่ ครอบคลุมในทุกมิติ 1.10 แนวทางเพื่อเสริมสร้าง ความสามารถในการปรับตัวของ เกษตรกร
6 เดือนที่ 4	1.5 การศึกษาเฉพาะกรณี (Case Study)	1.11 ตัวแบบในการปรับตัวของชาวนา และสังคมเกษตรในโครงสร้างชนบท สำหรับการสร้างเศรษฐกิจฐานรากและ การรวมกลุ่มของชุมชนในสังคมเกษตรที่ เป็นธรรม

6. แผนการทำงาน

โครงการวิจัยฯ มีระยะเวลาการดำเนินงาน 24 เดือน

กิจกรรม	2	4	6	8	10	12	14	16	18	20	22	24
1. การศึกษาเอกสารและ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง												
2. การสนทนากลุ่มระยะที่ 1 เพื่อประเมินสถานการณ์												
3. การสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ให้ ข้อมูลสำคัญ												
4. ประมวล วิเคราะห์ และ สังเคราะห์ข้อมูลจากการเก็บ ข้อมูลระยะแรกเพื่อพัฒนา เครื่องมือในการวิจัยเชิงสำรวจ												
5. การวิจัยเชิงสำรวจ เก็บ ข้อมูลภาคสนามโดยใช้ แบบสอบถามในพื้นที่ศึกษา 5 ภูมิภาค												
6. การบรรณาธิกร แบบสอบถาม วิเคราะห์และ ประมวลผล												
7. การจัดประชุมที่วิจัยเพื่อ พัฒนาร่างตัวแบบการปรับตัว												

กิจกรรม	2	4	6	8	10	12	14	16	18	20	22	24
ของชานาฯ												
8. การสนทนากลุ่มระยะที่ 2 ในพื้นที่ศึกษา 5 ภูมิภาค												
9. การจัดประชุมทีมวิจัยเพื่อประมวล วิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลจากการวิจัยระยะที่ 1 และระยะที่ 2 และคัดเลือกกรณีศึกษาสำหรับการวิจัยในระยะที่ 3												
10. การศึกษาเฉพาะกรณี												
11. การจัดประชุมทีมวิจัยเพื่อวิเคราะห์ข้อมูลจากการวิจัยทั้ง 3 ระยะร่วมกัน และจัดทำร่างรายงานฉบับสมบูรณ์												
12. การจัดเวทีเพื่อนำเสนอผลการศึกษา												
13. การจัดทำรายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์												

7. ผลที่คาดว่าจะได้รับและตัวชี้วัด

Output	<p>องค์ความรู้จากการวิจัยในเรื่องดังนี้</p> <ul style="list-style-type: none"> - สถานะและการปรับตัวของเกษตรกร - การปรับตัว/บทเรียนการปรับตัวของเกษตรกร - แนวทางการปรับตัวสู่เกษตรกรสมัยใหม่ (Smart Farmer; Sustainable Farmer)
Outcome	<p>ปฏิบัติการต้นแบบสู่ความยั่งยืน</p> <ul style="list-style-type: none"> - ทางเลือกแนวทางการปรับตัวสู่ความยั่งยืน <ul style="list-style-type: none"> ○ ผลจากปฏิบัติการระดับพื้นที่ ○ ระดับนโยบาย: ทางเลือกเชิงนโยบายในการส่งเสริม Smart Farmer
Impact	<ul style="list-style-type: none"> - ภาคิต่าง ๆ นำวิจัยไปใช้ประโยชน์ในการแก้ปัญหาสังคมและแนวทางการกำหนดนโยบาย - ต้นแบบการแก้ปัญหาสังคมประชารัฐ-แบบฐานองค์ความรู้ (Knowledge-based Civic-State Model)

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

1. แนวคิด ทฤษฎี และวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเรื่องการปรับตัวของชาวนา

การศึกษาเรื่องการปรับตัวของชาวนาในระดับทฤษฎีเป็นชุดคำอธิบายสากลว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงของสังคมเกษตรกรรมไปสู่สังคมสมัยใหม่ ที่อาจจะอยู่ในรูปแบบของอุตสาหกรรมหรืออาจเป็นเกษตรกรรมรูปแบบใหม่ การเปลี่ยนแปลงในภาคเกษตร (agrarian change) หากใช้แนวการวิเคราะห์แบบสถาบันนิยมใหม่ ที่มองกฎเกณฑ์ความสัมพันธ์ที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ในการทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลง (Hall and Taylor, 1996) สามารถจำแนกรอบในการอธิบายอยู่ 3 ระดับดังต่อไปนี้

1. กรอบในระดับโครงสร้าง (structure)

งานศึกษาคลาสสิกของ Barrington Moore (1966) ที่กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงของสังคมเกษตรกรรมและการปรับตัวของชนชั้นกลางในฐานะผู้ที่กำหนดเส้นทางในการพัฒนาการเมืองไปสู่ประชาธิปไตยหรือเผด็จการในทางใดทางหนึ่ง และงานของ Theda Skocpol (1979) ที่ศึกษาบทบาทของการปฏิวัติชาวนาและการสร้างสถาบันในการจัดการอำนาจนำมาสู่รัฐสมัยใหม่ที่สามารถรวมศูนย์อำนาจไว้ได้งานทั้งสองชิ้นนี้ชี้ให้เห็นถึงปัจจัยในเชิงโครงสร้างที่ส่งผลกระทบต่อทั้งการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและการปรับตัวของชาวนา

ด้วยเหตุนี้ กรอบการวิเคราะห์แบบโครงสร้างจะมองการปฏิวัติของชาวนาในเงื่อนไขสามแบบ ประกอบด้วย หนึ่ง การปฏิวัติเกิดจากสาเหตุในเชิงโครงสร้าง (structural perspective) ที่กำหนดสถานการณ์ในการปฏิวัติ (revolutionary situations) ไม่ใช่เรื่องของตัวบุคคล (voluntarist) สอง สนใจบริบทระหว่างประเทศและประวัติศาสตร์โลก (international and world-historical contexts) ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐมีอิทธิพลต่อการปฏิวัติทั้งในด้านทุนนิยมโลกและความมั่นคง และ สาม สมรรถภาพความเป็นอิสระของรัฐ (the potential autonomy of the state) ในฐานะที่รัฐมีเป้าหมายเป็นของตัวเอง ไม่ได้ถูกกำหนดโดยชนชั้นทางเศรษฐกิจหรือกลุ่มทางสังคม

2. กรอบในระดับวัฒนธรรม (culture)

งานของ James C. Scott (1977) ที่กล่าวถึงวัฒนธรรมแบบ “คอปริมน้ำ” อันเป็นลักษณะของชาวนาในความพยายามเอาตัวรอด (survival) จึงพยายามปรับตัวเพื่อลดความเสี่ยงและไม่ต้องการผลประโยชน์สูงสุดจากการตัดสินใจ แตกต่างเพียงต้องการรักษาชุดคุณค่าและบรรทัดฐานในการเอาตัวรอด และแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ระหว่างตัวแสดงอื่น ๆ (reciprocity) ในสังคมเกษตรกรรม เพื่อรักษา “จริยธรรมแบบพออยู่รอด” (subsistence ethic) ทำให้เห็นได้ว่าการปรับตัวของชาวนาไม่ได้อยู่ในลักษณะของ “ตัวแสดงที่มีเหตุผล” (rational actor) ที่ตัดสินใจโดยพยายามหาผลประโยชน์สูงสุดเข้าหาตัวเองตลอดเวลา

3. กรอบในระดับทางเลือก (choice)

ในทางตรงกันข้ามกับงานของ Scott พบว่า คำอธิบายในระดับทางเลือกของ Samuel L. Popkin (1979) ที่ศึกษาการปฏิวัติชาวนาในเวียดนามและการเปลี่ยนแปลงสังคมเกษตรกรรม ในลักษณะที่ชาวนาเป็นตัวแสดงที่มีเหตุผล (rational peasant) มีความกล้าได้กล้าเสีย พร้อมจะตัดสินใจอย่างมีเหตุผล เพื่อบรรลุผลประโยชน์สูงสุดของตนเอง ทั้งในด้านของผลประโยชน์ตรงหน้าและผลประโยชน์ในลักษณะของการเจรจาต่อรองแลกเปลี่ยนระหว่างกัน ทำให้เห็นได้ว่าการเปลี่ยนแปลงสังคมเกษตรกรรมนำมาสู่การสร้างผู้ประกอบการทางการเมือง (the political entrepreneur) ในการจัดการองค์กรและการเคลื่อนไหวในการเปลี่ยนแปลง

สำหรับปัจจุบัน ภาพรวมของทั้งระดับโครงสร้าง วัฒนธรรม และตัวแสดง ในการทำความเข้าใจการปรับตัวของชาวนาและการเปลี่ยนแปลงสังคมการเมืองในภาคเกษตร ที่อยู่ภายใต้บริบทของโลกาภิวัตน์และการเปลี่ยนแปลงไปสู่สังคมสมัยใหม่ในศตวรรษที่ 21 ในงานของ Partha Chatterjee (2008) ได้กล่าวถึงกรอบการศึกษาการปรับตัวของชาวนายุคของการเจริญเติบโตของทุนนิยมอุตสาหกรรมและการไหลเวียนของเงินทุนและบริษัทข้ามชาติ ที่การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจทุนนิยมและอุตสาหกรรม **ไม่ได้ทำให้ชาวนาหายไปจากการวิเคราะห์ทางสังคมการเมือง** ในทางกลับกัน การศึกษาการปรับตัวของชาวนามีความสลับซับซ้อนมากยิ่งขึ้นในลักษณะของการปรับตัวให้ยืดหยุ่น (resilience) เข้าหาสังคมสมัยใหม่ ใน 5 ด้านสำคัญ ประกอบด้วย

1) “รัฐ” ไม่ใช่หน่วยงานองค์ประกอบภายนอก (external entity) ในการวิเคราะห์การปรับตัวของชาวนา แต่หากเป็นองค์ประกอบภายใน (internal entity) ที่เข้ามามีปฏิสัมพันธ์กับชาวนาทั้งในระดับของนโยบายและการพัฒนาชนบท ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและสังคมชาวนาจึงกลืนเข้าหากันและมีเส้นแบ่งที่จางลง ทำให้อำนาจรัฐไม่ใช่เพียงกฎหมายที่บังคับแบบบนลงล่างเท่านั้น แต่หากเข้ามามีการร่วมสร้างบรรทัดฐานเชิงสถาบันที่ไม่เป็นทางการในสังคมชาวนา

2) ภายใต้การตัดสินใจในลักษณะของกลไกตลาด ชาวนาไม่ใช่กลุ่มคนที่ถูกขูดรีดโดยตรงแบบในสังคมโบราณ หรือในสังคมศักดินา แต่ชาวนาเป็นกลุ่มคนที่รู้จักคำนวณต้นทุนและผลประโยชน์ของตัวเอง และสามารถเจรจาต่อรองเพื่อตัดสินใจได้

3) รัฐบาลไม่ได้เป็นหน่วยงานที่จะเก็บภาษี (extraction) โดยตรงจากสังคมเกษตรแบบเดิม เช่น ภาษีส่งออกข้าว เป็นต้น แต่การขูดรีดของรัฐบาลจะมาในรูปแบบของนโยบายที่มีความลื่นไหล (flexible policies) มากกว่า และนโยบายดังกล่าวทำให้ชาวนาเสียผลประโยชน์ในเชิงสัมพัทธ์

4) ชาวนามีทางเลือกเสรี (voluntary choice) ในการประกอบอาชีพที่มีความแตกต่างหลากหลาย ทั้งอาชีพในเมือง อุตสาหกรรม และการรับจ้าง ด้วยเหตุนี้ชาวนาจึงเป็นกลุ่มคนที่มีอาชีพที่หลากหลาย ทำให้คำว่าชาวนาเป็นเรื่องของ “วิถีชีวิต” มากกว่าเป็นเพียง “อาชีพ”

5) การเข้าถึงเทคโนโลยีในการผลิตและการใช้ชีวิตประจำวัน ทำให้เกิดการอภิปรายถกเถียงกับในชุมชน และทำให้สังคมชุมชนชาวนา (peasant community) ไม่ใช่สังคมที่เรียบง่าย แต่เป็นสังคมที่ตื่นตัวใกล้เคียงกับสังคมเมืองมากยิ่งขึ้น ประกอบกับการถกเถียงในสื่อสมัยใหม่ ทำให้ชาวนาพัฒนาตรรกะและยุทธวิธีในการต่อรองกับภาครัฐ

ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงของสังคมการเมืองแบบเกษตรกรรม ไม่ได้หมายความว่ามีการเปลี่ยนแปลงจาก “เกษตรกรรมไปสู่อุตสาหกรรม” แต่เป็นการเปลี่ยนแปลง “สังคมเกษตรกรรมและสังคมอุตสาหกรรมทุนนิยมที่ซ้อนทับกัน” มากยิ่งขึ้น **ชาวนาจึงไม่ใช่กลุ่มคนที่กำลังหายไปจากชนบท** แต่ชาวนาเป็นวิถีชีวิตของกลุ่มที่ปรับตัวพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงสังคมการเมืองสู่ความเป็นสมัยใหม่

กรอบการศึกษาการปรับตัวของชาวนาในประเทศไทย

ในการทำความเข้าใจการปรับตัวของชาวนาไทย สามารถจำแนกรอบคำอธิบายออกเป็น 5 กลุ่ม ที่มีกรอบในการศึกษาการปรับตัวของชาวนาและการเปลี่ยนแปลงสังคมเกษตรกรรมที่แตกต่างกันดังต่อไปนี้

1. การปรับตัวของชาวนาในกรอบของระบบอุปถัมภ์ (patronage system)

แนวคิดนี้อธิบายสังคมชาวนาในฐานะสังคมชนบทของชาวนาที่มีลักษณะอยู่ด้วยกันผ่านความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ (patron-client relationships) ที่ใช้ความสัมพันธ์ส่วนตัวและการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ระหว่างกัน เช่น งานของ Charles Keyes (1976) ได้ศึกษาระบบอุปถัมภ์ในสังคมชาวนาระหว่างชาวนากับผู้นำในชุมชน เป็นต้น และงานศึกษาด้านมานุษยวิทยาไทยอย่างงานของ อคิน รพีพัฒน์ (2548) ที่อธิบาย

โครงสร้างสังคมขานาในลักษณะของความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม แนวคิดดังกล่าวนี้เริ่มถูกท้าทายว่า ไม่สามารถอธิบายสังคมขานาได้อีกต่อไปแล้ว เช่น งานของ อภิชาติ สถิตินิรามัย และคณะ (2556) และ Walker (2012) ฯลฯ

2. การปรับตัวของขานาในลักษณะของชนชั้น และการลุกขึ้นสู้ในกรอบของ Marxism

คำอธิบายนี้ได้กล่าวถึงการลุกขึ้นสู้ของขานาผ่านขบวนการทางสังคม ทั้งขบวนการของพรรคคอมมิวนิสต์ และขบวนการของกลุ่มสหพันธ์เกษตรกรขานาชาวไร่แห่งประเทศไทย เช่น งานของ กนกศักดิ์ แก้วเทพ (2530) ที่อธิบายถึงบทบาทขบวนการสหพันธ์ขานาชาวไร่ในประเทศไทยหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาฯ 2516 และงานของ กาญจนา แก้วเทพ (2527) ที่ศึกษาจิตสำนึกของขานา ด้วยกรอบการวิเคราะห์แบบชนชั้น (class) และจิตสำนึกที่ผิดพลาด (false consciousness) ของขานา ผ่านความสัมพันธ์แบบเศรษฐกิจศาสตร์ การเมืองทางการเมืองผลิตในชนบท การศึกษาเหล่านี้จึงพยายามมองปัญหาของสังคมขานาผ่านกรอบวิชาวิธีเชิงประวัติศาสตร์ และอุดมการณ์ทางชนชั้น (Raynolds and Lysa, 1983)

นอกจากนี้ แนวคิดฝ่ายซ้ายที่สำคัญในเรื่องของการปรับตัวของขานาเห็นได้จากแนวคิดทางวิชาการของ จิตร ภูมิศักดิ์ ประกอบกับแนวคิดทางปฏิบัติของนายปรีดี พนมยงค์ และนักประพันธ์อย่าง สด คุรุมาโรหิต ได้นำแนวคิดเรื่อง “Solidarity” มาใช้กับสังคมไทยผ่านการจัดตั้ง *สำนักสหกรรม* และการรวมตัวกันในพรรคการเมืองอย่างพรรคสหชีพและพรรคแนวร่วมเศรษฐกิจ เพื่อใช้กลไกทางการเมืองในการเคลื่อนไหว แต่ก็ถูกปราบปรามลงในหลายครั้ง (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ, 2541, น. 241)

การปรับตัวของขานาในยุคนี้จึงมีความใกล้ชิดกับการเมืองมากยิ่งขึ้น และพร้อมจะปะทะกับอำนาจรัฐมากขึ้น เช่น การต่อต้านในลักษณะกบฏขานา เป็นการเคลื่อนไหวที่เป็นปฏิริยาต่อการเปลี่ยนแปลงไปสู่สมัยใหม่ (modernization) ที่ทำให้วิถีชีวิตของขานาเปลี่ยนแปลงไป และถูกขูดรีดจากการทำให้เป็นสมัยใหม่ ทำให้ขานานำความคิดแบบโบราณเรื่อง “พระศรีอารีย์” มาปรับใช้ในการกระทำรวมหมู่ (collective action) แต่การเคลื่อนไหวดังกล่าวมีลักษณะเฉพาะพื้นที่ เป็นกบฏของชนกลุ่มน้อยหรือกบฏท้องถิ่น และเป็นเฉพาะกิจ (ad hoc) ไม่ได้มีการจัดตั้งองค์กร (ประภาส ปันตบแต่ง, 2542, น. 11-12) ตัวอย่างของกบฏขานาที่เกิดขึ้นในช่วงปี ค.ศ. 1960 คือกลุ่มของนายศิลา วงศ์สิน ก่อตั้งหมู่บ้านแห่งหนึ่งในนครราชสีมาเพื่อต่อต้านการปกครองของเจ้าหน้าที่รัฐ การต่อต้านแบบกบฏขานาจึงมีลักษณะที่เด่นชัดมากกว่าการต่อต้านในชีวิตประจำวัน ทำให้ถูกรัฐบาลปราบปรามได้ง่าย

3. การปรับตัวของขานาแบบวัฒนธรรมชุมชน

กรอบการศึกษาในเรื่องของวัฒนธรรมชุมชน โดยเน้นหน่วยในงานวิจัยในระดับ “หมู่บ้าน” หรือที่รู้จักกันว่า *คำตอบอยู่ที่หมู่บ้าน* เป็นแนวการวิเคราะห์สังคมขานาที่ได้รับความนิยมในสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง จุฬาฯ ที่มองวัฒนธรรมขานาที่มีลักษณะเป็นอิสระจากวัฒนธรรมของชนชั้นกลางในเมือง และชนชั้นนำทางสังคม เพราะขานามีวิถีชีวิตผูกพันกับธรรมชาติ มีการใช้แรงงานแบบชุมชนเครือญาติ และมีเครือข่ายทางสังคมที่ดำเนินชีวิตแบบพออยู่ได้ หน่วยการผลิต การตลาด และความสัมพันธ์ทางสังคมการเมืองจึงศึกษาได้จากระดับ “หมู่บ้าน” (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2527) แนวคิดของกลุ่มนี้จึงเน้นในเรื่องเศรษฐกิจแบบพออยู่รอด (subsistence economy) และสังคมขานาลักษณะโบราณ (ที่น่าชื่นชม) อันดำรงอยู่ท่ามกลางสังคมเมืองที่เป็นทุนนิยม

ประกอบกับแนวคิดเรื่องพุทธศาสนาในหมู่บ้านขานา พบได้ในงานของประเวศ วะสี (2531) ที่อธิบายสังคมขานาผ่านกรอบเรื่องการพัฒนาจิตใจและส่งเสริมตัวเองผ่านศีล สมาธิ และปัญญา โดยวัฒนธรรมในหมู่บ้านจะนำศาสนาพุทธมาผสมผสานร่วมกับพิธีกรรมโบราณเพื่อสร้างเครือข่ายในสังคมในการพัฒนาชีวิตให้สมบูรณ์ แนวคิดนี้นำมาสู่เรื่องของ *ชุมชน (ธรรม) นิยม* ในการอธิบายการรักษาความรักใคร่

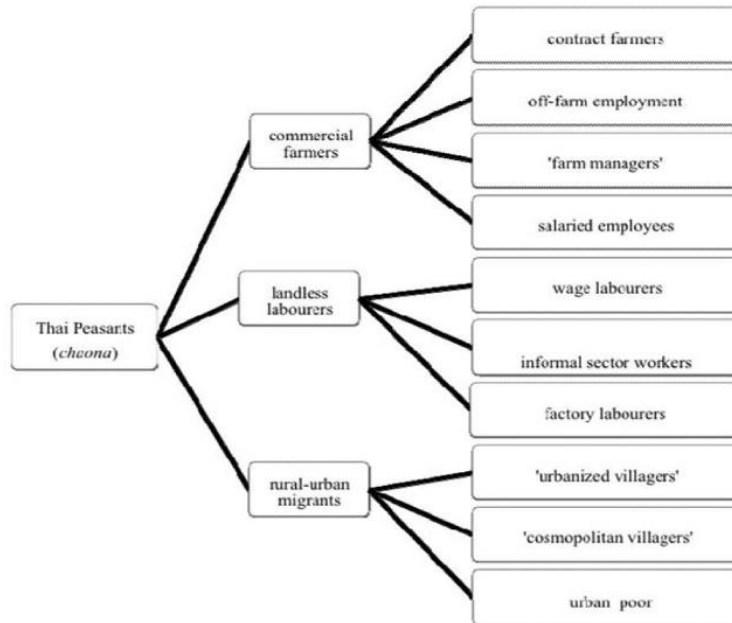
ปรองดองในสังคมชานา และผนึกความเข้มแข็งในชุมชน เพื่อเป็นภูมิคุ้มกันกิเลสและความโลภ ที่มาจากกลไกตลาด อำนาจรัฐ และจิตใจของเราเอง

กรอบการวิเคราะห์การปรับตัวของชานาแบบวัฒนธรรมชุมชนและชุมชนนิยม กลายมาเป็นแนวยุทธศาสตร์และถูกปรับเป็นยุทธวิธีสำคัญในภาคประชาสังคมและ NGOs ไทย ที่ทำงานเกี่ยวกับชนบทในช่วงปี พ.ศ. 2530 - 2550 เน้นในกรอบของชุมชนเป็นสำคัญ และการที่ชานาจะปรับตัวได้ในสังคมชนบทจะต้องสร้างเครือข่ายในหมู่บ้านให้เข้มแข็ง เกิดยุทธศาสตร์การพัฒนาหมู่บ้าน และการดำรงอยู่ได้ด้วยตนเอง โดยหันหลังให้กับกลไกตลาดทุนนิยมและไม่จำเป็นต้องเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องอำนาจรัฐ เช่น งานของสุธี ประศาสน์-เศรษฐ และคณะ (2544) ที่กล่าวถึงความเป็นไปได้ของเศรษฐกิจทางเลือกและการสร้างระบบสหกรณ์ในชุมชน ให้เป็นโครงข่ายความปลอดภัยทางสังคม (Social Safety Nets) เพื่อจัดการปัญหาความขัดแย้งในระดับหมู่บ้าน นอกจากนี้ ภายใต้แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง ทำให้รัฐมีนโยบายขับเคลื่อนการปรับตัวของชานาในรูปแบบต่าง ๆ ที่ลงไปสู่ระดับชุมชนหลายประการด้วยกัน กรอบการอธิบายนี้ มีข้อวิพากษ์เช่นเดียวกับแนวคิดอุปถัมภ์-ลูกน้องจากงานกลุ่มเดียวกันดังที่กล่าวมาแล้ว

4. การปรับตัวของชานาในลักษณะของสังคมหลังเกษตรกรรม (post-agrarian society)

คำอธิบายการปรับตัวของชานาในลักษณะของสังคมหลังเกษตรกรรมเป็นความพยายามในการทำความเข้าใจสังคมชานาในยุคโลกาภิวัตน์เพื่อตอบคำถามหลักว่า *ชนบทเปลี่ยนไปแล้ว* โดยเป็นชุดคำอธิบายที่พยายามจะบอกว่า ชนบทได้มีปฏิสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับโลกาภิวัตน์ กลไกตลาด และเทคโนโลยีการสื่อสารยุคใหม่ ทำให้ชานาไม่ได้เป็นเพียงกลุ่มคนที่อยู่ในชนบทเท่านั้น แต่หากเป็นกลุ่มที่ตื่นตัวทางการเมือง มีความเป็นพลเมือง และพร้อมจะเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมือง แม้ว่าบางลักษณะอาจจะมีการใช้พิธีกรรมแบบในหมู่บ้านเข้ามาร่วมเคลื่อนไหวทางการเมืองด้วย “ชานา” ในยุคหลังเกษตรกรรมจึงเป็น “ชานาการเมือง” (Walker, 2012) และบทบาทของชานาที่ตื่นตัวทางการเมืองและเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองในระดับประเทศ โดยงานชิ้นแรก ได้ศึกษาชานาในพื้นที่ภาคเหนือเพื่ออธิบายการปรับตัวของชานา รายได้ปานกลางที่พยายามเข้ามามีบทบาททางการเมืองผ่านการเลือกตั้ง และการแย่งชิงอำนาจรัฐในระดับชนบท กับงานชิ้นหลัง กล่าวถึงบทบาทการเคลื่อนไหวของชานาในขบวนการชุมนุมประท้วงของกลุ่มคนเสื้อแดง (Nishizaki, 2014)

งานร่วมสมัยอย่างงานของ เดวิด เจ กรีนวูด (2554) ที่อธิบายการปรับตัวของครอบครัวชานาด้วยกรอบทางเศรษฐกิจการเมืองมานุษยวิทยา การศึกษาการปรับตัวของชานาจึงไม่ได้แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของชนบทเท่านั้น แต่ยังทำให้เห็นภาพของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมืองในระดับกว้างที่ส่งผลกระทบต่อเมืองและระดับชาติ



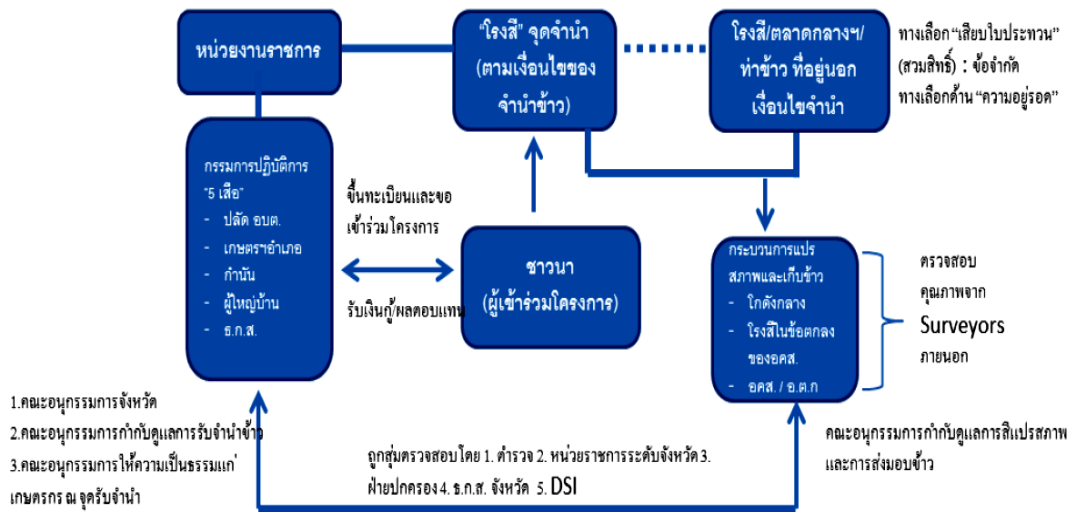
แผนภาพที่ 3: การปรับตัวของชาวนามาสู่ชาวนาใหม่ที่อยู่ใกล้ชิดกับตลาดและการเมือง
 หมายเหตุ: “Thailand Last’s Peasant,” by Robert Darley and Attachak Sattayanurak, 2016, *Journal of Southeast Asian Studies*, 47 (1), pp. 42-65.

นอกจากนี้ งานวิจัยของ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ และคณะ (2558) Robert Darley and Attachak Sattayanurak (2016) และอรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ (2559) ได้กล่าวถึง การเปลี่ยนแปลงของชาวนาว่า ไม่ได้อยู่ในลักษณะของ “Peasant” อีกต่อไป ตามแผนภาพที่ 3 แต่ชาวนาได้ปรับตัวตามบริบทของเศรษฐกิจการเมือง มาสู่สังคม “ผู้ประกอบการชาวนา” ที่มีทั้ง ชาวนาพาณิชย์ (commercial farmers) ชาวนาที่เป็นแรงงานไร้ที่ดิน (landless laborers) และชาวนาที่มาจากการย้ายถิ่นฐานชนบทและเมือง (rural-urban migrants) เนื่องด้วยการปรับตัวดังกล่าว ทำให้ชาวนาพยายามเข้าไปต่อสู้ต่อรองกับอำนาจในการตลาดข้าวและอำนาจทางการเมืองในชนบท ผ่านการแสดงออกทางการเมืองต่าง ๆ เป็นเครือข่ายแบบใหม่กับประชาธิปไตยข้างล่าง (Democracy from below)

5. การปรับตัวของชาวนาในกรอบเชิงนโยบายศึกษา (policy studies)

กรอบการวิเคราะห์นี้พยายามอธิบายความสัมพันธ์ของตัวแสดงต่าง ๆ ในกระบวนการนโยบายเกี่ยวกับเศรษฐกิจข้าวที่กระทบต่อการปรับตัวของชาวนา ทั้งในเชิงความสัมพันธ์ทางอำนาจและการเปลี่ยนแปลงทางสังคม พบได้จากงานของ เดวิด บรูซ จอห์นสัน (2530) ที่พยายามอธิบายสังคมชนบทและชาวนาผ่านการพัฒนาเศรษฐกิจเพื่อการค้าข้าวและแผนการพัฒนาเศรษฐกิจภาคเกษตรในประเทศไทย ที่กระทบต่อการปรับตัวของชาวนาทั้งในด้านแรงงาน ทน และที่ดิน

ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ นโยบาย และการปรับตัวของชาวนา ผ่านการมองความผันผวนของราคาข้าวในตลาดโลกนำมาสู่การใช้นโยบายแทรกแซงราคาข้าวภายในประเทศของรัฐบาล และในช่วง 10 ปีที่ผ่านมาพบว่า มีการเปลี่ยนแปลงของรัฐบาลและนโยบายข้าวหลายครั้ง ทำให้เห็นได้ว่า ปัจจัยสำคัญของการกำหนดราคาข้าวภายในประเทศ เกิดมาจากปัจจัยที่ไม่ใช่เศรษฐกิจ (non-economic factors) อย่างปัจจัยทางการเมืองต่าง ๆ และชาวนามีความใกล้ชิดกับการเมือง และอยู่ภายใต้การเปลี่ยนแปลงของรัฐเสมอ (กรีนวูด, 2554; วีระ, 2556) จึงจำเป็นที่จะต้องมาดูบทบาทของชาวนาที่ปรับตัวในการออกมารวมกลุ่มเพื่อเคลื่อนไหวเข้าไปมีอิทธิพลต่อนโยบายของภาครัฐ ในลักษณะที่ตัวแสดงทางนโยบาย (policy actors) ต่างมีความทับซ้อน

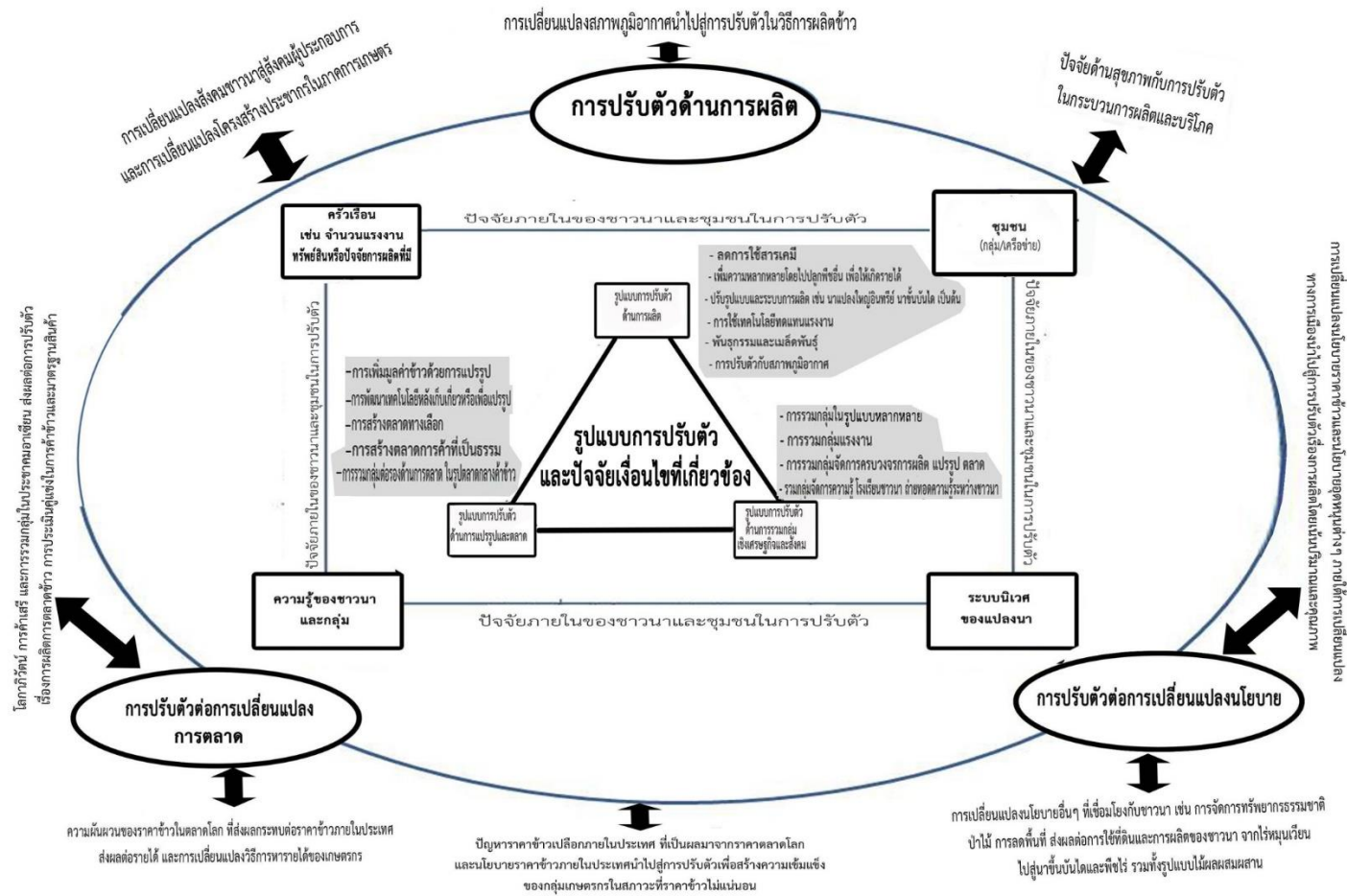


แผนภาพที่ 5: ชาวนาและการจัดสถาบันของนโยบายจำหน่ายข้าว
ที่มา: การจัดสถาบันของนโยบายจำหน่ายข้าว (น.182), โดย วีระ หวังสัจจะโชค, 2556, วิทยานิพนธ์ระดับดุษฎีบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

งานของ ณะพันธ์ และคณะ (2560) ศึกษาการเปลี่ยนแปลงในภาคเกษตรผ่านความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชาวนาที่มีปฏิสัมพันธ์กันในกระบวนการกำหนดนโยบายข้าวของไทย ทั้งในด้านของการถือครองที่ดิน บทบาทของโรงสี และการนำนโยบายไปปฏิสัมพันธ์ที่นำมาสู่การปรับตัวอย่างเป็นพลวัตของชาวนา เพื่อให้สามารถได้รับประโยชน์ ลดภาระในทางปฏิบัติของนโยบาย และเป็นส่วนหนึ่งในกลไกต่อรองของกระบวนการนโยบายข้าวไทย

จากที่กล่าวมาข้างต้น ในงานวิจัยของ สุภา ใยเมือง และคณะ (2559) ซึ่งเป็นการวิจัยเชิงสำรวจ เอกสารได้สรุปภาพรวมของการปรับตัวของชาวนา ที่ใกล้ชิดกับอำนาจของกลไกตลาดและนโยบายของรัฐ โดยมีข้อค้นพบการปรับตัวของชาวนาตามแผนภาพที่ 6 การปรับตัวในระบบและกระบวนการผลิต การรวมกลุ่มรับจ้างแรงงานในชุมชน การปรับตัวไปสู่การผลิตข้าวคุณภาพและข้าวอินทรีย์ การปรับตัวเพื่อหนีไปหาความหลากหลายทางพันธุกรรม พันธุ์ข้าวท้องถิ่น ด้วยปัจจัยจากข้อตกลงการค้าเสรีว่าด้วยทรัพย์สินทางปัญญา ซึ่งทำให้ชาวนาบางกลุ่มร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชนหันมาให้ความสำคัญกับการมีบทบาทในการอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์ข้าว และร่วมเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิชุมชนและสิทธิเกษตรกรในพันธุกรรมพืช การปรับตัวไปสู่การแปรรูปข้าวเพื่อเพิ่มมูลค่า (value-added) ให้กับข้าวและสินค้าปลายทาง และการปรับตัวเพื่อสร้างการตลาดและการค้าที่เป็นธรรม หรือตลาดเชิงคุณค่า เพื่อสร้างความคิดใหม่ในกลุ่มชาวนาและผู้บริโภค

สอดคล้องกับตารางที่ 2 กล่าวถึงการปรับตัวของชาวนาที่มีเงื่อนไขแตกต่างกันในแต่ละภูมิภาค โดยการปรับตัวของชาวนาในแต่ละภูมิภาค อาจมีความแตกต่างกัน เนื่องจากเงื่อนไขของระบบนิเวศ ลักษณะการทำนา อาชีพหลักของเกษตรกร เช่น กรณีภาคใต้ การผลิตข้าวในภาคใต้ไม่ได้เป็นอาชีพหลัก โดยส่วนใหญ่ปลูกไว้กิน มีเพียงบางจังหวัดที่ปลูกข้าวไว้ขาย เช่น พัทลุง นครศรีธรรมราช เป็นต้น หรือภาคเหนือซึ่งมีพื้นที่ปลูกข้าวจำกัด แหล่งใหญ่จะอยู่ที่พะเยา เชียงราย เป็นหลัก หรือในภาคกลางที่เป็นพื้นที่ทำนาเข้มข้น ต้องการผลผลิตจำนวนมาก ก็จะมีปรับตัวในอีกวิธีหนึ่ง แตกต่างจากภาคอีสานที่มีข้าวคุณภาพเป็นผลผลิตหลัก แต่ไม่สามารถทำนาได้หลายรอบแบบในภาคกลาง เป็นต้น ซึ่งงานวิจัยนี้จะใช้เป็นกรอบหลักในการศึกษาเพื่อต่อยอดจากการสำรวจองค์ความรู้จากการสังเคราะห์องค์ความรู้ของ สุภาใยเมืองและคณะ



แผนภาพที่ 6: รูปแบบการปรับตัวของชาวนาและปัจจัยเงื่อนไขที่เกี่ยวข้องในปัจจุบัน
 ที่มา: โครงการทบทวนความรู้และพัฒนาโจทย์เพื่อการปรับตัวของชาวนาไทยภายใต้การเปลี่ยนแปลงการผลิตและการตลาดข้าว
 (น. 218), โดย สุภา ยี่เมือง และคณะ, 2559, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัย (สกว.).

ตารางที่ 2: รูปแบบการปรับตัวที่หลากหลายของชาวนาในแต่ละภูมิภาค

เงื่อนไขการปรับตัว	ชานาภาคเหนือ	ชานาภาคกลาง	ชานาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ชานาภาคใต้
<p>การเปลี่ยนแปลงการผลิต</p>	<ul style="list-style-type: none"> - การรวมกลุ่มของเกษตรกรทำนาอินทรีย์ เพราะปัญหาในเรื่องต้นทุนการผลิต และปัญหาสุขภาพ - มีกลุ่มชาวนาทั่วไปรวมตัวกันทำนาแปลงใหญ่ตามนโยบายของรัฐบาล และวิธีการผลิตก็เปลี่ยนไปเหมือนชานาภาคกลางคือ ไม่มียุ่งฉางต้องเกี่ยวข้าวสดขายโรงสี - พื้นที่ไร่มุขเวียนปรับมาทำนาขั้นบันไดมากขึ้นและปรับไปปลูกพืชไร่ เช่น ข้าวโพด และไม้ผล ผัก และพืชเมืองหนาวอื่น ๆ ฯลฯ - ในกลุ่มชาติพันธุ์ ความเชื่อเรื่องข้าว ที่ถือว่าข้าวเป็นใหญ่ ศรัทธาข้าวมากกว่าเงิน แม้ว่าจะเสื่อมคลายลงไปบ้าง แต่ก็ยังดำรงอยู่ - ผลผลิตข้าวดีขึ้น เม็ดลีบน้อยลง ทำให้ได้ข้าวเต็มที ขณะเดียวกันคนกินข้าวในชุมชนน้อยลงเนื่องจากคนส่วนหนึ่งไปอยู่นอกชุมชน ทำให้ข้าวเหลือ แตกต่างจากอดีตที่ข้าวไม่พอกิน ที่เหลือ 	<ul style="list-style-type: none"> - การใช้ปัจจัยการผลิตสำหรับการผลิตข้าวอย่างเข้มข้น (rice cropping intensity) ไม่มี การพักดิน และใช้สารเคมีเพื่อเร่งผลผลิต - ใช้เทคโนโลยีการผลิต เครื่องจักรกลการเกษตรทุกขั้นตอน เพื่อแก้ปัญหาขาดแคลนแรงงาน - เน้นการทำนาหว่านและนาโยน แทนนาดำเพื่อลดแรงงานและเพื่อความรวดเร็ว - แรงงานในภาคเกษตรเป็นผู้สูงอายุ สะท้อนให้เห็นปัญหาของโครงสร้างประชากรภาคเกษตร แต่มีการรวมกลุ่มแรงงานรับจ้างในชุมชน - รับจ้างในชุมชนหรือนอกชุมชน หรือรับงานมาทำที่บ้าน เป็นแรงงานนอกระบบ เพื่อให้มีรายได้ประจำ - ปัญหาในเรื่องการจัดการน้ำ และการบริหารงานของชลประทาน ทำให้ชาวนาต้องมีการเรียกร้องมากขึ้น เนื่องจากชาวนาต้องเผชิญกับปัญหาจากภัยแล้งและน้ำท่วม - ลดต้นทุนการผลิต เมื่อราคาข้าวถูกลง 	<ul style="list-style-type: none"> - ใช้เทคโนโลยีเครื่องจักรกลการเกษตรโดยนำเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อแก้ปัญหาแรงงาน - เกิดการรวมกลุ่มปรับตัวมาทำนาอินทรีย์ และเชื่อมโยงทั้งการผลิตและการตลาด - การปรับตัวมาใช้พันธุ์ข้าวคุณภาพที่หลากหลาย และพัฒนาพันธุ์ท้องถิ่น รวมทั้งการจำหน่ายเมล็ดพันธุ์โดยชาวนา - รูปแบบการทำนา เปลี่ยนเป็นนาหว่าน แต่มีบางส่วนนำวิธีการทำนาดันเดียว หรือ SRI มาใช้ - การใช้ที่ดิน การทำนาอินทรีย์ มีการปลูกพืชหลังนา สร้างความหลากหลายของผลผลิต นอกจากข้าว - แรงงานในภาคเกษตรเป็นผู้สูงอายุ สะท้อนให้เห็นปัญหาของโครงสร้างประชากรภาคเกษตร และมีการรวมกลุ่มแรงงานรับจ้างในชุมชน - การปรับตัวต่อสภาพภูมิอากาศเปลี่ยนแปลง ที่ส่งผลกระทบต่อทั้งเรื่องแหล่งน้ำ โรคและแมลง ส่วนหนึ่งได้ 	<ul style="list-style-type: none"> - การเชื่อมโยงความเชื่อและความเคารพในแม่โพสพ ถูกรื้อฟื้นและทำให้มีความสำคัญอีกครั้ง เพื่อสร้างคุณค่าของการทำนา - การปรับตัวมาใช้พันธุ์ข้าวคุณภาพที่หลากหลาย และพัฒนาพันธุ์ท้องถิ่น ส่วนหนึ่งเป็นการปรับตัวจากสภาพภูมิอากาศ และระบบนิเวศที่เปลี่ยนแปลงไป - การรวมกลุ่มของเกษตรกรปรับเปลี่ยนเป็นการทำนาอินทรีย์ - ในพื้นที่จังหวัดสงขลา คนหันมาทำนากันมากขึ้น - มีพื้นที่ปลูกข้าวไร่ ซึ่งมีคนสนใจปลูกข้าวไร่ ปัจจัยหนึ่งอาจมาจากราคายางพาราตกต่ำ รูปแบบการปลูกข้าวในสวนยาง ในช่วงยางมีอายุ 1-3 ปี จึงเกิดขึ้น - การปรับตัวต่อสภาพ

เงื่อนไขการปรับตัว	ชานาภาคเหนือ	ชานาภาคกลาง	ชานาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ชานาภาคใต้
	<p>บางส่วนจึงขายแต่ก็ขายในพื้นที่</p> <ul style="list-style-type: none"> - กลุ่มชาติพันธุ์แต่เดิมมีความเชื่อว่าไม่ขายข้าว จะขายบ้างก็เล็กน้อย ปัจจุบัน มีความเห็นว่าการปลูกข้าวขายไม่คุ้ม ทำอย่างอื่นดีกว่า จึงปลูกไว้แค่พอกิน แต่บางพื้นที่โดยเฉพาะที่มีพื้นที่ราบขนาดใหญ่ เริ่มปลูกขาย - ในพื้นที่ราบ กระบวนการผลิตในที่นา มีความหลากหลาย ไม่เฉพาะปลูกข้าวอย่างเดียว พื้นที่บางส่วนนำมาปลูกผัก เลี้ยงปลา ฯลฯ - รูปแบบการทำนา มีทั้งนาหว่าน นาโยน - มีการอนุรักษ์และปรับปรุงพันธุ์ข้าว โดยชาวนา และงานวิจัยปรับปรุงพันธุ์ของนักวิชาการในมหาวิทยาลัยในภาคเหนือ - เกิดกลุ่มคนรุ่นใหม่ที่หันมาสนใจภาคการเกษตรและใช้ social media ในการหาความรู้และสื่อสารกับผู้บริโภค 	<p>และปรับเปลี่ยนพื้นที่ปลูกข้าวไปปลูกผักทำนาบัว เลี้ยงกุ้ง (ซึ่งส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมให้กับนาข้าว) ฯลฯ</p> <ul style="list-style-type: none"> - มีความพยายามปรับเปลี่ยนมาทำนาอินทรีย์ และปลูกพืชหลากหลายมากขึ้น รวมทั้งการรวมกลุ่มเพื่อจัดการผลผลิตร่วมกัน - มีกลุ่มอนุรักษ์และปรับปรุงพันธุ์ของชาวนา และผลิตข้าวพื้นบ้านจำหน่าย - ชาวนาโดยส่วนใหญ่มีที่ดินน้อย และต้องเช่านาทำ ขณะเดียวกัน หนี้สินก็เป็นปัญหาของชาวนา และผูกพันไปสู่ความเสี่ยงที่จะสูญเสียที่ดินมากขึ้น - คนรุ่นใหม่มีเพิ่มขึ้น และทำให้การทำนาหันไปทำนาอินทรีย์และจัดการผลผลิตเองมากขึ้น 	<p>ใช้งานศึกษาเรื่องพันธุ์ข้าวเข้ามาแก้ไขปัญหา</p> <ul style="list-style-type: none"> - แรงงานบางส่วนมีการเคลื่อนย้ายกลับมาจากการทำงาน “ในเมือง” มาเป็นแรงงานใน “ภาคเกษตร” ช่วงราคาข้าวสูง แต่ขณะเดียวกัน ก็มีการเคลื่อนย้ายแรงงานออกไปทำงานต่างถิ่น โดยเฉพาะคนในวัยแรงงาน - มีงานวิจัยที่สนับสนุนเรื่องการพัฒนาเทคโนโลยีโดยชาวนา เพื่อสร้างศักยภาพของชาวนา ทำให้ชาวนาตื่นตัวเรื่องการคิดค้นเทคโนโลยีที่เหมาะสมกับพื้นที่ของตนเอง 	<p>ภูมิอากาศเปลี่ยนแปลง ที่ส่งผลต่อทั้งเรื่องแหล่งน้ำ โรค และแมลง</p>

เงื่อนไขการปรับตัว	ชานาภาคเหนือ	ชานาภาคกลาง	ชานาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ชานาภาคใต้
	<ul style="list-style-type: none"> - การปรับตัวต่อสภาพภูมิอากาศเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลต่อทั้งเรื่องแหล่งน้ำ โรคของพืช และแมลง 			
<p>การเปลี่ยนแปลงการตลาด</p>	<ul style="list-style-type: none"> - เกิดการสร้างตลาดนัด ตลาดเขียว ขายผลผลิตอินทรีย์ ทั้งในระดับจังหวัด อำเภอ ตำบล หรือในชุมชน เพื่อป้องกันปัญหาการรับซื้อข้าวที่ไม่เป็นธรรม - สำหรับข้าวอินทรีย์ มีการรวมกลุ่มขายเอง หรือขายผ่านสหกรณ์เกษตรอินทรีย์ เพราะหากขายผ่านพ่อค้าคนกลาง อาจจะมีการเอาไปปนกับข้าวเคมี และถูกนำกลับมาขายอีกครั้งในราคาที่ไม่ใกล้เคียงกัน - การใช้ Social Network ในการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ในการทำการเกษตร และการทำตลาดในกรณีเกษตรกรรุ่นใหม่ 	<ul style="list-style-type: none"> - ในช่วงราคาข้าวสูง เน้นการผลิตเพื่อขายเป็นหลัก - ในช่วงราคาข้าวตกต่ำ ทำให้ต้องหารายได้ช่องทางอื่น นอกเหนือจากการทำนา เช่น รับจ้าง ปรับพื้นที่ทำนาไปปลูกพืชชนิดอื่น เป็นต้น - การลดต้นทุนการผลิต เพื่อจัดการกับปัญหานี้สิน - เกิดโรงสีชุมชน และการรวมกลุ่มทำการตลาดในชุมชน เพื่อเป็นภูมิคุ้มกันในช่วงราคาข้าวผันผวน - เกิดชานาที่มีลักษณะการทำงานเป็น “ผู้ประกอบการทางสังคม” (Social Entrepreneur) มากขึ้น และมีการรวมตัวเป็น เครือข่าย กับกลุ่มผู้ประกอบการอื่น ๆ เช่น โรงแรม หรือมหาวิทยาลัย ฯลฯ - เกิดรูปแบบตลาดหลากหลาย เช่น ตลาดนัดสีเขียว ตลาดหน้าหน่วยงาน ตลาดส่งตรงผู้บริโภค เช่น กลุ่มผูกปิ่นโต 	<ul style="list-style-type: none"> - การขายข้าวของชานา เป็นการขายข้าวสดส่งให้โรงสี - เกิดโรงสีของกลุ่มชานามากขึ้น และทำการตลาดทั้งข้าวในระยะปรับเปลี่ยน และข้าวอินทรีย์ - เกิดรูปแบบตลาดสีเขียว ตลาดทางเลือก ที่เกิดจากการรวมตัวของเกษตรกรในหลายจังหวัด เช่น จังหวัดมหาสารคาม ยโสธร ขอนแก่น สุรินทร์ เป็นต้น - การสร้างการค้าที่เป็นธรรม ผ่านโรงสีของกลุ่มที่ส่งข้าวออกต่างประเทศ และขายภายในประเทศ - ผลิตข้าวมีหลากหลายมากขึ้น ทั้งข้าวสี และข้าวพื้นบ้าน ทำให้ช่องทางตลาดมีได้หลากหลาย - ปรับตัวสู่การแปรรูปข้าวมากขึ้น เมื่อมีฐานพันธุกรรมข้าวพื้นบ้าน ซึ่งมีคุณสมบัติแตกต่างจากข้าวหอมมะลิ - เกิดการเปลี่ยนแปลงเจ้าของที่ดิน 	<ul style="list-style-type: none"> - ชานาและเกษตรกรส่วนใหญ่ยังยึดมั่นและไม่ยอมให้ที่ดินเปลี่ยนมือ เพราะต้องการทำการเกษตรในที่ดินของตนเอง - การสร้างแบรนด์สินค้าของข้าวภาคใต้ เช่น ข้าวสังข์หยดพัทลุง - มีการเพิ่มมูลค่าข้าว โดยให้ความสำคัญของข้าวหลากหลายหรือการแปรรูปเป็นขนม และอื่น ๆ - การใช้ Social Network ในการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ในการทำการเกษตรและการทำตลาด - การปรับตัวแบบวิถีชีวิตปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

เงื่อนไขการปรับตัว	ชานาภาคเหนือ	ชานาภาคกลาง	ชานาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ชานาภาคใต้
		ข้าว และพยายามสร้างตลาดในชุมชน ฯลฯ - มีการรวมตัวทำกลุ่มออมทรัพย์ กองทุนต่าง ๆ เพื่อจัดการผลผลิต	และชานากลายเป็นเพียง “ผู้รับจ้าง มาทำนา”	
การเปลี่ยนแปลงนโยบาย	<ul style="list-style-type: none"> - ชานาในพื้นที่ราบมีรายได้มากขึ้น และหันกลับมาทำการเกษตร เพราะนโยบายช่วยเหลือจากภาครัฐ ทั้งประกันราคาและจำหน่ายข้าว - การร่วมมือกับแนวนโยบายนาแปลงใหญ่ เพื่อลดความเสี่ยงในการทำเกษตรกรรม แต่ยังไม่มีความไม่ไว้วางใจในการบริหารงานของรัฐบาล และประโยชน์ที่ชานาจะได้รับ - กลุ่มชาติพันธุ์เข้าไม่ถึงนโยบายรัฐ ด้วยข้อจำกัดทางกายภาพ - ปรับตัวกับนโยบายที่ส่งผลต่อความไม่มั่นคงในพื้นที่ทำกิน 	<ul style="list-style-type: none"> - ในช่วงนโยบายจำหน่ายข้าว เน้นการผลิตแบบปริมาณเป็นหลัก และขยายพื้นที่ทำนา ชานามีรายได้มากขึ้น - การรวมกลุ่มเป็นเครือข่ายในการติดตามนโยบายของภาครัฐและการต่อสู้ต่อรองในกรณีนโยบายเกิดปัญหา - การเข้ามามีบทบาททางการเมือง ทั้งการชุมนุมประท้วงในพื้นที่ และร่วมชุมนุมใหญ่ในกรุงเทพฯ - พึ่งพาราคาข้าวที่มีเสถียรภาพจากนโยบายรัฐบาล เมื่อไม่มีจำหน่ายข้าว ทำให้ชานาหลายส่วนไม่พอใจอย่างมาก - ชานาบางส่วนไม่เห็นด้วยกับนโยบายนาแปลงใหญ่ เพราะเปิดช่องให้นายทุนเข้ามามากขึ้น - ชานาต้องการใช้กองทุนของรัฐ แต่ยังมีปัญหาในการเข้าถึง 	<ul style="list-style-type: none"> - ในช่วงที่มีนโยบายจำหน่ายข้าว ทำให้การผลิตข้าวอินทรีย์ลดลง และหันไปทำข้าวเคมีเพิ่มขึ้นจำนวนมาก - ในช่วงที่ไม่มียโยบายจำหน่ายข้าว ทำให้รูปแบบการผลิตข้าวหันกลับมาเน้นในเรื่องข้าวคุณภาพมากขึ้น - ชานาตื่นตัวทางการเมืองอย่างมากในช่วงที่มีปัญหานโยบายราคาข้าว - ชานาไม่สามารถดำเนินตามนโยบายลดพื้นที่การเกษตรได้ เพราะการทำนาเป็นวิถีชีวิต ไม่ใช่จะสามารถเลิกแล้วไปทำอย่างอื่นได้ตามความต้องการของรัฐบาล 	<ul style="list-style-type: none"> - ไม่ได้รับผลกระทบจากนโยบายจำหน่ายข้าวมากนัก เพราะไม่ใช่พื้นที่เพาะปลูกข้าวแบบเข้มข้น (rice cropping intensity) - ปัญหาทางการเมืองในเรื่องประกันราคาและจำหน่ายข้าวกับ การหาเสียงของนักการเมือง

ที่มา: โครงการทบทวนความรู้และพัฒนาโจทย์เพื่อการปรับตัวของชานาไทยภายใต้การเปลี่ยนแปลงการผลิตและการตลาดข้าว (น. 222-227), โดย สุภา ใยเมือง และคณะ, 2559, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัย (สกว.).

2. กรอบแนวคิดในการวิจัย

จากการสำรวจกรอบแนวคิดทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ที่มิวิจัยได้นำมาสร้างกรอบการวิเคราะห์ เพื่อตอบคำถามวิจัยโดยเบื้องต้น ทั้งนี้ เพื่อเป็น “แผนที่” ในการเก็บรวบรวมข้อมูลและจะมีการปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมควบคู่ไปกับกระบวนการเก็บข้อมูลดังนี้

1. เงื่อนไขเชิงโครงสร้างที่มีผลกระทบต่อวิถีชีวิตและสภาพการผลิต ความอยู่รอด/รายได้ของชาวนา งานวิจัยนี้จะพิจารณาให้เห็นถึงเงื่อนไขเชิงโครงสร้างจากระบบทุนนิยมโลกที่มีผลต่อความผันผวนของกลไก ราคาตลาดข้าวภายในประเทศ นอกจากนี้ จะพิจารณาเงื่อนไขทางด้านนโยบายรัฐว่าส่งผลต่อการปรับตัวของ ชาวนาอย่างไร จากการสำรวจงานวิจัยที่เกี่ยวข้องก็จะพบอย่างชัดเจนว่า รัฐได้กำหนดนโยบายสาธารณะที่เข้าไปแทรกแซงกิจกรรมทางเศรษฐกิจสังคมของประชาชนในชนบทอย่างกว้างขวาง ดังเช่น นโยบายรัฐที่ต้องการปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตของชาวนา เช่น โครงการนาแปลงใหญ่ นโยบายการปรับเปลี่ยนนาข้าวเป็นการผลิตพืชผลการเกษตรที่คาดว่ามือนาคที่ดีกว่า ฯลฯ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่จะส่งผลกระทบต่อชีวิตและการปรับตัวของชาวนาอย่างมาก และยังมีคำถามในประเด็นย่อย ๆ อีกว่า นโยบายเหล่านี้ “ใคร” ที่เข้าถึงได้บ้างหรือถูกกีดกันจากนโยบายดังกล่าว นโยบายเหล่านี้ส่งผลต่อการปรับตัวให้ชาวนาอยู่รอดหรือกินดีอยู่ดีมากขึ้นหรือไม่/อย่างไร ฯลฯ การเปลี่ยนแปลงของนโยบายรัฐที่เกี่ยวข้องกับการผลิตข้าวและชาวนาโดยตรง รวมถึงการเปลี่ยนแปลงของนโยบายอื่น ๆ ที่เชื่อมโยง หรือส่งผลกระทบต่อการผลิตข้าวและชาวนา

นอกจากนี้ จะพิจารณาเงื่อนไขอื่น ๆ ที่มีผลต่อการปรับตัวของชาวนาดังที่งานวิจัยที่สำรวจได้เสนอเป็นข้อค้นพบด้วย กล่าวคือ การเปลี่ยนแปลงด้านการตลาด (ต้นทุนการผลิต ราคาสินค้า ความต้องการของผู้บริโภค) การเปลี่ยนแปลงด้านโครงสร้างประชากรในภาคการเกษตร การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศและสิ่งแวดล้อม ฯลฯ

2. รูปแบบการปรับตัวของชาวนาในพื้นที่จริง เพื่อตอบคำถามว่า ท่ามกลางปัญหาทางเศรษฐกิจในภาคเกษตร ชาวนามีรูปแบบหรือลักษณะการปรับตัวอย่างไร และการปรับตัวดังกล่าวเป็นไปในทิศทางใด ซึ่งจากการสำรวจงานวิจัยที่เกี่ยวข้องอาจจะระบุได้เบื้องต้นว่า ชาวนาอาจปรับตัวไปในทิศทางดังนี้

2.1 การปรับตัวเป็นชาวนาผู้ประกอบการธุรกิจ (Commercial Farmers) กล่าวคือ การปรับตัวการเปลี่ยนเป็นชาวนาแบบเกษตรพันธสัญญา ซึ่งปัจจุบันบริษัทธุรกิจการเกษตรขนาดใหญ่ได้เริ่มการลงทุนทำนาขนาดใหญ่ทั้งมีที่ดินเป็นของตนเอง และการทำสัญญากับเกษตรกรหรือชาวนาที่เข้าร่วมโครงการ นอกจากนี้ นโยบายรัฐบาลในรูปแบบของเกษตรแปลงใหญ่หรือนาแปลงใหญ่ก็มีทิศทางส่งเสริมด้วยเช่นกัน

2.2 การดำรงการผลิตในรูปแบบของเกษตรกรรายย่อย กล่าวคือ ยังไม่มีการปรับตัวในแนวทางการทำนาแบบเดิมคือ ผลิตข้าว กข. และทำนาแบบนาเคมี แต่อาจจะปรับตัวโดยการลดต้นทุนการผลิตบางประการ รวมทั้งอาจจะมีการปรับทำอาชีพหลายอย่างมากขึ้น เช่น ปรับพื้นที่นาบางส่วนเป็นพืชผักอายุสั้น (ผักชีฝรั่ง นาผักบุ้ง ฯลฯ) ซึ่งรวมทั้งการปรับตัวเพื่อหารายได้จากนอกภาคเกษตรกรรม/นอกจากการทำนา

2.3 การปรับตัวในเชิงโครงสร้างการผลิตซึ่งออกจากการเป็นชาวนารายย่อย ผลิตข้าว กข. และผลิตแบบนาเคมีมาสู่การปรับเปลี่ยนการผลิตที่ยั่งยืนในรูปแบบนาอินทรีย์ และการปรับมาเป็นรูปแบบชาวนาผู้ประกอบการรายย่อย ซึ่งอาจจะเป็นกลุ่มหรือการผลิตแบบธุรกิจของตนเองก็ได้

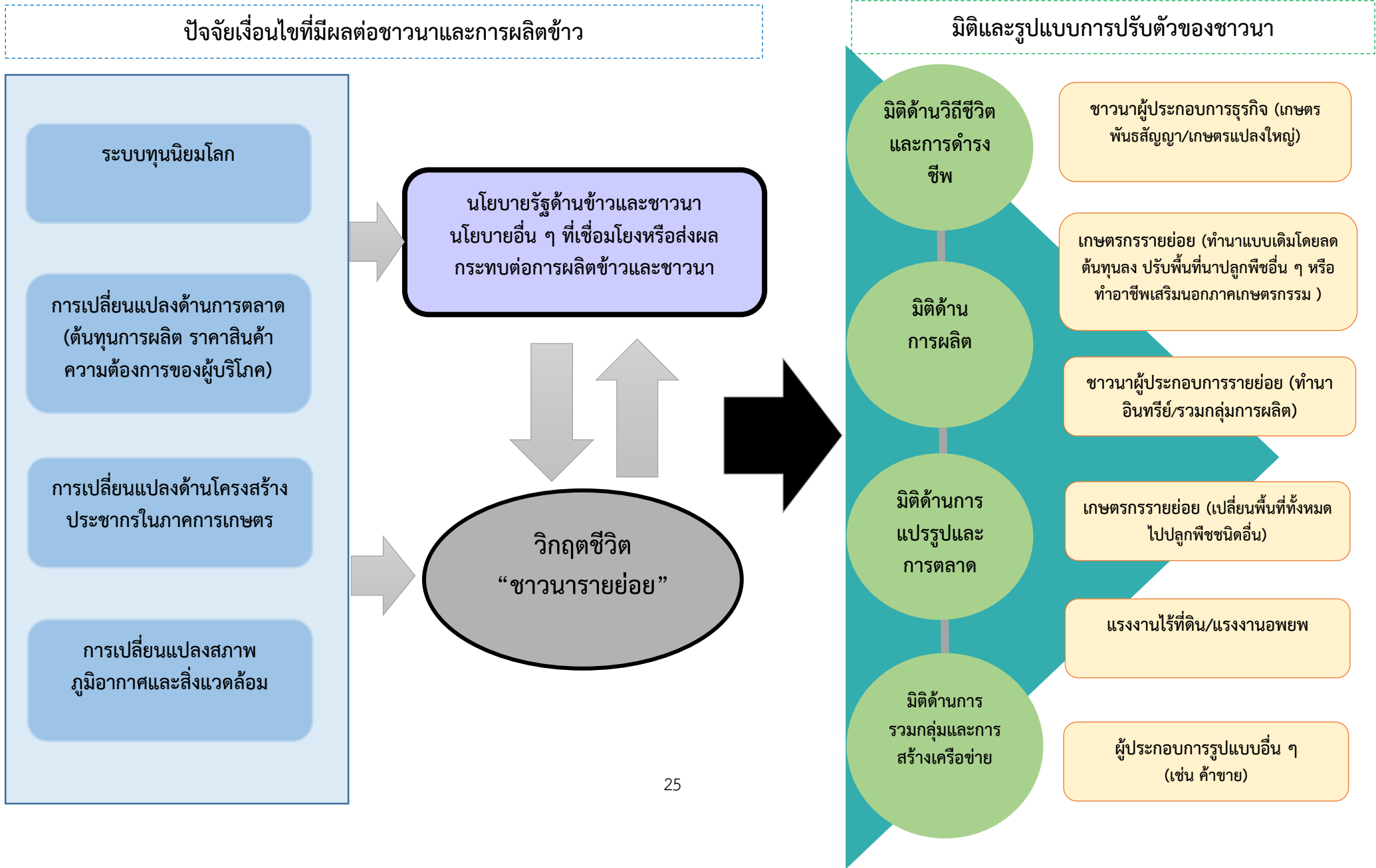
2.4 การปรับตัวโดยการเปลี่ยนอาชีพเป็นเกษตรกรแบบอื่นที่คาดว่าจะมีรายได้ดีกว่า เช่น ปรับเปลี่ยนพื้นที่ทั้งหมดเป็นนาบัว นาทุ้ง ฯลฯ

2.5 การปรับตัวโดยการออกจากอาชีพชาวนาและการผลิตในภาคเกษตรกรรม ในลักษณะของแรงงานไร้ที่ดิน แรงงานอพยพ/แรงงานรับจ้างในเมือง

2.6 การปรับตัวเป็นผู้ประกอบการในรูปแบบอื่น ๆ เช่น การค้าขาย การประกอบธุรกิจรายย่อย ฯลฯ

ดังที่กล่าวแล้วว่า การระบุทิศทางการปรับตัวดังกล่าวนี้เป็นเพียงเบื้องต้นเพื่อให้พอมิ “แผนที่” ในการวิเคราะห์เท่านั้น กล่าวคือ อาจจะมีการปรับตัวในทิศทางของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน อาทิ การปรับตัวสู่การผลิตแบบเพื่ออยู่กิน ฯลฯ ทั้งนี้ จะปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมหลังจากการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพในระยะแรก ซึ่งในงานวิจัยนี้ จะศึกษาเพื่อหาคำตอบในประเด็นที่ซับซ้อนมากขึ้นว่า ใครหรือชาวนาแบบใดปรับตัวไปในทิศทางใด และทิศทางต่าง ๆ สามารถเป็นทางเลือกด้านรายได้และความอยู่รอดของชีวิต หรือสร้างความมั่งคั่งได้มากน้อยเพียงใด งานวิจัยนี้จะถกเถียงกับข้อเสนอของ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ และคณะ (2015) Robert Darley and Attachak Sattayanurak (2016) และอรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ (2559) ที่ได้กล่าวถึง การเปลี่ยนแปลงของชาวนามาสู่สังคม “ผู้ประกอบการชาวนา” ที่มีทั้ง ชาวนาพาณิชย์ (commercial farmers) ชาวนาที่เป็นแรงงานไร้ที่ดิน (landless laborers) และชาวนาที่มาจากการย้ายถิ่นฐานชนบทและเมือง (rural-urban migrants)

กรอบการวิเคราะห์การปรับตัวของชาวนา และปัจจัยที่ส่งผลต่อการปรับตัวในยุคหลังนโยบายจำนำข้าวปี พ.ศ. 2557



บทที่ 3

นโยบายรัฐบาลยุคหลังรัฐบาลยิ่งลักษณ์ สถานการณ์การเปลี่ยนแปลง โครงสร้างสังคมเกษตรในชนบท และการปรับตัวของชาวนาไทย

เนื้อหาในบทที่ 3 นี้เป็นผลของการศึกษาเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง รวมไปถึงการสนทนากลุ่มระยะที่ 1 และการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ให้ข้อมูลสำคัญ โดยมีวัตถุประสงค์ตามแผนการดำเนินงานระยะที่ 1 คือ (1) เพื่อให้ทราบถึงสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมเกษตรในชนบท และการปรับตัวของชาวนาไทยในแต่ละช่วงนโยบายที่สำคัญ (2) ผลการดำเนินนโยบายด้านข้าวและชาวนา รวมถึงนโยบายแวดล้อมที่เกี่ยวข้องที่ส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงของชาวนาในยุคหลังนโยบายจำนำข้าว และ Timeline ของการเปลี่ยนแปลงด้านนโยบายและผลกระทบ (3) การสร้างเครือข่ายการวิจัย และ(4) การกำหนดพื้นที่ศึกษาและกลุ่มประชากรเป้าหมาย

ดังนั้น การนำเสนอเนื้อหาในบทนี้จึงแบ่งการนำเสนอออกเป็น 3 ส่วน คือ **ส่วนที่หนึ่ง** นโยบายรัฐบาลที่เกี่ยวข้องกับการปรับตัวของชาวนายุคหลังรัฐบาลยิ่งลักษณ์ ถัดมา **ส่วนที่สอง** เป็นสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมเกษตรในชนบทและการปรับตัวของชาวนาไทยรายภาคก่อนจะสรุปใน **ส่วนสุดท้าย** โดยแต่ละส่วนมีรายละเอียดดังนี้

1.นโยบายรัฐบาลที่เกี่ยวข้องกับการปรับตัวของชาวนายุคหลังรัฐบาลยิ่งลักษณ์

1. สถานการณ์ด้านการผลิต และราคาข้าว

พื้นที่ปลูกข้าว ช่วงปี พ.ศ. 2550 - 2556 เพิ่มขึ้นอย่างมาก กล่าวคือ พื้นที่ปลูกปี 2550/2555 มีจำนวน 70.187 ล้านไร่ พื้นที่ปลูก ปี 2555/2556 มีจำนวน 79.109 ล้านไร่ เพิ่มขึ้น 8.922 ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ 12.71 ในขณะที่จำนวนข้าวเปลือกก็เพิ่มขึ้นตามสัดส่วนของพื้นที่ปลูกข้าวเช่นกัน คือ เพิ่มจากปี 2551/2552 จำนวน 32.01 ล้านตัน เพิ่มเป็น 38.24 ล้านตัน ในปี 2556/2557 (กรมการข้าว, 2556: ออนไลน์) ซึ่งคาดว่า จะเป็นผลมาจากนโยบายการจำนำข้าวและการประกันราคาข้าวในช่วงรัฐบาลอภิสิทธิ์และรัฐบาลยิ่งลักษณ์ที่ผ่านมา สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร ระบุว่า ในปีการผลิต 2558/59 ปริมาณการผลิตทั้งข้าวนาปรังและนาปีรวมกันคือ 27.4 ล้านตัน (นาปรัง 3.1 ล้านตัน และนาปี 24.3 ล้านตัน) เป็นที่น่าสังเกตว่า ปริมาณผลผลิตลดลงมาก² ส่วนในปีการผลิต 2559/60 ปริมาณข้าวเปลือกที่ผลิตได้คือ 31.8 ล้านตันต่อปี แต่ประเทศมีความต้องการข้าวในตลาดการบริโภคและส่งออกราว 25 ล้านตัน (มติชนออนไลน์, 2559: ออนไลน์) ดังนั้น ผลผลิตข้าวจึงอยู่ในสภาพเกินความต้องการในตลาดทั้งภายในและภายนอกตลาดราว ๆ 5-6 ล้านตันข้าวเปลือก

การปลูกข้าวและผลผลิตข้าวจำนวนมากในปัจจุบันคือราว 32-33 ล้านตัน จึงจำเป็นต้องพึ่งตลาดส่งออกเนื่องจากปริมาณการบริโภคข้าวภายในประเทศมีเพียง 10.66 ล้านตันข้าวสาร³ (นิพนธ์ พัวพงศกร, 2556: ออนไลน์) ในขณะที่เราส่งออกได้เพียงปีละ ราว 7-10 ล้านตันข้าวสาร ในช่วง 2-3 ปีที่ผ่านมา และสำนักเศรษฐกิจการเกษตรประมาณการว่า ปัจจุบันประเทศไทยบริโภคภายในประเทศราว ร้อยละ 56 และส่งออกราว ร้อยละ 44 ของปริมาณข้าวที่ราว 27 ล้านตันดังกล่าว นั้นหมายความว่า ต้องเหลือปริมาณข้าวค้าง

² แต่ก็มีควมน่าสงสัยในตัวเลขดังกล่าวนี้เป็นเป็นอย่างยิ่งว่า เป็นผลผลิตจริง หรือว่าผลผลิตที่มีการตั้งเป้าหมายว่าควรจะมีผลผลิตได้เท่านี้ เพื่อให้สามารถรองรับปริมาณความต้องการของตลาดคือราว 27 ล้านตัน

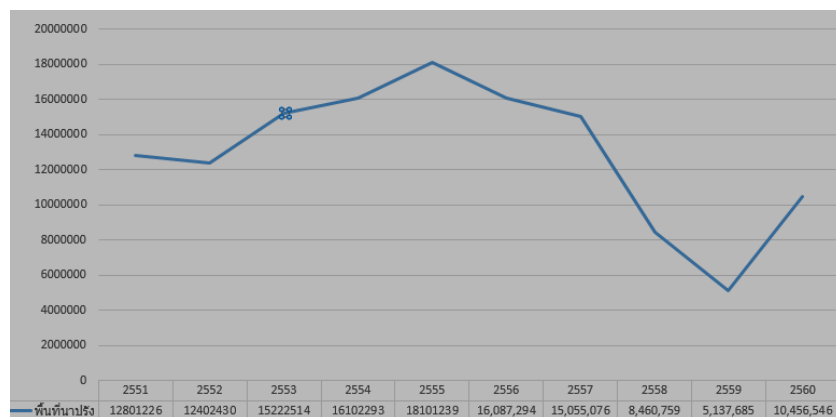
³ ตัวเลขปี 2555 ข้อมูลจาก นิพนธ์ พัวพงศกร และการบริโภคในปัจจุบันก็คือตัวเลขประมาณการดังกล่าว

ในประเทศเป็นจำนวนมาก ดังตัวเลขที่รัฐบาลต้องการลดพื้นที่ปลูกให้ปริมาณผลผลิตเหลือเพียงราว 27 ล้านตันข้าวเปลือกด้วยมาตรการต่าง ๆ

ตารางที่ 3: แสดงพื้นที่ปลูกข้าวในรอบการเพาะปลูก ปี 2559/2560 ทั้งและเทศและจำแนกรายภาค

ภาค	เนื้อที่เพาะปลูก (ไร่)	เนื้อที่เก็บเกี่ยว (ไร่)	ผลผลิต (ตัน)
ข้าวนาปี	58,645,474	56,545,773	25,236,345
ข้าวนาปรัง	10,456,546	10,403,248	6,620,845
รวมทั้งประเทศ	69,102,020	66,949,021	31,857,190
ข้าวนาปี	13,026,882	12,507,802	7,137,534
ข้าวนาปรัง	4,524,296	4,494,510	2,805,927
ภาคเหนือ	17,551,178	17,002,312	9,943,461
ข้าวนาปี	36,574,140	35,286,040	12,800,343
ข้าวนาปรัง	1,413,871	1,403,451	767,245
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	37,988,011	36,689,491	13,567,588
ข้าวนาปี	8,286,984	8,079,345	4,994,559
ข้าวนาปรัง	4,260,318	4,248,121	2,911,444
ภาคกลาง	12,547,302	12,327,466	7,906,003
ข้าวนาปี	757,468	672,586	303,909
ข้าวนาปรัง	258,061	257,166	136,229
ภาคใต้	1,015,529	929,752	440,138

ที่มา: ฐานข้อมูลจากสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์



แผนภาพที่ 7: แสดงแนวโน้มพื้นที่นาปรังทั่วประเทศ ช่วงการเพาะปลูกระหว่างปี 2551-2560

ที่มา: ฐานข้อมูลจากสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์

2. วิฤติด้านราคาข้าวและรายได้

ปัจจุบันการทำนา ชาวนาสามารถจ้างได้ทั้งหมดเกือบทุกขั้นตอนกล่าวคือ มีระบบการรับจ้างรองรับ ตั้งแต่ขั้นทำเทือกหรือเตรียมดิน การหว่านเมล็ดพันธุ์ การพ่นยา/สารเคมีและหว่านปุ๋ย การจ้างรถเกี่ยว เดียวนี้ ชาวนาจะรับแรงทำนาโดยเมื่อเก็บเกี่ยวเสร็จแล้ว ชาวนาจะรับเผาต่อซึ่งข้าวเพื่อให้ทำนาได้เร็วขึ้น หลังเผาต่อ

ซึ่งและขึ้นน้ำเข้านาแล้วก็จะจ้างรถตีดิน แต่ก็ยังต้องจ้างรถไถเล็กมาปรับพื้นที่ด้วยการคราดเพื่อให้เป็นเทือกพร้อมหว่าน การหว่านก็มีทีมรับจ้างหว่านข้าว ซึ่งทีมดังกล่าวนี้จะเป็นทีมเดียวกับทีมพ่นยา ตัดข้าวดีด ฯลฯ ทีมรับจ้างพ่นยาและหว่านปุ๋ยแต่ละทีมจะมีราว ๆ 10-15 คน ซึ่งจะทำงานร่วมกันกล่าวคือ เมื่อมีงานรับก็จะไปพร้อม ๆ กัน

ต้นทุนการทำนาในกรณีที่ใช้วิธีการจ้างทั้งหมด (โดยไม่รวมค่าแรงเจ้าของนา) ประมาณการได้ว่า ราว ๆ ไร่ละ 5,500 - 6,000 บาท สำหรับนาที่ต้องจ่ายค่าเช่าก็อยู่ในอัตราขั้นต่ำคือ ไร่ละ 1,000 บาท (ส่วนกรณีที่ลงมือทำเองทั้งหมดต้องลงทุนเครื่องมือการทำงานราว ๆ 200,000 - 250,000 บาท) (กลุ่มเสวนา, ชวนาหมู่ 2 ต.ลานตากฟ้า อ.นครชัยศรี จ.นครปฐม) อย่างไรก็ตาม ชาวนามักจะใช้วิธีผสมระหว่างการจ้างและการทำงานบางส่วน เช่น จ้างตีดินแต่ทำเทือกเอง พ่นยา-หว่านปุ๋ยเอง โดยปัจจุบันยังมีกลุ่มลงแขกช่วยกันหว่านปุ๋ย-พ่นยาเป็นกลุ่ม ๆ จำนวนมาก แต่สำหรับการเกี่ยวข้าวไม่มีใครเกี่ยวเองแล้ว จะจ้างรถเกี่ยวทั้งหมด กรณีการทำงานผสมผสานกันจะทำให้ต้นทุนการทำนาลดลงไป ซึ่งพบว่าหลังวิกฤติการรับจำนำข้าว ชวนาหันมาทำนาตนเองมากขึ้นเพื่อลดต้นทุน เช่น ไม่จ้างรถตีดินแต่ไถและคราดทำเทือกเอง เก็บข้าวปลูกไว้ใช้เอง ซึ่งช่วงเร่งรีบผลิตทำไม่ได้เพราะว่า การเก็บข้าวปลูกต้องตากให้แห้งและให้ข้าวพักตัวไม่น้อยกว่าหนึ่งเดือน

เมื่อพิจารณาในเชิงรายได้-รายจ่ายจากการทำนาจึงพบว่า ในช่วงที่มีโครงการประกันรายได้ รัฐบาลนายอภิสิทธิ์ เวชชาชีวะ ประกันราคาข้าวเปลือกความชื้น 15% ต้นละ 12,000 บาท (ราคาข้าวในช่วงรัฐบาลอภิสิทธิ์ราคาข้าวในตลาดต้นละราว 9,000 - 11,000 บาท) ในภาคกลางผลผลิตจากการทำนาเฉลี่ยราวไร่ละ 70 ถัง (โครงการประกันราคาพืชผลคำนวณผลผลิตเฉลี่ยไร่ละ 695 กิโลกรัมต่อไร่) แต่ข้าวที่เกี่ยวข้องจากนาจะมีความชื้นราว 25 - 28% เป็นอย่างน้อย นั่นหมายความว่า ชาวนาจะขายข้าวได้ราวต้นละ 10,500 - 11,000 บาท (ความชื้นจะถูกหัก 1% = 100 - 120 บาท และอาจจะถูกหักสิ่งเจือปนอีก และค่าขนข้าวไปโรงสีอีกต้นละ 200 บาท) อย่างไรก็ตาม อาจพอประมาณการได้ว่า ชาวนาน่าจะยังพอได้กำไรไร่ละราว ๆ 2,500 - 3,000 บาท

ในช่วงรัฐบาลยิ่งลักษณ์ซึ่งประกาศโครงการจำนำข้าวโดยรัฐบาลรับซื้อต้นละ 15,000 บาท จึงสามารถประมาณได้ว่า ชาวนาจะมีกำไรเพิ่มขึ้นเป็นราวไร่ละ 5,000 บาท ซึ่งถือเป็นยุคทองของชาวนาอย่างแท้จริง (ซึ่งไม่ได้หมายความว่า ชาวนาจะได้กำไรในตัวเลขดังกล่าวเสมอไปเพราะรัฐบาลคำนวณผลผลิตเพียงไร่ละ 69 ถังต่อไร่ดังกล่าว และในภายหลัง ได้จำกัดพื้นที่และฤดูกาลผลิตด้วย (เช่นเดียวกับในช่วงรัฐบาลอภิสิทธิ์ที่มีการกำหนดเกณฑ์ดังกล่าวไว้ด้วย) อย่างไรก็ตาม ก็พอเห็นได้ว่า ในสถานการณ์ดังกล่าว ชาวนามีรายได้ที่ทำให้ชีวิตพออยู่ได้ เพราะหากมีพื้นที่นาจำนวนราว 20 ไร่ ก็จะมีรายได้ต่อฤดูกาลทำนาราว 100,000 บาท ในช่วงรัฐบาลยิ่งลักษณ์ หรือราว 60,000 บาท ในช่วงรัฐบาลอภิสิทธิ์

อย่างไรก็ดี นับตั้งแต่การยกเลิกโครงการจำนำข้าวจะพบได้ว่า ราคาข้าวเปลือกได้ตกต่ำลงไปอย่างมาก ข้อมูลรายงานสถานการณ์ข้าวของกรมการข้าว กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ (2561: ออนไลน์) พบว่า ราคาข้าวเปลือกได้ตกลงไปอย่างมาก กล่าวคือ ราคาข้าวเปลือกเจ้าความชื้น 15% ตั้งแต่เดือนมกราคม 2557 จนถึงเดือนพฤศจิกายน 2561 โดยประมาณคร่าว ๆ อยู่ระหว่างต้นละ 7,000 - 8,500 บาทเท่านั้น และในช่วงตรงกับฤดูกาลเก็บเกี่ยวซึ่งมีปริมาณข้าวออกมามากคือ ช่วงเดือนพฤษภาคม - มิถุนายน ราคาข้าวเปลือกจะอยู่ระหว่าง 7,200 - 7,600 บาทเท่านั้น ดังเป็นที่ทราบกันดีแล้วว่า ชาวนาต้องขายข้าวสดจากนาจึงทำให้ราคาข้าวเปลือกเจ้า (ข้าวขาว) ที่ขายในราคาจริง ก็คือ ราวต้นละ 6,000 บาท เพราะความชื้นจากการเกี่ยวข้าวสดจะอยู่ที่ราว ๆ 26-30% ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับดินฟ้าอากาศ ดังจะเห็นได้ว่า ราคาข้าวในช่วงปัจจุบัน (ณ เดือนพฤศจิกายน 2561) ราคาข้าวสุพรรณบุรี ณ วันที่ 1 พ.ย.2561 ข้าวความชื้น 15% โรงสีตั้งราคาซื้อต้นละ

7,450 บาทต่อตัน และข้าวความชื้น 25% โรงสีรับซื้อตันละ 6,450 บาท (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2561: ออนไลน์)

ในขณะที่ราคาข้าวเปลือกหอมมะลิ ในปี 2557/2558 ความชื้น 15% ในเดือนพฤศจิกายน 2558 อยู่ระหว่าง 11,500 – 12,700 บาทต่อตัน (กรมการข้าว, 2556: ออนไลน์) และในปีต่อ ๆ มา ราคาข้าวหอมมะลิ ก็ลดลงอย่างมาก กล่าวคือ ในปี 2559 และ 2560 ราคาข้าวหอมมะลิความชื้น 15% ลดลงเหลือเพียงตันละราว 10,000 บาท แต่จากการจัดกลุ่มเสวนา พบว่า ในช่วงนั้นชาวนาขายข้าวสดจากนาได้ราว 7 – 8 บาทต่อกิโลกรัม (หรือราวตันละ 7,000 - 8000 บาท) อย่างไรก็ตาม ในปี 2561 ราคาข้าวหอมมะลิได้เพิ่มสูงขึ้นราว ๆ ตันละ 14,000 บาท และในช่วงเดือนพฤศจิกายน 2561 ได้สูงขึ้นถึงราว 17,500 บาท/ตัน (ความชื้น 15%) หอมมะลิ 105 โรงสีสหพัฒนา จ.บุรีรัมย์ รับซื้อที่ราคา 17,500 บาทต่อตัน ส่วนราคาการรับซื้อของโรงสีในพื้นที่อื่น ๆ ของภาคอีสาน อยู่ระหว่างตันละ 17,000 บาท ส่วนข้าวเปลือกเจ้าพันธุ์ หอมปทุมธานี 1 (รวมทั้งข้าวหอมจังหวัด) โรงสีตั้งราคาซื้อตันละ 10,250 บาท (ข้าวความชื้น 25% รับซื้อตันละ 8,350 บาท บาท (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2561: ออนไลน์)

ตารางที่ 4: แสดงราคาข้าวเปลือกเจ้า (ข้าวขาว) ความชื้น 15% พ.ศ. 2540 - 2561

ปี	หน่วย:บาท/ตัน																
	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เฉลี่ย มค.-มีค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	เฉลี่ย มค.-มิย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	เฉลี่ย มค.-กย.	*ต.ล.	พ.ย.	ธ.ค.	เฉลี่ย มค.-ธค.	เฉลี่ยปีเพาะปลูก พ.ย. - ต.ค.
2540	6,526	6,896	7,595	6,948	7,754	7,747	8,234	7,172	8,731	9,461	8,998	7,417	8,685	7,142	7,097	7,404	8,443
2541	8,977	9,580	8,749	9,127	8,374	8,661	8,495	8,967	8,278	8,210	8,088	8,867	7,454	6,678	6,276	8,298	6,623
2542	6,650	6,547	6,459	6,562	6,246	6,409	6,455	6,505	6,770	7,062	8,061	6,613	7,848	7,600	6,600	6,737	7,074
2543	6,729	6,802	6,906	6,803	6,970	7,413	7,621	6,912	8,088	8,232	7,897	7,060	7,890	7,074	6,476	7,017	6,116
2544	6,451	6,310	5,970	6,270	5,862	5,784	5,573	6,148	5,559	5,174	4,766	6,018	4,920	4,783	4,861	5,725	5,139
2545	4,838	4,992	5,098	4,963	5,089	5,122	5,390	5,012	6,085	6,127	6,375	5,164	6,290	6,019	5,559	5,328	6,562
2546	5,720	5,926	6,771	6,080	7,502	7,608	7,916	6,465	8,141	8,182	8,995	6,720	7,973	7,379	7,614	6,940	8,437
2547	8,759	8,791	9,062	8,853	9,329	9,209	8,607	8,929	7,894	7,704	7,243	8,758	7,186	7,777	7,555	8,460	7,711
2548	7,604	7,736	7,816	7,708	7,913	7,769	7,630	7,735	7,486	7,618	7,816	7,724	7,850	7,393	7,579	7,685	7,887
2549	7,628	7,873	7,960	7,830	8,028	8,069	8,160	7,900	8,353	8,612	8,642	8,032	8,685	8,262	7,882	8,032	8,326
2550	8,072	8,274	8,388	8,102	8,526	8,643	8,778	8,103	8,864	9,016	9,033	8,632	9,028	8,954	9,691	9,176	9,650
2551	10,150	11,906	12,995	10,408	17,122	17,292	15,570	10,432	14,307	13,621	13,197	12,098	13,424	12,728	12,089	12,536	12,726
2552	12,188	12,755	13,182	12,272	13,175	13,133	13,078	12,275	13,551	13,372	14,847	13,464	15,203	13,502	14,155	13,819	13,770
2553	14,106	14,337	13,948	14,134	13,607	13,178	12,803	14,132	13,125	13,528	13,895	13,926	14,070	13,184	12,837	13,171	13,127
2554	12,511	12,304	11,821	12,477	12,113	12,202	12,287	12,475	12,471	12,942	13,275	12,869	14,265	15,219	15,004	14,961	15,196
2555	15,201	15,024	14,770	15,173	14,752	14,628	14,616	15,172	14,832	15,369	15,538	15,349	15,813	15,302	15,386	15,365	15,379
2556	15,702	16,070	15,862	15,751	15,643	15,809	15,870	15,751	15,576	15,675	15,776	15,746	15,708	14,984	14,313	14,859	14,672
2557	14,252	14,223	14,186	14,248	13,902	13,846	13,812	14,246	13,886	13,992	14,094	14,139	14,179	13,367	11,649	12,914	12,781
2558	12,565	13,103	13,571	12,646	13,470	13,341	13,134	12,649	13,098	13,073	13,282	12,971	13,099	12,018	11,518	11,981	11,632
2559	10,918	10,798	10,725	10,900	10,588	10,901	11,062	10,899	11,130	11,009	10,698	10,844	9,517	8,294	9,182	8,795	8,896
2560	9,240	9,308	9,260	9,249	9,092	9,137	9,438	9,248	10,095	10,477	11,342	10,281	11,531	11,040	12,303	11,433	11,879
2561	13,359	14,475	15,106	13,523	15,236	15,539	15,887	13,529	15,991	15,350	15,138	14,491	14,865			14,696	-

ที่มา: จาก “ราคาข้าวเปลือกเจ้า ความชื้น 15% รายเดือนที่เกษตรกรขายได้ที่ไร่นา ทั้งประเทศ ปี 2540-2561,”

โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561, สืบค้นจาก

<http://www.oae.go.th/download/price/monthlyprice/paddy14-15.pdf>.

ตารางที่ 5: แสดงราคาข้าวเปลือกเจ้าหอมมะลิ 105 ความชื้น 15% พ.ศ. 2540 - 2561

ปี	หน่วย:บาท/ตัน																
	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เฉลี่ย มค.-มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	เฉลี่ย มค.-มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	เฉลี่ย มค.-ก.ย.	*ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.	เฉลี่ย มค.-ธ.ค.	เฉลี่ยปีเพาะปลูก พ.ย. - ต.ค.
2540	6,526	6,896	7,595	6,948	7,754	7,747	8,234	7,172	8,731	9,461	8,998	7,417	8,685	7,142	7,097	7,404	8,443
2541	8,977	9,580	8,749	9,127	8,374	8,661	8,495	8,967	8,278	8,210	8,088	8,867	7,454	6,678	6,276	8,298	6,623
2542	6,650	6,547	6,459	6,562	6,246	6,409	6,455	6,505	6,770	7,062	8,061	6,613	7,848	7,600	6,600	6,737	7,074
2543	6,729	6,802	6,906	6,803	6,970	7,413	7,621	6,912	8,088	8,232	7,897	7,060	7,890	7,074	6,476	7,017	6,116
2544	6,451	6,310	5,970	6,270	5,862	5,784	5,573	6,148	5,559	5,174	4,766	6,018	4,920	4,783	4,861	5,725	5,139
2545	4,838	4,992	5,098	4,963	5,089	5,122	5,390	5,012	6,085	6,127	6,375	5,164	6,290	6,019	5,559	5,328	6,562
2546	5,720	5,926	6,771	6,080	7,502	7,608	7,916	6,465	8,141	8,182	8,995	6,720	7,973	7,379	7,614	6,940	8,437
2547	8,759	8,791	9,062	8,853	9,329	9,209	8,607	8,929	7,894	7,704	7,243	8,758	7,186	7,777	7,555	8,460	7,711
2548	7,604	7,736	7,816	7,708	7,913	7,769	7,630	7,735	7,486	7,618	7,816	7,724	7,850	7,393	7,579	7,685	7,887
2549	7,628	7,873	7,960	7,830	8,028	8,069	8,160	7,900	8,353	8,612	8,642	8,032	8,685	8,262	7,882	8,032	8,326
2550	8,072	8,274	8,388	8,102	8,526	8,643	8,778	8,103	8,864	9,016	9,033	8,632	9,028	8,954	9,691	9,176	9,650
2551	10,150	11,906	12,995	10,408	17,122	17,292	15,570	10,432	14,307	13,621	13,197	12,098	13,424	12,728	12,089	12,536	12,726
2552	12,188	12,755	13,182	12,272	13,175	13,133	13,078	12,275	13,551	13,372	14,847	13,464	15,203	13,502	14,155	13,819	13,770
2553	14,106	14,337	13,948	14,134	13,607	13,178	12,803	14,132	13,125	13,528	13,895	13,926	14,070	13,184	12,837	13,171	13,127
2554	12,511	12,304	11,821	12,477	12,113	12,202	12,287	12,475	12,471	12,942	13,275	12,869	14,265	15,219	15,004	14,961	15,196
2555	15,201	15,024	14,770	15,173	14,752	14,628	14,616	15,172	14,832	15,369	15,538	15,349	15,813	15,302	15,386	15,365	15,379
2556	15,702	16,070	15,862	15,751	15,643	15,809	15,870	15,751	15,576	15,675	15,776	15,746	15,708	14,984	14,313	14,859	14,672
2557	14,252	14,223	14,186	14,248	13,902	13,846	13,812	14,246	13,886	13,992	14,094	14,139	14,179	13,367	11,649	12,914	12,781
2558	12,565	13,103	13,571	12,646	13,470	13,341	13,134	12,649	13,098	13,073	13,282	12,971	13,099	12,018	11,518	11,981	11,632
2559	10,918	10,798	10,725	10,900	10,588	10,901	11,062	10,899	11,130	11,009	10,698	10,844	9,517	8,294	9,182	8,795	8,896
2560	9,240	9,308	9,260	9,249	9,092	9,137	9,438	9,248	10,095	10,477	11,342	10,281	11,531	11,040	12,303	11,433	11,879
2561	13,359	14,475	15,106	13,523	15,236	15,539	15,887	13,529	15,991	15,350	15,138	14,491	14,865			14,696	-

ที่มา: “ราคาข้าวเปลือกเจ้า ความชื้น 15% รายเดือนที่เกษตรกรขายได้ที่ไร่นา ทั้งประเทศ ปี 2540-2561,”

โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561, สืบค้นจาก

<http://www.oae.go.th/download/price/monthlyprice/paddy14-15.pdf>.

เราจึงพอสรุปได้ว่า หลังการยกเลิกนโยบายสนับสนุนราคานับแต่การประกันราคาข้าวและโครงการรับจํานําเป็นต้นมา ตั้งแต่ปี 2557 จนถึงปัจจุบันในปี 2561 รายได้ของชาวนาอยู่ในสภาวะกำรน้อย หากต้องเช่านา ก็อาจจะกล่าวได้ว่าไม่มีกำไร หรืออาจจะขาดทุนกรณีเผชิญกับวิกฤติเพียงเล็กน้อยจากภัยแล้ง น้ำท่วม เกิดโรคพืชที่ทำให้ผลผลิตเสียหาย กล่าวโดยสรุป หลังจากยกเลิกนโยบายจํานําข้าวในปี 2557 เป็นต้นมา สภาพการณ์การทำนาของชาวนาอยู่ในสถานการณ์ที่ขาดทุนหรือไม่มีรายได้จากการทำนาที่เพียงพอต่อค่าใช้จ่ายในครัวเรือนสะสมมาอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ชาวนาในภาคกลางที่เกือบทั้งหมดผลิตข้าวขาว

3. นโยบายช่วยเหลือชาวนาในรัฐบาล คสช.

เมื่อพิจารณานโยบายของรัฐบาลพลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชา ตั้งแต่หลังรัฐประหาร ไทยพับลิก้า (2559: ออนไลน์) ได้รวบรวมข้อมูลจากมติคณะรัฐมนตรี กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) และกระทรวงพาณิชย์ในช่วง 2 ปี (2557/2558) รัฐบาลพลเอก ประยุทธ์ จันทร์โอชา พบว่า ได้ใช้งบเงินในการช่วยเหลือชาวนาผ่านการให้เงินอุดหนุนโดยตรง และสินเชื่อ ทั้งสิ้นรวม 591,282 ล้านบาท แบ่งเป็นงบประมาณที่ให้การช่วยเหลือชาวนาโดยตรงจํานวน 162,321 ล้านบาท เป็นมาตรการด้านการเกษตรอื่น ๆ ที่คาบเกี่ยว อีกจํานวน 219,231 ล้านบาท และมาตรการให้ความช่วยเหลือด้านสินเชื่อเป็นวงเงิน 209,730 ล้านบาท โดยมีมาตรการที่สำคัญ ๆ คือ

1. รัฐบาลได้เร่งคืนความสุจริตให้กับชาวนาไปด้วยการเร่งคืนเงินค่าจํานําข้าวประจำปี 2556/2557 เป็นจํานวนเงินกว่า 92,000 ล้านบาท ที่ไม่สามารถเบิกจ่ายในช่วงวิกฤติการเมือง แต่นั่น ก็เป็นสิ่งที่ชาวนาควรจะได้รับอยู่แล้วจากรัฐบาลเดิม อย่างไรก็ตาม รัฐบาลมีนโยบายคืนความสุจริตสองคือ การลด

ต้นทุนด้านปัจจัยการผลิตต่าง ๆ ทั้งค่าปุ๋ย ค่าเช่าที่นา และค่าใช้รถเกี่ยวข้าว รวมทั้งเมล็ดพันธุ์ให้ปรับลงมาไร่ละ 432 บาท หรือคิดจากต้นทุนเฉลี่ยโดยรวมที่ชาวนาต้องจ่ายไร่ละ 4,787 บาทต่อไร่ ลดลงมาเหลือไร่ละ 4,355 บาท การประกาศคุมราคามูลค่าพันธุ์ข้าวให้ปรับลดลงไร่ละ 122 บาทและคุมราคาเกี่ยวไม่เกิน 500 บาทต่อไร่

แต่อย่างไรก็ดี นโยบายเหล่านี้ไม่ได้มีผลในทางปฏิบัติมากนัก เช่น รถเกี่ยวก็ราคาไม่เกิน 500 บาทอยู่แล้ว ส่วนราคามูลค่าพันธุ์ก็ลดลงตามกลไกราคาตลาดข้าว ส่วนการลดหรือควบคุมค่าเช่านาที่ไม่ได้มีมาตรการการบังคับใช้ในทางปฏิบัติที่ชัดเจน

2. รัฐบาลยังมีนโยบายด้านสินเชื่อมุ่งช่วยเหลือชาวนา 3.4 ล้านครัวเรือน โดยใช้สภาพคล่องจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) จำนวน 40,000 ล้านบาท ให้ ธ.ก.ส. ปลดปล่อยดอกเบี้ยต่ำให้กับชาวนารายละไม่เกิน 50,000 บาท คิดดอกเบี้ยในอัตรา 3% ต่อปี ระยะเวลา 6 เดือน ฯลฯ นอกจากนี้ในเดือนพฤษภาคมปี 2559 รัฐบาลยังประกาศใช้มาตรการรักษาเสถียรภาพราคาข้าวเปลือกนาปี 2559/2560 นับตั้งแต่วันที่ 1 พฤศจิกายน 2559 มีการดำเนินโครงการอีก 2 โครงการด้วยกัน (นอกจากโครงการสินเชื่อชะลอการขายข้าวเปลือกนาปี 2559/2560 (หรือโครงการจำนำยุงฉาง) ของ ธ.ก.ส.) กล่าวคือโครงการให้โรงสีซื้อข้าวเข้าเก็บเพื่อชดเชยดอกเบี้ย 3% (โครงการชดเชยดอกเบี้ยให้ผู้ประกอบการค้าข้าวเก็บสต็อก) และโครงการที่สมาคมผู้ส่งออกข้าวต่างประเทศช่วยซื้อข้าวสารอีก 200,000 ตัน ทั้งหมดนี้อยู่บนความเชื่อว่าจะทำให้ราคาข้าวเปลือกในประเทศปรับตัวดีขึ้น

การให้สินเชื่อของ ธ.ก.ส. ที่สำคัญอีกโครงการหนึ่งที่เป็นที่รู้จักกันดีก็คือ โครงการสินเชื่อให้ชาวนาผู้ผลิตข้าวแปลงใหญ่ ซึ่งปัจจุบันถูกควบรวมกับโครงการสนับสนุนสินเชื่อเพื่อพัฒนาระบบส่งเสริมการเกษตรแบบแปลงใหญ่ เป็นโครงการสนับสนุนสินเชื่อเพื่อพัฒนาการเกษตรแปลงใหญ่ จำนวน 2,000 แปลง ครอบคลุมเงินสินเชื่อ 20,000 ล้านบาท⁴

3. มาตรการที่ดูจะเป็นรูปธรรมมากที่สุดคือ มาตรการช่วยลดปัจจัยการผลิตให้แก่ชาวนาที่ทำนาไม่เกิน 15 ไร่ จำนวนไร่ละ 1,000 บาท และชาวนาที่ทำนาเกิน 15 ไร่ (มาจากการคำนวณต้นทุนการผลิตอยู่ที่ 4,787 บาทต่อไร่ ซึ่งชาวนาที่มีที่นาไม่เกิน 15 ไร่ มีจำนวน 1.8 ล้านครัวเรือน ส่วนชาวนาผู้ที่มีที่นาเกินกว่า 15 ไร่ มีจำนวน 1.6 ล้านครัวเรือน) แต่อย่างไรก็ดี นโยบายอุดหนุนไร่ละ 1,000 บาท ได้ดำเนินการเพียงครั้งเดียวเท่านั้น

4. นโยบายจำนำยุงฉางข้าวหอมมะลิ ฤดูกาลผลิต 2559/2560 ที่ประชุมคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 1 พฤศจิกายน 2559 มีมติเห็นชอบมาตรการช่วยเหลือเกษตรกรผู้ปลูกข้าวหอมมะลิที่ประสบปัญหาาราคาคงต่ำ โดยกำหนดมาตรการรับจำนำยุงฉาง 90% ของราคาตลาด (ซึ่งประเมินว่าราคาตันละ 9,700 บาท) และมอบหมายให้ ธ.ก.ส. ช่วยเหลือเกษตรกรที่ปลูกข้าวหอมมะลิเป็นค่าปรับปรุงคุณภาพข้าวและค่าใช้จ่ายเกี่ยวเกี่ยวไร่ละ 500 บาท ไม่เกินรายละ 10 ไร่ หรือคิดเป็นการช่วยเหลือ 1,295 บาทต่อตัน มาตรการรับจำนำยุงฉางจึงอยู่ที่ 8,730 บาทต่อตัน แต่นอกจากชาวนาจะได้รับราคารับจำนำ ยังมีค่าฝากเก็บอีก 1,500 บาทต่อตัน และเงินค่าช่วยเหลือและเก็บเกี่ยวอีกไร่ละ 500 บาท ไม่เกินรายละ 10 ไร่ ทำให้ชาวนาจะได้รับเงินทันทีที่เข้าโครงการ 11,525 บาทต่อไร่ (โดยจะจ่ายให้ทันที 1,000 บาท และอีก 500 บาทจะจ่ายเมื่อไถ่ถอน) รวมแล้วเกษตรกรจะได้รับเงินช่วยเหลือตันละ 11,525 บาท นอกจากนี้ ยังมีเงินสนับสนุนด้านต้นทุนการผลิตที่เคยให้ไร่ละ 1,000 บาท ไม่เกิน 10 ไร่ จำนวน 2,591 บาท รวมเป็นเงินตันละ 14,116 บาท

⁴อย่างไรก็ดี เป็นที่น่าสังเกตว่า การดำเนินการตามโครงการนาแปลงใหญ่นี้ไม่คืบหน้าในเชิงจำนวนแปลงตามเป้าหมายมากนัก ด้วยเงื่อนไขปัญหาหลายประการในเชิงการจัดการ แต่ยังไม่มียอดผลเชิงประจักษ์ที่จะกล่าวได้ชัดเจนนัก เป็นโจทย์สำคัญที่ควรจะมีการติดตามประเมินต่อไป



แผนภาพที่ 8: โครงการชะลอการขายข้าว
ที่มา: ไทยพีบีเอส, 2559: ออนไลน์

วิกฤตเรื่องน้ำและนโยบายห้ามทำนาปรัง

นอกจากนโยบายเชิงบวก ช่วงปี 2557 และ ปี 2558 ชาวนายังประสบภาวะวิกฤตที่สำคัญคือ การขอความร่วมมือไม่ให้ทำนาปรัง โดยประกาศรัฐบาลพลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชาว่า จะไม่ส่งน้ำในระบบชลประทานให้แก่ชาวนา ซึ่งเกิดมาจากปริมาณน้ำในเขื่อนเหลือน้อยที่สุดในรอบ 50 กว่าปี กล่าวคือ เขื่อนหลัก 4 แห่ง เรียกได้ว่า “วิกฤต” อย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน สถานการณ์ในปี 2558 จนถึงเดือนกรกฎาคม 2558 เขื่อนภูมิพล มีน้ำเหลือใช้การได้เพียง 100 กว่าล้าน ลบ.ม. หรือคิดเป็นร้อยละ 1 ของความจุอ่างทั้งหมด เขื่อนสิริกิติ์ 309 ล้าน ลบ.ม. หรือ 5% เขื่อนแควน้อยบำรุงแดน 54 ล้าน ลบ.ม. หรือ 6% และเขื่อนป่าสักชลสิทธิ์ 40 ล้าน ลบ.ม. หรือ 4% รวม 4 เขื่อนหลักเหลือน้ำใช้การได้เพียง 500 กว่า ลบ.ม.เท่านั้น (ไทยรัฐ, 2558: ออนไลน์)

ภัยแล้งที่เกิดขึ้นนักวิทยาศาสตร์คาดว่า มาจากภาวะเอลนีโญที่เกิดขึ้นและเริ่มทวีความรุนแรง และส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมของปี 2559 ซึ่งมีความแห้งแล้งอย่างรุนแรง และมีผลต่อการทำการเกษตรในปี 2559 อยู่ในระดับที่เกือบจะไม่สามารถทำการเพาะปลูกได้และไม่ควรทำอย่างยิ่ง ดังนั้น อานนท์ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา ผู้อำนวยการสำนักงานพัฒนาเทคโนโลยีอวกาศและภูมิสารสนเทศ จึงได้หารือในที่ประชุมคณะรัฐมนตรี (ครม.) เมื่อวันที่ 14 กรกฎาคม 2558 ว่า มีความจำเป็นต้องลดปริมาณการปล่อยน้ำในการเกษตรให้น้อยที่สุด เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดผลกระทบต่อน้ำที่ใช้ในการอุปโภคบริโภค พร้อมกับการรักษาสิ่งแวดล้อมด้วยโดยส่งทหารควบคุมและดูแลการประกอบกิจกรรมทางการเกษตรของเกษตรกรเพื่อมิให้มีการลักลอบสูบน้ำ (รายวัน/ASTV ผู้จัดการสุดสัปดาห์, 2558: ออนไลน์) และ ครม. มีมติตามที่กรมชลประทานเสนอลดการปล่อยน้ำ 4 เขื่อนใหญ่ ได้แก่ เขื่อนภูมิพล เขื่อนสิริกิติ์ เขื่อนแควน้อยบำรุงแดน และเขื่อนป่าสักชลสิทธิ์ จากเดิมปล่อยน้ำรวมกันวันละ 28 ล้าน ลบ.ม.

ข้อมูลปริมาณน้ำจนถึงสิ้นฤดูฝนในเดือนพฤศจิกายน 2558 ปริมาณน้ำก็ยังอยู่ในระดับไม่มากนัก ทำให้รัฐบาลยังคงดำเนินนโยบายห้ามทำนาปรังต่อไป แต่รัฐบาลมีมาตรการช่วยเหลือในรูปแบบอื่นเป็นการทดแทน กล่าวคือ ครม. เห็นชอบวงเงินรวมกว่า 60,000 ล้านบาท ยืดเวลาชำระหนี้ ปล่อยกู้อัตราดอกเบี้ยต่ำ

วงเงิน 30,000 ล้านบาท และปล่อยสินเชื่อเพื่อปรับปรุงประสิทธิภาพการเพาะปลูก โดยสินเชื่อมีระยะเวลา 3 ปี เป็นการบรรเทาความเดือดร้อนเกษตรกรประมาณ 1 ล้านคน

กล่าวโดยสรุป แม้ว่า รัฐบาลจะประกาศห้ามหรือขอความร่วมมือในการทำนาปรังแล้วก็ตาม แต่โดยสถานการณ์ในสองปีที่ผ่านมา และในปี 2559 ปริมาณน้ำในเขื่อนและในระบบชลประทานก็น้อยไม่เพียงพอต่อการอุปโภคบริโภค และรัฐบาลมีนโยบายที่ชัดเจนที่จะไม่สนับสนุนการปลูกข้าวนาปรัง ซึ่งชาวนาที่ได้รับผลกระทบมากที่สุดก็คือ ชาวนาในเขตพื้นที่ชลประทานโดยเฉพาะในเขตภาคกลางที่มีการปลูกข้าว 2 - 3 ครั้ง ในวิธีการปลูก

4. การปรับตัวและแสวงหาทางรอดของชาวนา

ในสถานการณ์เฉพาะหน้า เราอาจจะพอเห็นการดิ้นรนของชาวนาในหลายแนวทาง กล่าวคือ **ประการแรก การลดต้นทุนการทำนา** ซึ่งจะเห็นว่าชาวนาพยายามลดต้นทุนในหลายรูปแบบ เช่น การเก็บพันธุ์ข้าวปลูกเอง แต่วิธีการดังกล่าวนี้ก็ยังมีจำกัด เพราะข้าวในนามักมีข้าวปน ข้าวตืด ฯลฯ ทำให้ชาวนาส่วนใหญ่ยังซื้อพันธุ์ข้าวเพื่อเพาะปลูก อย่างไรก็ตาม อาจจะเป็นช่องทางสำคัญที่หน่วยงานราชการสามารถใช้การรวมกลุ่มผลิตเมล็ดพันธุ์ ดังที่มีการส่งเสริมศูนย์ข้าวชุมชนให้ทำงานได้จริง นอกจากเรื่องเมล็ดพันธุ์ก็จะพบว่า ชาวนาเริ่มใช้แรงงานของตัวเองทำนามากยิ่งขึ้นในขั้นตอนต่าง ๆ อาทิ บางรายใช้รถไถเดินตามไถนาเองแทนการจ้างรถไถดิน การพ่นยา และใส่ปุ๋ยเอง ฯลฯ

การลดต้นทุนที่นิยมกันมากก็คือ การทำนาแบบล้มตอซัง กล่าวคือ เมื่อเกี่ยวข้าวเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ชาวนาจะย่ำตอซังหรือล้มตอซังโดยใช้วิธีจ้างทีมรถย่ำตอซัง ซึ่งมักจะเป็นทีมเดียวกับทีมรับจ้างหว่านปุ๋ย และพ่นยา โดยราคาค่าจ้างคือ ไร่ละ 100 บาท เกษตรกรบางรายอาจจ้างรถเกี่ยวข้าวในทันทีโดยไม่หว่านเมล็ดพันธุ์ข้าวลงไปก่อน ในขณะที่เกษตรกรบางรายอาจใช้วิธีเพิ่มเมล็ดพันธุ์ข้าวโดยหว่านลงไปไถนา ก่อนการเกี่ยวข้าว เพื่อให้ข้าวขึ้นหนามากพอที่จะให้ผลผลิตมากพอ ๆ กับการหว่านใหม่ การทำนาแบบล้มตอซังจะลดต้นทุนได้คือ ไม่ต้องใช้เมล็ดพันธุ์ (ให้ข้าวแตกหน่อขึ้นมาจากต้นเดิม) และไม่ต้องเตรียมดินใหม่ นอกจากนี้ ข้าวยังมีอายุสั้นกว่าการหว่านใหม่ทำให้ลดต้นทุนค่าปุ๋ย และยา ฯลฯ ได้อีกด้วย แต่วิธีนี้จะทำได้ก็ต้องควบคุมปริมาณน้ำในช่วงการเกี่ยวให้แห้งและต้องคอยดูปริมาณน้ำไม่ให้ท่วมต้นข้าวจนเสียหาย ฯลฯ ชาวนาในภาคกลางได้หันมาทำนาแบบนี้กันในส่วนที่มากที่สุดทีเดียว

ประการที่สอง การปรับเปลี่ยนการผลิต ข้อมูลจากการสำรวจชาวนาในตำบลลานตากฟ้า อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ในช่วงหนึ่งปีที่ผ่านมา ชาวนาได้ปรับเปลี่ยนอาชีพเป็นนากุ้งจำนวน 200 ไร่ หรือราว 20 ราย แต่การเลี้ยงกุ้งสามารถปรับเปลี่ยนได้เฉพาะชาวนาที่มีทุนมากพอเท่านั้น เพราะการเลี้ยงกุ้งในพื้นที่ 1 ไร่ ต้องลงทุนหลายแสนบาท นับตั้งแต่การขุดบ่อ และอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่มีราคาแพง รวมทั้งการใช้กระแสไฟฟ้าที่มีค่าใช้จ่ายเดือนละมากกว่าแสนบาทสำหรับนากุ้งที่มีพื้นที่ 2 - 3 ไร่ ชาวนาอีกส่วนหนึ่งปรับการผลิตมาเป็นการปลูกพืชที่มีตลาดรองรับ เช่น การทำนาบัว (ซึ่งต้องเป็นชาวนาที่มีรถยนต์ และมีช่องทางตลาด) การทำนาผักบุ้ง ซึ่งทั้งนาบัวและผักบุ้งไม่จำเป็นต้องปรับพื้นที่เพราะสามารถใช้พื้นที่นาปลูกได้เลย อีกส่วนหนึ่งพบว่า ได้ยกผืนนาเป็นร่องสวนและปลูกพืชผักสวนครัว เช่น ผักชีฝรั่ง ดอกขจร ผักหวานบ้าน ฯลฯ การปรับการผลิตยังมีอีกหลายรูปแบบ ชาวนาจึงอยู่ในสภาพของการ “ดิ้น” ชีวิตไปตามลีลา ความถนัด และช่องทางเงื่อนไขและโอกาสของตนอย่างหลากหลาย ซึ่งมีข้อสังเกตว่า ชาวนาจะไม่ปรับเปลี่ยนโดยทั้งหมดของชีวิต แต่จะแบ่งพื้นที่บางส่วนออกไปทำอย่างอื่น ซึ่งอาจจะเป็นเพราะต้นทุนในเชิงเครื่องมือเกี่ยวกับการทำนามีจำนวนมาก (ผู้ที่มีเครื่องมือทำนาที่จำเป็นครบต้องลงทุนซื้ออย่างน้อย 250,000 บาท)

ประการที่สาม การปรับเปลี่ยนการปลูกข้าวอินทรีย์ ในเชิงภาพรวมจะเห็นได้ว่า มีการเพิ่มขึ้นของพื้นที่นาข้าวอินทรีย์และกลุ่มการผลิตข้าวอินทรีย์ ปัจจุบัน มีผลผลิตจากระบบเกษตรอินทรีย์จำนวนมากขึ้น ทั้ง

ข้าว ผัก ผลไม้ สมุนไพร ชา กาแฟ และพืชไร่ แต่สัดส่วนของผลผลิตอินทรีย์โดยส่วนใหญ่จะเป็นข้าวอินทรีย์ สำหรับผลผลิตในระบบเกษตรอินทรีย์ที่ได้รับรองมาตรฐานการผลิตภัณฑ์เกษตรอินทรีย์นั้น มูลนิธิสายใยแผ่นดิน (2559: ออนไลน์) ได้รายงานสถานการณ์เกษตรอินทรีย์ไทยว่า ปริมาณ และมูลค่าผลผลิตเกษตรอินทรีย์ไทย เพิ่มขึ้นจากปี พ.ศ. 2547 ซึ่งมีมูลค่า 608.79 ล้านบาท เป็น มูลค่าประมาณ 1,752.1 ล้านบาท ในปี พ.ศ. 2553 ในจำนวนนี้เป็นข้าวอินทรีย์ที่มีมูลค่าเพิ่มมากขึ้น โดยในปี พ.ศ. 2547 มีมูลค่าประมาณ 313.10 ล้านบาท และเพิ่มขึ้นในปี พ.ศ. 2553 เป็นมูลค่าประมาณ 752.50 ล้านบาท และในปี พ.ศ. 2555 มูลค่าผลผลิตโดยรวมประมาณ 1,842.5 ล้านบาท การขยายตัวของพื้นที่เกษตรอินทรีย์ก็มิอย่างต่อเนื่อง โดยเพิ่มขึ้นจาก 192,220.03 ไร่ ในปีพ.ศ. 2552 เป็น 212,995.34 ไร่ ในปี พ.ศ. 2553 และเพิ่มขึ้นเป็น 219,309.66 ไร่ ในปี พ.ศ. 2554 แต่ในปี พ.ศ. 2555 พื้นที่การผลิตเกษตรอินทรีย์ลดลงเหลือ 205,385.81 ไร่ ลดลงประมาณ 6.4% สาเหตุสำคัญมาจากนโยบายการรับจำนำข้าวของรัฐบาลที่ทำให้ชาวนาเร่งการผลิตข้าว โดยการใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีทางการเกษตรด้วยคาดหวังว่าจะช่วยเพิ่มผลผลิตได้มากขึ้น และสามารถสร้างรายได้เพิ่มขึ้น อย่างไรก็ตาม เมื่อนโยบายจำนำข้าวสิ้นสุดลง ในช่วงการผลิตปี พ.ศ. 2557/2558 พบว่า มีชาวนาหันกลับมาทำเกษตรอินทรีย์เพิ่มมากขึ้น จากตัวเลขที่โรงสีข้าวของกลุ่มเกษตรอินทรีย์ ที่ต้องรับซื้อข้าวจากชาวนา ทั้งข้าวที่ลดการใช้สารเคมี และข้าวอินทรีย์เพิ่มมากขึ้น ในขณะที่ความต้องการของตลาดก็มีเพิ่มมากขึ้นด้วยเช่นกัน นอกจากนี้ ในฤดูกาลผลิต ปี 2559/2560 สถิติของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร พบว่า มีพื้นที่ปลูกข้าวอินทรีย์และข้าวสีเพิ่มขึ้นสูงถึงราว 200,000 ไร่ นั้นหมายความว่า การแสวงหาทางออกของชาวนาในทิศทางการปรับเปลี่ยนมาสู่การผลิตแบบนิเวศเกษตรกรรมมีแนวโน้มเป็นทางเลือกของชาวนาเพิ่มมากยิ่งขึ้น

ปัจจัยอีกประการหนึ่งที่มีความสำคัญคือ สถานการณ์ดังกล่าว หลังการยกเลิกโครงการจำนำข้าว จะเห็นได้ว่า ชาวนาหันมาปลูกข้าวไรซ์เบอร์รี่และข้าวที่ขายตรงไปสู่ผู้บริโภคมากขึ้น (ดังที่มีข่าวการไปส่งเสริมและไม่ได้ไปรับซื้อกันอยู่บ่อย ๆ) ดังในพื้นที่ตำบลลานตากฟ้าได้มีการตั้งกลุ่มวิสาหกิจชุมชนปลูกข้าวอินทรีย์และสีขาย โดยมีสมาชิกราว 10 ราย พื้นที่การผลิตราว 80 ไร่ โดยมีผลผลิตข้าวเปลือกปีละราว 100 ตัน

นอกจากนี้ ยังมีชาวนารายย่อยที่ปรับตัวมาปลูกข้าวอินทรีย์อีก 3 ราย ซึ่งพอเป็นตัวอย่างให้เห็นถึงการดิ้นรนแสวงหาทางออกของชาวนากันเองในหลายรูปแบบ แม้ว่าจะไม่ได้เป็นทางออกที่ชาวนาส่วนใหญ่จะหันมาทำได้มากนัก การปลูกข้าวอินทรีย์ยังมีความจำกัดในเรื่องตลาดที่ยังแคบมาก แต่ก็ดูจะเป็นทางออกที่น่าจะสอดคล้องไปในทิศทางการผลิตข้าวโดยรวมของไทย เพราะการมุ่งปลูกข้าวอายุสั้น ข้าวแข็งเพื่อการส่งออกดูจะไม่มีอนาคตในทางการตลาดส่งออกและราคาที่ไม่ต่ำไปกว่า 2 ปี โดยไม่มีที่ท่าว่าจะสูงขึ้นในอนาคตอันใกล้

5. การปรับตัวของชาวนาในขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืน

หากพิจารณาในกลุ่มชาวนาที่พัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืน พบว่า ความพยายามหาทางออกของชาวนามีได้เพียงเกิดขึ้น มีการปรับตัวเพื่อทำเกษตรกรรมยั่งยืนมาหลายทศวรรษในนามเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก และในภายหลังก็มีชาวนาอีกหลายกลุ่มที่ปรับตัวมาทำการเกษตรยั่งยืน การปรับตัวสำคัญที่ชาวนากลุ่มเหล่านี้ทำ ก็คือ การเปลี่ยนระบบเกษตรกรรมจากการใช้สารเคมีมาสู่การทำข้าวอินทรีย์ ในส่วนของชาวนาในเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกมีกระบวนการพัฒนาสู่การเชื่อมโยงตลาดที่ดำเนินการโดยกลุ่มชาวนาในหลายรูปแบบ ทั้งการทำโรงสีของกลุ่ม หรือวิสาหกิจชุมชน การพัฒนารูปแบบตลาดเขียวขึ้นในระดับอำเภอและระดับจังหวัด รวมทั้งการขายในตลาดทั่วไปที่เป็นรูปแบบตลาดนัด เพื่อให้เกิดความเป็นธรรมในการค้าข้าว อันเนื่องจากการวิเคราะห์กลไกการค้าที่ไม่เป็นธรรม และด้วยเจตจำนงที่ต้องการให้พื้นที่การค้าเป็นพื้นที่

เชื่อมโยงผู้ผลิต-ผู้บริโภค⁵ ในช่วงระยะโครงการรับจำนำข้าว การขยายตัวของชาวนาที่ผลิตแบบอินทรีย์ลดจำนวนลง และกลุ่มชาวนาที่รวมตัวกันทำโรงสี ก็ต้องรับซื้อข้าวสมาชิกในราคาที่สูง ในขณะที่เงินทุนของกลุ่มมีไม่มากนัก ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงนโยบายข้าว โรงสีข้าวอินทรีย์ของกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์เหล่านี้ มีเกษตรกรสนใจเข้ามาสมัครเข้าร่วมเป็นสมาชิกกลุ่มในการผลิตข้าวอินทรีย์เป็นจำนวนมาก แต่กลุ่มไม่สามารถรองรับความต้องการของกลุ่มเกษตรกรที่ต้องการสมัครเข้ากลุ่มได้ทั้งหมด เนื่องจากกระบวนการในการค้าข้าวอินทรีย์นั้น ต้องมีการบริหารจัดการในด้านการพัฒนาศักยภาพสมาชิกและรับรองมาตรฐาน ซึ่งต้องการระยะเวลา และบุคลากร รวมทั้งเงินทุนสนับสนุนการพัฒนาระบบในไร่ นา ขณะเดียวกันกลุ่มก็มีเงินทุนจำกัดในการรับซื้อข้าว

ภายใต้ประสบการณ์อันยาวนานของเครือข่ายกลุ่มเกษตรกรยั่งยืนเหล่านี้ พบว่า การพัฒนาระบบเกษตรกรยั่งยืนนั้น ต้องเชื่อมโยงการผลิต การแปรรูป และการตลาด มีประเด็นสำคัญที่กลุ่มเหล่านี้กำลังขับเคลื่อนให้เกิดการบูรณาการและเชื่อมโยงชาวนาและผู้บริโภค โดยมีระบบคุณค่าและการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคม สิ่งแวดล้อมที่เชื่อมโยงกัน ภายใต้การต่อสู้เพื่อแก้ไขปัญหาของชาวนาให้เข้าไปมีส่วนร่วมในการกำหนดชีวิตของตนเอง และมีบทบาทในระบบห่วงโซ่อาหารที่เป็นธรรม

1) การสร้างตลาดของชาวนา ตลาดชาวนาถูกพัฒนาขึ้นในหลายพื้นที่ หัวใจสำคัญอยู่ที่การเป็นเจ้าของตลาดของชาวนา ซึ่งส่งผ่านความคิดสู่สาธารณะด้วยผลผลิตที่ปลอดภัยจากสารพิษ ผลผลิตอินทรีย์หรือบางแห่งอาจเรียกว่า “ตลาดเขียว” บางแห่งอาจเรียกว่า “ตลาดชุมชน” การสื่อสารรูปธรรมของการผลิตที่ใส่ใจต่อสิ่งแวดล้อมและรับผิดชอบต่อคุณภาพของผลผลิต เชื่อมโยงสู่ประเด็นเรื่องสุขภาพ รวมทั้งผลิตอาหารที่หลากหลาย ดำเนินการควบคู่กับความรู้ที่สื่อสารกับผู้บริโภค ตลาดสีเขียวหรือตลาดนัดกลายเป็นพื้นที่เรียนรู้ระหว่างกันของชาวนาและผู้บริโภค และเป็นพื้นที่ประสานสัมพันธ์ระหว่างชาวนาและหน่วยงานต่าง ๆ ในท้องถิ่น ทั้งภาครัฐและเอกชน รวมทั้งสถาบันทางวิชาการ ตลาดของชาวนาจึงเป็นพื้นที่เรียนรู้ที่ยิ่งใหญ่ของชาวนา เพราะทำให้ชาวนาได้ทำหน้าที่ผลิตอาหารที่ดีให้กับสังคม และทำให้ชาวนาเรียนรู้ทั้งการผลิต การตลาด และการจัดการผลผลิต ทั้งในด้านการคิดค้นนวัตกรรมในการแปรรูป เพื่อสร้างทางเลือกให้กับผลผลิตในไร่ นา เช่น การแปรรูปข้าวเป็นขนม ซึ่งมีทั้งขนมที่เคยพบเห็นกันโดยทั่วไปในท้องถิ่น เช่น ข้าวพอง ข้าวโป่ง ฯลฯ ไปจนถึงการแปรรูปข้าวเป็นขนมที่ผสมผสานวัฒนธรรมใหม่ หรือการใช้ข้าวในผลิตภัณฑ์เพื่อความงาม การดูดซับกลิ่น ซึ่งกระบวนการเหล่านี้ เป็นกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับนักวิชาการ และสร้างผลิตภัณฑ์ใหม่ ๆ เข้ามาในตลาดมากขึ้น โดยกลุ่มของชาวนา

การเรียนรู้ผ่านการรับรองมาตรฐานเกษตรกรอินทรีย์ ซึ่งแม้ว่าจะเป็นข้อกำหนดที่ทำให้ชาวนาต้องทำตาม แต่การเข้าไปมีส่วนร่วมในกลไกการรับรองของหน่วยงานมาตรฐาน หรือการก่อตั้งองค์กรรับรองมาตรฐานในระดับท้องถิ่นของกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ ทั้งหน่วยงานมาตรฐานเกษตรกรอินทรีย์ภาคเหนือ หรือมาตรฐานเกษตรกรอินทรีย์จังหวัดสุรินทร์ รวมทั้งการนำเสนอเรื่องการรับรองมาตรฐานแบบมีส่วนร่วม หรือ Participatory Guarantee System (GPS) ซึ่งทำให้กลุ่มชาวนาได้มีบทบาทในการรับรองมาตรฐานผลผลิตอินทรีย์ของตนเอง และเครือข่ายร่วมกับองค์กรผู้บริโภค เหล่านี้ล้วนเป็นกระบวนการเคลื่อนไหวสำคัญของชาวนากลุ่มเล็ก ๆ ที่อยู่ในทุกภูมิภาคของประเทศ และได้รับการสนับสนุนจากองค์กรระหว่างประเทศ เช่น สหพันธ์มาตรฐานเกษตรกรอินทรีย์สากล หรือ IFOAM เป็นต้น และกระบวนการสร้างระบบการค้าที่เป็นธรรม หรือ Fair Trade ถูกคาดหวังว่า จะเป็นแนวทางในการสร้างความเป็นธรรมกับการแบ่งปันผลประโยชน์ให้กับกลุ่มเกษตรกร “เกษตรกรมีส่วนร่วมในพัฒนาคุณภาพชีวิตของตนเอง” ความสัมพันธ์ของกลุ่มผู้ผลิตและผู้บริโภค หรือคู่ค้า

⁵ ดูรายละเอียดใน ศจินทร์ ประชาสันต์. (2555). *ตลาดข้าวชาวนา: เส้นทางสู่คุณภาพและความเป็นธรรม*.

จะต้องก่อให้เกิดผลตอบแทนที่เป็นธรรม มีการแบ่งปันผลประโยชน์ที่ชัดเจน พัฒนาศักยภาพการผลิตที่คำนึงถึงสิ่งแวดล้อมและระบบนิเวศ การพัฒนาระบบการค้าที่เป็นธรรมนี้ดำเนินการอยู่ในระบบการส่งออกข้าวอินทรีย์ แต่การนำมาใช้อย่างเป็นรูปธรรมในประเทศไทยยังอยู่ในระยะเริ่มต้น ซึ่งทำให้ประเด็นเรื่องมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ และการพัฒนาระบบเกษตรอินทรีย์เชื่อมโยงกับประเด็นความเป็นธรรมได้มากขึ้น อย่างไรก็ตาม สิ่งเหล่านี้ยังอยู่ในระยะเริ่มต้นที่ต้องการการพัฒนาอย่างต่อเนื่องและชัดเจนมากยิ่งขึ้น

การยกระดับจากการเป็นเพียงผู้ปลูกข้าว กลายมาเป็นผู้ขาย และนักส่งเสริมข้าวอินทรีย์ รวมทั้งการเป็นผู้ประกอบการของกลุ่มในชุมชน เป็นการพัฒนาศักยภาพของชาวนาไทยที่น่าสนใจ แต่กระบวนการเหล่านี้อยู่ที่การวิเคราะห์เท่าทันของชาวนา การเรียนรู้ที่จะพัฒนาสิ่งที่ไม่เคยเป็นความรู้ของชาวนา เช่น การบริหารจัดการผลผลิต การบริหารจัดการตลาด โรงสี ฯลฯ งานด้านการตลาด และการเปลี่ยนแปลงระบบการปลูกข้าวทำให้มีคนรุ่นใหม่ ทั้งที่เป็นชนชั้นกลางที่ทำอาชีพอื่น ๆ และคนรุ่นใหม่ที่เป็นลูกหลานชาวนา เริ่มอพยพกลับท้องถิ่นของตนเอง หรือปรับเปลี่ยนอาชีพมาทำการเกษตร แม้ว่าจำนวนอาจยังไม่มากนัก แต่ก็เป็แนวโน้มของสังคมที่น่าจับตามอง เพราะถือเป็นการเรียนรู้ที่ทำให้นโยบายการพัฒนาในภาคเกษตรกรรมไทยต้องก้าวตามความเปลี่ยนแปลงของชาวนาและชุมชน และมีความเป็นไปได้ที่ชาวนากลุ่มเหล่านี้ จะยกระดับตนเองอย่างไม่หยุดยั้ง โดยเฉพาะการนำไปสู่การสร้างเศรษฐกิจของชุมชนท้องถิ่นให้มีความเป็นธรรมบนฐานความรู้ และภูมิปัญญาที่ปรับประยุกต์ใช้ให้ทันต่อความเปลี่ยนแปลงของสังคมไร้พรมแดน

2) บทบาทชาวนากับการคัดเลือกและปรับปรุงพันธุ์ข้าว และความพยายามยกระดับความสามารถของชาวนาสู่การผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าว ชาวนาในหลากหลายพื้นที่เริ่มหันมาให้ความสนใจกับการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าว เนื่องจากให้ราคาดีกว่าการขายข้าวเปลือกเพื่อให้สีเป็นข้าวสาร ราคาเมล็ดพันธุ์ข้าวประมาณกิโลกรัมละ 23 - 25 บาท สำหรับข้าวหอมมะลิ ในขณะที่ข้าวเปลือกหอมมะลิที่ขายให้โรงสีประมาณกิโลกรัมละ 16 บาท นอกจากการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าว ซึ่งโดยส่วนใหญ่ชาวนาโดยทั่วไปจะผลิตส่งให้กับกรมการข้าว

การผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าว ไม่ได้เพียงพอเพื่อขายข้าวให้ได้ราคาดีเท่านั้น กลุ่มชาวนาในเครือข่ายเกษตรกรรมยั่งยืนในหลายพื้นที่ต่างตระหนักถึงความสำคัญของการมีพันธุ์กรรมข้าวไว้ในชุมชน การเกิดกลุ่มอนุรักษ์และปรับปรุงพันธุ์กรรมพื้นบ้านของเครือข่ายเกษตรกรในเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกในทุกภูมิภาค เช่น กลุ่มในจังหวัดยโสธร สุรินทร์ ขอนแก่น มหาสารคาม กระบี่ น่าน ฯลฯ และกลุ่มเกษตรกรอีกหลายจังหวัด เช่น นครสวรรค์ อุบลราชธานี ฯลฯ ต่างตระหนักในความสำคัญของการอนุรักษ์พันธุ์กรรมและความหลากหลายทางชีวภาพในไร่นาของตนเองมานานนับทศวรรษ ด้วยการวิเคราะห์สถานการณ์นโยบายระหว่างประเทศ ในประเด็นการเจรจาในเรื่องทรัพย์สินทางปัญญา ซึ่งส่งผลกระทบต่อความเป็นเจ้าของพันธุ์พืชและพันธุ์สัตว์ ยิ่งไปกว่านั้น การที่พันธุ์ข้าวในชุมชนลดเหลือเพียง 1 - 2 สายพันธุ์ อันเป็นผลมาจากนโยบายแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของรัฐ ซึ่งทำให้ข้าวพื้นบ้านของชุมชนสูญหายไป สิ่งเหล่านี้ล้วนสร้างให้กลุ่มชาวนาเหล่านี้ตระหนักถึงความไม่มั่นคงในการทำนา เพราะต้องพึ่งพิงเมล็ดพันธุ์จากภายนอก รวมทั้งในอนาคตธุรกิจเมล็ดพันธุ์จะเป็นธุรกิจขนาดใหญ่ ที่จะทำให้ราคาเมล็ดพันธุ์แพงมากขึ้น และกลายเป็นต้นทุนของปัจจัยการผลิตที่สำคัญในการทำนา

การวิเคราะห์สำคัญอีกประเด็นหนึ่งคือ นโยบายพืชตัดแต่งพันธุกรรม หรือจีเอ็มโอ (GMOs) ซึ่งเป็นสิ่งที่ชาวนาควบคุมไม่ได้ หากไม่มีความหลากหลายของพันธุ์กรรมข้าว หรือพันธุ์กรรมพืชและพันธุ์สัตว์อยู่ในมือชาวนา ก็จะทำให้ชาวนาต้องตกอยู่ในสภาพเป็นฝ่ายตั้งรับแต่เพียงอย่างเดียว และพึ่งพิงภายนอกทั้งหมด ความรู้ภูมิปัญญาที่เคยมีไม่ได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง นอกจากนั้น การวิเคราะห์ของกลุ่มชาวนาในการรักษาความหลากหลายของพันธุ์กรรม จะเป็นต้นทุนสำคัญในการแก้ไขปัญหาความเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศ

ลดความเสี่ยงที่จะเกิดจากความเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติ ทั้งยังเป็นฐานทรัพยากรเพื่อความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนเกษตรกร ชุมชน รวมทั้งสังคมโดยรวมอีกด้วย (Michiko Sugawara, 2015: p. 27-28)

ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา ชาวนาเหล่านี้ได้ทวงคืนบทบาทการอนุรักษ์และปรับปรุงพันธุ์ข้าวคืนมาได้ อย่างน่าสนใจ โดยการสร้างศักยภาพในการอนุรักษ์ คัดเลือก และปรับปรุงพันธุ์ข้าว สร้างความหลากหลายของพันธุกรรมข้าวในผืนนาของตนเองและชุมชน เป็นการอนุรักษ์ในถิ่นที่อยู่ (In-situ conservation) ควบคู่กับการอนุรักษ์ในธนาคารเมล็ดพันธุ์ หรือ Gene Bank ของรัฐ หรือที่เรียกกันว่าการอนุรักษ์นอกถิ่นที่อยู่ (ex-situ conservation) ความร่วมมือระหว่างกลุ่มชาวนาหลากหลายกลุ่ม กับองค์กรพัฒนาเอกชน หน่วยงานภาครัฐ และนักวิชาการ ทำให้กลุ่มชาวนาได้สร้างศักยภาพของการรักษาเมล็ดพันธุ์ข้าวพันธุ์หายากพันธุ์ให้อยู่ในชุมชนและเป็นต้นทุนที่สำคัญของสังคม

ในช่วงหลายปีที่ผ่านมา ชาวนาในเครือข่ายได้พัฒนาการผลิตเมล็ดพันธุ์จากแปลงไร่นาของเกษตรกร ขายให้กับชาวนาโดยทั่วไป โดยการประสานความร่วมมือกับหน่วยงานภาครัฐ เช่น กรมการข้าว สำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (สปก.) เป็นต้น การยกระดับจากการผลิตข้าวเปลือกขายเป็นข้าวสาร มาสู่การผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวขาย เป็นการริเริ่มสำคัญที่ชาวนาในเครือข่ายต้องการให้เมล็ดพันธุ์ซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญอยู่ในมือชาวนา

3) การปรับตัวจากผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศและธรรมชาติ ภาวะน้ำท่วม และฝนแล้ง กลายเป็นปัญหาต่อการผลิตของชาวนา ความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม ทำให้การฟื้นฟูไร่นาและการสร้างระบบไร่นาให้อุดมสมบูรณ์สำหรับการผลิตเป็นความท้าทายของชาวนา ประกอบกับการขาดการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรทั้งที่ดิน ป่าไม้ และแหล่งน้ำ ทำให้การแก้ไขปัญหาผลกระทบยิ่งยากมากขึ้น ความแห้งแล้งเนื่องจากปริมาณฝนที่ตกมาไม่เพียงพอ กับนโยบายการจัดการน้ำ กลายเป็นความขัดแย้งของสังคมไปได้เช่นกัน

ความรู้ในการจัดการเพื่อรับมือต่อความเปลี่ยนแปลงยังไม่ชัดเจน นโยบายในการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศ และการลดผลกระทบที่เกิดขึ้นจากสภาวะโลกร้อน ยังเป็นนโยบายที่ไม่มีรูปธรรม และปฏิบัติการไม่ได้ อันเนื่องมาจากขาดการมีส่วนร่วมของชุมชนและเกษตรกร ในขณะที่ความรู้และภูมิปัญญาของชาวนาต้องการการยกระดับ และปรับตัวต่อความเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศและธรรมชาติ ชาวนาในหลายพื้นที่ปรับตัวจากผลกระทบที่ได้รับตามลักษณะครัวเรือนบ้าง เป็นกลุ่มชุมชนบ้าน ชาวนาในเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก กำลังปฏิบัติการค้นหาพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ และสอดคล้องกับระบบนิเวศของไร่นา และชุมชน รวมทั้งสอดคล้องกับวิถีชีวิตและธรรมเนียมในการบริโภคที่เปลี่ยนแปลง และสร้างความหลากหลายทางชีวภาพและผลผลิตเพื่อรองรับความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้

2. สถานการณ์การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมเกษตรในชนบท และการปรับตัวของชาวนาไทย

สำหรับสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมเกษตรในชนบท และการปรับตัวของชาวนาไทย เพื่อสะท้อนให้เห็นบริบทที่แตกต่างกันไปโดยละเอียดในแต่ละพื้นที่ จึงจำแนกพื้นที่ที่ออกเป็น 5 ภาค คือ ภาคเหนือ (ตอนบน) ภาคตะวันออก ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคกลาง และภาคใต้ โดยมีรายละเอียดดังนี้

ภาคเหนือ (ตอนบน)

1. บริบทสภาพทั่วไป

ภาคเหนือ ประกอบด้วย 17 จังหวัด ได้แก่ เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง แม่ฮ่องสอน เชียงราย พะเยา แพร่ น่าน พิชณุโลก ตาก อุตรดิตถ์ สุโขทัย เพชรบูรณ์ นครสวรรค์ กำแพงเพชร พิจิตร และอุทัยธานี เป็นพื้นที่เชื่อมโยงเศรษฐกิจกลุ่มอนุภูมิภาคุ่มแม่น้ำโขง กลุ่มประเทศเอเชียใต้ และกลุ่มประชาคมเศรษฐกิจ

อาเซียน โดยมีอาณาเขตติดต่อกับสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ด้านตะวันออกและด้านเหนือ มีแม่น้ำโขงเป็นเส้นกั้นพรมแดน และด้านตะวันตก ติดต่อกับสหภาพเมียนมาร์พื้นที่และลักษณะภูมิประเทศมีพื้นที่รวม 106.03 ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ 33 ของพื้นที่ประเทศ ลักษณะภูมิประเทศของพื้นที่ตอนบนเป็นที่สูง เป็นภูเขา ป่าไม้ และแหล่งต้นน้ำลำธาร จากการสำรวจข้อมูลเบื้องต้นในปี 2558 พบว่า ที่ดินในพื้นที่ภาคเหนือ มีจำนวน 106.03 ล้านไร่ จำแนกเป็นพื้นที่ป่าไม้ 56.49 ล้านไร่ หรือร้อยละ 53.3 พื้นที่ทำการเกษตร 32.50 ล้านไร่ หรือร้อยละ 30.6 และพื้นที่ใช้ประโยชน์อื่น ๆ 17.03 ล้านไร่ หรือร้อยละ 16.1 โดยมีสภาพดินเป็นดินร่วนปนดินเหนียวที่เกิดจากตะกอนลำน้ำ มีความอุดมสมบูรณ์ค่อนข้างสูง โดยเฉพาะดินบริเวณลุ่มแม่น้ำต่าง ๆ เหมาะสมสำหรับการทำนา ประมาณ 16.4 ล้านไร่ หรือร้อยละ 15.5 ของพื้นที่ภาค และปลูกพืชไร่ประมาณ 20.0 ล้านไร่ หรือร้อยละ 18.9 ของพื้นที่ภาค (คณะกรรมการบูรณาการนโยบายพัฒนาภาค (ก.บ.ภ.), 2561: น. 1)

ขณะเดียวกันในพื้นที่ภาคเหนือจะพบว่า ภาคเกษตร และกิจกรรม มีบทบาทสำคัญต่อโครงสร้างระบบเศรษฐกิจภาคเหนือเป็นอย่างมาก จะเห็นว่าในปี 2558 ฐานรายได้หลักของประชากรส่วนใหญ่และการจ้างงานในรูปแบบผลิตภัณฑ์ภาคเกษตรมีมูลค่าถึง 278,444 ล้านบาท คิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 26 ของผลิตภัณฑ์ภาค ผลผลิตเกษตรของภาคเหนือซึ่งส่วนใหญ่เป็นผลิตภัณฑ์จากพืช ที่สำคัญ ได้แก่ ข้าว ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ และอ้อย ซึ่งเริ่มปรับระบบการผลิตไปสู่เกษตรอินทรีย์มากขึ้น ซึ่งยังอยู่ในระดับเกษตรอินทรีย์ตามวิถีพื้นบ้าน แต่มีแนวโน้มขยายสู่เชิงพาณิชย์ พืชอินทรีย์สำคัญ ได้แก่ ชาอินทรีย์ ในพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย ลำปาง และแม่ฮ่องสอน ข้าวอินทรีย์และข้าวหอมมะลิอินทรีย์ ในจังหวัดเชียงราย พะเยา และเชียงใหม่ รวมทั้งพืชผักและผลไม้เมืองหนาวจากลักษณะภูมิประเทศที่กว้างใหญ่ ทำให้มีการแบ่งพื้นที่ภาคเหนือออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ ภาคเหนือ-ตอนล่าง และภาคเหนือ-ตอนบน

พื้นที่ภาคเหนือ-ตอนบน ประกอบด้วย 8 จังหวัด คือ เชียงราย เชียงใหม่ พะเยา ลำปาง น่าน แพร่ ลำพูน และแม่ฮ่องสอน สภาพภูมิศาสตร์พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นภูเขาสูงสลับซับซ้อน พื้นที่ราบลุ่มมีไม่มากนัก ดังนั้น ประวัติศาสตร์ของชนชาวล้านนา ก็คือ การบุกเบิกพื้นที่ป่าให้เป็นพื้นที่อยู่อาศัยชุมชน และพื้นที่ทำกิน บริเวณที่เป็นที่ราบลุ่มส่วนใหญ่เป็นชุมชนของคนพื้นเมือง ส่วนชนเผ่าดั้งเดิม คือ ลีละ และ ปกาเกอญอ นั้น เดิมทีอาศัยตามแอ่งราบลุ่มขนาดเล็กที่อยู่ห่างไกล แต่ต่อมาได้ขยายอพยพขึ้นไปอยู่ตามต้นน้ำ ซึ่งเป็นภูเขาที่สูงขึ้นไปอีก ส่วนชนเผ่าม้ง เมี่ยน ลาฮู ลีซู อาฮา ที่อพยพมาจากประเทศจีนตอนใต้ พม่า และลาวในระยะ 100 ปีมานี้ ได้เข้าไปอาศัยอยู่บนภูเขาสูงตั้งแต่ต้นซึ่งสัมพันธ์ผ่านงานศึกษาประวัติศาสตร์ของความสัมพันธ์ของชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ประวัติศาสตร์การตั้งรกรากถิ่นฐานของชุมชนในพื้นที่ป่าทางภาคเหนือของประเทศไทย ได้แบ่งพัฒนาการการตั้งถิ่นฐานออกมาได้เป็น 4 ยุค ได้แก่ ยุคบ้านป่า ยุคสัมปทาน ยุคพืชพาณิชย์ และยุคแสดงตัวว่าหวงป่า (เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง, 2535) ขณะเดียวกัน งานศึกษาวิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่ากรณีศึกษาภาคเหนือตอนบน พบว่า กระบวนการเคลื่อนไหวของการตั้งถิ่นฐานและการใช้พื้นที่ป่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่ป่าทางภาคเหนือของประเทศไทยจะพบว่า สามารถแบ่งพัฒนาการการตั้งถิ่นฐานออกมาได้เป็น 4 ยุค ด้วยกันคือ ยุคบ้านป่า ยุคอำนาจเถื่อน ยุคการทำไม้เถื่อน 2508 และยุคแย่งชิงทรัพยากร (อานันท์ กาญจนพันธุ์ และมิ่งสรรพ ขาวสะอาด, 2538)

งานศึกษาที่สำคัญของมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน ได้ชี้ให้เห็นถึงพัฒนาการของการก่อรูปเกษตรกรรมของสังคมภาคเหนือ-ตอนบน ผ่านบริบทความเปลี่ยนแปลงอย่างน้อย 5 ยุคที่สำคัญ ได้แก่

1) ยุคบ้านป่า (ก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 / พ.ศ. 2430 – 2485) ในยุคนี้พบว่า แอ่งที่ราบขนาดใหญ่ที่เป็นที่ตั้งของจังหวัด และแอ่งที่ราบขนาดกลางที่เป็นที่ตั้งของอำเภอ ได้มีการตั้งถิ่นฐานชุมชนเต็มไปหมดแล้ว เมื่อประชากรหนาแน่นขึ้น ที่ดินทำกินจึงมีไม่เพียงพอ ทำให้เกิดการขยายกระจายชุมชนออกไปสู่แอ่ง

ที่ราบขนาดเล็กซึ่งต่อมาถูกจัดตั้งเป็นตำบล แอ่งที่ราบขนาดเล็กบางแห่งเป็นที่อยู่ของชนเผ่าดั้งเดิม เช่น ลัวะ และ ปกาเกอญอ ซึ่งเมื่อมีคนพื้นเมืองมาอยู่ด้วย ผนวกกับในช่วงเวลาดังกล่าว รัฐได้มีการอนุญาตให้บริษัท ต่างประเทศ เข้ามาทำสัมปทานไม้ในเขตป่าที่ดอนชายขอบของแอ่งที่ราบขนาดใหญ่ เมื่อต้นไม้ใหญ่ถูกตัดลงจึง เกิดเป็นพื้นที่ราบมากยิ่งขึ้น จึงเป็นแรงจูงใจอีกประการหนึ่งที่ทำให้เข้าไปบุกเบิกเป็นพื้นที่ทำกินของชุมชนที่อยู่ ใกล้ แต่ก็เกิดไม่มากนัก เพราะพื้นที่ราบลุ่มขนาดเล็กยังพอหาได้อยู่ คนพื้นเมืองจะเน้นการทำนา เพราะให้ผลผลิตที่สูงกว่า เสี่ยงต่อภัยธรรมชาติน้อยกว่า ทำได้ต่อเนื่องทุก ๆ ปี ในรายที่มีพื้นที่นาไม่เพียงพอ หรือไม่มีเลย ก็จะปลูกข้าวไร่แบบหมุนเวียน นอกจากนี้ จะใช้ประโยชน์จากที่ดอนในการเก็บหาของป่า และใช้เป็นทำเล เลี้ยงวัว – ควาย โดยรวมการขยายพื้นที่การเพาะปลูกจะเป็นไปเท่าที่จำเป็นเพราะชุมชนยังมีวิธีการผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก

2) ยุคเริ่มปรับเปลี่ยนสู่การปลูกพืชเชิงพาณิชย์ ในชุมชนที่เป็นที่ราบแอ่งขนาดใหญ่ซึ่งเป็นที่ตั้งของ จังหวัด และแอ่งที่ราบขนาดกลางซึ่งเป็นที่ตั้งของอำเภอ เริ่มปรากฏมีชาวบ้านไร่ที่ดินทำกิน และมีปัญหาเรื่อง ค่าเช่าที่ดิน ซึ่งน่าจะเป็นผลมาจากการเพิ่มขึ้นของประชากร ขณะที่ที่ราบลุ่มที่เหมาะสมแก่การทำนามีจำกัด อีกทั้ง พื้นที่ดอนชายขอบกระหนาดกลางและใหญ่ รัฐเปิดให้สัมปทานไม้กับบริษัทต่างชาติเพิ่มมากขึ้น กอปรกับมีการส่งเสริมการปลูกพืชเชิงพาณิชย์จำพวก ยาสูบ อ้อย และถั่วลิสง ซึ่งเป็นพืชใช้น้ำไม่มาก ปลูกได้ดี ในที่ดอน จึงเป็นแรงจูงใจให้พวกเขาขุดรื้อไร่ที่ทำกิน หรือมีไร่ที่ทำกินไม่เพียงพอ หันมาบุกเบิกพื้นที่ป่าสัมปทาน แล้วมาเป็นพื้นที่ปลูกพืชเชิงพาณิชย์กันเป็นจำนวนมาก

ทั้งนี้ อีกเหตุผลหนึ่ง เนื่องจากป่าที่สัมปทานแล้วง่ายต่อการบุกเบิก เพราะต้นไม้ขนาดใหญ่ถูกตัดไปหมดแล้ว การที่รัฐเร่งกำจัดโรคมาลาเรียด้วยการฉีดพ่นดีดีที (DDT) ก็เป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้เกิดความมั่นใจในการขยายการตั้งชุมชนในเขตป่าที่ลึกเข้าไปซึ่งห่างจากพื้นที่เมือง ทางราชการเองก็เข้าไปจัดตั้งชุมชนในเขตป่า สงวนเป็นหมู่บ้านอย่างเป็นทางการ มีการให้แจ้งสิทธิการถือครองที่ดินทำกิน (สทก.) มีการเก็บภาษีบำรุงท้องที่ ทำให้ชาวบ้านเข้าใจว่า รัฐส่งเสริมการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า โดยเฉพาะเพื่อขยายพื้นที่การปลูกพืชเชิงพาณิชย์ ช่วงยุคนี้อะไรอย่างยังคงมีการผลิตเพื่อการยังชีพ และมีการทำไม้เถื่อนเป็นรายได้เสริมในบางราย ส่วนหมู่บ้านที่ขยายสู่ชายขอบแอ่งกระหนาด หลังการสัมปทานไม้จะปลูกพืชเชิงพาณิชย์ ยาสูบ อ้อย และถั่วลิสงเป็นหลัก พร้อมกับหารายได้เสริมจากการทำไม้เถื่อน ในช่วงนี้ชนพื้นเมืองอย่างลัวะ และปกาเกอญอ ซึ่งเป็นชนชาติดั้งเดิมได้อพยพลอยห่างจากพื้นที่เมืองขึ้นไปอยู่ในเขตต้นน้ำที่อยู่สูงขึ้นไปอีก เพื่อรักษาวิถีวัฒนธรรมการผลิตและประเพณีตามความเชื่อของชนเผ่าตนเอง ส่วนชนเขาเผ่าอื่น ๆ ที่อพยพมาจากต่างประเทศก็ยังคงมีการเคลื่อนย้ายชุมชนเพื่อหาพื้นที่ที่เหมาะสมกับการทำไร่ และการปลูกฝิ่น เมื่อการอพยพทำได้ยากขึ้นก็เริ่มมีการตั้งหลักปักฐานเป็นการถาวรกันมากขึ้น

3) ยุคพืชเชิงพาณิชย์เริ่มอ่อนตัว (พ.ศ. 2508 – 2517) ยุคนี้รัฐดำเนินนโยบาย 2 อย่างไปพร้อม ๆ กันคือ หนึ่ง การเร่งประกาศพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ และ สอง การขยายสัมปทานทำไม้ในเขตป่าสงวนให้บริษัทคนไทยเพิ่มขึ้น การที่รัฐทำนโยบายทั้ง 2 อย่างพร้อมกันทำให้ชาวบ้านเข้าใจว่า ป่าสงวนคือ การสงวนต้นไม้เป็นสำคัญ ชาวบ้านทั้งที่มีที่ดินทำกินและไร่ที่ดินทำกินพากันหลังไหลจับจองพื้นที่ป่าสงวนหลังจากบริษัทสัมปทานตัดไม้ไปแล้ว และชาวบ้านก็มีการตัดไม้เถื่อนไปพร้อม ๆ กัน เพราะเห็นตัวอย่างบริษัทสัมปทานที่ละเมิดเงื่อนไขอย่างเป็นเรื่องปกติ การผลิตในช่วงนี้ไม่มีการปลูกพืชพาณิชย์มากนักเพราะราคาไม่แน่นอน การเคลื่อนย้ายขนส่งลำบาก ชาวบ้านจึงปลูกข้าวไร่ไว้เพียงเพื่อการบริโภคเป็นหลัก และตัดไม้เถื่อนขายเป็นรายได้ หลังจากบริเวณนั้นไม่มีค่าหมุดป่าแล้ว ชาวบ้านเก็บที่ที่ดินที่จับจองไว้ให้กับคนกลุ่มใหม่ที่เดินทางมาแสวงหาที่ดินทำกินที่เดินทางมาจากจังหวัดหรืออำเภอส่วนบนที่สูงมีการอพยพของชาวเขาเพิ่มมากขึ้น ทั้งที่มาจากบริเวณชายขอบที่หนีสงครามการปราบคอมมิวนิสต์ของทางการไทย และที่อพยพมาโดยตรงจากประเทศ

ลาว ทำให้ประชากรบนที่สูงเพิ่มมากขึ้นอย่างรวดเร็ว ส่วนการผลิตนั้นก็เป็นการทำไร่ตามวิถีวัฒนธรรมแต่ละชนเผ่า และมีการปลูกพืชเสริมรายได้

4) ยุคส่งเสริมการปลูกพืชเชิงเดี่ยวเพื่อการค้า (พ.ศ. 2518 – 2528) ขณะที่การสัมปทานตัดไม้ของบริษัทและการตัดไม้เถื่อนของชาวบ้านยังคงดำเนินต่อไป แต่มีอีกสิ่งหนึ่งที่เป็นจุดเปลี่ยนสำคัญคือ การอพยพย้ายถิ่นฐานของคนอีสานเข้าสู่ภาคเหนือตอนบนเพื่อหาพื้นที่ในการปลูกพืชเชิงพาณิชย์ โดยเฉพาะข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2518 เป็นต้นมา พื้นที่การปลูกข้าวโพดเพิ่มขึ้นจำนวนมหาศาล กล่าวคือ จากที่เคยมีพื้นที่ปลูกข้าวโพดก่อนหน้านี้เพียงประมาณ 2 แสนไร่ ในปี พ.ศ. 2515 เพิ่มขึ้นเป็น 3 ล้านไร่ ในปี พ.ศ. 2518 และเพิ่มขึ้นเป็น 4 ล้านไร่ ในปี พ.ศ. 2523 การเพิ่มพื้นที่การปลูกข้าวโพดอย่างมหาศาลนั้นสัมพันธ์กับการลดลงของพื้นที่ป่าอย่างมหาศาลเช่นกัน โดยปัจจัยที่ส่งผลต่อพลวัตในพื้นที่ดังกล่าว เกี่ยวข้องกับนโยบายของรัฐหลายอย่างด้วยกัน คือ นโยบายการขยายการส่งออกข้าวโพดที่ทำให้ราคาข้าวโพดสูงขึ้น นโยบายการเพิ่มสินเชื่อให้เกษตรกร การออกเอกสารสิทธิ์ที่ดินทำกินในเขตป่าสงวน นโยบายเงินผันสร้างถนนทางเข้าสู่พื้นที่ชนบทท่ามกลาง นโยบายต่าง ๆ เหล่านี้ ล้วนเป็นเหตุจูงใจให้มีการขยายพื้นที่การเพาะปลูกพืชเชิงเดี่ยวเพิ่มมากขึ้น จนการปลูกพืชเชิงเดี่ยวเพื่อการพาณิชย์ได้กลายเป็นเกษตรกระแสหลักของภาคเหนือ-ตอนบน และประเทศไทยแทนที่เกษตรกรรมเพื่อยังชีพ แน่นนอนที่สุด สิ่งที่มาพร้อมกับพืชเชิงเดี่ยวเพื่อการพาณิชย์ก็คือ พันธุ์กรรมใหม่ ปุ๋ยเคมี สารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืช และเทคโนโลยีเครื่องจักรกลใหม่ ๆ เหล่านี้ล้วนเป็นปัจจัยการผลิตที่จัดหาโดยบริษัทธุรกิจการเกษตรทุกสภาพพื้นที่ ทุกระบบนิเวศการผลิต ตั้งแต่แหล่งผลิตที่เป็นที่ราบลุ่ม ที่ราบ ที่ดอน ที่เนินเชิงเขา และบนภูเขาสูง ล้วนปรับเปลี่ยนแผนการผลิตมาสู่การเกษตรเคมีเชิงเดี่ยวเพื่อการค้ากันแทบทั้งสิ้น นอกจากนี้ พื้นที่ปลูกฝิ่นบนภูเขาอันไกลโพ้นสายตา ยังถูกทดแทนด้วยพืชฝัก ผลไม้ และไม้ดอกไม้ประดับจากเมืองหนาว ภายใต้โครงการความช่วยเหลือระหว่างประเทศทั้งจากยุโรปและอเมริกา ปัจจุบันโครงการดังกล่าว ไม่ได้ทดแทนพื้นที่การปลูกฝิ่นเท่านั้น แต่ยังเข้าไปทดแทนวิถีวัฒนธรรมชุมชนชนเผ่าท้องถิ่นเกือบทั้งหมดอีกด้วย

5) ยุคค้นหาและพัฒนาเกษตรยั่งยืน (พ.ศ. 2528 – ปัจจุบัน) เมื่อกระบวนการเกษตรกรรมเคมีเชิงเดี่ยวเพื่อการค้า (ปัจจุบันเป็นเกษตรกระแสหลักของสังคมไทย) ได้ขับเคลื่อนไปข้างหน้าอย่างเข้มข้นและรวดเร็ว นำพาเกษตรกรเข้าสู่แบบแผนการผลิตและแบบแผนชีวิตใหม่ภายใต้ความหวังว่า ชีวิตจะดีขึ้น และจะมีความเป็นอยู่ที่ร่ำรวย แต่ในทางกลับกัน องค์ความรู้ ภูมิปัญญา วิถีวัฒนธรรมชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมถูกกลืนหายไป ในกระแสหลักดังกล่าวอย่างไม่ทันรู้ตัว ท่ามกลางสังคมที่ก้าวหน้าทันสมัย ส่งผลต่อช่องว่างความยากจนเป็นหนี้สิน บางครอบครัวอยู่ในสถานะหนี้สินล้นพ้นตัว และล้มละลาย

จากชุดพัฒนาการของระบบเกษตรกรรมในพื้นที่ภาคเหนือ-ตอนบน เมื่อวิเคราะห์และเชื่อมโยงผ่านบริบทในปัจจุบันจะพบว่า ขนาดเศรษฐกิจของกลุ่มจังหวัดภาคเหนือ-ตอนบน 1 มีขนาดเศรษฐกิจค่อนข้างเล็ก แต่มีการกระจายตัวอย่างสมดุลระหว่างภาคอุตสาหกรรม เกษตรกรรม การค้า และการบริการ โดยมูลค่าเพิ่มส่วนใหญ่จะอยู่ในภาคอุตสาหกรรม การท่องเที่ยวและบริการ แต่ภาคการเกษตรซึ่งเป็นอาชีพของประชากรส่วนใหญ่ยังมีมูลค่าเพิ่มค่อนข้างต่ำ มีข้อจำกัดเรื่องมาตรฐาน เทคโนโลยีการผลิต และปัจจัยการผลิตที่ไม่เพียงพอ อีกทั้ง การได้รับผลกระทบโดยตรงจากการเปิดเสรีการค้ากับประเทศจีน มีการไหลทะลักของสินค้าพืชฝัก ผลไม้ ทำให้สินค้าเกษตรหลายรายการได้รับผลกระทบ เช่น กระเทียม ลิ้นจี่ และส้ม เป็นต้น ขณะเดียวกัน อัตราการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของกลุ่มจังหวัดภาคเหนือ-ตอนบน 1 ในช่วงปี 2547 - 2550 เศรษฐกิจได้ขยายตัวเฉลี่ยร้อยละ 3.66 ต่อปี โดยจังหวัดเชียงใหม่มีอัตราการขยายตัวเฉลี่ยร้อยละ 4.22 ต่อปี จังหวัดลำปางมีอัตราการขยายตัวเฉลี่ยร้อยละ 4.44 ต่อปี จังหวัดลำพูนมีอัตราการขยายตัวเฉลี่ยร้อยละ 9.55

ต่อปี และจังหวัดแม่ฮ่องสอนมีอัตราการขยายตัวร้อยละ 10.63 ต่อปี ตามลำดับ (คณะกรรมการบูรณาการนโยบายพัฒนาภาค (ก.บ.ภ.), 2561)

กอบกับจังหวัดในพื้นที่ภาคเหนือ-ตอนบน มีสภาพพื้นที่เกษตรไม่มาก เนื่องจากเป็นภูเขาสูงสลับที่ราบเชิงเขา ทำให้พื้นที่เพาะปลูก หรือฟาร์มต้องมีเล็กมากประมาณ 10 ไร่ต่อครัวเรือน เพื่อให้สอดคล้องกับภูมิประเทศ ด้วยขนาดของฟาร์มที่มีขนาดเล็กดังกล่าว จึงเหมาะกับเกษตรแบบประณีตหรือเกษตรอินทรีย์ ขณะที่พื้นที่ชลประทานต่อพื้นที่เกษตรของภาคเหนือสูงกว่าค่าเฉลี่ยประเทศ โดยในปี 2558 มีสัดส่วนร้อยละ 26.7 ซึ่งสูงกว่าค่าเฉลี่ยของประเทศที่มีสัดส่วนร้อยละ 21.1 ครอบคลุมพื้นที่ประมาณ 8.66 ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ 27.5 ของพื้นที่ชลประทานทั้งประเทศ พื้นที่โครงการชลประทานของภาคเหนือเกือบร้อยละ 70 อยู่ในจังหวัดภาคเหนือ-ตอนล่าง แต่ยังมีสัดส่วนพื้นที่ชลประทานต่อพื้นที่เกษตรค่อนข้างต่ำเพียงร้อยละ 18.3 จึงเป็นข้อจำกัดในการบริหารจัดการน้ำเพื่อการเกษตร ทั้งการเก็บกักน้ำในฤดูแล้ง และชะลอน้ำในช่วงฤดูฝนไม่ทั่วถึง ทำให้ผลผลิตเสียหาย จากข้อมูลของประเด็นเกษตรในระดับกลุ่มจังหวัดภาคเหนือ-ตอนบน 1 ขยายตัวภายใต้ข้อจำกัดด้านพื้นที่การผลิต ทั้งนี้ พื้นที่ถือครองเพื่อการเกษตรมีจำนวนน้อยประมาณ 28 ล้านไร่ หรือ ร้อยละ 27 ของพื้นที่ภาค คิดเป็นพื้นที่เฉลี่ย 21 ไร่ต่อครัวเรือน ซึ่งต่ำที่สุดในประเทศ พื้นที่เกษตรส่วนใหญ่เป็นพื้นที่เกษตรน้ำฝนและมีพื้นที่เกษตรชลประทานเพียง 5.26 ล้านไร่ หรือร้อยละ 19.2 ของพื้นที่เกษตรทั้งหมด พืชเศรษฐกิจที่สำคัญของภาคเหนือ-ตอนบน 1 ได้แก่ ข้าว ถั่วเหลือง ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ส้มเขียวหวาน กระเทียม ถั่วลิสง มันฝรั่ง หอมแดง หอมหัวใหญ่ ตามลำดับ หรือคิดเป็นร้อยละของพื้นที่ โดยจังหวัดเชียงใหม่มีพื้นที่เพาะปลูกมากที่สุด รองลงมาได้แก่ จังหวัดลำปาง จังหวัดแม่ฮ่องสอน และจังหวัดลำพูน ตามลำดับ นอกจากนี้ยังมีพืชผัก โดยเฉพาะพืชผักเมืองหนาวและไม้ผล ได้แก่ ลำไย ลิ้นจี่ เป็นต้น

ตารางที่ 6: พื้นที่ใช้ประโยชน์ทางการเกษตรของประเทศไทย รายภาค ปี พ.ศ. 2559

หน่วย: ไร่

ภาค	ประเภทการใช้ประโยชน์					รวม
	นาข้าว	พืชไร่	สวนไม้ผล ไม้ยืนต้น	สวนผัก ไม้ดอก/ ไม้ประดับ	อื่น ๆ	
เหนือ	32,504,843	15,791,278	10,198,893	4,052,947	447,149	2,014,577
ตะวันออกเฉียงเหนือ	63,865,822	42,750,651	11,948,934	4,324,426	318,111	4,523,699
กลาง	31,137,509	10,197,678	9,012,095	7,395,439	508,784	4,023,512
ใต้	21,751,983	1,220,376	10,373	19,147,743	127,548	1,245,943
รวมทั้งประเทศ	149,260,157	69,959,983	31,170,296	34,920,555	1,401,593	11,807,731

ที่มา: สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปี 2560, โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561, กรุงเทพฯ:

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

ตารางที่ 7: แสดงพื้นที่เพาะปลูกพืชที่สำคัญของกลุ่มจังหวัดภาคเหนือตอนบน 1 และแยกรายจังหวัด

พืช	พื้นที่เพาะปลูก พืชเศรษฐกิจรายจังหวัด (ไร่)				กลุ่มจังหวัดภาคเหนือตอนบน ๑
	น่าน	พิจิตร	พยุหะคีรี	พิจิตร	
ข้าวนาปี	๕๒๒,๗๕๗/	๕๑๕,๗๘๖/	๑๓๓,๕๗๒/	๑๕,๕๗๗/	๑,๑๗๗,๖๙๒
ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์	๓๕,๗๓๐	๑๘,๐๗๕	๗,๘๒๗/	๑๓๕,๖๓๕	๑๕๗,๒๖๗
ข้าวนาปรัง	๒๓๑,๒๑๕	๑๓๐,๕๖๒	๑๑๘	๑๑,๕๗๐	๓๗๓,๓๖๕
ลำไย	๒๗,๘๑๒	๓๐๕,๗๗๐	๒๘๕๗/	๒๗,๕๗๓	๖๐๖,๐๑๒
ถั่วเหลือง	๓๐,๗๕๖	๕๐,๑๗๗	๕๗๐๗/๓	๕๓๕	๑๕๐,๕๓๘
ถั่วลิสง	๒๕,๗๘๓	๑๕,๗๗๕	๕๕๑๑	๕๖๒	๕๕,๗๖๑
กระเทียม	๑๐,๒๑๓	๓๑,๕๗๒	๑๒๒๗/๓	๑,๕๗๑	๕๕,๕๒๓
ลิ้นจี่	๘๕๓	๕๗,๒๒๒	๒๐๑๘	-	๖๐,๐๘๓
หอมแดง	๑,๕๐๗	๗,๗๐๑	๒๒๘	๗,๕๗๒	๑๘,๙๑๐
มะเขือเทศ	๑,๕๘๘	๘,๐๑๘	๐	๓๓๓	๙,๙๓๙
มันฝรั่ง	๑๒๘	๑๓,๓๗๘	๐	๓,๓๘๕	๑๖,๘๙๑
อ้อยโรงงาน	๒๗,๐๕๑	๑,๐๕๗	๐	-	๓๐,๐๙๘
มันสำปะหลัง	๖,๑๗๗	๐	๐	๑๒,๗๗๗	๑๘,๙๕๔
ฝ้าย	-	๐	๐	-	๐
ถั่วเขียว	๓๗๒	๓๗๒	๐	๑๑,๑๒๕	๑๑,๘๘๘
หอมหัวใหญ่	๐	๑๑,๑๓๓	๐	-	๑๑,๑๓๓

ที่มา: รายงานสถิติการเกษตรของประเทศไทยปีเพาะปลูก 2523-2554, โดย สำนักงานสถิติการเกษตร, 2555, ม.ป.พ.

การใช้ที่ดินรายจังหวัด ปี 2553

ที่	จังหวัด	เนื้อที่ป่าไม้ (ไร่)	เนื้อที่ทางการเกษตร (ไร่)	เนื้อที่นอกเกษตร (ไร่)	รวมเนื้อที่ทั้งหมด (ไร่)
	รวมทั้งประเทศ	107,241,030	151,922,919	61,532,939	320,696,888
	ภาคเหนือ	59,421,715	33,391,176	13,214,789	106,027,680
1	กำแพงเพชร	1,266,890	3,506,208	606,583	5,379,681
2	เชียงใหม่	3,227,888	2,454,279	1,616,814	7,298,981
3	เชียงราย	10,380,924	1,821,736	364,251	12,566,911
4	ตาก	7,942,381	1,605,029	706,746	10,254,156
5	นครสวรรค์	550,686	4,674,819	773,043	5,998,548
6	น่าน	5,103,552	986,739	1,079,754	7,170,045
7	พะเยา	2,054,496	1,189,378	715,538	3,959,412
8	พิจิตร	7,991	2,309,024	514,868	2,831,883
9	พิษณุโลก	2,484,607	3,174,774	1,100,528	6,759,909
10	เพชรบูรณ์	2,544,053	4,090,532	1,283,175	7,917,760
11	แพร่	2,572,262	692,947	821,415	4,086,624
12	แม่ฮ่องสอน	7,042,311	320,136	563,340	7,925,787
13	ลำปาง	5,976,040	965,068	892,618	7,833,726
14	ลำพูน	1,610,280	626,761	579,135	2,816,176
15	สุโขทัย	1,411,161	2,164,399	546,997	4,122,557
16	อุตรดิตถ์	3,075,566	1,156,979	666,575	4,899,120
17	อุทัยธานี	2,170,627	1,652,368	383,409	4,206,404

การใช้ที่ดินทางการเกษตรรายจังหวัด ปี 2553

ที่	จังหวัด	ที่อยู่อาศัย (ไร่)	ที่นา (ไร่)	ที่พืชไร่ (ไร่)	ที่ไม้ผล/ยืนต้น (ไร่)	ที่ฝัก/ไม้ดอก (ไร่)	ที่ทุ่งหญ้า (ไร่)	ที่รกร้าง (ไร่)	ที่เกษตรอื่นๆ (ไร่)	รวม (ไร่)
	รวมทั้งประเทศ	3,716,591	71,652,930	35,096,001	34,621,093	1,522,788	999,839	1,577,441	2,736,236	151,922,919
	ภาคเหนือ	1,074,457	16,181,087	11,169,755	3,805,369	410,494	199,794	187,928	362,292	33,391,176
1	กำแพงเพชร	86,729	1,644,375	1,433,845	296,085	4,941	14,201	8,730	17,302	3,506,208
2	เชียงใหม่	96,424	1,315,631	535,713	406,531	46,163	6,049	18,380	29,388	2,454,279
3	เชียงราย	83,942	485,321	397,262	758,026	77,694	5,322	10,822	3347	1,821,736
4	ตาก	44,404	289,891	1,066,171	123,635	18,115	31,941	12,589	18,283	1,605,029
5	นครสวรรค์	117,664	2,882,753	1,370,007	167,006	42,439	44,880	8,335	41,735	4,674,819
6	น่าน	45,793	253,050	454,069	207,311	6,428	5,917	10,242	3,929	986,739
7	พะเยา	49,519	685,371	291,346	121,640	24,034	3,059	10,673	3,736	1,189,378
8	พิจิตร	67,246	1,955,268	123,701	107,024	12,674	6,477	4,855	31,779	2,309,024
9	พิษณุโลก	85,844	1,678,386	1,064,253	263,721	15,315	9,375	12,456	45,424	3,174,774
10	เพชรบูรณ์	88,891	1,255,099	2,184,081	425,882	46,538	23,924	20,399	45,718	4,090,532
11	แพร่	39,354	336,685	155,519	139,571	4,687	2,248	11,189	3,694	692,947
12	แม่ฮ่องสอน	16,528	102,623	122,115	16,459	33,521	3,979	11,276	13,635	320,136
13	ลำปาง	53,447	549,968	193,664	108,012	25,539	4,525	23,959	5,954	965,068
14	ลำพูน	24,913	181,627	144,966	255,272	12,979	2,958	2,475	1,571	626,761
15	สุโขทัย	74,257	1,366,510	497,320	151,362	14,356	10,859	8,131	41,604	2,164,399
16	อุตรดิตถ์	56,023	618,628	287,827	135,076	14,586	6,539	5,683	32,617	1,156,979
17	อุทัยธานี	43,479	579,901	847,896	122,756	10,485	17,541	7,734	22,576	1,652,368

แผนภาพที่ 9: แสดงการใช้ที่ดินรายจังหวัดและแสดงการใช้ที่ดินทางการเกษตรรายจังหวัด

ที่มา: สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปี 2554, โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2555,

กรุงเทพฯ: ศูนย์สารสนเทศ กรมส่งเสริมการเกษตร.

ซึ่งจากเอกสารข้อมูลในตารางจะทำให้เห็นว่า การใช้ที่ดินในพื้นที่ภาคเหนือ มีการใช้ประโยชน์ในหลากหลายรูปแบบ เนื่องจากภูมิประเทศและระบบความหลากหลายของสังคมและวัฒนธรรมที่ดำรงอยู่ มีผลต่อการผลิต และระบบฐานเศรษฐกิจท้องถิ่น

2. การทบทวนสถานภาพความรู้ การปรับตัวของสังคมชาวนาในพื้นที่ภาคเหนือ

งานศึกษาที่สำคัญของภาคเหนือที่เกี่ยวข้องกับสังคมชาวนาและเกษตรกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่ภาคเหนือ ปฏิเสธไม่ได้ว่า อิทธิพลของการศึกษาองค์ความรู้ในเรื่องระบบน้ำและเหมืองฝาย ถือว่าเป็นกระแสนำของงานศึกษาที่ทำให้เห็นระบบที่สำคัญของสังคมชาวนาในพื้นที่ภาคเหนือ-ตอนบน ผ่านระบบการจัดการน้ำที่เรียกว่า “ระบบเหมืองฝาย” ที่สัมพันธ์กับระบบการผลิตของสังคมและชุมชนมาอย่างยาวนาน ในงานศึกษาของ เนตรดาว แพทย์กุล และมนตรี จันทวงศ์ (2543) ได้ชี้ให้เห็นว่า แท้จริงแล้ว ระบบเหมืองฝายเป็นภูมิปัญญาการจัดการน้ำอันเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของชุมชนท้องถิ่นภาคเหนือ ซึ่งสืบทอดมายาวนาน ระบบเหมืองฝายถูกพัฒนาขึ้นมาตั้งแต่เมื่อใดนั้นยังไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจน แต่พบว่าได้มีการรับรองอำนาจการจัดการน้ำของชุมชนและเจ้าของนาอย่างเป็นลายลักษณ์อักษรมาตั้งแต่สมัยพญามังราย แห่งอาณาจักรล้านนา (พ.ศ. 1804-1854) โดยตรา “มังรายศาสตร์” เป็นพระบรมราชโองการเกี่ยวกับหลักปฏิบัติในเรื่องการจัดการระบบเหมืองฝาย

ถึงแม้ว่าเหมืองฝายจะเป็นระบบการจัดการน้ำ แต่เหมืองฝายไม่อาจมองเป็นเพียงเทคโนโลยีที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้น เพื่อใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติเท่านั้น หากแต่ยังเป็นระบบในการจัดความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกับคุณค่าและอุดมการณ์อำนาจทั้งความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และระหว่างมนุษย์ในสังคม ไม่ว่าจะป็นสมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำในชุมชนที่อยู่ภายในองค์กรเหมืองฝายเดียวกัน หรือความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรเหมืองฝายต่าง ๆ ที่ใช้น้ำสายเดียวกัน ตลอดจนความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มผู้ใช้น้ำในท้องถิ่นกับกลุ่มอิทธิพลหรืออำนาจจากภายนอกที่เข้ามาร่วมใช้ประโยชน์ หรือรุกล้ำแย่งชิงการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่น ดังนั้น ระบบเหมืองฝายจึงเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ทางการผลิต การดำเนินชีวิต และวัฒนธรรม จารีตประเพณี ของชุมชนท้องถิ่น ทั้งยังโยงกับระบบสิทธิและอำนาจในการควบคุม และจัดการทรัพยากรซึ่งมีพลวัตอย่างสูง

กล่าวได้ว่า เหมืองฝายเป็นเทคโนโลยีการจัดการน้ำอันเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของชุมชนท้องถิ่นภาคเหนือ เทคโนโลยีนี้ได้รับการคิดค้นและสร้างสรรค์ขึ้นมาอย่างจำเพาะให้สอดคล้องกับเงื่อนไขของลักษณะภูมิประเทศของภาคเหนือ ซึ่งประกอบไปด้วยพื้นที่สูงถึงร้อยละ 70 ของพื้นที่ทั้งหมด ขณะที่พื้นที่ราบซึ่งเหมาะสมสำหรับการทำเกษตรนั้นเป็นที่ราบแคบ ๆ ระหว่างหุบเขา ส่วนแหล่งน้ำที่ใช้ในการเกษตรนั้นเป็นแม่น้ำลำธารตามธรรมชาติซึ่งมีต้นกำเนิดมาจากภูเขาสูง และมักจะมีอัตราการไหลที่รวดเร็วสัมพันธ์กับระดับความสูงของพื้นที่ ดังนั้น เพื่อจัดการน้ำในการเกษตรจำเป็นต้องชะลอการไหลของแม่น้ำลำห้วยต่าง ๆ ก่อนที่จะผันเข้าสู่แปลงเกษตร งานที่สำคัญของ อัมพร ไชโย (2545: น. 46) ที่ได้ชี้ให้เห็นว่า ระบบเหมืองฝายเป็นเทคโนโลยีที่ถูกพัฒนาขึ้นมาเพื่อใช้ในการชะลอการไหลของน้ำ และยกระดับความสูงแหล่งน้ำตามธรรมชาติ เพื่อจัดสรรเข้าสู่พื้นที่การเกษตรโดยส่งไปตามลำเหมือง หรือคลองส่งน้ำที่ถูกขุดขึ้นมาให้มีระดับต่ำกว่าระดับของตัวฝาย โครงสร้างของฝายในอดีตใช้วัสดุธรรมชาติ แสดงถึงภูมิปัญญาชาวบ้านในการปรับใช้วัสดุท้องถิ่น ตัวฝายจะถูกสร้างขึ้นขวางกั้นลำน้ำ โดยใช้ไม้เนื้อแข็ง และไม้ไผ่ และอาจถมด้วยหิน เพื่อยกระดับลำน้ำให้สูงขึ้นจนสามารถไหลเข้าสู่ลำเหมืองได้ ด้วยโครงสร้างของฝายไม้ในอดีตที่เป็นโครงไม้ไม่อัดแน่นทำให้น้ำไหลผ่านได้ตลอดปีและไม่ทำให้ลำเหมืองตื้นเขิน

ขณะเดียวกันงานของ สาโรจน์ แวมณี (2541) แสดงให้เห็นว่า ลำเหมืองจะขุดไปตามแนวความสูงของภูมิประเทศ และการไหลของน้ำในลำเหมืองอาศัยแรงดึงดูดของโลกที่บังคับให้น้ำไหลเข้าสู่แหล่งนา “แต่”

หรือ “เชียง” เป็นประตูเปิดรับน้ำจากลำเหมืองหลักและลำเหมืองย่อย (ไส้ไก่) เพื่อแบ่งสรรน้ำให้เข้าสู่แต่ละแปลงนาให้เพียงพอ โดยใช้วัสดุก่อสร้างเหมือนกับวัสดุก่อสร้างฝาย มี “เหมืองขึ้นา” เป็นเหมืองน้ำทิ้งที่ระบายน้ำออกจากแปลงนา ซึ่งในงานศึกษาของ วันเพ็ญ (อ้างถึงใน มนตรี จันทวงศ์ และคณะ, 2548: น. 38) ได้ชี้ให้เห็นถึงว่า ในทางภูมิศาสตร์นั้น ระบบเหมืองฝายได้ช่วยให้ชาวนาสามารถข้ามข้อจำกัดทางภูมิศาสตร์ โดยสามารถผันน้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติไปหล่อเลี้ยงพื้นที่การเกษตร ซึ่งเท่ากับเป็นการดึงเอาพลังทางธรรมชาติ ผสานกับพลังทางสังคมที่มีประสิทธิภาพ เมื่อเปรียบเทียบกับระบบชลประทานรัฐ พบว่า ระบบเหมืองฝายนั้นเป็นระบบการจัดการน้ำที่มีประสิทธิภาพสูงกว่า และมีความซับซ้อนมากกว่า ไม่เพียงแต่ทางภูมิศาสตร์เท่านั้น หากแต่การจัดการน้ำด้วยระบบเหมืองฝายนั้นมีความยืดหยุ่นและสามารถปรับตัวในการจัดการได้สูง ภายใต้อิทธิพลของความเปลี่ยนแปลงจากภายนอก ดังเช่น ปีใดที่ฝนแล้ง ปริมาณน้ำในลำเหมืองไม่เพียงพอ องค์กรเหมืองฝายก็จะมีการปรึกษารื้อถอนหรือจะจัดสรรน้ำอย่างไรให้เป็นธรรมแก่ทุกฝาย ผู้ที่มีที่นามากอาจต้องลดพื้นที่ทำนาลงเพื่อเฉลี่ยน้ำไปให้คนอื่น ๆ ได้ใช้ด้วย ผู้ที่ปรับที่นาไปปลูกพืชชนิดอื่นที่ต้องการใช้น้ำมาก ก็จะต้องมีการตกลงกันว่า ควรจะได้รับน้ำเท่าใดที่ไม่กระทบต่อคนส่วนใหญ่ หรือคนยากจนที่มีความจำเป็นในการผลิตเพื่อยังชีพ (เนตรดาว แพทย์กุล และ มนตรี จันทวงศ์, 2543: น. 115)

จากงานที่ให้ความสำคัญกับระบบเหมืองฝายกับความสัมพันธ์ของระบบการผลิต ที่สอดคล้องกับโครงสร้างเศรษฐกิจท้องถิ่น ได้แปรเปลี่ยนไปตามความเปลี่ยนแปลงของระบบตลาด ประเด็นดังกล่าว ปรากฏให้เห็นในงานศึกษาที่สำคัญของ พรพิไล เลิศวิชา (2546) ในงานศึกษาพลวัตชุมชนลุ่มน้ำขานที่ชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ของผู้คนที่อยู่ในลุ่มน้ำขนาดเล็ก ผ่านโครงสร้างความสัมพันธ์ของวัฒนธรรม และระบบเศรษฐกิจท้องถิ่นที่อยู่บนฐานคิดขององค์ความรู้แบบเศรษฐกิจวัฒนธรรม

งานการศึกษาพัฒนาการและพลวัตของเศรษฐกิจชุมชนชาวนาในภาคเหนือ มีการศึกษาที่สำคัญที่ได้ศึกษาการเปลี่ยนแปลงในหมู่บ้านชาวนา 4 แห่ง ซึ่งได้มีการศึกษาไว้เมื่อประมาณ 50 ปีที่ผ่านมา (ช่วงประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา) ได้แก่ งานการศึกษาของ จอห์น เดอ ยัง (J. E. DeToung, 1958) ในเรื่องบ้านสันโป่งในเขตอำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ งานการศึกษาของ คอนราด คิงฮิล แจค พอตเตอร์ และ วีรสิทธิ์ (K. Kingshill, 1965; J. M. Potter, 1976; Weraset Sittitrat, 1988) ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาในเรื่องบ้านกู่แดง อำเภอสารภี จังหวัดเชียงใหม่ งานการศึกษาของ ไมเคิล มอร์แมน (M. Moerman, 1968) ที่ศึกษาบ้านปิง อำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา งานการศึกษาของ พอล โคเฮน (P.T. Cohen, 1981) ที่ศึกษาบ้านสันโป่ง อำเภอแม่วาง จังหวัดเชียงใหม่ และงานการศึกษาของ อานันท์ กาญจนพันธุ์ (Anan Ganjanapan, 1984) ซึ่งปรากฏในงานการศึกษาของ ยศ สันติสมบัติ (2547) ในเรื่อง “พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือ และการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม” ซึ่งได้เข้ามาศึกษาและมุ่งเน้นทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงประสบการณ์และรูปแบบของการปรับตัวของชุมชนในรอบ 50 ปีที่ผ่านมา เพื่อทำการเปรียบเทียบและนำเสนอพลวัตเศรษฐกิจชุมชนชาวนาภาคเหนือ สิ่งที่น่าสนใจในการศึกษาของยศก็คือ การเปลี่ยนแปลงของบ้านสันโป่ง อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา (ประมาณปี พ.ศ. 2530) ได้ปรากฏให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงในการถือครองที่ดินซึ่งสามารถจำแนกได้เป็น 3 รูปแบบ กล่าวคือ รูปแบบแรก เป็นการขายที่นาเพื่อแบ่งมรดก โดยในบางครัวเรือน เมื่อพ่อแม่เสียชีวิตพี่น้องจึงตัดสินใจขายนาด้วยเหตุผลต่าง ๆ รูปแบบที่สอง เป็นการขายที่นาเพื่อนำมาชำระหนี้ โดยมีภรรยาให้กับคนที่มีฐานะดีในเมืองและเช่าที่นาผืนเดิมเพื่อทำนาต่อไป และรูปแบบที่สาม เป็นการขายที่นาให้โครงการบ้านจัดสรรซึ่งเกิดในช่วงระยะปี 2534 ถึง 2536 ชาวนาที่ขายที่นาสามารถแบ่งเป็นสองกลุ่มคือ กลุ่มแรกเป็นคนนอกซึ่งเป็นเจ้าของที่นา และกลุ่มที่สองเป็นชาวบ้านสันโป่งและบ้านใกล้เคียง

การศึกษาการต่อสู้ การปรับตัวของชาวนาในภาคเหนือ ก็เป็นงานศึกษาที่สำคัญที่ทำให้เห็นการเคลื่อนไหวของชาวนาเพื่อต่อสู้กับอำนาจที่ไม่เป็นธรรม ปรากฏการณ์ชาวนาชาวไร่รวมตัวกันเรียกร้องสิทธิตาม พ.ร.บ. ค่าเช่าฯ ที่ออกในปี 2517 ว่า เป็นสิ่งสำคัญที่เกิดขึ้นในสังคมไทย สังคมที่กฎหมายถูกเขียนโดยชนชั้นนำ แต่ครั้งชนชั้นล่างเรียกร้องสิทธิของตนตามกฎหมาย ผลที่ได้รับกลับเป็นความอยุติธรรม ย้อนอดีตไปพบกับเหตุการณ์ที่ผู้นำสหพันธ์ฯ ถูกสังหาร เหล่าชาวนาต่างรู้ว่าผู้บงการคือ อำนาจอรัฐ และอำนาจเงินจากเจ้าของที่ดิน ปัญหาข้างต้นเป็นปัญหาทางชนชั้น เนื่องจากช่วงก่อน “เหตุการณ์ 6 ตุลาฯ” ประเด็นเรื่องค่าเช่าถือเป็นปัญหาสำคัญที่ขบวนการชาวนาเรียกร้องให้แก้ไขให้ปฏิรูปอย่างเป็นธรรม แต่หลังจากนั้นมาชาวนาที่เป็นนักเคลื่อนไหวก็ต้องหนีเอาชีวิตรอดจากการไล่ล่าของกลุ่มอำนาจทางการเมืองด้วยการหลบหนีไปอยู่ในป่า แต่หลังจากออกจากป่า การเคลื่อนไหวได้มุ่งไปสู่การปฏิรูปที่ดิน และการเข้าถึงในกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างเป็นธรรม (Tyrell Caroline Haberkorn, 2007)

ในงานของ เกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม (2522: น. 44-45) และงานของ ไทเรล ฮาเบอร์คอร์น (2011/2560) ชี้ให้เห็นว่า การเช่าที่ดินซึ่งเป็นการที่ชาวนาเพาะปลูกดูแลและเก็บเกี่ยวผลผลิตบนที่ดินที่คนอื่นเป็นเจ้าของ โดยจ่ายเงินหรือสิ่งตอบแทนอื่นเพื่อเป็นการแลกเปลี่ยนนั้น เกิดขึ้นอย่างเป็นทางการในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี 2411 ถึง 2453 การสิ้นสุดของระบบการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ใน พ.ศ. 2475 ภายใต้การปกครองของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการออกกฎหมายการถือครองที่ดินที่กำหนดให้เจ้าของที่ดินต้องใช้ประโยชน์จากที่ดิน มิฉะนั้น จะสูญเสียการเป็นเจ้าของ ทำให้จำเป็นต้องมีการปล่อยเช่าที่ดินและกลายเป็นธุรกิจที่ทำกำไรให้แก่เจ้าของที่ดิน โดยในปี พ.ศ. 2516 จังหวัดเชียงใหม่มีอัตราการเช่านาสูงที่สุดในภาคเหนือ โดยมีเกษตรกรทำนาอยู่แล้ว 353,221 ไร่จากพื้นที่ทั้งหมด 1,005,468 ไร่ เป็นที่ที่ผู้เช่านาไปอยู่ เชียงใหม่ยังมีจำนวนคร่าวเรือนที่เป็นผู้เช่านาสูงที่สุดในประเทศอีกด้วย โดยมีถึง 54,225 ครัวเรือน (Kirkkiat Phipatseritham, 1979: p. 11) สถานภาพและเงื่อนไขต่าง ๆ ของเชียงใหม่ในปลายทศวรรษ 2510 ไม่ได้สะท้อนถึงอัตราการเช่านาที่สูงขึ้น แต่กลับเป็นตัวชี้วัดให้เห็นถึงอัตราการเช่านาที่สูงมากอย่างฝังลึกผสมผสานกับค่าเช่าที่สูงมากอยู่แล้วซึ่งกลับยิ่งสูงขึ้นไปอีก

ข้อมูลที่คาร์ล ซี. ซิมเมอร์แมน (Carl C. Zimmerman, 1931) เก็บในช่วง พ.ศ. 2473 เพื่อเขียนรายงานสำรวจเศรษฐกิจชนบทสยามระหว่างปี พ.ศ. 2473 - 2474 (Siam Rural Economic Survey 1930 - 1931) ชี้ให้เห็นว่า ชาวนาในเชียงใหม่ ในช่วงทศวรรษ 2470 เติชญกับสถานการณ์คล้ายคลึงกับชาวนาในยุคทศวรรษ 2510 แม้ว่า การสำรวจจะมีข้อจำกัดอยู่บ้างเนื่องจากมีขนาดเล็ก แต่สิ่งที่ซิมเมอร์แมนพบก็คือ เจ้าของที่ดินรายใหญ่ที่สุดในประเทศอยู่ที่เชียงใหม่ โดยเจ้าของที่ดินรายหนึ่งในอำเภอสันกำแพง มีที่ดิน 1,027 ไร่ นอกจากนี้ ซิมเมอร์แมนยังพบอีกว่า ใน พ.ศ. 2473 เชียงใหม่มีอัตราการไร้ที่ดินและการเช่านาสูงที่สุดในภาคเหนือ นอกจากอัตราค่าเช่าที่แพงแล้ว ชาวนาผู้เช่านาก็ยังต้องประสบปัญหาความไม่มั่นคงในการเช่านาทุกปี เจ้าของที่ดินส่วนใหญ่ไม่ว่าจะเป็นเพื่อนบ้าน ญาติ หรือนักลงทุน ที่ไม่ได้ทำการเกษตรเอง มักจะใช้การทำสัญญาแบบปากเปล่า และอีกหนึ่งปัญหาของชาวนาก็คือ การที่ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าที่ดินกับผู้เช่านั้นจะแตกต่างกันไปตามชนชั้น สถานที่อยู่อาศัยของทั้งคู่ และความสัมพันธ์ทั้งสองฝ่าย โดยการศึกษาของนักสังคมวิทยาจากสภาวิจัยแห่งชาติรายหนึ่ง รายงานว่า ในช่วงปี 2518 ชาวนาในจังหวัดเชียงใหม่ จำนวนร้อยละ 53.41 เช่าที่ดินจากญาติของตนเอง อีกร้อยละ 27.27 เช่าที่ดินจากคนอื่นที่อยู่ในภาคเดียวกัน และอีกร้อยละ 19.32 เช่าจากเจ้าที่ดินที่ไม่ได้อาศัยอยู่ในท้องถิ่น (สภาวิจัยแห่งชาติ, 2519: น. 43)

งานศึกษา “ความเปลี่ยนแปลง “ชนบท” ในสังคมไทย: ประชาธิปไตยบนความเคลื่อนไหว” ของ อรรถจักร สัตยานุรักษ์ และคณะ (2558) ได้ช่วยสะท้อนให้เห็นถึง แนวทางการศึกษา “การปรับโครงสร้างชนบท” ในมุมที่หลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นการศึกษา 1) “การปรับโครงสร้างเกษตรกร” (agrarian

restructuring) ช่วยให้เห็นกระบวนการช่วงชิงทางการเมืองในเวทีของผู้กระทำการทางสังคม (social actors) โดยใช้แนวทางการศึกษา 2 แนวทางหลัก คือ แนวทางแรก เศรษฐศาสตร์การเมืองของเกษตรกร (agrarian political economy approach) มุ่งวิเคราะห์ความหลากหลายและพลวัตที่สลับซับซ้อนของสถาบันในชนบท และแนวทางที่สอง การปรับโครงสร้างอุตสาหกรรมและกฎเกณฑ์ที่ใช้ในการกำกับควบคุม (industrial restructuring and regulation) มุ่งวิเคราะห์สังคมและสถาบันซึ่งยอมรับระบอบที่มีลักษณะเฉพาะเอาไว้ชั่วคราว แล้วจึงเกิดการยอมรับการเปลี่ยนแปลงเชิงสถาบัน 2) “การปรับโครงสร้างการเมืองและการเกษตรระดับชาติ” (*political restructuring and national agriculture*) การเมือง และเศรษฐกิจระดับชาติและท้องถิ่น ผ่านการแสดงบทบาทของรัฐ-ชาติ ในการกำหนดกฎเกณฑ์การปรับโครงสร้างเกษตรกร โดยใช้แนวทางการศึกษาทางประวัติศาสตร์ เพื่อให้เห็นพลวัตที่ทับซ้อนกันบนช่วงเวลาเฉพาะในประวัติศาสตร์ที่มีอิทธิพลต่อวัฒนธรรมและความเป็นสถาบัน 3) “การปรับโครงสร้างทางการผลิตและการค้าอาหารเกษตร” (*production restructuring and agro-food trade*) ศึกษาสถานะและตำแหน่งแห่งที่ของการผลิตอาหารเกษตร ให้ความสนใจสิ่งที่อยู่เหนือกว่าการกำหนดนโยบาย โดยเฉพาะการปรับโครงสร้างของเกษตรกร กิจกรรมที่เป็นรูปธรรมขององค์กรธุรกิจที่มั่นคง ผ่านการศึกษาการปรับโครงสร้างเชิงสถาบัน และกฎเกณฑ์ที่ใช้ในการกำกับควบคุมต่าง ๆ และ 4) “การปรับโครงสร้างกำลังแรงงานและเกษตรกร” (*Labourforce and agrarian restructuring*) ศึกษาแบบแผนการปรับโครงสร้างของกำลังแรงงานภาคเกษตรกรรม

ขณะเดียวกัน จามะรี เชียงทอง ก็สะท้อนความเปลี่ยนแปลงที่มองว่า คนชนบทมิได้อยู่ในชนบท หรือมีอาชีพเกษตรกรรมอีกต่อไป แต่มีความหลากหลายของผู้คนในชนบททั้งฐานะทางเศรษฐกิจ สังคม ฯลฯ (จามะรี เชียงทอง และคณะ, 2554) ในงานของ ชัยพงษ์ สำเนียง (2560) สะท้อนประเด็นสำคัญของการเคลื่อนไหวตอบโต้ คือ ช่องว่างของการเข้าถึงทรัพยากรของคนกลุ่มต่าง ๆ จะมีความเหลื่อมล้ำขึ้นเรื่อย ๆ รวมถึงช่องว่างของนโยบายรัฐที่เอื้อต่อคนที่มั่งคั่งและการศึกษา ทำให้ “ชนบท” กับ “เมือง” แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง ขณะที่การปรับโครงสร้างชนบท ชวนาถูกผลักดันออกจากภาคเกษตร โดยถูกกีดกันจากการเข้าถึงที่ดิน และมีกระบวนการเบียดขับออกจากความเป็นชาวนา (Paul Cohen, 1981) ไม่ว่าจะป็นปรากฏการณ์ชายที่นำจำนวนมากที่ผืนนากลายเป็นของนายทุนต่างชาติ การใช้พื้นที่เกษตรกรรมซับซ้อนมากขึ้น พื้นที่อยู่ภายใต้การกำกับของตลาดหรือ “กลไกเชิงสถาบัน” ที่อำนาจการตัดสินใจอยู่ที่อำนาจภายนอกแต่เชื่อมโยงอยู่กับรัฐและตลาดโลก ทำให้คนชนบทถูกผนวกเป็นแรงงานรับจ้างในตลาดโลก กล่าวคือ อุตสาหกรรมขนาดเล็กขยายตัวเข้ามาในชนบทมากยิ่งขึ้น (Anan Ganjanapan, 1989: p. 98-124) ทำให้แรงงานออกไปรับจ้างนอกภาคเกษตร กล่าวคือ มีการรับงานมาทำที่บ้าน หรือมีการเหมาช่วงการทำงาน นอกจากนี้ ยังมีการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมเกษตร และบางหมู่บ้านมีแรงงานออกจากภาคเกษตรด้วย ขณะเดียวกันงานศึกษาเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในพื้นที่ภาคเหนือตอนบนเป็นจำนวนไม่น้อยโดยเฉพาะอย่างยิ่งความเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจในระดับชุมชนของหมู่บ้านภาคเหนือ ที่แสดงให้เห็นถึงภาพรวมของความเปลี่ยนแปลง (ตัวอย่างงานศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงพลวัตของชุมชนในท้องถิ่นภาคเหนือ เช่น งานของ รัตนาพร เศรษฐกุล (2546) เรื่อง “หนึ่งศตวรรษ เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือ” และงานของ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ เรื่อง “หกทศวรรษของความเปลี่ยนแปลงในสังคมชาวนาภาคเหนือ” (อ้างถึงใน วสันต์ ปัญญาแก้ว (บรรณาธิการ), 2555)

3. “การสำรวจและบทสัมภาษณ์” พัฒนาการและบริบทชุมชนบนความเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวของชาวนาไทย

จากการลงพื้นที่เพื่อสัมภาษณ์เก็บข้อมูลในพื้นที่ภาคเหนือ-ตอนบน ได้ลงพื้นที่ระหว่างวันที่ 5 - 8 พฤษภาคม 2561 และ 27 - 30 มิถุนายน 2561 โดยได้ลงพื้นที่ในจังหวัดลำพูน และจังหวัด

เชียงใหม่ ในหลาย ๆ ครั้ง เพื่อสังเกตรวมถึงการสัมภาษณ์เชิงลึก และการสนทนากลุ่มย่อย ทำให้จำแนกกลุ่มในการศึกษาออกมา 3 กลุ่มหลัก ๆ เพื่อนำมาแลกเปลี่ยนและประกอบแนวทางของการศึกษาต่อไป โดยสามารถจำแนกได้ดังนี้

กลุ่มที่ 1: เป็นกลุ่มที่มีการปรับตัวโดยการเปลี่ยนที่นาไปเป็นสวนลำไย และเริ่มกลับมาทำนาอีกครั้ง ในกลุ่มนี้ ได้ทำการสำรวจในพื้นที่การเคลื่อนไหวปฏิรูปที่ดินโดยชุมชน จังหวัดลำพูน โดยแลกเปลี่ยนกับผู้นำและชาวนา ซึ่งสัมพันธ์เชื่อมโยงกับความเปลี่ยนแปลงของชาวนาในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่ปิง

กลุ่มที่ 2: เป็นกลุ่มชุมชนชาติพันธุ์กระเหรี่ยง ที่ยังคงมีรูปแบบการทำนาแบบดั้งเดิม อาศัยการ “ลงมือเอาแรง” โดยกลุ่มนี้ มีประวัติศาสตร์การเคลื่อนไหวต่อสู้ในประเด็นสิทธิชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

กลุ่มที่ 3: เป็นกลุ่มชาวนาพื้นราบ ที่อยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงจากชนบทไปสู่สังคมเมือง และมีระบบการทำนาที่เข้มข้น

โดยทั้ง 3 กลุ่ม สามารถแสดงรายละเอียดได้ดังนี้

3.1) บ้านท่ากอม่วง หมู่ที่ 3 ต.หนองปลาสุวย อ.บ้านโฮ้ง จ.ลำพูน

การเข้ามาตั้งถิ่นฐานของชาวบ้านในระยะแรก เป็นการย้ายถิ่นของชาวบ้านจากกลุ่มคนหลายถิ่นฐาน เช่น จากอำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ จากอำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน สาเหตุที่มีการโยกย้ายชุมชนของคนกลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้ เนื่องจากในอดีตมีปรากฏการณ์น้ำป่าท่วมครั้งใหญ่ ทำให้เกิดความเสียหายเป็นอย่างมาก ชาวบ้านจึงไร้ที่ดินทำกินและพากันอพยพย้ายถิ่นเพื่อหาที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัย ในบริเวณที่ปลอดภัยกว่า เริ่มแรกมีประมาณ 10 ครอบครัว ที่มาบุกเบิกที่อยู่อาศัยในบริเวณนี้ มีการเบิกที่นา ที่สวน เพื่อเพาะปลูกเพื่อการยังชีพ และการหาของป่า

สภาพป่าและที่ดินบริเวณบ้านท่ากอม่วงเดิมมีความอุดมสมบูรณ์ ชาวบ้านทำนาในระยะเริ่มแรกโดยการอาศัยน้ำฝน ปีละ 1 ครั้ง ต่อมาก็เริ่มขยายการผลิตในที่ดินของตนเองเพิ่มโดยการปลูกกล้วยเหลือง หอมแดง ในที่นา และปลูกลำไย และใช้น้ำจากฝายวังปาน และใช้ไฟฟ้าพลังน้ำจากลำน้ำปิง ประมาณปี พ.ศ. 2511 - 2512 ได้มีโครงการจัดที่ดินผืนใหญ่ โครงการจัดสรรหนองปลาสุวยครอบคลุมพื้นที่ตั้งแต่บ้านท่าซ่าง แพะใต้ท่าหลุก ในเขต อ.เวียงหนองล่องในปัจจุบัน ต่อมาถึงบ้านหนองเขียด ศรีเตี้ย หนองสูง สันปูเลย หนองปลาสุวย และบ้านท่ากอม่วง ในเขตอำเภอบ้านโฮ้ง ทางราชการได้จัดสรรที่ดินออกเป็นแปลงโดยให้ชาวบ้านจับสลากและได้ใบจองเข้าทำกินในพื้นที่ แต่โครงการดังกล่าวไม่ประสบผลสำเร็จ เนื่องจากชาวบ้านได้ที่ห่างไกลจากหมู่บ้านของตนเองมากเกินไป และพื้นที่ขาดความอุดมสมบูรณ์ ไม่เหมาะกับการทำการเกษตรเท่าที่ควร แต่อีกสองปีต่อมา ผู้ใหญ่บ้านในขณะนั้น ได้เรียกเก็บใบจองของชาวบ้านทั้งหมดไปโดยแจ้งกับชาวบ้านว่า ทางราชการมีคำสั่งให้เก็บใบจองคืนทั้งหมด ชาวบ้านยังคงใช้พื้นที่สาธารณะประโยชน์ร่วมกันมาโดยตลอด ผสมผสานไปกับการใช้พื้นที่บางส่วนเป็นที่ทำกินตามสภาพพื้นที่ที่เอื้ออำนวย

ต่อมาประมาณปี พ.ศ. 2533 - 2534 มีนายทุนเข้ามากว้านซื้อที่ดินของชาวบ้านที่ครอบครองพื้นที่ทำกินทั้งหมด มี ส.ค. 1 และรวบเอาที่ดินไม่มีหลักฐานใด ๆ รวมทั้งที่สาธารณะประโยชน์ นำไปออกโฉนดที่ดิน ในการออกโฉนดชาวบ้านไม่เคยเห็นการติดประกาศเดินสำรวจ และไม่ปรากฏมีการติดประกาศก่อนแจกโฉนดที่ดิน ทำให้ชาวบ้านเสียโอกาสในการคัดค้านภายหลังที่มีการออกโฉนดที่ดินไปแล้ว นายทุนได้ทำการไถ่เกรดปรับที่ดินให้ราบ จากการตรวจสอบเบื้องต้นพบว่า ที่ดินทั้งหมดถูกนำไปจำนองในสถาบันการเงิน และปล่อยที่ดินให้รกร้างว่างเปล่า ไม่มีการเข้าไปใช้ประโยชน์ในพื้นที่แต่อย่างใด และจากการตรวจสอบขององค์การบริหารส่วนตำบลพบว่า เจ้าของที่ดินไม่ได้เสียภาษีบำรุงท้องที่มาเป็นเวลาอย่างน้อย 3 ปี

3.2) บ้านแพะไต้หมู่ที่ 7 ต.หนองล่อง อ.เวียงหนองล่อง จ.ลำพูน

บ้านแพะไต้เป็นชุมชน “คนยอง” สันนิษฐานว่า เป็นชุมชนที่อพยพเข้ามาภายหลังจากที่พระเจ้ากาวิ-
ละ เจ้าครองนครนพบุรีศรีนครพิงค์ (จังหวัดเชียงใหม่ในปัจจุบัน) กวาดต้อนผู้คนมาจากทางเหนือของล้านนา
ในช่วงปี พ.ศ. 2348 - 2352 แต่เดิมพื้นที่มีสภาพเป็นป่าแพะ (ป่าละเมาะ มีต้นไม้ขนาดเล็ก ขึ้นกระจาย
กระจาย) อยู่ระหว่างลำน้ำปิงและลำน้ำลี้ มีไม้แฉะ และไม้เปา เป็นไม้ประจำถิ่น

บ้าน “แพะไต้” มาจากที่ตั้งของชุมชนอยู่ในหมู่สุดท้ายเมื่อนับจากชุมชนที่อยู่ใกล้เคียงติดกับป่าแพะ
การตั้งถิ่นฐานในระยะแรก มีชาวบ้านจากบ้านดอนตอง และบ้านต้นผึ้ง อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน ประมาณ
7 ครอบครัว ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนในพื้นที่ดังกล่าว ต่อมาเกิดน้ำท่วมในพื้นที่ที่ใกล้เคียงทำให้เกิดการ
อพยพเข้ามามากขึ้น และเกิดเป็นชุมชนที่มีการสร้างบ้านเรือนแบบมั่นคงถาวร บ้านแพะไต้เดิมอยู่ในเขตการ
ปกครองของบ้านต้นผึ้ง ตำบลหนองล่อง อำเภอเวียงหนองล่อง จังหวัดลำพูน ต่อมาในปี 2529 บ้านต้นผึ้งได้
แยกออกเป็น 3 หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านต้นผึ้ง บ้านหนองล่อง และบ้านหล่ายลี่ โดยบ้านแพะไต้ อยู่หมู่ 7 ตำบล
หนองล่อง

ปัจจุบัน บ้านแพะไต้มีประชากรทั้งหมด 120 หลังคาเรือน หรือประมาณ 350 คน ชาวบ้านส่วนใหญ่
ประกอบอาชีพการเกษตร เป็นชาวสวนลำไยและรับจ้าง มีพื้นที่ทำกินโดยเฉลี่ยครอบครัวละ 1 - 2 ไร่ ที่ดิน
สาธารณะประโยชน์ของหมู่บ้านมีสภาพเป็นป่าแพะพื้นที่ติดต่อกันเป็นบริเวณกว้างขวางเป็นแนวติดต่อกันมา
จากบ้านศรีเตี้ย บ้านท่ากอม่วง ชาวบ้านท่าหลุก และบ้านแพะไต้ ซึ่งหมู่บ้านใกล้เคียงได้ร่วมกันใช้ประโยชน์ใน
พื้นที่มาเป็นเวลานานตั้งแต่สมัยปู่ย่าตายาย โดยบางส่วนเป็นที่น้ำฟ้า ปลูกถั่วลิสง กล้วย กล้วย กล้วย และเป็นที่
เลี้ยงสัตว์

รายได้ที่สำคัญมาจากการทำสวน ลำไย มะม่วง กระจ่าง การทำสวนลำไยถือเป็นอาชีพหลักของบ้าน
แพะไต้ ซึ่งในปัจจุบัน การทำสวนลำไยในพื้นที่มีมากขึ้น แต่ในความเป็นจริง การทำสวนลำไยดังกล่าว เป็นการ
เพิ่มผลผลิตที่มากเกินไปความต้องการของตลาดและราคาตกต่ำมาก ต้นทุนการผลิตสูง ทำให้ชาวบ้านไม่มีเงินใช้
ในชีวิตประจำวัน ทำให้เกิดปัญหาหนี้สินครัวเรือนเพิ่มขึ้น จึงทำให้ชาวบ้านหารายได้เพิ่มจากการรับจ้าง ซึ่งเป็น
อาชีพรองของบ้านแพะไต้ การรับจ้างส่วนใหญ่จะเป็นการเก็บลำไยทั้งในฤดูและนอกฤดู ซึ่งส่วนใหญ่จะออกไป
รับจ้างทำงานที่นิคมอุตสาหกรรมลำพูน แรงงานส่วนใหญ่จะเป็นวัยหนุ่มสาว รายได้ต่อปีของชาวบ้าน
ประมาณ 50,000 - 60,000 บาท แต่มีรายจ่ายต่อปีประมาณ 100,000 บาท การที่ชาวบ้านมีรายจ่ายมากสืบ
เนื่องมาจากค่าการศึกษาให้กับบุตรไปเรียนในเมืองเชียงใหม่ หรือเรียนในชั้นอุดมศึกษา และยังมีรายจ่าย
ภายในครอบครัว ส่วนระบบการผลิตในการปลูกลำไย มีต้นทุนการผลิตประมาณ 10,000 บาท และการขาย
ลำไย ส่วนใหญ่จะขายยกสวน (นอกฤดู)

3.3) บ้านป่าจิวหมู่ที่ 4 ตำบลทาเหนืออำเภอแม่อน จังหวัดเชียงใหม่

ตำบลทาเหนือ อำเภอแม่อน อยู่ห่างจากจังหวัดเชียงใหม่ ประมาณ 70 กิโลเมตร และห่างจาก
อำเภอแม่อน ระยะทาง 15 กิโลเมตร สภาพภูมิประเทศส่วนใหญ่เป็นภูเขาและที่ราบสูง มีเนื้อที่ประมาณ
126 ตารางกิโลเมตร ประกอบด้วย 5 หมู่บ้าน ได้แก่ หมู่ที่ 1 บ้านแม่ตะไคร้ หมู่ที่ 2 บ้านใหม่ หมู่ที่ 3
บ้านห้วยบง หมู่ที่ 4 บ้านป่าจิว และหมู่ที่ 5 บ้านห้วยยาบ

บ้านป่าจิว ตำบลทาเหนือ ก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. 2437 โดยมีตระกูลช่างซอ เป็นกลุ่มแรกที่อพยพมาจาก
จังหวัดแอ่งสอ นายพราน 3 คน ได้แก่ นายช่างซอ นายบุญ และ นายพื่อทอ มีอาชีพหาของป่า ฆ่าช้างเพื่อ
เอางาไปขาย พวกเขาเดินทางไปในที่ต่าง ๆ จนมาถึงบริเวณแห่งนี้เพื่อหาของป่าขาย แต่เห็นว่าบริเวณนี้เหมาะ
แก่การตั้งชุมชน นายจะซอจึงพาครอบครัวของตนเองมาอยู่ด้วย ต่อมานายบุญ และ พื่อทอ ก็ได้พาครอบครัว
มาตั้งรกรากในบริเวณดังกล่าวในภายหลัง หลังจากนั้นชุมชนก็มีการขยายตัวเพิ่มขึ้นจากการที่มีคนอื่นเข้ามา

อาศัยอยู่ด้วย ทำให้เกิดการแต่งงานและการย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานของคนในชุมชน ตระกูลหลัก ๆ ในชุมชนที่เพิ่มเติมขึ้น ได้แก่ พ่อทอ สุนาอ้าย และดูแฮ ปัจจุบันบ้านป่าจ๋ามีจำนวนประชากร 274 คน

ในช่วงแรกของการตั้งถิ่นฐาน ชาวบ้านมีอาชีพปลูกข้าวไร่ หาดของป่า จากนั้นจึงริเริ่มบุกเบิกการทำไร่ทำนา และทำเหมืองฝาย มีการเอาเมล็ดพันธุ์ข้าวไร่มาจากจังหวัดแม่ฮ่องสอน ส่วนเมล็ดข้าวนามีการเอามาจากชาวบ้านในอำเภอสันกำแพง ต่อมา ราวปี พ.ศ. 2510 ชาวบ้านเริ่มยุติการปลูกข้าว และหันมาปลูกพืชเศรษฐกิจเพิ่มขึ้น โดยนำเงินจากการค้าขายพืชเศรษฐกิจไปซื้อข้าวเพื่อการบริโภคแทนการปลูกข้าวไว้บริโภคเองในครัวเรือน อย่างเช่น ลุงกอง (ผู้ให้ข้อมูล) เลิกปลูกข้าวไร่ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2507 พืชเศรษฐกิจที่ชาวบ้านแถบนี้เริ่มปลูกคือ ยาสูบ อันเนื่องมาจาก พ.ศ. 2491 มีการตั้งโรงงานบ่มยาสูบในละแวกนี้ โดยเอาพันธุ์มาจากบ้านดอน มีครูผิน ครูเทพ เข้ามาส่งเสริมให้ชาวบ้านปลูกยาสูบ ต่อมาโรงงานบ่มยาสูบล้มไป ชาวบ้านได้เปลี่ยนไปปลูกพืชอื่น ๆ เช่น ถั่วเหลือง ถั่วลิสง ก่อนที่จะปลูกข้าวโพดฝักอ่อน ซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจหลักในปัจจุบัน โดยกำนันอนันต์ ดวงแก้วเรือน จากตำบลแม่ทา เป็นผู้ส่งเสริมและรับซื้อข้าวโพดอ่อนจากชาวบ้านเป็นรายแรก ปัจจุบันผู้ที่รับซื้อข้าวโพดอ่อนเป็นชาวบ้าน ได้แก่ พ่อหลวงปานอด จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2526 ชาวบ้านทั้งหมดจึงเลิกปลูกข้าวไร่อย่างถาวร อันเนื่องมาจากการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติ

ผู้นำชุมชนคือ ผู้ที่มาตั้งถิ่นฐานคนแรกคือ ตระกูลช่างซอ ส่วนใหญ่ชาวบ้านจะแต่งงานกันเองภายในเครือญาติเพราะมีประชากรไม่มาก สำหรับผู้ใหญ่บ้านคนแรกที่แต่งตั้งจากราชการคือ นายลาวอ พอโค ได้รับค่าตอบแทนแทนการเป็นผู้ใหญ่บ้านเป็นเนื้อสัตว์ที่ชาวบ้านล่ามาได้ ต่อมาสมัยผู้ใหญ่บ้านเขียว ได้สิทธิไม่ต้องเสียภาษีนา ผู้ใหญ่บ้านที่ได้รับค่าตอบแทนเป็นเงินคือ สมัยผู้ใหญ่คำ ซึ่งช่วงนี้ชาวบ้านเริ่มมีการสัมพันธ์กันคนภายนอกชุมชน มีการแต่งงานกับคนต่างถิ่น ทางด้านการจัดการทรัพยากร ในอดีตชาวบ้านจะมีการจัดการทรัพยากรตามจารีตประเพณี เมื่อมีปัญหาที่จะพูดจาทกลงกัน และอาศัยความเชื่อดั้งเดิม เช่น ความเชื่อของการนำสายสะดือของเด็กที่เกิดใหม่ไปผูกกับต้นไม้ เป็นต้น แต่ปัจจุบันความเชื่อหลาย ๆ อย่างก็เปลี่ยนแปลงไป เพราะวิถีชีวิตของชาวบ้านเปลี่ยนไปมาก เช่น ชาวบ้านไปคลอดลูกที่โรงพยาบาลก็ไม่ได้เก็บสายสะดือเอาไว้ และไม่ได้นำมาผูกกับต้นไม้เหมือนในอดีต เป็นต้น

ในปี พ.ศ. 2536 เกิดปัญหาน้ำแล้งและไฟป่า อันเนื่องมาจากมีคนลักลอบตัดไม้ทำลายป่า ทำให้ชาวบ้านเกิดปัญหา ชาวบ้านต้องไปหาน้ำมาจากลำห้วยแม่ทา ซึ่งอยู่ห่างจากหมู่บ้าน 6 กิโลเมตร ซึ่งมีระยะทางไกลพอสมควร จึงทำให้ชาวบ้านเริ่มมีการคิดอนุรักษ์ป่าอย่างจริงจัง เริ่มจากการดับไฟป่า โดยประสานงานกับเจ้าหน้าที่อุทยานแห่งชาติเพื่อให้มาช่วยดับไฟป่า มีการทำแนวกันไฟเขตหมู่บ้าน โดยได้รับความร่วมมือจากเจ้าหน้าที่อุทยานแห่งชาติ และเริ่มตั้งกฎระเบียบในการรักษาป่าในปีเดียวกัน โดยการสนับสนุนของเจ้าหน้าที่ป่าไม้

ตารางที่ 8: แสดงการใช้ประโยชน์ในที่ดินและป่าชุมชน

ตำบลทาเหนือ		การจัดการที่ดินชุมชน			
บ้าน	หมู่ที่	ป่าอนุรักษ์	ป่าใช้สอย	ที่ทำกิน	รวม
		เนื้อที่ (ไร่)	เนื้อที่ (ไร่)	เนื้อที่ (ไร่)	เนื้อที่ (ไร่)
แม่ตะไคร้	1	19,830.49	7,441.00	1,909.76	29,181.25
ใหม่	2	8,899.64	6,754.49	2,914.62	18,568.75
ห้วยบง	3	5,706.49	4,387.20	2,762.56	12,856.25
ป่าจั่ว	4	3,658.52	3,113.40	1,084.33	7,856.25
ห้วยยาบ	5	1,514.67	2,503.43	888.15	4,906.25
รวมทั้งตำบล		39,609.81	24,199.52	9,559.42	73,368.75

ตารางที่ 9: ข้อมูลเกษตรกรขึ้นทะเบียนเกษตรกร ปี 2561

ตำบล	จำนวนครัวเรือน	จำนวนขึ้นทะเบียน	จำนวนแปลง	เนื้อที่(ไร่)
ตำบลทาเหนือ	569	522	844	2,070

3.4) วิสาหกิจชุมชน โรงสีข้าว ตำบลหนองแห้ง อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่

วิสาหกิจชุมชน โรงสีข้าว ตำบลหนองแห้ง ตั้งอยู่บ้านดอย หมู่ 7 ตำบลหนองแห้ง อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งทีมวิจัยได้ลงพื้นที่สำรวจ และแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับชาวบ้านในพื้นที่ ร่วมกับทางเจ้าหน้าสถาบันชุมชนเกษตรกรรมยั่งยืน และอาจารย์จากวิทยาลัยบริหารศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้ ภายใต้การขับเคลื่อน “สันทรายโมเดล” เพื่อทำความเข้าใจและศึกษาต้นทุนทางสังคมในการขับเคลื่อนการสร้างเกษตรอินทรีย์แปลงใหญ่ โดยพบว่าพื้นที่ร้อยละ 80 เป็นที่นา และในช่วงปี 2545 ทางชุมชนได้รับงบประมาณจำนวน 1 ล้านบาท จากภาครัฐในการซื้อเครื่องสีข้าวและโกดัง แต่ไม่สามารถบริหารจัดการได้จนนำไปสู่การปิดทำการของโรงสีในช่วงปี 2548 เนื่องจากขาดทุนจากการสีข้าว แต่ภายหลังจากช่วงเวลานั้นเอง ได้มีการปลูกข้าวในพื้นที่บริเวณดังกล่าวเพิ่มมากขึ้น และในปี 2558 ทางกลุ่มวิสาหกิจ ได้มีการปรับปรุงโรงสีเพิ่มเติม โดยใช้งบประมาณเพิ่มอีก 240,000 บาท แต่ยังมีประสิทธิภาพต่ำ ส่งผลให้คุณภาพข้าวที่ออกมาไม่สามารถแข่งขันกับข้าวในตลาดทั่วไปได้ และข้าวเปลือกที่เก็บไว้มีคุณภาพที่ไม่สม่ำเสมอเพราะไม่มีเครื่องอบข้าว

ในช่วงเดือนพฤศจิกายน - ธันวาคม 2560 วิทยาลัยบริหารศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้ ได้ร่วมประชุมกับผู้นำในพื้นที่อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่ โดยเฉพาะกับแกนนำเกษตรกรผู้ปลูกข้าว พบว่า เกษตรกรที่ปลูกข้าว “ขาดทุน” ขายได้ราคาเพียง 5 - 6 บาท เท่ากับค่าปุ๋ย ค่ายา และยังไม่รวมค่าแรงของเกษตรกร ขณะที่ข้าวที่เกษตรกรผลิต ส่วนใหญ่จะขายให้พ่อค้าคนกลางทั้งหมด เนื่องจากไม่มีที่เก็บ ส่งผลทำให้เกษตรกรผู้ผลิตข้าวต้องซื้อข้าวเพื่อการบริโภคในราคาที่แพง จากประเด็นที่เกิดขึ้นนั่นเอง ส่งผลให้เดือนมกราคม 2561 ทีมวิจัยจึงได้มีการลงพื้นที่เก็บข้อมูลโดยสัมภาษณ์กลุ่มเกษตรกรผู้ผลิตข้าวและผู้บริโภคข้าวในพื้นที่อำเภอสันทราย เมื่อช่วงเดือนมกราคม 2561 จากการเก็บข้อมูล สัมภาษณ์ชาวบ้าน จำนวน 180 รายพบว่า

1. ชาวบ้านส่วนใหญ่ที่ทำนา จะมีอายุเฉลี่ยประมาณ 55 - 60 ปี

2. พื้นที่นาข้าว จำนวน 1,612 ไร่ แบ่งออกเป็น พื้นที่ของตนเองจำนวน 242.4 ไร่ และพื้นที่นาเช่า จำนวน 1,369.6 ไร่ (หรือคิดเป็นสัดส่วนพื้นที่นาเป็นของตนเอง 15% และพื้นที่เช่า 85% จากพื้นที่ปลูกข้าว ทั้งหมด)

3. เกษตรกรทำนาเฉลี่ยที่ 8.95 ไร่ต่อราย โดยทำนาปีละ 2 ครั้ง (นาปี 1 ครั้ง และนาปรัง 1 ครั้ง) พันธุ์ข้าวที่นิยมปลูกในพื้นที่เป็นข้าวเหนียวสันป่าตอง 1 แม้ใจ 1,2 กข.6 และข้าวเจ้าหอมมะลิ โดยมีสัดส่วน 75 : 15 : 8 : 2 ตามลำดับ

4. พื้นที่การปลูกข้าวพันธุ์ต่าง ๆ สามารถจำแนกได้ดังนี้ ข้าวเหนียวสันป่าตอง จำนวนพื้นที่ 1,209 ไร่ แม้ใจ 1,2 จำนวนพื้นที่ 242 ไร่ กข.6 จำนวนพื้นที่ 129 ไร่ และข้าวเจ้าหอมมะลิ จำนวนพื้นที่ 32 ไร่ โดยซื้อ พันธุ์จากสหกรณ์เกษตร กรมการข้าว มหาวิทยาลัยแม่ใจ ราคาพันธุ์ข้าวจะอยู่ในช่วง 22 - 40 บาทต่อ กิโลกรัม ที่น่าสังเกตคือ พื้นที่มากกว่า 99% ไม่มีการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมือง เพราะข้าวพันธุ์พื้นเมืองมีลำต้นสูง ล้มง่าย ใช้เวลานาน ให้ผลผลิตน้อย มีรสชาติไม่อร่อย จึงไม่เป็นที่นิยมของผู้บริโภค

6. ในการทำนา เกษตรกรมีการจ่ายค่าเช่านาประมาณ 500 - 3,000 บาทต่อไร่ ขึ้นอยู่กับสภาพพื้นที่ มีเพียงบางพื้นที่ที่มีการจ่ายค่าเช่าเป็นข้าวเปลือกที่ 200 กิโลกรัมต่อไร่ต่อปี จำนวนพันธุ์ข้าวที่ใช้สำหรับนา ค่าเฉลี่ย 10 กิโลกรัมต่อไร่ การเตรียมแปลงมีค่าใช้จ่ายเฉลี่ยอยู่ที่ 500 - 1,000 บาท และค่าจ้างเหมาปลูก (โดย จ้างจากแรงงานต่างด้าว) ประมาณ 1,200 บาทต่อไร่

7. ค่าปุ๋ย ยา สารเคมีเฉลี่ยประมาณ 2,000 บาท และในพื้นที่พบว่า มีการใช้ปุ๋ยอินทรีย์ชีวภาพ มากกว่า 95% ไม่มีการบำรุงดิน ค่าดูแลรักษาใช้แรงงานตนเอง ค่าเสียธรรมเนียมน้ำประมาณ 20 - 40 บาทต่อไร่ต่อปี ค่าเก็บเกี่ยวจ้างเหมาประมาณ 600 บาทต่อไร่ และมากกว่า 97% ของเกษตรกรในพื้นที่จะจ้าง รถเกี่ยวข้าวซึ่งเป็นบริการที่รวมอยู่ในการรับซื้อของพ่อค้าคนกลางที่ชวานาตกลงขายข้าวให้ ต้นทุนการผลิต เฉลี่ยจะอยู่ที่ประมาณ 6,000 บาทต่อไร่ (ไม่รวมแรงงาน)

8. การจัดการผลผลิตข้าวปี 2560 พบว่า ชวานาเก็บข้าวไว้บริโภคเองเฉลี่ย 1,000 กิโลกรัมต่อ ครัวเรือน ที่เหลือจะจำหน่ายทั้งหมด หรือคิดเป็นสัดส่วน 20% เพื่อการบริโภค และอีก 80% เพื่อจำหน่าย ซึ่งการจำหน่ายเป็นการขายข้าวดิบให้กับพ่อค้าที่มารับซื้อพร้อมกับบริการให้เช่ารถเกี่ยวข้าว ในราคาขายข้าว ตามท้องตลาด แล้วชั่งน้ำหนักคิดเงินรายได้ตามน้ำหนักข้าวดิบ เฉลี่ยราคาข้าวดิบในปีที่ผ่านมา ราคา 5 - 6 บาทต่อกิโลกรัม ค่าเฉลี่ยน้ำข้าวดิบ 850 กิโลกรัมต่อไร่

9. รายได้เฉลี่ยเกษตรกรทำนา 5,100 บาทต่อไร่ ส่วนนี้เป็นการจัดการของพ่อค้า ซึ่งพ่อค้าจะนำข้าวไป ขายต่อให้โรงสีอีกทอดหนึ่ง คิดส่วนต่างราคาเพิ่มอีก 1 - 3 บาทต่อกิโลกรัม ซึ่งพบว่า ต้นทุนการผลิตข้าวของ ชวานาเขตพื้นที่สันทรายเฉลี่ย 6,000 บาทต่อไร่ ขณะที่รายได้เฉลี่ยเพียง 5,100 บาทต่อไร่ เกษตรกรขาดทุน เฉลี่ย 900 บาทต่อไร่

10. การแปรรูปพบว่า เกษตรกรมากกว่า 99% ไม่มีการแปรรูปข้าว จะมีการขายข้าวดิบให้พ่อค้าผ่าน การเก็บเกี่ยวโดยใช้รถเกี่ยวข้าว แหล่งเงินทุนของเกษตรกรผู้ปลูกข้าวมาจากตนเอง การกู้เงินจากกองทุนใน ชุมชน สหกรณ์ และ ธ.ก.ส. ตามลำดับ

ปัญหาในการผลิตที่ต้นทุนการผลิตสูงขึ้น มาจากการจัดการเรื่องการบำรุงรักษา ป้องกันโรค และการ ป้องกันแมลง การที่ครัวเรือนต่าง ๆ ไม่มีแรงงานสำหรับทำการเกษตร ทำให้ต้องจ้างเหมาแรงงานภายนอก ต้นทุนที่สูงขึ้นดังกล่าว ทำให้เกษตรกรต้องลดต้นทุนด้วยการไม่บำรุงดิน ประกอบกับเป็นที่นาเช่าทำให้ไม่ยอม เสียค่าใช้จ่ายที่เพิ่มขึ้น ปริมาณผลผลิตที่เพิ่มขึ้นจึงมาพร้อมกับต้นทุนที่สูงขึ้นตามลำดับ

เกษตรกรชวานาส่วนใหญ่ยังไม่มีการรวมกลุ่ม เป็นการทำแบบบุคคลรายย่อย มีบางพื้นที่ที่มีการ รวมกลุ่มแต่ก็พบว่ายังไม่สามารถช่วยเหลือและแก้ไขปัญหาได้ การทำนาในพื้นที่อำเภอสันทรายทำมาแล้ว

ขาดทุน ทำให้พ่อแม่ที่ประกอบอาชีพทำนาไม่อยากจะปลูกหลานมารับช่วงต่อการทำนาของตน จึงส่งเสริมให้ทำอาชีพอื่น มีบางรายให้ข้อมูลว่า “อาชีพชาวนาจะหายไปพร้อมกับพวกเขา” หน่วยงานที่ส่งเสริมในพื้นที่จะมีเทศบาล เกษตรตำบล/อำเภอ ซึ่งทำตามหน้าที่ ไม่มีหน่วยงานใดช่วยเหลือแก้ไขปัญหาได้ตรงจุดซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของปัญหาได้ ในความเป็นจริง ชาวนาส่วนใหญ่อยากให้อาชีพชาวนามีรายได้เหมาะสม มีลูกหลานสืบทอด อยู่ต่ออย่างมั่นคง การที่จะไปถึงเป้าหมายได้ต้องมีการลดต้นทุนการผลิต มีวิธีการที่หลากหลาย ผลิตแบบปลอดภัย/อินทรีย์ มีการรวมกลุ่มการผลิต แปรรูป การตลาด และผู้บริโภค โดยไม่ผ่านพ่อค้าคนกลาง

จากข้อมูลดังกล่าว นำไปสู่การพูดคุย เพื่อทบทวนแนวทางในการแก้ไขปัญหา และพัฒนาระบบการผลิต โดยทางสถาบันชุมชนเกษตรกรรมยั่งยืน และวิทยาลัยบริหารศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้ ได้มีการนำเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการชุมชนเกื้อหนุนชาวนาไปศึกษาดูงานการผลิตข้าวที่กลุ่มเกษตรกรอินทรีย์บ้านดอนเจียง อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ จุดเด่นคือ การรวมกลุ่มผลิตข้าวแบบอินทรีย์แบบครบวงจร การเชื่อมโยงผู้ผลิตกับผู้บริโภคทั้งในชุมชนและนอกชุมชน หลังจากนั้น ได้มีการขยับการประชุมกลุ่มผู้ปลูกข้าวเจ้า จำนวนพื้นที่ 61 ไร่ เพื่อทำความเข้าใจเรื่องระบบการผลิตข้าวและแลกเปลี่ยนกับผู้จัดการสหกรณ์เกษตรพร้าว อำเภอพร้าว จังหวัดเชียงใหม่ พร้อมด้วยวิทยาลัยบริหารศาสตร์และคณะบริหารธุรกิจมหาวิทวิทยาแม่โจ้ โดยนำไปสู่การจัดทำบทบาทหน้าที่ของแต่ละหุ้นส่วน แผนการผลิต แปรรูป และตลาด และมีการประชุมกลุ่มผู้ปลูกข้าวเหนียว จำนวนพื้นที่ 160 ไร่ เพื่อจัดทำระบบการผลิตข้าวเหนียว และมีการประชุมจัดทำบทบาทหน้าที่ของแต่ละหุ้นส่วน แผนการผลิต แปรรูป ตลาด และข้อตกลงร่วมกันในการขับเคลื่อนกลุ่มผู้ปลูกข้าว

โดยเบื้องต้นมีเกษตรกรที่เข้าร่วมปลูกข้าวเจ้าหอมมะลิ จำนวน 9 ราย พื้นที่รวม 61 ไร่ประกอบด้วย⁶

ลำดับ	ชื่อ-สกุล	พื้นที่(ไร่)	หมายเหตุ
1.	นายสุวรรณ ใจมั่น	12	ปลูกอินทรีย์ 3 ไร่
2.	นายคำดี อำพันธ์	7	
3.	นางอุษา บริรักษ์	4	
4.	นายบัวคำ ประสพ	7	ปลูกอินทรีย์ 3 ไร่
5.	นายสุนทร ชัยศรีอ้าย	5	
6.	นายสุลี สับส้วดี	6	
7.	นายจันฉาย เครือเงิน	7	
8.	นายบุญเลิศ คำดวงดาว	6	ปลูกอินทรีย์ 4 ไร่
9.	นายพงษ์พันธุ์ นาระทะ	7	
รวม		61	10 ไร่

เกษตรกรที่เข้าร่วมปลูกข้าวเหนียวแม่โจ้ 2 จำนวน 22 ราย พื้นที่รวม 172.5 ไร่

ลำดับ	ชื่อ-สกุล	พื้นที่(ไร่)
1.	นายสุพรรณ พงมณี	12.5
2.	นายพรณี ลากใหญ่	8
3.	นายชื่น สัมมวล	7.5

⁶ข้อมูลจากการสำรวจและจัดเก็บ ภายใต้การขับเคลื่อนสหกรณ์รายโมเดล โดยมีวิทยาลัยบริหารศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้ สถาบันชุมชนเกษตรกรรมยั่งยืน และผู้นำชุมชน แกนนำเกษตรกรผู้ปลูกข้าว ในพื้นที่อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่

ลำดับ	ชื่อ-สกุล	พื้นที่(ไร่)
4.	นางจันฉาย เครือเงิน	2.5
5.	นางอุษา บริรักษ์	5
6.	นางพรรณณี ชัยศรีอ้าย	10
7.	นางจันทร์พลอย สุมิตา	8
8.	นางโสพิณ บุญเพิ่มพูล	10
9.	นายสมบุรณ์ บุญเพิ่มพูล	16
10.	นายสุนทร มั่งจริง	15
11.	นายประสิทธิ์ อำพันธ์	8
12.	นางอนงค์ เงินวง	8
13.	นางปราณี เมฆสุวรรณ	7
14.	นางโสภณ อุ่นเมือง	7
15.	นางอุ้นเรือน เกษเกล้า	4
16.	นายสุทัศน์ กันธยะ	4
17.	นายจำลอง สิริธิตา	7.5
18.	นางสมร เคชะ	7.5
19.	นายสุรินทร์ เยาวีใจ	10
20.	นายสุวรรณ ใจมัน	5
21.	นายเลิศ คำดวงดาว	10
รวม		172.5

ปัจจุบัน มีชาวนาที่ขึ้นทะเบียนและรวมกลุ่มเป็นที่นาแปลงใหญ่ในตำบลหนองแห้ง อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่ ทั้งหมด 30 ครอบครัวยุ่ เนื้อที่ 221 ไร่ เป็นนาที่ปลูกข้าวเจ้า 61 ไร่ ปลูกข้าวเหนียว 160 ไร่ ซึ่งการรวมกลุ่มนี้เป็นการรวมกลุ่มกันทำในปีแรก ถ้าหากได้ผลก็คาดว่า จะมีการรวมกลุ่มกันทำทั้งตำบล ใน การทำนาแปลงใหญ่ ไม่มีเงื่อนไขว่า จะต้องเป็นพื้นที่ติดกัน หรือให้ทำเฉพาะข้าวอินทรีย์เท่านั้น ทางกลุ่ม นานาแปลงใหญ่ ตำบลหนองแห้ง จึงเลือกทำข้าวปลอดภัย ชาวนาสามารถใช้สารเคมีได้แต่ต้องใช้ให้น้อยที่สุด และช่วงไถ่ฤดูการเก็บเกี่ยว ประมาณ 1 - 2 เดือน ห้ามใช้สารเคมี มีวิทยากรจากภายนอกจะเข้ามาสอนให้ ชาวนาผลิตปุ๋ย/น้ำหมักจากหอยเชอรี่⁷

ประมาณปี 2506 เดิมใช้ควายเป็นแรงงานหลักในการไถ ทำนาปีละ 1 ครั้ง ครอบครัวยุ่เพื่อเทิดศักดิ์ ทำ นานา 8 ไร่ ได้ผลผลิต 500 กิโลกรัมต่อไร่ การทำนาจะปล่อยที่ดินให้ฟื้นความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติ ใช้ปุ๋ย ชีววั่ ชีวควาย ที่ปล่อยกลางทุ่งในช่วงฤดูแล้ง หรือบางรายก็จะปลูกถั่วในช่วงฤดูแล้ง คนในชุมชนส่วนใหญ่ใช้พันธุ์ ข้าวพันธุ์พื้นเมือง เช่น ข้าวกำผาย ข้าวหมยหนอง ข้าวผามัด ข้าวกำ ข้าวดอกหอม (ลักษณะเหมือนข้าว กข.6 หรือข้าวพันธุ์แม่โจ้ 2) ข้าวแก้วปุก (รวงใหญ่ เม็ดข้าวปุก เปลือกสีแดง “รสชาติอร่อยข้าวดอกหอม”) ต่อมา กรมการข้าวนำไปตัดแปลงพันธุ์เป็นข้าวเหนียวสันป่าตอง การทำนาในสมัยนั้น เป็นการทำนาจำ (นาปี) คือ หว่านกล้า 1 รอบ (ประมาณ 1 เดือน) ถอนกล้าแล้วจึงนำไปปลูกแต่ไม่ค่อยนิยมปลูกกันมากนัก ส่วนใหญ่จะใช้ ในนาที่มีความอุดมสมบูรณ์และต้องมีการวางแผนการปลูกให้ดี ถ้าหากปลูกก่อนต้นข้าวจะโตเกินไป ลำต้นจะ ล้มก่อนช่วงเก็บเกี่ยว ทำให้ได้ผลผลิตน้อย ต่อมาก็จะเปลี่ยนเป็นนาดำคือ ถอนกล้าและปลูก และอีกวิธีหนึ่งคือ การทำนาหว่านข้าวออกคือ นำเมล็ดพันธุ์ข้าวไปแช่น้ำให้งอกก่อนแล้วจึงนำไปหว่าน ปัจจุบันพันธุ์ข้าวเหล่านี้

⁷สัมภาษณ์ พ่อเทิดศักดิ์ แสงพระเวท กรรมการกลุ่มวิสาหกิจชุมชน โรงสีข้าวตำบลหนองแห้ง 29 มิถุนายน 2561

ไม่ได้เก็บพันธุ์ข้าวไว้จึงสูญหายไปจนหมด สาเหตุหนึ่งที่ชาวนาไม่เก็บเมล็ดพันธุ์ข้าวท้องถิ่นเหล่านี้ไว้เนื่องจาก ต้นข้าวส่วนใหญ่จะมีลำต้นสูง ทำให้ต้นข้าวล้มง่าย และเก็บเกี่ยวลำบาก

ประมาณปี 2509 เริ่มมีการใช้พันธุ์ข้าวเหนียวสันป่าตอง 1 เข้ามาแทนพันธุ์ข้าวพื้นเมือง เนื่องจากเป็น ข้าวพันธุ์ต่ำ การใช้น้ำจะใช้จากระบบเหมืองฝาย “ฝายเก๊าบะตัน” ชาวนาต้องมานอนเฝ้าน้ำในช่วงที่ต้องนำ น้ำเข้านาตนเอง เนื่องจากที่นาอยู่ปลายน้ำ (ตำบลสาราญราษฎร์ อำเภอดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่) กว่า จะได้น้ำเข้านาจึงจะเป็นช่วงเดือนกรกฎาคม หลังจากที่ไถเสร็จแล้ว ชาวนาก็จะตองน้ำเพื่อกำจัดวัชพืชไว้ ประมาณ 1 เดือน ซึ่งจะเป็นช่วงเวลาที่ชาวนาจะหว่านกล้าไว้ เมื่ออายุต้นกล้าได้ประมาณ 28 - 29 วัน ก็จะไถ เตือก หรือไถเทือก และถอนกล้าลงปลูก ปัจจุบัน การทำนาได้ใช้น้ำจากระบบชลประทานจากเขื่อนแม่กวง แต่ ยังมีระบบเหมืองฝายในการบริหารจัดการร่วมกันอยู่ พื้นที่ส่วนใหญ่ในตำบลเป็นที่นากว่า 3,000 - 4,000 ไร่ และเป็นพื้นที่รับน้ำที่ห่างจากเขื่อนแม่กวง ประมาณ 4 กิโลเมตร เป็นพื้นที่รับน้ำพื้นที่แรก เมื่อมีการปล่อยน้ำ จากเขื่อนจะใช้เวลาประมาณ 3 - 4 ชั่วโมง น้ำก็จะกระจายเต็มพื้นที่ แต่หลังจากที่มีการสร้างเขื่อนก็มีการขาย ที่ดิน และถูกนำไปสร้างบ้านจัดสรร เช่น หมู่บ้านคุรุสภา (ซึ่งแต่เดิมเป็นที่นาทั้งหมด)

ประมาณปี 2516 เริ่มเปลี่ยนจากการใช้ควายทำนาเป็นรถไถเดินตาม โดยซื้อจาก ธ.ก.ส. เป็นคันแรก ในชุมชนนำมารับจ้างไถนาและทำนาของตนเอง หลังจากนั้นปี 2533 เริ่มมีรถไถเข้ามามากยิ่งขึ้นโดยเฉพาะรถ แทรกเตอร์พอร์ด จนมาถึงรถไถคูโบต้าแบบนั่งขับ โดยคิดค่าจ้างราคาไร่ละ 600 บาท และปรับราคาเพิ่มขึ้น เป็นไร่ละ 700 บาท จนถึงไร่ละ 800 บาท ปัจจุบันมีการใช้รถดำนาแทน ซึ่งราคาารถดำนามือสอง ราคา 80,000 บาท ถ้าเป็นรถใหม่ราคาจะอยู่ที่ประมาณ 200,000 บาท การดำนาแบบใช้รถจะเพาะกล้าใน ภาด ส่วนการเก็บเกี่ยวจะใช้รถเกี่ยว ซึ่งเข้ามาในพื้นที่ประมาณปี 2530 ก่อนที่จะใช้รถเกี่ยวจะมีการจ้าง แรงงานเกี่ยวข้าวไร่ละ 1,000 บาท ค่ำมัด ค่ำตีข้าว ค่ำขนข้าว ไร่ละ 1,000 บาท เฉลี่ยแล้วถ้าจ้างแรงงานใน การเก็บเกี่ยว 2,000 บาทต่อไร่ แต่ค่าจ้างรถเกี่ยวอยู่ที่ 600 บาทต่อไร่ ปัจจุบันลดลงอยู่ที่ 450 - 500 บาท รถเกี่ยวเป็นรถจากภาคกลางซึ่งจะมีนายหน้าพ่อค้าคนกลางที่รับซื้อข้าวให้กับโรงสีรวงทอง (ข้าวตรามังกร) ซึ่ง ตั้งอยู่ที่อำเภอดอยสะเก็ด จะเป็นผู้ประสานงานเรียกรถเกี่ยวขึ้นมา เมื่อถึงฤดูกาลเก็บเกี่ยว เจ้าของรถเกี่ยวบาง รายก็นำรถมาจอดทิ้งไว้ในพื้นที่

พันธุ์ข้าวที่ปลูกในนามีทั้งหมด 3 พันธุ์⁸ ได้แก่

- 1) พันธุ์แม่ใจ 2 เป็นพันธุ์ข้าวเหนียวพันธุ์หนัก ใช้ระยะเวลาในการปลูก - เก็บเกี่ยว นาปี 138 วัน/ นา บร้ง 146 วัน ให้ผลผลิตนาบร้งไร่ละ 1,200 กิโลกรัม ที่ได้ผลผลิตดีเนื่องจากใช้รถดำนาซึ่งสามารถ กำหนดได้ว่า จะใช้ต้นกล้าที่ต้น และระยะห่างระหว่างต้นกล้าเท่าไร (โดยความรู้⁹ พี่สมบุญได้มาจากการแลกเปลี่ยนประสบการณ์จากชมรมรถดำนาและชาวนาภาคกลาง พี่สมบุญใช้ระยะห่างระหว่าง ต้นกล้า 25 เซนติเมตร ได้ผลผลิตไร่ละ 14 ตัน ในพื้นที่ปลูกข้าว 12 ไร่)
- 2) พันธุ์สันป่าตอง 1 เป็นข้าวเหนียว
- 3) ข้าวหอมมะลิ 105

โดยมีโรงสีหลัก 4 แห่ง ที่อยู่ในพื้นที่และชาวนาขายข้าวให้หลังเก็บเกี่ยวเสร็จแล้วได้แก่ 1. โรงสีข้าว รวงทอง 2. โรงสีอินเตอร์ไรซ์ 3. สหกรณ์พะเยารุ่งเรือง และ 4. สหกรณ์ฯ จังหวัดสุพรรณบุรี นอกจากนี้แล้ว ยังมีโรงสีข้าวรายย่อยอื่น ๆ ที่รับซื้อข้าวจากชาวนา เช่น โรงสีข้าวอินคำ โรงสีข้าวพรพรรณ เป็นต้น โครงการ นาแปลงใหญ่ได้กำหนดให้ชาวนาขายข้าวให้กับโรงสีข้าวสหกรณ์แม่โป่ง อำเภอดอยสะเก็ด แต่กลุ่มทำนาแปลง ใหญ่ในพื้นที่ อำเภอดอยสะเก็ดเริ่มขายข้าวให้กับโรงสีข้างนอก เนื่องจากสหกรณ์แม่โป่งจ่ายเงินช้า (ประมาณ

⁸สัมภาษณ์ สมบุญ สีมัว เกษตรกรตำบลหนองแห้ง อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่ 30 มิถุนายน 2561

10 วัน) ในขณะที่ ถ้าชาวนาขายให้กับโรงสีเอกชนจะได้รับเงินวันต่อวัน ถึงแม้ว่าทางสหกรณ์จะจ่ายแพงกว่าโรงสี 15 สตางค์ต่อตันก็ตาม นอกจากนี้ ทางสหกรณ์จะบวกค่าขนส่งเพิ่มตันละ 5 สตางค์ต่อตัน ชาวนาก็จะได้กำไรจากการขายข้าวให้สหกรณ์ 10 สตางค์ต่อตัน แต่การจ่ายเงินเข้าและการบวกค่าขนส่งเพิ่มจึงเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ชาวนาเลือกที่จะขายข้าวให้กับโรงสีข้าวเอกชนที่จ่ายเงินเร็วกว่า และไม่ต้องจ่ายค่าขนส่งเพิ่ม ราคาข้าวเปลือกฤดูกาลผลิตที่ผ่านมาขายได้ในราคา 8,100 บาทต่อตัน

ภาคตะวันออก

1. พื้นที่นาในภาคตะวันออก

สำหรับการศึกษาเรื่องชาวนาภาคตะวันออก จำเป็นที่จะต้องเริ่มจากการทำความเข้าใจพื้นที่ทางการเกษตรพื้นฐานของภาคตะวันออก ตามตารางที่ 10 ซึ่งให้เห็นว่า พื้นที่ภาคตะวันออกรวมแล้วมีพื้นที่ทำการเกษตรอยู่ที่ประมาณ 9,449,756 ไร่ โดยสูงสุดอยู่ที่การปลูกข้าวนาปี ที่มีพื้นที่ประมาณ 2,643,614 ไร่ รองลงมาคือ พื้นที่ปลูกมันสำปะหลัง 2,102,830 ไร่ และยางพารา 1,411,481 ไร่ตามลำดับ

ตารางที่ 10: เปรียบเทียบพื้นที่ทำการเกษตรและผลผลิตหลักของภาคตะวันออก สักรวจปี พ.ศ. 2555

จังหวัด/พื้นที่ (ไร่)	พื้นที่ การเกษตร	ข้าวนาปี	ข้าวนาปรัง	มันสำปะหลัง	ยางพารา	ข้าวโพดเลี้ยง สัตว์	อ้อย โรงงาน
ชลบุรี	1,618,019	103,175	46,434	376,012	138,236	3,625	126,717
ฉะเชิงเทรา	932,610	834,741	651,355	345,827	140,978	13,105	18,455
ระยอง ⁹	1,217,147	30,683	2,810	123,996	471,425	711	3,015
จันทบุรี ¹⁰	1,978,064	39,812	738	282,957	331,948	43,802	3,212
ตราด	617,879	38,818	2,761	1,654	277,124	16	5
ปราจีนบุรี	1,003,426	538,662	193,369	288,094	21,123	28,884	27,833
สระแก้ว	2,082,611	1,057,750	17,190	684,290	30,647	157,023	231,770
รวม	9,449,756	2,643,641	914,657	2,102,830	1,411,481	247,166	411,07

ที่มา: ปรับปรุงจาก “โครงการปรับปรุงฐานข้อมูลเกษตรกรรมรายครัวเรือน,” โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2555, สถิติ การเกษตรของประเทศไทย ปี 2554, กรุงเทพฯ: ศูนย์สารสนเทศ กรมส่งเสริมการเกษตร.

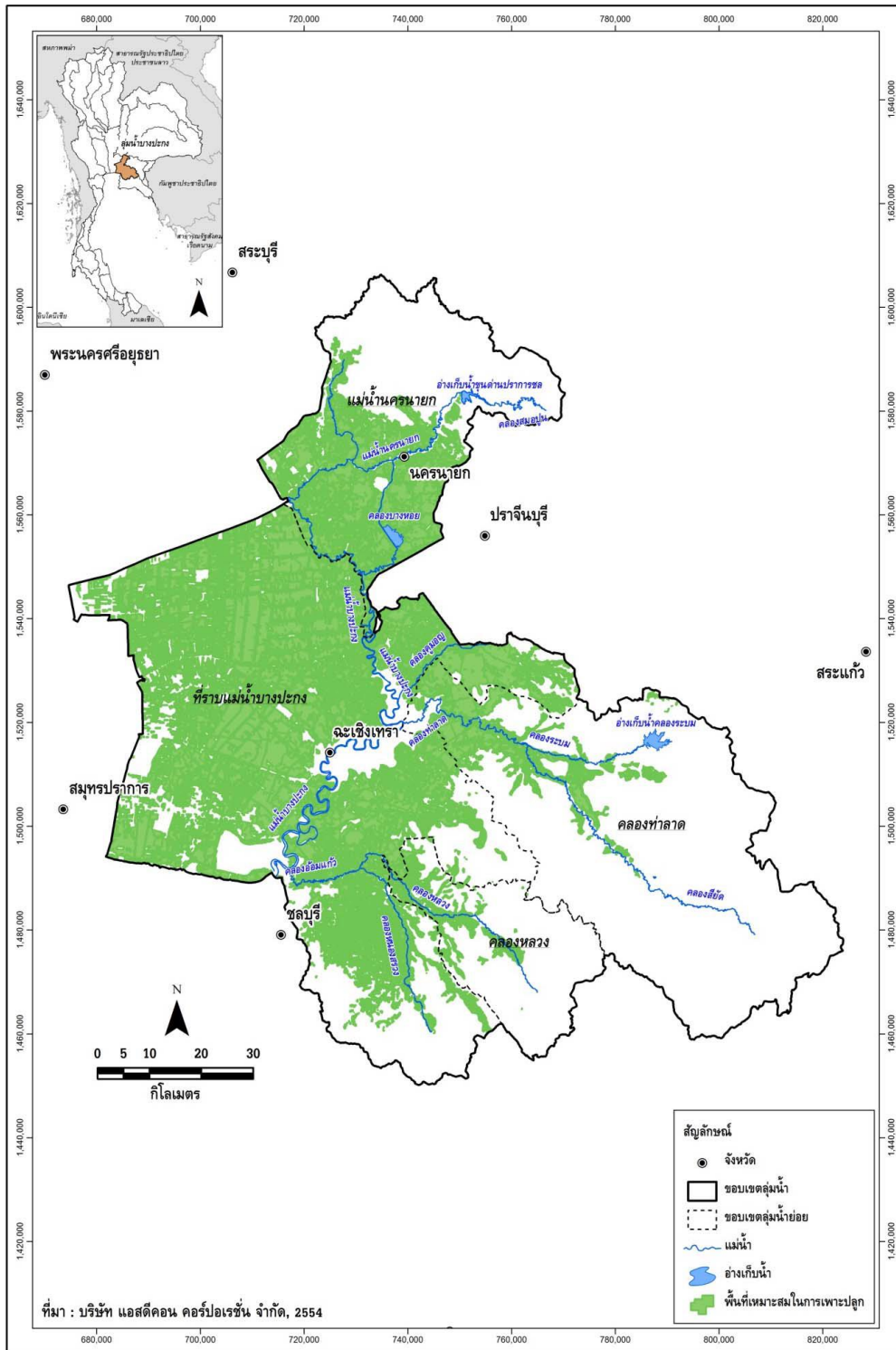
โดยจังหวัดที่มีพื้นที่ในการปลูกข้าวนาปีสูงสุดคือ จังหวัดสระแก้ว ซึ่งมีพื้นที่ปลูกข้าวนาปีมากถึง 1,057,750 ไร่ รองลงมาคือ พื้นที่จังหวัดฉะเชิงเทรา มีพื้นที่ในการปลูกข้าวนาปี 834,741 ไร่ และจังหวัดปราจีนบุรี มีพื้นที่ 538,662 ไร่ ในทางกลับกัน เมื่อพิจารณาถึงพื้นที่สำหรับการปลูกข้าวนาปรัง พบว่า จังหวัด

⁹ สำหรับระยอง มีอีกหนึ่งผลผลิตทางการเกษตรที่มีพื้นที่มาก คือการปลูกสับปะรด จำนวน 133,109 ไร่

¹⁰ สำหรับจันทบุรี ที่เน้นในเรื่องการปลูกผลผลิต ได้มีพื้นที่ปลูกลำไย 127,503 ไร่ ทูเรียน 83,737 ไร่ มังคุด 67,448 ไร่ และเงาะ 53,656 ไร่

ฉะเชิงเทราสามารถปลูกข้าวนาปรังได้มากถึง 834,741 ไร่ รองลงมาคือ จังหวัดปราจีนบุรี มีพื้นที่ปลูกข้าวนาปรังอยู่ประมาณ 193,369 ไร่ แตกต่างจากจังหวัดสระแก้วที่แม้จะมีพื้นที่ปลูกข้าวนาปีสูงสุดในภาคตะวันออก แต่กลับมีพื้นที่ปลูกข้าวนาปรังเพียง 17,190 ไร่

จากข้อมูลข้างต้น พบว่า พื้นที่จังหวัดฉะเชิงเทราถือเป็นพื้นที่ที่มีศักยภาพในการปลูกข้าวนาปีและนาปรังในระดับสูง จึงจำเป็นที่จะต้องให้ความสนใจกับการปลูกข้าวของชาวนาในลุ่มแม่น้ำบางปะกง ซึ่งในบริเวณดังกล่าว มีพื้นที่ในการทำการเกษตรทั้งหมดอยู่ที่ประมาณ 4,423,040 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 66.09 ของพื้นที่ทั้งลุ่มน้ำ และพื้นที่ที่เหมาะสมกับการทำการเกษตรตามรูป 10-11 โดยพื้นที่ดังกล่าวเหมาะสมต่อการปลูกพืชไม่ว่าจะเป็นข้าว พืชไร่ พืชผัก หรือไม้ผล ซึ่งเป็นพื้นที่ลุ่มน้ำทั้งสองฝั่งของแม่น้ำบางปะกง โดยจากตารางที่ 11 ชี้ให้เห็นว่าพืชที่เหมาะสมที่สุดในการเพาะปลูกคือข้าว



แผนภาพที่ 11: พื้นที่ที่เหมาะสมในการเพาะปลูก จากการวิเคราะห์ด้วย GIS ในลุ่มน้ำบางปะกง
 ที่มา: จาก การดำเนินการด้านการรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลโครงการพัฒนาระบบคลังข้อมูล 25 ลุ่มน้ำ และ
 แบบจำลองน้ำท่วมน้ำแล้ง: ลุ่มน้ำบางปะกง, โดย สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร, 2555ก, กรุงเทพฯ:
 สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร และบริษัท แอสตีคอน คอร์ปอเรชั่น จำกัด: น. 32.

ตารางที่ 11: พื้นที่ที่เหมาะสมกับการเพาะปลูก จากการวิเคราะห์ด้วย GIS ในลุ่มน้ำบางปะกง

ลุ่มน้ำบางปะกง	พื้นที่การเกษตร / พื้นที่การเกษตรที่เหมาะสม (ไร่)					รวมพื้นที่ทั้งหมด (ไร่)
	ข้าว	พืชผัก	พืชไร่	ไม้ผล/ ไม้ยืนต้น	เกษตรกรรมอื่น ๆ	
พื้นที่การเกษตรทั้งหมด	1,839,628	18,335	834,719	1,033,793	696,565	4,423,040
พื้นที่ที่เหมาะสมกับการเพาะปลูก	1,651,814	12,247	126,918	160,664	606,010	2,557,652
ร้อยละของพื้นที่การเกษตรที่เหมาะสมกับการเพาะปลูกต่อพื้นที่การเกษตรทั้งหมด	89.79	66.80	15.20	15.54	87.00	57.83
ร้อยละของพื้นที่การเกษตรที่เหมาะสมกับการเพาะปลูกต่อพื้นที่ลุ่มน้ำทั้งหมด	24.68	0.18	1.90	2.40	9.06	38.22

ที่มา: การดำเนินการด้านการรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลโครงการพัฒนาระบบคลังข้อมูล 25 ลุ่มน้ำ และแบบจำลองน้ำท่วมน้ำแล้ง: ลุ่มน้ำบางปะกง, โดย สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร, 2555ก, กรุงเทพฯ: สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร และบริษัท แอสตีคอน คอร์ปอเรชั่น จำกัด: น. 31.

จากตารางที่ 11 พบว่า พื้นที่ในลุ่มน้ำบางปะกง มีพื้นที่ในการทำการเกษตรทั้งหมด 4,423,040 ไร่ โดยพื้นที่ที่เหมาะสมกับการเพาะปลูกตามการวิเคราะห์ GIS พบว่า มีทั้งหมด 2,557,652 ไร่ โดยในจำนวนพื้นที่ดังกล่าว มีพื้นที่ที่เหมาะสมสำหรับการปลูกข้าวประมาณ 1,651,814 ไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 89.79 ของพื้นที่การเกษตรทั้งหมด

ตารางที่ 12: พื้นที่ศักยภาพในการพัฒนาชลประทาน จากการวิเคราะห์ด้วย GIS ในลุ่มน้ำบางปะกง

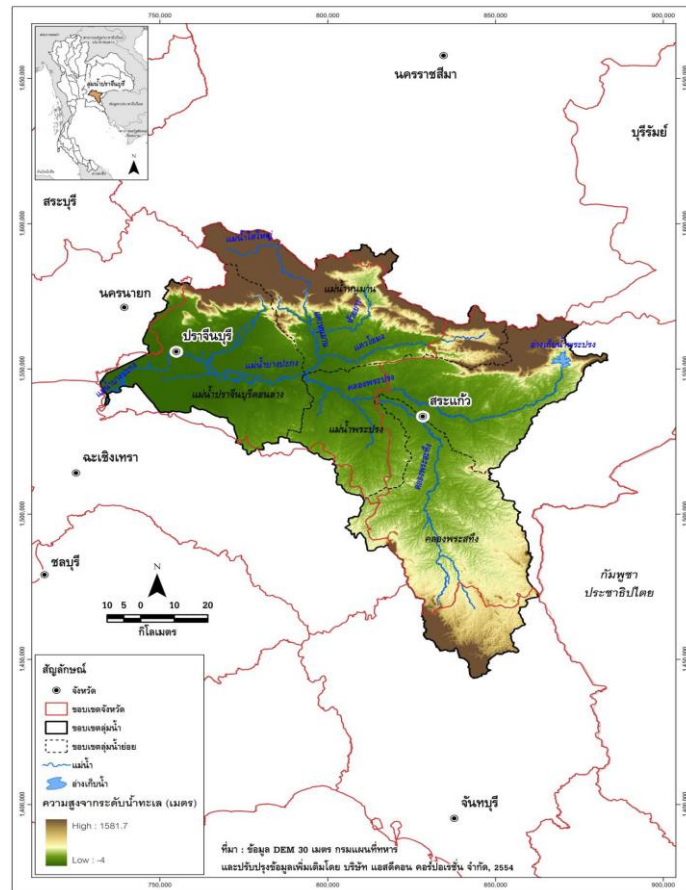
ลุ่มน้ำบางปะกง	พื้นที่ของพืชแต่ละชนิด (ไร่)					รวมพื้นที่ทั้งหมด (ไร่)
	ข้าว	พืชผัก	พืชไร่	ไม้ผล/ ไม้ยืนต้น	เกษตรกรรมอื่น ๆ	
พื้นที่การเกษตรทั้งหมด	1,839,628	18,335	834,719	1,033,793	696,565	4,423,040
พื้นที่ที่เหมาะสมกับการเพาะปลูก	1,651,814	12,247	126,918	160,664	606,010	2,557,652
พื้นที่ศักยภาพการพัฒนาระบบชลประทาน	334,501	830	56,729	69,332	132,470	593,864
ร้อยละของพื้นที่ศักยภาพการพัฒนาระบบชลประทานต่อ						
- พื้นที่ที่เหมาะสมกับการเพาะปลูก	20.25	6.78	44.70	43.15	21.86	23.22
- พื้นที่การเกษตรทั้งหมด	18.18	4.53	6.80	6.71	19.02	13.43
- พื้นที่ลุ่มน้ำทั้งหมด	5.00	0.01	0.85	1.04	1.98	8.87

ที่มา: การดำเนินการด้านการรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลโครงการพัฒนาระบบคลังข้อมูล 25 ลุ่มน้ำ และแบบจำลองน้ำท่วมน้ำแล้ง: ลุ่มน้ำบางปะกง, โดย สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร, 2555ก, กรุงเทพฯ: สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร และบริษัท แอสตีคอน คอร์ปอเรชั่น จำกัด: น. 34.

จากตารางที่ 12 พบว่า พื้นที่ที่มีศักยภาพในการพัฒนาระบบชลประทานจะเป็นพื้นที่บริเวณตอนกลางของลุ่มน้ำทั้งหมด ประมาณ 593,864 ไร่ โดยส่วนใหญ่จะเป็นพื้นที่ศักยภาพสำหรับการพัฒนาระบบชลประทานเพื่อการปลูกข้าวประมาณ 334,501 ไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 23.2 ของพื้นที่ที่เหมาะสมกับการเพาะปลูกทางการเกษตร

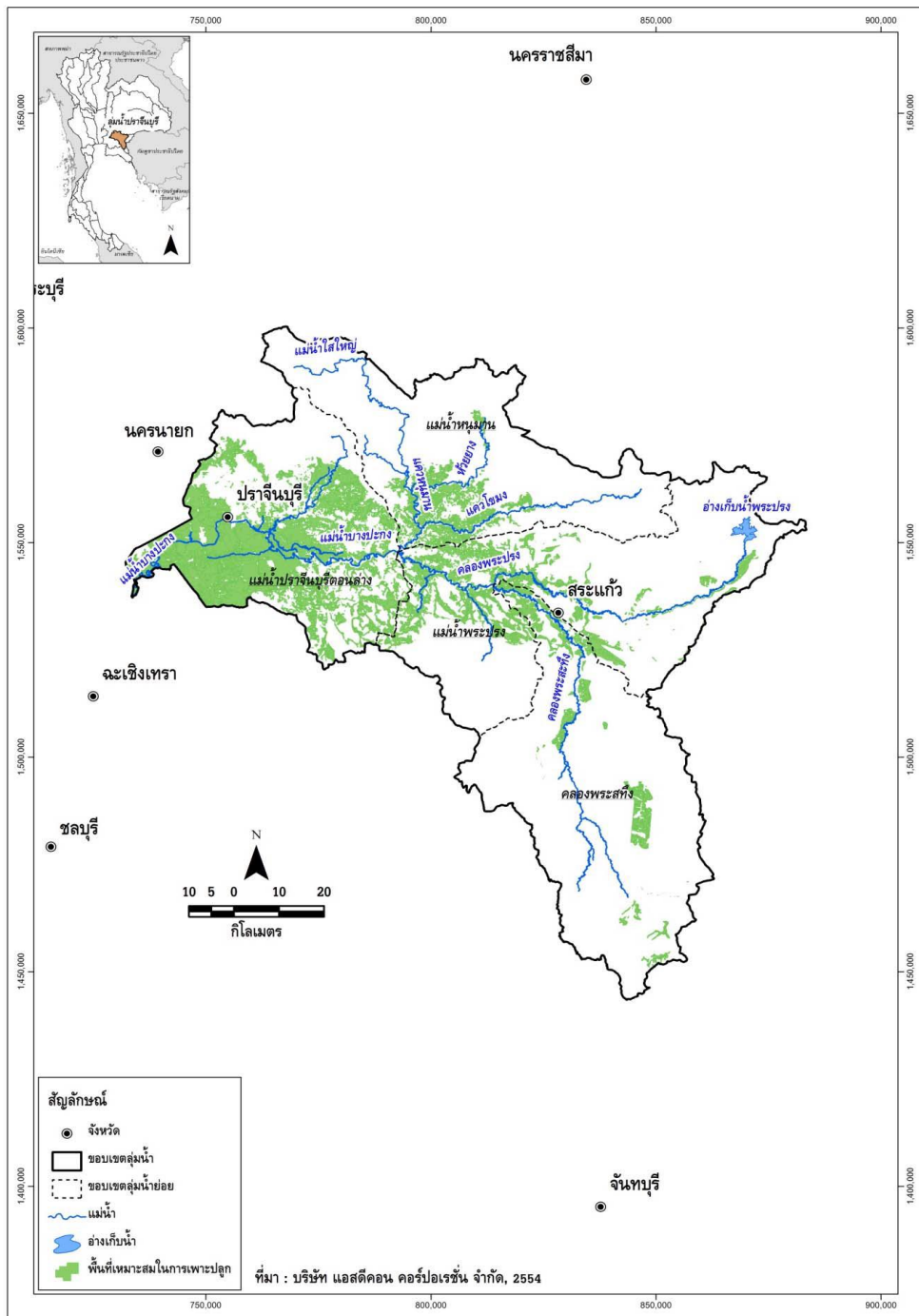
สำหรับพื้นที่สำคัญในการทำการเกษตรของภาคตะวันออกเฉียงเหนือพื้นที่หนึ่งคือ กลุ่มน้ำปราจีนบุรี ที่ครอบคลุมจังหวัดปราจีนบุรีและจังหวัดสระแก้ว มีพื้นที่ประมาณ 9,651 ตารางกิโลเมตร โดยทิศเหนือเชื่อมกับกลุ่มน้ำมูล และทิศใต้เชื่อมกับกลุ่มน้ำบางปะกง และพื้นที่การเกษตรที่เหมาะสมสำหรับการเพาะปลูกในกลุ่มน้ำปราจีนบุรี ส่วนใหญ่จะอยู่ในบริเวณตอนกลางและตะวันตกของพื้นที่กลุ่มน้ำ บริเวณคลองพระปรัง แม่น้ำพระปรัง แม่น้ำหนุমানตอนล่าง และแม่น้ำปราจีนตอนล่าง โดยมีพื้นที่การเกษตรที่เหมาะสมกับการเพาะปลูกทั้งหมดประมาณ 1,032,054 ไร่ คิดกับร้อยละ 30.12 ของพื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมด หรือคิดเป็นร้อยละ 17.1 ของพื้นที่ทั้งกลุ่มน้ำ ตามข้อมูลในตารางที่ 10

ส่วนพื้นที่ศักยภาพการพัฒนาระบบชลประทานในกลุ่มน้ำปราจีนบุรี พบว่าพื้นที่ที่มีศักยภาพการพัฒนาระบบชลประทานทั้งหมดอยู่ที่ 657,021 ไร่ โดยส่วนใหญ่จะเป็นพื้นที่ศักยภาพการพัฒนาระบบชลประทานสำหรับการปลูกข้าวประมาณ 314,927 ไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 51.86 เมื่อเทียบกับพื้นที่ทั้งหมดที่เหมาะสมกับการเพาะปลูก



แผนภาพที่ 12: สภาพภูมิประเทศลำน้ำสาขาในกลุ่มน้ำปราจีนบุรี

ที่มา: จาก การดำเนินการด้านการรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลโครงการพัฒนาระบบคลังข้อมูล 25 กลุ่มน้ำ และแบบจำลองน้ำท่วมน้ำแล้ง: กลุ่มน้ำปราจีนบุรี, โดย สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร, 2555ช, กรุงเทพฯ: สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร และบริษัท แอสตีคอน คอร์ปอเรชั่น จำกัด. น. 2.



แผนภาพที่ 13: พื้นที่เหมาะสมในการเพาะปลูก จากการวิเคราะห์ด้วย GIS ในลุ่มน้ำปราจีนบุรี
 ที่มา: จาก การดำเนินการด้านการรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลโครงการพัฒนาระบบคลังข้อมูล 25 ลุ่มน้ำ และ
 แบบจำลองน้ำท่วมน้ำแล้ง: ลุ่มน้ำปราจีนบุรี, โดย สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร, 2555, กรุงเทพฯ: สถาบัน
 สารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร และบริษัท แอสตีคอน คอร์ปอเรชั่น จำกัด. น. 30.

ตารางที่ 13: พื้นที่ที่เหมาะสมกับการเพาะปลูก จากการวิเคราะห์ด้วย GIS ในลุ่มน้ำปราจีนบุรี

ลุ่มน้ำปราจีนบุรี	พื้นที่การเกษตร / พื้นที่การเกษตรที่เหมาะสม (ไร่)					รวมพื้นที่ทั้งหมด (ไร่)
	ข้าว	พืชผัก	พืชไร่	ไม้ผล/ไม้ยืนต้น	เกษตรกรรมอื่น ๆ	
พื้นที่การเกษตรทั้งหมด	1,053,297	3,606	1,415,017	861,064	93,029	3,426,013
พื้นที่ที่เหมาะสมกับการเพาะปลูก	607,245	1,433	169,567	179,098	74,711	1,032,054
ร้อยละของพื้นที่การเกษตรที่เหมาะสมกับการเพาะปลูกต่อพื้นที่การเกษตรทั้งหมด	57.65	39.74	11.98	20.80	80.31	30.12
ร้อยละของพื้นที่การเกษตรที่เหมาะสมกับการเพาะปลูกต่อพื้นที่ลุ่มน้ำทั้งหมด	10.07	0.02	2.81	2.97	1.24	17.11

ที่มา: จาก การดำเนินการด้านการรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลโครงการพัฒนาระบบคลังข้อมูล 25 ลุ่มน้ำ และแบบจำลองน้ำท่วมน้ำแล้ง: ลุ่มน้ำปราจีนบุรี, โดย สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร, 2555, กรุงเทพฯ: สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร และบริษัท แอสตีคอน คอร์ปอเรชั่น จำกัด. น. 29.

ตารางที่ 14: พื้นที่ศักยภาพในการพัฒนาชลประทาน จากการวิเคราะห์ด้วย GIS ในลุ่มน้ำปราจีนบุรี

ลุ่มน้ำปราจีนบุรี	พื้นที่ของพืชแต่ละชนิด (ไร่)					รวมพื้นที่ทั้งหมด (ไร่)
	ข้าว	พืชผัก	พืชไร่	ไม้ผล/ไม้ยืนต้น	เกษตรกรรมอื่น ๆ	
พื้นที่การเกษตรทั้งหมด	1,053,297	3,606	1,415,017	861,064	93,029	3,426,013
พื้นที่ที่เหมาะสมกับการเพาะปลูก	607,245	1,433	169,567	179,098	74,711	1,032,054
พื้นที่ศักยภาพการพัฒนาระบบชลประทาน	314,927	1,096	161,628	160,788	18,582	657,021
ร้อยละของพื้นที่ศักยภาพการพัฒนาระบบชลประทานต่อ						
- พื้นที่ที่เหมาะสมกับการเพาะปลูก	51.86	76.51	95.32	89.78	24.87	63.66
- พื้นที่การเกษตรทั้งหมด	29.90	30.41	11.42	18.67	19.97	19.18
- พื้นที่ลุ่มน้ำทั้งหมด	5.22	0.02	2.68	2.67	0.31	10.89

ที่มา: จาก การดำเนินการด้านการรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลโครงการพัฒนาระบบคลังข้อมูล 25 ลุ่มน้ำ และแบบจำลองน้ำท่วมน้ำแล้ง: ลุ่มน้ำปราจีนบุรี, โดย สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร, 2555, กรุงเทพฯ: สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร และบริษัท แอสตีคอน คอร์ปอเรชั่น จำกัด. น. 32.

ในด้านของผลผลิตข้าว พบว่า ในประเทศไทยมีผลผลิตข้าวในปีในฤดูกาลผลิต 2559/2560 อยู่ที่ประมาณ 25 ล้านตัน โดยผลผลิตต่อไร่อยู่ที่ประมาณ 446 กิโลกรัม และหากเทียบกับข้อมูลของผลผลิตข้าวในปีในภาคตะวันออก พบว่า ผลผลิตข้าวสูงสุดจะอยู่ที่จังหวัดฉะเชิงเทราที่มีผลผลิต 389,587 ตัน หรือนับเป็น 638 กิโลกรัมต่อไร่ ในขณะที่จังหวัดสระแก้ว แม้ว่าจะมีพื้นที่ในการปลูกข้าวสูงสุด แต่ผลผลิตข้าวกลับได้เพียง 193,868 ตัน หรือนับเป็น 316 กิโลกรัมต่อไร่เท่านั้น สะท้อนให้เห็นถึงศักยภาพในการทำนาของจังหวัดฉะเชิงเทราที่ถือว่า มีผลผลิตต่อไร่สูงสุดในภาคตะวันออกและสูงกว่าค่าเฉลี่ยของทั้งประเทศ

ตารางที่ 15: ผลผลิตข้าวนาปี ณ ความชื้น 15% ทั้งหมดและต่อไร่ในพื้นที่ภาคตะวันออก

จังหวัด	เนื้อที่เพาะปลูก (ไร่)	ผลผลิต (ตัน)	ผลผลิตต่อไร่ (กิโลกรัม)		ร้อยละของเนื้อที่ เพาะปลูก
			ปลูก	เก็บ	
รวมทั้งประเทศ	58,645,474	25,236,345	430	446	100
ข้าวเจ้า	42,629,961	19,074,942	447	465	72.69
ข้าวเหนียว	16,015,513	6,161,403	385	396	27.31
ชลบุรี	71,770	34,492	481	490	100
ข้าวเจ้า	71,770	34,492	481	490	100
ข้าวเหนียว	-	-	-	-	-
ฉะเชิงเทรา	618,953	389,587	629	638	100
ข้าวเจ้า	615,447	387,512	630	638	99.43
ข้าวเหนียว	3,506	2,075	592	594	0.57
ระยอง	15,666	7,138	456	460	100
ข้าวเจ้า	15,666	7,138	456	460	100
ข้าวเหนียว	-	-	-	-	-
จันทบุรี	16,845	5,976	355	361	100
ข้าวเจ้า	16,845	5,976	355	361	100
ข้าวเหนียว	-	-	-	-	-
ตราด	16,174	6,435	398	409	100
ข้าวเจ้า	16,174	6,435	398	409	100
ข้าวเหนียว	-	-	-	-	-
ปราจีนบุรี	398,023	166,357	418	430	100
ข้าวเจ้า	391,214	163,552	418	429	98.29
ข้าวเหนียว	6,809	2,805	412	436	1.71
สระแก้ว	720,898	193,868	269	316	100
ข้าวเจ้า	704,865	188,904	268	316	97.78
ข้าวเหนียว	16,033	4,964	310	345	2.22

ที่มา: ปรับปรุงจาก “ข้าวนาปี: เนื้อที่เพาะปลูก เนื้อที่เก็บเกี่ยว ผลผลิต และผลผลิตต่อไร่ จำแนกตามชนิดข้าวรายภาค และรายจังหวัด ปีเพาะปลูก 2559/60 ณ ความชื้น 15%,” โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561, สืบค้นจาก <http://oldweb.oae.go.th/download/prcai/Dry Crop/majorrice2555-56/5-55-56.pdf>.

จากข้อมูลในด้านของพื้นที่การเพาะปลูกและผลผลิตข้าว พบว่า พื้นที่ในภาคตะวันออกมีสองลุ่มน้ำสำคัญในการทำเกษตรคือ ลุ่มน้ำบางปะกง และลุ่มน้ำปราจีนบุรี ในขณะที่จังหวัดสระแก้วเป็นพื้นที่ที่ปลูกข้าวสูงสุด แต่จังหวัดฉะเชิงเทราถือว่าเป็นจังหวัดที่มีศักยภาพในการปลูกข้าวสูงสุดทำให้กลายเป็นพื้นที่ที่สามารถสร้างผลผลิตข้าวสูงสุดให้กับภาคตะวันออก

2. ประเด็นเบื้องต้นเกี่ยวกับการปรับตัวของชาวนา

ส่วนนี้เป็นการนำเสนอข้อมูลซึ่งเป็นประเด็นที่สรุปจากเวทีการจัดกลุ่มเสวนา จำนวน 4 กลุ่ม ดังนี้

เวที 1: หมู่ 15 บ้านนายาว ตำบลท่ากระดาน อำเภอสนมชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา (วันที่ 24 กรกฎาคม 2561)

ชาวนาทำนาหว่านเป็นหลัก เริ่มหว่านเดือนมิถุนายน และบางส่วนได้ประกอบอาชีพปลูกมันสำปะหลัง โดยการประกอบอาชีพพบอุปสรรคหลายด้านทั้งในเรื่องของราคาน้ำมัน และเมล็ดพันธุ์ข้าว เป็นต้น โดยพันธุ์ข้าวที่ปลูกคือ พันธุ์ 105 ผลผลิตที่ได้อยู่ที่ประมาณ 5 ตันต่อจำนวนข้าว 12 ไร่

ต้นทุนในการผลิตข้าวต่อไร่อยู่ที่ประมาณ 3,000 บาท โดยมีต้นทุนจากราคาปุ๋ย 800 - 1,000 บาทต่อลูก ทำ 2 รอบ 10 ไร่ ใช้จำนวน 5 ลูก ยาฆ่าหญ้าและฆ่าหนอนแมลง 500 บาท ทำได้ 2 ไร่ ค่ารถไถและไถแปร 250 บาทต่อไร่ และค่ารถปั้น 250 บาทต่อไร่ แต่ราคาข้าวในปี 2560 อยู่ที่ประมาณ 6,000 บาทต่อตัน ทำให้ขายข้าวได้ไม่มีกำไร แต่ก็ต้องขายเพราะต้องนำไปใช้หนี้ที่ลงทุนมา

หากเป็นมันสำปะหลังก็มีต้นทุนต่อไร่อยู่ที่ประมาณ 3,000 บาทเช่นเดียวกัน แต่มีค่าฉีดยามากกว่าข้าวประมาณ 3 - 4 รอบ ค่ายาไกลโฟเซต 400 บาท สำหรับฆ่าใบแคบ และยาอีกตัวหนึ่งสำหรับฆ่าใบกว้าง ถ้าช่วงไหนน้ำแล้งจะมีเพลี้ยกระโดด ก็ต้องเสียค่าใช้จ่ายเพิ่ม และราคามันสำปะหลัง ในยุคของรัฐบาลพลเอกประยุทธ์ค่อนข้างตกต่ำมาก อยู่ที่ 1.20 - 1.80 บาทต่อกิโลกรัม (เกษตรกรให้ความเห็นว่า ช่วงที่ราคามันสำปะหลังสูง คือ ยุคอภิสิทธิ์ที่ราคามันสำปะหลังอยู่ที่ 3 - 3.50 บาท)

สำหรับที่ดินทำการเกษตรในพื้นที่ สามารถแบ่งออกเป็น 4 ส่วนหลัก ประกอบด้วย

- 1) ที่ดิน สปก. ในพื้นที่ดังกล่าว หากมีการประกาศภัยพิบัติจะได้รับค่าชดเชย
- 2) ที่ดิน ภ.บ.ท. 5 ของ อบต. (ที่ดินทางราชการ ให้ใช้ประโยชน์ชั่วคราว) ไม่ได้รับค่าชดเชยหากเกิดภัยพิบัติ
- 3) ที่ดิน สทก. ของป่าไม้ (ที่ดินในเขตป่าสงวนและเป็นป่าไม้เสื่อมโทรม) ไม่ได้รับค่าชดเชยหากเกิดภัยพิบัติ
- 4) ที่ดินส่วนบุคคล ที่ชาวนาเป็นเจ้าของเอง หรืออาจเช่าจากเจ้าของที่ดิน

ในเรื่องของแรงงาน ชาวนาส่วนใหญ่ในพื้นที่มีที่ดินทำการเกษตรไม่มากนัก อยู่ที่ประมาณ 10 - 20 ไร่ ทำให้สามารถใช้แรงงานของตนเองในการทำงานได้ หากจะมีการจ้างแรงงาน ก็จะมีการจ้างแรงงานต่างด้าว เช่น ชาวกัมพูชา เป็นต้น เพราะมีค่าแรงประมาณ 270 ต่อวัน ซึ่งถูกกว่าค่าแรงงานชาวไทยที่เรียกค่าแรงประมาณ 320 บาทต่อวัน

สำหรับปัญหาจากภัยธรรมชาติของ 5 จังหวัดรอยต่อในภาคตะวันออก จะต้องเผชิญกับปัญหาเรื่องของ “ช้างป่า” ที่เข้ามาทำลายผลผลิตทางการเกษตร แม้ว่าจะมีการทำรั้วไฟฟ้าและการขุดคลองกัน ก็ไม่สามารถลดปัญหาการเข้ามาในพื้นที่ของช้างป่าได้ แต่ชาวบ้านก็เข้าใจดีว่า พื้นที่ดังกล่าวเป็นถิ่นที่อยู่ของช้างป่ามาก่อนและตนสามารถอยู่ร่วมกับช้างป่าได้หากมีการจัดการที่เหมาะสม

สำหรับเรื่องของปัญหาหนี้สิน พบว่า ส่วนใหญ่มีหนี้สินกับ ธ.ก.ส. เป็นหลัก สำหรับการนำเงินมาลงทุนทำการเกษตร แต่มีบางส่วนมีหนี้จากเงินกู้ยืมในระบบในส่วนของการใช้จ่ายในชีวิตประจำวันและเรื่องของค่าเทอมบุตร

สำหรับในยุคยิ่งลักษณ์ ชาวนาในพื้นที่ได้เข้าร่วมโครงการรับจำนำข้าว เนื่องจากจากการประชาสัมพันธ์โครงการที่ดี มีลงทะเบียนตั้งแต่การปลูกจนสามารถคาดการณ์รายได้ว่าจะได้เท่าไร และลงทะเบียนรับเงินจำนำข้าว คนเข้าร่วมจึงมีจำนวนมาก และมีเงินช่วยเหลือในเรื่องของค่าเก็บข้าวในยุ้งฉางและค่าน้ำมัน ประกอบกับเงินที่ได้รับจากการจำนำข้าวสามารถทำมาใช้นี้และหักส่วนต่างออกมาเป็นรายได้

ในช่วงปี 57-61 ที่นโยบายจำนำข้าวแบบเต็มได้หากได้ ทำให้รายได้ของชาวนาหายไปกว่าครึ่ง จากเงินจำนำที่เคยได้จากการขายข้าวประมาณ 12,000 บาทต่อตัน ลดลงมาเหลือการขายให้กับเอกชนในราคา 6,000 บาทต่อตัน ทำให้ชาวนาต้องปรับตัวดังนี้

- 1) ลดการจ้างแรงงาน และหันมาใช้แรงงานของตัวเองมากขึ้นเท่าที่พอทำได้

- 2) ลดค่าใช้จ่ายในการบริโภคในชีวิตประจำวัน และจำกัดในเรื่องของการใช้จ่ายของเบ็ดเตล็ด
 - 3) มีการทำสวนและพืชน้ำน้อยเพิ่มเติม เช่น ถั่ว แตง เป็นต้น เพื่อให้มีรายได้ต่อเนื่อง โดยจะมีรถจากตลาดในพื้นที่มารับซื้อที่หน้าสวน
 - 4) ออกไปทำงานรับจ้างเพิ่มเพื่อหารายได้เพิ่มเติม ทั้งการทำนา ซ่อมข้าว ชุมน้ำมัน และรับจ้างทั่วไป
 - 5) หันมาทำข้าวคุณภาพและข้าวปลอดภัย โดยร่วมกับโรงสีข้าวชุมชน ที่ได้รับการสนับสนุนจาก Toyota แต่โครงการในปัจจุบันได้ระงับไป เนื่องจากผู้นำในการทำข้าวปลอดภัยเสียชีวิต และไม่มีใครมาจัดตั้งกลุ่มในการดำเนินการต่อ
 - 6) ชาวนาบางส่วนหันไปลงทุนระยะยาวด้วยการทำยาวพารา โดยซื้อต้นยางมาทำเอง กรีดเอง ได้ราคา 18 บาทต่อกิโลกรัม (แต่ก่อนได้ราคา 40 บาท) เพราะเห็นว่าลงทุนที่เดียวได้ผลผลิตต่อเนื่องระยะยาว และหากทำเป็นยางแผ่นจะได้ราคา 70 บาท
 - 7) ชาวนาบางส่วนหันไปปลูกต้นยูคาลิปตัส เนื่องจากมีบริษัท Double A เข้ามาสนับสนุน ใช้เวลาในการปลูก 3 ปี ได้ผลผลิตประมาณไร่ละ 16 ตัน ลงทุนต้นละ 3-5 บาท และชาวนาเห็นว่าการปลูกต้นยูคาฯ ไม่ได้ทำให้ที่ดินเสื่อมสภาพตามที่นักวิชาการบอก
- ภายใต้เงื่อนไขที่มีรายได้น้อยลงในช่วงปี 57-61 สำหรับความช่วยเหลือที่ประชาชนได้รับจากรัฐบาลของพลเอกประยุทธ์ จากการสอบถามข้อมูล สามารถจำแนกได้ดังนี้
- 1) บัตรสวัสดิการแห่งรัฐ ในพื้นที่มีร้านที่สามารถใช้ได้อยู่ 3 ร้าน แต่ชาวบ้านให้ความเห็นว่าสินค้าที่อยู่ในร้านค้างฟ้า หากมีการใช้บัตรในการซื้อสินค้า ราคาสินค้าจะสูงกว่าราคาทั่วไปในตลาด เช่น กาแฟราคาตลาด 95 บาท ร้านค้างฟ้าจะขาย 115 บาท น้ำมันพืชราคาตลาด 30 บาท ร้านค้างฟ้าขาย 40 บาท สบู่ราคา 30 บาท ร้านค้างฟ้าขาย 35 บาท เป็นต้น สะท้อนให้เห็นถึงปัญหาในการควบคุมราคา
 - 2) เงินช่วยเหลือปัจจัยการผลิตในนาข้าวไร่ละ 1,000 บาท แต่ชาวนาหลายคนได้เงินไม่เต็มจำนวน เพราะต้องมีการแบ่งกับเจ้าของที่ดินที่ตนได้เช่ามาทำการเกษตร
 - 3) นโยบายเกษตรกรรมแปลงใหญ่ ทั้งนาแปลงใหญ่ ลำไยแปลงใหญ่ มันแปลงใหญ่ และการปลูกหน่อไม้ ที่ได้รวมกันรับเงินกู้ไม่มีดอกเบี้ย รวมกลุ่มซื้อพันธุ์ข้าว และมีต้นทุนให้ 20,000 บาทต่อ 20 ไร่
 - 4) รับเงินช่วยเหลือจากรัฐบาลในโครงการจ้างให้โค่นต้นยางทิ้ง ไร่ละ 10,000 บาท เพื่อลดจำนวนผลผลิตลงจากตลาด และจะมีเจ้าหน้าที่มาตรวจสอบว่า หลังจากตัดต้นยางไปแล้ว ที่ดินดังกล่าวจะนำไปปลูกพืชชนิดอื่นต่อไป
 - 5) โครงการประชารัฐ มีการให้เงินกองทุนหมู่บ้านไปทำ “ปุ๋ยชีวภาพ” และนำไปขายในราคาถูกให้กับสมาชิกในกลุ่ม เช่น ปุ๋ยขี้ไก่ เป็นต้น โดยมีคณะกรรมการหมู่บ้านและเกษตรอำเภอเป็นคนดูแล จำนวนเงิน 2,500,000 บาท และเงินกองทุนหมู่บ้านในปี 2559 ก็ได้นำมาสร้างลานตากข้าว
 - 6) การรวมกลุ่มชาวบ้าน ในกลุ่มผู้หญิงสูงอายุในการทำอาชีพเสริม เช่น โครงการของพระเทพฯ ที่ส่งเสริมในเรื่องของการทอผ้า เป็นต้น
 - 7) โครงการไทยนิยม เข้ามาให้ความรู้ในหมู่บ้านเดือนละ 2 รอบ เพื่อช่วยเหลือในเรื่องการจัดการค่าครองชีพ ส่งเสริมการอบรมในเรื่องของการพึ่งตนเอง และกระตุ้นเศรษฐกิจฐานราก จากความร่วมมือของศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาหินซ้อน
- อาจกล่าวได้ว่าชาวบ้านได้รับการช่วยเหลือที่หลากหลายจากรัฐบาลพลเอกประยุทธ์ แต่ความช่วยเหลือดังกล่าวเป็นจัดการกับ “ปัญหารอง” มากกว่าที่จะแก้ไข “ปัญหาหลัก” คือเรื่องของราคาผลผลิตทางการเกษตร ที่รัฐบาลยังลักษณะจัดการได้ดีกว่า

เวทีที่ 2: หมู่ 11 บ้านหนองยายกล่อม ตำบลทุ่งพระยา อำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา
(วันที่ 24 กรกฎาคม 2561)

ชาวนาได้ทำการปลูกข้าวด้วยการหว่านเป็นหลัก โดยใช้ข้าวหอมมะลิ 105 และข้าวเหนียว กข. 6 และชาวนาบางส่วนได้ทำการปลูกมันสำปะหลัง

ต้นทุนในการผลิตข้าวต่อไร่อยู่ที่ประมาณ 3,000 – 4,000 บาท คำนวนจากค่าเกี่ยว 700-950 บาท ต่อไร่ (ข้าวล้มจะมีค่าเกี่ยวที่แพงกว่า) ค่าไถ 500 บาท ค่ายา 450 บาทใช้ได้ 4 ไร่ ค่าจ้างฉีดยา 100 บาทต่อไร่ ใช้ปุ๋ย 3 ลูกต่อ 7 ไร่ ค่าเมล็ดพันธุ์กระสอบละ 700 บาท โดยรวมแล้วผลผลิตที่ได้ต่อ 1 ไร่ อยู่ที่ประมาณ 400 กิโลกรัม ค่าเช่าที่ดินไร่ละ 1,000 บาท ชาวนาในพื้นที่ส่วนใหญ่ทำนาประมาณ 40-50 ไร่ และนำผลผลิตไปขายที่จังหวัดสระแก้วในราคา 7,000 บาทต่อตัน (ลานที่สนามชัยเขตรับซื้อข้าวแค่ 6,500-6,800 บาทต่อตัน)

ในช่วงยุครัฐบาลยิ่งลักษณ์ ชาวนามีรายได้จากการจำหน่ายข้าวอยู่ที่ประมาณตันละ 14,000 บาท สามารถที่จะนำเงินไปชำระหนี้ที่มีไว้กับ ธ.ก.ส. ได้ ด้วยเหตุนี้หลังจากยุครัฐบาลประยุทธ์ ที่ไม่มีโครงการจำหน่ายข้าวทุกเมล็ดส่งผลให้ชาวนามีรายได้หายไปกว่าครึ่งหนึ่ง ในขณะที่รายจ่ายประจำยังคงมีอยู่ตามปกติ ไม่ใช่เพียงต้นทุนในการทำการเกษตรเท่านั้น แต่รวมถึงรายจ่ายประจำอย่างค่าใช้จ่ายในการบริโภคและค่าเล่าเรียนบุตร เป็นต้น

รายได้ที่หายไปดังกล่าวจึงทำให้ชาวนาต้องมีการปรับตัวในหลายด้าน ดังนี้

1) ชาวนาหันไปรับจ้างทั่วไป มีรายได้วันละ 200-300 บาท แต่ไม่ได้ทำงานทุกวัน ขึ้นอยู่กับผู้จ้าง โดยมีลักษณะงานที่หลากหลาย เช่น เก็บแตง ถอนมัน กรีดยาง ฯลฯ

2) ชาวนาบางส่วนไปทำพืชสวนอย่างชะอมและมะนาว เพื่อขายให้กับรถรับซื้อเพื่อนำไปจำหน่ายในตลาดในพื้นที่

3) ชาวนาบางส่วนหันไปลงทุนระยะยาวจากการปลูกยางและปาล์มน้ำมัน แต่ส่วนใหญ่ทำงานในลักษณะของการจ้างปลูกให้กับนายทุนในพื้นที่ และช่วงที่ยางราคาตก ก็โค่นต้นยางและเปลี่ยนไปทำต้นยูคาลิปตัส

4) ชาวนาบางส่วนได้พยายามเปลี่ยนมาทำนาอินทรีย์ และทำข้าวปลอดสาร แต่ไม่ประสบความสำเร็จเนื่องจากผลผลิตไม่ได้ตามต้องการ และต้องมีการใช้สารเคมีเสริม ไม่สามารถทำนาปลอดสารได้ 100%

5) ลดค่าใช้จ่ายในการบริโภคให้น้อยลง ลดการบริโภคเนื้อสัตว์อย่างหมูและปลา ใช้ผลผลิตทางการเกษตรมาบริโภคเองมากขึ้น

6) ชาวนาที่อายุไม่มาก ก็จะหันไปทำงานในโรงงานแทน

อย่างไรก็ดี ในช่วงปี 57-61 ของรัฐบาลประยุทธ์ ได้มีนโยบายและมาตรการในการช่วยเหลือชาวนาในหลายด้าน ดังนี้

1) ได้รับบัตรสวัสดิการแห่งรัฐ ช่วยลดค่าใช้จ่ายในการซื้อสินค้าประจำวัน

2) เงินช่วยเหลือเกษตรกรไร่ละ 1,000 บาท แต่ได้ไม่เต็มจำนวน จากปัญหาในการแสดงสิทธิในการใช้ที่ดินสำหรับนาเช่า

3) โครงการประชารัฐและเงินกองทุนหมู่บ้าน ได้ถูกนำมาสร้างศาลาหมู่บ้านและตู้กดน้ำชุมชน ซึ่งชาวบ้านเห็นว่าโครงการดังกล่าวมีเงินให้ แต่ทำออกมาเป็นโครงการที่ซ้ำซ้อนกัน สุดท้ายกลายเป็นการสร้างสิ่งที่ชาวบ้านไม่ใช่

4) เงินสนับสนุนจากรัฐบาลในด้านเศรษฐกิจฐานราก 2.5 ล้านบาท นำมาลงทุนทำปุ๋ยซีไกร่วมกัน แต่สุดท้ายก็ไม่รอด เพราะเกิดปัญหาการทะเลาะกันในกลุ่ม

5) โครงการเกษตรกรรมแปลงใหญ่ ในพื้นที่ไม่มี แต่จะมีในหมู่ 3 เป็นมันสำปะหลังแปลงใหญ่ และชาวบางส่วนให้ความเห็นว่าโครงการเกษตรกรรมแปลงใหญ่น่าจะไม่ประสบความสำเร็จ เพราะปัญหาในการทำงานร่วมกัน การทะเลาะกันในกลุ่ม ชาตผู้นำที่เข้มแข็ง และการบริหารจัดการรายได้-รายจ่าย หากจะให้มาร่วมกลุ่มกัน ควรมารวมเพียงเอาผลผลิตไปขายในตลาดเท่านั้น แต่เรื่องการผลิตให้ต่างคนต่างทำ

6) ได้มีส่วนราชการเข้ามาส่งเสริมการฝึกอาชีพ มีการตั้งกลุ่มจักรสาน และกลุ่มแปรรูปกระเช้าผลไม้ แต่ปัญหาคือทำออกมาแล้วไม่รู้จะไปขายที่ไหน เพราะไม่ได้มีการอบรมในเรื่องของการหาช่องทางในการตลาดสำหรับสินค้าดังกล่าว

7) โครงการไทยนิยม มีส่วนราชการมาให้ความรู้เดือนละ 2 ครั้ง เกี่ยวกับการหารายได้เสริม การปลูกผักสวนครัว การพึ่งพาตนเอง แต่ยังไม่มีความชัดเจนในเรื่องของความช่วยเหลือในเชิงวัตถุที่จับต้องได้ นอกจากนี้ ชาวนาเห็นว่า การจะให้ปลูกเองกินเองอาจจะทำได้ยากเพราะไม่มีที่ดิน ยิ่งถ้าจะทำการเกษตรในเบื้องต้นก็ต้องเช่าที่ดินอยู่ดี และเมื่อเช่าที่แล้วก็ต้องปลูกผลผลิตที่ขายได้ ไม่ใช่บริโภคเอง

8) สำหรับผู้สูงอายุ ก็จะได้รับเบี้ยผู้สูงอายุ และชาวนาเสนอว่าควรช่วยให้ในอัตราเดียวกัน

ดังนั้น ชาวนาในพื้นที่จึงเห็นว่า รัฐบาลควรช่วยเหลือในการควบคุมราคาผลผลิตทางการเกษตรให้สามารถขายได้ในราคาที่มีเสถียรภาพ หากข้าวหอมมะลิ 105 ขายได้ในราคา 15,000 บาทต่อตัน ก็คงเพียงพออยู่รอดได้ และโครงการสนับสนุนอาจจะช่วยเหลือในเรื่องของการแจกหรือขายเมล็ดพันธุ์ข้าวราคาถูก ช่วยเหลือด้านวัตถุดิบในการผลิต เช่น ปุ๋ยและยา ในราคาถูกเช่นกัน และถ้าอยากกระตุ้นให้มีการทำเกษตรอินทรีย์หรือข้าวปลอดภัย ก็ต้องมีการสนับสนุนในด้านของวัตถุดิบและการอบรมให้ เพราะการทำนาอินทรีย์มีความเสี่ยงสูงที่จะได้ผลผลิตน้อย

เวทีที่ 3: หมู่ 4 บ้านเนิน ตำบลนาเร็ก อำเภอน้ำขุ่น จังหวัดชลบุรี (วันที่ 25 กรกฎาคม 2560)

ชาวนาในพื้นที่ทำนาในพื้นที่ไม่มากนัก ทำนาหว่าน ไร่ละประมาณ 5 ไร่ ได้ผลผลิตต่อรอบประมาณ 2-3 ตัน ขายได้ในราคา 6,000-7,000 บาท ปลูกข้าวหอมปทุมเป็นหลัก และมีเกษตรกรที่ทำมันสำปะหลังอีกจำนวนหนึ่ง ไร่ละประมาณ 2-3 ไร่ เนื่องมาจากพื้นที่พนังสนิมที่ดินมีราคาแพง และมีการส่งเสริมการใช้ที่ดินให้ไปประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจในลักษณะอื่น เช่น โรงงาน บ้านจัดสรร เป็นต้น เพราะเป็นพื้นที่ที่ไม่ห่างจากความเป็นตัวเมืองมากนัก คนในพื้นที่จึงไม่ได้มีอาชีพเกษตรกรเป็นหลัก

ต้นทุนในการผลิตข้าวจะอยู่ที่ประมาณ 3,000 บาทต่อไร่ เมล็ดพันธุ์ 1 กระสอบใช้ได้ 3 ไร่ ราคา 1,500 บาท ปุ๋ย ลูกละ 600-800 บาท ยาฆ่าหญ้า 550 บาทใช้ได้ 3 ไร่ ค่ารถเกี่ยวไร่ละ 500 บาท ค่าแรงต่อวันไร่ละ 100-200 บาท ในการจ้างหว่านและฉีดยา ค่าเช่านาไร่ละ 800-1,000 บาท (หรือบางรายจ่ายเป็นไร่ละ 10 ถึงแทน ถ้าจะให้ผลผลิตข้าวแทนการจ่ายเงิน) ในพื้นที่ที่มีพื้นที่ของตัวเองและนาเช่า ส่วนน้ำมาจากเขื่อนเขื่อนรัชชประภา

ชาวนามีปัญหาเรื่องหนี้สิน ทั้งจาก ธ.ก.ส. และหนี้นอกระบบ แต่จากผู้เข้าร่วมในเวทีส่วนใหญ่ไม่ได้มีหนี้มากนัก จะมีในลักษณะของเงินเชื่อในการซื้อของมากกว่า

ในช่วงของรัฐบาลยิ่งลักษณ์ ชาวนาได้เข้าร่วมโครงการรับจำนำข้าว สามารถขายข้าวได้ประมาณตันละ 12,000 บาท แต่ในช่วงรัฐบาลประยุทธ์ที่ได้ทำการยกเลิกจำนำข้าว ทำให้รายได้หายไปเกือบครึ่งหนึ่งส่งผลให้ชาวนาต้องมีการปรับตัวดังนี้

1) ปลูกผักและพืชสวนเพิ่มเติม เช่น โหระพา แมงลัก ผักบุ้ง ถั่วฝักยาว น้ำเต้า ฯลฯ โดยมีรถจากแม่ค้าในตลาดมารับซื้อ

2) ชาวนาบางส่วนเปลี่ยนไปปลูกข้าวโพด

3) เปิดร้านค้าขาย ประกอบอาชีพในลักษณะอื่นเพิ่มเติมจากการทำเกษตรกรรม แต่ก็ขายของได้ไม่มากนัก เพราะเศรษฐกิจไม่ดี คนทั่วไปลดการจับจ่ายใช้สอย

4) รับจ้างทั่วไป เช่น ดายหญ้า ฉีดยา ก่อสร้าง ฯลฯ รายได้ประมาณ 200-300 ต่อวัน

5) คนอายุ 30-40 เข้าไปทำงานรับจ้างและทำงานในโรงงานเป็นส่วนใหญ่

6) ชาวนาพยายามลดค่าใช้จ่ายในชีวิตประจำวันลง ปัญหาอย่างราคาไข่ไก่กระทบต่อชีวิตประจำวันอย่างมาก ก็จำเป็นต้องลดการบริโภคลง แต่รายจ่ายบางส่วนอาจจะลดไม่ได้ เช่น ค่าเทอมบุตร เป็นต้น

อย่างไรก็ดี ชาวนาได้เห็นว่ารัฐบาลประยุทธ์ก็มีนโยบายที่หลากหลายในการเข้ามาช่วยเหลือชาวนาในช่วงที่เศรษฐกิจไม่ดีและขาดรายได้ จากการสำรวจจากชาวนาพบว่า มีโครงการดังนี้

1) เงินกองทุนหมู่บ้าน ได้มาหลายรอบ ยังไม่ได้ทำอะไรจริงจัง เพราะออกมาเป็นปั้มน้ำมันชุมชน ผู้นำผู้เติมน้ำมัน ฯลฯ ที่ชาวบ้านไม่ค่อยได้ใช้

2) โครงการ 9101 นำเงินมาทำปั้มน้ำมันและที่กรองน้ำ ในขณะที่หมู่บ้านอื่นเอาไปทำปุ๋ยไข่ไก่แจกให้กับคนในหมู่บ้าน

3) บัตรสวัสดิการแห่งรัฐ ได้รับแค่บางคน โดยส่วนใหญ่ของผู้เข้าร่วมในเวทีไม่ได้รับบัตรดังกล่าว เนื่องจากในกระบวนการตรวจสอบพบว่าไม่ได้จริง อาจจะเป็นเพราะมีเงินเก็บในธนาคารหรือมีที่นาเกินกว่าที่กำหนด หรือมีบ้านเป็นของตัวเอง ซึ่งในจุดนี้ชาวนาเห็นว่ามีปัญหาเพราะตนก็ประสบความเดือดร้อนเนื่องจากสถานะเศรษฐกิจเช่นเดียวกัน แต่ไม่ได้ยกย่ยยทรัพย์สิน แต่บางคนไม่ได้จริง กลับมีสิทธิได้บัตรดังกล่าว จึงเห็นว่าไม่เป็นธรรม

4) สิทธิในการรักษาจากบัตรทอง ชาวนาบางคนแสดงความเห็นว่าโรงพยาบาลในพื้นที่บางแห่งไม่ได้รับบัตรประชาชน แต่ยังมีถามหาบัตรทองอยู่ ซึ่งจริง ๆ ไม่ต้องใช้แล้ว

5) เบี้ยผู้สูงอายุ ต้องไปรับเองที่ ธ.ก.ส. ไม่ได้ไปรับที่ท้องถิ่น

6) โครงการไทยนิยมไม่ได้มาลงในพื้นที่ จะมีเพียงการทำประชามศเท่านั้น เพราะหมู่ 4 ไม่ค่อยมีฝ่ายปกครองเข้ามา

7) มีโครงการส่งเสริมอาชีพเข้ามาบ้าง แต่ไม่จริงจัง มาแล้วก็ไป ชาวบ้านอยากให้มีการส่งเสริมอย่างจริงจังทั้งในด้านการแปรรูปและการตลาดสำหรับการขายสินค้า

ปัญหาของชาวนาที่สะท้อนออกมาในเรื่องของราคาสินค้าและราคาผลผลิตที่ไม่สอดคล้องกัน รายจ่ายสูง แต่รายได้ต่ำ ซึ่งชาวนาเห็นว่ารายได้ไม่ได้ต้องการมาก แต่ต้องการ “ความแน่นอน” ที่สามารถคาดการณ์ได้ว่าตนจะได้ทำกำไรในการขายผลผลิตทางการเกษตร ไม่เช่นนั้นแล้วจะทำให้ชาวนาต้องอาศัยการทำอาชีพที่หลากหลายอย่างในการหารายได้เพื่อเอาตัวรอด จึงทำให้ขาดความมั่นคง

นอกจากนี้ กระแสของรัฐบาลที่อยากให้มีการปลูกข้าวอินทรีย์และข้าวปลอดภัย ชาวนาเห็นว่า ปลูกแบบนี้เหมือน “ปลูกให้แมลงกิน” ไม่ได้ผลผลิตจริงจึงสำหรับการขายได้ ถ้าจะให้ทำก็ต้องทำแบบอินทรีย์บ้างเคมีบ้าง เช่น ใช้ปุ๋ยหมัก และลูกปอเทือง แต่มีการใช้ยาฆ่าหญ้าและป้องกันแมลงควบคุมด้วย เป็นต้น และชาวนาเห็นว่า ถ้ารัฐบาลอยากส่งเสริมอะไร ก็ต้องมีงบประมาณมาช่วยเหลือในด้าน *วัตถุดิบและการตลาด* ด้วย

ข้อเสนอสุดท้ายของชาวนาในเวทีนี้คือ อยากให้มีการเลือกกำนันและผู้ใหญ่บ้านแบบ 4 ปีครั้ง เพราะงบประมาณช่วยเหลือของรัฐบาลประยุทธ์ส่วนใหญ่จัดสรรให้ผ่านหมู่บ้าน ซึ่งหากได้ผู้นำที่ไม่ดี อาจจะทำให้ชาวบ้านไม่ได้รับประโยชน์อย่างเต็มที่ และถ้ามีการเลือกใหม่ได้ ก็จะทำให้ผู้นำเห็นความสำคัญของชาวบ้านมากขึ้น จะกระตุ้นตัวเองให้ทำงาน และรับฟังความคิดเห็นของประชาชนในหมู่บ้านมากขึ้น

เวทีที่ 4: หมู่ 3 บ้านเนินมะกอก ตำบลนามะตูม อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี (วันที่ 25 กรกฎาคม 2561)

ชาวนาในพื้นที่ทำนาหว่านเป็นหลัก ผลผลิตข้าวขาวขายได้ 7,000 บาท หอมปทุมหรือปทุมธานี 1 9,000 บาท หอมมะลิ 5% 15,000 บาทต่อตัน โดยนำไปขายให้กับโรงสีที่ฉะเชิงเทรา (ในพื้นที่ที่อำเภอพนสนิมคมมีจุดรับซื้อแห่งเดียวและให้ราคาไม่คืน)

ต้นทุนในการผลิตต่อไร่อยู่ที่ประมาณ 2,000 – 2,500 บาท โดยมีค่าเกี่ยวและค่าไถรวมกัน 1,200 บาท ค่าเมล็ดพันธุ์ 500-1,000 บาท ส่วนใหญ่ปลูกหอมปทุม กข. 43 กข. 47 ส่วนปุ๋ยและยาเฉลี่ยต่อไร่ตกอยู่ที่ประมาณ 800 บาท ค่าแรง 30-60 บาทต่อไร่ (ค่าแรงสำหรับคนไทย ส่วนแรงงานต่างด้าวในพื้นที่ไม่มาทำเกษตร แต่จะไปอยู่ในโรงงานแทน) ค่าเช่าที่ดิน 1,000 บาทต่อไร่ (นาส่วนใหญ่ในพื้นที่เป็นนาเช่า)

ในช่วงรัฐบาลยิ่งลักษณ์ ข้าวแข่งราคาจำหน่าย 15,000 บาทต่อตัน แต่เกี่ยวจากนาเมื่อหักความชื้นแล้วขายได้ราว 12,000-13,000 บาท ขาย แต่ข้าวหอมปทุมหรือปทุมธานี 1 แม้ราคาจำหน่ายจะตั้งไว้ที่ตันละ 16,000 บาท แต่เนื่องจากส่วนใหญ่จะต้องเกี่ยวแบบ “พลิกปลิงซึ่งทำให้มีความชื้นสูง ดังนั้น เมื่อหักความชื้นแล้ว จะขายได้ราคาประมาณใกล้เคียงกัน โดยในช่วงเปลี่ยนผ่านรัฐบาลที่มีการยกเลิกจำหน่ายข้าว ทำให้ชาวนามีหนี้สินกับ ธ.ก.ส. มากขึ้น และมีการกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้าน บางส่วนที่เขานาก็เลิกทำนาไปเลย คนที่ยังทำนาอยู่คือคนที่มียอดดินเป็นของตัวเองจำนวนมากและสามารถกู้เงินได้เพราะมีเครดิต

อย่างไรก็ดี แม้ว่าช่วงจำหน่ายข้าวจะทำให้ชาวนามีรายได้ที่ดี แต่ในเวที พบว่า ชาวนาชอบนโยบายประกันราคาข้าวของรัฐบาลอภิสิทธิ์มากกว่า เพราะว่าได้เงินส่วนต่างในอัตราที่แน่นอน แต่ช่วงยิ่งลักษณ์เหมือนจะได้เงินเยอะกว่าแต่ก็พบการทุจริตในพื้นที่จำนวนมาก

ด้วยเหตุนี้ทำให้ชาวนาต้องมีการปรับตัวในหลายด้านด้วยกัน ดังนี้

1) ลดการจ้างแรงงาน และมาใช้แรงตนเองมากขึ้น

2) ประกอบกับการมีอาชีพเสริมในการปลูกผัก แต่ชาวนาเห็นว่าทำสวนแบบจริงจังได้เป็นส่วนน้อย เพราะเป็นพื้นที่น้ำลุ่ม ทำได้ในส่วนพืชน้ำน้อยเท่านั้น เช่น กุยช่าย เป็นต้น

3) เปลี่ยนอาชีพไปทำการค้าขายและรับจ้างรายวัน

ในช่วงที่ประสบปัญหา รัฐบาลประยุทธ์ ได้มีนโยบายในการช่วยเหลือหลายด้านดังนี้

1) บัตรสวัสดิการคนจน ที่ได้รับเพียงบางคน และบางคนไม่ได้รับ เพราะโดนตรวจสอบเรื่องเงินในบัญชี ที่ดิน และบ้าน ซึ่งถือว่าเป็นปัญหาในการตรวจสอบเช่นกัน หลายคนจนแต่ไปขึ้นทะเบียนแล้วไม่ได้รวมถึงการใช้บัตรในการซื้อสินค้าในร้านธงฟ้าก็มีราคาแพงกว่าราคาตลาดทั่วไป

2) เงินช่วยเหลือไร่ละ 1,000 บาท ได้รับทุกคน

3) งบทางราชการร่วมกับ M-150 ในการพัฒนาชุมชน คนละ 200 บาท

4) เบี้ยผู้สูงอายุ

5) เงินช่วยเหลือภัยพิบัติได้รับเพียงบางพื้นที่ หากพื้นที่ใดอำเภอไม่ได้ “เปิดภัย” (ประกาศเป็นพื้นที่ภัยพิบัติ) พื้นที่นั้นก็จะไม่ได้รับเงินช่วยเหลือ

6) โครงการ 9101 ส่งเสริมให้ทำปุ๋ยอินทรีย์ ปุ๋ยหมัก และมีการรวมกลุ่มเพื่อบริหารจัดการกันเอง

7) โครงการประชารัฐ ในด้านของการสร้างอาชีพ และส่งเสริมรายได้ โดยมีการรวมกันเอาเงินสนับสนุนไปทำหุ้มนวดเดี่ยวขาย แต่การทำงานยังมีลักษณะตัวใครตัวมันมากกว่า ยังไม่มีระบบการบริหารอย่างจริงจัง

8) กศน. เข้ามาช่วยในเรื่องของการฝึกอาชีพ เช่น การทำกระเป๋าหนัง ตะกร้าจักรสาน เป็นต้น

9) กองทุนหมู่บ้าน ในแต่ละรอบได้นำมาทำศาลาหมู่บ้าน ซื้อรถแมคโครเล็ก ทำร้านค้าชุมชน ตู้น้ำเครื่องซักผ้า แต่ชาวบ้านเห็นว่าเป็นเพียงการซื้อของมาเท่านั้น แม้ว่าชาวบ้านจะได้ประโยชน์ในระยะสั้น ไม่ได้สร้างความยั่งยืนในพื้นที่

10) โครงการนาแปลงใหญ่ในพื้นที่หอมนางและทุ่งขวาง แต่ในพื้นที่ที่จัดเวทียังไม่มี เพราะที่ดินมารวมกันไม่พอตามหลักเกณฑ์ และไม่มีผู้นำในการรวมกลุ่ม

ในส่วนของการปรับตัวมาเป็นนาอินทรีย์ ชาวบ้านยกตัวอย่างว่า มีโรงสีชุมชนตั้งขึ้นในหมู่ 4 ชื่อ “เจ้าโลวรรณ” ที่มีบทบาทในด้านของการแปรรูปข้าวโดยใช้งบประมาณกองทุนบทบาทสตรีจากรัฐบาลยิ่งลักษณ์ สำหรับเรื่องของนาอินทรีย์ ชาวบ้านเห็นว่า ทำได้ยาก เพราะผลผลิตออกมาได้เพียงครึ่งหนึ่งของนาเคมี และหากเกษตรกรอำเภอไม่รับรองก็ไม่สามารถขายในชื่อข้าวอินทรีย์ได้ และพอนำไปขายในราคาปกติก็ไม่คุ้มกับความพยายาม (ชาวบ้านเห็นว่า น้ำในพื้นที่ยังงังก็มีสารเจือปน เอามาปลูกข้าว แม้ว่าจะทำแบบอินทรีย์ แต่ตอนนำไปตรวจก็จะพบว่า มีสารเจือปนและไม่สามารถได้รับการรับรองจากทางราชการ) แต่จริง ๆ ชาวบ้านก็อยากทำ เพราะมีชาวบ้านบางส่วนทำสวนปลอดสารพิษ แต่ทำในลักษณะขนาดเล็กในพื้นที่ของตนเอง ไม่ได้มุ่งหวังเพื่อขาย

จากประเด็นดังกล่าวจึง พบว่า ปัญหาของชาวบ้านคือโรงงานมีมลพิษ ทั้งทางน้ำและทางเสียง รวมถึงปัญหาในการระบายน้ำ เพราะที่ดินเอกชนหลายแห่งได้มีการถมที่เพื่อไปประกอบกิจการทางเศรษฐกิจในลักษณะอื่น

3. สรุปและข้อสังเกตเบื้องต้น

สภาพพื้นที่นาในภาคตะวันออกมีลักษณะสำคัญคือ ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่นาอยู่ในเขต 3 จังหวัดคือ ฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี และชลบุรี

ส่วนของ “นาลุ่ม” หรือพื้นที่นาเขตชลประทานอยู่ในบริเวณเขตที่ราบลุ่มบางปะกง ลุ่มแม่น้ำปราจีนบุรี และในเขตอำเภอพนสนิมคม จังหวัดชลบุรี อย่างไรก็ตาม พื้นที่นาส่วนใหญ่ในเขต 3 จังหวัดดังกล่าวนี้เป็นนาอยู่นอกเขตชลประทานที่มีลักษณะเป็น “นาดอน” คล้ายพื้นที่นาของภาคตะวันออกเฉียงเหนือและมีลักษณะสำคัญคือ ปลูกข้าวหอมมะลิ ข้าวเหนียว กข.6 และ กข.10 (จังหวัดที่มีการปลูกข้าวเหนียวในภาคตะวันออกมีจำนวน 3 จังหวัดคือ สระแก้ว 16,033 ไร่ ปราจีนบุรี 6,809 ไร่ และฉะเชิงเทรา 3,506 ไร่ และยังมีมีการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองในหลายพื้นที่ โดยเฉพาะในจังหวัดนครนายก ปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองจำนวน 28,634 ไร่ ซึ่งมีข้าวที่มีชื่อเสียงคือ ข้าวเหนียวลิ้มผิว สระแก้ว ปลูกข้าวพื้นเมืองจำนวน 23,039 ไร่ ปราจีนบุรี ปลูกข้าวพื้นเมืองจำนวน 12,674 ไร่ และตราดปลูกข้าวพื้นเมืองจำนวน 16,174 ไร่ (จังหวัดที่เหลือคือ จันทบุรี 3,499 ไร่ ฉะเชิงเทรา 1,620 ไร่ ชลบุรี 1,015 ไร่ ระยอง 593 ไร่) (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, ข้อมูลข้าวนาปี 2559/60) ข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่ระบุว่าปลูกในพื้นที่เหล่านี้จำนวนหนึ่งน่าจะเป็นการปลูกข้าวไร่หรือข้าวดอยในพื้นที่สูงเหมือนกับในภาคเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือ

ดังนั้น อาจสรุปได้ว่า ในภาคตะวันออกยังมีนาอีกลักษณะหนึ่งคือ นาข้าวไร่ ซึ่งอยู่ในพื้นที่ราบสูงเขตภูเขา ซึ่งยังมีตัวอย่างการปลูกในชุมชนเขตต้นน้ำแควระบม-สียัด¹¹

พื้นที่ที่ลงทะเบียนข้อมูล	สภาพพื้นที่	เมล็ดพันธุ์	ข้อสังเกต
บ้านนายว ตำบลท่ากระดาน อำเภอสนามชัย เขต ฉะเชิงเทรา	ที่เป็นลาดและที่ราบตามเชิงเขาพื้นที่เขื่อนระบมลำน้ำสำคัญแควระบมและแควสียัด	หอมมะลิ 105 และข้าวไร่	ปัญหาเรื่องช้างป่าเข้ามาทำลายผลผลิตทางการเกษตร
บ้านหนองยายกล่อม ตำบลทุ่งพระยา อำเภอสนามชัย	ที่เป็นลาดและที่ราบตามเชิงเขา พื้นที่เขื่อนระบม ลำน้ำ	ข้าวหอมมะลิ 105 และข้าวเหนียว กข.6	การเปลี่ยนแปลงไปสู่การทำต้นยูคาลิปตัสหลายพื้นที่

¹¹ ตัวอย่างชุมชนปลูกข้าวไร่ดังกล่าวนี้ ใน วิบูลย์ เข็มเฉลิมและคณะ. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยประวัติศาสตร์วัฒนธรรมท้องถิ่นชุมชนบ้านป่าต้นน้ำแควระบม-สียัด สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ปี พ.ศ. 2546.

พื้นที่ที่ลงทะเบียนข้อมูล	สภาพพื้นที่	เมล็ดพันธุ์	ข้อสังเกต
เขต ฉะเชิงเทรา	สำคัญแควระบมและแควสี่ยึด		
บ้านเนิน ตำบลนาเริก อำเภอพนสนิม ชลบุรี	ที่ราบลุ่ม ได้น้ำจากอ่างเก็บน้ำ คลองหลวงรัชชโลทร	ข้าวหอมปทุมธานี 1 ข้าว หอมมะลิ105 และข้าว ขาว	พื้นที่นาไม่มาก ที่ดินแพง และปัญหาเกี่ยวกับการ จัดสรรสวัสดิการระดับ หมู่บ้าน
บ้านเนินมะกอก ตำบลนา มะตูม อำเภอพนสนิม ชลบุรี	ที่ราบลุ่ม ได้น้ำจากอ่างเก็บน้ำ คลองหลวงรัชชโลทร	ข้าวหอมปทุมธานี 1 ข้าว หอมมะลิ105และข้าวขาว	พื้นที่นาไม่มาก ที่ดินแพง เป็นส่วนไถลู่อุตสาหกรรม และบ้านจัดสรร
หมู่ 8-9 ตำบลบึงน้ำรักษ์ อำเภอบางน้ำเปรี้ยว ฉะเชิงเทรา	ที่ราบลุ่ม พื้นที่ชลประทาน ทั้งหมด โครงการชลประทาน พระองค์ไชยานุชิต และ โครงการชลประทานหลวง รังสิตใต้ คลองระพีพัฒน์	ข้าวหอมปทุมธานี 1 และ ข้าวขาว	พื้นที่มีมุสลิม-พุทธ และ ปัญหาเรื่องที่ดินกับ หน่วยงานรัฐ

ในด้านวิธีการผลิตและต้นทุนการผลิตในเขตชลประทานของภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีลักษณะคล้ายพื้นที่ภาคกลางโดยทั่วไป กล่าวคือ ได้เปลี่ยนผ่านการผลิตแบบดั้งเดิมแบบนาดำมาสู่นาหว่าน และใช้เทคโนโลยีการผลิต เช่น รถเกี่ยว รถดีดดิน ฯลฯ และเป็นการปลูกข้าว ข้าวขาวหรือข้าวบ้านเรียก “ข้าวแข็ง” เหมือนดังข้าวส่วนใหญ่ทั่วไปในนาเขตภาคกลาง ส่วนในเขตนาดอนและนาข้าวไร่การใช้เทคโนโลยียังไม่ได้เข้าไปมากนัก ซึ่งราคาข้าวที่ขายได้ตั้งแต่หลังโครงการจําน้ำข้าวเป็นต้นมาชาวนาโรงสีในพื้นที่ตั้งราคาอยู่ที่ราว 7,200 -7,700 บาท ต่อตัน (ข้าวความชื้น 15%) ซึ่งชาวนาทุกกลุ่มเสวนาจะกล่าวว่า ขายข้าวสดจากนาได้ราว 6,000 -,500 บาท

ในด้านนโยบายด้านข้าวยุครัฐบาลยิ่งลักษณ์ ชาวนาขายข้าวเปลือกได้คือ ข้าวแข็งราคาจําน้ำ 15,000 บาทต่อตัน แต่เกี่ยวจากนาเมื่อหักความชื้นแล้วขายได้ราว 12,000-13,000 บาท ซึ่งแม้จะดูเป็นที่ชื่นชอบแต่จากกลุ่มเสวนา พบว่า ชาวนาชอบโครงการประกันราคามากกว่า

ส่วนชาวนาหลังยุคนโยบายจําน้ำข้าว จากข้อมูลเบื้องต้น รัฐบาลปัจจุบันได้ดำเนินนโยบายหลายประการเหมือนกับในพื้นที่ต่าง ๆ เช่น โครงการช่วยเหลือไร่ละ 1,000 บาทในช่วงต้นของรัฐบาล คสช. และต่อมาคือ โครงการสินเชื่อชะลอการขายข้าวเปลือกนาปี หรือโครงการจําน้ำยุงฉาง เนื่องจากในปัจจุบันชาวนาส่วนใหญ่ไม่มียุงฉางเป็นของตนเอง ทำให้ชาวนาได้ประโยชน์เฉพาะค่าเก็บเกี่ยวและปรับปรุงคุณภาพข้าวไร่ละ 1,500 บาท จํานวนไม่เกิน 15 ไร่ ซึ่งชาวนาครัวเรือนละไม่เกิน 18,000 บาท

โครงการนาแปลงใหญ่ หรือโครงการส่งเสริมส่งเสริมการเกษตรแบบแปลงใหญ่ ที่มุ่งเน้นให้เกษตรกรรวมกลุ่มกันผลิต เพื่อสร้างอำนาจการต่อรองและลดต้นทุนการผลิต โดยมอบหมายให้ ธ.ก.ส. เป็นผู้ให้สินเชื่อ ดอกเบี้ยต่ำในอัตราร้อยละ 0.01 บาท หรือที่เรียกกันว่า “ดอกล้านละ 100 (บาท)” จากการจัดกลุ่มเสวนาทั้ง 4 กลุ่ม ไม่พบว่าโครงการดังกล่าวนี้เกิดขึ้นในพื้นที่ แต่โครงการอื่น ๆ ที่มีผลต่อชีวิตชาวนาคือ โครงการ 9101 ซึ่งส่งเสริมให้ทำปุ๋ยอินทรีย์ ปุ๋ยหมัก และมีการรวมกลุ่มเพื่อบริหารจัดการกันเอง และโครงการประชารัฐ ในด้านการสร้างอาชีพ และส่งเสริมรายได้ ฯลฯ

ในขณะที่ พบว่า ชาวนาโดยเฉพาะในเขตชลประทานซึ่งผลิตข้าวแข็งอายุสั้นมีการปรับตัวในหลายรูปแบบ เนื่องจากตั้งแต่การยกเลิกโครงการจําน้ำข้าว การค้าข้าวเปลือกของชาวนาประสบปัญหาขาดทุน หรือไม่ได้กำไร หากคิดค่าแรงงานของตนเองในการทำนา กล่าวคือ พบว่า มีการปรับตัวโดยปรับที่นาบางส่วนเป็นพื้นที่สำหรับปลูกผักและพืชสวน ชาวนาบางส่วนเปลี่ยนไปปลูกข้าวโพด นอกจากนี้ ยังพบอีกว่า ชาวนา

บางส่วนเปิดร้านค้าขาย ประกอบอาชีพในลักษณะอื่นเพิ่มเติมจากการทำเกษตรกรรม อาชีพรับจ้างทั่วไป (เช่น ดายหญ้า ฉีดยา ก่อสร้าง ฯลฯ) และเข้าไปทำงานรับจ้างและทำงานในโรงงานมากขึ้น ฯลฯ

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

1. ภูมินิเวศน์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หรือภาคอีสานของประเทศไทย เป็นที่ราบสูงกว้างใหญ่ มีเนื้อที่ 170,266 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 106.42 ล้านไร่ คิดเป็นพื้นที่ราว 1 ใน 3 ของพื้นที่ทั้งหมดของประเทศ (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2546: น. 23) ปัจจุบัน พื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือแบ่งการปกครองออกเป็น 20 จังหวัด และมีประชากรรวมกันเมื่อสิ้นปี พ.ศ. 2560 จำนวน 21,989,477 ล้านคน คิดเป็นร้อยละ 33.22 หรือเกือบ 1 ใน 3 ของประชากรทั้งประเทศจำนวน 66,188,503 ล้านคน (สำนักทะเบียนกลาง, 2560)

ในทางธรณีวิทยา ภาคอีสานตั้งอยู่บนส่วนหนึ่งของแผ่นเปลือกโลกอินโดจีน (Indochina terrane) ในส่วนที่เรียกว่า “ที่ราบสูงโคราช” (The Khorat Plateau) มีความสูงประมาณ 130 – 250 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง โดยมีเทือกเขาเพชรบูรณ์และดงพญาเย็นวางตัวเป็นขอบของที่ราบสูงทางด้านทิศตะวันตก และเทือกเขาสันกำแพงและพนมดงรักเป็นขอบของที่ราบสูงทางด้านทิศใต้ รวมทั้งมีแนวเทือกเขาในประเทศลาว เป็นขอบทางด้านทิศเหนือ และตะวันออกเฉียงใต้ พื้นที่ตอนกลางของภาคเป็นที่ตั้งของเทือกเขาภูพานซึ่งทำหน้าที่แบ่งที่ราบสูงโคราชออกเป็นแอ่งย่อยจำนวน 2 แอ่ง ได้แก่ แอ่งอุดร-สกลนคร ทางด้านเหนือ และแอ่งโคราช-อุบล ทางด้านใต้ โดยแอ่งทั้งสองมีพื้นที่เอียงเทไปด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ประกอบด้วยที่ราบน้ำท่วมถึง และที่ราบน้ำท่วมไม่ถึงบริเวณกลางแอ่ง นอกจากนี้ ยังพบการแทรกดันของเกลือหินกระจายอยู่ทั่วไป (กรมทรัพยากรธรณี, 2561)

แอ่งอุดร-สกลนครมีอาณาเขตครอบคลุมพื้นที่บริเวณจังหวัดหนองคาย บึงกาฬ อุดรธานี หนองบัวลำภู สกลนคร นครพนม มุกดาหาร และบางส่วนของประเทศลาว¹² เฉพาะในประเทศไทยมีพื้นที่ประมาณ 17,000 ตารางกิโลเมตร และประกอบด้วยแม่น้ำสายสั้น ๆ ไหลจากเทือกเขาภูพานลงสู่แม่น้ำโขง เช่น แม่น้ำสงคราม และแม่น้ำพุง เป็นต้น นอกจากนี้ ยังพบบริเวณที่มีการทรุดตัวของแผ่นดินจนทำให้เกิดพื้นที่ลุ่มมีน้ำขังตลอดปีกลายเป็นหนองบึงกระจายอยู่ทั่วไป เช่น หนองหาน อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี หนองญาติ จังหวัดนครพนม และหนองหาน จังหวัดสกลนคร เป็นต้น

ส่วนแอ่งโคราช-อุบล มีขนาดใหญ่กว่า โดยมีพื้นที่ประมาณ 33,000 ตารางกิโลเมตร ครอบคลุมบริเวณจังหวัดนครราชสีมา ชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม ร้อยเอ็ด บุรีรัมย์ กาฬสินธุ์ ยโสธร สุรินทร์ ศรีสะเกษ อุบลราชธานี และอำนาจเจริญ แม่น้ำสายสำคัญในบริเวณนี้มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาเพชรบูรณ์และเทือกเขาสันกำแพงซึ่งยกตัวขึ้นเป็นขอบแอ่งทางทิศเหนือและทิศตะวันตก ได้แก่ แม่น้ำชี และแม่น้ำมูล ไหลผ่านที่ราบตอนกลางของแอ่งและบรรจบรวมกันในเขตจังหวัดอุบลราชธานี ก่อนจะไหลลงสู่แม่น้ำโขงทางทิศตะวันออกเฉียงใต้

พื้นที่ส่วนใหญ่ของภาคอีสานมีลักษณะภูมิประเทศเป็นลอนคลื่น เรียกว่า “ที่ราบลานตะพักลุ่มน้ำ” แบ่งออกได้เป็น 3 ระดับ คือ 1) ที่ราบตะพักลุ่มน้ำขั้นต่ำ ซึ่งได้แก่พื้นที่สองฟากแม่น้ำสายสำคัญของภาคอีสาน เช่น แม่น้ำมูล ชี สงคราม และแม่น้ำเลย โดยที่ราบส่วนนี้ถือเป็นเขตปลูกข้าวที่สำคัญของภาคอีสาน 2) ที่ราบตะพักลุ่มน้ำขั้นกลางที่อยู่สูงกว่าและถัดออกมาจากที่ราบตะพักลุ่มน้ำขั้นต่ำ และ 3) ที่ราบตะพักลุ่มน้ำขั้นสูงซึ่งไม่เหมาะสมสำหรับการทำนา อีกส่วนหนึ่งเป็นพื้นที่ราบน้ำท่วม เรียกว่า “ป่าบุงทาม” ซึ่งอยู่ริมแม่น้ำสายหลัก

¹² จังหวัดเลยตั้งอยู่เขตเทือกเขาเลย-เพชรบูรณ์ (Loei-Petchabun Ranges) ที่ยกตัวขึ้นเป็นขอบที่ราบสูงโคราช

เช่น แม่น้ำมูล แม่น้ำชี และแม่น้ำสงคราม เป็นต้น นอกจากนี้ พื้นที่อีกประมาณ 1 ใน 4 เป็นที่ราบเชิงเขา ที่ราบระหว่างภูเขา และภูเขา ซึ่งใช้ในการทำการเกษตรได้น้อยมาก (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, อ้างแล้ว: น. 27-34)

ลักษณะภูมิประเทศที่กล่าวข้างต้น สอดคล้องกับการเรียกพื้นที่ที่มีลักษณะสูงต่ำต่างกันในห้องถิ่นของ คนอีสาน เช่น ทาม หุ่ง ดอน โนน โคน และภู เป็นต้น โดยมีผู้จัดหมวดหมู่และแบ่งพื้นที่เหล่านี้ตามลักษณะ ความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งมีชีวิตกับสภาพแวดล้อมที่เรียกว่า “ระบบภูมินิเวศน์” แบ่งออกเป็น 4 กลุ่ม (สุเมธ ปานจำลอง และคณะ, 2553: น. 9-19) ดังต่อไปนี้

1) **ภูมินิเวศน์ภู** เป็นพื้นที่ที่อยู่ในที่สูงที่สุดในระบบภูมินิเวศน์ภาคอีสาน โดยมีความสูงมากกว่า 300 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง การทำนาในพื้นที่ส่วนนี้ถูกจำกัดด้วยสภาพพื้นที่ ส่วนใหญ่ได้ผลผลิตรวมไม่เพียงพอสำหรับการบริโภคตลอดปีของครัวเรือน ทำให้ต้องปลูกข้าวไร่เพิ่มเติม

2) **ภูมินิเวศน์โคก** เป็นพื้นที่เนินสูงที่อยู่ถัดจากภูลงมา หรือเป็นที่เนินสูงน้ำท่วมไม่ถึง ดินในพื้นที่ส่วนนี้มีความอุดมสมบูรณ์ค่อนข้างต่ำไม่เหมาะสำหรับการทำนา แต่เมื่อความต้องการข้าวมีมากขึ้นทำให้ชุมชน หลายแห่งปรับปรุงพื้นที่โคกเป็นที่นาด้วย โดยเดิมมีการคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่มีความเหมาะสมสำหรับปลูกในพื้นที่ที่มีน้ำน้อย ซึ่งมักเป็นพันธุ์ข้าวอายุสั้น หรือพันธุ์ข้าวเบาที่สามารถให้ผลผลิตก่อนที่น้ำในนาจะแห้ง ระบบ ภูมินิเวศน์โคกในที่นี้หมายความรวมถึงที่ “โนน” และ “ดอน” ในภาษาถิ่นอีสาน ซึ่งมีระดับต่ำกว่าโคกแต่สูงกว่าหุ่ง และมีความอุดมสมบูรณ์มากกว่าโคกแต่น้อยกว่าหุ่งด้วย

3) **ภูมินิเวศน์หุ่ง** มีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มแอ่งกระทะติดต่อกับพื้นที่โคก แต่จะมีน้ำท่วมหลากได้ ในช่วงฤดูฝน และมักมีแหล่งน้ำ เช่น หนอง ห้วย กุด ฮอง กระจายอยู่ทั่วไป จัดเป็นพื้นที่ที่เหมาะสมสำหรับการทำนามากที่สุดและส่วนใหญ่ถูกใช้เพื่อการนี้ โดยในอดีตมีการพันธุกรรมข้าวที่หลากหลายให้มีความเหมาะสมเฉพาะพื้นที่

4) **ภูมินิเวศน์ทาม** เป็นที่ราบลุ่มริมแม่น้ำซึ่งจะมีน้ำท่วมสูงเป็นเวลานาน 3 - 4 เดือน ในช่วงฤดูฝน อย่างไรก็ตาม เมื่อน้ำแห้งพื้นที่ส่วนนี้จะมีความอุดมสมบูรณ์เนื่องจากการทับถมของตะกอนจากแม่น้ำ ทำให้ถูกเลือกใช้เป็นพื้นที่สำหรับการทำนาหน้าแล้ง เรียกว่า “นาแขง” หรือนาปัง แม้จะเสี่ยงที่อาจได้รับความเสียหายเนื่องจากเก็บเกี่ยวไม่ทันในปีที่ฤดูฝนมาเร็ว แต่ก็จะให้ผลผลิตในปริมาณที่มากพอสำหรับการบริโภคหากสามารถเก็บเกี่ยวได้ทัน นาทามจึงเป็นพื้นที่นาสำคัญสำหรับชุมชนที่อยู่ในเขตพื้นที่น้ำท่วม

2. ชาวนาอีสานในการเปลี่ยนแปลง

ข้อมูลจากสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร (2561ก: น. 177) ระบุว่า ในปี 2559 ภาคอีสานมีพื้นที่ใช้ประโยชน์ทางการเกษตรจำนวน 63.87 ล้านไร่ ในจำนวนนี้เป็นพื้นที่สำหรับการทำนาข้าวทั้งหมดจำนวน 42.75 ล้านไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 66.94 ของพื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมดของภาค สามารถผลิตข้าวได้รวม 13.57 ล้านตันในปี 2560¹³ คิดเป็นร้อยละ 42.59 ของปริมาณข้าวทั้งหมดที่ผลิตในทั่วประเทศ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561ค; สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561ง) ภาคอีสานจึงมีฐานะเป็นแหล่งปลูกข้าวสำคัญของประเทศ โดยนอกจากจะมีพื้นที่ทำนามากที่สุดและผลิตข้าวได้มากที่สุดเมื่อเทียบกับภาคอื่น ๆ แล้ว ยังสามารถผลิตข้าวขาวดอกมะลิ 105 หรือข้าวหอมมะลิที่ได้รับความนิยมบริโภคได้มากที่สุดด้วย ในฤดูกาลผลิตนาปีประจำปี 2559/60 เกษตรกรในภาคอีสานสามารถผลิตข้าวหอมมะลิได้ประมาณ 7 ล้านตัน มีสัดส่วนมากถึงร้อยละ 81.78 ของปริมาณข้าวหอมมะลิที่ผลิตได้ทั่วประเทศ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561ข) อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาในแง่ความอุดมสมบูรณ์ ดินนาในภาคอีสานจัดได้ว่า มีความอุดมสมบูรณ์น้อยกว่าภาคอื่น โดยผลผลิตเฉลี่ยต่อไร่ของพื้นที่เพาะปลูกข้าวนาปีในฤดูกาลผลิตตั้งแต่ปี 2551 - 2560 เท่ากับ 330

¹³ ผลผลิตข้าวนาปีในปีการผลิต 2559/60 และผลผลิตข้าวนาปรังในปีการผลิต 2560

กิโลกรัม เท่านั้น ในขณะที่ภาคเหนือ ภาคกลาง และภาคใต้ มีอัตราผลผลิตข้าวนาปีเฉลี่ยต่อไร่ในช่วงปีเดียวกัน เท่ากับ 542, 585 และ 415 กิโลกรัม ตามลำดับ ¹⁴ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, เฟื่องอ้าง)

ตารางที่ 16: พื้นที่ใช้ประโยชน์ทางการเกษตรของประเทศไทย รายภาค ปี พ.ศ. 2559

หน่วย: ไร่

ภาค	ประเภทการใช้ประโยชน์					รวม
	นาข้าว	พืชไร่	สวนไม้ผล ไม้ยืนต้น	สวนผัก ไม้ดอก/ ไม้ประดับ	อื่น ๆ	
เหนือ	15,791,278	10,198,893	4,052,947	447,149	2,014,577	32,504,843
ตะวันออกเฉียงเหนือ	42,750,651	11,948,934	4,324,426	318,111	4,523,699	63,865,822
กลาง	10,197,678	9,012,095	7,395,439	508,784	4,023,512	31,137,509
ใต้	1,220,376	10,373	19,147,743	127,548	1,245,943	21,751,983
รวมทั้งประเทศ	69,959,983	31,170,296	34,920,555	1,401,593	11,807,731	149,260,157

ที่มา: จาก สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปี 2560, โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561ก, กรุงเทพฯ:
สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

ตารางที่ 17: พื้นที่ใช้ประโยชน์ทางการเกษตรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รายจังหวัด ปี พ.ศ. 2559

หน่วย: ไร่

จังหวัด	ประเภทการใช้ประโยชน์					รวม
	นาข้าว	พืชไร่	สวนไม้ผล ไม้ยืนต้น	สวนผัก ไม้ดอก/ ไม้ประดับ	อื่น ๆ	
เลย	496,053	1,403,108	529,669	17,297	267,819	2,713,945
หนองบัวลำภู	1,077,258	281,934	172,370	5,839	150,312	1,687,713
อุดรธานี	2,404,892	754,818	396,170	22,374	290,912	3,869,166
หนองคาย	806,440	242,668	345,164	3,632	145,332	1,543,235
บึงกาฬ	557,003	66,403	536,344	24,465	74,096	1,258,312
สกลนคร	2,179,030	230,542	271,719	27,203	391,364	3,099,858
นครพนม	1,441,131	84,551	216,600	10,407	148,629	1,901,318
มุกดาหาร	549,190	348,379	189,695	2,133	199,800	1,289,197
ยโสธร	1,376,505	142,932	104,104	5,251	89,660	1,718,452
อำนาจเจริญ	1,114,837	108,317	81,930	576	147,393	1,453,055
อุบลราชธานี	4,342,457	346,066	281,394	13,817	381,010	5,364,743
ศรีสะเกษ	3,366,266	227,456	273,672	36,523	164,331	4,068,247
สุรินทร์	3,536,069	375,263	140,068	12,182	143,882	4,207,464
บุรีรัมย์	3,447,038	478,568	229,419	24,475	209,167	4,388,667
มหาสารคาม	2,328,646	264,803	40,391	6,842	178,398	2,819,080
ร้อยเอ็ด	3,364,510	149,515	56,272	6,482	140,104	3,716,884
กาฬสินธุ์	1,656,061	658,516	183,136	21,772	313,784	2,833,269

¹⁴ คำนวณจากผลผลิตเฉลี่ยต่อไร่รายปีจากข้อมูลของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร

หน่วย: ไร่

จังหวัด	ประเภทการใช้ประโยชน์					รวม
	นาข้าว	พืชไร่	สวนไม้ผล ไม้ยืนต้น	สวนผัก ไม้ดอก/ ไม้ประดับ	อื่น ๆ	
ขอนแก่น	2,797,398	948,339	91,080	15,510	366,477	4,218,803
ชัยภูมิ	1,825,911	1,081,267	78,905	19,797	322,242	3,328,122
นครราชสีมา	4,083,956	3,755,489	106,326	41,534	398,988	8,386,293
เลย	496,053	1,403,108	529,669	17,297	267,819	2,713,945
รวม	42,750,651	11,948,934	4,324,426	318,111	4,523,699	63,865,822

ที่มา: จาก สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปี 2560, โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561ก, กรุงเทพฯ:
สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

จากการลงพื้นที่เพื่อสัมภาษณ์เก็บข้อมูลด้านการปรับตัวของชาวนาในพื้นที่ภาคอีสานตอนบนระหว่างวันที่ 11 - 14 สิงหาคม 2561 เป็นการลงพื้นที่สัมภาษณ์เก็บข้อมูลการปรับตัวของชาวนาหลายพื้นที่ในจังหวัดอุบลราชธานี ตลอดจนการได้มีโอกาสร่วมลงพื้นที่ไปกับนักวิจัยจากมหาวิทยาลัยวิสคอนซิน-เมดิสัน และมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี เพื่อเก็บข้อมูลในประเด็นการเปลี่ยนแปลงการทำนาในภาคอีสานในรอบ 20 ปีที่ผ่านมา ในช่วงระหว่างวันที่ 25 - 30 กรกฎาคม 2561 รวมถึงการสัมภาษณ์ผู้ทำงานคลุกคลีกับชาวบ้านในเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก และการสัมภาษณ์ผู้ประกอบการรับจ้างไถนา และกิจการรถดำนารวมถึงการจัดเวทีประชุมกลุ่มย่อยผู้ที่เกี่ยวข้อง เพื่อรับฟังและแลกเปลี่ยนข้อมูลเกี่ยวปฏิบัติการของนโยบายด้านข้าวและชาวนา รวมถึงการปรับตัวของชาวนาในระดับพื้นที่ ซึ่งมีผู้เข้าร่วมประชุมประกอบด้วยผู้แทนส่วนราชการ (เช่น สำนักงานเกษตรจังหวัด สำนักงานธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร) เจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชน เกษตรกร และนักวิชาการ ทำให้ทราบในเบื้องต้นว่า การยกเลิกนโยบายการจำนำข้าวซึ่งในด้านหนึ่งทำให้ราคาข้าวตกต่ำลง เนื่องจากไม่ได้รับการอุดหนุนด้านราคาจากรัฐบาลอีกต่อไป ส่งผลให้ชาวนาต้องลดการปลูกข้าวลง (โดยเฉพาะข้าวนาปรัง) ดังเช่นข้อมูลที่ได้รับการยืนยันจากชาวนาในบางพื้นที่ว่า โครงการรับจำนำข้าวทำให้ชาวบ้านในพื้นที่เปลี่ยนการปลูกพืชฤดูแล้งชนิดอื่นมาปลูกข้าวมากขึ้น เนื่องจากทำให้พวกเขามีรายได้มากขึ้นอย่างชัดเจน กระทั่งกลายเป็นห้วงเวลา “นาปรังระบอบ” ก่อนต้องหันกลับมาปลูกพืชชนิดอื่น ๆ ในฤดูแล้งเช่นที่เคยทำเมื่อโครงการจำนำข้าวถูกยกเลิก หรือถูกเปลี่ยนไปเป็นโครงการจำนำยั้งฉาง

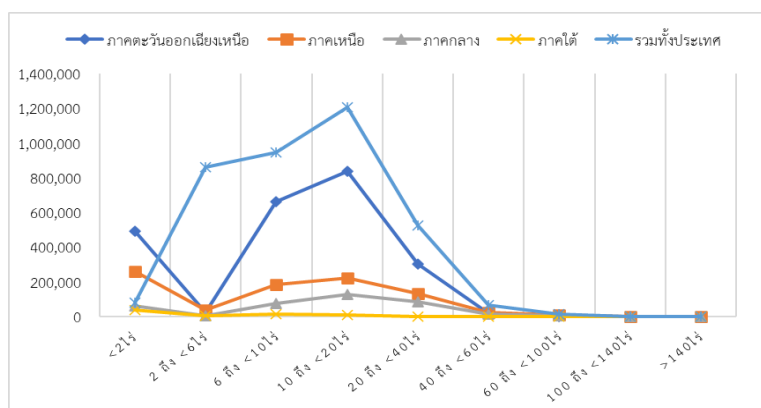
ขณะเดียวกันในความเป็นจริงชาวนาเองได้เรียนรู้ที่จะปรับตัวอยู่ตลอดเวลา ทั้งในแง่เทคนิควิธีการทำนาจากการดำเป็นหว่าน การนำเครื่องจักรเครื่องมือที่ทันสมัยมาใช้ การปรับพื้นที่นา การรวมกลุ่มกันทำเกษตรปลอดภัยระดับเป็นเกษตรอินทรีย์ รวมถึงการแสวงหาทางเลือกใหม่อื่น ๆ ในการสร้างรายได้และโอกาสในการพัฒนาคุณภาพชีวิตเพิ่มเติมให้กับครอบครัว ไม่เว้นแม้การปรับตัวเข้าหาเพื่อหิยบฉวยใช้ประโยชน์จากนโยบายหรือโครงการภาครัฐที่ลงมาให้การสนับสนุน ขณะเดียวกันกับลักษณะทางด้านประชากร ครอบครัวสภาพการถือครองที่ดิน และการทำมาหากินก็เปลี่ยนแปลงไปด้วยเช่นกัน โดยที่การเปลี่ยนแปลงและปรับตัวของชาวนาดังกล่าว มิได้ยึดติดอยู่กับการมีหรือไม่มีโครงการจำนำข้าวแต่อย่างใด

นอกจากนี้ ในสภาพความเป็นจริงที่นาของชุมชนหลาย ๆ แห่งมักตั้งอยู่ในภูมินิเวศที่หลากหลาย อันเป็นลักษณะเด่นของภูมิประเทศแบบโคกสลัปล่อง และภูมิประเทศแบบที่ราบลุ่มน้ำของภาคอีสาน โดยข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เกษตรกรที่ทำนาในพื้นที่ต่าง ๆ ทั้งในแอ่งอุดร-สกลนคร และแอ่งโคราช-อุบล รวมถึงผู้ที่เกี่ยวข้อง สามารถสรุปให้เห็นความเปลี่ยนแปลงในประเด็นต่าง ๆ ในเบื้องต้น ดังต่อไปนี้

1) ลักษณะทางด้านประชากร ครอบครัว และขนาดที่ดินถือครองของชาวนา

ข้อมูลที่ได้จากการลงสัมภาษณ์ครอบครัวชาวนาในพื้นที่ต่าง ๆ พบว่า ปัจจุบัน ครอบครัวชาวนาในภาคอีสานเริ่มมีลักษณะเป็นครอบครัวเดี่ยวมากขึ้น และสมาชิกในครอบครัวส่วนใหญ่ซึ่งเป็นคนหนุ่มสาววัยแรงงานมักออกไปทำงานอยู่นอกภาคเกษตร ทำให้กลุ่มประชากรที่มีอายุมากกว่าต้องทำหน้าที่รับผิดชอบในการทำนา และหลายกรณีมักเป็นหน้าที่ที่ควบคู่ไปกับการเลี้ยงหลาน อันเป็นลักษณะของ “ครอบครัวแห่วงกลาง” ตามคำเรียกของ ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ (“...ชี้โจทย์ “ทางเลือกของชาวนารายย่อย”...,” 2016, ย่อหน้าที่ 5) การทำนากลายเป็นกิจกรรมทางด้านเศรษฐกิจของผู้มีอายุมากกว่า 40 ปี ขึ้นไป โดยในปีการผลิต 2558/2559 เกษตรกรมีอายุเฉลี่ย 56 ปี และผู้ที่มีอายุ 65 ปีขึ้นไปมีสัดส่วนร้อยละ 12.48 ของประชากรภาคเกษตรทั้งหมด (สำนักวิจัยเศรษฐกิจการเกษตร, 2560)

ขณะที่การออกไปทำงานนอกภาคเกษตรของสมาชิกในครัวเรือนของชาวนาซึ่งกลายเป็นเรื่องปกติสามารถถือเป็นการปรับตัวเพื่อสร้างทางเลือกในการสร้างรายได้ของครอบครัว ในเวลาเดียวกัน ก็ช่วยลดความเสี่ยงจากความผันผวนทางด้านราคาของข้าวและผลิตผลทางการเกษตร ตลอดจนความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อมและภัยจากธรรมชาติ โดยชาวนาในบางพื้นที่ยืนยันว่า ฐานทรัพยากรธรรมชาติและการทำนาเพียงอย่างเดียวอาจไม่เพียงพอสำหรับหล่อเลี้ยงชีวิตของสมาชิกชุมชนได้ หากลูกหลานทั้งหมดที่เดินทางไปทำงานในเมืองใหญ่กลับมาใช้ชีวิตทำนาและทำมาหากินอยู่ในพื้นที่



แผนภาพที่ 14: ขนาดเนื้อที่ปลูกข้าวของครัวเรือนเกษตรกรในปีการผลิตนาปี 2559/60 (หน่วย : ครัวเรือน)

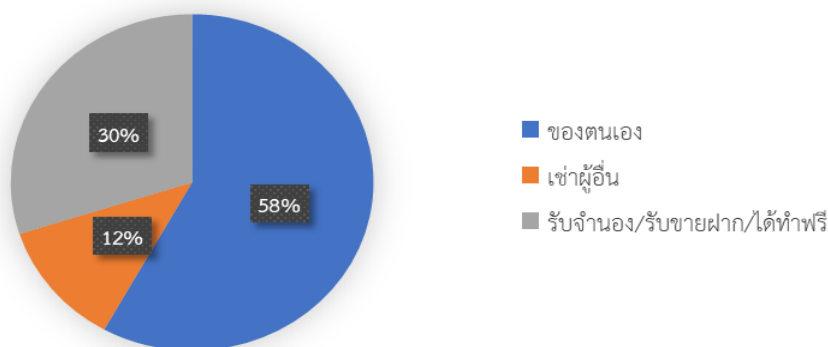
ที่มา : จากข้อมูลการผลิตสินค้าเกษตร: ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปี (ปี 2551/52 ถึง 2559/60), โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561ค, สืบค้นจาก <http://www.oae.go.th/view/1/ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปี/TH-TH>.

ในด้านการถือครองที่ดิน ข้อมูลของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร (2561ค) ระบุว่า ในฤดูกาลผลิตข้าวนาปี 2559/2560 ชาวนาในภาคอีสานร้อยละ 35.65 ทำนาในพื้นที่ขนาด 10 ไร่ต่อครัวเรือน ถึ้นน้อยกว่า 20 ไร่ต่อครัวเรือน อย่างไรก็ตาม ส่วนใหญ่ประมาณร้อยละ 50 ทำนาในพื้นที่ขนาดน้อยกว่า 10 ไร่ต่อครัวเรือน และจำนวนมากถึงร้อยละ 20.96 ทำนาในพื้นที่น้อยกว่า 2 ไร่

การสัมภาษณ์ชาวนาในหลายพื้นที่พบปรากฏการณ์ที่น่าสนใจเกี่ยวกับขนาดพื้นที่ทำนาของชาวนาอีสานในอีกรูปแบบหนึ่ง กล่าวคือ การที่ลูกหลานชาวนาจำนวนหนึ่งเดินทางไปทำงานอยู่นอกภาคเกษตรทั้งในลักษณะถาวรหรืออาจกลับคืนมาเป็นชาวนาอีกครั้งในอนาคต แต่คนเหล่านี้ก็จะได้รับแบ่งที่นาส่วนหนึ่งเป็นมรดกจากพ่อแม่ด้วย อย่างไรก็ตาม ในขณะที่ส่วนใหญ่ไม่ได้กลับมาทำนาก็จะมอบสิทธิการทำนาในที่ดินของตนเองแก่พี่น้องที่ยึดอาชีพทำนาและทำหน้าที่เลี้ยงดูพ่อแม่อยู่ในชุมชน โดยไม่คิดค่าเช่าหรือได้รับข้าวสำหรับ

การบริโภคของตนเองเป็นสิ่งตอบแทนเท่านั้น นั่นหมายความว่า ชาวนาจำนวนหนึ่งยังคงทำนาในพื้นที่ขนาดเท่ากับ ๆ คนรุ่นพ่อแม่ เนื่องจากได้รับมอบสิทธิในการทำกินในที่ดินของญาติพี่น้องด้วยนั่นเอง

ข้อมูลสถิติการเกษตรของประเทศไทย (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561ก: น. 180-182) น่าจะช่วยให้ยืนยันถึงลักษณะการถือครองที่ดินและการทำประโยชน์ที่กล่าวถึงข้างต้นได้ระดับหนึ่ง โดยในปี 2559 พื้นที่ใช้ประโยชน์ทางการเกษตรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจำนวนประมาณ 37.1 ล้านไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 58 ของพื้นที่ทำเกษตรทั้งหมดจำนวน 63.9 ล้านไร่ เป็นพื้นที่เกษตรกรรมถือครองเป็นเจ้าของเอง ส่วนที่เหลือประมาณ 26.9 ล้านไร่ หรือร้อยละ 42 เป็นพื้นที่ทำการเกษตรในรูปแบบของการเช่า และรับจ้าง/รับขายฝาก/ได้ทำฟรี ซึ่งมีจำนวนประมาณ 7.7 ล้านไร่ และ 19.1 ล้านไร่ ตามลำดับ



แผนภาพที่ 15: สัดส่วนลักษณะการถือครองที่ดินทางการเกษตร ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ปี 2559
ที่มา: จาก สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปี 2560, โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561ก, กรุงเทพฯ: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, น. 180-181.

ตารางที่ 18: ลักษณะการถือครองที่ดินทางการเกษตรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รายจังหวัด ปี 2559

จังหวัด	ของตนเอง	เนื้อที่ของคนอื่น			เนื้อที่ทั้งหมด
		เช่าผู้อื่น	รับจ้าง/ รับขายฝาก/ ได้ทำฟรี	รวม	
เลย	945,601	296,229	1,472,117	1,768,345	2,713,944
หนองบัวลำภู	704,157	137,247	846,310	983,557	1,687,713
อุดรธานี	2,215,884	478,048	1,175,234	1,653,282	3,869,166
หนองคาย	935,304	29,172	578,759	607,931	1,543,235
บึงกาฬ	383,981	12,986	861,345	874,331	1,258,312
สกลนคร	1,212,219	290,763	1,596,875	1,887,638	3,099,858
นครพนม	1,571,853	90,478	238,987	329,465	1,901,318
มุกดาหาร	721,178	87,503	480,515	568,019	1,289,197
ยโสธร	1,094,775	115,343	508,334	623,677	1,718,452
อำนาจเจริญ	1,057,807	101,169	294,079	395,247	1,453,055
อุบลราชธานี	3,278,374	402,557	1,683,813	2,086,369	5,364,743
ศรีสะเกษ	2,355,066	265,657	1,447,524	1,713,181	4,068,247
สุรินทร์	2,416,666	621,128	1,169,670	1,790,798	4,207,464
บุรีรัมย์	2,369,721	634,887	1,384,059	2,018,946	4,388,667

จังหวัด	ของตนเอง	เนื้อที่ของคนอื่น			เนื้อที่ทั้งหมด
		เช่าผู้อื่น	รับจ้างนong/ รับขายฝาก/ ได้ทำฟรี	รวม	
มหาสารคาม	2,332,470	180,612	305,998	486,610	2,819,080
ร้อยเอ็ด	2,665,124	342,578	709,182	1,051,760	3,716,884
กาฬสินธุ์	2,015,932	324,157	493,179	817,337	2,833,269
ขอนแก่น	3,173,985	180,005	864,812	1,044,818	4,218,803
ชัยภูมิ	1,709,984	399,111	1,219,026	1,618,137	3,328,122
นครราชสีมา	3,924,019	2,668,297	1,793,977	4,462,274	8,386,293
รวม	37,084,100	7,657,927	19,123,795	26,781,722	63,865,822

ที่มา: จาก สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปี 2560, โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561ก, กรุงเทพฯ:
สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, น. 180-181.

2) เทคนิควิธีการทำนา และการจัดการแรงงาน

ภาพรวมวิธีการทำนาของชาวนาอีสานเปลี่ยนจากนาดำเป็นนาหว่านมากขึ้นในหลาย ๆ หมู่บ้านที่ผู้ศึกษาลงพื้นที่ พบว่า ชาวนาอีสานเลือกทำนาด้วยวิธีการหว่านมากกว่าดำในสัดส่วนประมาณ 60 : 40 เนื่องจากการทำนาหว่านใช้แรงงานและเวลาน้อยกว่าการทำนาดำ และเปลี่ยนมาใช้รถไถนึ่งขับเคลื่อนตามที่ดินมีใช้กันมาตั้งแต่ประมาณ 20 - 30 ปีที่แล้ว ตามสภาวะที่แรงงานในภาคการทำนาลดลงอย่างต่อเนื่อง โดยส่วนใหญ่ใช้วิธีการหว่านแห้งที่ต้องไถแล้วจึงปักพร้อมทั้งหว่านเมล็ดพันธุ์ไปพร้อมกัน พร้อมทั้งมีการนำเทคนิคบางอย่างมาใช้ เช่น การปรับช่วงเวลาของการเริ่มต้นการไถหว่านให้เร็วขึ้น หรือการกำจัดวัชพืชด้วยการตัดพร้อมกับต้นข้าวด้วยเครื่องตัดหญ้า เพื่อให้ต้นข้าวที่เจริญเติบโตได้เร็วกว่าแต่ใบขึ้นใหม่ส่วนหญ้าจะถูกน้ำท่วมตาย เป็นต้น ในขณะที่การเก็บเกี่ยวก็เปลี่ยนเป็นการใช้รถเกี่ยวแทนคนเกี่ยวมากขึ้นเช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตาม การเลือกทำนาวิธีการหว่านหรือดำ การเกี่ยวข้าวด้วยรถหรือคน ขึ้นอยู่กับหลาย ๆ ปัจจัย เช่น สภาพพื้นที่ ฤดูกาลที่เปลี่ยนแปลงและคาดเดายากขึ้น ขนาดเนื้อที่นา การจัดการแรงงานของชาวนาแต่ละราย และอื่น ๆ

ทั้งนี้ ข้อมูลของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร ระบุว่า สัดส่วนของพื้นที่ทำนาดำในภาคอีสานลดลงจากร้อยละ 61 ในปี 2551/2552 เหลือร้อยละ 31 ในปี 2559/2560 สวนทางกับพื้นที่ทำนาหว่านที่มีสัดส่วนเพิ่มมากขึ้นจากร้อยละ 39 ในปี 2551/2552 เป็นร้อยละ 67 ในปี 2559/2560 ในจำนวนนี้ส่วนใหญ่เน้นหว่านแบบแห้ง (หว่านสารวย) ทั้งนี้ ชาวนาส่วนมากสามารถใช้แรงงานภายในครัวเรือนทำการหว่านข้าวได้ แต่ก็มีไม่น้อยเช่นกันที่ใช้วิธีการจ้างหว่านด้วยเครื่องพ่นในอัตราไร่ละ 80 - 100 บาท และปัจจุบันยังมีการทำนาหยอดโดยใช้เครื่องหยอดเมล็ดพันธุ์ในบางพื้นที่ ซึ่งสามารถช่วยลดปริมาณการใช้เมล็ดพันธุ์ข้าวลงได้มาก และพบว่ามีสัดส่วนประมาณร้อยละ 2 ของพื้นที่ทำนาในภาคอีสาน

แม้การดำนาได้รับความนิยมน้อยลงแต่ก็ยังคงมีความจำเป็นสำหรับชาวนาในบางพื้นที่ที่อาจอยู่ในที่ลุ่มหรือมีพื้นที่ทำนาจำนวนน้อย และข้อมูลจากการสัมภาษณ์ยืนยันว่า ชาวนาอีสานส่วนใหญ่ใช้วิธีการจ้างแรงงานดำนาแทนการแลกเปลี่ยนแรงงานระหว่างกัน ทั้งนี้ ค่าจ้างดำนามีอัตราประมาณ 300 - 350 บาทต่อคนต่อวันแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ และมักต้องจ้างถอดกล้าด้วยในราคาเท่า ๆ กัน โดยผู้ว่าจ้างต้องรับผิดชอบเลี้ยงอาหารกลางวันและอาหารว่าง ขณะเดียวกัน ยังพบการใช้รถดำนาในลักษณะที่เป็นกิจการรับจ้างในพื้นที่นาในเขตชลประทานบางแห่งด้วย โดยคิดค่าจ้างดำรวมค่าเพาะต้นกล้าไร่ละ 1,200 บาท กรณีเจ้าของนาเป็นผู้

จัดหาพันธุ์ข้าว หรือไร่ละ 1,400 บาท กรณีที่ชาวนาเป็นผู้จัดหาพันธุ์ข้าวเอง ซึ่งอาจเป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีนัยสำคัญประการหนึ่งของการทำนาในอนาคต ภายใต้เงื่อนไขที่แรงงานในภาคการทำนามีแนวโน้มลดลงอย่างต่อเนื่อง แม้ว่าการใช้รถดำนาจะยังมีข้อจำกัดสำหรับการใช้ในพื้นที่ที่ไม่สามารถบริหารจัดการน้ำได้หรือแม้ในพื้นที่มีน้ำมาก

ส่วนการเก็บเกี่ยวผลผลิตข้าวด้วยคนนั้นถูกแทนที่รถเกี่ยวข้าวมาระยะหนึ่งแล้วในพื้นที่ทำนาส่วนใหญ่ เฉพาะในจังหวัดอุบลราชธานีซึ่งมีพื้นที่ทำนาในปีเพาะปลูก 2561/2562 ประมาณ 4.21 ล้านไร่ พบว่า มีรถเกี่ยวหวดข้าวในพื้นที่จำนวน 3,288 คัน (สำนักงานเกษตรจังหวัดอุบลราชธานี, 2561) แต่ก็ยังไม่เพียงพอสำหรับความต้องการใช้เนื่องจากมีปริมาณข้าวพร้อมเกี่ยวพร้อม ๆ กันในช่วงเดือนพฤศจิกายน ทำให้ต้องใช้บริการรถเกี่ยวข้าวรับจ้างที่ส่วนใหญ่เดินทางมาจากภาคกลางในช่วงดังกล่าว โดยจะคิดค่าจ้างเกี่ยวในอัตราประมาณ 600 - 800 บาทต่อไร่ ขึ้นอยู่กับสภาพพื้นที่และความยากง่ายของการทำงาน และค่าจ้างอาจสูงกว่านี้หากเจ้าของนาต้องการให้รถเกี่ยวลัดคิวมาเกี่ยวข้าวของตนก่อน

สำหรับการเกี่ยวข้าวด้วยแรงงานคนส่วนใหญ่ก็เป็นไปในรูปแบบของการจ้างเช่นเดียวกัน โดยมีอัตราค่าจ้างเป็นรายวัน ๆ ละ 300 - 350 บาทต่อคนต่อวัน ซึ่งเทียบเท่ากับค่าจ้างแรงงานขั้นต่ำเป็นอย่างน้อยหรือสูงกว่าในหลาย ๆ พื้นที่ และส่วนใหญ่เจ้าของนาหรือผู้ว่าจ้างต้องจัดหาอาหารกลางวันและน้ำดื่มไว้บริการผู้รับจ้างเกี่ยวข้าวด้วย

สามารถกล่าวได้ว่า การทำนาของคนอีสานในปัจจุบันมีการลงทุนที่ต้องอาศัยเครื่องจักรและการจ้างแรงงานเป็นสำคัญ เช่น การไถพร้อมบ่นในอัตราไร่ละ 500 - 700 บาท การหว่านด้วยเครื่องพ่นไร่ละ 80- 100 บาท การพ่นสารเคมีฆ่าหญ้าถึงละ 200 บาท หรือการเกี่ยวด้วยรถเกี่ยวข้าวไร่ละ 600 - 800 บาท เป็นต้น ในขณะที่ราคาผลผลิตข้าวผันผวนไม่มีความแน่นอน ซึ่งในด้านหนึ่งส่งผลให้ชาวนาจำนวนมากตกอยู่ในวังวนของหนี้สิน โดยหลายคนกู้เงินลงทุนจากทั้งธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) สหกรณ์การเกษตร และกองทุนหมู่บ้าน และต้องจ่ายหนี้หมุนเวียนในลักษณะกู้จากแหล่งหนึ่งไปจ่ายอีกแหล่งหนึ่งไม่มีที่สิ้นสุด รวมทั้งพบว่า มีการจ้างไถหรือซื้อปัจจัยการผลิตด้วยเงินเชื่อไว้ก่อนจะจ่ายเงินจริงหลังสิ้นสุดฤดูกาลทำ

ภาวะของการขาดแคลนแรงงานในภาคการเกษตรและการทำนา ซึ่งในด้านหนึ่งเป็นผลจากการเคลื่อนย้ายกำลังคนวัยทำงานที่เป็นลูกหลานของชาวนาออกจากพื้นที่ ทำให้เครื่องจักรเครื่องมือสมัยใหม่ที่สามารถทำงานได้เร็วกว่าถูกนำมาใช้ทดแทนและได้รับความนิยมใช้แพร่หลายมากขึ้น เช่น รถไถนึ่งซับ (รถไถส้อม หรือรถส้อม) เครื่องปั่นดิน เครื่องพ่นหว่านข้าว และรถเกี่ยวข้าว เป็นต้น ในหมู่บ้านต่าง ๆ จึงเกิดมีชาวนาบางคนลงทุนซื้อเครื่องมือเหล่านี้ เพื่อทำกิจการรับจ้างทำนาทั้งในพื้นที่ของตนเองและใกล้เคียง

นอกจากนี้ ชาวนาส่วนใหญ่จะใช้เทคโนโลยีเพิ่มผลผลิตในปริมาณมากบ้างน้อยบ้างแตกต่างกันออกไป โดยทั่วไปในการทำนาปีจะใช้ปุ๋ยคอก (ขี้วัว/ควาย หรือ “ฝุ่น”) และเสริมด้วยการใช้ปุ๋ยเคมีในอัตราประมาณครึ่งถึงหนึ่งกระสอบ (25 - 50 กิโลกรัม) ต่อไร่ อย่างไรก็ตาม ในหลายพื้นที่หันมาใช้ปุ๋ยเคมีเพียงอย่างเดียวเนื่องจากไม่ได้เลี้ยงวัวควายไว้ใช้งานแล้วนั่นเอง นอกจากนี้ ยังพบการใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืชอย่างแพร่หลาย เช่น ยาฆ่าหญ้า ในหลายพื้นที่ที่เปลี่ยนการทำนามาใช้วิธีการหว่าน อย่างไรก็ตาม ชาวนาในหลายพื้นที่ก็ยังคงยืนยันยึดเลือกที่จะไม่ใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืชเลย เนื่องจากมีข้อกังวลในเรื่องความปลอดภัยทางด้านสุขภาพของตนเอง โดยเฉพาะในพื้นที่ภาคอีสานตอนบนและกรณีที่เป็นการทำนาสำหรับการบริโภค

ประมาณการว่า การใช้ปุ๋ยเคมีของเกษตรกรในภาคอีสานน่าจะเริ่มต้นในช่วงทศวรรษ 2510 - ทศวรรษ 2520 ในเวลาใกล้เคียงกับการส่งเสริมการปลูกข้าวพันธุ์ใหม่แทนพันธุ์พืชพื้นเมืองแก่เกษตรกร (สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2546: น. 283) กระทั่งการสำรวจในปี 2527/2528 และ 2530/2531 ในลุ่มน้ำชีและลุ่มน้ำมูล พบว่า มีครัวเรือนเกษตรกรอีสานใช้ปุ๋ยเคมีร้อยละ 77.8 และ 91.3 ตามลำดับ (เพ็งอ้อ, น. 288) ขณะที่ข้อมูล

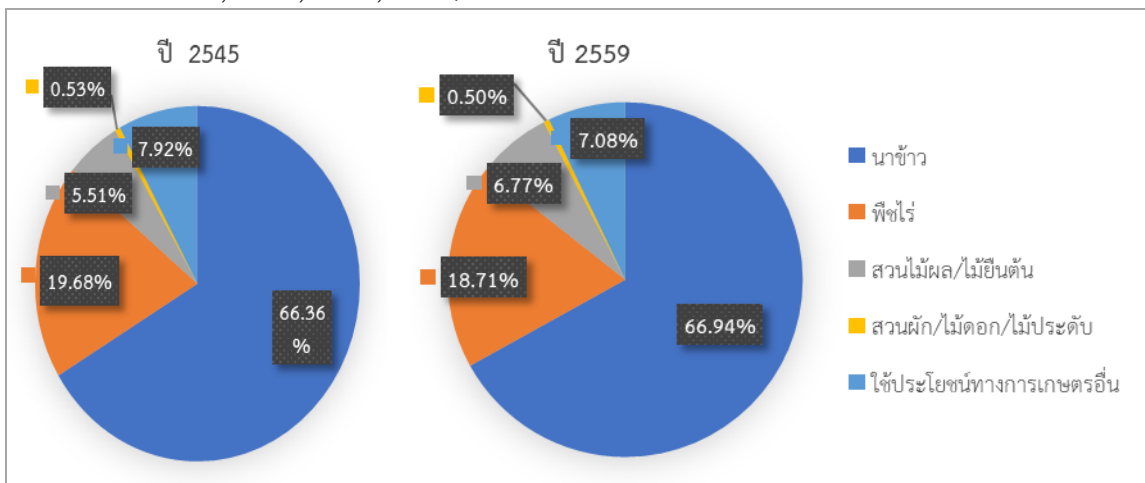
กชช. 2 ค. ของกรมพัฒนาชุมชน ระบุว่า ในปี 2540 เกษตรกรในภาคอีสานถึงร้อยละ 99.3 ใช้ปุ๋ยเคมีในการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร (อ้างอิงใน สุวิทย์ ธีรศาสตร์, เฟิงอั้ง)

ข้อมูลของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร (2561ค) ระบุว่า ในปีการผลิตข้าวนาปี 2559/2560 ชาวนาในภาคอีสานใช้ปุ๋ยเคมีทั้งสิ้นประมาณ 8.84 แสนตัน โดยใช้ปุ๋ยเคมีอัตรา 25.83 กิโลกรัมต่อไร่ (คำนวณเฉพาะพื้นที่ที่ใส่ปุ๋ย) ซึ่งต่ำกว่าอัตราการใส่ปุ๋ยเคมีในภาคเหนือ ภาคกลาง และภาคใต้ ที่มีการใช้ในอัตรา 31.86, 42.68 และ 33.12 กิโลกรัมต่อไร่ ตามลำดับ และพื้นที่เพาะปลูกข้าวนาปีส่วนใหญ่ประมาณร้อยละ 93.58 ใช้ปุ๋ยเคมี ส่วนในการทำนาปรังจะมีอัตราการใส่ปุ๋ยเคมีมากกว่าเกือบ 2 เท่า กล่าวคือ ในปีการผลิตข้าวนาปี 2560 ชาวนาภาคอีสานมีอัตราการใส่ปุ๋ยเคมี 47.61 กิโลกรัมต่อไร่ คิดเป็นปริมาณทั้งสิ้น 66,287 ตัน และพื้นที่เพาะปลูกข้าวนาปีเกือบทั้งหมด หรือร้อยละ 98.47 ใช้ปุ๋ยเคมี (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561ง)

3) พื้นที่นา และผลผลิตข้าว

ชุมชนอีสานส่วนใหญ่สามารถเปลี่ยนสถานะของตนเองจากที่ไม่สามารถผลิตข้าวได้เพียงพอสำหรับการบริโภคภายในชุมชน กลายเป็นแหล่งปลูกข้าวเป็นสินค้าเพื่อจำหน่ายเป็นรายได้ โดยชาวบ้านที่ให้สัมภาษณ์ส่วนหนึ่งเชื่อว่า เป็นผลเนื่องจากการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าว อันเนื่องมาจากการมีเครื่องจักรเครื่องมือสมัยใหม่ นับตั้งแต่การมีรถไถเดินตามแทนการใช้ควายไถนา และยังสามารถตัดแปลงต่อพ่วงเห็นรถขนถ่ายปัจจัยการผลิตเข้าสู่ที่นาและนำผลผลิตข้าวออกจากที่นาได้ด้วย ตลอดจนการพัฒนาถนนหนทางและการคมนาคมที่สะดวกมากขึ้น รวมถึงการเข้ามาของปุ๋ยเคมี เป็นต้น

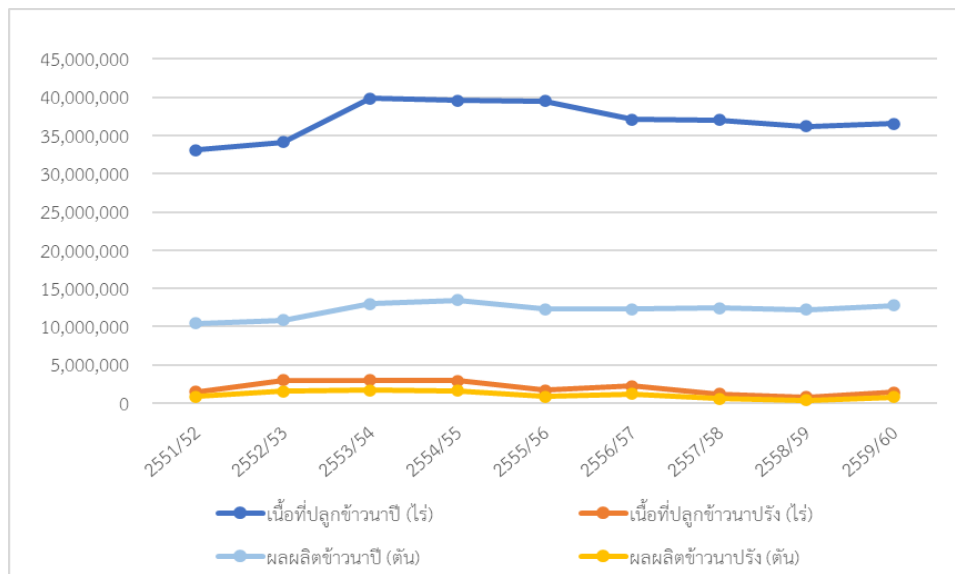
พื้นที่นาในภาคอีสานขยายตัวเพิ่มขึ้นจากราว 15 ล้านไร่ ในช่วงต้น พ.ศ. 2500 (ซึ่งประเทศไทยเริ่มประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1) เป็นประมาณ 35 ล้านไร่ ในช่วงต้นทศวรรษ 2520 หรือเพิ่มขึ้นประมาณ 20 ล้านไร่ ภายในระยะเวลาประมาณ 20 ปี ซึ่งสอดคล้องกับการขยายตัวของพื้นที่เกษตรกรรมอื่นที่ล้วนเป็นไปในทิศทางที่เพิ่มขึ้น (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร อ้างถึงใน สุวิทย์ ธีรศาสตร์, อ้างแล้ว: น. 240) กระทั่ง ในปี 2545 พื้นที่นาได้เพิ่มขึ้นไปสูงถึง 42.80 ล้านไร่ และปรับตัวลดลงเพียงเล็กน้อย (เฉลี่ยประมาณ 3 พันกว่าไร่ต่อปี รวมเป็นประมาณ 4.71 หมื่นไร่ ในรอบ 15ปี) คงเหลือ 42.75 ล้านไร่ในปี 2559 คิดเป็นร้อยละ 66.94 ของพื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมดภายในภาค และคิดเป็นร้อยละ 61.11 ของพื้นที่นาทั่วประเทศ อย่างไรก็ตาม เมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่เกษตรกรรมอื่น พื้นที่นาในภาคอีสานกลับมีสัดส่วนเพิ่มขึ้นเล็กน้อยจากร้อยละ 66.36 เป็นร้อยละ 66.94 ในช่วงสองปีที่กล่าวข้างต้น (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561ก: 171และ 174; 2556; 2557; 2558)



แผนภาพที่ 16: เปรียบเทียบพื้นที่นา กับพื้นที่เกษตรกรรมอื่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในปี 2545 และ 2559 ที่มา: ข้อมูลจากสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร

ในขณะที่พื้นที่เพาะปลูกข้าวจริงในภาคอีสานมีจำนวนทั้งสิ้นประมาณ 34.53 ล้านไร่ (รวมพื้นที่นาปี และนาปรังซึ่งส่วนใหญ่ใช้พื้นที่ทับซ้อนอยู่ในบางส่วนของพื้นที่นาปี) ในปีการผลิต 2551/2552 จำแนกเป็นพื้นที่เพาะปลูกข้าวนาปี 33.07 ล้านไร่ และพื้นที่เพาะปลูกข้าวนาปรัง (ปีการผลิต 2552) 1.46 ล้านไร่ พื้นที่ปลูกข้าวรวมได้เพิ่มขึ้นสูงสุดเป็นประมาณ 42.8 ล้านไร่ ในปีการผลิต 2553/2554 ซึ่งเป็นปีแรกที่รัฐบาลนางสาว ยิ่งลักษณ์ ชินวัตร นำนโยบายจํานําข้าวมาใช้ จำแนกเป็นพื้นที่ปลูกข้าวนาปี 39.84 ล้านไร่ และพื้นที่ปลูกข้าวนาปรัง (ปีการผลิต 2554) 3.03 ล้านไร่ ก่อนที่พื้นที่เพาะปลูกข้าวรวมกันจะปรับตัวลดลงเหลือประมาณ 38.21 และ 36.98 ล้านไร่ ในปีการผลิต 2557/2558 และ 2558/2559 ตามลำดับ โดยพื้นที่ข้าวนาปรังลดลงเหลือเพียง 0.79 ล้านไร่ ในปีการผลิต 2559 ขณะที่ข้อมูลล่าสุดในปีการผลิต 2559/60 มีพื้นที่เพาะปลูกข้าวในภาคอีสานทั้งหมด 36.57 ล้านไร่ จำแนกเป็นพื้นที่ปลูกข้าวนาปี 36.57 ล้านไร่ และพื้นที่ปลูกข้าวนาปรัง (ปีการผลิต 2560) 1.41 ล้านไร่ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561ค; 2561ง)

การเคลื่อนไหวเพิ่มขึ้นและลดลงของพื้นที่ปลูกข้าวในภาคอีสานระหว่าง 34 – 43 ล้านไร่ อาจสะท้อนคล่องตัวกับกลไกทางด้านราคาของข้าวเปลือก รวมถึงเงื่อนไขทางด้านสภาพแวดล้อม หรือภาวะน้ำท่วมน้ำแล้งที่เกิดขึ้นและส่งผลกระทบต่อในระดับพื้นที่



แผนภาพที่ 17: พื้นที่เพาะปลูกและผลผลิตข้าวนาปีและข้าวนาปรังในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตั้งแต่ปีการผลิต 2551/52 ถึง 2559/60

ที่มา : จาก ข้อมูลการผลิตสินค้าเกษตร: ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปี (ปี 2551/52 ถึง 2559/60), โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561ค, สืบค้นจาก <http://www.oae.go.th/view/1/ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปี/TH-TH>. และ ข้อมูลการผลิตสินค้าเกษตร: ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปรัง (ปี 2551 ถึง 2560), โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561ง, สืบค้นจาก <http://www.oae.go.th/view/1/ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปรัง/TH-TH>.

หมายเหตุ : ผู้ศึกษาปรับปีการผลิตข้าวนาปรัง 2552 เป็นปีการผลิต 2551/52 และปีอื่น ๆ ตามลำดับ

นอกจากการเพิ่มขึ้นและเริ่มปรับตัวลดลงเล็กน้อยของพื้นที่ทำนาที่กล่าวแล้ว ชาวนาในภาคอีสานจำนวนมากนิยมไถปรับที่นา ซึ่งแม้จะไม่แน่ชัดนักว่าการไถปรับขยายรวมแปลงนาในภาคอีสานเกิดขึ้นในช่วงใด แต่ข้อมูลที่ได้จากชาวนาหลายรายยืนยันว่า “การรื้อคันไถ” เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องในลักษณะค่อยเป็นค่อยไปตั้งแต่ 10 - 20 ปีมาแล้ว เนื่องจากเริ่มมีเครื่องจักรโดยเฉพาะรถไถขนาดใหญ่ในพื้นที่ การปรับขยายรวมแปลงนาทำให้ได้เนื้อที่นาเพิ่มขึ้นอันหมายถึง โอกาสในการเพิ่มผลผลิตข้าว ชาวนาค้นหาหนึ่งยกตัวอย่าง

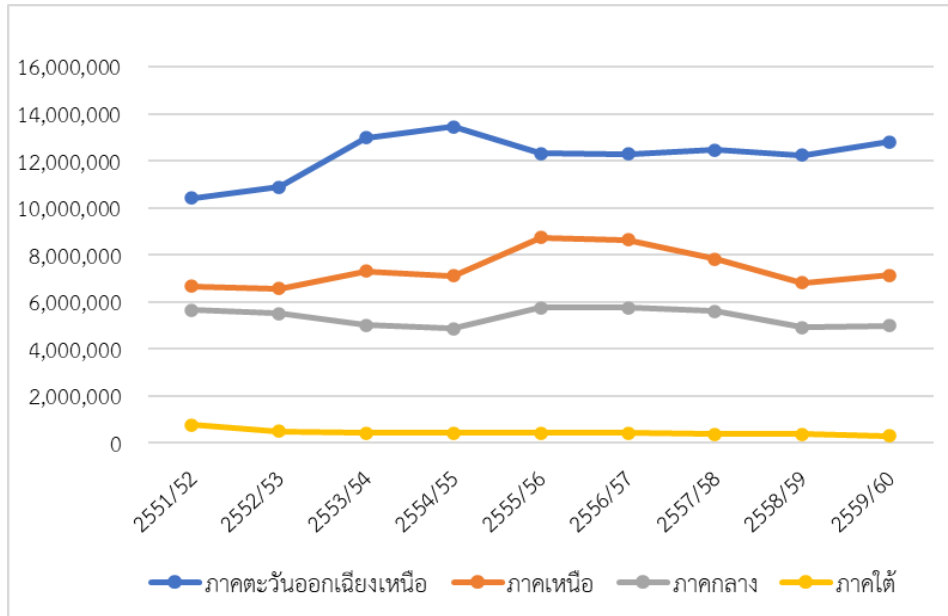
กรณีของตนเองว่า ได้ไปปรับที่นาแปลงขนาดเล็กจากที่เคยมีมากกว่า 20 แปลง ให้เป็นแปลงใหญ่เหลือเพียงประมาณ 10 แปลง เท่านั้น พร้อมกับเปรียบเทียบให้เห็นภาพว่า “คันไถหลาย คือจ้งมีแต่กระดุก เอาคันไถออก คือจ้งมีเนื้อหลายขึ้น” นอกจากนี้ การปรับที่นายังช่วยอำนวยความสะดวกให้เครื่องจักรขนาดใหญ่ (เช่น รถไถนา และรถเกี่ยวข้าว) สามารถทำงานในแปลงนาได้ง่ายขึ้นด้วยในปัจจุบัน

ในด้านผลผลิตข้าว ข้อมูลของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร ระบุว่า ชาวนาในภาคอีสานสามารถผลิตข้าวนาปีเพิ่มขึ้นจาก 10.4 ล้านตันในปี 2551/2552 เป็น 12.8 ล้านตัน ในปี 2559/2560 หรือคิดเป็นประมาณครึ่งหนึ่งของปริมาณผลผลิตข้าวนาปีทั้งประเทศในปีเดียวกัน และแม้ว่าผลผลิตเฉลี่ยต่อไร่จะน้อยกว่าภาคอื่น ๆ แต่ก็เพิ่มขึ้นจาก 315 กิโลกรัม ในปี 2551/2552 เป็น 350 กิโลกรัม ในปี 2559/2560 โดยมีพื้นที่เพาะปลูกข้าวนาปีในฤดูการผลิตปี 2559/2560 ประมาณ 36.7 ล้านไร่ ซึ่งเกินกว่าครึ่งหนึ่งของพื้นที่เพาะปลูกข้าวนาปีทั่วประเทศ อย่างไรก็ตาม หากย้อนกลับไปในปีการผลิต 2540/2541 พบว่า ผลผลิตข้าวนาปีเฉลี่ยต่อไร่ในพื้นที่ภาคอีสานมีเพียง 280 กิโลกรัมเท่านั้น (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2542 อ้างถึงใน สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์, 2546: น. 31)

ตารางที่ 19: การผลิตข้าวนาปีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตั้งแต่ปีการผลิต 2551/2552 ถึง 2559/2560

ฤดูกาลผลิต (ปี พ.ศ.)	เนื้อที่เพาะปลูก (ไร่)	เนื้อที่เก็บเกี่ยว (ไร่)	ผลผลิตรวม (ตัน)	ผลผลิตต่อไร่	
				เพาะปลูก (กก.)	เก็บเกี่ยว (กก.)
2551/52	33,071,286	31,082,257	10,419,639	315	335
2552/53	34,121,687	32,584,810	10,871,129	319	334
2553/54	39,841,420	36,720,691	12,984,135	326	354
2554/55	39,565,392	35,476,307	13,452,032	340	379
2555/56	39,487,220	33,852,006	12,303,561	312	363
2556/57	37,066,629	33,750,137	12,295,137	332	364
2557/58	37,030,335	34,793,705	12,467,579	337	358
2558/59	36,193,410	34,173,002	12,230,973	338	358
2559/60	36,574,140	35,286,040	12,800,343	350	363

ที่มา : จาก ข้อมูลการผลิตสินค้าเกษตร: ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปี (ปี 2551/52 ถึง 2559/60), โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561ค, สืบค้นจาก <http://www.oae.go.th/view/1/ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปี/TH-TH>.



แผนภาพที่ 18: ปริมาณผลผลิตข้าวนาปีรายภาค ตั้งแต่ปีการผลิต 2551/2552 ถึง 2559/2560 (หน่วย : ตัน)
ที่มา : ข้อมูลการผลิตสินค้าเกษตร: ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปี (ปี 2551/52 ถึง 2559/60), เฟิงอ้าง.

ส่วนการทำนาปรัง หรือ “นาปัง” ในภาคอีสาน อาจเรียกว่า “นาแล้ง” เป็นการทำนาในช่วงหน้าแล้ง ภายหลังจากเก็บเกี่ยวข้าวนาปีแล้วเสร็จ โดยจะเริ่มหว่านในช่วงปลายเดือนธันวาคม-มกราคม และเก็บเกี่ยวได้ในช่วงเดือนปลายเดือนเมษายน ทั้งนี้ อาจทำในพื้นที่ที่เคยทำนาปี หรือพื้นที่ทามที่มีน้ำท่วมไม่สามารถทำนาได้ผลในช่วงฤดูฝน แต่ต้องเป็นพื้นที่อยู่ไม่ไกลจากแหล่งน้ำธรรมชาติ หรือมีระบบส่งน้ำเข้าสู่ที่นาได้ ซึ่งพบว่า ยังมีพื้นที่ค่อนข้างน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับการทำนาปรังในภาคกลางและภาคเหนือ ทั้งนี้ น่าจะมีสาเหตุมาจากข้อจำกัดด้านแหล่งน้ำและการพัฒนาพื้นที่ชลประทาน โดยในปีการผลิต 2560 พบว่า มีพื้นที่ทำนาปรังในภาคอีสานจำนวน 1.4 ล้านไร่ ได้ผลผลิตจำนวน 0.77 ล้านตัน ซึ่งเป็นเพียงร้อยละ 11.59 ของผลผลิตข้าวนาปรังทั่วประเทศ อย่างไรก็ตาม น่าสังเกตว่า พื้นที่ทำนาปรังในภาคอีสานเคยเพิ่มขึ้นสูงถึงประมาณ 3 ล้านไร่ในปี 2553 และ 2554 ในจำนวนนี้เป็นที่นาในเขตชลประทานประมาณ 1.4 ล้าน (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561ง)

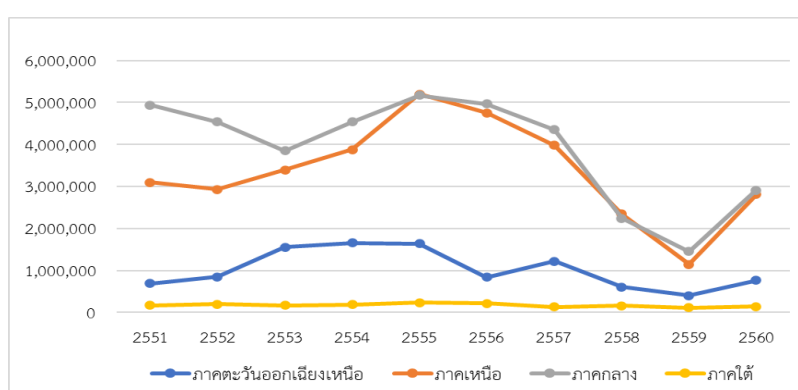
สำหรับบางหมู่บ้านในพื้นที่ทำนาตั้งอยู่ในเขตเสี่ยงน้ำท่วม นาปีสำหรับพวกเขาถือเป็น “นาเสี่ยงโชค” ที่ไม่มีความแน่นอน เนื่องจากไม่สามารถรู้ล่วงหน้าว่าปีนั้น ๆ น้ำจะท่วมหรือไม่ และเป็นเรื่องปกติที่พวกเขาสามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตนาปีได้แบบเต็มเม็ดเต็มหน่วยเพียง 1 ปี ในรอบประมาณ 3 ปี เท่านั้น การทำนาปรังในช่วงฤดูแล้งในพื้นที่ส่วนนี้จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งที่ช่วยทำให้ชุมชนมีข้าวเพียงพอสำหรับการบริโภคครบรอบปี

ตารางที่ 20: การผลิตข้าวนาปรังในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตั้งแต่ปีการผลิต 2551 - 2559

ฤดูกาลผลิต (ปี พ.ศ.)	เนื้อที่เพาะปลูก (ไร่)	เนื้อที่เก็บเกี่ยว (ไร่)	ผลผลิตรวม (ตัน)	ผลผลิตต่อไร่	
				เพาะปลูก (กก.)	เก็บเกี่ยว (กก.)
2551	1,263,292	1,261,067	693,115	549	550
2552	1,460,401	1,457,100	847,130	580	581
2553	3,024,086	2,887,146	1,553,270	514	538
2554	3,032,856	3,021,147	1,659,425	547	549

ฤดูกาลผลิต (ปี พ.ศ.)	เนื้อที่เพาะปลูก (ไร่)	เนื้อที่เก็บเกี่ยว (ไร่)	ผลผลิตรวม (ตัน)	ผลผลิตต่อไร่	
				เพาะปลูก (กก.)	เก็บเกี่ยว (กก.)
2555	2,946,744	2,928,843	1,638,381	556	559
2556	1,681,868	1,623,527	835,147	497	514
2557	2,266,838	2,249,080	1,215,358	536	540
2558	1,180,436	1,169,898	606,677	514	519
2559	785,755	776,887	399,933	509	515
2560	1,413,871	1,403,451	767,245	543	547

ที่มา : ข้อมูลการผลิตสินค้าเกษตร: ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปรัง (ปี 2551 ถึง 2560), โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561ง, สืบค้นจาก <http://www.oae.go.th/view/1/ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปรัง/TH-TH>.



แผนภาพที่ 19: ปริมาณผลผลิตข้าวนาปรังรายภาค ตั้งแต่ปีการผลิต 2551 – 2560 (หน่วย : ตัน)

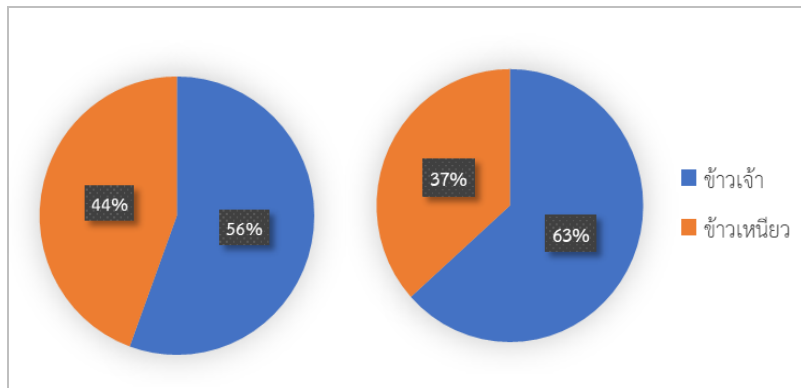
ที่มา : ข้อมูลการผลิตสินค้าเกษตร: ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปรัง (ปี 2551 ถึง 2560), เพ็ญอ้าง.

นอกจากนี้แล้ว ยังคงพบการปลูกข้าวไร่ในพื้นที่ภาคอีสานด้วย ธนาภรณ์ อธิปัญญากุล (2556) ซึ่งศึกษาการปลูกข้าวไร่ในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดเลย พบการปลูกข้าวไร่สองรูปแบบใหญ่ ได้แก่ 1) การปลูกเป็นพืชเสริมรายได้หลังฤดูการเก็บเกี่ยวอ้อย (ในพื้นที่จังหวัดขอนแก่น) โดยจะไถเตรียมดินเริ่มเพาะปลูกข้าวไร่ลงในพื้นที่ที่เคยปลูกอ้อยประมาณเดือนพฤษภาคม และสามารถเก็บเกี่ยวได้ในเดือนกันยายน 2) การปลูกสำหรับการบริโภคในครัวเรือน (ในพื้นที่จังหวัดเลย) ที่อาศัยพื้นที่เช่าหรือพื้นที่ที่ว่างจากการทำไร่ข้าวโพด ทั้งนี้ ในแต่ละพื้นที่ใช้ชนิดพันธุ์ข้าวพื้นเมืองและได้ผลผลิตแตกต่างกันออกไป โดยการทำข้าวไร่ในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นสามารถให้ผลผลิตเฉลี่ยเท่ากับ 304.23 กิโลกรัมต่อไร่ และเกษตรกรร้อยละ 70 ปลูกข้าวเหนียวพันธุ์สกลนคร อีกร้อยละ 30 เป็นพันธุ์ข้าวแม่จัน ส่วนการทำข้าวไร่ในจังหวัดเลยสามารถให้ผลผลิตเฉลี่ยเท่ากับ 288.43 กิโลกรัมต่อไร่ โดยเกษตรกรในจังหวัดเลยที่เป็นชาวไทยอีสานจะปลูกข้าวเหนียวพันธุ์ข้าวเกลี้ยงหรือข้าวหางปลาไหล ส่วนชาวเขาเผ่าม้ง ซึ่งบริโภคข้าวเจ้าเป็นหลัก นิยมปลูกข้าวเจ้าเปลือกขาวข้าวเจ้าเปลือกแดงและข้าวหอมม้ง เป็นต้น

1. ชนิด และพันธุ์ข้าว

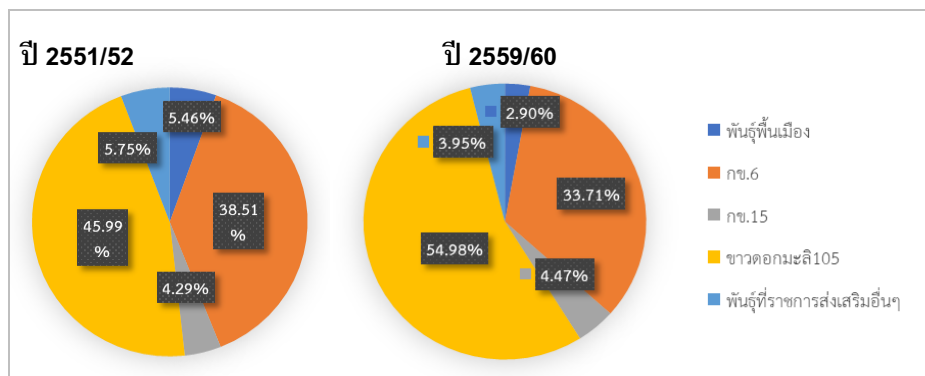
การเน้นผลิตข้าวเพื่อขายมากขึ้นทำให้สัดส่วนผลผลิตของข้าวเหนียวที่เป็นอาหารหลักของชาวอีสานลดลงอย่างต่อเนื่อง โดยส่วนใหญ่ผู้ที่มีที่นาจำนวนมากจะแบ่งพื้นที่สำหรับปลูกข้าวเหนียวไว้เพียงส่วนหนึ่งที่สามารถให้ผลผลิตเพียงพอสำหรับการบริโภคภายในรอบปีเท่านั้น ส่วนผู้ที่มีที่นาลน้อยก็อาจเลือกปลูกข้าวเหนียวเพียงอย่างเดียว อย่างไรก็ตาม ในบางพื้นที่เริ่มมีปรากฏการณ์ที่ชาวนาปลูกข้าวเจ้าเพื่อขายทั้งหมดจนกระทั่ง กลายเป็นชาวนาที่ต้องซื้อข้าวสำหรับบริโภคในครัวเรือน โดยพันธุ์ข้าวเจ้าที่นิยมนำมาปลูกในฤดูนา

ปี ได้แก่ ข้าวหอมมะลิ หรือข้าวขาวมะลิ 105 เนื่องจากสามารถขายได้ราคาดี ส่วนพันธุ์ข้าวเหนียวที่นิยมปลูกคือ ข้าว กข.6 ที่นุ่มและมีรสชาติดี ข้าวทั้งสองพันธุ์นี้ล้วนเป็นพันธุ์ข้าวที่ได้รับการส่งเสริมจากทางราชการ และชาวนาอีสานส่วนใหญ่ต้องซื้อพันธุ์ข้าวจากภายนอก โดยเฉพาะจากศูนย์ขยายพันธุ์ข้าวหรือร้านค้าภาคเอกชน ซึ่งในปีที่ผ่านมาซื้อขายกันกระสอบละ 650 บาท (25 กิโลกรัม หรือเท่ากับกิโลกรัมละ 26 บาท) แทนที่การเก็บเมล็ดพันธุ์หรือคัดเลือกพันธุ์ข้าวไว้เองดังเช่นในอดีต



แผนภาพที่ 20: เปรียบเทียบสัดส่วนผลผลิตข้าวนาปีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจำแนกตามชนิดประเภทข้าว (ปีการผลิต 2551/2552 และ 2559/2560)

ข้อมูลจากสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร (2561ค) ช่วยยืนยันให้เห็นชัดเจนว่า แม้ว่าปริมาณผลผลิตข้าวเหนียวในภาคอีสานจะเปลี่ยนแปลงไม่มากนัก แต่มีสัดส่วนผลผลิตลดลงจากร้อยละ 44 ในฤดูการผลิตข้าวนาปี 2551/2552 เหลือร้อยละ 37 ในฤดูกาลผลิตข้าวนาปี 2559/2560 เมื่อเปรียบเทียบกับข้าวเจ้าซึ่งมีสัดส่วนผลผลิตเพิ่มขึ้นจาก 56 เป็นร้อยละ 63 ในปีดังกล่าวข้างต้น ขณะที่ข้าวหอมมะลิ หรือข้าวขาวดอกมะลิ 105 ที่นิยมปลูกเพื่อขายมีผลผลิตเพิ่มจากประมาณ 4.8 ล้านตัน ในปี 2551/2552 เป็นราว 7 ล้านตันในปี 2559/2560 หรือเพิ่มขึ้นจากสัดส่วนร้อยละ 45 เป็นร้อยละ 56 เมื่อเปรียบเทียบกับพันธุ์ข้าวชนิดอื่น ส่วนข้าว กข.6 ซึ่งนิยมปลูกสำหรับการบริโภคมีผลผลิตปีละประมาณ 4 ล้านตัน ในขณะที่พันธุ์ข้าวพื้นเมืองมีผลผลิตลดลงจาก 0.57 ล้านตัน ในปี 2551/2552 เหลือ 0.37 ล้านตัน ในปี 2559/2560 หรือลดลงจากสัดส่วนร้อยละ 5.46 เหลือเพียงร้อยละ 2.8 เท่านั้น เมื่อเปรียบเทียบกับพันธุ์ข้าวที่ได้รับการส่งเสริมหน่วยงานของรัฐ ทั้งนี้เนื่องจากการกีดกันของพ่อค้าข้าวและโรงสีที่อ้างอิงตามความต้องการของตลาดค้าข้าว



แผนภาพที่ 21: สัดส่วนผลผลิตข้าวนาปีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจำแนกตามชนิดพันธุ์ข้าว (ปีการผลิต 2551/2552 และ 2559/2560)

ที่มา : ข้อมูลจากสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร

ข้อมูลจากสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร ระบุว่า มีพื้นที่ทำนาในภาคอีสานในฤดูกาลผลิต 2559/2560 ที่อยู่ในเขตชลประทานจำนวน 3.8 ล้านไร่ ซึ่งต่ำกว่าที่นาในเขตชลประทานในภาคเหนือ ภาคกลาง และภาคใต้ ที่มีสัดส่วนประมาณร้อยละ 35, 75 และ 56 ตามลำดับ และสัดส่วนดังกล่าวนี้ดูจะไม่ได้มีการพัฒนาเพิ่มเติมขึ้นแต่อย่างใด แม้ในปีการผลิต 2553/2554 ซึ่งมีการทำนามากที่สุดนับตั้งแต่ปี 2551 เป็นต้นมา ก็มีพื้นที่นาปีในเขตชลประทานราว 4.2 ล้านไร่ หรือมากกว่าในปี 2559/2560 ประมาณ 4 แสนไร่ เท่านั้น

อย่างไรก็ตาม จากการลงพื้นที่ศึกษาข้อมูลหลายแห่ง พบว่า ในปัจจุบันมีการพัฒนาระบบส่งน้ำขนาดเล็กขึ้นในหลายพื้นที่ ภายใต้โครงการสูบน้ำด้วยพลังงานไฟฟ้า หรือการสูบน้ำด้วยเครื่องยนต์ดีเซล ซึ่งช่วยทำให้ชาวนามีน้ำเพียงพอสำหรับหล่อเลี้ยงต้นข้าวในช่วงฤดูนาปี และบางแห่งที่มีแหล่งน้ำต้นทุนเพียงพอ ก็สามารถปลูกพืชผักฤดูแล้ง การทำนาปรัง หรือการทำนาได้ถึง 3 ครั้งในบางพื้นที่ (เช่นกรณีบ้านแซงแหลมอำเภอจังหาร จังหวัดร้อยเอ็ด) ซึ่งเป็นการเพิ่มโอกาสในการสร้างรายได้จากภาคการเกษตรของคนในชุมชน อย่างไรก็ตาม โอกาสดังกล่าวนี้ก็ต้องแลกด้วยค่าลงทุนที่เพิ่มขึ้น แม้ว่าโดยทั่วไปองค์การปกครองส่วนท้องถิ่นจะเข้ามารับภาระในการช่วยเหลือออกค่าใช้จ่ายสำหรับการสูบน้ำให้บางส่วน ทั้งนี้ชาวนาบางพื้นที่ระบุว่า การสูบน้ำทำนาปรังมีค่าใช้จ่ายประมาณ 500 บาทต่อไร่ต่อฤดูกาล

2. การทำอาชีพอื่นควบคู่ไปกับการทำนา

ในความเป็นจริงชาวนาอีสานดำรงชีพอยู่ได้ด้วยกิจกรรมที่หลากหลายมากกว่าการทำนาเพียงอย่างเดียวมาเป็นเวลานานแล้ว ขณะที่การอพยพย้ายถิ่นไปทำงานต่างพื้นที่และเมืองใหญ่น่าจะเกิดเพิ่มมากขึ้นนับตั้งแต่มีการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 เป็นต้นมา ชาวนาที่ให้สัมภาษณ์ส่วนใหญ่ยอมรับว่า ครอบครัวของตนเองมีรายได้อื่นนอกเหนือจากการทำนาด้วย อาทิ การทำงานรับจ้างทั้งในและนอกภาคเกษตรกรรม การจับสัตว์หาปลาหรือหาอาหารจากธรรมชาติ การเลี้ยงวัว/ควาย การเลี้ยงปลา การปลูกพืชไร่ การปลูกพืชชดถั่ว การเป็นเจ้าของกิจการรถไถหรือรถเกี่ยวข้าว และอื่น ๆ รวมถึงรายได้จากคนในครอบครัวที่ไปทำงานต่างพื้นที่ ซึ่งกลายเป็นรายได้ประจำเดือนที่สำคัญสำหรับการเลี้ยงชีพของชาวนาจำนวนมากในปัจจุบัน ดังนั้น การมีแหล่งรายได้อื่นด้วยจึงเป็นยุทธศาสตร์การดำรงชีพที่สำคัญยิ่งของชาวนา

3. นาอินทรีย์

เกษตรอินทรีย์เป็นทิศทางหรือแนวโน้มความต้องการของโลก และเกษตรที่เข้าร่วมประชุมกลุ่มย่อยเมื่อวันที่ 11 ตุลาคม 2561 ส่วนใหญ่เห็นว่า เป็นทางออกที่ยั่งยืนของชาวนา และที่ผ่านมามีชาวนาในหลายพื้นที่ได้รวมตัวกันเป็นกลุ่มขนาดเล็กทำการเกษตร รวมถึงทำนาในรูปแบบอินทรีย์ ซึ่งส่วนใหญ่จะได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานภาครัฐหรือองค์กรพัฒนาเอกชน และบางกลุ่มเริ่มหันกลับไปพัฒนาและเก็บรักษาพันธุ์ข้าวพื้นเมือง รวมทั้งผลิตข้าวสายพันธุ์พื้นเมืองออกจำหน่ายเฉพาะกลุ่มด้วย

ผลผลิตข้าวอินทรีย์สามารถขายได้ราคาสูงกว่าข้าวทั่วไป โดยสมาชิกกลุ่มเกษตรอินทรีย์บ้านถ่อนใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดอำนาจเจริญ ให้ข้อมูลว่า ในช่วงแรก ๆ ของการขายผลผลิตข้าวนาของฤดูกาลเพาะปลูก 2560 พวกเขาสามารถขายข้าวเปลือกขาวดอกมะลิ 105 แบบตากแห้งได้ในราคา กิโลกรัมละ 16.76 บาท ในขณะที่ข้าวเปลือกแห้งพันธุ์เดียวกันมีราคา กิโลกรัมละ 12 บาท และจำนวนหนึ่งสามารถส่งไปขายยังต่างประเทศตามปริมาณที่ทำสัญญาไว้ด้วย อย่างไรก็ตาม การทำนาอินทรีย์ให้ผ่านการรับรองมาตรฐานก็มีอุปสรรคหลายประการ โดยเฉพาะการต้องทำนาท่ามกลางวงล้อมของนาที่ใช้สารเคมี และยังคงเรียนรู้เทคนิควิธีการเฉพาะเพื่อให้ได้ผลผลิตที่ดีทั้งในแง่คุณภาพและปริมาณ ทั้งนี้ ในปัจจุบันพื้นที่ทำเกษตรอินทรีย์ยังคงมีสัดส่วนน้อยมาก กล่าวเฉพาะในจังหวัดอุบลราชธานี ข้อมูลจากสำนักงานเกษตรจังหวัดระบุว่า มีพื้นที่ทำการเกษตรอินทรีย์ 58,838 ไร่ หรือร้อยละ 1 ของพื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมดประมาณ 5.83 ล้านไร่ เท่านั้น

4. นโยบายด้านข้าวและชาวนาหลังยุคนโยบายจำนำข้าว

จากข้อมูลที่ได้รับทราบในเบื้องต้นจากการสัมภาษณ์ชาวนาในระดับพื้นที่ และการประชุมกลุ่มย่อยฯ พบว่า รัฐบาลปัจจุบันได้ดำเนินนโยบายหลายประการเพื่อให้การสนับสนุนชาวนา ภายหลังจากการสิ้นสุดโครงการจำนำข้าว ซึ่งในด้านหนึ่งถูกมองว่า เป็นการหาเสียงล่วงหน้าเพื่อกลับเข้ามาเป็นรัฐบาลเลือกตั้ง ขณะเดียวกันก็ได้ทำให้ชาวนาจำนวนหนึ่งปรับตัวให้เข้ากับนโยบายของรัฐบาลเพื่อให้สามารถรับการสนับสนุนได้ โดยขอเสนอข้อมูลในเบื้องต้นดังนี้

- โครงการสินเชื่อชะลอการขายข้าวเปลือกนาปี หรือที่รู้จักกันในนามโครงการจำนำยั้งฉาง ซึ่งต้องการให้ชาวนาไม่เร่งรีบนำข้าวเปลือกไปขายพร้อมกัน โดยการเก็บไว้ในยั้งฉางของชาวนาเอง หรือยั้งฉางสหกรณ์การเกษตร ซึ่งจะทำให้ชาวนาที่เข้าร่วมโครงการได้รับเงินไม่น้อยกว่า 15,300 บาทต่อตันข้าวเปลือกหอมมะลิความชื้น 15% ในปีการผลิต 2560/2561 และกรณีที่ข้าวมีราคาสูงกว่าที่ประเมินไว้ชาวนาก็จะได้รับเงินเพิ่มขึ้นจากการขายข้าวด้วย อย่างไรก็ตาม ในจังหวัดอุบลราชธานีมีผู้เข้าร่วมค่อนข้างน้อย เนื่องจากในปัจจุบันชาวนาส่วนใหญ่ไม่มียั้งฉางเป็นของตนเอง และการขายข้าวสดสามารถทำได้สะดวกกว่าภายใต้เงื่อนไขของการขาดแคลนแรงงานและชาวนาส่วนใหญ่เป็นผู้สูงอายุ

- โครงการช่วยเหลือค่าเก็บเกี่ยวและปรับปรุงคุณภาพข้าวปีการผลิต 2560/2561 ในอัตราไร่ละ 1,200 บาท จำนวน 10 ไร่ หรือครัวเรือนละไม่เกิน 12,000 บาท โดยจ่ายให้เฉพาะที่นาที่มีเอกสารสิทธิ์ตามกฎหมาย หรือเคยขึ้นทะเบียนเกษตรกรเป็นผู้ทำนามาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ปี 2551 ในกรณีที่ดินที่ไม่มีเอกสารสิทธิ์ ล่าสุดรัฐบาลได้เพิ่มวงเงินของการช่วยเหลือในโครงการนี้ประจำปีการผลิต 2561/2562 เป็นอัตราไร่ละ 1,500 บาท ไม่เกิน 12 ไร่ ครัวเรือนละไม่เกิน 18,000 บาท

- โครงการส่งเสริมเกษตรกรอินทรีย์ 1 ล้านไร่ ได้รับการตั้งข้อสังเกตว่า อาจเป็นการทำลายสลายกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์เดิม โดยเฉพาะมาตรการการให้เงินทุนสนับสนุนในอัตรา 2,000 – 4,000 บาทต่อไร่ ภายใต้เงื่อนไขที่ผู้เข้าร่วมโครงการที่ต้องไม่เป็นสมาชิกในกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ที่ดำเนินการอยู่แล้ว ซึ่งทำให้สมาชิกในกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ที่มีอยู่แล้วจำนวนหนึ่งลาออกไปสมัครเข้ากลุ่มใหม่ ในเวลาเดียวกันการเข้ามาให้ความสนใจส่งเสริมและทำธุรกิจนี้ของบริษัทอาหารขนาดใหญ่ก็อาจทำให้กลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ที่มีอยู่เดิมได้รับผลกระทบด้วยในอนาคต นอกจากนี้ มาตรการให้การส่งเสริมบางอย่างของรัฐบาลน่าจะขัดแย้งกับแนวทางการก้าวไปสู่การผลิตสินค้าเกษตรอินทรีย์และเป็นการสร้างสับสนให้ชาวบ้านในพื้นที่ เช่น การส่งเสริมให้เกษตรกรลดพื้นที่ทำนาปรังโดยการปลูกพืชอาหารสัตว์ซึ่งน่าจะจำเป็นที่ต้องใช้สารเคมีอยู่เช่นเดิม

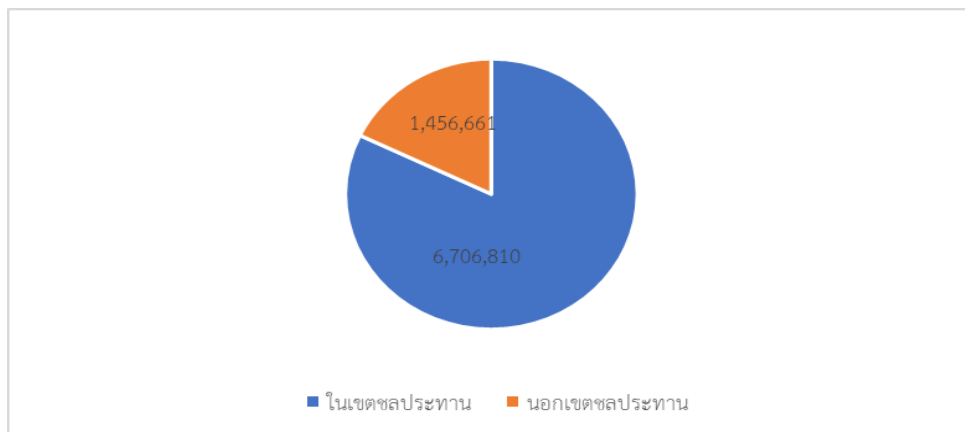
- โครงการนาแปลงใหญ่ หรือโครงการส่งเสริมส่งเสริมการเกษตรแบบแปลงใหญ่ เน้นให้เกษตรกรรวมกลุ่มกันผลิต เพื่อสร้างอำนาจการต่อรองและลดต้นทุนการผลิต และต้องการให้ผลผลิตข้าวได้รับการมาตรฐาน เช่น มาตรฐานข้าวปลอดภัย (GAP) หรือมาตรฐานข้าวอินทรีย์ รวมถึงการให้การสนับสนุนด้านการลงทุน โดยมอบหมายให้ ธ.ก.ส. เป็นผู้ให้สินเชื่อดอกเบี้ยต่ำในอัตราร้อยละ 0.01 บาท สำหรับการดำเนินกิจกรรมของกลุ่ม ทั้งนี้การขอสินเชื่อส่วนมากจะใช้สำหรับการลงทุนซื้อเครื่องจักร เช่น รถเกี่ยวข้าว เป็นต้น ปัจจุบันโครงการนาแปลงใหญ่ดำเนินการในระดับพื้นที่เป็นปีที่ 3 แต่มีกลุ่มที่ได้รับการสนับสนุนสินเชื่อไม่มากนัก กล่าวเฉพาะในจังหวัดอุบลราชธานีมีกลุ่มนาแปลงใหญ่ได้รับการอนุมัติสินเชื่อเพียง 4 - 5 กลุ่มเท่านั้น ขณะที่ชาวนาส่วนหนึ่งยังลังเลที่จะรวมกลุ่มกันทำกิจกรรมในโครงการนาแปลงใหญ่เพื่อสิทธิ์ในการได้รับการสนับสนุนด้านต่าง ๆ จากภาครัฐ เนื่องจากเห็นว่า จะทำให้พวกเขาสูญเสียเวลาสำหรับการดูแลแปลงนาหรือกิจการงานอื่นของตนเองไปกับการประชุมอบรม ขณะที่บางส่วนเข้าร่วมโครงการเพราะคาดหวังที่จะได้รับการช่วยเหลือโดยเฉพาะความช่วยเหลือที่เป็นตัวเงิน

- โครงการลดพื้นที่ปลูกข้าวนาปรัง โดยปลูกพืชหลากหลาย หรือข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ รัฐให้การสนับสนุนในอัตราไร่ละ 2,000 บาท ไร่ละไม่เกิน 15 ไร่ ทั้งนี้ต้องเป็นผู้ที่ขึ้นทะเบียนเกษตรกรทำนาปรัง ในช่วงปี 2556 - 2559 – เริ่มโครงการตั้งแต่ฤดูกาลผลิต 2560 เป็นต้นมา (ดูข้อมูลบ้านบุง – ชาวบ้านบุง ประมาณครึ่งหนึ่งเป็นผู้ตรวจสอบไม่ได้รับสิทธิ์ในการเข้าร่วมโครงการ เนื่องจากไม่ได้ขึ้นทะเบียนเกษตรกรเป็นผู้ทำนาปรังในช่วง 2556-59 หรือหากเคยขึ้นทะเบียนทำนาปรังไว้จำนวน 3 ไร่ ก็จะได้รับเงินสนับสนุนในส่วนที่ทำนาปรังเพียง 3 ไร่เท่านั้น)
- เงินช่วยเหลือครอบครัวละ 3,000 บาท/ปี – ค่าชดเชยเมล็ดพันธุ์ เนื่องจากน้ำท่วม

ภาคกลาง

1. ลักษณะการทำนาในภาคกลาง

ภาคกลาง ประกอบด้วย 19 จังหวัด โดยทิศเหนือสุดเริ่มจากนครสวรรค์ ถึงจังหวัดเพชรบุรี ฝั่งตะวันออกเริ่มจากจังหวัดสมุทรปราการ ไปจนถึงกาญจนบุรี ภูมิประเทศส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่ม ระดับพื้นที่ลาดลงมาทางใต้ ตามลำดับ จนถึงอ่าวไทย มีเทือกเขาในแถบตะวันตก โดยเฉพาะเทือกเขาตะนาวศรีซึ่งเป็นแนวกั้นพรมแดนกับประเทศเมียนมา กลุ่มน้ำหลักประกอบด้วย กลุ่มน้ำเจ้าพระยา กลุ่มน้ำสะแกกรัง กลุ่มน้ำป่าสัก กลุ่มน้ำท่าจีน กลุ่มน้ำแม่กลอง กลุ่มน้ำเพชรบุรี และกลุ่มน้ำชายฝั่งทะเลตะวันตก (สำนักบริหารจัดการน้ำและอุทกวิทยา, 2560) หากแบ่งตามสภาพการจัดการน้ำ พื้นที่เพาะปลูกข้าวในเขตนี้ ประกอบด้วยพื้นที่ในเขตและนอกเขตชลประทาน ทั้งนี้ จากข้อมูลในปี 2559/2560 พบว่า พื้นที่เพาะปลูกข้าวภาคกลางจำนวน 8,163,471 ไร่ แบ่งเป็นพื้นที่ในเขตชลประทาน 6,706,810 ไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 82.15 ส่วนพื้นที่นอกเขตชลประทานจำนวน 1,456,661 ไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 17.85 เท่านั้น



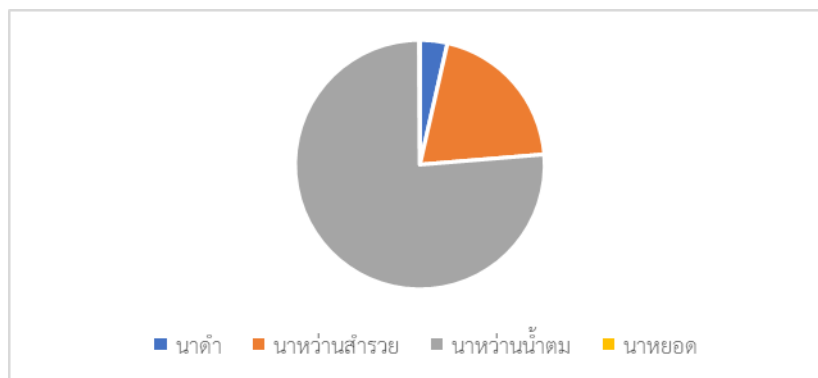
แผนภาพที่ 22: พื้นที่เพาะปลูกข้าวภาคกลาง ปีการเพาะปลูก 2559/60

ที่มา: จาก รายงานสถานการณ์การเพาะปลูกข้าวปี 2559/60 รอบที่ 1, โดย กรมการข้าว กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2559, สืบค้นจาก <http://www.ricethailand.go.th/web/home/images/brps/text2559/15092559/15092559.pdf>.

พื้นที่ในเขตชลประทานส่วนใหญ่อยู่ในเขตที่ราบลุ่มเจ้าพระยา ซึ่งมีข้อได้เปรียบที่สามารถผลิตข้าวนาปรังได้ 2-3 ครั้งต่อปีในภาวะปกติ แต่ในกรณีที่มีน้ำน้อยกว่าปกติ อาจผลิตข้าวได้น้อยหรือผลิตไม่ได้เลย และในปีที่น้ำมากกว่าปกติ อาจผลิตข้าวไม่ได้ เนื่องจากถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่รับน้ำ โดยเฉพาะพื้นที่ในแถบชัยนาท อ่างทอง พระนครศรีอยุธยา นครปฐม ดังนั้น ลักษณะสำคัญของการผลิตข้าวในเขตชลประทานคือ การปลูกข้าวอยู่ภายใต้การควบคุมทางตรงจากการบริหารจัดการน้ำของชลประทาน ในขณะที่พื้นที่นอกเขตชลประทาน

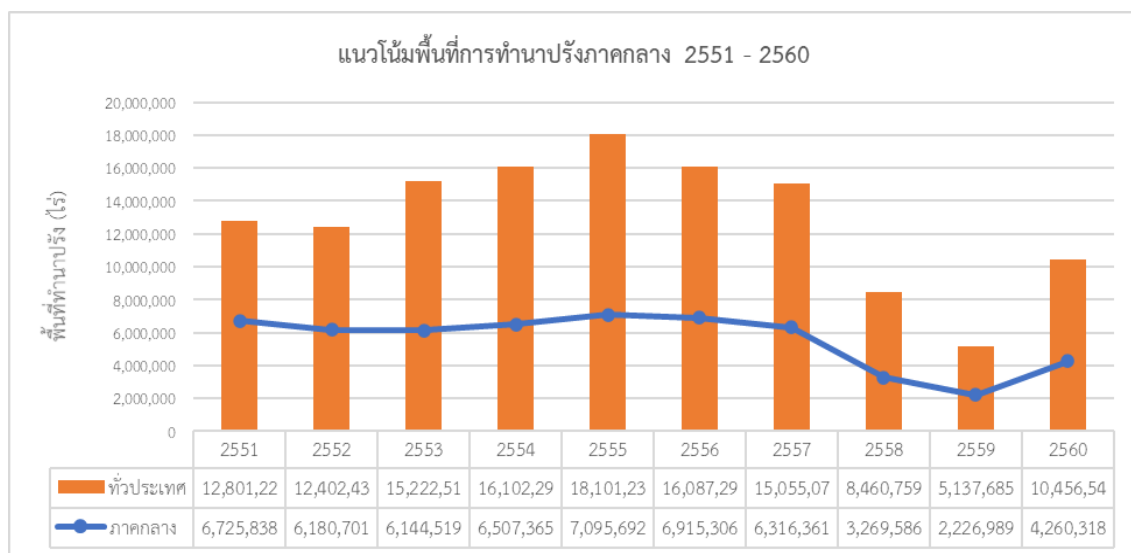
ใช้น้ำฝนเป็นหลัก จึงทำนาได้ปีละครั้งเท่านั้น ในส่วนของพื้นที่นอกเขตชลประทาน มีทั้งนาที่อยู่ในเขตที่ราบลุ่ม และนาที่อยู่ในที่สูง (ข้าวไร่) ที่แถบภาคตะวันตก คือกาญจนบุรี เพชรบุรี และสุพรรณบุรีด้วย

ด้วยลักษณะภูมิประเทศดังกล่าว การทำนาในภาคกลาง จึงแบ่งออกเป็น 3 แบบ คือ นาหลุ่ม นาดอน และนาบนที่สูง สำหรับพื้นที่ในเขตชลประทาน ส่วนใหญ่จะเป็นนาหลุ่ม แม้ว่าพื้นที่เคยเป็นพื้นที่ดอนมาก่อน แต่เพื่อประโยชน์ในการกักเก็บน้ำ ชาวนาจำนวนหนึ่งจึงเลือกที่จะขุดลอกหน้าดินและปรับพื้นดินให้เหมาะแก่การทำนาดำ หรือนาหว่านน้ำตม และด้วยข้อได้เปรียบดังกล่าว พื้นที่ภาคกลางจึงเป็นพื้นที่ที่มีการทำนาปรังในสัดส่วนที่สูงเมื่อเทียบกับภาคอื่น ๆ ส่วนพื้นที่นาดอน ส่วนใหญ่เป็นการทำนาหว่านข้าวแห้ง หรือนาหว่านสำรว



แผนภาพที่ 23: ลักษณะการทำนา (ปี) ในภาคกลาง

ที่มา : ปรับจาก “ข้าวนาปี: เนื้อที่เพาะปลูก เนื้อที่เก็บเกี่ยว ผลผลิต และผลผลิตต่อไร่ จำแนกตามชนิดข้าวรายภาค และรายจังหวัด ปีเพาะปลูก 2559/60 ณ ความชื้น 15%,” โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. 2561, สืบค้นจาก <http://oldweb.oae.go.th/download/prcai/Dry Crop/majorrice2555-56/5-55-56.pdf>.

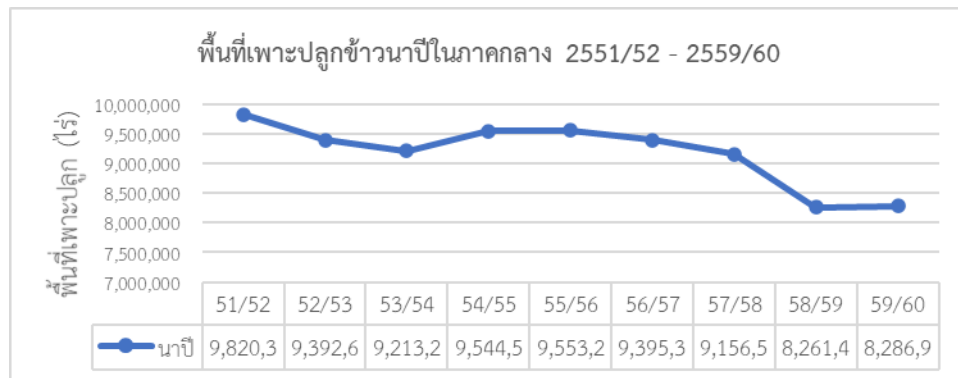


แผนภาพที่ 24: สัดส่วนพื้นที่ที่ปรังภาคกลางเทียบกับพื้นที่นาปรังทั่วประเทศ

ที่มา : ปรับมาจาก “ข้าวนาปี: เนื้อที่เพาะปลูก เนื้อที่เก็บเกี่ยว ผลผลิต และผลผลิตต่อไร่ จำแนกตามพันธุ์ รายภาค และรายจังหวัด ปีเพาะปลูก 2559/60 ณ ความชื้น 15%,” โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561, สืบค้นจาก <http://www.oae.go.th/assets/portals/1/files/PDF/4-60.pdf>.

หมายเหตุ : ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปรัง ปี 2551 - 2560

ภาพที่ 24 แสดงให้เห็นพื้นที่การทำการนาปรังในภาคกลางซึ่งมีส่วนเกือบครึ่งหนึ่งของการทำการนาปรังทั่วประเทศ อย่างไรก็ตาม จะเห็นได้ว่า หลังจากความล้มเหลวของนโยบายจํานําข้าวในปี 2557 ทำให้ราคาผลผลิตตกต่ำประกอบกับภาวะฝนแล้งติดต่อกันหลายปี ทำให้แนวโน้มพื้นที่ทำการนาปรังในภาคกลางลดลงอย่างชัดเจน เช่นเดียวกับพื้นที่ทำนาปีที่ลดลง ดังแสดงรายละเอียดในภาพที่ 25

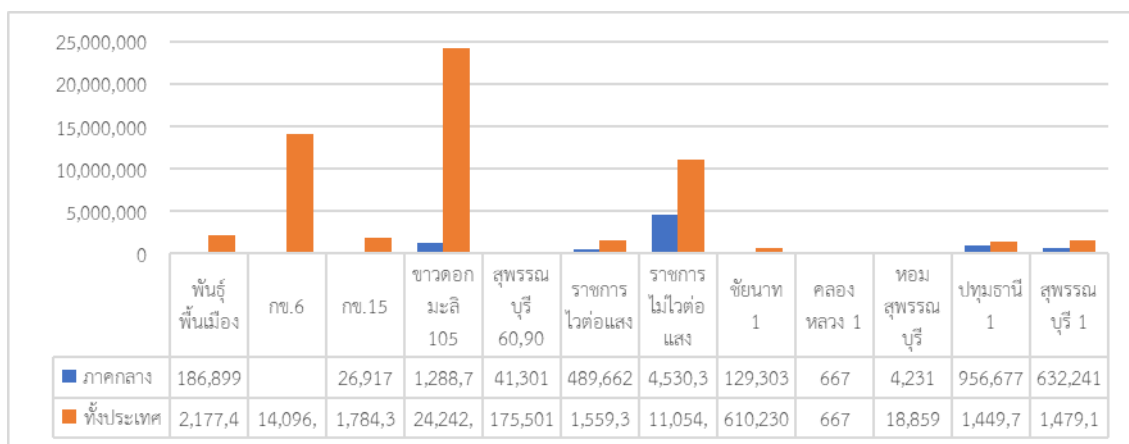


แผนภาพที่ 25: พื้นที่เพาะปลูกข้าวนาปีในภาคกลาง 2551/2552 - 2559/2560

ที่มา : ปรับจาก “ข้าวนาปี: เนื้อที่เพาะปลูก เนื้อที่เก็บเกี่ยว ผลผลิต และผลผลิตต่อไร่ จําแนกตามชนิดข้าวรายภาค และรายจังหวัด ปีเพาะปลูก 2559/60 ณ ความชื้น 15%,” โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. 2561, สืบค้นจาก <http://oldweb.oae.go.th/download/prcai/Dry Crop/majorrice2555-56/5-55-56.pdf>.

หมายเหตุ : ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปี ปี 2551/2552 - 2559/2560

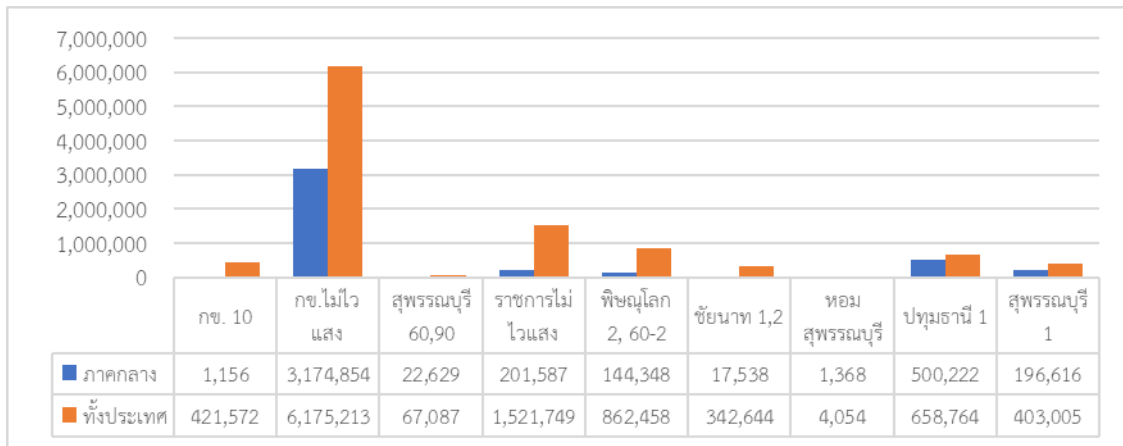
สำหรับพันธุ์ข้าวที่ใช้ในภาคกลาง ในกรณีข้าวนาปี พันธุ์ข้าวที่เป็นที่นิยมคือ พันธุ์ราชการ เพราะไม่ไวต่อแสง ซึ่งมีพื้นที่เพาะปลูกร้อยละ 54.67 ของพื้นที่จากพื้นที่ทำนาปีทั้งหมด 8,286,984 ไร่ รองลงมาคือ ข้าวพันธุ์ปทุมธานี 1 และสุพรรณบุรี 1 ตามลำดับ ทั้งนี้ดูรายละเอียดได้ในภาพที่ 26



แผนภาพที่ 26: พื้นที่เพาะปลูกจําแนกตามพันธุ์ข้าวนาปี เทียบสัดส่วนภาคกลางกับพื้นที่ทั่วประเทศ

ที่มา : ปรับมาจาก “ข้าวนาปี: เนื้อที่เพาะปลูก เนื้อที่เก็บเกี่ยว ผลผลิต และผลผลิตต่อไร่ จําแนกตามชนิดข้าวรายภาค และรายจังหวัด ปีเพาะปลูก 2559/60 ณ ความชื้น 15%,” โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. 2561, สืบค้นจาก <http://oldweb.oae.go.th/download/prcai/Dry Crop/majorrice2555-56/5-55-56.pdf>.

สำหรับข้าวนาปรัง พันธุ์ข้าวที่ปลูกมากที่สุดที่สุดในภาคกลางคือ ข้าวพันธุ์ กข. เพราะไม่ไวแสง และด้วยเหตุที่พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ในเขตชลประทาน ภาคกลางจึงเป็นพื้นที่หลักในการผลิตข้าวพันธุ์ปทุมธานี 1 และสุพรรณบุรี 1



แผนภาพที่ 27: พื้นที่เพาะปลูกจำแนกตามพันธุ์ข้าวนาปรัง เทียบสัดส่วนภาคกลางกับพื้นที่ทั่วประเทศ

ที่มา: ปรับมาจาก “ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปรัง,”

โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร ข, 2561 สืบค้นจาก <http://www.oae.go.th>

หมายเหตุ : ตารางรายละเอียดข้าวนาปรัง: เนื้อที่เพาะปลูก เนื้อที่เก็บเกี่ยว ผลผลิตและผลผลิตต่อไร่ ปี 2560

สำหรับการทำนาบนที่สูงหรือ “ข้าวไร่” ส่วนใหญ่อยู่ในพื้นที่เขตเทือกเขาภาคตะวันตก ใช้น้ำฝนเป็นหลัก พันธุ์ข้าวที่ใช้จึงเป็นข้าวพันธุ์ทนแล้ง ไม่ชอบพื้นที่น้ำขัง แบบแผนการเพาะปลูกข้าวไร่ในอดีตแต่เดิม เป็นการเปลี่ยนพื้นที่เพาะปลูก โดยแปลง ๆ หนึ่งปลูกไม่เกิน 2 ปี และพักแปลงอีกหลายปีกว่าจะเวียนมาปลูกใหม่ แต่ในยุคปัจจุบัน การใช้ประโยชน์ที่ดินในเขตป่ามีข้อจำกัดและข้อพิพาทระหว่างหน่วยงานรัฐกับชาวบ้านมากขึ้นเรื่อย ๆ แบบแผนการผลิตจึงเปลี่ยนไป เกษตรกรมีโอกาสพักแปลงน้อยลง ดินมีความอุดมสมบูรณ์น้อยลง ประกอบกับเกษตรกรเริ่มหันไปเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจแบบอื่นมากขึ้น ทำให้ผลผลิตที่ได้จากข้าวไร่ลดลงเรื่อย ๆ โดยทั่วไปผลผลิตข้าวไร่จะน้อยกว่าการปลูกข้าวในที่นาปกติ เพราะควบคุมสภาพแวดล้อมได้ดีกว่า และมีโอกาสได้รับการสนับสนุนการพัฒนาพันธุ์ข้าว ในขณะที่พันธุ์ข้าวไร่ส่วนใหญ่ เป็นข้าวพันธุ์พื้นเมือง มีทั้งเป็นข้าวพันธุ์หนักและข้าวพันธุ์เบา ข้าวพันธุ์หนักประกอบด้วย ข้าวเหลือง ข้าวเหลืองทอง ข้าวลาย ส่วนข้าวพันธุ์เบาประกอบด้วย ข้าวตันเตี้ย ไบตก ข้าวขาว การปลูกข้าวไร่ จะใช้วิธีการหยอดเมล็ดและกลบดิน และเพื่อเป็นลดความเสี่ยงเรื่องฝนทิ้งช่วง ประกอบกับการจัดการกับศัตรูพืช เกษตรกรบางส่วนจะนิยมปลูกข้าวพันธุ์หนักผสมกับข้าวพันธุ์เบาในแปลงเดียวกัน (วราพร ศรีสุพรรณ และคณะ, 2550) ด้วยข้อจำกัดทางการผลิตข้างต้น การผลิตข้าวไร่ส่วนใหญ่จึงถูกใช้บริโภคในครัวเรือน

2. พัฒนาการของสังคมชาวนาภาคกลางสมัยใหม่

เนื่องจากพื้นที่ภาคกลางส่วนใหญ่เป็นสังคมลุ่มน้ำ (riverine society) ซึ่งพึ่งพาวัฏจักรตามธรรมชาติของน้ำ อุปสรรคสำคัญในการทำนาในยุคต้นคือ การควบคุมระดับน้ำ ต่อมาเมื่อมีการพัฒนาโครงการชลประทานขนาดใหญ่ โดยเฉพาะโครงการสร้างเขื่อนชัยนาทในปี 2504 เขื่อนภูมิพล และเขื่อนสิริกิติ์ในปี 2507 และ 2504 ตามลำดับ ได้เปลี่ยนให้สังคมภาคกลางเป็นสังคมพึ่งพาการชลประทาน (hydraulic society) และส่งผลโดยตรงต่อการขยายตัวของการทำงานของภาคกลางในสมัยใหม่ (ผ่องพรรณ ตรียมงคลกุล, ประสงค์ ต้นพิชัย และ สันติ ศรีสวนแดง, 2544)

ผ่องพรรณ ตรียมงคลกุล และคณะ (2544) ได้ศึกษาการปรับตัวของชาวนาในที่ราบลุ่มภาคกลางในพื้นที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาและนครปฐม และชี้ให้เห็นลักษณะการเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาในพื้นที่ภาคกลางใน 2 ลักษณะ จากในอดีตที่เป็นชุมชนชาวนาเต็มเวลาหรือชาวนามีอาชีพ ที่ใช้กระบวนการทำนาแบบดั้งเดิมคือ อาศัยแรงงาน (คน) ในการทำนาเป็นหลัก และสามารถพึ่งพาตนเองได้ในเกือบทุกขั้นตอน แบบแรกคือ ชุมชนชาวนาที่สามารถปรับตัวไปสู่เกษตรแผนใหม่ทำนาด้วยวิทยาการแผนใหม่ สามารถทำนาเชิงพาณิชย์ได้ตลอดทั้งปี ทำนาแบบเข้มข้น ใช้ปัจจัยการผลิตสูงและใช้เครื่องจักรกลแทนแรงงานคนเต็มที่ แบบที่สองคือ ชุมชนชาวนาที่ไม่สามารถปรับตัวไปสู่เกษตรแผนใหม่ได้ จำนวนชาวนาที่ทำนาเต็มเวลาในชุมชนลดลง การทำนาในปัจจุบันต้องพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอกมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นเครื่องจักร เทคโนโลยี แรงงานรับจ้าง ในขณะที่ชาวนาในพื้นที่แบบแรกต้องเผชิญกับความท้าทายอันเนื่องมาจากความผันผวนของตลาดข้าวเชิงพาณิชย์ ชุมชนชาวนาในพื้นที่แบบหลังมีแนวโน้มทำนาจะคงอยู่ได้ตราบเท่าที่ชาวนาในปัจจุบันจะยังทำนาได้ และการทำงานจะกลายเป็นอาชีพเสริมของคนรุ่นต่อไป

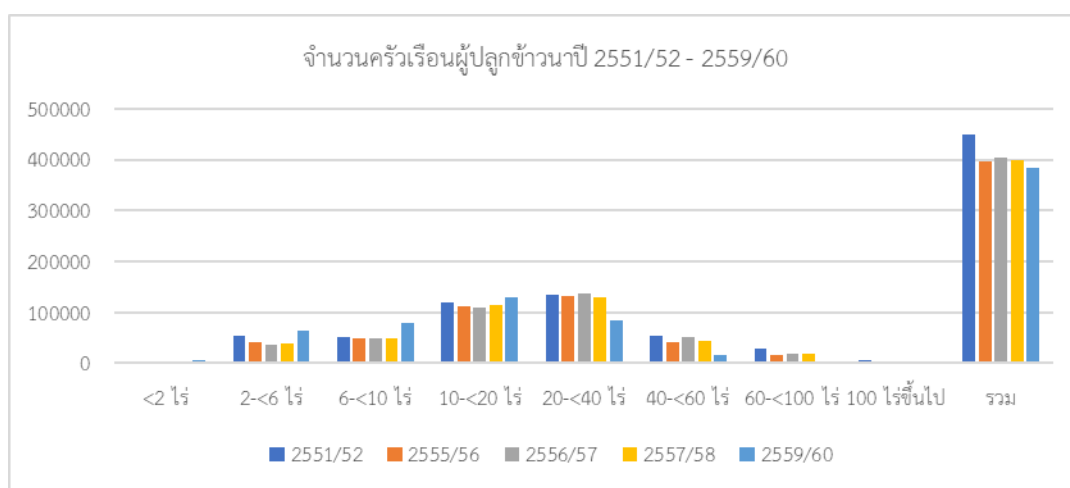


แผนภาพที่ 28: พื้นที่นาในเขตชลประทานจังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ต้นข้าวขึ้นไม่เสมอกันเนื่องจากการลดต้นทุนปรับสภาพที่ดิน

ในพื้นที่ที่มีระบบชลประทานเต็มพื้นที่ สามารถผลิตข้าวนาปรังได้ บริบทพื้นที่ดังกล่าวจึงปรับตัวไปสู่การผลิตข้าวแบบเข้มข้น กล่าวคือ ปลูกข้าวอายุสั้นได้ปีละ 2 - 3 รอบ ใช้ปุ๋ยและสารเคมีปราบศัตรูพืชแบบเข้มข้น ใช้เครื่องจักรในการผลิตเกือบทุกขั้นตอน ตั้งแต่รถไถนา รถดำนา เครื่องสูบน้ำ รถนวดข้าว โดยเฉพาะรถเกี่ยวข้าวที่เข้ามาในราวปี 2530 ทำให้สามารถลดขั้นตอนการเกี่ยวข้าว นวดข้าว รวมถึงลดแรงงานที่ใช้ในนาไปได้อย่างมาก ส่วนพื้นที่นอกเขตชลประทาน ทำนาปีได้เป็นหลัก นอกฤดูการทำนา มีการสลับทำพืชฤดูแล้งบ้าง แต่ก็ทำได้ไม่ถี่นักเนื่องจากข้อจำกัดเรื่องสภาพพื้นที่และปริมาณน้ำ

ความเปลี่ยนแปลงสำคัญของชาวนาภาคกลางเกิดขึ้นในราวปี 2540 เมื่อมีการพัฒนาเครื่องจักรขนาดใหญ่ เช่น เครื่องเกี่ยวข้าวระบบไฮดรอลิกที่สามารถเกี่ยวข้าวและนวดข้าวได้ในเวลาเดียวกัน การพัฒนารถไถแทรกเตอร์ขนาดกลาง ทำให้ลดแรงงานและเวลาที่ชาวนาใช้ในการทำนาได้อย่างมาก ทำให้การทำงานกลายเป็น “งานไม่ประจำ” (part-time) และชาวนาสมัยใหม่กลายเป็น “ผู้จัดการนา” (farm manager) ซึ่งใช้เวลาอยู่ในนาเพียง 10 - 15 วันเท่านั้น แต่มีต้นทุนค่าใช้จ่ายในการผลิตสูงกว่าเดิมมาก (ประภาส ปันตบแต่ง และคณะ, 2560) ดังนั้น ชาวนาเต็มเวลาจึงลดลง และมีทางเลือกในการประกอบอาชีพแบบอื่นมากขึ้น โดยสมาชิกในครัวเรือนที่เคยทำนาบางส่วนจะหันไปประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรเพื่อเป็นรายได้หลักของครัวเรือน ในพื้นที่ที่อยู่ใกล้เขตอุตสาหกรรม แรงงานรุ่นใหม่จำนวนมากกลายเป็นแรงงานในภาคอุตสาหกรรม ชาวนาที่เหลืออยู่ ส่วนใหญ่มักเป็นชาวนาสูงอายุ

สำหรับชาวนามืออาชีพที่ยังคงหลงเหลืออยู่ ส่วนที่มีทุนก็ขยายพื้นที่การทำนาเป็นนาขนาดใหญ่ ที่นำส่วนหนึ่งมาจากคนมีที่นาขนาดเล็ก ที่ลดความเสี่ยงด้วยการปล่อยที่นาให้เช่า ดังนั้น ภาพที่เห็นเป็นปกติของการทำนาในเขตชลประทานคือ ผู้จัดการนาจะทำนาขนาดใหญ่ โดยมีที่ดินส่วนหนึ่งของตนเอง และเช่าที่นาเพิ่ม ข้อมูลจากพื้นที่พบว่า ผู้จัดการนารายใหญ่หลายราย อาจทำนาถึง 100 - 150 ไร่ เพื่อให้คุ้มกับต้นทุนเครื่องจักร และค่าจ้างแรงงาน และในกรณีนี้ ส่วนหนึ่งมีรถแทรกเตอร์เป็นของตนเอง ซึ่งสามารถไถที่นาของตนเอง และรับจ้างไถนาให้ชาวนาในละแวกใกล้เคียงด้วย สำหรับชาวนาที่ไม่มีทุนก็กลายเป็นแรงงานรับจ้างทำนา ที่รวมกลุ่มกันไปรับจ้าง ผู้จัดการนาสมัยใหม่ที่ต้องการแรงงานโดยการรับจ้างนี้ มีตั้งแต่รับจ้างฉีดยาฆ่าแมลง หว่านปุ๋ย และกำจัดวัชพืช เป็นต้น



แผนภาพที่ 29: จำนวนครัวเรือนผู้ปลูกข้าวนาปีภาคกลาง จำแนกตามขนาดพื้นที่ทำนา 2551/2552 – 2559/2560 ที่มา : ปรับจาก “ข้าวนาปี: เนื้อที่เพาะปลูก เนื้อที่เก็บเกี่ยว ผลผลิต และผลผลิตต่อไร่ จำแนกตามชนิดข้าวรายภาค และรายจังหวัด ปีเพาะปลูก 2559/60 ณ ความชื้น 15%,” โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. 2561, สืบค้นจาก

<http://oldweb.oae.go.th/download/prcai/Dry Crop/majorrice2555-56/5-55-56.pdf>.

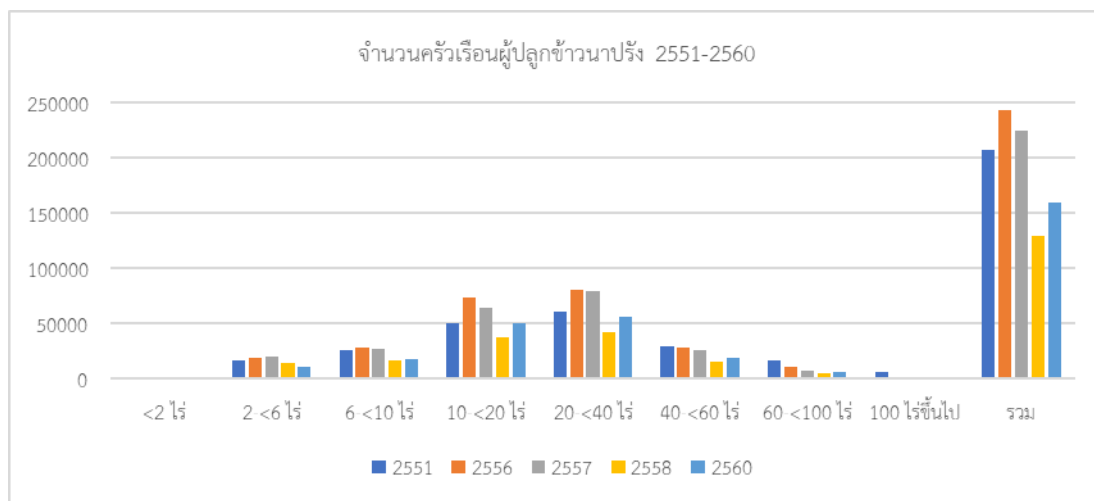
หมายเหตุ : ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปี : ร้อยละและจำนวนเกษตรกรจำแนกตามขนาดพื้นที่เพาะปลูก รายภาค และรายจังหวัด ปีเพาะปลูก 2551/2552 – 2559/2560 เฉพาะภาคกลาง

ข้อมูลจากสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรในภาพที่ 29 - 30 แสดงให้เห็นว่า จากครัวเรือนชาวนาในภาคกลางตั้งแต่ปีเพาะปลูก 2551/2552 เป็นต้นมา มีแนวโน้มลดลงอย่างเห็นได้ชัดเจน จนกระทั่งเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดในช่วงนโยบายจ่านาข้าว คือ ในปีเพาะปลูก 2556/2557 สำหรับนาปี และ ปี 2556 สำหรับนาปรัง นอกจากนี้ ข้อมูลครัวเรือนชาวนา แสดงให้เห็นว่า มากกว่าครึ่งหนึ่งของชาวนาในภาคกลางมีพื้นที่อยู่ระหว่าง 20 - 40 ไร่ ค่าเฉลี่ยของที่นาปี ปี 2551/2552 เท่ากับ 21.86 ไร่ต่อครัวเรือน และเพิ่มเป็น 24.03 ไร่ต่อครัวเรือนในปี 2555/2556 และลดลงเหลือ 21.63 ไร่ต่อครัวเรือนในปี 2559/2560 ข้อมูลข้างต้นยังสะท้อนให้เห็นว่า นโยบายจ่านาข้าวไม่ได้มีอิทธิพลกับการเพิ่มจำนวนชาวนา แต่มีผลให้ชาวนาที่มีอยู่เดิม เพิ่มและลดขนาดพื้นที่การผลิตของตนเองมากกว่า

สำหรับจำนวนชาวนาที่ทำนาปรัง กลับสะท้อนแนวโน้มในทิศทางตรงข้ามอย่างชัดเจน โดยจำนวนครัวเรือนที่ทำนาปรังเพิ่มขึ้นในปี 2551 - 2556 และลดลงในช่วงปี 2556 - 2557 อย่างชัดเจน แต่ขนาดพื้นที่เฉลี่ยต่อไร่ลดลง โดยในปี 2551 ชาวนาปรังในภาคกลางทำนาเฉลี่ย 32.36 ไร่ต่อครัวเรือน และลดลงเป็น 28.44 ไร่ต่อครัวเรือนในปี 2556 และ 26.72 ไร่ต่อครัวเรือนในปี 2560 ตามลำดับ ทั้งนี้ ในงานของ ประภาส

ปีงบประมาณ และคณะ (2560) ยังแสดงให้เห็นว่า ภายหลังจากเหตุการณ์น้ำท่วมในปี 2554 มีชาวสวนจำนวนหนึ่ง ล้มที่สวนและเปลี่ยนมาทำนาในช่วงนโยบายจ่านำข้าวด้วย

สำหรับเกษตรกรที่มีที่นาขนาดเล็ก มักปล่อยให้ที่นาให้เช่า หรือนำไปใช้ประโยชน์ที่ดินอย่างอื่น ยกตัวอย่างเช่น หลังภาวะน้ำท่วมในปี 2554 เจ้าของที่ดินในจังหวัดนครปฐมปรับพื้นที่นาเป็นสวนผัก ในขณะที่ ชาวนาในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาส่วนหนึ่งหันไปปลูกเมล่อน หรือปลูกพืชอื่น ๆ



แผนภาพที่ 30: จำนวนครัวเรือนผู้ปลูกข้าวนาปรังภาคกลาง จำแนกตามขนาดพื้นที่ทำนา 2551 - 2560
ที่มา : ปรับมาจาก “ข้าวนาปี : เนื้อที่เพาะปลูก เนื้อที่เก็บเกี่ยว ผลผลิต และผลผลิตต่อไร่ จำแนกตามพันธุ์ ภูมิภาค และรายจังหวัด ปีเพาะปลูก 2559/60 ณ ความชื้น 15%,” โดย สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2561ข, สืบค้นจาก <http://www.oae.go.th/assets/portals/1/files/PDF/4-60.pdf>.
หมายเหตุ : ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปรัง: ร้อยละและจำนวนเกษตรกรจำแนกตามขนาดพื้นที่เพาะปลูก ภูมิภาค และรายจังหวัด ปี 2551 - 2560 เฉพาะภาคกลาง

สำหรับต้นทุนในการทำนาสมัยใหม่ ประภาส ปันตบแต่งและคณะ (2560: 22-24) ได้ประมาณการต้นทุนการทำนาไว้เบื้องต้น พบว่า การทำนาที่ต้องใช้แรงงานรับจ้างทั้งหมด (ไม่รวมค่าแรงเจ้าของนา) มีต้นทุนประมาณ 6,000 บาทต่อไร่ ประกอบด้วยค่าเมล็ดพันธุ์ ค่าจ้างแรงงานในเกือบทุกขั้นตอน ค่าจ้างรถแทรกเตอร์ รถดำนา รถเกี่ยวข้าว ค่าปุ๋ย ยาฆ่าแมลง รวมถึงค่าน้ำมันที่ใช้ในเครื่องสูบน้ำ และหากเป็นการทำนาเช่า ต้องมีต้นทุนค่าเช่านาอีกประมาณไร่ละ 1,000 บาท รวมเป็น 7,000 บาทต่อไร่ และหากเป็นกรณีที่ลงมือทำนาเอง ต้องลงทุนเครื่องจักรในราว ๆ 200,000 – 250,000 บาท ทั้งนี้ มีการประเมินว่า หากทำนา 1 ไร่ได้ผลผลิตข้าวขั้นสูงประมาณ 80 ถัง ในยุคจ่านำข้าว ซึ่งเมื่อหักค่าความชื้นและความไม่เต็มมาตรฐานออกแล้ว ชาวนาจะมีรายได้เท่ากับ $0.8 \times 13,000$ บาท = 10,400 บาท ต่อไร่ (ไทยพับลิกา, 2557) คิดเป็นกำไรประมาณ 3,400 – 4,400 บาทต่อฤดูการผลิต หากทำนา 20 ไร่ ชาวนาจะมีรายได้ 68,000 – 88,000 บาทต่อฤดูการผลิต และหากทำได้มากกว่า 1 ฤดูการผลิต ก็มีรายได้เพิ่มขึ้นตามส่วน อย่างไรก็ตาม หลังการสิ้นสุดของนโยบายจ่านำข้าว ณ เดือนธันวาคม ปี 2557 ราคาข้าวเปลือกเจ้าตกลงมาเหลือเพียง 7,999 บาทต่อตัน และ 9,534 บาทสำหรับข้าวหอมปทุม (สมาคมโรงสีข้าวไทย, 2561) เมื่อเป็นเช่นนี้ ทำให้รายได้ชาวนาดลดลงจนถึงขาดทุนเลยทีเดียว

เมื่อเป็นเช่นนี้ **หนี้สิน** จึงเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชาวนาอย่างใกล้ชิด ในปี 2556 กลุ่มปฏิบัติการทางถิ่นไร่พรมแดน (กลุ่มโลโคลแอด) ร่วมกับสภาเครือข่ายองค์กรเกษตรกรแห่งประเทศไทย (สค.ปท.) เครือข่ายชาวนาที่ทำงานอยู่ในพื้นที่ภาคกลาง ได้ทำการศึกษาภาวะหนี้สินของชาวนาภาคกลาง โดยอาศัย

10 กรณีศึกษา ร่วมกับการศึกษาจากแบบสอบถามจำนวน 235 ชุด จากกลุ่มตัวอย่างชาวนาในจังหวัด พระนครศรีอยุธยาและเพชรบุรี และพบว่า ชาวนาส่วนใหญ่มีหนี้สินจากเงินกู้ โดยเงินกู้ในระบบผ่านธนาคาร เพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) กองทุนเงินกู้ในชุมชน โดยมีแนวโน้มเงินกู้จาก ธ.ก.ส. สูงขึ้นเรื่อย ๆ หากพิจารณาเฉพาะเงินกู้จาก ธ.ก.ส. พบว่า เกษตรกร 100 ราย มีหนี้สินค้างชำระรวมกันมากกว่า 40 ล้านบาท โดยในจำนวนดังกล่าว คิดเป็นดอกเบี้ยเป็นสัดส่วนมากกว่าร้อยละ 50 ของหนี้สินที่มีอยู่ (อารีวรรณ คูสันเทียะ อ้างถึงใน พงษ์ทิพย์ สำราญจิตต์, 2556) และยังมีเงินกู้ในระบบที่ชาวนาที่ไม่มีหลักประกันการกู้เงิน หรือกู้เงินเต็มวงเงินแล้ว ต้องไปกู้จากนายทุนและต้องแบกรับภาระดอกเบี้ยสูงถึงร้อยละ 120 ด้วย

สาเหตุสำคัญของหนี้สินมาจากต้นทุนในการทำนาสูงขึ้นพร้อม ๆ กับความเสี่ยงที่สูงขึ้น ทั้งจากสภาพภูมิอากาศแปรปรวน ฝนแล้ง น้ำท่วม โรคระบาด และแม้แต่ยาฆ่าแมลง ประกอบกับสถานการณ์ราคาข้าวตกต่ำ ทำให้ชาวนาประสบภาวะ “ปริ่มน้ำ” หรือขาดทุน ไม่สามารถมีเงินไปใช้เงินต้น ทำได้เพียงส่งดอกเบี้ยบางส่วน ดังนั้น หนี้สินชาวนาจึงมีแนวโน้มมากขึ้นเรื่อย ๆ แม้จะมีโครงการพักชำระหนี้จากรัฐบาล หรือความช่วยเหลือจากกองทุนฟื้นฟูและพัฒนาเกษตรกรที่ซื้อหนี้คืนจาก ธ.ก.ส. ทำให้ชาวนาสามารถผ่อนชำระหนี้ในวงเงินน้อยลง และมีอัตราดอกเบี้ยถูกกว่า ธ.ก.ส. ด้วยเหตุดังกล่าว ทำให้ชาวนาจำนวนมากมีแนวโน้มที่จะสูญเสียที่ดินมากขึ้นเรื่อย ๆ (พงษ์ทิพย์ สำราญจิตต์, 2556)

3. สถานการณ์ของชาวนาภาคกลางหลังจากรยุตินโยบายจำนำข้าว

สถานการณ์ก่อนการยุติการจำนำข้าวที่สำคัญคือ การที่ชาวนาจำนวนมาก ได้รับเงินจากโครงการจำนำข้าวล่าช้า ก่อนจะเป็นเหตุให้มีการตรวจสอบการทุจริตในขั้นตอนต่าง ๆ และยุติโครงการจำนำข้าวในที่สุดแน่นอนว่า หลังการยุติโครงการจำนำข้าว ทำให้ราคาข้าวเปลือกตกต่ำอย่างมาก ข้อมูลจากสมาคมโรงสีข้าวพบว่า ราคาข้าวเปลือกกลดลงอย่างเห็นได้ชัด หากพิจารณาเฉพาะพันธุ์ข้าวที่ปลูกกันมากในภาคกลาง คือ ข้าวหอมปทุม และข้าวเปลือกเจ้า จะเห็นได้ว่า ราคาข้าวเปลือกกลดลงอย่างมาก โดยข้าวเปลือกหอมปทุม ราคาในปี 2557 คิดเป็นร้อยละ 73 ส่วนข้าวเปลือกเจ้า ราคาในปี 2557 คิดเป็นร้อยละ 86 ของราคาในปี 2556 เท่านั้น (ดูรายละเอียดในตารางที่ 21)

ตารางที่ 21: เปรียบเทียบราคาข้าวเปลือกเฉลี่ยของสมาคมโรงสีไทย 2555 - 2560 (หน่วย : บาท/ตัน)

ชนิดข้าว	โครงการจำนำข้าว		หลังโครงการจำนำข้าว			
	2555	2556	2557	2558	2559	2560
ข้าวเปลือกหอมปทุม	13,094	13,043	9,534	11,128	9,946	8,932
ข้าวเปลือกเจ้า (พระนครศรีอยุธยา)	10,650	9,322	7,999	8,025	7,994	7,653

ที่มา : จาก “สรุปรายงานข่าวสารและข้าวเปลือกเฉลี่ยเดือน มกราคม 2554 - ธันวาคม 2560,” โดย สมาคมโรงสีข้าวไทย, 2561, สืบค้นจาก <http://www.thairicemillers.com/images/stories/2560/scaner/54-60.pdf>.

เนื้อหาในส่วนนี้ ให้ภาพของสถานการณ์ของชาวนาภาคกลางหลังจากรยุตินโยบายจำนำข้าวในปี 2557 ซึ่งครอบคลุมทั้งภัยแล้ง และมาตรการบริหารจัดการน้ำที่ส่งผลกระทบต่อการทำนาในภาคกลาง รวมถึงมาตรการหรือนโยบายที่รัฐบาลออกมาเพื่อบรรเทาผลกระทบของราคาข้าวที่ตกต่ำ สถานการณ์ที่สำคัญได้แก่

ภัยแล้งและมาตรการบริหารจัดการน้ำในภาคกลาง ในช่วงปี 2558 - 2559 ประเทศไทยประสบปัญหาภัยแล้งที่หนักที่สุดในรอบ 30 ปี อันเนื่องมาจากอิทธิพลของปรากฏการณ์เอลนีโญ ส่งผลให้น้ำในเขื่อนหลักเหลือน้ำไม่พอใช้ จนทำให้กรมชลประทานต้องประกาศให้เกษตรกรลุ่มน้ำเจ้าพระยาดำเนินการไปจนถึงปลายเดือนกรกฎาคม 2558 และต่อเนื่องด้วยสถานการณ์น้ำท่วมในช่วงเดือนกันยายน - ตุลาคม 2559 ทำให้

พื้นที่นาในหลายจังหวัดเสียหายนับพันไร่ (ไทยพับลิกา, 2559) ภัยแล้งและน้ำท่วม ส่งผลกระทบต่อชาวนาในพื้นที่แถบลุ่มเจ้าพระยา ดังตัวอย่างจากแผนบริหารจัดการน้ำและเพาะปลูกพืชฤดูแล้งในเขตชลประทาน ปี 2558/2559 ซึ่งวางแผนจัดสรรน้ำทั้งหมด 3,300 ล้านลูกบาศก์เมตร ในจำนวนดังกล่าว มีการจัดสรรน้ำเพื่อการเกษตรเพียง 400 ล้านลูกบาศก์เมตร ซึ่งสามารถสนับสนุนการผลิตพืชฤดูแล้งประเภทอ้อยและไม้ผลเท่านั้น (ส่วนบริหารจัดการน้ำ สำนักบริหารจัดการน้ำและอุทกวิทยา, 2558) ในกรณีที่เกิดภัยแล้งกรมชลประทานประกาศให้ชาวนาในเขตลุ่มเจ้าพระยาดำนาปี/นาปรัง และในกรณีที่เกิดภาวะน้ำท่วมชาวนาที่อยู่ในเขตพื้นที่รับน้ำ ก็จะไม่สามารถทำนาได้ โดยได้ค่าชดเชยไร่ละ 1,113 บาท ดังนั้น จึงมีการปล่อยที่นาทิ้งร้างในพื้นที่ในเขตภาคกลางโดยเฉพาะในเขตลุ่มเจ้าพระยา เนื่องจากในช่วงต้นฤดูการเพาะปลูก ชาวนาสำหรับทำนา ในขณะที่ในช่วงน้ำหลาก ก็ต้องดำนาเพื่อปล่อยให้เป็นพื้นที่รับน้ำ นอกจากการประกาศงดทำนาและจ่ายค่าชดเชยในช่วงเวลาดังกล่าวแล้ว กระทรวงเกษตรยังมีโครงการส่งเสริมการปลูกพืชฤดูแล้งเพื่อการบำรุงดิน โดยสนับสนุนเมล็ดพันธุ์และเงินช่วยเหลือสำหรับเกษตรกรที่ร่วมโครงการด้วย

มาตรการเชิงนโยบายเพื่อลดผลกระทบของราคาข้าวตกต่ำของรัฐบาล สามารถจัดได้เป็น 4 กลุ่มคือ

1. โครงการสนับสนุนเงินช่วยเหลือให้แก่ผู้ปลูกข้าวโดยตรง ประกอบด้วย *โครงการสนับสนุนเงินช่วยเหลือต้นทุนการผลิตให้เกษตรกรผู้ปลูกข้าวรายย่อย* เริ่มตั้งแต่ปี 2557 โดยสนับสนุนเงินช่วยเหลือเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไร่ละ 1,000 บาท ไม่เกิน 15 ไร่ ต่อมาในปีการผลิต 2559/2560 ลดลงเหลือรายละ 10 ไร่ จุดประสงค์สำคัญ คือ ให้เกษตรกรผู้ปลูกข้าวไปซื้อปัจจัยการผลิตที่จำเป็นให้ดำรงชีพอยู่ได้หลังประสบปัญหาราคาข้าวตกต่ำและปัญหาภัยแล้ง และ *โครงการช่วยเหลือค่าเก็บเกี่ยวและปรับปรุงคุณภาพข้าวให้แก่เกษตรกรรายย่อยอัตราไร่ละ 1,500 บาท ไม่เกิน 12 ไร่ หรือครัวเรือนละไม่เกิน 18,000 บาท*

2. โครงการพักชำระหนี้และลดดอกเบี้ยให้แก่ชาวนา ได้แก่ *โครงการพักชำระหนี้เงินต้นและลดดอกเบี้ยเกษตรกรผู้ปลูกข้าวปี 2559/2560* ซึ่งจะพักหนี้เงินต้นให้เกษตรกรเป็นเวลา 2 ปี และลดดอกเบี้ยให้เกษตรกร 3% เป็นเวลา 2 ปี รัฐบาลรับภาระ 1.5% และ ธ.ก.ส. รับภาระ 1.5% รวมวงเงินชดเชยปีละ 2,700 ล้านบาท รวม 2 ปี เป็นวงเงิน 5,400 ล้านบาท มีเกษตรกรได้รับผลประโยชน์ 2 ล้านราย โดยต้องเป็นเกษตรกรที่มีหนี้ไม่เกินรายละ 500,000 บาท

3. *โครงการสินเชื่อชะลอการขายข้าวเปลือกนาปี หรือโครงการจำนำยุ้งฉางมีวัตถุประสงค์ให้* เกษตรกรเก็บข้าวเปลือกในยุ้งฉางของตนเอง หรือยุ้งฉางของสถาบันเกษตรกรเพื่อรอราคา และ ธ.ก.ส. สนับสนุนสินเชื่อ โดยกำหนดวงเงินสินเชื่อต่อตัน คำนวณจากร้อยละ 90 ของราคาข้าวเปลือกในตลาดแต่ละชนิด ข้าวเปลือกหอมมะลิที่ความชื้นไม่เกินร้อยละ 15 สิ่งเจือปนไม่เกินร้อยละ 2 ราคาสินเชื่อตันละ 11,800 บาท ข้าวเปลือกเจ้า ราคาสินเชื่อตันละ 7,500 บาท ข้าวเปลือกปทุมธานี ราคาสินเชื่อตันละ 8,900 บาท และใช้ข้าวเปลือกในยุ้งฉางเกษตรกรเป็นหลักประกัน วงเงินสูงสุดไม่เกินรายละ 300,000 บาท

4. *โครงการประกันภัยข้าวนาปี* ปีการผลิต 2559 วงเงิน 2,071.13 ล้านบาท โดยให้เกษตรกรผู้ปลูกข้าวซึ่งขอสินเชื่อกับ ธ.ก.ส. ทำประกันภัยนาข้าวไปด้วย ธ.ก.ส. สนับสนุนจ่ายค่าเบี้ยประกันให้ 40 บาท และรัฐบาลสนับสนุนให้ 60 บาท เกษตรกรไม่ต้องรับภาระค่าใช้จ่ายส่วนนี้ สำหรับส่วนเกษตรกรที่ไม่ได้เป็นลูกค้า ธ.ก.ส.สามารถซื้อประกันภัยได้โดยออกค่าเบี้ยประกันเอง 40 บาท และรัฐบาลออกให้ 60 บาท

สำหรับผู้ประกอบการค้าข้าว มี *โครงการชดเชยดอกเบี้ยให้ผู้ประกอบการค้าข้าวในการเก็บสต็อก* โดยรัฐบาลชดเชยดอกเบี้ยให้กับผู้ประกอบการค้าข้าวที่จะเข้าร่วมโครงการฯ ผ่านธนาคารพาณิชย์ หรือธนาคารของรัฐที่ผู้ประกอบการค้าข้าวเป็นลูกค้าอยู่ ตามมูลค่าข้าวเปลือกที่ผู้เข้าร่วมโครงการฯ เก็บสต็อกไว้ ตามระยะเวลาที่เก็บสต็อกไว้ 60 – 180 วัน นับตั้งแต่วันที่รับซื้อ (เบิกจ่ายเงินหรือออกตัวสัญญาใช้เงิน) เพื่อดูซับ

ผลผลิตในช่วงที่ผลผลิตออกสู่ตลาดมาก เป็นระยะเวลา 2 – 6 เดือน (ไทยรัฐ, 2559; รัฐบาลไทย, 2560; สำนักข่าวกรมประชาสัมพันธ์, 2561)

นอกจากนี้ ยังมี *ระบบการส่งเสริมเกษตรแปลงใหญ่* โดยการผลักดันให้เกษตรกรรวมกลุ่มการผลิตกันในแปลงขนาดใหญ่ขึ้น ร่วมกันจัดหาปัจจัยการผลิตที่มีคุณภาพดี (พันธุ์พืช ปุ๋ย เครื่องจักรกลทางการเกษตรและเทคโนโลยีสมัยใหม่) การจัดการด้านการตลาดและห่วงโซ่อุปทาน โครงการเกษตรแปลงใหญ่โดยมุ่งให้เกิดความประหยัดต่อขนาด (economy of scale) และส่งเสริมให้เกิดการทำเกษตรสมัยใหม่ (smart farmer) ที่ใช้เทคโนโลยีและเครื่องจักรแทนแรงงานคน เกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการเกษตรแปลงใหญ่ จะได้รับการสนับสนุนทั้งในเรื่องเงินกู้ดอกเบี้ยต่ำกว่าเงินกู้ทั่วไป ตลอดจนการสนับสนุนด้านเทคโนโลยี การบริหารจัดการ และการตลาดจากเจ้าหน้าที่กระทรวงเกษตรด้วย (กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2561ข)

โดยสรุป ภายหลังการยุตินโยบายจำนำข้าวในปี 2557 การทำนาในพื้นที่ภาคกลางมีแนวโน้มลดลงเรื่อย ๆ สาเหตุหลักมาจากการที่ราคาผลผลิตข้าวตกต่ำ (เนื่องมาจากการบิดเบือนกลไกราคา และการทุจริตในโครงการจำนำข้าว) การบริหารจัดการน้ำในภาวะภัยแล้งและน้ำท่วมที่ทำให้ชาวนาภาคกลางที่ต้องพึ่งระบบชลประทานเป็นหลัก ไม่สามารถเพาะปลูกข้าวได้ และยังมาจากความพยายามของรัฐบาลที่มุ่งจะลดปริมาณการผลิตข้าว รวมถึงชะลอปริมาณข้าวที่ออกสู่ตลาดด้วย และแม้จะมีมาตรการเชิงนโยบายที่มีการช่วยเหลือทางการเงินกับชาวนาโดยตรง แต่ก็ทำได้เพียงบรรเทาความเดือดร้อน และไม่สามารถทำให้ชาวนาพ้นจากสถานะปริ่มน้ำได้ ส่วนโครงการส่งเสริมเกษตรแปลงใหญ่ แม้จะมีวัตถุประสงค์ให้ชาวนาเพิ่มความได้เปรียบอันเนื่องมาจากขนาดการผลิตและการส่งเสริมการใช้เทคโนโลยี แต่ในปัจจุบันยังมีชาวนาเข้าร่วมไม่มากนัก จึงยังไม่เห็นความเปลี่ยนแปลงที่ชัดเจน

4. การปรับตัวของชาวนาในพื้นที่ภาคกลาง : ข้อสังเกตเบื้องต้น

จากการสำรวจข้อมูลพื้นที่เบื้องต้น รวมถึงสัมภาษณ์ชาวนาและผู้ที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ภาคกลาง พบว่า ภายหลังการยุตินโยบายการจำนำข้าว ชาวนาในเขตภาคกลางมีรูปแบบการปรับตัวดังนี้

1. การลดต้นทุนในการทำนา เช่น การทำนาแบบลุ่มตอซัง ในช่วงการผลิตแบบเข้มข้นในยุคจำนำข้าว เพื่อประหยัดเวลา ภายหลังการเกี่ยวข้าว ชาวนาส่วนใหญ่จะเผาตอซังและปรับดินเพื่อเตรียมการเพาะปลูกรอบใหม่ทันที แต่ในภาวะที่ราคาข้าวตกต่ำ ชาวนาจำนวนมากเลือกที่จะลดต้นทุนค่าเมล็ดพันธุ์และค่าปรับดิน โดยการลุ่มตอซัง เพื่อใช้ประโยชน์จากเมล็ดข้าวที่ตกอยู่ในนา (บางกรณีอาจมีการหว่านเมล็ดพันธุ์เพิ่ม) และขังน้ำเพื่อให้เมล็ดเติบโตเป็นต้นข้าวที่พร้อมเก็บเกี่ยวในรอบใหม่ อย่างไรก็ตาม การลุ่มตอซังเหมาะสมกับสภาพที่นาที่ค่อนข้างเรียบ ในหลายกรณี รถเกี่ยวข้าวที่ลงไปนาก็ทำให้สภาพที่นาไม่พร้อมกับการลุ่มตอซัง ชาวนาจำนวนหนึ่งจึงหันกลับไปทำแบบเดิม

2. การปรับที่นาบางส่วนไปทำพืชล้มลุกและพืชชนิดอื่น ๆ เช่น นาบัว ผักบุ้ง ผักชี แคนตาลูป หรือเมล่อน ในเมื่อราคาข้าวตกต่ำ ไม่คุ้มค่าแก่การลงทุน และด้วยเหตุที่นาอยู่ในเขตที่ลุ่ม ชาวนาที่อยู่ในเขตชลประทานจึงปรับที่นาบางส่วนไปทำพืชล้มลุกที่อายุสั้น เช่น นาบัว ผักบุ้ง ผักชี การเพาะปลูกพืชเหล่านี้มีข้อดีที่ทำให้ชาวนาเสียต้นทุนไม่ต้องปรับที่นาใหม่ หากจะเปลี่ยนกลับมาทำนาก็สามารถเปลี่ยนกลับมาได้ทันที แต่ในกรณีที่เปลี่ยนเป็นพืชชนิดอื่น เช่น แดงแคนตาลูป ชาวนาจะต้องลงมีทุนยกร่องและปรับระบบน้ำในที่นาใหม่เพื่อให้เหมาะแก่การปลูกแดงแคนตาลูป



แผนภาพที่ 31: ชาวนาในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาปรับที่นาเป็นแปลงแคนตาลูป จะสังเกตได้ว่าพื้นที่ปลูกแคนตาลูปจะสูงกว่าที่นาปกติ

การปลูกพืชอายุสั้นเหล่านี้มีข้อได้เปรียบที่ทำให้ชาวนาได้ผลตอบแทนเร็ว และในหลายกรณีได้ผลตอบแทนมากกว่าการทำนาเสียด้วยซ้ำ แต่ชาวนาต้องลงทุนมากทั้งในแง่แรงงาน (ทั้งแรงงานตนเองและแรงงานรับจ้าง ซึ่งไม่สามารถทดแทนด้วยเครื่องจักรขนาดใหญ่ แลกกับความเสี่ยงด้านสุขภาพที่ต้องสัมผัสกับยาปราบศัตรูพืชในอัตราเข้มข้น รวมถึงความเสี่ยงในการถูกเอารัดเอาเปรียบจากเกษตรกรแบบพันธสัญญา)

3. การปรับที่นาไปทำอย่างอื่น เช่น นาทุ้ง พบมากในฝั่งตะวันตก แถบนครปฐม ซึ่งเกษตรกรต้องลงทุนปรับที่ดินให้เป็นบ่อกึ่งและนำน้ำเค็มเข้ามาใส่ในบ่อกึ่ง การทำบ่อกึ่งให้ได้ผลตอบแทนที่สูงกว่าการทำนาอย่างมาก แต่ก็ต้องเสี่ยงกับภาวะโรคระบาดของกึ่ง และแลกกับต้นทุนคุณภาพดินที่สูญเสียอย่างถาวร ไม่สามารถฟื้นฟูกลับมาทำนาได้อีก

4. การออกไปประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรเพื่อสร้างความมั่นคงในรายได้ให้ครอบครัว โดยทั่วไปสมาชิกในครัวเรือนชาวนาในภาคกลางส่วนใหญ่ ไม่ได้ประกอบอาชีพชาวนาอย่างเดียว แต่จะมีสมาชิกไปประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรมากขึ้นเรื่อย ๆ ในเขตอุตสาหกรรมภาคกลางจะพบว่า ผู้ที่อยู่ในวัยแรงงานส่วนใหญ่ไปทำงานภาคอุตสาหกรรม พาณิชยกรรม หรือภาคบริการ แรงงานในภาคเกษตรส่วนใหญ่เป็นแรงงานสูงอายุ หรือกลุ่มที่มีระดับการศึกษาไม่สูงนัก ทำให้ไม่มีทางเลือกในการประกอบอาชีพ ในภาวะที่ราคาข้าวตกต่ำ ชาวนาจำนวนหนึ่งต้องหันไปเป็นแรงงานรับจ้างเพื่อสร้างรายได้หลักให้ครอบครัว โดยแรงงานรับจ้างในภาคเกษตรนี้ถือเป็นส่วนสำคัญในการตอบสนองความต้องการของผู้จัดการนาในสมัยใหม่ได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ มีชาวนาจำนวนหนึ่งที่สูญเสียที่ดินและกลายมาเป็นชาวนารับจ้างในที่ดินที่เคยเป็นของตนเอง

5. การปรับตัวมาเป็นผู้ประกอบการ โดยเฉพาะในกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ เมื่อการทำนาแบบเดิมไม่สามารถสร้างหลักประกันรายได้ให้กับครอบครัวได้ ในกลุ่มชาวนาที่มีความเข้มแข็งสามารถรวมตัวและหันมาร่วมกลุ่มการผลิตเป็นกลุ่มวิสาหกิจข้าวอินทรีย์ ที่สามารถยกระดับราคาข้าวได้ โดยสามารถผลิต ควบคุมและส่งขายได้อย่างครบวงจร อย่างไรก็ตาม ชาวนากลุ่มนี้ถือว่ามีสัดส่วนน้อยมากเมื่อเทียบกับชาวนาทั่วไป

รูปแบบข้างต้น ถือเป็นการปรับตัวเพื่อให้ดำรงชีวิตชาวนาได้อย่างยั่งยืนขึ้น อย่างไรก็ตาม มีชาวนาอีกจำนวนมาก โดยเฉพาะชาวนารายย่อย ที่ทำนาแล้วได้ผลตอบแทนไม่คุ้มทุน ชาวนากลุ่มนี้เลือกที่จะทิ้งอาชีพชาวนาและหันไปประกอบอาชีพอย่างอื่น โดยปล่อยให้ดินให้ผู้จัดการนาเช่าทำนา หรือเช่าทำผลผลิตการเกษตรแบบอื่น เช่น แคนตาลูป เมล่อน ซึ่งผู้ประกอบการมักจะผลิตซ้ำเพียง 2 ฤดูกาลผลิต และเปลี่ยนพื้นที่ไปเรื่อยๆ

ภาคใต้

1) พื้นที่นาในภาคใต้

ลักษณะพื้นที่ในภาคใต้ 15 จังหวัด มีพื้นที่ทั้งหมดราว 44 ล้านไร่ เป็นเนื้อที่ป่าราว 11 ล้านไร่ ส่วนเนื้อที่ที่ใช้ประโยชน์ทางการเกษตร คือ 21,768,407 ไร่ ซึ่งพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นเนื้อที่การใช้ประโยชน์ทางการเกษตรในลักษณะของสวนผลไม้และไม้ยืนต้น (ราว 19 ล้านไร่) รองลงมาคือ พืชไร่ ราว 10 ล้านไร่ ส่วนนาข้าว ราว 1.2 ล้านไร่ หรือคิดเป็นประมาณร้อยละ 5 ของพื้นที่ที่ใช้ประโยชน์ทางการเกษตรทั้งหมดเท่านั้น (ดูตารางที่ 22)

ตารางที่ 22: เนื้อที่ที่ใช้ประโยชน์ทางการเกษตรของภาคใต้ ปี พ.ศ. 2556 จำแนกตามรายจังหวัด (ผลสำรวจเบื้องต้น วันที่ 21 มกราคม 2558)

ภาค/จังหวัด	เนื้อที่ที่ใช้ประโยชน์ทางการเกษตร	ประเภทของการใช้ประโยชน์ทางการเกษตร (หน่วย: ไร่)				
		นาข้าว	พืชไร่	สวนไม้ผล ไม้ยืนต้น	สวนผัก ไม้ดอก/ไม้ประดับ	เนื้อที่ที่ใช้ประโยชน์ทางการเกษตรอื่นๆ
ภาคใต้	21,768,407	1,223,934	10,389	19,160,130	127,280	1,246,673
ประจวบคีรีขันธ์	2,109,210	47,861	472,331	1,365,420	26,352	197,245
ชุมพร	2,217,011	9,620	10,389	2,057,782	24,719	114,500
ระนอง	542,991	1,186	0	508,923	2,826	30,056
สุราษฎร์ธานี	3,674,211	11,778	0	3,400,729	20,257	241,447
พังงา	1,129,925	2,624	0	1,100,999	120	26,182
ภูเก็ต	109,468	123	0	104,044	683	4,618
กระบี่	1,840,999	5,874	0	1,777,036	5,940	52,148
ตรัง	1,825,394	21,629	0	1,732,220	5,067	66,479
นครศรีธรรมราช	2,895,587	383,638	0	2,178,525	26,910	306,514
พัทลุง	1,131,487	178,254	0	847,124	11,140	94,968
สงขลา	2,266,511	270,731	0	1,836,426	14,961	144,393
สตูล	668,726	48,269	0	583,978	4,038	32,441
ปัตตานี	756,505	143,714	0	559,073	2,694	51,024
ยะลา	1,292,995	60,631	0	1,194,607	109	37,648
นราธิวาส	1,416,598	85,864	0	1,278,663	7,816	44,255

ที่มา: ปรับจาก สำนักเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์

เมื่อพิจารณาเฉพาะพื้นที่นาข้าวหรือพื้นที่ปลูกข้าว ข้อมูลสถิติจากสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร ที่แสดงการปลูกข้าวของในปีเพาะปลูก 2548/2549 ถึงปีเพาะปลูก 2557/2558 ชี้ให้เห็นว่า พื้นที่เพาะปลูกมีแนวโน้มลดลงอย่างมาก กล่าวคือ ในปีเพาะปลูก 2548/2549 ภาคใต้มีพื้นที่ปลูกข้าวราว 2,299,464 ล้านไร่ ส่วนในปีเพาะปลูก 2557/2558 พื้นที่ปลูกข้าวของภาคใต้เหลือเพียง 887,995 ไร่ นอกจากนี้ ยังมีข้อสังเกตอีกก็คือ เมื่อเปรียบเทียบพื้นที่การปลูกข้าวในปีเพาะปลูก 2557/2558 กับปีเพาะปลูก 2556/2557 การผลิตข้าวลดลงเกือบ 3 แสนไร่ ซึ่งอาจจะเป็นเพราะผลจากการยกเลิกนโยบายรับจำนำข้าวของรัฐบาลยิ่งลักษณ์ในปี 2557 (ดูตารางที่ 23) เมื่อลงไปดูแนวโน้มในระดับจังหวัดก็จะได้เห็นได้ชัดสอดคล้องกัน เช่น กรณีจังหวัดพัทลุง หากพิจารณาในช่วงปี 2556 ถึง 2558 พบว่า เนื้อที่ปลูกข้าวนาปีลดลง จำนวน 8,513 ไร่ หรือร้อยละ 5.87

ของพื้นที่ปลูกข้าวนาปี ปีการผลิต 2555/2556 และเนื้อที่ปลูกข้าวนาปรังลดลง จำนวน 19,572 ไร่ หรือร้อยละ 26.42 ของพื้นที่ปลูกข้าวนาปรังปี 2556 (สำนักงานเกษตรจังหวัดพัทลุง, 2558: ออนไลน์)

แต่อย่างไรก็ดี ข้อสังเกตดังกล่าวก็อาจจะต้องพึงระวังเพราะว่า งานศึกษาของ วีระศักดิ์ คงฤทธิ์ และ สุวัจนี เพชรรัตน์ เรื่อง “พลวัตเศรษฐกิจข้าวในภาคใต้” ชี้ให้เห็นว่า พื้นที่ปลูกข้าวของภาคใต้ลดลงอย่างต่อเนื่องในช่วง 5 ทศวรรษที่ผ่านมา ซึ่งระบุว่า สาเหตุสำคัญที่ทำให้ผลผลิตข้าวลดลงก็คือ “ผลตอบแทน” ของการทำนา ผนวกกับบริบทของพื้นที่ทำการเกษตรที่มีพื้นที่จำกัด การทำนาจึงได้ผลตอบแทนน้อยกว่าการทำสวนยาง สวนปาล์ม น้ำมัน การเลี้ยงกุ้ง และการรับจ้างนอกภาคการเกษตร (2556: น. 98)

ตารางที่ 23: สถิติการปลูกข้าวภาคใต้ จำแนกตามปีเพาะปลูก 2548/2549 - 2557/2558

รายการ	2548/49	2549/50	2550/51	2551/52	2552/53	2553/54	2554/55	2555/56	2556/57	2557/58
เนื้อที่เพาะปลูก (ไร่)	2,299,464	2,308,817	2,354,696	2,309,746	1,580,065	1,558,644	1,482,421	1,382,760	1,187,883	887,995
เนื้อที่เก็บเกี่ยว (ไร่)	2,173,213	2,186,445	2,229,492	2,176,958	1,497,195	1,464,733	1,398,029	1,347,939	1,136,215	873,639
ผลผลิต (ตัน)	878,806	913,482	985,016	962,964	663,723	614,281	651,530	652,479	547,277	386,038
ผลผลิตเฉลี่ยต่อไร่ (กก.)	404	418	442	442	443	419	466	484	482	442

ที่มา: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์

พื้นที่นาข้าวส่วนใหญ่ของภาคใต้จะอยู่บริเวณที่ราบชายฝั่งตะวันออก จากข้อมูล พื้นที่ปลูกข้าวนาปีใน 3 จังหวัด คือ นครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา พบว่า พื้นที่ปลูกข้าวมากที่สุด ได้แก่ จังหวัดนครศรีธรรมราช มีพื้นที่ปลูกข้าวเฉลี่ย 447,704 ไร่ ส่วนใหญ่อยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ได้แก่ บริเวณอำเภอเมือง หัวไทร เขียวใหญ่ ปากพนัง รองลงมาคือ จังหวัดพัทลุง มีพื้นที่ปลูกข้าวเฉลี่ย 240,849 ไร่ พื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ในอำเภอเมือง ควนขนุน เขาชัยสน และลำดับสามคือ จังหวัดสงขลา มีพื้นที่ปลูกข้าวเฉลี่ย 293,506 ไร่ พื้นที่เพาะปลูกส่วนใหญ่อยู่ในอำเภอรโนด กระแสสินธุ์ สทิงพระ จังหวัดอื่น ๆ ในภาคใต้ที่มีพื้นที่ปลูกข้าวมากกว่า 100,000 ไร่ จะเป็นจังหวัดในกลุ่มภาคใต้ตอนล่างประกอบด้วย จังหวัดปัตตานี มีพื้นที่เพาะปลูกข้าวราว 148,620 ไร่ ส่วนในพื้นที่ภาคใต้ฝั่งตะวันตกทั้ง 6 จังหวัดนั้น มีพื้นที่ปลูกข้าวเฉลี่ยรวมเพียง 103,140 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 7.3 ของพื้นที่ปลูกข้าวทั้งภาคใต้ โดยจังหวัดที่มีพื้นที่ปลูกข้าวมากที่สุดในแถบนี้คือ จังหวัดสตูล มีพื้นที่ปลูกข้าวราว 54,660 ไร่ ในขณะที่จังหวัดภูเก็ตมีพื้นที่ปลูกข้าวน้อยที่สุด 448 ไร่ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2556 อ้างใน วีระศักดิ์ คงฤทธิ์ และ สุวัจนี เพชรรัตน์, 2556: น. 8)

ข้อมูลปัจจุบันของสำนักเศรษฐกิจการเกษตร พบว่า ฤดูกาลผลิต ในรอบปีการผลิต 2559/2560 มีพื้นที่การปลูกข้าวทั้งปี (ทั้งนาปีและนาปรังซึ่งบางพื้นที่ทำนาสองครั้ง) จำนวนทั้งสิ้น 1,015,529 ไร่ โดยการปลูกข้าวนาปรังมีราว 258,061 ไร่ ส่วนข้าวนาปีในฤดูกาลผลิตเดียวกันราว มีจำนวน 757,468 ไร่ จังหวัดที่มีการผลิตมากที่สุดสามอันดับแรกคือ นครศรีธรรมราช สงขลา และพัทลุง ซึ่งมีการปลูกข้าวทั้งนาปรังและนาปีในสัดส่วนที่สูงกว่าจังหวัดอื่น ๆ เมื่อพิจารณาเฉพาะการปลูกข้าวนาปรังก็จะพบว่า นอกจาก 3 จังหวัดดังกล่าวแล้ว จังหวัดที่มีการปลูกข้าวนาปรังมีเพียงจังหวัดปัตตานีเท่านั้นที่มีการปลูกข้าวนาปรังมากกว่า 1 หมื่นไร่ ส่วนจังหวัดที่เหลือมีพื้นที่การปลูกนาปรังเพียงเล็กน้อยเท่านั้น (ดูตารางที่ 24)

ตารางที่ 24: พื้นที่ปลูกข้าวนาปรังและข้าวนาปีในภาคใต้ จำแนกตามรายจังหวัด ฤดูกาลผลิต ปี 2559/2560

รายการ	ข้าวนาปรัง	ข้าวนาปี	รวม
ภาพรวมทั้งภาคใต้	258,061	757,468	1,015,529
นครศรีธรรมราช	120,554	220,920	341,474
สงขลา	59,733	190,242	249,975
พัทลุง	57,292	128,984	186,276
ประจวบคีรีขันธ์	1,479	8,577	10,056
ชุมพร	751	3,962	4,713
ระนอง	-	664	664
สุราษฎร์ธานี	3,799	5,835	9,634
พังงา	-	1,977	1,977
ภูเก็ต	-	72	72
กระบี่	-	5,374	5,374
ตรัง	348	12,063	12,411
สตูล	289	21,563	21,852
ปัตตานี	14,523	99,237	113,760
ยะลา	330	18,638	18,968
นราธิวาส	442	47,937	48,379

ที่มา: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์

จังหวัดที่มีการปลูกข้าวมากที่สุด 3 อันดับแรก ทั้ง 3 จังหวัด มีพื้นที่ปลูกข้าวรวมกันมากกว่า 5 แสนไร่ โดยส่วนใหญ่จะครอบคลุมบริเวณลุ่มแม่น้ำปากพนัง ซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าขายของเมืองในระดับภูมิภาคมาแต่ในอดีต ปากพนังเป็นเมืองท่าที่เชื่อมโยงมาสู่อ่าวไทยและกรุงเทพฯ ฯลฯ และยังเชื่อมโยงไปยังสิงคโปร์ มาเลเซีย ฯลฯ (วิมล คำศรี และรินทร์ รุยกแก้ว, 2544: น. 3) และเป็นพื้นที่ปลูกข้าวที่สำคัญของภาคใต้มาแต่อดีต เป็นเมืองที่ได้รับการขนานนามว่า “อู่ข้าว-อู่น้ำ” (วรรณชัย พรหมเกิด และคณะ, 2558: น. 23) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงบันทึกไว้ครั้งที่เสด็จพระราชดำเนินมาที่ปากพนัง เพื่อเปิดโรงสีไฟ เมื่อ พ.ศ.2483 โดยมีความตอนหนึ่งว่า “ปากพนัง...เป็นที่นาอุดมดี...บ้างก็กล่าวกันว่า...ดีกว่านาคลองรังสิต” (กาญจนา เหล่าโชคชัยกุล, 2552: น. 169) ซึ่งพบว่า มีจำนวนโรงสีที่ตั้งขึ้นระหว่างปี 2477-2510 ถึงจำนวน 19 โรง สะท้อนให้เห็นว่า การค้าข้าวในบริเวณนี้มีความสำคัญมากนับตั้งแต่ช่วงเมืองโบราณ และในยุคหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงที่มีการบุกเบิกพื้นที่ปลูกข้าวเพื่อการส่งออก (วรรณชัย พรหมเกิด และคณะ, 2558: น. 23)

พื้นที่การปลูกข้าวเพื่อขายซึ่งเกือบทั้งหมดอยู่ในพื้นที่การเพาะปลูกบริเวณพื้นที่แถบลุ่มน้ำปากพนัง ทั้ง 3 จังหวัด คือ นครศรีธรรมราช สงขลา และพัทลุง มีการพัฒนาพื้นที่การเพาะปลูกเพื่อการส่งออกมายาวนาน มีลักษณะเป็นนาในเขตชลประทานแบบภาคกลาง และพัฒนาการปลูกจากการปลูกข้าวแบบดั้งเดิม กล่าวคือ การปลูกแบบนาดำ และใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองซึ่งเป็นข้าวไวต่อช่วงแสง มาสู่พันธุ์ข้าวไม่ไวต่อช่วงแสงที่ทางราชการแนะนำส่งเสริมให้เกษตรกรปลูก พันธุ์ที่ปลูกมากในภาคใต้ได้แก่ ชัยนาท 1 สุพรรณบุรี 1 สุพรรณบุรี 2 สุพรรณบุรี 60 สุพรรณบุรี 90 คลองหลวง 1 ข้าวเจ้าหอม ข้าวเจ้าหอมสุพรรณ 1 กข.21 กข.23 กข.25 ข้าวปทุมธานี 1 ฯลฯ (วีระศักดิ์ คงฤทธิ์ และสุวัจน์ เพชรรัตน์, 2556: น. 7) และระบบการผลิตมีลักษณะเป็นแบบนาเคมีเหมือนภาคกลาง กล่าวคือ ใช้วิธีการทำนาแบบนาหว่าน รวมทั้ง การใช้เครื่องจักรสมัยใหม่ เช่น รถเกี่ยว รถดีดดิน เครื่องหว่านปุ๋ย และเครื่องพ่นยา ฯลฯ

จากที่พิจารณาภาพรวมของการปลูกข้าวในภาคใต้น่าจะพอเห็นลักษณะสำคัญหรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งคือ ลักษณะเฉพาะของการปลูกข้าวของภาคใต้ที่แตกต่างไปจากภาคอื่น กล่าวคือ เมื่อเปรียบเทียบการปลูกข้าวในภาคใต้ส่วนใหญ่เป็นการปลูกเพื่อการบริโภค แต่การผลิตข้าวทั้งภาคไม่พอกับปริมาณการบริโภค ข้อมูลในปี พ.ศ. 2555 พบว่า พื้นที่ภาคใต้ซึ่งมีประชากรจำนวนราว 9.06 ล้านคน ประชาชนบริโภคข้าวเฉลี่ยคนละประมาณ 81 กิโลกรัมต่อปี ซึ่งหมายความว่า ประชากรในภาคใต้บริโภคข้าวเฉลี่ยทั้งหมดประมาณ 0.73 ล้านตันข้าวสารต่อปี ในขณะที่ภาคใต้สามารถผลิตข้าวสารได้เพียง 0.22 ล้านตัน (พรไทย ศิริสาธิตกิจ และ อีรศักดิ์ อุ่นอารมย์, 2559)

ในรายงานของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรระบุว่า ภาคใต้อยู่เป็นภาคที่มีการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองมากที่สุด กล่าวคือ ในฤดูกาลผลิตข้าวนาปี 2559/2560 มีการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมือง 342,713 ไร่ และข้าวไวต่อแสง 86,075 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 45.24 ในขณะที่ภาคกลางมีการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองเพียงร้อยละ 2.26 ภาคเหนือ ร้อยละ 4.81 และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ร้อยละ 2.8 ซึ่งจะเห็นได้ว่า แม้ในเขตลุ่มน้ำปากพนังทั้ง 3 จังหวัด ที่มีการปลูกข้าวที่พัฒนาเข้าสู่ระบบเคมีแบบภาคกลางก็ตาม แต่ก็ยังมีความแตกต่างกันก็คือ ในพื้นที่เหล่านี้ ยังมีการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองและข้าวไวต่อช่วงแสงในสัดส่วนที่สูง ดังจะเห็นได้จากปริมาณการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองในฤดูกาลเพาะปลูกข้าวนาปี 2559/2560 จังหวัดนครศรีธรรมราชปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมือง ร้อยละ 17.43 (หรือราว 38,502 ไร่) ข้าวไวต่อแสง ร้อยละ 2.54 จังหวัดสงขลาปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมือง ร้อยละ 36.15 (หรือราว 68,753 ไร่) ข้าวไวต่อแสง ร้อยละ 26.55 จังหวัดพัทลุงปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมือง ร้อยละ 57.74 (หรือราว 74,474 ไร่) ข้าวไวต่อแสง ร้อยละ 8.00 (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2560: ออนไลน์) ส่วนจังหวัดอื่น ๆ ก็ยังปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองและข้าวไวต่อแสงที่สูงมากขึ้นไปอีก เช่น ยะลา ปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมือง ร้อยละ 84.60 ข้าวไวต่อช่วงแสง ร้อยละ 6.62 นราธิวาสปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมือง ร้อยละ 81.47 ข้าวไวต่อแสง ร้อยละ 6.77 ปัตตานีปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมือง ร้อยละ 76.92 ข้าวไวต่อแสง ร้อยละ 10.31 ฯลฯ (ดูตารางที่ 25)

ตารางที่ 25: พื้นที่เพาะปลูกข้าวนาปี จำแนกตามลักษณะพันธุ์ข้าว ในฤดูกาลผลิต 2559/2560

ภาค	เนื้อที่เพาะปลูก (ไร่)	เนื้อที่เก็บเกี่ยว (ไร่)	ผลผลิต (ตัน)	ผลผลิตต่อไร่ (กก.)		ร้อยละ เนื้อที่เพาะปลูก
				ปลูก	เก็บ	
รวมทั้งประเทศ	58,645,474	56,545,773	25,236,345	430	446	100.00
พันธุ์พื้นเมือง	2,177,491	2,084,196	821,593	377	394	3.71
กข.8	14,096,002	13,672,435	5,337,069	379	390	24.04
กข.15	1,784,365	1,729,771	675,403	379	390	3.04
ข้าวดอกมะลิ 105	24,242,557	23,228,536	8,605,274	355	370	41.34
สุพรรณบุรี 60,90	175,501	170,891	107,797	614	631	0.30
ราชการไวค้อแสง	1,559,348	1,504,089	701,587	450	466	2.66
ราชการไมไวค้อแสง	11,054,489	10,728,106	6,708,179	607	625	18.85
ชัยนาท 1	610,230	581,251	353,683	580	608	1.04
คลองหลวง 1	667	655	393	589	600	0.001
หอมสุพรรณบุรี	18,859	18,079	10,964	581	606	0.03
ปทุมธานี 1	1,446,779	1,406,732	964,906	667	686	2.47
สุพรรณบุรี 1	1,479,186	1,421,032	949,497	642	668	2.52
ภาคเหนือ	13,026,882	12,507,802	7,137,534	548	571	100.00
พันธุ์พื้นเมือง	626,534	608,623	261,404	417	430	4.81
กข.8	1,897,192	1,858,416	1,013,539	534	545	14.56
กข.15	202,664	196,076	103,793	512	529	1.56
ข้าวดอกมะลิ 105	2,406,104	2,265,716	1,122,580	467	495	18.47
สุพรรณบุรี 60,90	130,522	126,755	77,185	591	609	1.00
ราชการไวค้อแสง	418,977	409,043	218,577	522	534	3.22
ราชการไมไวค้อแสง	5,721,951	5,503,766	3,362,526	588	611	43.92
ชัยนาท 1	398,362	378,220	229,855	577	608	3.06
หอมสุพรรณบุรี	14,628	13,904	8,210	561	590	0.11
ปทุมธานี 1	387,919	373,945	246,367	635	659	2.98
สุพรรณบุรี 1	822,029	773,338	493,498	600	638	6.31
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	36,574,140	35,286,040	12,800,343	350	363	100.00
พันธุ์พื้นเมือง	1,021,345	980,473	370,823	363	378	2.80
กข.8	12,171,893	11,788,895	4,314,360	354	366	33.28
กข.15	1,581,701	1,533,695	571,610	361	373	4.32
ข้าวดอกมะลิ 105	20,541,940	19,773,107	7,037,301	343	356	56.16
สุพรรณบุรี 60,90	3,678	3,445	1,885	513	547	0.01
ราชการไวค้อแสง	564,634	545,261	221,358	392	406	1.54

ภาค	เนื้อที่เพาะปลูก (ไร่)	เนื้อที่เก็บเกี่ยว (ไร่)	ผลผลิต (ตัน)	ผลผลิตต่อไร่ (กก.)		ร้อยละ เนื้อที่เพาะปลูก
				ปลูก	เก็บ	
ราชการไม่ไวต่อแสง	587,872	566,490	232,779	396	411	1.61
ชั้นนาท 1	62,490	58,532	31,096	498	531	0.17
ปทุมธานี 1	13,960	13,075	6,691	479	512	0.04
สุพรรณบุรี 1	24,627	23,067	12,440	505	539	0.07
ภาคกลาง	8,286,984	8,079,345	4,994,559	603	618	100.00
พันธุ์พื้นเมือง	186,899	181,168	68,019	364	375	2.26
กข.6	26,917	25,124	9,170	341	365	0.32
ข้าวตอกมะลิ 105	1,288,759	1,184,653	443,505	344	374	15.55
สุพรรณบุรี 60,90	41,301	40,691	28,727	696	706	0.50
ราชการไวต่อแสง	489,662	475,202	225,284	460	474	5.91
ราชการไม่ไวต่อแสง	4,530,327	4,473,248	3,020,027	667	675	54.32
ชั้นนาท 1	129,303	127,093	81,888	633	644	1.56
คลองหลวง 1	667	655	393	589	600	0.36
หอมสุพรรณบุรี	4,231	4,175	2,754	651	660	0.05
ปทุมธานี 1	956,677	942,984	671,356	702	712	11.54
สุพรรณบุรี 1	632,241	624,352	443,436	701	710	7.63
ภาคใต้	757,468	672,586	303,909	401	452	100.00
พันธุ์พื้นเมือง	342,713	313,932	121,347	354	387	45.24
ข้าวตอกมะลิ 105	5,754	5,060	1,888	328	373	0.76
ราชการไวต่อแสง	86,075	74,583	36,368	423	488	11.36
ราชการไม่ไวต่อแสง	214,339	184,602	92,847	433	503	28.30
ชั้นนาท 1	20,075	17,406	10,844	540	623	2.65
ปทุมธานี 1	88,223	76,728	40,492	459	528	11.65
สุพรรณบุรี 1	289	275	123	426	447	0.04

ที่มา: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์

นอกจากนี้ เมื่อจำแนกตามขนาดครัวเรือนการปลูกข้าวในปี 2559/2560 พบว่า ภาคใต้มีขนาดพื้นที่นาเฉลี่ยต่อครัวเรือนน้อยที่สุด กล่าวคือ 9.28 ไร่ต่อครัวเรือน (ภาคเหนือ 14.66 ไร่ต่อครัวเรือน /ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 15.54 ไร่ต่อครัวเรือน/ ภาคกลาง 21.48 ไร่ต่อครัวเรือน) และพื้นที่การทำนาต่อครัวเรือนของภาคใต้ส่วนใหญ่ คือ ร้อยละ 50.45 มีขนาดพื้นที่ทำนาขนาด 6 ไร่หรือต่ำกว่า (ภาคเหนือ ร้อยละ 34.37/ ตะวันออกเฉียงเหนือ ร้อยละ 22.11/ ภาคกลาง ร้อยละ 17.85) ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการปลูกข้าวส่วนใหญ่ของภาคใต้คือ การทำนาเพื่อเอาไว้บริโภคในครัวเรือนด้วยพื้นที่การทำนาผืนเล็ก ๆ (ดูตารางที่ 26)

ตารางที่ 26: พื้นที่เพาะปลูกข้าวนาปีทั่วประเทศ จำแนกตามลักษณะพันธุ์ข้าว ในฤดูกาลผลิต 2559/2560

ภาค	ครัวเรือนตามขนาดเนื้อที่เพาะปลูกข้าวนาปี									รวมร้อยละต่อครัวเรือน	เนื้อที่เพาะปลูกเฉลี่ยต่อครัวเรือน
	< 2 ไร่	2-6 ไร่	6-10 ไร่	10-20 ไร่	20-40 ไร่	40-60 ไร่	60-100 ไร่	100-140 ไร่	>140 ไร่ขึ้นไป		
รวมทั้งประเทศ	2.17	23.23	25.58	32.50	14.20	1.80	0.48	0.04	0.004	100.00	
	80,540	861,664	949,116	1,205,643	526,868	66,405	17,913	1,518	158	3,709,825	15.81
ภาคเหนือ	4.72	29.59	21.21	25.31	14.88	3.09	1.08	0.11	0.01	100.00	
	41,938	263,005	188,472	224,959	132,270	27,489	9,591	992	114	868,830	14.66
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	1.15	20.96	28.14	35.65	12.95	0.99	0.15	.	.	100.00	
	27,098	493,368	662,315	839,135	304,811	23,191	3,609	.	.	2,353,527	15.54
ภาคกลาง	1.23	16.62	20.80	33.32	22.67	4.01	1.22	0.14	0.01	100.00	
	4,738	64,111	80,238	128,548	87,473	15,471	4,692	526	44	385,841	21.48
ภาคใต้	8.29	50.45	22.16	15.93	2.84	0.31	0.03	.	.	100.00	
	6,766	41,180	18,091	13,001	2,314	254	21	.	.	81,627	9.28

ที่มา: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์

2. การจัดประเภทหรือลักษณะชุมชนชาวนาภาคใต้

ภาคใต้เรียกกลุ่มคนตามระบบนิเวศวัฒนธรรมออกเป็น 3 กลุ่ม กล่าวคือ กลุ่มแรก “ชาวเหนือ” หรือ “ชาวควน” คือ กลุ่มคนที่อาศัยตั้งถิ่นฐานลึกเข้าไปในแผ่นดินบริเวณเชิงเขาและในป่าเขา กลุ่มที่สอง “ชาวเล” คือ กลุ่มคนที่ยังชีพด้วยการประมงริมฝั่ง และกลุ่มที่สาม ชาวนาหรือ “ชาวทุ่ง” คือ กลุ่มคนที่ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนและทำกินอยู่บนพื้นที่ราบ (สถาบันพัฒนาชนบท มูลนิธิหมู่บ้าน วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย, 2537 อ่างในวิมล ตำศรี และ รินทร์ รุยกแก้ว, 2544: น. 11) การจัดลักษณะกลุ่มคนดังกล่าวนี้อาจจะช่วยให้ภาพชุมชนของภาคใต้อย่างกว้าง ๆ ได้

ในส่วนของชาวทุ่ง วีระศักดิ์ คงฤทธิ์ และสุวัจน์ เพชรรัตน์ (2556, น. 23) ยังแบ่งลักษณะพื้นที่ชุมชนทำนาตามลักษณะนิเวศการทำนา คือ นาชลประทาน นาน้ำฝน นาหลังน้ำท่วม และนาน้ำเค็มรุกกล้า ในส่วนของนาน้ำท่วม และนาน้ำเค็มรุก มีข้อสังเกตว่า ภาคใต้ยังมีการทำนาที่อาจจะอยู่ในการจัดประเภทนาดังกล่าวนี้คือ “นาพรุ” ซึ่งเป็นนาที่ติดริมพรุ ดังตัวอย่างนาพรุใหญ่ ตำบลกำพวน อำเภอสุขสำราญ จังหวัดระนอง (เสาย๊ะ คงยศ และคณะ, 2558) ซึ่งน่าจะเป็นลักษณะนาที่สำคัญอย่างหนึ่งของภาคใต้ และดังที่พิจารณาข้างต้น ก็จะพบว่า ในพื้นที่ชาวทุ่งหรือชาวนาที่พื้นที่ลุ่มยังมีความหลากหลายในด้านลักษณะการทำนาเพื่อบริโภคโดยการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองด้วยเช่นกัน ซึ่งพื้นที่ชุมชนหรือกลุ่มคนที่ทำนาดังกล่าวนี้จะเป็นการปลูกข้าวขนาดเล็ก ๆ

นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาลงไปในชุมชนที่ไม่ได้อยู่ในที่ราบหรือชาวทุ่ง พบว่า มีการทำนาในที่สูงหรือไม่ได้อยู่ในพื้นที่ราบด้วยเช่นกัน ดังที่ทราบกันดีว่า ในภาคใต้มีการปลูกข้าวไร่ในชุมชนชาวเหนือ หรือชาวควน กล่าวคือ ลักษณะนาแบบ “ข้าวไร่” ซึ่งมีลักษณะการทำนาเฉพาะด้วยลักษณะของวิถีการผลิต เหมือนดังที่มีการปลูกในพื้นที่บนภูเขาหรือที่ราบสูงในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียง และในพื้นที่บางส่วนของบางจังหวัดในภาคตะวันตก (เช่น เพชรบุรี กาญจนบุรี และสุพรรณบุรี เป็นต้น) นอกจากนี้ พันธุ์ข้าวไร่ที่มีลักษณะทางพันธุกรรมเฉพาะ และส่วนใหญ่ปลูกเพื่อกินในครัวเรือนเป็นหลัก

ข้าวไร่เป็นพืชอาหารหลักของเกษตรกรที่อาศัยอยู่บริเวณที่สูง ข้าวไร่ปลูกบนพื้นที่สูงเชิงเขาในพื้นที่ภาคเหนือ หรือปลูกข้าวไร่แซมยางพาราหรือปาล์มน้ำมันในพื้นที่ภาคใต้ (สุวรรณษา ชูเชิด และคณะ, 2561: บทคัดย่อ) ข้าวไร่เป็นข้าวที่ปลูกในที่ดอน ไม่มีน้ำท่วมขัง ใช้ปริมาณน้ำน้อย และทนแล้ง ส่วนใหญ่ปลูกบนพื้นที่

สูงหรือลาดชัน ข้าวไร่มักจะปลูกโดยการหยอดเมล็ดข้าว โดยขั้นแรกทำการเตรียมพื้นที่ตัดแสงไม้ใหญ่ออกให้พื้นที่เปิดโล่ง เพื่อไม่ให้ไม้ต้นขนาดใหญ่ปิดบังร่มเงา กระบอที่บรรจุเมล็ดพันธุ์ข้าวสำหรับหยอดเรียกว่า “กระบอหน่า” (ปรีชา รักษ์เมือง, 2560: ออนไลน์) ปริมาณหรือขนาดพื้นที่การปลูกข้าวไร่ของประเทศไทยและภาคใต้ซึ่งเป็นข้าวพื้นเมืองที่สำคัญ ปี พ.ศ. 2555 ประเทศไทยมีพื้นที่ปลูกข้าวไร่เพื่อการค้าและการบริโภคภายในครัวเรือน 668,486 ไร่ และภาคใต้มีพื้นที่ปลูก 38,370 ไร่ (ข้อมูลของสำนักวิจัยและพัฒนาข้าว ปี 2555 อ้างถึงใน สุวรรณษา ชูเชิดและคณะ, 2561: น. 1)

พันธุ์ข้าวไร่ในภาคใต้มีมากกว่า 130 พันธุ์ แต่ปัจจุบันมีเหลือไม่มาก ซึ่งกรมการข้าวได้รับรองพันธุ์แล้วมี 12 พันธุ์ โดยพันธุ์ที่นิยมปลูก ได้แก่ พันธุ์ดอกพะยอม พันธุ์กุ่มเมืองหลวง พันธุ์ช่อลู่ 97 และพันธุ์เหนียวดาช่อไม้ไผ่ 49 เป็นข้าวเหนียวที่เหมาะสมกับพื้นที่นาดอนและสภาพไร่ในภาคใต้ นอกจากนี้ ศูนย์วิจัยข้าวจังหวัดกระบี่ ได้ดำเนินการปรับปรุงพันธุ์ข้าวไร่พื้นเมืองเพื่อปลูกแซมในสวนยางพาราและสวนปาล์มน้ำมันในภาคใต้ โดยรวบรวมพันธุ์ข้าวไร่ที่นิยมปลูกในพื้นที่ภาคใต้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2551 มาทดลองปลูกเพื่อทำการศึกษาศึกษา และเปรียบเทียบผลผลิต พบว่า ข้าวไร่ที่มีลักษณะดีเด่นเหมาะแก่การปลูกในสวนยางพารา คือ พันธุ์ดอกข่า เป็นข้าวไร่ต่อแสง และให้ผลผลิตต่อไร่มากกว่าพันธุ์อื่น จึงได้ส่งเสริมให้เกษตรกรชาวสวนยางพาราปลูกข้าวไร่ในแปลงยางพาราปลูกใหม่ โดยเน้นบริโภคในครัวเรือน เพื่อสร้างความมั่นคงด้านอาหารในชุมชน (อลิสรา เลี้ยงรื่นรมย์ และคณะ, 2559: น. 10) ตัวอย่างพันธุ์ข้าวไร่ภาคใต้ เช่น จังหวัดสงขลา เกษตรกรนิยมปลูกข้าวเจ้าพันธุ์ดอกพะยอม ซึ่งเป็นพันธุ์รับรองของกรมการข้าว หอมเจ็ดบ้าน (กระบี่และพังงา) ไทร (กระบี่) ข้าวรวง (กระบี่) เบาลีบนาง (สตูล) ม่ายตาก (สงขลา) และนวลหอม (สงขลา) ดอกข่า (พังงา) สามเดือน (ชุมพร) อลิสรา เลี้ยงรื่นรมย์ และคณะ (2559: บทสรุปสำหรับผู้บริหาร) ก็ได้ศึกษาการปลูกข้าวไร่ในสวนยางพารา พบว่า จำนวนพันธุ์ข้าวไร่ที่เกษตรกรใช้ปลูกในแปลงยางพาราในพื้นที่ 5 อำเภอ พบพันธุ์ข้าวไร่ทั้งหมด 28 พันธุ์ เฉพาะอำเภอทุ่งสงมีจำนวนพันธุ์ข้าวไร่มากกว่าพื้นที่อื่นคือ มีจำนวน 22 พันธุ์ และพันธุ์ข้าวไร่ที่เกษตรกรส่วนใหญ่นิยมปลูกกันทุกพื้นที่คือ ข้าวสังข์หยด

ปัจจุบันการฟื้นฟูอนุรักษ์ และพัฒนาพันธุ์ข้าวไร่ได้รับความสนใจทั้งจากเกษตรกรและสถาบันทางวิชาการ ดังตัวอย่างเช่น สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง วิทยาเขตชุมพร ได้มีการศึกษาวิจัยด้านข้าวไร่ในพื้นที่ภาคใต้ตอนบน รวบรวมพันธุ์ข้าวไร่พื้นเมือง พันธุ์ข้าวเจ้า 8 พันธุ์ ได้แก่ นางครวญ สามเดือน ภูเขาทอง เล็บนก ดอกขาม ข้าวดำ นางเขียน เล็บมือนาง และข้าวเหนียว 2 พันธุ์ ได้แก่ เหนียวดำ กาเขียว ข้าวเหนียวดำกาดันเขียว ฯลฯ สามารถเก็บรวบรวมได้มากกว่า 30 พันธุ์ และได้คัดพันธุ์บริสุทธิ์มอบให้ชาวนาในพื้นที่จังหวัดชุมพรไปปลูก (ร่วมจิตร นกเขา, ธีรยุทธ์ วิจิตรภาพ, อภิชาติ ครุฑสุวรรณ, จุฑารัตน์ สุจริตธุระการ และ นารอร สว่างวงศ์, 2551)

3.การปรับตัวของชาวนาในภาคใต้ : ข้อสังเกตเบื้องต้น

ในส่วนนี้สังเคราะห์เพื่อให้เห็นภาพโดยเบื้องต้นว่า ชาวนาในภาคใต้มีความเปลี่ยนแปลงภายใต้บริบททางเศรษฐกิจ-สังคมช่วงต่าง ๆ อย่างไรบ้าง โดยอาศัยงานวิจัยศึกษา บทความ ฯลฯ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาพัฒนาการความเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวของชาวนาในภาคใต้ดังนี้

1. การปรับตัวโดยเปลี่ยนอาชีพจากการทำนาไปประกอบกิจกรรมทางการเกษตรอื่น ๆ เป็นการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์จากที่ดินที่สำคัญในภาคใต้ เห็นได้จากสถิติภาพรวมในส่วนแรกที่แนวโน้มพื้นที่นาของภาคใต้ลดลงอย่างมาก จนกระทั่งในปัจจุบันเหลือพื้นที่นาราว ๆ 8.8 แสนไร่ เท่านั้น ดังจะเห็นแนวโน้มการปรับตัวของชาวนาในภาคใต้ในทิศทางต่าง ๆ กัน จากงานศึกษาของ พลากร สัตย์ชื้อ และปุรุวิชญ์ พิทยาภินันท์ (2558) พบว่า ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาวนาภาคใต้ปรับตัวโดยการเปลี่ยนจากการทำนาไปสู่การทำเกษตรอย่างอื่น เช่น ยางพารา ปาล์ม น้ำมัน นากุ้ง ฯลฯ เนื่องจากเกษตรกรส่วนใหญ่ในภาคใต้เป็นเกษตรกรรายย่อย

ที่มีพื้นที่ทำการเกษตรขนาดเล็ก เมื่อระบบการผลิตไม่สามารถตอบสนองต่อการดำรงชีวิตในปัจจุบันได้เท่าที่ควร ทำให้เกษตรกรต้องใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรทางการผลิตที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์สูงสุด และพบว่า ปัจจัยที่มีผลต่อพื้นที่เพาะปลูกปาล์มน้ำมันของเกษตรกร ได้แก่ รายได้จากการประกอบอาชีพหรือเปลี่ยนอาชีพใหม่ที่ดีกว่า แต่เกษตรกรก็ต้องมีความพร้อมในเรื่องความรู้ในการผลิตแบบใหม่ ความพร้อมในด้านครอบครัวคือ ต้องมีแรงงานที่เพียงพอ และมีประสบการณ์หรือความรู้ในการทำปาล์มน้ำมัน

การปรับตัวของชาวนาในภาคใต้โดยการปรับเปลี่ยนพื้นที่นาทำเกษตรกรรมอย่างอื่นเคยเกิดขึ้นอย่างชัดเจนในช่วงราวปี พ.ศ. 2530 ซึ่งเป็นช่วงที่กึ่งอุตสาหกรรมที่ต้องการของตลาดและมีราคาสูง จึงจูงใจให้ชาวนาในพื้นที่ใกล้เคียงหันมาปรับที่นาเป็นบ่อกุ้งจำนวนมาก ส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงพื้นที่นาในภาคใต้อย่างมาก (ณรงค์ บุญสวยขวัญ, 2536; สนิท มณีดุลย์, 2539) นอกจากนี้ ในปัจจุบันภาครัฐมีนโยบายปรับลดพื้นที่นาโดยส่งเสริมให้เกษตรกรปรับเปลี่ยนไปปลูกพืชอื่นซึ่งให้ผลตอบแทนที่ดีกว่า เช่น ปาล์มน้ำมัน ฯลฯ น่าจะยิ่งทำให้พื้นที่การปลูกข้าวในภาคใต้มีแนวโน้มลดลงอีก

2. ทิศทางการปรับตัวโดยการเปลี่ยนอาชีพหรือเลิกอาชีพทำนาอีกลักษณะหนึ่งก็คือ “การทิ้งนาหาเมือง” ของกลุ่มชาวนาที่ไม่สามารถปรับไปปลูกยางพาราหรือปาล์มน้ำมันได้ ยังคงเกิดอย่างต่อเนื่องเห็นได้จากปรากฏการณ์ “นาร้าง” ที่มีทั่วไปในภาคใต้ (วีระศักดิ์ คงฤทธิ และ สุวัจน์ เพชรรัตน์, 2556: บทสรุปสำหรับผู้บริหาร) จากงานวิจัยเรื่อง “สาเหตุและผลกระทบจากปัญหานาร้างในจังหวัดปัตตานี” ของ สมบูรณ์ เจริญจิระตระกูล และคณะ (2551) พบว่า ปัญหานาร้างในจังหวัดปัตตานีเริ่มมีตั้งแต่ปี พ.ศ. 2524 เป็นต้นมา และปรากฏชัดขึ้นเป็นลำดับก่อนปี พ.ศ. 2540 ในปี 2548 จังหวัดปัตตานี มีพื้นที่นา 323,786 ไร่ เป็นพื้นที่นาร้างประมาณ 61,906 ไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 19.12 สาเหตุหลักที่ก่อให้เกิดปัญหานาร้าง คือ พืชเศรษฐกิจตัวอื่นให้ผลตอบแทนดีกว่า อีกทั้ง มีการอพยพไปทำงานต่างถิ่นทั้งในประเทศไทยและย้ายถิ่นไปทำงานยังต่างประเทศ รวมทั้งเกิดปัญหาน้ำท่วมขังที่นาเนื่องจากคันคลองส่งน้ำชลประทาน และพื้นที่ถนนที่ยกสูง รวมทั้งการขายที่นาให้นายทุน และทัศนคติของชาวนาที่มีต่อการทำนาแย่ง

3. การปรับตัวโดยการกลับมาฟื้นฟูและพัฒนาพันธุ์ข้าวไร่และพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน ดังที่ได้พิจารณาข้างต้นซึ่งจะเห็นว่า สถาบันการศึกษาและหน่วยงานของรัฐได้หันมาส่งเสริมและพัฒนาการปรับตัวของชาวนาในทิศทางดังกล่าวนี้มากขึ้น เช่น การฟื้นฟูและพัฒนาข้าวสังข์หยดพัทลุงซึ่งเป็นข้าวพันธุ์พื้นเมืองไวแสงที่มีแหล่งปลูกดั้งเดิมในจังหวัดพัทลุงไม่น้อยกว่า 100 ปี ที่ได้รับการพัฒนาปรับปรุงพันธุ์ให้บริสุทธิ์และขึ้นทะเบียนพันธุ์พืชชื่อ “ข้าวสังข์หยดพัทลุง” เมื่อวันที่ 4 กรกฎาคม 2548 นอกจากนี้ยังเป็นข้าวพันธุ์แรกของไทยที่ได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นสินค้าสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์หรือข้าวจีไอ (GI, Geographical Indication) (สมพร ด้ายศ, 2558: ออนไลน์)

การพัฒนาปรับปรุงพันธุ์และนำมาขยายผลงานวิจัยแบบบูรณาการในการพัฒนาเชิงพาณิชย์โดยการส่งเสริมให้เกษตรกรปลูกเพื่อจำหน่าย โดยได้รับการหนุนเสริมทั้งหน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้อง และองค์กรปกครองท้องถิ่น ตัวอย่างเช่น กรณีเกาะสมุยซึ่งกรมการข้าวร่วมมือกับสถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง วิทยาเขตชุมพร ดำเนินโครงการฟื้นคืนวิถีชีวิตปลูกข้าวไร่บนเกาะสมุยเพื่อให้ได้ผลผลิตเพียงพอสำหรับการบริโภคในครัวเรือน และผนวกกับการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงเกษตรอนุรักษ์วัฒนธรรมข้าวของชาวเกาะ (สำนักข่าวอิศรา, 2556: ออนไลน์)

4. การปรับตัวในทิศทางของการทำนาอินทรีย์ มุลินิสายใยแผ่นดินวิเคราะห์ว่า เกษตรอินทรีย์ไทยในปี พ.ศ. 2559 ได้ขยายตัวต่อเนื่องอีกครั้ง โดยในปี พ.ศ. 2558 มีการขยายตัวสูงถึง ร้อยละ 21 ซึ่งการขยายตัวส่วนใหญ่เกิดขึ้นในส่วนของข้าวออร์แกนิก (ร้อยละ 28) เมื่อพิจารณาย้อนหลังกลับไป 5 ปี จะพบว่า เกษตรอินทรีย์ไทยมีการเจริญเติบโตเฉลี่ย ร้อยละ 6.37 โดยมองว่า สาเหตุมาจากปัจจัยด้านนโยบายและตลาดที่มี

การยกเลิกนโยบายประกันราคาข้าวในช่วงต้นปี 2557 ทำให้ราคาข้าวเปลือกทั่วไปปรับตัวลดลง โดยเฉพาะในช่วงปลายปี 2559 ที่ราคาข้าวเปลือกน่าจะตกต่ำสุดในรอบเกือบ 10 ปี ซึ่งน่าจะทำให้ในปี 2561 มีเกษตรกรที่ปลูกข้าวหันมาปรับเปลี่ยนเป็นเกษตรอินทรีย์มากขึ้น ในขณะเดียวกัน ตลาดออร์แกนิกในประเทศและต่างประเทศก็ได้เหมือนจะยังคงขยายตัวอย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้ขบวนการเกษตรอินทรีย์ไทยในช่วง 2 ปีที่ผ่านมาค่อนข้างคึกคัก (มูลนิธิสายใยแผ่นดิน, 2559: ออนไลน์)

ตารางที่ 27: แนวโน้มการปลูกข้าวอินทรีย์และพืชผักอินทรีย์ในประเทศไทย

ปี พ.ศ.	ข้าว	พืชไร่	ผัก	ผลไม้	ชา/กาแฟ	ผัก/ผลไม้ผสมผสาน	สัตว์น้ำ	อื่นๆ	รวม
2541	6,281.41	-	-	-	-	-	-	-	6,281.41
2542	5,510.13	-	-	-	-	-	-	-	5,510.13
2543	7,005.26	3,518.75	-	-	-	-	-	-	10,524.01
2544	9,900.50	3,518.75	-	-	-	-	-	-	13,419.25
2545	32,841.27	22,382.30	-	-	-	-	768.75	-	55,992.32
2546	46,719.33	22,260.64	-	-	-	-	768.75	-	69,748.72
2547	52,182.75	7,859.79	13,283.60	12,777.00	-	-	768.75	-	86,871.89
2548	108,302.02	6,731.20	14,844.76	4,995.35	-	-	761.00	-	135,634.33
2549	113,213.04	6,546.65	15,121.21	4,981.83	-	-	1,077.25	-	140,939.98
2550	77,005.03	10,103.64	16,503.19	15,907.20	-	-	203.75	-	119,722.81
2551	70,485.67	11,791.13	13,820.39	8,369.92	-	-	1,500.00	-	105,967.10
2552	112,152.27	45,920.63	18,066.51	7,342.20	-	-	8,738.43	-	192,220.03
2553	138,328.03	46,682.07	7,047.70	6,751.33	5,286.00	7,832.88	1,067.34	-	212,995.34
2554	140,711.61	46,682.07	7,132.83	9,485.50	5,605.00	7,935.13	1,838.52	130.50	219,390.66
2555	124,964.39	46,691.44	4,443.45	7,440.04	6,689.25	12,106.50	1,779.92	1,270.83	205,385.81
2556	125,730.71	42,865.57	4,433.33	7,951.09	7,372.41	9,145.09	1,685.92	13,999.56	213,183.68
2557	131,502.69	43,965.57	5,363.52	13,660.00	13,514.07	13,023.03	0.00	14,494.47	235,523.35
2558	168,310.45	43,842.57	3,161.19	14,260.50	10,286.71	37,415.87	0.00	7,641.16	284,918.44
อัตราการขยาย/หดตัว	27.99%	-0.28%	-41.06%	4.40%	-23.88%	187.31%	0	-47.28%	20.97%

ที่มา : จาก “ภาพรวมสถานการณ์เกษตรอินทรีย์ไทย 2559,” โดย มูลนิธิสายใยแผ่นดิน, 2559, สืบค้นจาก <http://www.greennet.or.th/article/411>.

ในปี พ.ศ. 2558 ประเทศไทยมีพื้นที่ปลูกข้าวอินทรีย์ จำนวน 168,310 ไร่ เพิ่มขึ้นราว ร้อยละ 28.0 คิดเป็นผลผลิตข้าวเปลือกอินทรีย์ 60,087 ตัน และในปี 2560/2561 กระทรวงเกษตรฯ ตั้งเป้ารับสมัครเกษตรกรเพิ่มอีก 300,000 ไร่ เป้าหมายผลผลิตข้าวเปลือกอินทรีย์ จำนวน 118,000 ตัน และขณะนี้มีความสมัครเข้าร่วมโครงการส่งเสริมการผลิตข้าวอินทรีย์ แล้วจำนวน 25,863 ราย รวมเป็นพื้นที่ 269,304 ไร่ ดังนั้น จะเห็นว่า โดยภาพรวมนาอินทรีย์ได้ขยายเพิ่มขึ้นอย่างมาก (กรมการข้าว, 2560: ออนไลน์)

สำหรับในภาคใต้ ข้อมูลจากรายงานสถานการณ์การเพาะปลูกข้าว ปี 2559/2560 รอบที่ 1 (ตั้งแต่ 1 มกราคม 2559 จนถึง 15 กันยายน 2559) ระบุว่า มีพื้นที่การปลูกข้าวอินทรีย์และข้าวสีจำนวน 4,484 ไร่ จากจำนวนพื้นที่ปลูกข้าวอินทรีย์และข้าวสีทั้งประเทศ คือ 62,033 ไร่ ซึ่งจะเห็นได้ว่า มีการปรับเปลี่ยนมาทำนาอินทรีย์ในพื้นที่ต่าง ๆ กันหลายแห่ง เช่น กลุ่มนาข้าวอินทรีย์บ้านคูหาใน จังหวัดสงขลา กรณีกลุ่มวิสาหกิจชุมชนท่าช้างพื้นที่ฟูเศรษฐกิจและวิสาหกิจชุมชนบ้านสวน ตำบลพนาจตุร อำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง ได้ปรับมาทำนาอินทรีย์และเชื่อมโยงกับการท่องเที่ยววิถีชาวนา (กรุงเทพฯธุรกิจ, 2561: ออนไลน์) ฯลฯ

3. สรุปสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวของชาวนาไทย

จากการศึกษาซึ่งทีมวิจัยในพื้นที่ได้จัดสนทนากลุ่ม และทบทวนเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อประเมินสถานการณ์ จัดทำลำดับเหตุการณ์การเปลี่ยนแปลง (timeline) และผลกระทบจากการนำนโยบาย

ด้านข้าวและชาวนายุคหลังนโยบายจํานำข้าวไปปฏิบัติในพื้นที่ต่างๆ ผลจากการศึกษาในเบื้องต้น ได้สะท้อนภาพการปรับตัวของชาวนาในแต่ละพื้นที่และภูมิภาคที่มีรูปแบบแตกต่างกันอันเชื่อมโยงกับหลายปัจจัย อาทิ วิธีการผลิตข้าว สภาพทางภูมินิเวศน์ ผลกระทบจากนโยบายด้านข้าว และชาวนาที่แตกต่างกันในแต่ละพื้นที่ (ดูรายละเอียดได้ในตารางการจําแนกพื้นที่ศึกษาตามภูมินิเวศน์ วิธีการผลิต และวิธีการปรับตัว จําแนกรายภาค)

ทั้งนี้ ผลจากการศึกษาในบทนี้จะนำไปสู่การคัดเลือกพื้นที่ศึกษาที่สามารถเป็นตัวแทนสะท้อนความหลากหลายของวิธีการผลิตข้าวและสภาพทางนิเวศของแต่ละภูมิภาค รวมถึงในการกำหนดพื้นที่ศึกษาเพื่อทำการสำรวจ (การวิจัยเชิงปริมาณ) ซึ่งจะนำเรื่องภูมินิเวศน์พื้นที่ที่นำมาเป็นเกณฑ์หลักในการเลือกและจัดกลุ่มพื้นที่ศึกษา และสำหรับการเลือกกลุ่มประชากรเป้าหมายในแต่ละพื้นที่ที่มีภูมินิเวศน์แตกต่างกัน ก็จะมีการกำหนดขอบเขตด้านประชากรให้ครอบคลุมลักษณะการปรับตัวของชาวนาในแต่ละภูมิภาคด้วยเช่นกัน

ตารางที่ 28: การจำแนกพื้นที่ศึกษาตามภูมินิเวศน์ วิธีการผลิต และวิธีการปรับตัว จำแนกรายภาค

ภาค	ภูมินิเวศน์	วิธีการผลิต	วิธีการปรับตัว (สรุปเบื้องต้น)
เหนือ (ตอนบน) ¹⁵	<p>การใช้ที่ดินในพื้นที่ภาคเหนือ ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ป่า พื้นที่การเกษตร และพื้นที่ใช้ประโยชน์อื่น ๆ ตามลำดับ โดยมีสัดส่วนร้อยละ 53.3, 30.6 และ 16.1 ลักษณะภูมินิเวศน์ของพื้นที่ทำนาในภาคเหนือ สามารถแบ่งได้ดังนี้</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. ภาคเหนือ-ตอนบน มีสภาพพื้นที่เกษตรไม่มาก เนื่องจากเป็นภูเขาสูงสลับที่ราบเชิงเขา และมีขนาดฟาร์มเล็กมาก ประมาณ 10 ไร่ ต่อครัวเรือน จึงเหมาะกับเกษตรแบบประณีตหรือเกษตรอินทรีย์ 2. ภาคเหนือ-ตอนล่าง ทำนาในพื้นที่ที่มีโครงการชลประทาน โดยโครงการชลประทานของภาคเกือบร้อยละ 70 อยู่ในพื้นที่นี้ แต่ยังมีสัดส่วนพื้นที่ชลประทานต่อพื้นที่เกษตร ค่อนข้างต่ำเพียงร้อยละ 18.3 จึงเป็นข้อจำกัดในการบริหารจัดการน้ำเพื่อการเกษตร ทั้งการเก็บกักน้ำ ในฤดูแล้ง และชะลอน้ำในช่วงฤดูฝน 	<p>ภาคเกษตรกรรมมีบทบาทสำคัญต่อโครงสร้างระบบเศรษฐกิจภาคเหนือมาก ผลผลิตส่วนใหญ่เป็นผลิตภัณฑ์จากพืชที่สำคัญ ได้แก่ ข้าว ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ และอ้อย ซึ่งเริ่มปรับระบบการผลิตไปสู่เกษตรอินทรีย์มากขึ้น ซึ่งยังอยู่ในระดับเกษตรอินทรีย์ตามวิถีพื้นบ้าน แต่มีแนวโน้มขยายสู่เชิงพาณิชย์ สำหรับพืชอินทรีย์สำคัญ ได้แก่ ชาอินทรีย์ (ในพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย ลำปาง และแม่ฮ่องสอน) ข้าวอินทรีย์ และข้าวหอมมะลิอินทรีย์ (ในจังหวัดเชียงราย พะเยา และเชียงใหม่)</p> <p>ทั้งนี้ ขนาดเศรษฐกิจของกลุ่มจังหวัดภาคเหนือตอนบนมีขนาดเศรษฐกิจค่อนข้างเล็ก แต่มีการกระจายตัวอย่างสมดุลระหว่างภาคอุตสาหกรรม เกษตรกรรม การค้าและการบริการ โดยมูลค่าเพิ่มส่วนใหญ่จะอยู่ในภาคอุตสาหกรรม การท่องเที่ยวและบริการ แต่ภาคการเกษตรซึ่งเป็นอาชีพของประชากร ส่วนใหญ่ยังมีมูลค่าเพิ่มค่อนข้างต่ำ เนื่องจากมีข้อจำกัดเรื่องมาตรฐาน เทคโนโลยีการผลิต และปัจจัยการผลิตที่ไม่เพียงพอ อีกทั้งการได้รับผลกระทบโดยตรงจากการเปิดเสรีการค้ากับประเทศจีน</p>	<p>ผลจากการศึกษาเบื้องต้น สามารถจำแนกกลุ่มในการศึกษาออกมา 3 กลุ่มหลัก ๆ คือ</p> <p>กลุ่มที่ 1 เป็นกลุ่มที่มีการปรับตัวเปลี่ยนจากที่นา ไปเป็นสวนลำไย และเริ่มกลับมาทำนาอีกครั้ง ในกลุ่มนี้ได้ทำการสำรวจในพื้นที่การเคลื่อนไหวปฏิรูปที่ดินโดยชุมชน จังหวัดลำพูน โดยแลกเปลี่ยนกับผู้นำ และชาวนา ซึ่งสัมพันธ์เชื่อมโยงกับความเปลี่ยนแปลงของชาวนาในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่ปิง</p> <p>กลุ่มที่ 2 เป็นกลุ่มชุมชนชาติพันธุ์ เช่น กระเหรี่ยง ที่ยังคงมีรูปแบบการทำนาแบบดั้งเดิม อาศัยการลงมือ เอาแรง โดยกลุ่มนี้ มีประวัติศาสตร์การเคลื่อนไหวต่อสู้ในประเด็นสิทธิชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม</p> <p>กลุ่มที่ 3 เป็นกลุ่มชาวนาพื้นราบ ที่อยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงจากชนบทไปสู่สังคมเมือง และมีระบบการทำนาที่เข้มข้น</p>

¹⁵ ภาคเหนือ ประกอบด้วย 17 จังหวัด แต่จากลักษณะภูมิประเทศที่กว้างใหญ่ ทำให้มีการแบ่งพื้นที่ภาคเหนือออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ ภาคเหนือ (ตอนล่าง) และภาคเหนือ (ตอนบน) ซึ่งภาคเหนือ (ตอนบน) จะประกอบด้วย 8 จังหวัด คือ เชียงราย เชียงใหม่ พะเยา ลำปาง น่าน แพร่ ลำพูน และแม่ฮ่องสอน โดยสภาพภูมิศาสตร์ของพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นภูเขาสูงสลับซับซ้อน พื้นที่ราบลุ่มมีไม่มากนัก ดังนั้น ประวัติศาสตร์ของชนชาวล้านนา ก็คือ การบุกเบิกพื้นที่ป่าให้เป็นพื้นที่อยู่อาศัยชุมชน และพื้นที่ทำกิน บริเวณที่เป็นที่ราบลุ่มส่วนใหญ่เป็นชุมชนของคนพื้นเมือง ส่วนชนเผ่าดั้งเดิมก็อาศัยตามแอ่งราบลุ่มขนาดเล็กที่อยู่ห่างไกล แต่ต่อมาได้ขยายอพยพขึ้นไปอยู่ตามต้นน้ำ โดยอาจสามารถแบ่งพัฒนาการของการก่อรูปเกษตรกรรมของสังคมภาคเหนือ (ตอนบน) ผ่านบริบทความเปลี่ยนแปลงอย่างน้อย 5 ยุคที่สำคัญ (โปรดดูได้ในส่วนที่ 2 “สถานการณ์การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมเกษตรในชนบทและการปรับตัวของชาวนาไทย: ภาคเหนือ (ตอนบน)”

ภาค	ภูมิภาค	วิธีการผลิต	วิธีการปรับตัว (สรุปเบื้องต้น)
ตะวันออก ¹⁶	ภูมิภาคพื้นที่ทำนา แบ่งเป็น 1. “นาลุ่ม” หรือพื้นที่นาเขตชลประทานอยู่ในบริเวณเขตที่ราบลุ่มบางปะกง ลุ่มแม่น้ำปราจีนบุรี และในเขตอำเภอนิคม จังหวัดชลบุรี 2. “นาดอน” หรือพื้นที่นาอยู่นอกเขตชลประทานที่มีลักษณะคล้ายพื้นที่นาของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีลักษณะสำคัญคือ ปลูกข้าวหอมมะลิ ข้าวเหนียว กข.6 และ กข.10 3. 3. “นาข้าวไร่” อยู่ในพื้นที่ราบสูงเขตภูเขา เหมือนกับในภาคเหนือ และตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งยังมีตัวอย่างการปลูกในชุมชนเขตต้นน้ำแควระบม-สียัด	1. จังหวัดที่มีพื้นที่ในการปลูกข้าว นาปี สูงสุดอยู่จังหวัดสระแก้ว ฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี ตามลำดับ 2. การปลูกข้าว นาปรัง พบว่าสูงสุดอยู่จังหวัดฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี 3. ภาคตะวันออกได้มีสองลุ่มน้ำสำคัญในการทำการเกษตรคือ ลุ่มน้ำบางปะกงและลุ่มน้ำปราจีนบุรี ในขณะที่จังหวัดสระแก้ว เป็นพื้นที่ที่ปลูกข้าวสูงสุด แต่จังหวัดฉะเชิงเทราถือว่าเป็นจังหวัดที่มีศักยภาพในการปลูกข้าวสูงสุดทำให้กลายเป็นพื้นที่ที่สามารถสร้างผลผลิตข้าวสูงสุดให้กับภาคตะวันออก	จากการจัดเวที 4 กลุ่มสามารถสรุปเบื้องต้นถึงวิธีการปรับตัวของชาวนาในแง่ต่าง ๆ โดยเฉพาะภายใต้นโยบายของรัฐบาลที่เปลี่ยนแปลงไป (ทั้งในรัฐบาลอภิสิทธิ์ รัฐบาลยิ่งลักษณ์ และรัฐบาลประยุทธ์) ¹⁷ เช่น 1) การลดการจ้างแรงงาน และหันมาใช้แรงงานของตัวเองมากขึ้นเท่าที่พอทำได้ 2) การลดค่าใช้จ่ายในการบริโภคในชีวิตประจำวัน และจำกัดในเรื่องของการใช้จ่ายของเบ็ดเตล็ด 3) การมีการทำสวนและพืชน้ำน้อยเพิ่มเติม หรือ ออกไปทำงานรับจ้างเพิ่มหารายได้เพิ่มเติม 5) การหันมาทำข้าวคุณภาพและข้าวปลอดภัย รวมถึงการปรับตัวมาเป็นนาอินทรีย์ 6) ชาวนาบางส่วนหันไปลงทุนระยะยาวด้วยการทำยางพารา หรือ ปลูกต้นยูคาลิปตัส
ตะวันออกเฉียงเหนือ ¹⁸	ภูมิภาคพื้นที่ทำนา แบ่งออกเป็น 4 กลุ่ม ¹⁹ 1) ภูมิภาค เป็นพื้นที่ที่อยู่ในที่สูงที่สุดในระบบภูมิ	ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีฐานะเป็นแหล่งปลูกข้าวสำคัญของประเทศ แม้หากพิจารณาในแง่ความอุดมสมบูรณ์ ดินนาในภาค	ผลจากการศึกษาเบื้องต้น สามารถสรุปลักษณะการปรับตัวของชาวนาในพื้นที่ได้ดังนี้

¹⁶ ประกอบด้วย 7 จังหวัด คือ ชลบุรี ฉะเชิงเทรา ระยอง จันทบุรี ตราด ปราจีนบุรี และสระแก้ว

¹⁷ รายละเอียดเพิ่มเติมได้ในส่วนที่ 3 “สถานการณ์การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมเกษตรในชนบทและการปรับตัวของชาวนาไทย: พื้นที่ภาคตะวันออก”

¹⁸ - ประกอบด้วย 20 จังหวัด คือ เลย หนองบัวลำภู อุดรธานี หนองคาย บึงกาฬ สกลนคร นครพนม มุกดาหาร ยโสธร อำนาจเจริญ อุบลราชธานี ศรีสะเกษ สุรินทร์ บุรีรัมย์ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ ขอนแก่น ชัยภูมิ และ นครราชสีมา

- ในทางธรณีวิทยาภาคอีสานตั้งอยู่บนส่วนหนึ่งของแผ่นเปลือกโลกอินโดจีน (Indochina terrane) ในส่วนที่เรียกว่าที่ราบสูงโคราช (The Khorat Plateau) พื้นที่ตอนกลางของภาคเป็นที่ตั้งของเทือกเขาภูพานซึ่งทำหน้าที่แบ่งที่ราบสูงโคราชออกเป็นแอ่งย่อยจำนวน 2 แอ่ง ได้แก่ ทางด้านเหนือ แอ่งอุดร-สกลนคร (บริเวณจังหวัดหนองคาย บึงกาฬ อุดรธานี หนองบัวลำภู สกลนคร นครพนม มุกดาหาร และบางส่วนของประเทศลาว) และทางด้านใต้แอ่งโคราช-อุบล (ครอบคลุมบริเวณจังหวัดนครราชสีมา ชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม ร้อยเอ็ด บุรีรัมย์ กาฬสินธุ์ ยโสธร สุรินทร์ ศรีสะเกษ อุบลราชธานี และอำนาจเจริญ)

ภาค	ภูมินิเวศน์	วิธีการผลิต	วิธีการปรับตัว (สรุปเบื้องต้น)
	<p>นิเวศน์ภาคอีสาน การทำนาในพื้นที่ส่วนนี้ถูกจำกัดด้วยสภาพพื้นที่ ส่วนใหญ่ได้ผลผลิตรวมไม่เพียงพอสำหรับการบริโภคตลอดปีของครัวเรือน ทำให้ต้องปลูกข้าวไร่เพิ่มเติม</p> <p>2) ภูมินิเวศน์โคก เป็นพื้นที่เนินสูงที่อยู่ถัดจากภูกลางมา หรือเป็นที่เนินสูงน้ำท่วมไม่ถึง ดินในพื้นที่ส่วนนี้มีความอุดมสมบูรณ์ค่อนข้างต่ำไม่เหมาะสำหรับการทำนา แต่เมื่อความต้องการข้าวมีมากขึ้นทำให้ชุมชนหลายแห่งปรับปรุงพื้นที่โคกเป็นที่นาด้วย โดยเดิมมีการคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่มีความเหมาะสมสำหรับปลูกในพื้นที่ที่มีน้ำน้อย ซึ่งมักเป็นพันธุ์ข้าวอายุสั้นหรือพันธุ์ข้าวเบาที่สามารถให้ผลผลิตก่อนที่น้ำในนาจะแห้ง ระบบภูมินิเวศน์โคกในที่นี้หมายความรวมถึงที่ “โนน” และ “ดอน” ในภาษาถิ่นอีสาน ซึ่งมีระดับต่ำกว่าโคกแต่สูงกว่าทุ่ง และมีความอุดมสมบูรณ์มากกว่าโคกแต่น้อยกว่าทุ่งด้วย</p> <p>3) ภูมินิเวศน์ทุ่ง มีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มแอ่งกระทะติดต่อกับพื้นที่โคก แต่จะมีน้ำท่วมหลากได้ในช่วงฤดูฝน และมักมีแหล่งน้ำ เช่น หนอง ห้วย กุด ฮ่อม กระจายอยู่ทั่วไป จัดเป็นพื้นที่ที่เหมาะสมสำหรับการทำนามากที่สุดและส่วนใหญ่ถูกใช้เพื่อการนี้ โดยในอดีตมีการพันธุกรรมข้าวที่หลากหลายให้มีความเหมาะสมเฉพาะพื้นที่</p> <p>4) ภูมินิเวศน์ทาม เป็นที่ราบลุ่มริมแม่น้ำซึ่งจะมีน้ำท่วมสูงเป็นเวลานาน 3-4 เดือนในช่วงฤดูฝน อย่างไรก็ตามเมื่อน้ำแห้งพื้นที่ส่วนนี้มีความอุดมสมบูรณ์เนื่องจากการทับถมของตะกอนจากแม่น้ำ ทำให้ถูกเลือกใช้เป็นพื้นที่สำหรับการ</p>	<p>อีสานจัดได้ว่า มีความอุดมสมบูรณ์น้อยกว่าภาคอื่น โดยในภูมิภาคนี้ ถือว่ามีพื้นที่ทำนามากที่สุดและผลิตข้าวได้มากที่สุดเมื่อเทียบกับภาคอื่น ๆ อีกทั้งยังสามารถผลิตข้าวขาวดอกมะลิ 105 หรือข้าวหอมมะลิที่ได้รับความนิยมบริโภคได้มากที่สุดด้วย นอกจากนี้ มีการเพิ่มปริมาณของกลุ่มชาวนาที่หันไปทำนาอินทรีย์ในเชิงพาณิชย์มากขึ้น</p>	<p>1. การยกเลิกนโยบายการจํานำข้าว ในด้านหนึ่งทำให้ราคาข้าวตกต่ำลง เนื่องจากไม่ได้รับการอุดหนุนด้านราคาจากรัฐบาลอีกต่อไป ส่งผลให้ชาวนาต้องลดการปลูกข้าวลง (โดยเฉพาะชาวนาปรี้ง) ต้องหันกลับมาปลูกพืชชนิดอื่น ๆ ในฤดูแล้ง</p> <p>2. ชาวนาได้เรียนรู้ที่จะปรับตัวอยู่ ทั้งในแง่เทคนิควิธีการทำนาจากการดำเนินหว่าน การนำเครื่องจักรเครื่องมือที่ทันสมัยมาใช้ การปรับพื้นที่นา การรวมกลุ่มกันทำเกษตรปลอดภัยที่ยกระดับเป็นเกษตรอินทรีย์ รวมถึงการแสวงหาทางเลือกใหม่อื่น ๆ ในการสร้างรายได้และโอกาสในการพัฒนาคุณภาพชีวิตเพิ่มเติมให้กับครอบครัว ไม่เว้นแม้การปรับตัวเข้าหาเพื่อหิยบฉวยใช้ประโยชน์จากนโยบายหรือโครงการภาครัฐที่ลงมาให้การสนับสนุน ขณะเดียวกับลักษณะทางด้านประชากร ครอบครัว สภาพการถือครองที่ดิน และการทำมาหากินก็เปลี่ยนแปลงไปด้วยเช่นกัน โดยที่การเปลี่ยนแปลงและปรับตัวของชาวนาดังกล่าวมิได้ยึดติดอยู่กับการมีหรือไม่มีโครงการจํานำข้าวแต่อย่างใด</p>

¹⁹ อย่างไรก็ตามในสภาพความเป็นจริงที่นาของชุมชนหลาย ๆ แห่งมักตั้งอยู่ในภูมินิเวศน์ที่หลากหลาย

ภาค	ภูมิภาค	วิธีการผลิต	วิธีการปรับตัว (สรุปเบื้องต้น)
	<p>ทำนาหน้าแล้ง เรียกว่า นาแซง หรือนาปัง แม้จะเสี่ยงที่อาจได้รับความเสียหายเนื่องจากเก็บเกี่ยวไม่ทันในปีที่ฤดูฝนมาเร็ว แต่ก็จะให้ผลผลิตในปริมาณที่มากพอสำหรับการบริโภค หากสามารถเก็บเกี่ยวได้ทัน นาทามจึงเป็นพื้นที่นาที่สำคัญสำหรับชุมชนที่อยู่ในเขตพื้นที่น้ำท่วม</p>		
กลาง ²⁰	<p>ด้วยลักษณะภูมิประเทศ ซึ่งมีลุ่มน้ำหลักประกอบด้วย ลุ่มน้ำเจ้าพระยา ลุ่มน้ำสะแกกรัง ลุ่มน้ำป่าสัก ลุ่มน้ำท่าจีน ลุ่มน้ำแม่กลอง ลุ่มน้ำเพชรบุรี และลุ่มน้ำชายฝั่งทะเลตะวันตก และหากแบ่งพื้นที่เพาะปลูกข้าวในเขตนี้ตามสภาพการจัดการน้ำ จะประกอบด้วยพื้นที่ในเขตและนอกเขตชลประทาน ดังนั้น การทำนาในภาคกลาง จึงแบ่งออกเป็น 3 แบบ คือ นาลุ่ม นาดอน และนาบนที่สูง</p>	<ol style="list-style-type: none"> พื้นที่ในเขตชลประทาน ส่วนใหญ่อยู่ในเขตที่ราบลุ่มเจ้าพระยา ซึ่งมีข้อได้เปรียบที่สามารถผลิตข้าวนาปรังได้ 2-3 ครั้งต่อปีในภาวะปกติ โดยมีลักษณะสำคัญคือ การปลูกข้าวอยู่ภายใต้การควบคุมทางตรงจากการบริหารจัดการน้ำของชลประทาน ในขณะที่พื้นที่นอกเขตชลประทาน ใช้น้ำฝนเป็นหลักจึงทำนาได้ปีละครั้งเท่านั้น โดยมีทั้งนาที่อยู่ในเขตที่ราบลุ่มและนาที่อยู่ในที่สูง (ข้าวไร่) ที่แถบภาคตะวันตก คือกาญจนบุรี เพชรบุรี และสุพรรณบุรีด้วย พื้นที่ในเขตชลประทาน ส่วนใหญ่จะเป็นนาลุ่ม แม้ว่าพื้นที่เคยเป็นพื้นที่ดอนมาก่อน แต่เพื่อประโยชน์ในการกักเก็บน้ำ ขาวนาจำนวนหนึ่งจึงเลือกที่จะขุดลอกหน้าดินและปรับพื้นดินให้เหมาะสมแก่การทำนาดำ หรือนาหว่านน้ำตม และด้วยข้อได้เปรียบดังกล่าว พื้นที่ภาคกลางจึงเป็นพื้นที่ที่มีการทำนาปรังในสัดส่วนที่สูงเมื่อเทียบกับภาคอื่น ๆ ส่วนพื้นที่นาดอน ส่วนใหญ่เป็นการทำนาหว่านข้าวแห้ง หรือนาหว่านสำรวย พันธุ์ข้าวที่ใช้ในภาคกลาง ในกรณีข้าวนาปี พันธุ์ข้าวที่เป็นที่ 	<ol style="list-style-type: none"> ภายหลังการยุตินโยบายจํานําข้าวในปี 2557 การทํานาในพื้นที่ภาคกลางมีแนวโน้มลดลงเรื่อย ๆ สาเหตุหลักมาจากการที่ราคาผลผลิตข้าวตกต่ำ (เนื่องมาจากการบิดเบือนกลไกราคาและการทุจริตในโครงการจํานําข้าว) การบริหารจัดการน้ำในภาวะภัยแล้งและน้ำท่วมที่ทำให้ชาวนาภาคกลางที่ต้องพึ่งระบบชลประทานเป็นหลัก ไม่สามารถเพาะปลูกข้าวได้ และยังมาจากความพยายามของรัฐบาลที่มุ่งจะลดปริมาณการผลิตข้าว รวมถึงชะลอปริมาณข้าวที่ออกสู่ตลาดด้วย และแม้จะมีมาตรการเชิงนโยบายที่มีการช่วยเหลือทางการเงินกับชาวนาโดยตรง แต่ก็ทำได้เพียงการบรรเทาความเดือดร้อน และไม่สามารถทำให้ชาวนาพ้นจากสภาวะปรี่มน้ำได้ ส่วนโครงการส่งเสริมเกษตรกรแปลงใหญ่ แม้จะมีวัตถุประสงค์ให้ชาวนาเพิ่มความได้เปรียบอันเนื่องมาจากขนาดการผลิตและการส่งเสริมการใช้เทคโนโลยี แต่ในปัจจุบันยังมีชาวนาเข้าร่วมไม่มากนัก จึงยังไม่เห็นความเปลี่ยนแปลงที่ชัดเจน จากการสำรวจข้อมูลพื้นที่เบื้องต้น รวมถึงสัมภาษณ์ชาวนาและผู้ที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ภาคกลาง พบว่า ภายหลังการยุตินโยบายการ

²⁰ ประกอบด้วย 19 จังหวัด โดยทิศเหนือสุดเริ่มจากนครสวรรค์ ถึงจังหวัดเพชรบุรี ฝั่งตะวันออกเริ่มจากจังหวัดสมุทรปราการ ไปจนถึงกาญจนบุรี ภูมิภาคส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่ม ระดับพื้นที่ลาดลงมาทางใต้ ตามลำดับ จนถึงอ่าวไทย มีเทือกเขาในแถบตะวันตก โดยเฉพาะเทือกเขาตะนาวศรีซึ่งเป็นแนวกันพรมแดนกับประเทศเมียนมา

ภาค	ภูมิภาค	วิธีการผลิต	วิธีการปรับตัว (สรุปเบื้องต้น)
		<p>นิยมคือพันธุ์ราชการไม่ไวต่อแสง ซึ่งมีพื้นที่เพาะปลูกร้อยละ 54.67 ของพื้นที่จากพื้นที่ทำนาปีทั้งหมด 8,286,984 ไร่ อันดับรองลงมาเป็นข้าวพันธุ์ปทุมธานี 1 และสุพรรณบุรี 1 ตามลำดับ</p> <p>ข้าวนาปรัง พันธุ์ข้าวที่ปลูกมากที่สุดในภาคกลางคือ ข้าวพันธุ์ กข. ไม่ไวแสง และด้วยเหตุที่พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ในเขตชลประทาน ภาคกลางจึงเป็นพื้นที่หลักในการผลิตข้าวพันธุ์ปทุมธานี 1 และสุพรรณบุรี 1 สำหรับการทำนาบนที่สูงหรือ “ข้าวไร่” ส่วนใหญ่อยู่ในพื้นที่เขตเทือกเขาภาคตะวันตก ใช้น้ำฝนเป็นหลัก พันธุ์ข้าวที่ใช้จึงเป็นข้าวพันธุ์ทนแล้ง ไม่ชอบพื้นที่น้ำขัง</p>	<p>จำนำข้าว ชาวนาในเขตภาคกลางมีรูปแบบการปรับตัวดังนี้²¹</p> <ul style="list-style-type: none"> - การลดต้นทุนในการทำนา - การปรับที่นาบางส่วนไปทำพืชล้มลุก พืชอย่างอื่น - การปรับที่นาไปทำอย่างอื่น - การออกไปประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรเพื่อสร้างความมั่นคงในรายได้ให้ครอบครัว - การปรับตัวมาเป็นผู้ประกอบการ <p>(แต่อย่างไรก็ดี มีชาวนาอีกจำนวนมาก โดยเฉพาะชาวนารายย่อยที่ทำนาแล้วได้ผลตอบแทนไม่คุ้มทุน ชาวนากลุ่มนี้เลือกที่จะทิ้งอาชีพชาวนาและหันไปประกอบอาชีพอย่างอื่น โดยปล่อยให้ดินให้ “ผู้จัดการนา” เขาทำนาหรือเช่าทำผลผลิตการเกษตรแบบอื่น เช่น แคนตาลูป เมล่อน ซึ่งผู้ประกอบการมักจะผลิตซ้ำเพียง 2 ฤดูการผลิตและเปลี่ยนพื้นที่ไปเรื่อย ๆ)</p>
ใต้ ²²	<p>1. การแบ่งกลุ่มคนตามระบบนิเวศวัฒนธรรมสามารถจำแนกได้เป็น 3 กลุ่มคือ</p> <ul style="list-style-type: none"> - “ชาวเหนือ” หรือ “ชาวควน” คือ กลุ่มคนที่อาศัยตั้งถิ่นฐานลึกเข้าไปในแผ่นดินบริเวณเชิงเขาและในป่าเขา - “ชาวเล” คือ กลุ่มคนที่ยังชีพด้วยการประมงริมฝั่ง - “ชาวนา” หรือ “ชาวทุ่ง” คือ กลุ่มคนที่ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนและทำกินอยู่บนพื้นที่ราบ <p>2. การแบ่งลักษณะพื้นที่ชุมชนทำนาตามลักษณะนิเวศการ</p>	<p>1. พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นเนื้อที่การใช้ประโยชน์ทางการเกษตรในลักษณะของสวนผลไม้และไม่ยืนต้น รองลงมาคือ พืชไร่ สวนนาข้าวคิดเป็นประมาณร้อยละ 5 ของพื้นที่ใช้ประโยชน์ทางการเกษตรทั้งหมดเท่านั้น</p> <p>2. เป็นที่น่าสังเกตว่าเมื่อเปรียบเทียบพื้นที่การปลูกข้าวในปีเพาะปลูก 2557/2558 กับปีเพาะปลูก 2556/2557 การผลิตข้าวลดลงเกือบ 3 แสนไร่ ซึ่งอาจจะเป็นเพราะผลจากการยกเลิกนโยบายรับจำนำข้าวของรัฐบาลยิ่งลักษณ์ในปี 2557 แต่อย่างไร</p>	<p>ผลจากการศึกษาเบื้องต้น สามารถสรุปลักษณะการปรับตัวของชาวนาในภาคใต้²³</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. การปรับตัวโดยเปลี่ยนอาชีพจากการทำนาไปประกอบกิจการทางการเกษตรอื่น ๆ เป็นการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์จากที่ดินที่สำคัญในภาคใต้ 2. ทิศทางการปรับตัวโดยการเปลี่ยนอาชีพหรือเลิกอาชีพทำนาอีกลักษณะหนึ่งก็คือ “การทิ้งนาหาเมือง” ของกลุ่มชาวนาที่ไม่สามารถปรับไปปลูกยางพาราหรือปาล์มน้ำมันได้

²¹ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ในส่วนที่ 5 “สถานการณ์การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมเกษตรในชนบทและการปรับตัวของชาวนาไทย: พื้นที่ภาคกลาง”

²² ประกอบด้วย 15 จังหวัด คือ ประจวบคีรีขันธ์ ชุมพร ระนอง สุราษฎร์ธานี พังงา ภูเก็ต กระบี่ ตรัง นครศรีธรรมราช พัทลุง สงขลา สตูล ปัตตานี ยะลา และ นราธิวาส

²³ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ในส่วนที่ 4 “สถานการณ์การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมเกษตรในชนบทและการปรับตัวของชาวนาไทย: พื้นที่ภาคใต้”

ภาค	ภูมิภาค	วิธีการผลิต	วิธีการปรับตัว (สรุปเบื้องต้น)
	<p>ทำนาร่วมกับการแบ่งกลุ่มคนตามระบบนิเวศวัฒนธรรม</p> <p>2.1 ชาวทุ่ง แบ่งลักษณะพื้นที่ชุมชนทำนาตามลักษณะนิเวศการทำนา คือ นาชลประทาน นาน้ำฝน นาหลังน้ำท่วม และ นาน้ำเค็มรุกกล้า “นาพรุ” ซึ่งเป็นนาที่ติดริมพรุ ในพื้นที่ “ชาวทุ่ง” หรือชาวนาในพื้นที่ลุ่มยังมีความหลากหลายในด้านลักษณะการทำนาเพื่อบริโภคโดยการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองด้วยเช่นกัน ซึ่งพื้นที่ชุมชนหรือกลุ่มคนที่ทำนาดังกล่าวนี้จะเป็นการปลูกข้าวขนาดเล็ก ๆ</p> <p>2.2 การปลูกข้าวไร่ในชุมชน “ชาวเหนือ” หรือชาวควน” กล่าวคือ ลักษณะนาแบบ “ข้าวไร่” ซึ่งมีลักษณะการทำนาเฉพาะด้วยลักษณะของวิธีการผลิต เหมือนดังที่มีการปลูกในพื้นที่บนภูเขาหรือที่ราบสูงในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียง และในพื้นที่บางส่วนของบางจังหวัดในภาคตะวันตก (เช่น เพชรบุรี กาญจนบุรี สุพรรณบุรี) นอกจากนี้ พันธุ์ข้าวไร่ที่มีลักษณะทางพันธุกรรมเฉพาะ และส่วนใหญ่ปลูกเพื่อกินในครัวเรือนเป็นหลัก</p>	<p>กีด พื้นที่ปลูกข้าวของภาคได้ลดลงอย่างต่อเนื่องในช่วง 5 ทศวรรษที่ผ่านมา ซึ่งสาเหตุสำคัญประการหนึ่งคือ “ผลตอบแทน” เนื่องจากชาวนาในภาคได้มีขนาดที่ดินที่จำกัดการทำนาได้ ผลตอบแทนน้อยกว่า การทำสวนยาง สวนปาล์ม น้ำมัน การเลี้ยงกุ้ง และการรับจ้างนอกภาคการเกษตร</p> <p>3. พื้นที่นาข้าวส่วนใหญ่ของภาคได้จะอยู่บริเวณที่ราบชายฝั่งตะวันออกใน 3 จังหวัด โดยพบว่าที่ปลูกมากที่สุด ได้แก่ จังหวัด นครศรีธรรมราช ส่วนใหญ่อยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ได้แก่ บริเวณอำเภอเมือง หัวไทร เขียวใหญ่ ปากพนัง รองลงมาคือ จังหวัดพัทลุง พื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ในอำเภอเมือง ควนขนุน เขาชัยสน และลำดับสามคือ จังหวัดสงขลา พื้นที่เพาะปลูกส่วนใหญ่อยู่ในอำเภอระโนด กระแสสินธุ์ สทิงพระ</p> <p>4. พื้นที่การปลูกข้าวเพื่อขายซึ่งเกือบทั้งหมดอยู่ในพื้นที่การปลูกบริเวณพื้นที่แถบลุ่มน้ำปากพนัง 3 จังหวัด คือ นครศรีธรรมราช สงขลา และพัทลุง มีการพัฒนาพื้นที่การปลูกเพื่อการส่งออกมา ยาวนาน มีลักษณะเป็นนาในเขตชลประทานแบบภาคกลาง และพัฒนาการปลูกจากการปลูกข้าวแบบดั้งเดิม</p> <p>5. เมื่อเปรียบเทียบการปลูกข้าวในภาคได้ส่วนใหญ่เป็นการปลูกเพื่อการบริโภค แต่การผลิตข้าวทั้งภาคไม่พอกับปริมาณการบริโภค</p> <p>6. ภาคได้ยังเป็นภาคที่มีการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองมากที่สุด</p>	<p>3. การปรับตัวโดยการกลับมาฟื้นฟูและพัฒนาพันธุ์ข้าวไร่และพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน</p> <p>4. การปรับตัวในทิศทางของการทำนาอินทรีย์</p>

บทที่ 4

ผลการศึกษาจากการสำรวจชาวนาไทย

การนำเสนอผลการศึกษาจากการสำรวจชาวนาไทยในบทที่ 4 มีวัตถุประสงค์เพื่อสะท้อนให้เห็นถึงสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมของกลุ่มชาวนาในแต่ละพื้นที่ การค้นหาลักษณะและรูปแบบการปรับตัวของชาวนาในยุคหลังนโยบายจํานําข้าว (พ.ศ.2557-2560) ตลอดจนปัจจัยและเงื่อนไขที่ส่งผลต่อการปรับตัวของชาวนา

ดังนั้น การนำเสนอเนื้อหาจึงแบ่งออกเป็น 5 ส่วนด้วยกัน คือ (1) สถานการณ์เปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมของชาวนาในแต่ละภูมิภาค (2) สถานะและรูปแบบการปรับตัวของชาวนาในแต่ละภูมิภาค (3) ผลกระทบของนโยบายต่อการปรับตัวของชาวนา (4) ปัจจัยที่ส่งผลต่อการปรับตัวของชาวนาในแต่ละภูมิภาค และ (5) การสืบทอดอาชีพชาวนา โดยแต่ละส่วนมีรายละเอียดดังนี้

1. สถานการณ์เปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมของชาวนาในแต่ละภูมิภาค

สำหรับสถานการณ์เปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมของชาวนาในแต่ละภูมิภาคจะแบ่งออกเป็น 6 ประเด็น คือ (1) ข้อมูลของประชากรตัวอย่างในการสำรวจชาวนาไทย (2) คุณลักษณะของผู้ตอบแบบสอบถาม (3) ครอบครัวชาวนาไทย (4) ข้อมูลเกี่ยวกับการทำนา (จำนวนแปลง/พื้นที่ทำนา, พื้นที่ทำเกษตรอื่น ๆ, จำนวนครั้งในการทำนาและแหล่งน้ำ, ภาพรวมสถานะการทำนาของชาวนารอบล่าสุด) (5) การเปลี่ยนแปลงปัจจัยการผลิต (แรงงานในครัวเรือนและแรงงานรับจ้าง, แหล่งเงินทุนในการทำนา, การใช้เครื่องจักรในการทำนา, การใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลงและยาปราบศัตรูพืช, การขาดแคลนน้ำสำหรับทำนา) และ (6) การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจครัวเรือนและการทำนา (ต้นทุนการทำนา, ผลผลิตต่อไร่, การขาดแคลนแรงงาน, ความเป็นอยู่ของสมาชิกครัวเรือน และหนี้สินครัวเรือน, การประกอบอาชีพอื่นนอกเหนือจากการทำนา) ดังนี้

1.1 ประชากรตัวอย่างในการสำรวจชาวนาไทย

จากการเก็บข้อมูลแบบสอบถามทั้ง 5 ภูมิภาค ในช่วงระหว่างเดือนกรกฎาคม - ตุลาคม 2562 ได้จำนวนตัวอย่างทั้งสิ้น 1,008 ราย แบ่งเป็นภาคกลาง จำนวน 205 ราย (ร้อยละ 20.3) ภาคตะวันออก จำนวน 202 ราย ภาคเหนือ จำนวน 197 ราย ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จำนวน 200 ราย และภาคใต้ จำนวน 204 ราย (รายละเอียดดังแสดงตารางที่ 4.1) ทั้งนี้ หน่วยในการวิเคราะห์ (unit of analysis) แบ่งเป็น 2 ระดับ ได้แก่ ระดับปัจเจกบุคคล และระดับครัวเรือน

ตารางที่ 29: การกระจายของประชากรตัวอย่าง จำแนกตามภูมิภาค

ภูมิภาค (จังหวัด)	จำนวน	ร้อยละ
ภาคกลาง (อยุธยา และนครปฐม)	205	20.30
ภาคตะวันออก (ชลบุรี, ฉะเชิงเทรา, ปราจีนบุรี และสระแก้ว)	202	20.00
ภาคเหนือ (เชียงใหม่)	197	19.50
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อุบลราชธานี และศรีสะเกษ)	200	19.80
ภาคใต้ (นครศรีธรรมราช และนราธิวาส)	204	20.20
รวม	1,008	100.0

1.2 คุณลักษณะของผู้ตอบแบบสอบถาม

ตารางที่ 30 แสดงคุณลักษณะทางประชากรของประชากรตัวอย่าง พบว่า ในภาพรวมประมาณครึ่งหนึ่งประชากรตัวอย่างเป็นผู้ชาย แต่เมื่อจำแนกตามภูมิภาคกลับให้ภาพที่ต่างออกไป กล่าวคือ ประชากรตัวอย่างในทุกภูมิภาคมีสัดส่วนเพศชายสูงกว่าเพศหญิงเล็กน้อย ยกเว้นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่พบว่าประมาณร้อยละ 70 ของประชากรตัวอย่างเป็นผู้หญิง

อายุของประชากรตัวอย่าง ในภาพรวมประชากรตัวอย่างมีอายุเฉลี่ยประมาณ 57 ปี และมีค่าส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐานประมาณ 11 ปี เมื่อพิจารณาเฉพาะกลุ่มชานาที่อยู่ในช่วงวัยแรงงานตอนปลายหรือมีอายุ 50 ปีขึ้นไป ซึ่งมีมากกว่าร้อยละ 70 ของกลุ่มตัวอย่างทั้งหมด สะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่าสังคมชานาไทยกำลังก้าวสู่สังคมผู้สูงวัยอย่างเต็มรูปแบบมากขึ้น และเมื่อพิจารณาสัดส่วนแรงงานสูงอายุในเชิงพื้นที่ของแต่ละภูมิภาคก็พบแนวโน้มการสูงวัยทางประชากรในกลุ่มชานาไม่แตกต่างกัน

เมื่อพิจารณาด้านระดับการศึกษาของชานาไทย ในภาพรวมประชากรตัวอย่างส่วนใหญ่มีการศึกษาสูงสุดระดับประถมศึกษาหรือต่ำกว่าประถมศึกษา ซึ่งในจำนวนนี้มีกลุ่มที่ไม่ได้เรียนหนังสือเลยประมาณร้อยละ 3 และมีแนวโน้มเป็นไปในทางเดียวกันในทุกภูมิภาค

ตารางที่ 30: คุณลักษณะของประชากรตัวอย่าง จำแนกตามภูมิภาค

	รวม	ภาคกลาง	ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ภาคเหนือ	ภาคอีสาน	ภาคใต้
เพศ						
ชาย	50.8	58.5	55.4	58.4	28.5	52.9
หญิง	49.2	41.5	44.6	41.6	71.5	47.1
อายุ						
อายุต่ำกว่า 29 ปี	0.99	0.49	-	2.03	1.50	0.98
30-39 ปี	4.96	4.88	3.47	4.06	7.00	5.39
40-49	19.54	23.41	13.71	10.15	27.00	23.53
50-59	31.85	35.12	37.13	28.43	30.50	27.94
60-69	30.06	21.95	35.15	41.62	25.00	26.96
70 ปีขึ้นไป	12.60	14.15	10.89	13.71	9.00	15.20
ค่าเฉลี่ย	56.63	55.91	57.88	58.91	54.04	56.47
ค่า STD.	10.92	10.81	9.50	10.84	11.14	11.67
สถานภาพ						
แต่งงาน	81.65	80.49	76.73	74.62	91.00	85.29
โสด เป็นม่าย หย่าร้าง แยกกันอยู่	18.35	19.51	23.27	25.38	9.00	14.71
ระดับการศึกษา						
ประถมศึกษาหรือต่ำกว่า	76.03	73.40	80.00	76.02	72.08	78.61
มัธยมศึกษา หรือ ปวช.	20.76	21.18	17.00	21.43	26.40	17.91
สูงกว่ามัธยมศึกษาขึ้นไป	3.21	5.42	3.00	2.55	1.52	3.48
รวม	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
จำนวนตัวอย่าง	1,008	205	202	197	200	204

1.3 ครอบครัวชาวนาไทย

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของแรงงานในภาคเกษตรมีนัยสำคัญต่อการปรับตัวและพัฒนาผลิตภาพของภาคเกษตรไทย (โสภณศิริ จันทรัตน์ และคณะ, 2561) ผลจากการสำรวจนี้แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงขนาดและโครงสร้างครัวเรือนของชาวนาไทย ซึ่งถือเป็นกลุ่มสำคัญที่เป็นตัวชี้วัดแนวโน้มการขาดแคลนแรงงานในภาคเกษตร ไปพร้อม ๆ กับการสูงอายุทางประชากรของแรงงานในภาคนี้ โดยพบว่าขนาดครัวเรือนของชาวนาไทยที่ตกเป็นกลุ่มตัวอย่าง มีจำนวนสมาชิกเฉลี่ยประมาณ 5 คน แต่ละครอบครัวมีจำนวนบุตรเฉลี่ยประมาณ 2 คน และมากกว่าครึ่งหนึ่งมีบุตรที่อยู่ในวัยกำลังศึกษา ส่วนใหญ่มีการศึกษาสูงกว่ามัธยมปลายขึ้นไป ในขณะที่รุ่นของพ่อแม่ส่วนใหญ่มีการศึกษาระดับประถมศึกษาหรือต่ำกว่า ทั้งนี้ ความแตกต่างเรื่องการศึกษาระหว่างรุ่นภายในครอบครัวอาจส่งผลกระทบต่อการศึกษาอาชีพชาวนาจากรุ่นสู่รุ่น เนื่องจากรุ่นลูกมีทางเลือกในการประกอบอาชีพมากขึ้น

สำหรับลักษณะของโครงการสร้างครัวเรือนชาวนา พบว่าประมาณร้อยละ 26 มีสมาชิกในครัวเรือนครบสามช่วงวัย (วัยเด็ก แรงงาน และผู้สูงอายุ) สอดคล้องกับภาพโครงสร้างครัวเรือนของประเทศไทย และสัดส่วนของครัวเรือนสามช่วงวัยมีความแตกต่างกันเล็กน้อยระหว่างภูมิภาคครัวเรือน แม้ว่าครัวเรือนชาวนาส่วนใหญ่จะมีสมาชิกในครัวเรือนประกอบด้วยคน 1-2 ช่วงวัย แต่ประมาณร้อยละ 90 ของครัวเรือนชาวนามีวัยแรงงานอย่างน้อย 1 คนเป็นสมาชิกครัวเรือน ไม่ว่าจะอาศัยอยู่ในครัวเรือนเดียวกัน หรืออาศัยอยู่นอกครัวเรือนก็ตาม อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี มีครัวเรือนชาวนาที่มีเฉพาะผู้สูงอายุอาศัยอยู่ด้วยกันประมาณร้อยละ 7 และครัวเรือนชาวนาที่มีเฉพาะผู้สูงอายุอาศัยอยู่ร่วมกับประชากรวัยเด็กประมาณร้อยละ 10 โดยสัดส่วนครัวเรือนเฉพาะผู้สูงอายุ และครัวเรือนข้ามรุ่นอายุไม่แตกต่างกันมากนักระหว่างภูมิภาค นอกจากนี้ เป็นที่น่าสังเกตเกี่ยวกับสมาชิกวัยแรงงาน ประมาณร้อยละ 43 ของครัวเรือนชาวนามีสมาชิกวัยแรงงานอาศัยอยู่นอกครัวเรือน และมีถึงร้อยละ 26 ของครัวเรือนชาวนาที่มีจำนวนวัยแรงงานที่อาศัยอยู่นอกครัวเรือนมากกว่าจำนวนวัยแรงงานที่อาศัยอยู่ในครัวเรือน

เมื่อพิจารณาประกอบกับอาชีพของสมาชิกในครัวเรือนชาวนา พบว่า สัดส่วนของครัวเรือนที่มีสมาชิกมีส่วนร่วมในการทำเกษตรไม่ว่าจะทำนาหรือทำงานอื่น ๆ ในภาคเกษตร มีประมาณเกือบครึ่งหนึ่งของกลุ่มตัวอย่างทั้งหมด โดยแบ่งเป็นครัวเรือนที่ทำนาอย่างเดียวน้อยกว่าร้อยละ 39 และครัวเรือนที่สมาชิกทำนาและทำเกษตรอื่น ๆ ด้วยประมาณร้อยละ 8 ในอีกด้านหนึ่ง ลักษณะของการทำงานของสมาชิกในครัวเรือนชาวนาผสมผสานกันระหว่างการทำงานในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตรประมาณร้อยละ 53 ซึ่งมีครัวเรือนที่มีทั้งสมาชิกที่ทำนา และสมาชิกที่ออกไปทำงานนอกภาคเกษตรถึงร้อยละ 47 ส่วนอีกประมาณร้อยละ 6 เป็นครัวเรือนที่มีสมาชิกทำงานใน 3 ส่วน คือ ทำนา ทำเกษตรอื่น ๆ และทำงานนอกภาคเกษตรด้วย

ตารางที่ 31: ขนาดและโครงสร้างครัวเรือนชาวนาไทย จำแนกตามภูมิภาค

	รวม	ภาคกลาง	ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ภาคเหนือ	ภาคอีสาน	ภาคใต้
ขนาดครัวเรือน						
1 คน	2.18	1.95	2.48	3.05	1.00	2.45
2 คน	6.75	7.32	6.44	8.12	5.50	6.37
3 คน	14.88	16.59	14.36	25.38	10.50	7.84
4 คน	20.34	21.46	15.84	24.87	24.50	15.20
5 คน	18.35	23.90	18.32	13.71	22.50	13.24
6 คนขึ้นไป	15.48	15.61	13.37	15.74	12.50	20.10

	รวม	ภาค กลาง	ภาค ตะวันออก	ภาคเหนือ	ภาคอีสาน	ภาคใต้
ค่าเฉลี่ย	5.10	4.69	5.35	4.34	5.21	5.91
ค่า STD.	2.27	1.79	2.36	1.97	2.07	2.73
โครงสร้างครัวเรือนชานา						
% ครัวเรือนสามช่วงวัย	25.99	25.85	39.11	20.30	26.50	18.14
% ครัวเรือนที่มีวัยแรงงานอย่างน้อย 1 คน	90.38	91.71	88.61	90.86	90.50	90.20
% ครัวเรือนข้ามรุ่นอายุ	9.62	8.29	11.39	9.14	9.50	9.80
% ครัวเรือนที่มีเฉพาะผู้สูงอายุ	6.85	5.37	7.92	9.14	6.50	5.39
% ครัวเรือนที่มีวัยแรงงานอยู่นอกครัวเรือน	42.56	36.10	43.07	26.90	52.50	53.92
% ครัวเรือนที่มีวัยแรงงานอยู่นอกครัวเรือนมากกว่าในครัวเรือน	25.89	16.59	20.79	22.34	33.00	36.76
จำนวนบุตร						
ไม่มี	3.59	6.32	2.17	5.03	2.55	2.01
1 คน	21.84	26.32	21.74	46.37	7.14	10.05
2 คน	39.45	50.00	31.52	38.55	49.49	27.64
3 คน	21.20	13.16	30.43	6.70	30.10	24.62
4 คน	8.02	2.63	7.07	2.79	8.16	18.59
5 คน	3.27	1.58	4.35	-	1.53	8.54
ค่าเฉลี่ย	2.31	1.84	2.45	1.59	2.43	3.18
ค่า STD.	1.35	0.94	1.35	0.94	0.96	1.73
บุตรที่กำลังเรียนหนังสือ						
ไม่มี	39.72	40.00	28.36	57.87	38.50	34.31
1 คน	31.38	35.61	33.83	27.41	31.50	28.43
2 คน	20.56	20.00	26.87	12.18	22.00	21.57
การศึกษาของบุตร						
% บุตรที่มีการศึกษามัธยมศึกษาตอนปลายขึ้นไป	63.02	77.65	51.59	81.55	60.61	55.48
จำนวนพี่น้อง						
1 คน	4.17	1.46	4.95	12.69	3.50	3.43
2 คน	13.69	16.10	14.85	23.35	7.00	7.35
3 คน	16.47	18.05	14.85	17.77	13.00	18.63
4 คน	14.29	17.56	18.32	9.14	15.00	11.27
5 คน	16.27	14.15	17.82	19.29	17.50	12.75
6 คน	10.32	14.15	7.92	6.60	12.50	10.29
7 คน	9.13	7.80	10.40	6.09	12.00	9.31
ค่าเฉลี่ย	4.79	4.65	4.62	3.69	5.39	5.59
ค่า STD.	2.49	2.27	2.33	2.17	2.42	2.75
จำนวนพี่น้องที่ทำนา						
1 คน	45.14	42.93	52.48	53.81	16.00	60.29

	รวม	ภาค กลาง	ภาค ตะวันออก	ภาคเหนือ	ภาคอีสาน	ภาคใต้
2 คน	19.05	28.29	20.30	15.23	12.50	18.63
3 คน	12.00	14.15	11.88	10.15	15.50	8.33
4 คน	7.04	5.85	5.45	5.08	13.00	5.88
5 คน	4.56	2.93	2.48	6.60	11.00	-
6 คน	4.27	1.46	1.49	3.55	10.50	4.41
7 คน	3.77	1.95	3.47	2.54	11.00	-
ค่าเฉลี่ย	2.50	2.21	2.05	2.13	4.26	1.85
ค่า STD.	2.23	1.73	1.99	2.18	2.48	1.78
จำนวนพี่น้องคู่สมรส						
1 คน	5.26	6.83	2.48	10.66	1.00	5.39
2 คน	12.10	11.71	12.38	19.29	7.50	9.80
3 คน	16.87	15.12	17.82	17.77	20.00	13.73
4 คน	15.18	18.54	13.37	9.64	13.50	20.59
5 คน	13.19	10.73	13.37	12.69	18.00	11.27
6 คน	8.04	4.88	7.92	5.58	11.00	10.78
7 คน	7.24	7.32	6.93	6.09	11.00	4.90
ค่าเฉลี่ย	3.93	3.78	3.67	3.06	4.84	4.29
ค่า STD.	2.698	2.812	2.722	2.274	2.532	2.786
จำนวนพี่น้องคู่สมรสที่ทำนา						
1 คน	48.02	53.17	48.02	52.28	19.00	67.16
2 คน	12.80	12.20	15.35	10.66	10.00	15.69
3 คน	8.93	7.32	7.43	7.61	17.50	4.90
4 คน	3.97	5.37	2.48	1.52	10.00	0.49
5 คน	5.36	3.90	3.47	5.08	14.00	0.49
6 คน	2.68	-	2.48	3.05	8.00	-
7 คน	2.18	0.49	-	2.03	8.00	0.49
ค่าเฉลี่ย	1.94	1.58	1.59	1.70	3.86	0.96
ค่า STD.	2.272	1.987	1.978	2.169	2.556	1.326
อาชีพของสมาชิกในครัวเรือน						
% ครัวเรือนที่ทำนอย่างเดี่ยว	38.89	38.54	50.50	29.95	45.00	30.39
% ครัวเรือนที่ทำนา + เกษตร อื่นๆ	7.64	3.41	5.94	3.05	2.50	23.04
% ครัวเรือนที่ทำนา + นอกภาค เกษตร	47.22	48.78	37.62	60.41	52.50	37.25
% ครัวเรือนที่ทำนา + เกษตร + นอกภาคเกษตร	6.25	9.27	5.94	6.60	-	9.31
รวม	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
จำนวนตัวอย่าง	1,008	205	202	197	200	204

1.4 ข้อมูลเกี่ยวกับการทำนา

1.4.1 จำนวนแปลง / พื้นที่ทำนา

กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่มีพื้นที่ทำนาโดยเฉลี่ยประมาณ 2 แปลง และเป็นเกษตรกรรายย่อยที่ทำนาในพื้นที่ที่ไม่ได้ใหญ่มาก แบ่งเป็นกลุ่มที่ทำนาในพื้นที่น้อยกว่า 10 ไร่ ถึงประมาณร้อยละ 47 และอีกกลุ่มใหญ่ประมาณร้อยละ 31 ที่ทำนาในพื้นที่ 11-20 ไร่ แต่เมื่อพิจารณาถึงการถือครองที่ดินพบว่า ชาวนาประมาณร้อยละ 32 ไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง และหากเป็นกรรมสิทธิ์ของตนเอง ส่วนใหญ่จะมีมากที่สุดไม่เกิน 10-20 ไร่ ดังนั้น หากเป็นการทำนาในพื้นที่ของตนเองอย่างเดียวก็น่าจะมีขนาดพื้นที่ไม่ใหญ่มากนัก รองลงมาคือเช่าพื้นที่ทำนาอย่างเดียว ร้อยละ 28 และทำในพื้นที่ของตนเองประกอบกับเช่าพื้นที่ทำนาเพิ่ม ร้อยละ 13 ในขณะที่กลุ่มชาวนาที่มีพื้นที่ทำนาของตนเองมากกว่า 100 ไร่ขึ้นไป มีสัดส่วนน้อยมากไม่ถึงร้อยละ 1

1.4.2 พื้นที่ทำเกษตรอื่นๆ

นอกจากทำนาแล้ว ชาวนามีพื้นที่สำหรับปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นด้วย หรือปลูกแซมบนคันนา รวมถึงเลี้ยงสัตว์ แต่มีขนาดพื้นที่ไม่มากนัก เฉลี่ยไม่เกิน 5 ไร่ โดยผลจากการสำรวจมีความแตกต่างระหว่างภูมิภาคดังนี้

- ภาคกลาง แบ่งเป็น การปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ ได้แก่ มะม่วง กัญชง
- ภาคตะวันออก มีการปลูกพืชเศรษฐกิจที่สำคัญอื่น ๆ ได้แก่ มันสำปะหลัง ยูคาลิปตัส มะพร้าว
- ภาคเหนือ มีการปลูกพืชเศรษฐกิจที่สำคัญอื่น ๆ ได้แก่ ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์
- ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีการปลูกพืชเศรษฐกิจที่สำคัญอื่น ๆ ได้แก่ มันสำปะหลัง
- ภาคใต้ มีการปลูกพืชเศรษฐกิจที่สำคัญอื่น ๆ ได้แก่ ปาล์มน้ำมัน มะพร้าว

ทั้งนี้ ความสำคัญของการปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น หรือการเลี้ยงสัตว์ผสมผสานไปกับการทำนา เป็นการช่วยเพิ่มช่องทางหารายได้ให้กับครัวเรือนชาวนา ซึ่งรายได้จากภาคเกษตรอื่นที่ไม่ใช่การทำนาสามารถหมุนเวียนมาเป็นต้นทุนสำหรับการทำนา ตลอดจนเป็นค่าใช้จ่ายในชีวิตประจำวันระหว่างรอขายข้าว ดังนั้น ลักษณะของการใช้ประโยชน์จากที่ดินที่มีอยู่ไปทำการเกษตรอื่น ๆ จะเน้นทั้งการปลูกไม้โตเร็วที่มีอายุรอบหมุนเวียนในการตัดฟันสั้นและมีศักยภาพเชิงพาณิชย์สูง เช่น ยูคาลิปตัส ที่ปลูกมากในภาคตะวันออก โดยปลูกบนคันนาและตามแนวเขตแปลงเกษตร

1.4.3 จำนวนครั้งในการทำนาและแหล่งน้ำ

ลักษณะการทำนาของกลุ่มตัวอย่างมีสัดส่วนใกล้เคียงกันทั้งนาปี หรือทำนา 1 ครั้งต่อปี กับนาปรังที่มีการทำนา 2 ครั้งต่อปีหรือมากกว่า เช่นเดียวกับพื้นที่ทำนาที่แบ่งเป็นนาในเขตชลประทาน และนอกเขตชลประทานใกล้เคียงกัน โดยมีกลุ่มที่ทำนานอกเขตชลประทานหรือนาน้ำฝนมากกว่าเล็กน้อย มีประมาณ ร้อยละ 53 และกลุ่มที่ทำนาในเขตชลประทาน ร้อยละ 47

1.4.4 ภาพรวมสถานะการทำนาของชาวนารอบล่าสุด

ในภาพรวม กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ให้ข้อมูลว่าทำนาได้กำไร ประมาณร้อยละ 44 แต่เมื่อพิจารณารายภูมิภาค พบว่า กลุ่มชาวนาในภาคใต้และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีสัดส่วนที่รายงานว่าได้กำไรน้อยกว่าในภาคอื่น ๆ คือ ร้อยละ 30 และร้อยละ 14 ตามลำดับ ส่วนกลุ่มชาวนาที่รายงานว่าได้กำไรมากที่สุด คือ กลุ่มชาวนาภาคกลาง ร้อยละ 73 แต่เมื่อถามถึงความพอเพียงต่อการดำรงชีพของรายได้จากการทำนา กลับพบผลการศึกษาในทิศทางกลับกัน กล่าวคือ ส่วนใหญ่ร้อยละ 62 รายงานว่า รายได้จากการทำนาไม่เพียงพอต่อการดำรงชีพ โดยเฉพาะกลุ่มชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีมากถึงร้อยละ 85 ส่วนกลุ่มชาวนาที่รายงานว่ารายน่าจะเพียงพอต่อการดำรงชีพมีเพียงกลุ่มเดียว คือ กลุ่มชาวนาภาคเหนือ แต่ก็มีสัดส่วนที่ใกล้เคียงกันระหว่างกลุ่มที่รายงานว่ารายน่าจะเพียงพอและไม่เพียงพอ (ร้อยละ 54 และ ร้อยละ 46 ตามลำดับ)

ตารางที่ 32: ข้อมูลการทำนาและการถือครองสินทรัพย์ทางการเกษตรของกลุ่มตัวอย่าง จำแนกตามภูมิภาค

	รวม	ภาคกลาง	ภาคตะวันออกเฉียง	ภาคเหนือ	ภาคอีสาน	ภาคใต้
จำนวนแปลงของพื้นที่ทำนา						
1 แปลง	49.44	40.20	60.40	47.96	49.50	49.16
2 แปลง	26.30	28.92	28.22	26.02	27.00	20.67
3 แปลง	11.72	9.31	6.44	14.80	13.00	15.64
4 แปลง	5.20	8.33	2.48	4.59	7.00	3.35
5 แปลง	2.45	4.41	0.50	3.06	1.50	2.79
ค่าเฉลี่ย	2.06	2.44	1.63	2.05	1.92	2.28
ค่า STD.	1.59	1.91	1.14	1.53	1.25	1.90
พื้นที่ทำนา						
1 ไร่	1.19	-	0.50	1.52	1.00	2.94
2-5 ไร่	21.92	4.88	11.88	37.56	11.00	44.61
6-10 ไร่	23.41	9.76	23.76	28.93	23.00	31.86
11-20 ไร่	30.56	36.10	39.60	26.40	35.00	15.69
21-30 ไร่	11.90	18.05	15.84	5.08	18.50	1.96
31-50 ไร่	7.34	18.05	5.45	0.51	9.50	2.94
51-100 ไร่	3.17	11.71	1.98	-	2.00	-
มากกว่า 100 ไร่	0.50	1.46	0.99	-	-	-
ค่า STD.	22.19	24.35	36.39	6.52	12.03	7.51
ความเป็นเจ้าของ						
% มีเฉพาะพื้นที่ตนเอง	51.29	27.80	43.56	38.58	89.50	57.35
% มีเฉพาะพื้นที่คนอื่น แต่ไม่ได้เช่า	3.47	2.44	4.46	2.03	1.00	7.35
% มีเฉพาะพื้นที่เช่า	28.27	36.59	38.12	43.15	2.00	21.57
% มีพื้นที่ตนเอง + พื้นที่คนอื่น แต่ไม่ได้เช่า	2.38	1.46	3.47	2.03	1.00	3.92
% มีพื้นที่ตนเอง + พื้นที่เช่า	13.19	29.76	9.41	12.69	6.00	7.84
% มีพื้นที่คนอื่น + พื้นที่เช่า	0.40	0.49	0.50	0.51	-	0.49
% มีพื้นที่ตนเอง + พื้นที่คนอื่น + พื้นที่เช่า	0.50	0.98	0.50	0.51	0.50	-
พื้นที่ทำนาเป็นพื้นที่ของ						
ตนเอง						
ไม่มีที่ดิน	32.30	39.71	43.07	45.92	3.00	29.85
1 ไร่	2.29	0.98	1.98	4.08	1.00	3.48
2-5 ไร่	21.44	12.75	14.36	32.14	12.50	35.82
6-10 ไร่	17.05	11.27	16.83	13.78	23.00	20.40
11-20 ไร่	16.05	22.06	13.37	3.57	33.50	7.46
21-30 ไร่	6.78	5.39	8.91	0.51	17.50	1.49
31-50 ไร่	3.69	7.35	0.50	-	9.00	1.49
51-100 ไร่	0.30	0.49	0.50	-	0.50	-
มากกว่า 100 ไร่	0.10	-	0.50	-	-	-

	รวม	ภาคกลาง	ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ภาคเหนือ	ภาคอีสาน	ภาคใต้
ค่า STD.	10.94	13.00	12.20	3.79	11.08	6.72
พื้นที่ทำนาเป็นของคนอื่น แต่ไม่ได้เช่า (n=68)						
1 ไร่	5.88	-	-	30.00	-	4.17
2-5 ไร่	29.41	18.18	22.22	40.00	40.00	33.33
6-10 ไร่	45.59	54.55	50.00	30.00	40.00	45.83
11-20 ไร่	19.12	27.27	27.78	-	20.00	16.67
ค่า STD.	3.21	3.26	3.24	1.08	3.79	3.77
พื้นที่ทำนาเป็นพื้นที่เช่า (n=427)						
1 ไร่	1.17	-	-	1.79	-	4.92
2-5 ไร่	17.10	6.47	6.12	24.11	17.65	45.90
6-10 ไร่	23.42	13.67	20.41	31.25	41.18	31.15
11-20 ไร่	35.60	33.81	51.02	36.61	29.41	14.75
21-30 ไร่	10.30	16.55	13.27	5.36	5.88	1.64
31-50 ไร่	7.26	15.83	6.12	0.89	5.88	1.64
51-100 ไร่	4.68	12.95	2.04	-	-	-
ค่า STD.	28.92	23.15	49.95	6.77	11.19	6.66
พื้นที่ทำเกษตรอื่น ๆ						
ไม่มีพื้นที่ทำเกษตรอื่น	48.96	41.46	56.44	67.01	57.00	23.65
น้อยกว่า 1 ไร่	4.27	8.78	0.5	8.12	4.00	-
1 ไร่	5.96	12.20	2.97	4.06	3.50	6.90
2-5 ไร่	22.14	26.83	12.87	16.24	18.50	35.96
6-10 ไร่	8.94	8.29	7.43	2.54	9.50	16.75
11-20 ไร่	5.16	1.95	8.42	0.51	3.50	11.33
ค่าเฉลี่ย	4.90	2.14	10.46	2.04	3.44	6.35
ค่า STD.	16.67	4.49	32.26	10.44	7.98	10.27
จำนวนครั้งในการทำนา						
1 ครั้ง	50.99	6.83	38.12	23.86	99.00	87.25
2 ครั้ง	48.31	91.71	59.9	76.14	1.00	12.75
3 ครั้ง	0.69	1.46	1.98	-	-	-
แหล่งน้ำ						
นอกเขตชลประทานน้ำฝน	52.68	20.98	69.80	16.75	99.00	56.86
ในเขตชลประทาน	47.32	79.02	30.20	83.25	1.00	43.14
ภาพรวมสถานะการทำนารอบล่าสุด						
ขาดทุน	21.33	7.80	45.05	11.17	22.00	20.59
เท่าทุน	33.83	19.51	40.10	32.99	26.50	50.00
กำไร	44.84	72.68	14.85	55.84	51.50	29.41
ความพอเพียงต่อการดำรงชีพของรายได้จากการทำนา						
เพียงพอ	37.51	44.61	34.65	54.08	15.00	39.41
ไม่เพียงพอ	62.49	55.39	65.35	45.92	85.00	60.59
รวม	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
จำนวนตัวอย่าง	1,008	205	202	197	200	204

1.5 การเปลี่ยนแปลงปัจจัยการผลิต

1.5.1 แรงงานในครัวเรือนและแรงงานรับจ้าง

เมื่อเปรียบเทียบกับก่อนและหลังปี พ.ศ. 2557 พบว่ามีการเปลี่ยนแปลงจำนวนแรงงานที่ทำนาหรือทำงานในภาคเกษตรที่น่าสนใจหลายประการ ประการแรก คือ มีสัดส่วนของครัวเรือนชาวนาที่มีเฉพาะผู้จัดการนาเพิ่มมากขึ้นจากประมาณร้อยละ 15 ไปเป็นร้อยละ 17 และประการที่สองคือ พบว่าสัดส่วนของครัวเรือนที่มีเฉพาะแรงงานทำนาเต็มเวลาดลดลงจากร้อยละ 45 เป็นร้อยละ 43 ยกเว้นในภาคกลางที่มีสัดส่วนของกลุ่มดังกล่าวเพิ่มขึ้น สำหรับครัวเรือนที่มีการจ้างแรงงานรับจ้าง พบว่า ในภาพรวมไม่มีการเปลี่ยนแปลงมากนัก ยังมีการจ้างแรงงานมาทำงานในขั้นตอนต่าง ๆ ตั้งแต่การเตรียมพื้นที่ไปจนถึงเก็บเกี่ยว แต่เมื่อพิจารณาในรายภูมิภาค จะเริ่มเห็นความแตกต่างชัดเจนมากขึ้น โดยเฉพาะในภาคกลางที่มีการจ้างแรงงานรับจ้างมากที่สุด

1.5.2 แหล่งเงินทุนในการทำนา

ผลการสำรวจในด้านแหล่งเงินทุนจากการทำนาเปรียบเทียบกับก่อนและหลังปี พ.ศ.2557 ในภาพรวมนั้นไม่แตกต่างกันมากนัก โดยชาวนาส่วนใหญ่เพิ่มเงินออมของตนเองในการลงทุนทำนาแต่ละครั้ง รองลงมาคือ กู้เงินมาลงทุนเพิ่ม จะสังเกตว่า ครัวเรือนชาวนาเริ่มมีการกระจายแหล่งเงินทุนไปสู่งานเกษตรอื่น ๆ รวมถึงงานนอกภาคเกษตรด้วย เพื่อรวบรวมมาเป็นเงินสำหรับลงทุนทำนาในแต่ละครั้ง

1.5.3 การใช้เครื่องจักรในการทำนา

ผลจากการสำรวจด้านการใช้เครื่องจักรในการทำนาเปรียบเทียบกับก่อนและหลังปี พ.ศ. 2557 ในภาพรวมพบว่า มีสัดส่วนการใช้เครื่องจักรที่สำคัญแทบทุกประเภทเพิ่มขึ้น ได้แก่ รถแทรกเตอร์ รถเกี่ยวข้าว เครื่องดำนา เครื่องพ่นยา เครื่องหว่านปุ๋ย หว่านข้าว ยกเว้นรถไถเดินตาม ที่มีสัดส่วนการใช้ลดลงมาเล็กน้อย ทั้งนี้ การเพิ่มสัดส่วนของการใช้เครื่องจักรเหล่านี้ในการทำนา สอดคล้องกับแนวโน้มเรื่องการขาดแคลนแรงงานในภาคเกษตร ทั้งแรงงานในครัวเรือนตัวเอง และแรงงานรับจ้าง

1.5.4 การใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลงและยาปราบศัตรูพืช

เมื่อเปรียบเทียบกับก่อนปี พ.ศ.2557 กลุ่มชาวนาส่วนใหญ่รายงานว่า ยังคงใช้ปุ๋ยเคมี (ร้อยละ 63) และยาฆ่าแมลง/ยาปราบศัตรูพืช (ร้อยละ 70) อย่างไรก็ตาม ยังมีกลุ่มชาวนาที่รายงานว่าลดการใช้ปุ๋ยเคมี และยาฆ่าแมลง/ยาปราบศัตรูพืชลงกว่าก่อนหน้านี้ ถึงประมาณร้อยละ 21 โดยเหตุผลสำคัญ คือ มีการเปลี่ยนวิธีการทำนาไปใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลง/ยาปราบศัตรูพืชจากธรรมชาติมากขึ้น เนื่องจากต้องการลดต้นทุน และมีความตระหนักถึงอันตรายจากสารเคมีที่มีต่อสุขภาพของชาวนาและผู้บริโภค ซึ่งมีทั้งที่ผลิตขึ้นเองและสั่งซื้อจากกลุ่มในเครือข่ายเกษตรอินทรีย์ โดยเฉพาะกลุ่มชาวนาในภาคกลางที่มีการปรับเปลี่ยนด้านการใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลง/ยาปราบศัตรูพืชมากที่สุด

1.5.5 การขาดแคลนน้ำสำหรับทำนา

นอกเหนือจากเรื่องแมลงและศัตรูพืช ปัญหาการขาดแคลนน้ำถือเป็นอุปสรรคสำคัญที่ทำให้ชาวนาไม่สามารถวางแผนการผลิตข้าวได้ตามที่ตั้งเป้าไว้ ซึ่งผลจากการสำรวจโดยเปรียบเทียบกับก่อนและหลังปี พ.ศ. 2557 พบว่า ชาวนาประมาณร้อยละ 30 ที่เริ่มพบปัญหาการขาดแคลนน้ำในการทำนามากขึ้น ทั้งที่ก่อนหน้านี้ปี พ.ศ. 2557 ไม่เคยประสบปัญหานี้มาก่อน โดยเฉพาะกลุ่มชาวนาในภาคใต้ที่รายงานว่าประสบปัญหาขาดแคลนน้ำเพิ่มขึ้น ประมาณร้อยละ 42 ในขณะที่กลุ่มชาวภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นกลุ่มเดียวที่รายงานประสบปัญหาขาดแคลนน้ำตั้งแต่ก่อนปี พ.ศ. 2557 จนถึงปัจจุบันมากที่สุด

ตารางที่ 33: การเปลี่ยนแปลงปัจจัยการผลิตของชาวนาไทย จำแนกตามภูมิภาค

	รวม	ภาคกลาง	ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ภาคเหนือ	ภาคอีสาน	ภาคใต้
จำนวนแรงงานในครัวเรือน						
ก่อนปี 2557						
% ครัวเรือนที่มีเฉพาะแรงงานทำนา เต็มเวลา	44.74	58.54	68.81	20.81	47.50	27.45
% ครัวเรือนที่มีเฉพาะแรงงานทำนา บางเวลา	21.03	17.56	16.34	18.27	35.50	17.65
% ครัวเรือนที่มีเฉพาะแรงงาน ผู้จัดการนา	14.58	14.15	6.44	30.46	4.50	17.65
% ครัวเรือนที่มีแรงงานทำนาเต็ม เวลา + บางเวลา	7.84	7.80	5.94	7.11	8.50	9.80
% ครัวเรือนที่มีผู้จัดการนา + ทำนา เต็มเวลา	5.06	0.49	0.50	10.15	-	14.22
% ครัวเรือนที่มีผู้จัดการนา + ทำนา บางเวลา	3.57	-	0.99	8.12	3.00	5.88
% ครัวเรือนที่มีผู้จัดการนา + เต็ม เวลา + บางเวลา	1.88	0.49	-	4.06	0.50	4.41
ค่าเฉลี่ยจำนวนแรงงานเต็มเวลา	1.13	1.17	1.57	0.81	1.11	0.97
ค่าเฉลี่ยจำนวนแรงงานบางเวลา	0.59	0.43	0.36	0.54	0.99	0.65
ปัจจุบัน						
% ครัวเรือนที่มีเฉพาะแรงงานทำนา เต็มเวลา	43.15	61.46	66.83	17.77	44.50	24.51
% ครัวเรือนที่มีเฉพาะแรงงานทำนา บางเวลา	20.83	16.10	16.34	17.77	33.00	21.08
% ครัวเรือนที่มีเฉพาะแรงงาน ผู้จัดการนา	16.57	14.15	7.92	31.98	9.00	20.10
% ครัวเรือนที่มีแรงงานทำนาเต็ม เวลา + บางเวลา	8.04	6.83	6.93	8.12	6.50	11.76
% ครัวเรือนที่มีผู้จัดการนา + ทำนา เต็มเวลา	4.66	0.49	0.50	9.64	-	12.75
% ครัวเรือนที่มีผู้จัดการนา + ทำนา บางเวลา	4.76	0.49	1.49	9.64	6.50	5.88
% ครัวเรือนที่มีผู้จัดการนา + เต็ม เวลา + บางเวลา	1.49	-	-	4.06	0.50	2.94
ค่าเฉลี่ยจำนวนแรงงานเต็มเวลา	1.06	1.22	1.52	0.76	1.00	0.81
ค่าเฉลี่ยจำนวนแรงงานบางเวลา	0.58	0.36	0.38	0.52	0.96	0.68
จำนวนแรงงานรับจ้าง						
ก่อนปี 2557						
ค่าเฉลี่ยจำนวนแรงงานเตรียมดิน ไถ นา ตีดิน	1.34	2.02	1.14	1.47	0.99	1.07
ค่าเฉลี่ยจำนวนแรงงานเพาะกล้า	1.97	3.14	1.16	2.54	1.95	1.04

	รวม	ภาคกลาง	ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ภาคเหนือ	ภาคอีสาน	ภาคใต้
หว่าน ดำ						
ค่าเฉลี่ยจำนวนแรงงานดูแล ใส่ปุ๋ย	1.29	2.89	1.05	0.76	0.85	0.87
ฉีดยา						
ค่าเฉลี่ยจำนวนแรงงานเก็บเกี่ยว	2.23	2.58	1.89	1.44	3.69	1.54
ค่าเฉลี่ยจำนวนแรงงานรับจ้างรวม	6.83	10.63	5.24	6.21	7.50	4.51
ปัจจุบัน						
ค่าเฉลี่ยจำนวนแรงงานเตรียมดิน ไถ	1.36	2.04	1.16	1.42	1.01	1.16
นา ตีดิน						
ค่าเฉลี่ยจำนวนแรงงานเพาะกล้า	2.06	3.20	1.19	2.77	2.04	1.13
หว่าน ดำ						
ค่าเฉลี่ยจำนวนแรงงานดูแล ใส่ปุ๋ย	1.32	2.94	1.06	0.74	0.88	0.94
ฉีดยา						
ค่าเฉลี่ยจำนวนแรงงานเก็บเกี่ยว	2.15	2.66	1.84	1.32	3.42	1.5
ค่าเฉลี่ยจำนวนแรงงานรับจ้างรวม	6.89	10.85	5.25	6.25	7.34	4.73
แหล่งเงินทุนหลัก						
ก่อนปี 2557						
เงินออม	40.77	39.51	26.73	34.52	41.50	61.27
เงินกู้/สินเชื่อ	37.60	48.29	59.90	38.07	35.00	6.86
รายได้จากภาคเกษตรอื่น ๆ	12.60	5.85	8.91	18.78	4.00	25.49
รายได้นอกภาคเกษตร	7.64	4.88	3.96	6.09	18.50	4.90
ปัจจุบัน						
เงินออม	41.47	40.00	29.70	34.52	44.50	58.33
เงินกู้/สินเชื่อ	37.00	48.29	56.44	38.58	32.00	9.80
รายได้จากภาคเกษตรอื่น ๆ	12.40	6.34	7.43	18.78	3.00	26.47
รายได้นอกภาคเกษตร	8.43	5.37	6.44	5.58	20.00	4.90
การใช้เครื่องจักรในการทำงาน						
ก่อนปี 2557						
รถแทรกเตอร์	57.84	42.44	61.39	73.10	75.00	38.24
รถไถเดินตาม	64.58	85.85	71.29	41.62	62.50	60.78
รถเกี่ยวข้าว	73.02	93.17	73.76	67.01	88.00	43.14
เครื่องดำนานา	8.73	8.78	7.43	15.74	0.50	11.27
เครื่องพ่นยา	57.94	97.07	77.72	65.48	22.50	26.47
เครื่องหว่านปุ๋ย หว่านข้าว	37.60	92.68	35.64	30.96	9.00	18.63
ปัจจุบัน						
รถแทรกเตอร์	67.96	40.98	65.35	93.91	95.00	46.08
รถไถเดินตาม	58.13	86.83	69.31	31.47	37.00	64.71
รถเกี่ยวข้าว	78.77	95.61	78.71	72.59	95.00	51.96
เครื่องดำนานา	9.72	8.29	6.93	19.29	1.00	13.24
เครื่องพ่นยา	62.80	98.05	81.19	71.57	29.50	33.33
เครื่องหว่านปุ๋ย หว่านข้าว	40.18	94.15	37.62	32.99	12.50	22.55
การใช้ปุ๋ยเคมี						

	รวม	ภาคกลาง	ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ภาคเหนือ	ภาคอีสาน	ภาคใต้
ลดลง	21.73	22.93	18.32	14.21	33.50	19.61
เท่าเดิม	62.90	61.95	68.81	57.87	58.00	67.65
เพิ่มขึ้น	14.78	15.12	12.38	27.92	8.50	10.29
ก่อนปี 2557 ไม่ได้ทำนา	0.60	-	0.50	-	-	2.45
การใช้ยาฆ่าแมลง/ปราบศัตรูพืช						
ลดลง	21.23	31.71	13.86	17.26	19.50	23.53
เท่าเดิม	69.64	55.61	76.73	69.54	80.00	66.67
เพิ่มขึ้น	8.53	12.68	8.91	13.20	0.50	7.35
ก่อนปี 2557 ไม่ได้ทำนา	0.60	-	0.50	-	-	2.45
การขาดแคลนน้ำ						
ไม่เคยขาดแคลนน้ำ	45.83	52.20	56.44	60.41	25.50	34.80
ขาดแคลนเฉพาะช่วงก่อนปี 2557	5.56	11.22	3.96	3.55	3.00	5.88
ขาดแคลนน้ำเฉพาะปัจจุบัน	29.86	24.88	25.25	25.89	31.50	41.67
ขาดแคลนตั้งก่อนปี 2557 - ปัจจุบัน	18.75	11.71	14.36	10.15	40.00	17.65
รวม	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
จำนวนตัวอย่าง	1,008	205	202	197	200	204

1.6 การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจครัวเรือนและการทำนา

1.6.1 ต้นทุนการทำนา

เมื่อเปรียบเทียบกับก่อนปี 2557 ปัจจุบันต้นทุนการทำนาโดยรวมของชาวนาเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางที่มีต้นทุนเพิ่มขึ้น (ร้อยละ 48.2) รองลงมาคือ มีต้นทุนในการทำนาเท่าเดิม (ร้อยละ 36.7) ในขณะที่มีผู้รายงานว่าต้นทุนในการทำนาลดลงเพียงร้อยละ 15.1 เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบในแต่ละภูมิภาค ก็พบการประสบปัญหาต้นทุนในการทำนาเพิ่มขึ้นในทิศทางเดียวกัน โดยเฉพาะในภาคเหนือ มีสัดส่วนผู้ที่รายงานว่าต้นทุนในการทำนาเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 71.1 อย่างไรก็ตาม ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีชาวนาที่รายงานว่าต้นทุนเพิ่มขึ้น และลดลงในสัดส่วนที่ใกล้เคียงกัน คือ ร้อยละ 38.5 และร้อยละ 32.5 ตามลำดับ ซึ่งค่อนข้างแตกต่างจากภาคอื่น ๆ ทั้งนี้ ชาวนากลุ่มนี้ให้เหตุผลเพิ่มเติมที่สามารถลดต้นทุนในการทำนาได้มาก เมื่อเปรียบเทียบกับก่อนปี 2557 เนื่องจากเปลี่ยนมาใช้ปุ๋ยอินทรีย์หรือปุ๋ยชีวภาพเพิ่มมากขึ้น และลดการปุ๋ยเคมีที่มีราคาแพงกว่าลง

1.6.2 ผลผลิตต่อไร่

เมื่อเปรียบเทียบผลผลิตข้าวต่อไร่ของชาวนากับก่อนปี 2557 พบว่าชาวนามากกว่าครึ่ง (ร้อยละ 56.4) รายงานว่าสามารถทำผลผลิตได้เท่าเดิม ไม่เปลี่ยนแปลง มีประมาณ 1 ใน 4 ที่รายงานว่าได้ผลผลิตต่อไร่เพิ่มมากขึ้น ร้อยละ 26.4 และที่รายงานว่าผลผลิตต่อไร้อดลงมีประมาณร้อยละ 17.2 โดยเมื่อพิจารณาในรายภูมิภาคแล้วพบว่าการรายงานไปในทิศทางเดียวกันกับภาพรวมของกลุ่มตัวอย่างทั้งหมด

1.6.3 การขาดแคลนแรงงาน

เมื่อถามถึงปัญหาขาดแคลนแรงงานโดยเปรียบเทียบทั้งก่อนและหลังปี 2557 ชาวนาส่วนใหญ่รายงานว่าไม่มีปัญหาขาดแคลนแรงงานในการทำนา ในขณะที่เมื่อพิจารณาในแต่ละภาคจะพบว่าภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคกลางรายงานไม่มีปัญหาขาดแคลนแรงงานสูงที่สุด อย่างไรก็ตาม จะพบว่าชาวนาที่รายงานว่าหลังปี 2557 มีปัญหาขาดแคลนแรงงานมีสัดส่วนเพิ่มขึ้น สำหรับวิธีการแก้ปัญหาในกรณีนี้ที่ขาด

แคลนแรงงาน ชาวนาจะใช้เครื่องจักรแทน รวมถึงการจ้างแรงงานข้ามชาติเข้ามาทำงานให้ในงานที่ไม่สามารถหาแรงงานทำได้

1.6.4 ความเป็นอยู่ของสมาชิกครัวเรือน และหนี้สินครัวเรือน

ความเป็นอยู่ของกลุ่มตัวอย่างชาวนาในภาพรวมพบว่า เหมือนเดิมหรือไม่แตกต่างกันไปจากก่อนปี 2557 แต่เมื่อพิจารณาในรายภาคจะพบว่า ภาคกลาง และภาคตะวันออกมีสัดส่วนผู้ที่รายงานเรื่องสถานะความเป็นอยู่ที่แตกต่างกันออกไป โดยชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีสัดส่วนของผู้ที่รายงานว่า สถานะความเป็นอยู่ดีขึ้นกว่าปี 2557 มากที่สุด ประมาณร้อยละ 46.5 ในขณะที่ชาวนาภาคกลางกลับมีสัดส่วนของผู้ที่รายงานว่าสถานะความเป็นอยู่แย่ลงมากที่สุด ประมาณร้อยละ 39.5 ซึ่งใกล้เคียงกับผู้รายงานว่าความเป็นอยู่เหมือนเดิม คือ ร้อยละ 36.6

ตารางที่ 34: การเปลี่ยนแปลงสถานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนและการทำนา จำแนกตามภูมิภาค

รายการ	รวม	ภาคกลาง	ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ภาคเหนือ	ภาคอีสาน	ภาคใต้
เปรียบเทียบต้นทุนการทำนากับก่อนปี 2557						
ลดลง	15.1	15.1	9.5	4.6	32.5	13.6
เท่าเดิม	36.7	37.1	47.3	24.4	29.0	45.7
เพิ่มขึ้น	48.2	47.8	43.3	71.1	38.5	40.7
เปรียบเทียบผลผลิตข้าวต่อไร่กับก่อนปี 2557						
ลดลง	17.2	16.1	25.9	4.6	17.5	21.6
เท่าเดิม	56.4	64.9	63.2	56.3	49.0	48.2
เพิ่มขึ้น	26.4	19.0	10.9	39.1	33.5	30.2
ปัญหาขาดแคลนแรงงานทำนา						
<i>ก่อนปี 2557 (n = 1,002)</i>						
ไม่ขาดแคลนแรงงาน	93.1	94.6	88.1	93.9	96.5	92.5
ขาดแคลนแรงงาน	6.9	5.4	11.9	6.1	3.5	7.5
<i>หลังปี 2557 (n = 1,008)</i>						
ไม่ขาดแคลนแรงงาน	87.4	91.7	82.7	79.2	97.0	86.3
ขาดแคลนแรงงาน	12.6	8.3	17.3	20.8	3.0	13.7
เปรียบเทียบความเป็นอยู่ของชาวนากับก่อนปี 2557						
แย่ลง	23.2	39.5	17.4	8.1	14.5	35.7
เท่าเดิม	45.0	36.6	62.2	48.7	39.0	38.7
ดีขึ้น	31.8	23.9	20.4	43.1	46.5	25.6
เปรียบเทียบสถานะของการเป็นหนี้กับก่อนปี 2557						
ลดลง	21.2	20.0	11.9	27.4	30.0	17.2
เท่าเดิม	49.5	47.3	47.0	58.4	45.0	50.0
เพิ่มขึ้น	29.3	41.1	41.1	14.2	25.0	32.8
ประเภทของหนี้สินที่เพิ่มขึ้นหลังปี 2557 (n = 295)						
หนี้ในระบบ	89.5	85.1	89.2	96.4	94.0	88.1
หนี้นอกระบบ	4.4	10.4	0.0	3.6	0.0	7.5
หนี้ทั้งในและนอกระบบ	6.1	4.5	10.8	0.0	6.0	4.5
วัตถุประสงค์ของการเป็นหนี้ที่เพิ่มขึ้นหลังปี 2557 (n = 295)						
เพื่อการลงทุน	58.3	56.7	66.3	67.9	62.0	43.3

รายการ	รวม	ภาคกลาง	ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ภาคเหนือ	ภาคอีสาน	ภาคใต้
เพื่อการบริโภค	8.5	7.5	3.6	3.6	12.0	14.9
เพื่อการลงทุนและการบริโภค	31.5	35.8	30.1	28.6	20.0	38.8
เพื่อการศึกษาบุตรหลาน	1.7	0.0	0.0	0.0	6.0	3.0
อาชีพเสริมนอกจากการทำนา						
<i>ก่อนปี 2557</i>						
ไม่ได้ประกอบอาชีพอื่น	52.9	47.3	59.9	42.6	59.5	54.9
ประกอบอาชีพอื่นเป็นหลัก	11.7	7.3	8.4	15.2	5.5	22.1
ประกอบอาชีพอื่นเป็นรอง	30.2	37.6	28.7	38.6	29.5	16.7
ทำนาและอาชีพอื่นเป็นหลักทั้งคู่	5.3	7.8	3.0	3.6	5.5	6.4
<i>หลังปี 2557</i>						
ไม่ได้ประกอบอาชีพอื่น	52.2	43.7	60.9	45.2	60.5	47.1
ประกอบอาชีพอื่นเป็นหลัก	14.1	9.8	8.4	17.3	9.0	26.0
ประกอบอาชีพอื่นเป็นรอง	33.7	42.9	30.7	37.6	30.5	27.0
ทำนาและอาชีพอื่นเป็นหลักทั้งคู่	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

1.6.5 การประกอบอาชีพอื่นนอกเหนือจากการทำนา

แหล่งที่มาของรายได้ของชาวนา นอกเหนือจากการทำนาแล้ว ยังมีการประกอบอาชีพอื่น ทั้งในลักษณะที่ประกอบอาชีพอื่นเป็นหลักอยู่แล้ว และมาทำนาเสริม หรือประกอบอาชีพอื่นเป็นรอง ทั้ง ผลจากการศึกษา พบว่า ก่อนปี 2557 ชาวนาประมาณครึ่งหนึ่งที่ทำนาเพียงอย่างเดียว (ร้อยละ 52.9) นอกจากนั้น มีบางส่วน (ร้อยละ 30.2) ที่ประกอบอาชีพอื่นเป็นอาชีพรองอยู่ด้วย และมีส่วนน้อย (ร้อยละ 5.3) ที่ทั้งทำนาและอาชีพอื่นเป็นอาชีพหลักทั้งคู่ เมื่อพิจารณาในรายภาคก็พบลักษณะการทำนาเป็นอาชีพหลักประมาณครึ่งหนึ่งของกลุ่มตัวอย่างทั้งหมดเช่นเดียวกันในทุกภูมิภาค สำหรับช่วงหลังปี 2557 ลักษณะการทำนาเป็นอาชีพหลักก็ยังคงมีสัดส่วนใกล้เคียงกับช่วงก่อนปี 2557 กล่าวคือ มีกลุ่มที่ทำนาเป็นหลักเพียงอย่างเดียวประมาณครึ่งหนึ่ง รองลงมาจะประกอบอาชีพอื่นเสริมประมาณร้อยละ 33.7 ในขณะที่ มีกลุ่มที่ประกอบอาชีพอื่นเป็นหลักเพิ่มขึ้น จากร้อยละ 11.7 เป็น ร้อยละ 14.1 และเมื่อพิจารณารายภาคก็ยังคงทิศทางเดิมเช่นเดียวกับในภาพรวมของประเทศ สำหรับอาชีพที่ชาวนาทำควบคู่ไปด้วย เช่น ค้าขาย ปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นเป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร

2. สถานะและรูปแบบการปรับตัวของชาวนาในแต่ละภูมิภาค

สำหรับสถานะและรูปแบบการปรับตัวของชาวนาในแต่ละภูมิภาคแบ่งเนื้อหาออกเป็น 2 ประเด็น คือ การปรับตัวชาวนาไทย และปัจจัยการตัดสินใจเกี่ยวกับการทำนาในอนาคต ดังนี้

2.1 การปรับตัวชาวนาไทย

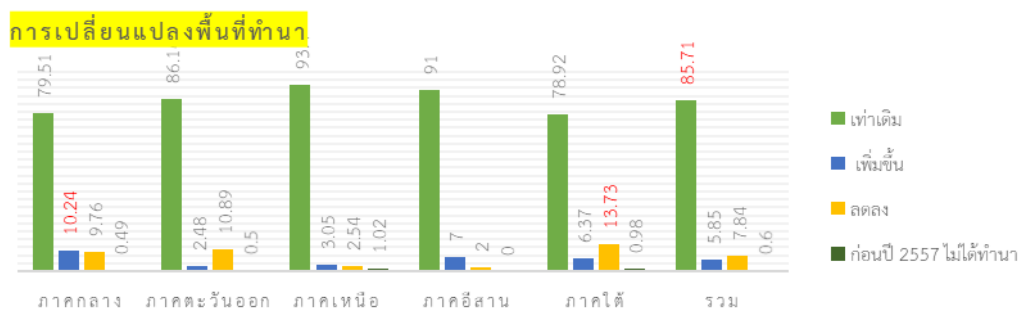
เนื้อหาในส่วนนี้ต้องการสะท้อนภาพสถานะและรูปแบบการปรับตัวของชาวนาในแต่ละพื้นที่และภูมิภาคในพื้นที่ในยุคหลังการยกเลิกนโยบายจำนำข้าว โดยในเบื้องต้น จำแนกรูปแบบการปรับตัวเป็น 4 แบบ คือ (1) การเปลี่ยนแปลงพื้นที่และจำนวนครั้งในการทำนา (2) การทำนาร่วมกับการปลูกพืชชนิดอื่น ๆ ได้แก่ การปลูกพืชระยะสั้นกับการทำนา การปลูกพืชเศรษฐกิจสลับกับการทำนา และการปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่กับการทำนา (3) การปรับตัวเชิงการผลิตในการปลูกข้าวอินทรีย์ และ (4) การลดต้นทุนการผลิตข้าว การนำเสนอ

ผลการศึกษาก็จะแสดงให้เห็นข้อค้นพบจากรูปแบบการปรับตัวในแต่ละรูปแบบ ในแต่ละพื้นที่ และสังเคราะห์ให้เห็นถึงแบบแผนการปรับตัวของชาวนาในแต่ละรูปแบบต่อไป

1) ชาวนาส่วนใหญ่ไม่เปลี่ยนแปลงพื้นที่และจำนวนครั้งในการทำนา

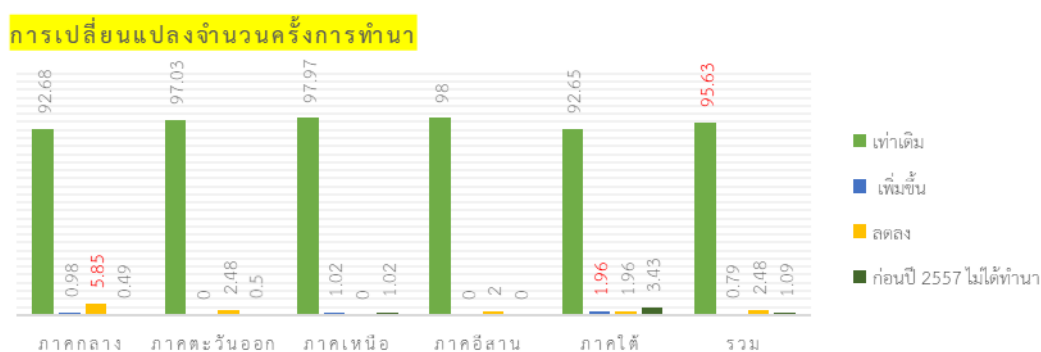
พื้นที่ทำนา โครงการนี้มีสมมติฐานว่า เมื่อราคาข้าวลดลงน่าจะมีผลทำให้ความเข้มข้นในการผลิตลดลง แต่ผลการสำรวจพบว่า กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ (ร้อยละ 85.1) ยังคงทำนาเท่าเดิม และเมื่อจำแนกตามรายภูมิภาคส่วนใหญ่ก็มีพื้นที่ทำนาเท่าเดิมเช่นเดียวกับในภาพรวม

อย่างไรก็ดี เมื่อพิจารณาเฉพาะในกลุ่มตัวอย่างที่มีการเพิ่มขึ้นและลดลงของพื้นที่ทำนาจำแนกตามภูมิภาค พบว่า พื้นที่ที่มีการ**เพิ่มพื้นที่ทำนา**สูงที่สุดคือกลุ่มตัวอย่างในภาคกลาง (ร้อยละ 10.24) โดยกลุ่มตัวอย่างบางส่วนให้เหตุผลการเพิ่มพื้นที่ทำนาว่าเป็นเพื่อการเพิ่มผลผลิตและรายได้ ในขณะที่**ภาคใต้**เป็นพื้นที่ที่มีการ**ลดพื้นที่ทำนา**สูงที่สุด (ร้อยละ 13.73) โดยให้เหตุผลในการลดพื้นที่ทำนาว่าเนื่องจากขาดแรงงาน ขาดทุน ไม่มีเงินลงทุน และปรับที่นาเป็นสวนยาง เป็นต้น ดังแสดงได้ในภาพที่ 32



แผนภาพที่ 32: แนวโน้มการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ทำนา

จำนวนครั้งในการทำนา: ในส่วนของจำนวนครั้งในการทำนาในภาพรวมประชากรกลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่มีจำนวนครั้งในการทำนาเท่าเดิม (ร้อยละ 95.63) และเมื่อจำแนกตามรายภูมิภาคส่วนใหญ่ก็มีจำนวนครั้งในการทำนาเท่าเดิมเช่นเดียวกับในภาพรวม แต่อย่างไรก็ดีเมื่อพิจารณาเฉพาะกลุ่มตัวอย่างที่มีการเพิ่มขึ้นและลดลงของจำนวนครั้งในการทำนาจำแนกตามภูมิภาค พบว่า พื้นที่ภาคใต้มีการเพิ่มขึ้นของพื้นที่ทำนาสูงกว่าพื้นที่อื่น ๆ เล็กน้อย (ร้อยละ 1.96) ในขณะที่ภาคกลางมีการลดพื้นที่ทำนาสูงกว่าพื้นที่อื่น ๆ (ร้อยละ 5.85) ทั้งนี้ การเพิ่มขึ้นและลดลงของจำนวนครั้งในการทำนา กลุ่มตัวอย่างบางส่วนให้เหตุผลการเพิ่มพื้นที่ทำนาว่าเป็นการเพิ่มผลผลิตและรายได้ สำหรับเหตุผลของการลดพื้นที่ทำนาว่าเนื่องจากขาดแรงงาน ขาดทุน ไม่มีเงินลงทุน และน้ำไม่เพียงพอในการทำนา และปรับเป็นพืชอื่น เป็นต้น



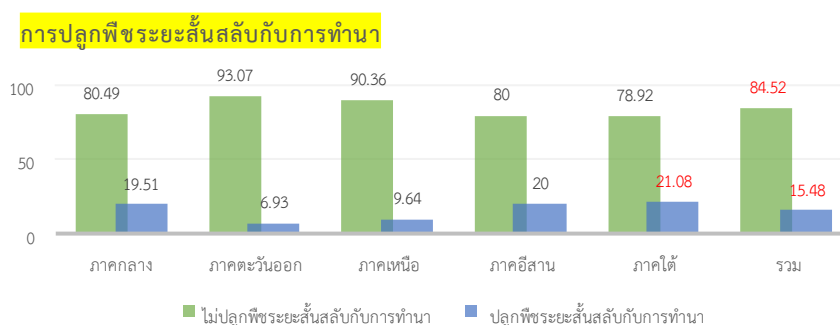
แผนภาพที่ 33: การเปลี่ยนแปลงจำนวนครั้งการทำนา

2) การปรับตัวโดยการทำงานาร่วมกับการปลูกพืชชนิดอื่นๆ

มาตรการช่วยเหลือเกษตรกรผู้ปลูกพืชหลังนา ถือเป็นมาตรการสำคัญของภาครัฐในการช่วยเหลือเกษตรกร ที่มีค่าใช้จ่ายในการบริหารจัดการน้ำที่เพิ่มขึ้นและการบริหารจัดการศัตรูพืชสูงกว่าปกติ สำหรับฤดูกาลเพาะปลูก ปี 2561/62 มีพื้นที่เป้าหมายรวม 4.87 ล้านไร่ ครอบคลุมเกษตรกร 320,000 ครัวเรือน โดยช่วยเหลือเกษตรกรผู้ปลูกพืชไร่ ได้แก่ ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ พืชตระกูลถั่วเฉพาะการปลูกเพื่อเก็บผลผลิต มันสำปะหลัง (มันปริง) เฉพาะมันที่ปลูกในนา และพืชไร่อื่น ๆ ที่มีอายุเก็บเกี่ยวไม่เกิน 120 วัน รวมทั้งพืชผักอื่น ๆ เพื่อทดแทนการปลูกข้าวนาปรัง โดยชาวนาต้องขึ้นทะเบียนกับกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ และจะได้รับความช่วยเหลือตามพื้นที่ปลูกจริง (เฉพาะพื้นที่ที่มีเอกสารสิทธิ์ตามกฎหมาย) ในอัตราไร่ละ 600 บาท ไม่เกิน 15 ไร่ (รวมไม่เกิน 9,000 บาท) (สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2562) ในแง่นี้ การปลูกพืชหลังนาจึงเป็นแนวทางการปรับตัวที่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาล

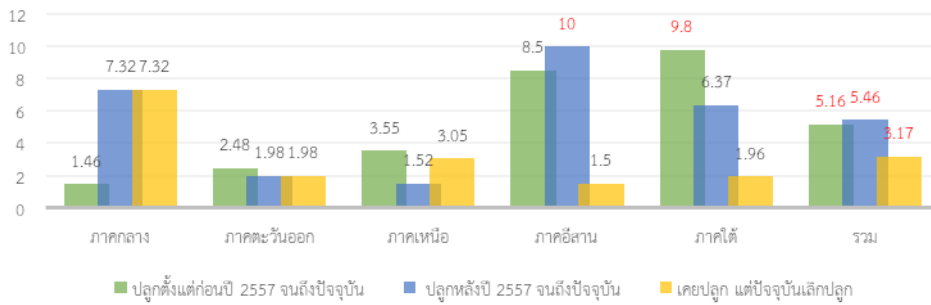
โดยทั่วไป การทำงานกับการปลูกพืชชนิดอื่น ๆ มีหลายรูปแบบ ได้แก่ การปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนา เช่น ปอเทือง ถั่วเขียว เป็นต้น การปลูกพืชเศรษฐกิจสลับกับการทำนา เช่น พืชผักสวนครัว ข้าวโพด มันม่วง เป็นต้น และการปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่กับการทำนาในพื้นที่อื่น เช่น พืชผักสวนครัว สวนผลไม้ ฝรั่ง เป็นต้น

2.1 การปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนา เฉพาะในพื้นที่นา ผลการศึกษาในภาพรวมพบว่า กลุ่มตัวอย่าง ร้อยละ 84.52 ไม่มีการปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนา และเมื่อพิจารณาเฉพาะกลุ่มที่มีการปลูกพืชระยะสั้นสลับการทำนา พบว่า ประมาณ 1 ใน 5 ของกลุ่มตัวอย่างในภาคใต้ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคกลางมีการปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนา (ร้อยละ 21.08, 20 และ 19.51 ตามลำดับ) (ดูรายละเอียดในภาพที่ 34) โดยพืชระยะสั้นประกอบด้วย พืชตระกูลถั่ว และปอเทือง



แผนภาพที่ 34: การปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนา

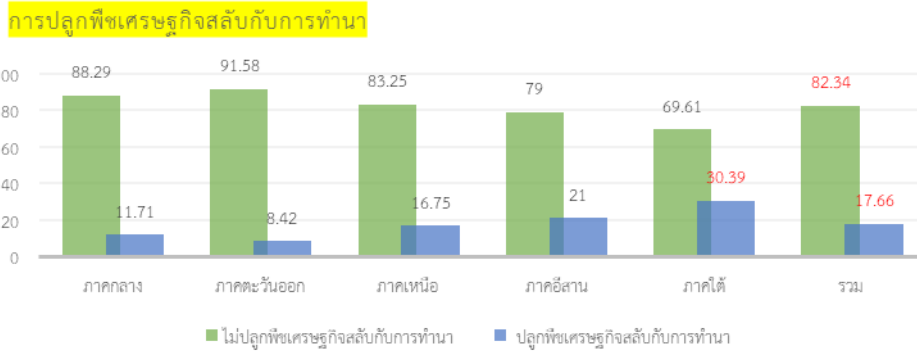
ช่วงเวลาของการปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนา



แผนภาพที่ 35: การปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนา เปรียบเทียบระยะเวลาก่อน-หลังการยกเลิกนโยบายจำนำข้าว

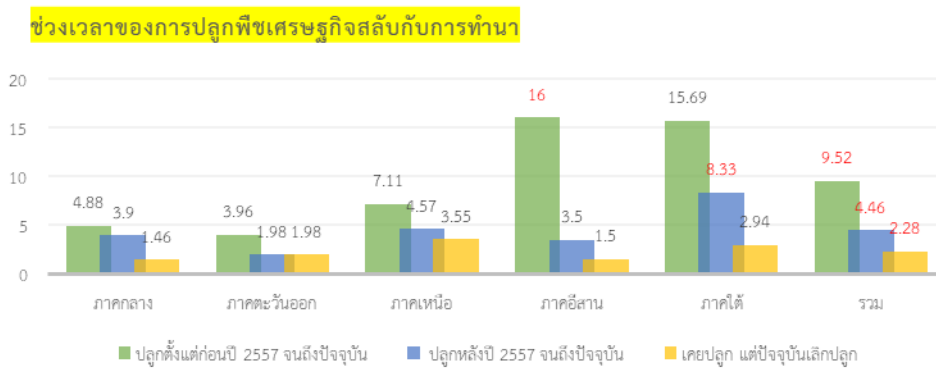
เมื่อพิจารณาเฉพาะกลุ่มตัวอย่างที่มีการปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนา (ภาพที่ 35) พบว่า (1) มีกลุ่มตัวอย่างส่วนน้อย เพียงร้อยละ 5.16 ในภาพรวม มีการปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนาอยู่แล้ว และ (2) เกษตรกรที่ปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนา หลังปี 2557 จนถึงปัจจุบันนั้น มีสัดส่วนมากกว่าเกษตรกรที่ปลูกตั้งแต่ก่อนปี 2557 จนถึงปัจจุบัน และเกษตรกรที่เคยปลูกแต่ปัจจุบันเลิกปลูกแล้วเล็กน้อย (ร้อยละ 5.46 เปรียบเทียบกับร้อยละ 5.16 และ 3.17 ตามลำดับ) (3) พื้นที่ที่มีการปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนาสูงที่สุดคือพื้นที่ภาคใต้ (ร้อยละ 21.08) และภาคอีสาน (ร้อยละ 20) ตามลำดับ โดยภาคอีสานมีการปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนาหลังปี 2557 จนถึงปัจจุบันสูงที่สุด (ร้อยละ 10.00) ในขณะที่ภาคใต้มีการปลูกตั้งแต่ก่อนปี 2557 จนถึงปัจจุบันสูงที่สุด (ร้อยละ 9.8) เมื่อเปรียบเทียบกับภาคอื่นๆ และ (4) ในกรณีก่อนปี 2557 ไม่เคยปลูกพืชสลับกับการทำนา แต่ปัจจุบันหันมาปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนา กลุ่มตัวอย่างบางส่วนให้เหตุผลว่าที่หันมาปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนาว่าต้องการปรับสภาพ/ปรับปรุงดิน เพิ่มรายได้ และเป็นการสนับสนุนของภาครัฐ เป็นต้น ทั้งนี้ ต้องบันทึกไว้ว่ามาตรการการช่วยเหลือเกษตรกร ปี 2559/60 ด้านการผลิต (เพิ่มเติม) ได้แก่ โครงการปลูกพืชปุ๋ยสด ดำเนินการโดยกรมพัฒนาที่ดิน (และโครงการส่งเสริมการปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ดำเนินการโดยกรมส่งเสริมการเกษตร) ซึ่งรัฐบาลสนับสนุนนั้น เริ่มต้นตั้งแต่ปลายปี 2559 (สำนักงานเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2559) ดังนั้น จึงน่าสนใจว่า มาตรการช่วยเหลือเกษตรกรข้างต้นน่าจะมีผลต่อการปรับตัวของเกษตรกรอย่างน่าสนใจ

2.2 การปลูกพืชเศรษฐกิจสลับกับการทำนา ถือเป็นส่วนหนึ่งของมาตรการช่วยเหลือเกษตรกรตามนโยบายรัฐบาล โดยพืชเศรษฐกิจตามมาตรการของรัฐบาล หมายถึง ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ผลการสำรวจพบว่ากลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ (ร้อยละ 82.34) ไม่มีการปลูกพืชเศรษฐกิจสลับกับการทำนา และเมื่อจำแนกตามรายภูมิภาคก็มีแนวโน้มในลักษณะดังกล่าวเช่นเดียวกันทุกภูมิภาค



แผนภาพที่ 36: การปลูกพืชเศรษฐกิจสลับกับการทำนา

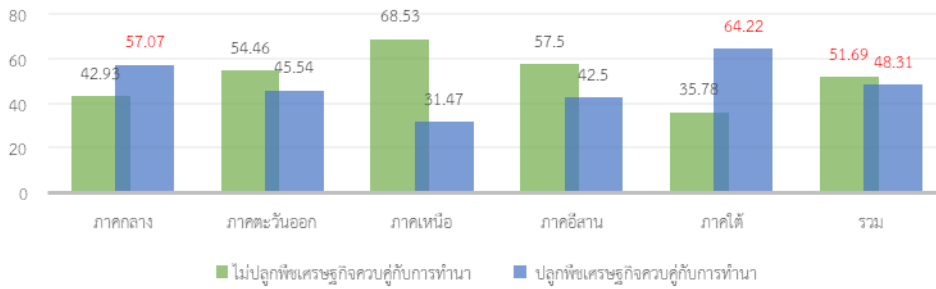
หากพิจารณาเฉพาะกลุ่มตัวอย่างที่ระบุว่ามีการปลูกพืชเศรษฐกิจสลับกับการทำนา พบในกลุ่มตัวอย่างภาคใต้ในจำนวนที่สูงที่สุด (ร้อยละ 30.39) และภาคตะวันออกและภาคกลางมีจำนวนน้อย เพียงร้อยละ 8.42 และร้อยละ 11.71 ตามลำดับ และเมื่อพิจารณารายละเอียดจากข้อมูลที่สำรวจ พบว่า พืชเศรษฐกิจที่มีการปลูกมากที่สุดคือข้าวโพด และพืชผักสวนครัว (อายุสั้น) โดยภาคกลางมีการปลูกไม้ดอกเพิ่มขึ้นอย่างน่าสนใจ



แผนภาพที่ 37: ช่วงเวลาในการปลูกพืชเศรษฐกิจสลับกับการทำนา

เมื่อพิจารณาว่า การปลูกพืชเศรษฐกิจสลับกับการทำนา ถือเป็นรูปแบบการปรับตัวของชาวนาหลังการยกเลิกนโยบายจํานําข้าวหรือไม่ โดยพิจารณาจากการปรับเปลี่ยนแบบแผนการผลิตหลังปี 2557 ก็พบว่า (1) เกษตรกรที่ปลูกพืชเศรษฐกิจสลับกับการทำนาส่วนใหญ่ (ร้อยละ 9.52) ทำมาตั้งแต่ก่อนปี 2557 มีกลุ่มตัวอย่างเพียงร้อยละ 4.46 เท่านั้นที่เพิ่งหันมาทำหลังจากปี 2557 ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า การปรับตัวของชาวนามีได้เพิ่งเกิดขึ้นหลังการยกเลิกนโยบายจํานําข้าว แต่มีการปรับตัวอย่างต่อเนื่อง ดังจะเห็นได้ว่ากลุ่มตัวอย่างที่เพิ่งจะมีการปลูกพืชเศรษฐกิจสลับกับการทำนาหลังปี 2557 มีเพียงร้อยละ 4.46 เท่านั้น โดยกลุ่มตัวอย่างกลุ่มนี้ให้เหตุผลว่าต้องการเพิ่มรายได้ ปรับหน้าดิน และเพื่อใช้พื้นที่ให้เกิดประโยชน์สูงสุด เป็นต้น

การปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่กับการทำนา

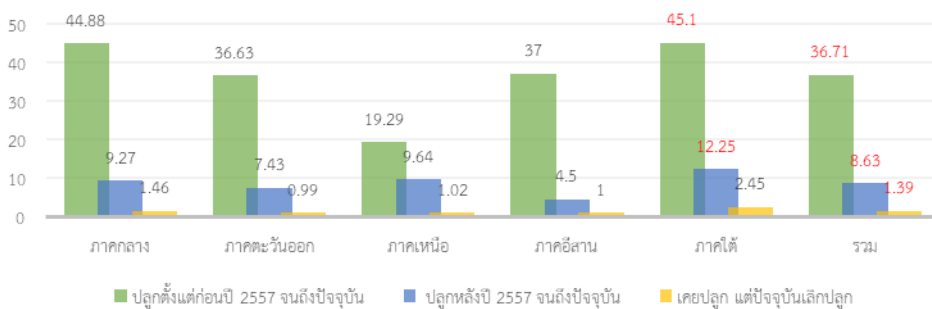


แผนภาพที่ 38: การปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่กับการทำนา

2.3 การปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่กับการทำนา หมายถึง การปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นในพื้นที่อื่นไปพร้อมกัน ถือเป็นจัดการพื้นที่สำหรับชาวนา โดยแบ่งพื้นที่บางส่วนปลูกข้าว และกันพื้นที่อื่น ๆ ไว้สำหรับปลูกพืชชนิดอื่น เช่น พืชผักสวนครัว ผลไม้ ยางพารา เป็นต้น ผลการสำรวจ พบว่า กลุ่มตัวอย่างที่มีการปลูกพืชเศรษฐกิจในพื้นที่อื่นไปพร้อมกันมีจำนวนมากกว่าถึงร้อยละ 48.31 ถือว่ามากกว่ากลุ่มตัวอย่างที่ปลูกพืชสลับกันในพื้นที่นา (ตามภาพที่ 36 และ 38) อย่างเห็นได้ชัด ทั้งนี้จากข้อมูลพบว่าพืชเศรษฐกิจในแต่ละภาคมีความแตกต่างกันอย่างน่าสนใจ โดยภาคใต้ ยางพารา ปาล์ม และสวนผลไม้ ถือเป็นพืชเศรษฐกิจหลัก ส่วนภาคกลาง จะเป็นพืชผักสวนครัว ไม้ดอก สวนผลไม้ ภาคเหนือเป็นสวนผลไม้ โดยเฉพาะลำไย ภาคตะวันออกเป็นสวนผลไม้ มันสำปะหลังและยูคาลิปตัส ในขณะที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นมันสำปะหลังและยางพารา

อย่างไรก็ดี เมื่อจำแนกตามภูมิภาคพบว่า ในพื้นที่ภาคเหนือ ภาคอีสาน และภาคตะวันออก สัดส่วนของการไม่ปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่กับการทำนามีสัดส่วนมากกว่าการปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่กับการทำนา เช่นเดียวกับในภาพรวม (ร้อยละ 68.53 เปรียบเทียบกับร้อยละ 31.47, ร้อยละ 57.50 เปรียบเทียบกับร้อยละ 42.50 และร้อยละ 54.46 เปรียบเทียบกับร้อยละ 45.54 ตามลำดับ) ในขณะที่พื้นที่ภาคใต้ และภาคกลางกลับมีสัดส่วนของการปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่กับการทำนามากกว่าการไม่ปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่กับการทำนา (ร้อยละ 64.22 เปรียบเทียบกับร้อยละ 35.78 และร้อยละ 57.07 เปรียบเทียบกับร้อยละ 42.93 ตามลำดับ)

ช่วงเวลาของการปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่กับการทำนา

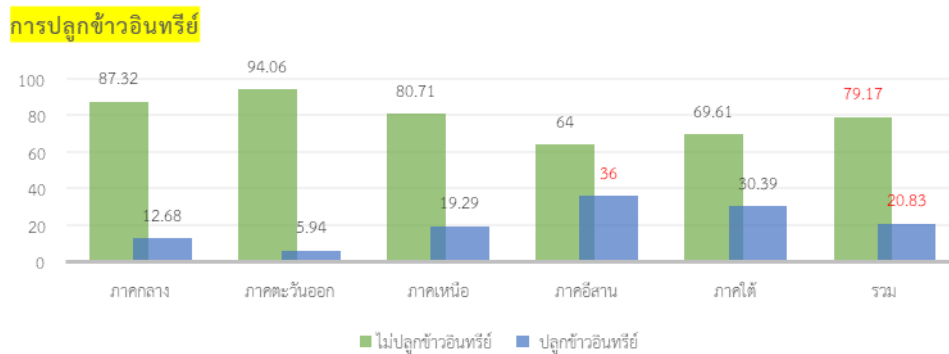


แผนภาพที่ 39: เปรียบเทียบช่วงเวลาการปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่กับการทำนา

นอกจากนี้เมื่อพิจารณาเฉพาะกลุ่มตัวอย่างที่มีการปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่กับการทำนา ในภาพรวมเกษตรกรที่มีการปลูกตั้งแต่ก่อนปี 2557 จนถึงปัจจุบัน มีสัดส่วนมากกว่าเกษตรกรที่ปลูกหลังปี 2557 จนถึงปัจจุบันอย่างเห็นได้ชัด (ร้อยละ 36.71 เปรียบเทียบกับร้อยละ 8.63) สำหรับกลุ่มตัวอย่างที่เพิ่งหันมาปลูกพืช

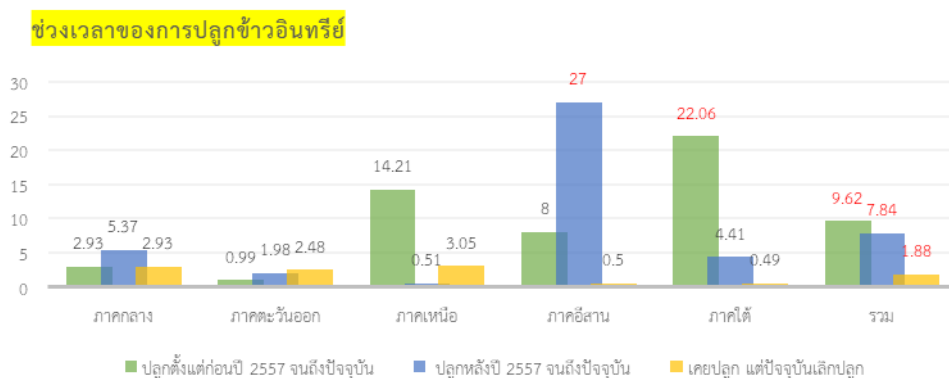
เศรษฐกิจควบคู่กับการทำนาหลังปี 2557 ให้เหตุผลที่ว่าต้องการเพิ่มรายได้เนื่องจากราคาข้าวตกต่ำ หากพิจารณาข้อมูลส่วนนี้ ยืนยันสมมติฐานว่า ชาวนาส่วนใหญ่มีการปรับตัวมาเป็นเวลานานแล้ว โดยเฉพาะในการจัดสรรพื้นที่ แม้จำนวนครั้งในการผลิตข้าวและพื้นที่ผลิตข้าวจะไม่ลดลง แต่ชาวนาเกือบครึ่งหนึ่งปรับตัวโดยการจัดสรรพื้นที่เพาะปลูกพืชเศรษฐกิจแบบอื่นไปในเวลาเดียวกัน

3) การปรับตัวเชิงการผลิตในการปลูกข้าวอินทรีย์



แผนภาพที่ 40: การปรับตัวโดยการปลูกข้าวอินทรีย์

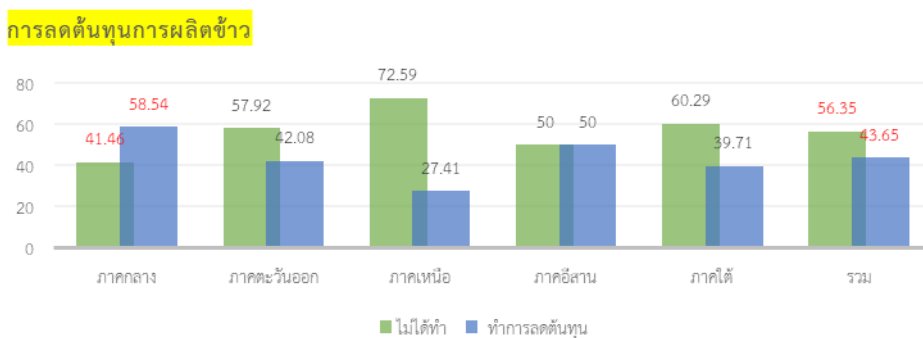
นโยบายการส่งเสริมการผลิตข้าวอินทรีย์ ปี 2560 - 2564 (1 ล้านไร่) ถือเป็นมาตรการสำคัญของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เริ่มดำเนินการตั้งแต่ปี 2560 โดยรัฐบาลอุดหนุนเงินเพื่อชดเชยรายได้ 3 ปี ต่อเนื่อง สำหรับเกษตรกรที่สมัครเข้าร่วมโครงการและได้รับการประเมินจากกรมการข้าวตามหลักเกณฑ์ 2,000 บาทต่อไร่ ไม่เกิน 15 ไร่/ราย รวมไม่เกิน 30,000 บาท/ราย ในปีแรก และอุดหนุนเงิน 30,000 บาท/ไร่ ไม่เกิน 45,000 บาทต่อรายสำหรับปีที่ 2 เมื่อผ่านการตรวจรับรองระบบกลุ่มตามมาตรฐานข้าวอินทรีย์ได้รับการรับรองเป็น “ระยะปรับเปลี่ยน” และสนับสนุนอีกไร่ละ 4,000 บาท/ไร่ ไม่เกิน 60,000 ไร่ต่อรายในปีที่ 3 โดยในปีที่ 2 และ 3 เกษตรกรจะได้รับการสนับสนุนเมล็ดพันธุ์ข้าวอินทรีย์ไม่เกิน 15 ไร่ต่อราย (กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2561ก) อย่างไรก็ตาม เมื่อไปสำรวจการปรับตัวของชาวนาไปสู่การผลิตข้าวอินทรีย์ พบว่าในภาพรวม มีกลุ่มตัวอย่างเพียงร้อยละ 20.83 เท่านั้นที่มีการปลูกข้าวอินทรีย์ โดยพบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมากที่สุด (ร้อยละ 36) และภาคใต้ มีการปลูกข้าวอินทรีย์อันดับรองลงมา (ร้อยละ 30.39) (ดูภาพที่ 40)



แผนภาพที่ 41: ช่วงเวลาการปลูกข้าวอินทรีย์

อย่างไรก็ดีเมื่อพิจารณาเฉพาะกลุ่มตัวอย่างที่มีการปลูกข้าวอินทรีย์ พบว่า (1) ในภาพรวมเกษตรกรที่ปลูกข้าวอินทรีย์ตั้งแต่ก่อนปี 2557 จนถึงปัจจุบัน มีสัดส่วนมากกว่าเกษตรกรที่ปลูกข้าวอินทรีย์หลังปี 2557 จนถึงปัจจุบัน (ร้อยละ 9.62 เปรียบเทียบกับร้อยละ 7.84) ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า แม้จะยังไม่มีมาตรการส่งเสริม เกษตรกรจำนวนหนึ่งก็มีการปรับตัวสู่การผลิตข้าวอินทรีย์อยู่แล้ว อย่างไรก็ตาม หลังการยกเลิกนโยบายจํานําข้าว ประกอบกับเมื่อรัฐบาลมีนโยบายส่งเสริมการผลิตข้าวอินทรีย์ ทำให้เกษตรกรจำนวนหนึ่งเริ่มปรับตัวมาผลิตข้าวแบบอินทรีย์มากขึ้น (ร้อยละ 7.84) (2) พื้นที่ที่มีการปลูกข้าวอินทรีย์สูงที่สุดหลังปี 2557 มากที่สุดคือพื้นที่ภาคอีสาน (ร้อยละ 27) ซึ่งน่าสนใจว่า เกษตรกรที่หันมาปลูกข้าวอินทรีย์ให้เหตุผลว่า เป็นเพราะต้องการลดต้นทุนการผลิต ในขณะที่กลุ่มตัวอย่างจำนวนหนึ่งระบุชัดเจนว่า หันมาปลูกข้าวอินทรีย์ได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐ ทั้งนี้โครงการส่งเสริมการผลิตข้าวอินทรีย์จากภาครัฐเริ่มต้นในปีเพาะปลูก 2559/60 (3) ในขณะที่ก่อนปี 2557 พื้นที่ภาคใต้มีการปลูกข้าวอินทรีย์สูงที่สุด (ร้อยละ 22.06) **ที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะชาวนาในภาคใต้ผลิตเพื่อบริโภคเองเป็นหลัก**

4) การปรับตัวโดยการลดต้นทุนการผลิตข้าว

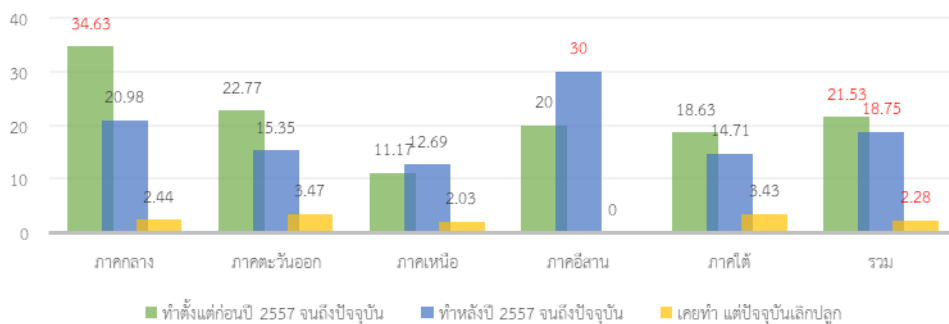


แผนภาพที่ 42: การปรับตัวโดยการลดต้นทุนการผลิตข้าว

การลดต้นทุนการผลิตข้าวเป็นแนวทางหลักในการปรับตัวของชาวนา การลดต้นทุนในที่นี้ ประกอบด้วย การลดต้นทุนในการเตรียมดินเพาะปลูก หรือเก็บเกี่ยวข้าว เช่น ลดการจ้างแรงงาน ผลิตปุ๋ยใช้เอง เปลี่ยนไปใช้ปุ๋ยราคาถูกลง ลดการใส่ปุ๋ย เป็นต้น ผลการสำรวจพบว่า ในภาพรวม แม้ว่ากลุ่มตัวอย่างที่ไม่ได้มีการลดต้นทุนการผลิตข้าว รวบรวมร้อยละ 56.35 แต่มีกลุ่มตัวอย่างถึงร้อยละ 43.65 ที่มีความพยายามปรับตัวโดยการลดต้นทุน และเมื่อจำแนกตามรายภูมิภาค พบว่า กลุ่มตัวอย่างในภาคกลาง ซึ่งเป็นภาคที่มีการผลิตข้าวแบบเข้มข้น มากกว่าครึ่ง (ร้อยละ 58.54) พยายามปรับตัวด้วยการลดต้นทุนดังกล่าว ในขณะที่กลุ่มตัวอย่างในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการปรับตัวประมาณครึ่งหนึ่ง และกลุ่มตัวอย่างในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคใต้และภาคเหนือมีการปรับตัวด้วยรูปแบบดังกล่าวน้อยลงไปตามลำดับ (ร้อยละ 42.08, ร้อยละ 39.71 และร้อยละ 27.41 ตามลำดับ) (ดูรายละเอียดในภาพที่ 42)

เมื่อพิจารณารายละเอียดกิจกรรมการลดต้นทุนการผลิตข้าว พบว่า ชาวนาจำนวนมากเปลี่ยนจากการใช้ปุ๋ยเคมี ไปใช้ปุ๋ยอินทรีย์ ได้แก่ ปุ๋ยคอก ปุ๋ยพืชสดและน้ำหมักชีวภาพ เป็นต้น เกษตรกรจำนวนหนึ่งระบุว่า ลดการใช้ปุ๋ยและสารเคมี หรือลดต้นทุนโดยการใช้ปุ๋ยที่มีราคาถูกลง นอกจากนี้ เป็นการลดการจ้างแรงงานจ้างเฉพาะเครื่องจักร มีบางรายระบุว่าลดต้นทุนโดยการเก็บพันธุ์ข้าวปลูกไว้เอง รวมถึงการใช้การล้มตอซังเพื่อลดต้นทุนค่าเมล็ดพันธุ์ เป็นต้น

ช่วงเวลาของการลดต้นทุนการผลิตข้าว



แผนภาพที่ 43: ช่วงเวลาของการลดต้นทุนการผลิตข้าว

อย่างไรก็ดีเมื่อพิจารณาเปรียบเทียบระยะเวลาการลดต้นทุนการผลิตข้าวของกลุ่มตัวอย่างที่มีการลดต้นทุนการผลิตข้าว พบว่าในภาพรวมเกษตรกรที่มีการลดต้นทุนการผลิตข้าวตั้งแต่ก่อนปี 2557 มีสัดส่วนมากกว่าเกษตรกรที่เพิ่งมีการลดต้นทุนการผลิตข้าวหลังปี 2557 จนถึงปัจจุบัน (ร้อยละ 21.53 เปรียบเทียบกับร้อยละ 18.75) ทั้งนี้ที่น่าสนใจว่าพื้นที่ภาคกลางเป็นพื้นที่ที่มีการลดต้นทุนการผลิตข้าวมาตั้งแต่ก่อนปี 2557 จนถึงปัจจุบันสูงที่สุด (ร้อยละ 34.63) ถัดมาคือภาคตะวันออก (ร้อยละ 22.77) และภาคอีสาน (ร้อยละ 20) ตามลำดับ ในขณะที่พื้นที่ที่มีการลดต้นทุนการผลิตข้าวหลังปี 2557 จนถึงปัจจุบันสูงที่สุด คือ ภาคอีสาน (ร้อยละ 30) (ดูรายละเอียดในภาพที่ 43)

5) สรุปการปรับตัวชาวนาไทย

เนื้อหาในหัวข้อนี้ มุ่งให้เห็นภาพรวมการปรับตัวของชาวนาในทุกภูมิภาค โดยจำแนกรูปแบบการปรับตัวเป็น 4 รูปแบบ คือ การปรับตัวในเชิงพื้นที่/จำนวนครั้งการทำนา การปรับตัวโดยการทำการนาร่วมกับการปลูกพืชชนิดอื่น ๆ การปรับตัวในเชิงการผลิตโดยเปลี่ยนเป็นการปลูกข้าวอินทรีย์ และการปรับตัวโดยการลดต้นทุนการผลิตด้วยวิธีการอื่น ๆ

ผลการศึกษาพบว่า แบบแผนการปรับตัวที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดคือ ความพยายามลดต้นทุนการผลิตในการทำนา ชาวนาที่เป็นตัวอย่างเกินครึ่งหนึ่ง (ร้อยละ 43.65) ระบุว่ามีการปรับตัวโดยการลดค่าใช้จ่ายในต้นทุนการผลิตที่สำคัญ โดยเฉพาะค่าปุ๋ย โดยเปลี่ยนมาใช้ปุ๋ยคอก หรือปุ๋ยอินทรีย์ที่ผลิตขึ้นมาเอง ลดการจ้างแรงงาน และลดค่าใช้จ่ายเรื่องเมล็ดพันธุ์ อย่างไรก็ตาม การลดต้นทุนการผลิตมิได้เพิ่งเกิดขึ้นหลังจากการยกเลิกนโยบายจ่านาข้าว โดยชาวนาที่เป็นกลุ่มตัวอย่าง ร้อยละ 21.53 ระบุว่า ตนเองมีกิจกรรมเพื่อลดต้นทุนการผลิตมาตั้งแต่ก่อนยกเลิกนโยบายจ่านาข้าว โดยเฉพาะชาวนาในพื้นที่ที่มีการเพาะปลูกข้าวอย่างเข้มข้นอย่างภาคกลาง แต่หลังจากปี 2557 เป็นต้นมา ก็มีกลุ่มตัวอย่างราว 1 ใน 5 (ร้อยละ 18.75) หันมาลดต้นทุนการผลิตเพิ่มขึ้น

ในขณะเวลาเดียวกับที่พยายามลดต้นทุนการผลิต ชาวนาก็แสวงหารายได้เพิ่มไปในเวลาเดียวกันด้วยการทำนาร่วมกับการปลูกพืชชนิดอื่น ๆ เป็นทางเลือกที่ชาวนาใช้ โดยเมื่อเทียบรูปแบบการปลูกพืช 3 รูปแบบ คือการปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนา (ปอเทือง) การปลูกพืชเศรษฐกิจสลับกับการทำนา (ข้าวโพด) และการปลูกพืชเศรษฐกิจในที่ดินส่วนอื่นควบคู่กับการทำนา พบว่า กลุ่มตัวอย่างมีการปลูกพืชเศรษฐกิจในที่ดินอื่น มากที่สุด (ร้อยละ 48.31) อันเนื่องมาจากการจัดสรรพื้นที่ในการทำนา พื้นที่ส่วนอื่นที่ทำนาไม่ได้ก็ปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น เช่น สวนยางพารา สวนผลไม้ ไร่มันสำปะหลังและผักสวนครัว เป็นต้น ซึ่งชาวนาจำนวนมากปลูกพืชเศรษฐกิจดังกล่าวอยู่แล้ว กลุ่มที่เพิ่งมีการเปลี่ยนแปลงหลังปี 2557 มีเพียงร้อยละ

8.63 เท่านั้น ในขณะที่การปลูกพืชระยะสั้น และปลูกพืชเศรษฐกิจสลับกับการทำนามีแนวโน้มน้อยกว่า คือมีกลุ่มตัวอย่างเพียงร้อยละ 15.48 ที่ระบุว่ามีการปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนา และร้อยละ 17.66 ระบุว่ามีการปลูกพืชเศรษฐกิจสลับกับการทำนาเท่านั้น โดยในจำนวนนี้ส่วนใหญ่ปลูกมาตั้งแต่ก่อนปี 2557 มีกลุ่มที่มีความเปลี่ยนแปลงเพิ่งหันมาปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนาหลังปี 2557 ร้อยละ 5.46 และปลูกพืชเศรษฐกิจสลับกับการทำนา ร้อยละ 4.46 การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวน่าจะได้รับอิทธิพลจากมาตรการ/นโยบายจากภาครัฐไม่น้อย

รูปแบบการปรับตัวอีก 2 รูปแบบเป็นการปรับวิธีการผลิต โดยรูปแบบแรกเป็นการเปลี่ยนมาผลิตข้าวอินทรีย์ ซึ่งน่าสนใจว่ากลุ่มตัวอย่างร้อยละ 20.83 ระบุว่าได้ปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตมาผลิตข้าวอินทรีย์ โดยในจำนวนดังกล่าว ร้อยละ 9.67 ทำมาตั้งแต่ก่อนปี 2557 และร้อยละ 7.84 เพิ่งจะเปลี่ยนหลังปี 2557 โดยเฉพาะกลุ่มที่มีการเปลี่ยนแปลง ระบุชัดเจนว่า ได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐ (นโยบายส่งเสริมการผลิตข้าวอินทรีย์ 1 ล้านไร่)

ความน่าสนใจของแบบแผนการปรับตัวของชาวนา 3 รูปแบบหลังปี 2557 ได้แก่ การปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนา การปลูกพืชเศรษฐกิจสลับกับการทำนา และการหันมาผลิตข้าวอินทรีย์ ได้รับอิทธิพลจากมาตรการส่งเสริมจากภาครัฐภายใต้โครงการต่าง ๆ ชาวนาที่ได้รับการกระตุ้นจากมาตรการเชิงนโยบาย/งบประมาณ มีแนวโน้มจะหันมาปรับตัว แต่ก็ไม่มากนัก

การปรับตัวแบบสุดท้ายที่จะกล่าวถึงในรายงานฉบับนี้คือ การปรับจำนวนครั้ง/พื้นที่ในการทำนาหลังปี 2557 ผลการศึกษาพบว่า กลุ่มตัวอย่าง ร้อยละ 85.71 ยังทำนาในพื้นที่เท่าเดิม ร้อยละ 95.63 ทำนาในจำนวนครั้งเท่าเดิม หากจะดูการเปลี่ยนแปลงพบว่า กลุ่มตัวอย่างร้อยละ 7.84 ลดพื้นที่ทำนาลง ในขณะที่มีกลุ่มตัวอย่างเพียงร้อยละ 2.48 เท่านั้นที่ลดจำนวนครั้งในการทำนา ในแง่ของจำนวนพื้นที่ พื้นที่ที่พอจะเห็นความเปลี่ยนแปลงได้คือกลุ่มตัวอย่างภาคใต้และภาคกลาง ที่มีการลดพื้นที่ทำนา ร้อยละ 13.73 และ 7.84 ตามลำดับ ส่วนการลดจำนวนครั้งในการทำนา แม้ในภาพรวมจะมีกลุ่มตัวอย่างเพียงร้อยละ 2.48 ที่ลดจำนวนครั้งในการทำนา แต่ปรากฏว่าเฉพาะภาคกลาง กลุ่มตัวอย่างร้อยละ 5.85 ระบุว่าตนเองลดจำนวนครั้งในการทำนา ดังนั้น จากผลการศึกษาการปรับกลไกราคา ไม่ค่อยมีผลกับการปรับจำนวนครั้ง/พื้นที่ในการทำนาเท่ากับการขาดแคลนแรงงานและน้ำไม่เพียงพอในการทำนา

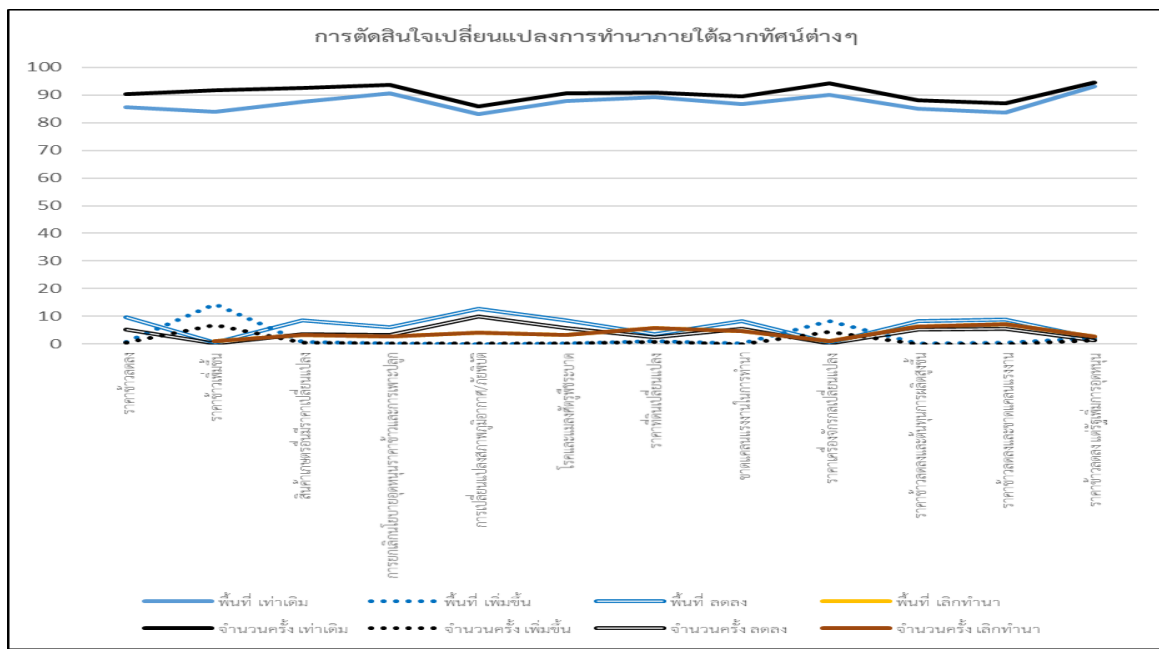
2.2 ปัจจัยการตัดสินใจเกี่ยวกับการทำนาในอนาคต

ในส่วนนี้จะเป็นการวิเคราะห์การตัดสินใจเกี่ยวกับการทำนาในอนาคต โดยอาศัยข้อมูลจากการวิจัยเชิงสำรวจ ซึ่งจะพิจารณาจากจำนวนพื้นที่และจำนวนครั้งในการทำนา ภายใต้การเปลี่ยนแปลงของปัจจัยที่ส่งผลต่อการตัดสินใจ ได้แก่ ราคาข้าว ราคาสินค้าเกษตรอื่น ๆ การยกเลิกนโยบายอุดหนุนราคาข้าวและการเพาะปลูก สภาพภูมิอากาศ/ภัยพิบัติ การระบาดของโรคและแมลงศัตรูพืช ราคาที่ดิน การขาดแคลนแรงงานในการทำนา และราคาเครื่องจักรกล ทั้งนี้ การนำเสนอจะแบ่งออกเป็น (1) ภาพรวมปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงการตัดสินใจเกี่ยวกับการทำนาในอนาคต (2) การเปลี่ยนแปลงสถานการณ์ต่าง ๆ กับการตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนา (3) กลไกราคากับการตัดสินใจทำนาในอนาคต (4) การเปลี่ยนแปลงนโยบายอุดหนุนการผลิตข้าวจากรัฐบาล (5) การตัดสินใจเกี่ยวกับการทำนาในอนาคตกับปัจจัยอื่น ๆ ได้แก่ การขาดแคลนแรงงาน ภัยพิบัติ การเพิ่มขึ้นของต้นทุน และ (6) สรุป โดยมีรายละเอียดดังนี้

1) ปัจจัยที่ส่งผลต่อการตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาในอนาคต

ในการศึกษาการตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาในอนาคต ผู้วิจัยได้จัดให้มีคำถามเพื่อแสดงแนวโน้มของปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการทำนาในอนาคต และให้กลุ่มตัวอย่างตอบว่า ภายใต้สถานการณ์ดังกล่าว กลุ่มตัวอย่างจะตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาหรือไม่ อย่างไร ภาพที่ 44 แสดงให้เห็นผลการศึกษาภาพรวมซึ่ง

พบว่า **ไม่ว่าปัจจัยที่เกี่ยวข้องจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร กลุ่มตัวอย่างมากกว่าร้อยละ 80 ยืนยันยืนยันที่จะทำนาในพื้นที่เท่าเดิม โดยมีจำนวนครั้งในการทำนาเท่าเดิม** โดยมีเหตุผลสำคัญคือ เป็นการทำนาในที่ดินตนเอง สืบทอดอาชีพบรรพบุรุษ ตนเองไม่มีทางเลือกในการประกอบอาชีพอื่น ๆ เนื่องจากข้อจำกัดด้านสุขภาพ/การศึกษา และข้อจำกัดของที่ดินที่ไม่สามารถประกอบกิจกรรมอย่างอื่นได้ นอกจากการทำนา



แผนภาพที่ 44: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาภายใต้ฉากทัศน์ต่างๆ

อย่างไรก็ดี เมื่อเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงพื้นที่และจำนวนครั้งในการทำนาแล้ว **ไม่ว่าจะสถานการณ์จะเปลี่ยนไปอย่างไร จำนวนพื้นที่ในการทำนามีแนวโน้มที่จะตอบสนองต่อสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงมากกว่าจำนวนครั้งในการทำนา** จำนวนครั้งในการทำนาได้รับอิทธิพลโดยตรงจากการเปลี่ยนแปลงจากปัจจัยภายนอก โดยเฉพาะสภาพพื้นที่ การเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศ และการบริหารจัดการน้ำในพื้นที่นั้น ๆ และเกษตรกรที่อยู่ในพื้นที่ที่ทำนาปรังได้ ก็ใช้ประโยชน์จากข้อได้เปรียบเชิงพื้นที่อย่างเต็มที่ ดังนั้นจำนวนครั้งในการทำนาจึงมีแนวโน้มในการเปลี่ยนแปลงน้อยกว่า

2) การเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์ต่าง ๆ กับการตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนา

เมื่อพิจารณาเฉพาะส่วนที่มีการเปลี่ยนแปลง จะเห็นได้ว่า การเปลี่ยนแปลงของกลไกราคา ทั้งการขึ้นและลดลงของราคาข้าว มีผลโดยตรงกับการเปลี่ยนแปลงจำนวนครั้งและพื้นที่ในการทำนา โดยเฉพาะการตัดสินใจเพิ่ม/ลดพื้นที่ในการทำนามีความอ่อนไหวมากกว่าการเปลี่ยนแปลงจำนวนครั้งในการทำนา หากพิจารณาเฉพาะการลดพื้นที่และจำนวนครั้งในการทำนา ปัญหาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศและภัยพิบัติจะมีผลให้กลุ่มตัวอย่างตัดสินใจลดพื้นที่และจำนวนครั้งของการทำนามากกว่า

หากพิจารณาเฉพาะปัจจัยที่ส่งผลให้ชาวนาตัดสินใจลดทำนา โดยพิจารณาจากจำนวนของกลุ่มตัวอย่างที่ระบุว่า จะตัดสินใจลดทำนา สามารถเรียงลำดับจากปัจจัยที่มีความถี่มากที่สุดไปน้อยที่สุดได้ดังนี้

1. การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ/ภัยพิบัติ (ร้อยละ 12.7)
2. ราคาข้าวลดลง (ร้อยละ 9.72)
3. โรคและแมลงศัตรูพืชระบาด (ร้อยละ 8.63)

หากพิจารณามากกว่า 1 ปัจจัย ราคาข้าวลดลงประกอบกับการขาดแคลนแรงงานน่าจะเป็นปัจจัยที่ทำให้ชาวนาลดการทำงานมากที่สุด (ร้อยละ 8.83)

ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อพิจารณาเฉพาะปัจจัยที่ส่งผลให้ชาวนาตัดสินใจเลิกทำนา โดยพิจารณาจากจำนวนของกลุ่มตัวอย่างที่ระบุว่าจะตัดสินใจเลิกทำนา สามารถเรียงลำดับจากปัจจัยที่มีความถี่มากที่สุดไปน้อยที่สุดได้ดังนี้

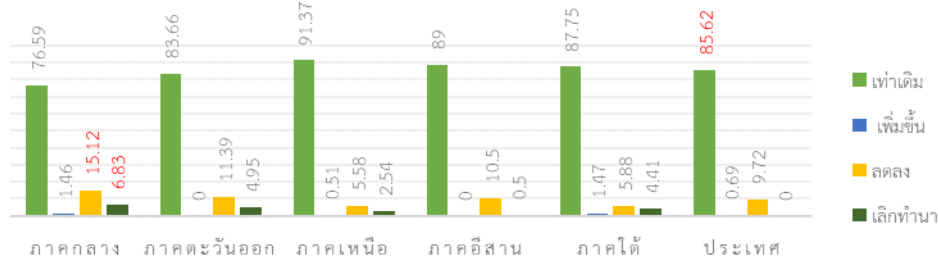
เมื่อพิจารณาปัจจัยเดียว ปัจจัยที่ส่งผลให้ชาวนาเลิกทำนามีดังนี้

1. ราคาที่ดินมีความเปลี่ยนแปลง (ร้อยละ 5.85)
2. การขาดแคลนแรงงานในการทำนา (ร้อยละ 4.66) จากข้อค้นพบที่น่าสนใจว่า การขาดแคลนแรงงานถือเป็นปัจจัยสำคัญในการทำนา โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาจากขนาดแรงงานอายุ 15-64 ปี ต่อครัวเรือนเกษตรกรที่มีแนวโน้มลดลงเรื่อย ๆ กล่าวคือ 3.03 คนต่อครัวเรือนในปีเพาะปลูก 2557/2558 เหลือครัวเรือนละ 2.59 คนในปีเพาะปลูก 2560/61 (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร , 2562) และเมื่อพิจารณาจากผลการสำรวจในครั้งนี้พบว่า ในปัจจุบันครัวเรือนของกลุ่มตัวอย่างที่มีแรงงานทำนาเต็มเวลามีเพียงร้อยละ 43.16 เท่านั้น
3. การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ/ภัยพิบัติ (ร้อยละ 4.17)

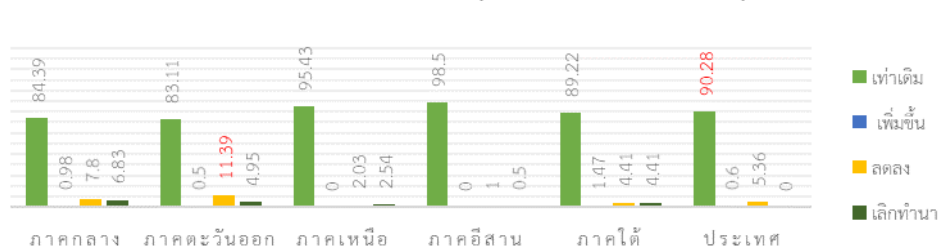
หากพิจารณามากกว่า 1 ปัจจัย ราคาข้าวลดลงและขาดแคลนแรงงาน (ร้อยละ 7.24) และราคาข้าวลดลงและต้นทุนการผลิตสูงขึ้นเป็นปัจจัยที่มีผลต่อการตัดสินใจในอันดับรองลงมา (ร้อยละ 6.45)

3) กลไกราคากับการตัดสินใจเกี่ยวกับการทำนาในอนาคต

การตัดสินใจในการทำนามีราคาข้าวลดลง (จำนวนพื้นที่ทำนา)



การตัดสินใจในการทำนามีราคาข้าวลดลง (จำนวนครั้งในการทำนา)



แผนภาพที่ 45: การตัดสินใจทำนามีราคาข้าวลดลง

ในภาพรวมเมื่อราคาข้าวลดลง กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ก็ยังคงตัดสินใจที่จะทำนาโดยมีพื้นที่ทำนาเท่าเดิม (ร้อยละ 85.71) และกลุ่มที่ตัดสินใจลดพื้นที่ทำนามีเพียง ร้อยละ 9.72 ในขณะที่จำนวนครั้งในการทำนาส่วนใหญ่ก็มีการทำนาในจำนวนครั้งเท่าเดิม (ร้อยละ 90.28) และกลุ่มตัวอย่างที่ตัดสินใจลดจำนวนครั้งในการทำนามีเพียง ร้อยละ 5.36

อย่างไรก็ดีเมื่อจำแนกรายภูมิภาค แม้ส่วนใหญ่จะมีแนวโน้มในการทำนาโดยมีพื้นที่และจำนวนครั้งในการทำนาเท่าเดิม แต่จะพบว่า **ภาคกลาง**เป็นภาคที่มีความไวต่อการเปลี่ยนแปลงราคาข้าวมากกว่าภาคอื่น ๆ โดยมีแนวโน้มที่จะมีการลดพื้นที่ทำนา ร้อยละ 15.12 และเลิกทำนา ร้อยละ 6.83 สูงที่สุดเมื่อเทียบกับภาคอื่น ๆ โดยมีภาคตะวันออก (ร้อยละ 11.39) และภาคอีสาน (ร้อยละ 10.50) เป็นภูมิภาคในถัดมาที่จะมีการลดพื้นที่ทำนาลง นอกจากนี้ยัง พบอีกว่าภาคตะวันออกเป็นภูมิภาคที่จะมีการลดจำนวนครั้งในการทำนาลงมากที่สุด (ร้อยละ 11.39) และรองลงมาคือภาคกลาง (ร้อยละ 7.80) เมื่อเทียบกับภาคอื่น ๆ



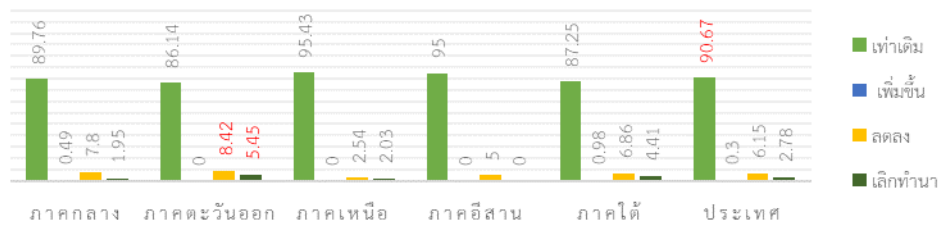
แผนภาพที่ 46: การตัดสินใจทำนาเมื่อราคาข้าวเพิ่มขึ้น

เมื่อราคาข้าวเพิ่มขึ้น ในภาพรวม กลุ่มตัวอย่าง ร้อยละ 84.03 ยังคงตัดสินใจทำนาโดยมีพื้นที่ทำนาเท่าเดิม แต่มีกลุ่มตัวอย่างร้อยละ ร้อยละ 14.29 ตัดสินใจที่จะเพิ่มพื้นที่ทำนา ร้อยละ 6.94 ตัดสินใจเพิ่มจำนวนครั้งในการทำนา และเมื่อพิจารณารายภูมิภาค พื้นที่ที่มีแนวโน้มที่จะเพิ่มพื้นที่ทำนาสูงที่สุด คือ พื้นที่ภาคใต้ (ร้อยละ 22.55) ภาคกลาง (ร้อยละ 18.05) และภาคอีสาน (ร้อยละ 16.00) ตามลำดับ ในขณะที่พื้นที่ที่มีแนวโน้มที่จะเพิ่มจำนวนครั้งในการทำนาสูงที่สุด คือ พื้นที่ภาคอีสาน (ร้อยละ 14.00) ภาคใต้ (ร้อยละ 9.31) และภาคกลาง (ร้อยละ 5.85) ตามลำดับ สำหรับจำนวนครั้งในการทำนา กลุ่มตัวอย่างร้อยละ 91.77 ยังตัดสินใจทำนาจำนวนครั้งเท่าเดิม แต่กลุ่มตัวอย่างในภาคอีสาน ร้อยละ 14 ตัดสินใจจะเพิ่มจำนวนครั้งในการทำนา

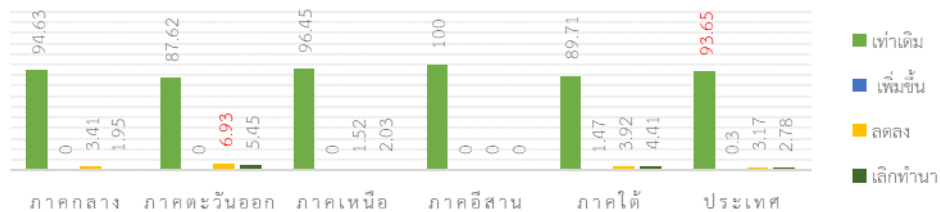
4) การเปลี่ยนแปลงนโยบายอุดหนุนการผลิตข้าวจากรัฐบาล

การทำนาในสถานการณ์ที่ข้าวราคาตกต่ำส่งผลให้เกษตรกรขาดทุน ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ชาวนายังคงทำนาอยู่ได้คือการอุดหนุนจากรัฐบาล ผลการศึกษาในส่วนนี้ต้องการตรวจสอบว่า หากมีการเปลี่ยนแปลงนโยบายการอุดหนุนจากรัฐบาล จะมีผลต่อการตัดสินใจเปลี่ยนแปลงทำนาของชาวนาหรือไม่อย่างไร

การทำนาเมื่อยกเลิกนโยบายฯ (จำนวนพื้นที่ทำนา)



การทำนาเมื่อยกเลิกนโยบายฯ (จำนวนครั้งการทำนา)



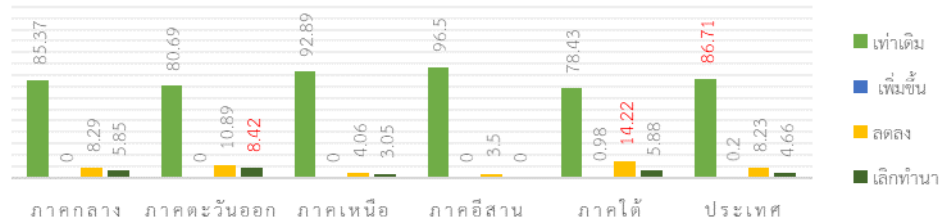
แผนภาพที่ 47: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาเมื่อมีการยกเลิกนโยบายอุดหนุนราคาข้าวและการเพาะปลูก

ในภาพรวมกลุ่มตัวอย่าง ร้อยละ 90.67 ยังคงทำนาโดยมีพื้นที่ทำนาเท่าเดิม ร้อยละ 6.5 ตัดสินใจที่จะลดพื้นที่ทำนา และร้อยละ 2.78 ตัดสินใจที่เลิกทำนา (ร้อยละ 2.78) เมื่อจำแนกโดยเปรียบเทียบตามภูมิภาค พบว่า พื้นที่ภาคตะวันออก (ร้อยละ 8.42) ภาคกลาง (ร้อยละ 7.80) และภาคใต้ (ร้อยละ 6.86) เป็นภาคที่มีแนวโน้มจะลดพื้นที่ทำนาสูงที่สุดตามลำดับ นอกจากนี้ในภาคตะวันออกยังเป็นพื้นที่ที่มีแนวโน้มที่จะเลิกทำนาสูงที่สุด (ร้อยละ 5.45) เมื่อเปรียบเทียบกับภาคอื่น ๆ ในส่วนของจำนวนครั้งในการทำนา พบว่า ในภาพรวม ร้อยละ 93.65 ก็มีแนวโน้มที่จะมีจำนวนครั้งในการทำนาเท่าเดิมเช่นเดียวกัน และเมื่อพิจารณารายภาคโดยเปรียบเทียบกัน พบว่า ภาคตะวันออกเป็นพื้นที่ที่จะมีการลดจำนวนครั้งในการทำนาสูงที่สุด (ร้อยละ 6.93)

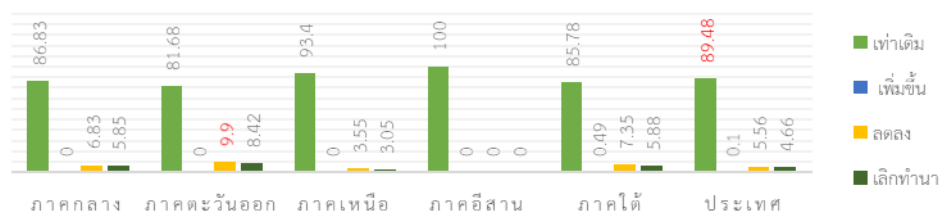
ดังนั้น ในเบื้องต้นพอจะกล่าวได้ว่า การยกเลิกนโยบายอุดหนุนราคาข้าวและการเพาะปลูก น่าจะเป็นปัจจัยที่ส่งผลต่อการตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาน้อยกว่าปัจจัยอื่น ๆ โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงสภาพอากาศ/ภัยพิบัติ และการระบาดของโรคและศัตรูพืชเสียด้วยซ้ำ โดยเหตุผลสำคัญที่กลุ่มตัวอย่างให้คือข้อจำกัดของพื้นที่ที่ไม่สามารถทำอย่างอื่นได้ ประกอบกับการทำนาเป็นอาชีพหลักที่สืบทอดมา หากจะเปลี่ยนแปลงไปทำอย่างอื่นก็ดูเหมือนจะไม่มีความรู้และทักษะมากพอที่จะเปลี่ยนแปลง

5) การตัดสินใจเกี่ยวกับการทำนาในอนาคตกับปัจจัยอื่น ๆ ได้แก่ การขาดแคลนแรงงาน ภัยพิบัติ การเพิ่มขึ้นของต้นทุน

การทำนากับการขาดแคลนแรงงาน (จำนวนพื้นที่ทำนา)



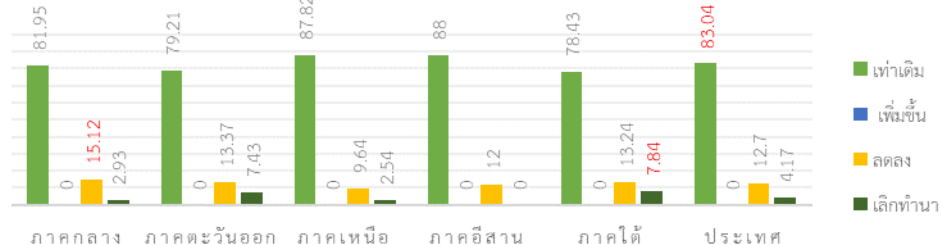
การทำนากับการขาดแคลนแรงงาน (จำนวนครั้งการทำนา)



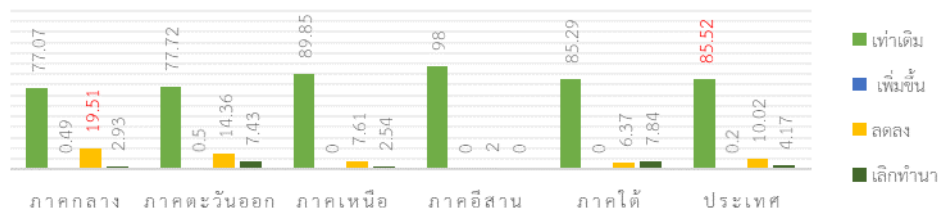
แผนภาพที่ 48: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาอันเนื่องจากการขาดแคลนแรงงาน

การขาดแคลนแรงงานในการทำนา ในภาพรวม กลุ่มตัวอย่าง ร้อยละ 86.71 ยังคงทำนาโดยมีพื้นที่ทำนาเท่าเดิม ร้อยละ 8.23 ตัดสินใจที่จะลดพื้นที่ทำนา และร้อยละ 4.66 ตัดสินใจที่จะเลิกทำนา เมื่อจำแนกโดยเปรียบตามภูมิภาค พบว่า พื้นที่ภาคใต้ (ร้อยละ 14.22) ภาคตะวันออก (ร้อยละ 10.89) และภาคกลาง (ร้อยละ 8.29) เป็นภาคที่มีแนวโน้มจะลดพื้นที่ทำนาสูงที่สุดตามลำดับ นอกจากนี้ในภาคตะวันออกยังเป็นพื้นที่ที่มีแนวโน้มที่จะเลิกทำนาสูงที่สุด (ร้อยละ 8.42) เมื่อเปรียบเทียบกับภาคอื่น ๆ อีกด้วย ในส่วนของจำนวนครั้งในการทำนา พบว่า ในภาพรวม ร้อยละ 89.48 ก็มีแนวโน้มที่จะมีจำนวนครั้งในการทำนาเท่าเดิม เช่นเดียวกัน และเมื่อพิจารณารายภาคโดยเปรียบเทียบกัน พบว่า ภาคตะวันออกเป็นพื้นที่ที่จะมีการลดจำนวนครั้งในการทำนาสูงที่สุด (ร้อยละ 9.90)

การทำนากับสภาพภูมิอากาศ/ภัยพิบัติ (จำนวนพื้นที่ทำนา)



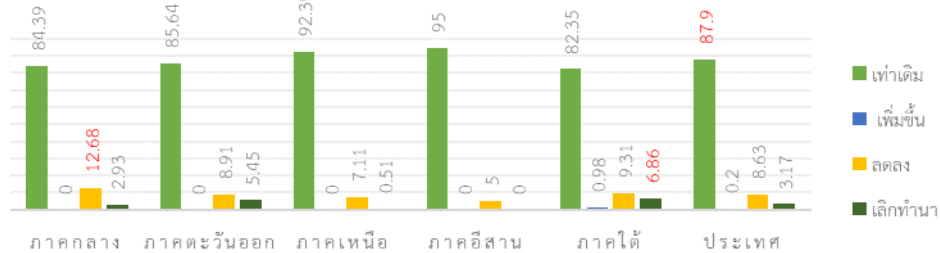
การทำนากับสภาพภูมิอากาศ/ภัยพิบัติ (จำนวนครั้งการทำนา)



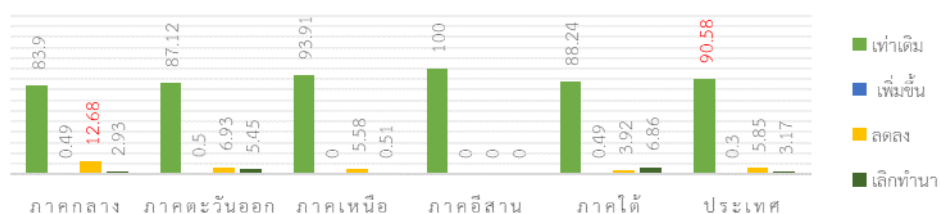
แผนภาพที่ 49: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาอันเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ/ภัยพิบัติ

การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ/ภัยพิบัติ ในภาพรวม กลุ่มตัวอย่าง ร้อยละ 83.04 ยังคงยืนยันว่าจะทำนาโดยมีพื้นที่ทำนาเท่าเดิม ในขณะที่ร้อยละ 12.70 ตัดสินใจที่จะลดพื้นที่ทำนา และร้อยละ 4.71 ตัดสินใจที่เลิกทำนา เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบในรายภาค พบว่า พื้นที่ภาคกลาง (ร้อยละ 15.12) ภาคตะวันออก (ร้อยละ 13.37) และภาคใต้ (ร้อยละ 13.24) เป็นภาคที่มีแนวโน้มจะลดพื้นที่ทำนามากกว่า นอกจากนี้ น่าสนใจว่า ภาคใต้เป็นพื้นที่ที่มีแนวโน้มที่จะเลิกทำนาสูงที่สุด (ร้อยละ 7.84) เมื่อเปรียบเทียบกับภาคอื่น ๆ ในส่วนของจำนวนครั้งในการทำนา พบว่า ในภาพรวม ร้อยละ 85.52 ก็มียืนยันที่จะทำนาในจำนวนครั้งเท่าเดิมเช่นเดียวกัน และเมื่อพิจารณารายภาค พบว่า ภาคกลางเป็นพื้นที่ที่จะมีการลดจำนวนครั้งในการทำนาสูงที่สุด (ร้อยละ 19.51)

การทำนากับการระบาดของโรคและแมลง (จำนวนพื้นที่ทำนา)



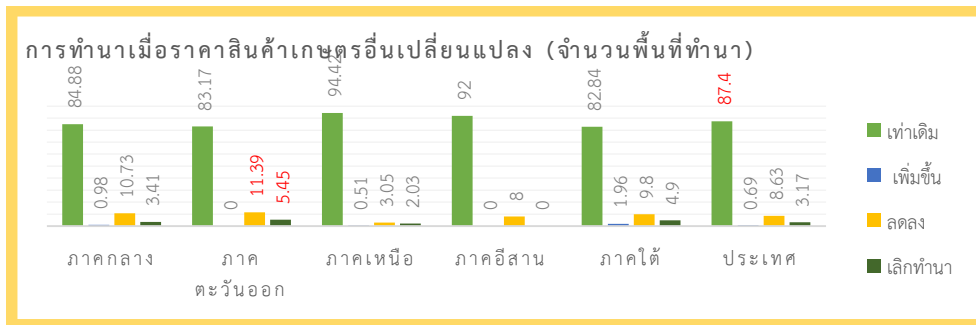
การทำนากับการระบาดของโรคและแมลง (จำนวนครั้งการทำนา)



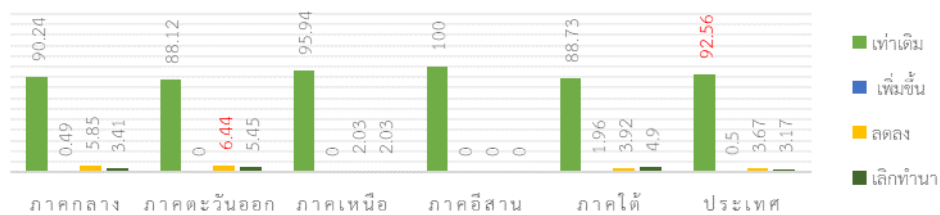
แผนภาพที่ 50: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาอันเนื่องจากการระบาดของโรคและศัตรูพืช

การระบาดของโรคและศัตรูพืช ในภาพรวมกลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่จะทำนาโดยมีพื้นที่ทำนาเท่าเดิม (ร้อยละ 87.90) บางส่วนตัดสินใจที่จะลดพื้นที่ทำนา (ร้อยละ 8.63) และตัดสินใจที่เลิกทำนา (ร้อยละ 3.17) เมื่อจำแนกโดยเปรียบเทียบตามภูมิภาค พบว่า พื้นที่ภาคกลาง (ร้อยละ 12.68) ภาคใต้ (ร้อยละ 9.31) และภาคตะวันออก (ร้อยละ 8.91) เป็นภาคที่มีแนวโน้มจะลดพื้นที่ทำนาสูงที่สุดตามลำดับ นอกจากนี้ในภาคใต้ยังเป็นพื้นที่ที่มีแนวโน้มที่จะเลิกทำนาสูงที่สุด (ร้อยละ 6.86) เมื่อเปรียบเทียบกับภาคอื่น ๆ อีกด้วย สำหรับจำนวนครั้งในการทำนา พบว่า ในภาพรวม กลุ่มตัวอย่าง ร้อยละ 90.58 ก็มีแนวโน้มที่จะมีจำนวนครั้งในการทำนาเท่าเดิม

เดิมเช่นเดียวกัน และเมื่อพิจารณารายภาค พบว่า ภาคกลางเป็นพื้นที่ที่จะมีการลดจำนวนครั้งในการทำงานสูงที่สุด (ร้อยละ 12.68)



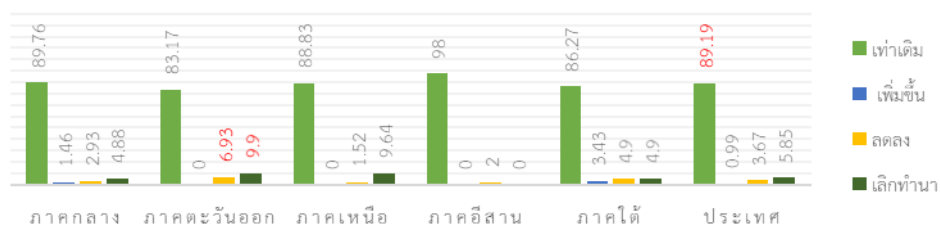
การทำงานเมื่อราคาสินค้าเกษตรอื่นเปลี่ยนแปลง (จำนวนครั้งการทำงาน)



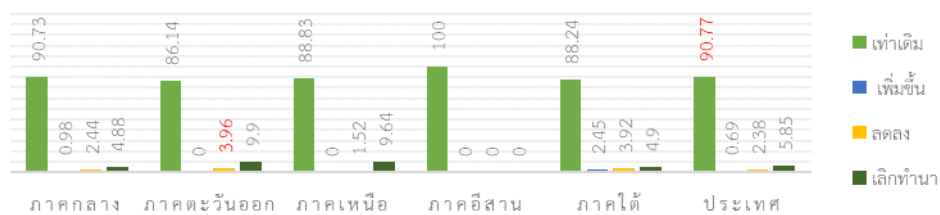
แผนภาพที่ 51: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำงานอันเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงราคาสินค้าเกษตรอื่น ๆ

การเปลี่ยนแปลงราคาสินค้าเกษตรอื่น ๆ ในภาพรวม กลุ่มตัวอย่าง ร้อยละ 87.40 จะทำนาโดยมีพื้นที่ทำนาเท่าเดิม ร้อยละ 8.63 ตัดสินใจที่จะลดพื้นที่ทำนา และร้อยละ 3.17 ตัดสินใจที่เลิกทำนา เมื่อจำแนกรายภูมิภาค พบว่า พื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ร้อยละ 11.39) ภาคกลาง (ร้อยละ 10.73) และภาคใต้ (ร้อยละ 9.80) เป็นภาคที่มีแนวโน้มจะลดพื้นที่ทำนาสูงที่สุดตามลำดับ นอกจากนี้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังเป็นพื้นที่ที่มีแนวโน้มที่จะเลิกทำนาสูงที่สุด (ร้อยละ 5.45) เมื่อเปรียบเทียบกับภาคอื่น ๆ อีกด้วย ในส่วนของจำนวนครั้งในการทำงาน พบว่า ในภาพรวมก็มีแนวโน้มที่จะมีจำนวนครั้งในการทำงานเท่าเดิมเช่นเดียวกัน (ร้อยละ 92.56) และเมื่อพิจารณารายภาค พบว่า ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นพื้นที่ที่จะมีการลดจำนวนครั้งในการทำงานสูงที่สุด (ร้อยละ 6.44)

การทำงานกับการเปลี่ยนแปลงราคาที่ดิน (จำนวนพื้นที่ทำนา)



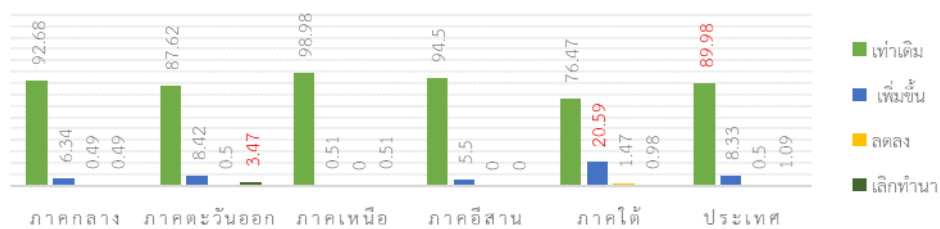
การทำนากับการเปลี่ยนแปลงราคาที่ดิน (จำนวนครั้งการทำนา)



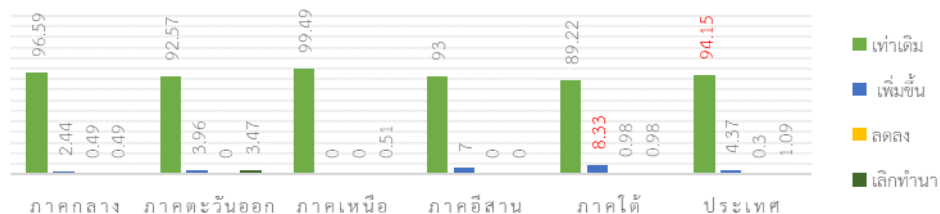
แผนภาพที่ 52: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาอันเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงราคาที่ดิน

การเปลี่ยนแปลงราคาที่ดิน ในภาพรวม กลุ่มตัวอย่าง ร้อยละ 89.19 ยังยืนยันจะทำนาโดยมีพื้นที่ทำนาเท่าเดิม มีเพียงร้อยละ 5.85 ที่ตัดสินใจที่เลิกทำนา และร้อยละ 3.67 ตัดสินใจที่จะลดพื้นที่ทำนา เมื่อจำแนกโดยเปรียบตามภูมิภาค พบว่า พื้นที่ภาคตะวันออก (ร้อยละ 6.93) ภาคใต้ (ร้อยละ 4.90) และภาคกลาง (ร้อยละ 2.93) เป็นภาคที่มีแนวโน้มจะลดพื้นที่ทำนาสูงที่สุดตามลำดับ นอกจากนี้ในภาคตะวันออก ยังเป็นพื้นที่ที่มีแนวโน้มที่จะเลิกทำนาสูงที่สุด (ร้อยละ 9.90) เมื่อเปรียบเทียบกับภาคอื่น ๆ อีกด้วย ในส่วนของจำนวนครั้งในการทำนา พบว่า ในภาพรวมก็มีแนวโน้มที่จะมีจำนวนครั้งในการทำนาเท่าเดิมเช่นเดียวกัน (ร้อยละ 90.77) และเมื่อพิจารณารายภาค พบว่า ภาคตะวันออกเป็นพื้นที่ที่จะมีการลดจำนวนครั้งในการทำนาสูงที่สุด (ร้อยละ 3.96)

การทำนากับราคาเครื่องจักรกล (จำนวนพื้นที่ทำนา)



การทำนากับราคาเครื่องจักรกล (จำนวนครั้งการทำนา)

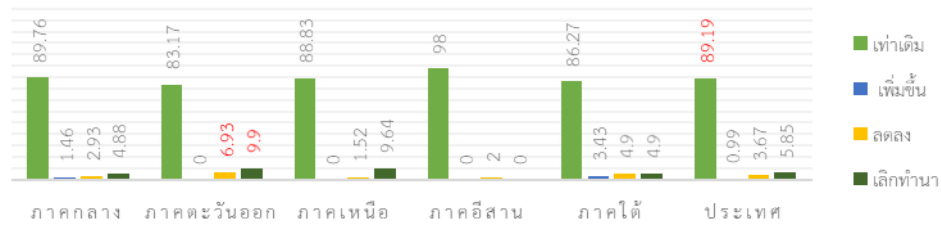


แผนภาพที่ 53: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงราคาเครื่องจักรกล

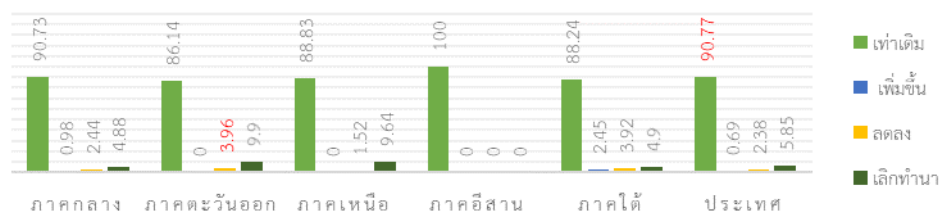
การเปลี่ยนแปลงราคาเครื่องจักรกล ในภาพรวม กลุ่มตัวอย่างร้อยละ 89.98 ยังตัดสินใจทำนาโดยมีพื้นที่ทำนาเท่าเดิม และร้อยละ 8.33 ตัดสินใจที่จะเพิ่มพื้นที่ทำนา เมื่อจำแนกรายภูมิภาค พบว่า พื้นที่ภาคใต้ (ร้อยละ 20.59) ภาคตะวันออก (ร้อยละ 8.42) และภาคกลาง (ร้อยละ 6.34) เป็นภาคที่มีแนวโน้มจะเพิ่มพื้นที่ทำนาสูงที่สุดตามลำดับ อย่างไรก็ตาม ในภาคตะวันออกยังเป็นพื้นที่ที่มีแนวโน้มที่จะเลิกทำนาสูงที่สุด (ร้อยละ 3.47) เมื่อเปรียบเทียบกับภาคอื่น ๆ ในส่วนของจำนวนครั้งในการทำนา พบว่า ในภาพรวมก็มีแนวโน้มที่จะมี

จำนวนครั้งในการทำนาเท่าเดิมเช่นเดียวกัน (ร้อยละ 94.15) และเมื่อพิจารณารายภาค พบว่า ภาคใต้เป็นพื้นที่ที่จะมีการเพิ่มจำนวนครั้งในการทำนาสูงสุด (ร้อยละ 8.33)

การทำนากับการเปลี่ยนแปลงราคาที่ดิน (จำนวนพื้นที่ทำนา)



การทำนากับการเปลี่ยนแปลงราคาที่ดิน (จำนวนครั้งการทำนา)

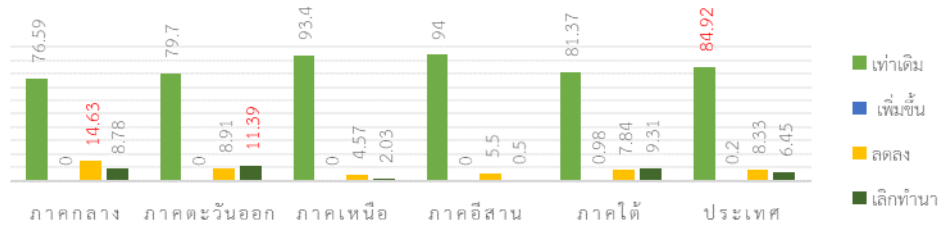


แผนภาพที่ 54: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงราคาที่ดิน

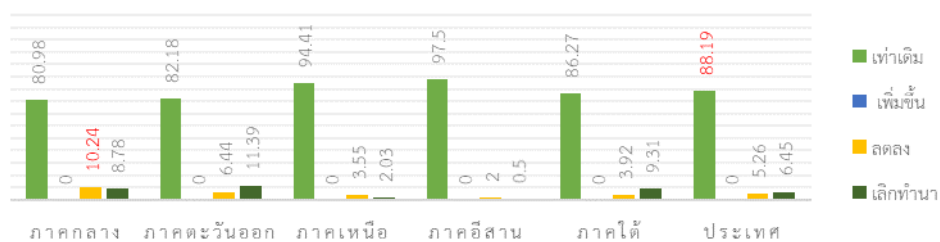
การเปลี่ยนแปลงราคาที่ดิน ในภาพรวม กลุ่มตัวอย่างร้อยละ 89.19 ยังคงยืนยันทำนา โดยมีพื้นที่ทำนาเท่าเดิม ในขณะที่ร้อยละ 5.85 ตัดสินใจที่เลิกทำนา และร้อยละ 3.67 ตัดสินใจที่จะลดพื้นที่ทำนา (เมื่อจำแนกเปรียบเทียบรายภูมิภาค พบว่า พื้นที่ภาคตะวันออก (ร้อยละ 6.93) ภาคใต้ (ร้อยละ 4.90) และภาคกลาง (ร้อยละ 2.93) เป็นภาคที่มีแนวโน้มจะลดพื้นที่ทำนาสูงสุดตามลำดับ นอกจากนี้ในภาคตะวันออก ยังเป็นพื้นที่ที่มีแนวโน้มที่จะเลิกทำนาสูงสุด (ร้อยละ 9.90) เมื่อเปรียบเทียบกับภาคอื่น ๆ อีกด้วย ในส่วนของจำนวนครั้งในการทำนา พบว่า ในภาพรวมก็มีแนวโน้มที่จะมีจำนวนครั้งในการทำนาเท่าเดิมเช่นเดียวกัน (ร้อยละ 90.77) และเมื่อพิจารณาโดยเปรียบเทียบกัน พบว่า ภาคตะวันออกเป็นพื้นที่ที่จะมีการลดจำนวนครั้งในการทำนาสูงสุด (ร้อยละ 3.96)

ในส่วนต่อไปนี้จะเป็นการทดสอบโดยเอาฉากทัศน์การเปลี่ยนแปลงปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการทำนามากกว่า 1 เรื่องมาประกอบกัน และให้กลุ่มตัวอย่างคาดการณ์และตัดสินใจทำนาได้สภาวะดังกล่าว โดยปัจจัยที่สำคัญที่นำมาประกอบกันได้แก่ (1) ราคาข้าวลดลงและต้นทุนการผลิตสูงขึ้น (2) ราคาข้าวลดลงและขาดแคลนในการทำนา และ (3) ราคาข้าวลดลงแต่รัฐเพิ่มนโยบายการอุดหนุนการปลูกข้าวและต้นทุนการเพาะปลูก พบประเด็นที่น่าสนใจดังนี้

การทำนาเมื่อราคาข้าวลดลงและต้นทุนการผลิตสูงขึ้น
(จำนวนพื้นที่ทำนา)



การทำนาเมื่อราคาข้าวลดลงและต้นทุนการผลิตสูงขึ้น
(จำนวนครั้งการทำนา)

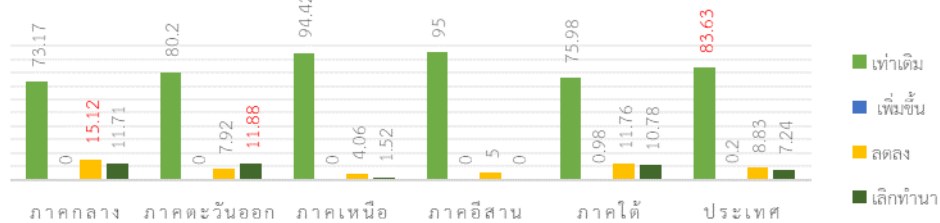


แผนภาพที่ 55: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาเมื่อราคาข้าวลดลงและต้นทุนสูงขึ้น

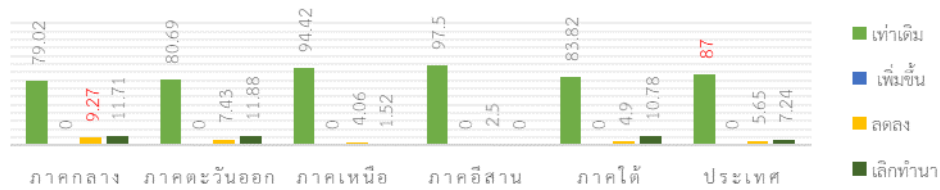
(1) แม้ราคาข้าวลดลง และต้นทุนการผลิตสูงขึ้น แต่ชาวนาร้อยละ 84.2 ยังยืนยันว่าจะตัดสินใจทำนาในพื้นที่เท่าเดิม ร้อยละ 88.19 ทำนาจำนวนครั้งที่เท่าเดิม

ในภาพรวมกลุ่มตัวอย่างร้อยละ 84.92 ยังคงยืนยันทำนาโดยมีพื้นที่ทำนาเท่าเดิม ร้อยละ 8.33 ตัดสินใจที่จะลดพื้นที่ทำนา และร้อยละ 6.45 ตัดสินใจที่เลิกทำนา เมื่อจำแนกรายภูมิภาค พบว่า พื้นที่ภาคกลาง (ร้อยละ 14.63) ภาคตะวันออก (ร้อยละ 8.91) และภาคใต้ (ร้อยละ 7.84) เป็นภาคที่มีแนวโน้มจะลดพื้นที่ทำนาสูงที่สุดตามลำดับ นอกจากนี้ในภาคตะวันออกยังเป็นพื้นที่ที่มีแนวโน้มที่จะเลิกทำนาสูงที่สุด (ร้อยละ 11.39) เมื่อเปรียบเทียบกับภาคอื่น ๆ อีกด้วย ในส่วนของจำนวนครั้งในการทำนา พบว่า ในภาพรวม ร้อยละ 88.19 ก็มีแนวโน้มที่จะมีจำนวนครั้งในการทำนาเท่าเดิมเช่นเดียวกัน และเมื่อพิจารณารายภาค พบว่า ภาคกลางก็เป็นพื้นที่ที่จะมีการลดจำนวนครั้งในการทำนาสูงที่สุด (ร้อยละ 10.24)

การทำนาเมื่อราคาข้าวลดลงและแรงงานขาดแคลน
(จำนวนพื้นที่ทำนา)



การทำนาเมื่อราคาข้าวลดลงและแรงงานขาดแคลน
(จำนวนครั้งการทำนา)

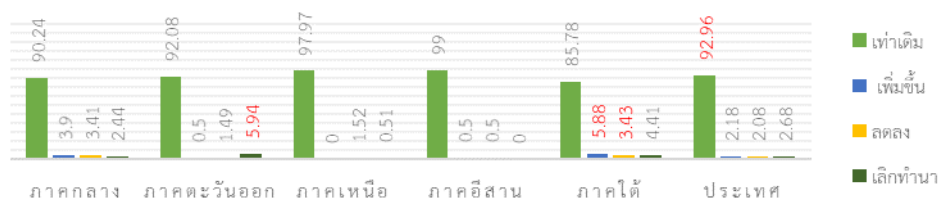


แผนภาพที่ 56: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาเมื่อราคาข้าวลดลงและแรงงานขาดแคลน

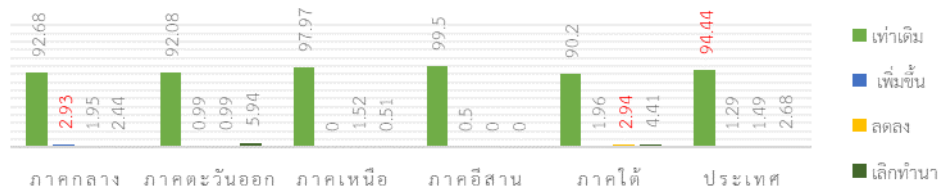
(2) เมื่อราคาข้าวลดลง แต่แรงงานขาดแคลนมากขึ้น กลุ่มตัวอย่างร้อยละ 83.63 ยังคงทำนาในพื้นที่เท่าเดิม ร้อยละ 87.00 ทำนาโดยมีจำนวนครั้งเท่าเดิม

ในภาพรวม กลุ่มตัวอย่างร้อยละ 83.63 ยังคงยืนยันทำนาโดยมีพื้นที่ทำนาเท่าเดิม ร้อยละ 8.83 บางส่วนตัดสินใจที่จะลดพื้นที่ทำนา และร้อยละ 7.24 ตัดสินใจที่เลิกทำนา เมื่อจำแนกรายภูมิภาค พบว่าพื้นที่ภาคกลาง (ร้อยละ 15.12) ภาคใต้ (ร้อยละ 11.76) และภาคตะวันออก (ร้อยละ 7.92) เป็นภาคที่มีแนวโน้มจะลดพื้นที่ทำนาสูงที่สุดตามลำดับ นอกจากนี้ในภาคตะวันออกยังเป็นพื้นที่ที่มีแนวโน้มที่จะเลิกทำนาสูงที่สุด (ร้อยละ 11.88) เมื่อเปรียบเทียบกับภาคอื่น ๆ อีกด้วย ในส่วนของจำนวนครั้งในการทำนา พบว่า ในภาพรวมก็มีแนวโน้มที่จะมีจำนวนครั้งในการทำนาเท่าเดิมเช่นเดียวกัน (ร้อยละ 87.00) และเมื่อพิจารณารายภาคโดยเปรียบเทียบกัน พบว่า ภาคกลางเป็นพื้นที่ที่จะมีการลดจำนวนครั้งในการทำนาสูงที่สุด (ร้อยละ 9.27)

การทำนาเมื่อราคาข้าวลดลง แต่รัฐเพิ่มการอุดหนุนฯ
(จำนวนพื้นที่ทำนา)



การทำนาเมื่อราคาข้าวลดลง แต่รัฐเพิ่มการอุดหนุนฯ
(จำนวนครั้งการทำนา)



แผนภาพที่ 57: การตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการทำนาเมื่อราคาข้าวลดลง แต่รัฐเพิ่มการอุดหนุนราคาข้าวและต้นทุนการเพาะปลูก

(3) นโยบายอุดหนุนการทำนา มีส่วนให้ชาวนายังคงไม่เปลี่ยนแปลงการทำนา จากภาพที่ 57 จะเห็นได้ว่า หากราคาข้าวลดลง แต่รัฐเพิ่มการอุดหนุนราคาข้าวและต้นทุนการเพาะปลูก กลุ่มตัวอย่างร้อยละ 92.96 ยังยืนยันว่าจะทำนาในพื้นที่เท่าเดิม และร้อยละ 94.44 ทำนาโดยมีจำนวนครั้งเท่าเดิม โดยกลุ่มตัวอย่างร้อยละ 2.18 ตัดสินใจทำนาเพิ่มขึ้น ในขณะที่กลุ่มตัวอย่างที่จะลดการทำนาและเลิกทำนาเหลือเพียง

ร้อยละ 4.76 เท่านั้น ทั้งนี้จะเห็นได้ว่าเมื่อเปรียบเทียบกับ การเปลี่ยนแปลงปัจจัยอื่น ๆ นโยบายการอุดหนุน การทำนาจากภาครัฐมีส่วนให้เกษตรกรตัดสินใจทำนาเท่าเดิมมากที่สุด

โดยเมื่อพิจารณาในรายละเอียดจะเห็นได้ว่า ในภาพรวม กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ร้อยละ 92.96 ยืนยัน จะทำนาโดยมีพื้นที่ทำนาเท่าเดิม มีเพียงร้อยละ 4.76 เท่านั้นที่ตัดสินใจที่จะเลิกทำนา (ร้อยละ 2.18) และลด การทำนา (ร้อยละ 2.08) ตัดสินใจที่จะทำนาเพิ่มขึ้น (ร้อยละ 2.18) เมื่อจำแนกรายภูมิภาค พบว่า พื้นที่ภาค ตะวันออก (ร้อยละ 5.94) ภาคใต้ (ร้อยละ 4.41) และภาคกลาง (ร้อยละ 2.44) เป็นภาคที่มีแนวโน้มจะเลิกทำ นาสูงที่สุดตามลำดับ นอกจากนี้ในภาคใต้ยังเป็นพื้นที่ที่มีแนวโน้มที่จะเพิ่มทำนา (ร้อยละ 5.88) และลดการทำ นา (ร้อยละ 3.43) สูงที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับภาคอื่น ๆ อีกด้วย ในส่วนของจำนวนครั้งในการทำนา พบว่า ใน ภาพรวมก็มีแนวโน้มที่จะมีจำนวนครั้งในการทำนาเท่าเดิมเช่นเดียวกัน (ร้อยละ 94.44) และเมื่อพิจารณาราย ภูมิภาคโดยเปรียบเทียบกัน พบว่า ภาคกลางเป็นพื้นที่ที่จะมีการเพิ่มจำนวนครั้งในการทำนาสูงที่สุด (ร้อยละ 2.93) ภาคใต้เป็นพื้นที่ที่จะมีการลดจำนวนครั้งในการทำนาสูงที่สุด (ร้อยละ 2.94)

6) สรุปปัจจัยการตัดสินใจเกี่ยวกับการทำนาในอนาคต

จากการพิจารณาแนวโน้มการตัดสินใจทำนาภายใต้การเปลี่ยนแปลงของฉากทัศน์ต่าง ๆ มีข้อค้นพบที่ น่าสนใจดังนี้

(1) ไม่ว่าสถานการณ์จะเปลี่ยนแปลงอย่างไร ชาวนามากกว่าร้อยละ 80 ยังไม่เปลี่ยนแปลงการทำนา ทั้งในแง่ของขนาดพื้นที่และจำนวนครั้งในการทำนา เนื่องจากชาวนามีข้อจำกัดในการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือ ข้อจำกัดทางกายภาพ โดยเฉพาะลักษณะที่ดินซึ่งอยู่ภายใต้ข้อจำกัดทางภูมิศาสตร์ที่ไม่เหมือนกัน ชาวนาส่วนใหญ่อยู่ในเขตชลประทาน จึงมีข้อได้เปรียบที่สามารถทำนาได้มากกว่า 1 ครั้ง ในขณะที่เดียวกันการทำนาก็อยู่ ภายใต้ข้อกำหนดในการบริหารจัดการน้ำในพื้นที่เป็นหลัก ดังนั้น การตัดสินใจลด/เพิ่มการทำนา ก็ต้อง พิจารณาปัจจัยเหล่านี้ ในขณะที่ชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และชาวนาอื่น ๆ ที่อยู่นอกเขต ชลประทาน ก็ไม่สามารถเพิ่มการทำนาได้ด้วยข้อจำกัดเรื่องน้ำ และข้อจำกัดของพื้นที่ (ที่ดอน) และด้วย ข้อจำกัดของสภาพพื้นที่ สภาพภูมิศาสตร์ การเปลี่ยนแปลงพื้นที่ที่ถูกเปลี่ยนเป็นที่นาแล้ว ให้เป็นพื้นที่ เกษตรกรรมอย่างอื่น ก็มีต้นทุนที่ชาวนาดันแบกรับอยู่ไม่น้อย ที่สำคัญกว่านั้น หากชาวนาจะเปลี่ยนแปลงไป ทำอย่างอื่น จำเป็นต้องมีทักษะความรู้ความเข้าใจดังกล่าว จึงกลายเป็นเรื่องยากที่กลุ่มตัวอย่างที่มีอายุเฉลี่ยสูง และมีการศึกษาระดับประถมศึกษาจะปรับตัวและเปลี่ยนแบบแผนการผลิต

(2) การเปลี่ยนแปลงของกลไกราคา แทบจะไม่มีผลกับการตัดสินใจเปลี่ยนแปลงขนาดพื้นที่และ จำนวนครั้งในการทำนา ไม่ว่าราคาข้าวจะขึ้นหรือลง กลุ่มตัวอย่างมากกว่าร้อยละ 80 ก็ยังตัดสินใจทำนาเท่า เดิม ทั้งขนาดพื้นที่และจำนวนครั้ง ส่วนหนึ่งมาจากเหตุผลด้วยเรื่องข้อจำกัดพื้นที่และข้อจำกัดในการปรับตัวที่ กล่าวไปแล้ว และเป็นที่น่าสังเกตว่า หากราคาข้าวมีแนวโน้มเพิ่มขึ้น พื้นที่ภาคใต้ที่มีการทำนาน้อยกว่าพื้นที่อื่น อยู่แล้ว กลายเป็นพื้นที่ที่มีแนวโน้มจะเพิ่มพื้นที่การทำนาสูงที่สุด

(3) การยกเลิกนโยบายอุดหนุนการทำนา ไม่มีผลให้ชาวนาตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการผลิต แต่การเพิ่ม นโยบายอุดหนุนการทำนาจะทำให้ชาวนาตัดสินใจทำการผลิตแบบเดิมได้มากกว่า ประเด็นสำคัญคือการยกเลิก นโยบายอาจไม่มีผลเชิงลบในการลดพื้นที่และจำนวนครั้งในการทำนา แต่ในทางกลับกันการอุดหนุนนโยบายใน เชิงบวก กลับมีผลให้ชาวนาตัดสินใจลดและเลิกทำนาได้น้อยกว่า และยังคงดำรงชีวิตชาวนาต่อไปในอนาคต

(4) ภาคกลางเป็นภาคที่มีความอ่อนไหวและไวต่อการเปลี่ยนแปลงมากที่สุด ในขณะที่ภาคตะวันออกเฉียง ใต้มีแนวโน้มลดขนาดการทำนาและยกเลิกการทำนามากที่สุด ไม่ว่าจะเกิดความเปลี่ยนแปลงในมิติใด ในฐานะที่เป็น ภูมิภาคที่มีการปลูกข้าวเข้มข้นมากที่สุด ภาคกลางเป็นพื้นที่ที่มีความอ่อนไหวและไวต่อการเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะการลดพื้นที่ทำนา หากว่าราคาข้าวลดลง แต่การเพิ่มขนาดพื้นที่ทำนาอาจเกิดขึ้นได้ยากลำบากกว่า

ภาคอื่น เนื่องจากในปัจจุบันพื้นที่ถูกใช้อย่างเต็มประสิทธิภาพอยู่แล้ว ในขณะที่ข้อค้นพบจากภาคตะวันออก ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมอย่างมากพบว่า กลุ่มตัวอย่างในภาคตะวันออกมีส่วนในการตัดสินใจลดและเลิกทำนาในทุกสถานการณ์มากกว่าภาคอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นในกรณีของการยกเลิกนโยบายอุดหนุนการทำนา การเปลี่ยนแปลงสภาพอากาศและภัยพิบัติ การเปลี่ยนแปลงสินค้าเกษตรอื่น ๆ

(5) ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการตัดสินใจทำนาในอนาคตคือการเปลี่ยนแปลงของอัตราค่าจ้างในการทำนา เนื่องจากในปัจจุบันแรงงานเต็มเวลาที่ทำนามีแนวโน้มลดลง และชวามาครึ่งเวลาและผู้จัดการนามีแนวโน้มเพิ่มขึ้น การขาดแคลนแรงงานเต็มเวลาในการทำนา อาจจะไม่ส่งผลกระทบต่อการทำงานโดยตรง เนื่องจากมีแรงงานรับจ้าง และเครื่องจักรทดแทน แต่ส่งผลโดยตรงเรื่องการสืบทอดทักษะและองค์ความรู้ของชาวนาในอนาคต

อนึ่ง ข้อค้นพบเหล่านี้ เป็นข้อค้นพบที่มาจากคำตอบต่อการจำลองการเปลี่ยนแปลงฉากทัศน์ต่าง ๆ ของกลุ่มตัวอย่าง ที่พอจะบอกเป็นแนวโน้มเบื้องต้นเท่านั้น ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยการตรวจสอบจากข้อมูลเชิงคุณภาพอีกครั้ง จึงจะได้ข้อสรุปที่ถูกต้อง

3. ผลกระทบของนโยบายต่อการปรับตัวของชาวนา

สำหรับการสะท้อนการรับรู้ ความคิดเห็น ตลอดจนการได้รับประโยชน์ของชาวนาต่อนโยบายความช่วยเหลือของภาครัฐที่สำคัญ ๆ (โปรดดูรายละเอียดนโยบายในตาราง) ตั้งแต่การเข้ามาบริหารงานของรัฐบาลพลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชา หลังรัฐประหารปี 2557 – 2562 ว่าได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง (changes) ส่งผลสะท้อน (impacts) และส่งผลลัพธ์ (consequences) ทั้งที่ตั้งใจและไม่ตั้งใจต่อเศรษฐกิจสังคมชาวนาในชนบทอย่างไร โดยอาศัยข้อมูลจากกลุ่มตัวอย่างที่เป็นชาวนาในพื้นที่ที่เป็นตัวแทนแบบแผนการผลิตในแต่ละภาค

ตารางที่ 35: นโยบายความช่วยเหลือชาวนาของภาครัฐที่สำคัญ

	นโยบายที่เกี่ยวข้องกับชาวนา	รายละเอียดของนโยบายเบื้องต้น
1	นโยบายพักชำระหนี้เกษตรกร	มาตรการลดภาระหนี้แก่เกษตรกรที่เป็นลูกค้ำธนาคาร ธ.ก.ส. ประกอบด้วย 2 โครงการย่อย คือ 1) โครงการขยายเวลาชำระหนี้ 2) โครงการลดดอกเบี้ยเงินกู้
2	มาตรการลดต้นทุนการผลิต	มาตรการช่วยลดต้นทุนการผลิตให้แก่ชาวนาที่ทำนาไม่เกิน 15 ไร่ จำนวนไร่ละ 1,000 บาท (ช่วงต้นของรัฐบาล คสช. ตั้งแต่ช่วงปี 2557 เป็นต้นมา)
3	นโยบายจำนำยุงฉาง	- ผลประโยชน์ที่ 1: ธนาคาร ธ.ก.ส. ปลดปล่อยสินเชื่อให้เกษตรกรเก็บข้าวไว้ในยุงฉาง (จำนำยุงฉาง) และค่าเก็บข้าว - ผลประโยชน์ที่ 2: เงินค่าใช้จ่ายเก็บเกี่ยวและสนับสนุนค่าปรับปรุงคุณภาพข้าว (เดิม 1,200 บาท ไม่เกิน 10 ไร่ (12,000 บาท) ใหม่ 1,500 บาท ไม่เกิน 12 ไร่ (18,000 บาท))
4	นโยบายนาแปลงใหญ่	เน้นการรวมกลุ่มกันทำนาแบบแปลงใหญ่ โดยให้สินเชื่อดอกเบี้ยต่ำ (ล้านละร้อย)
5	นโยบายปลูกพืชหลังนา	สนับสนุนงบประมาณเพื่อลดรอบการทำนา โดยการปลูกพืชหลังนา เช่น พืชไร่ พืชผัก พืชปรับปรุงบำรุงดิน พืชปุ๋ยสด ฯลฯ และต้องขึ้นทะเบียนเกษตรกรกับกรมส่งเสริมการเกษตร โดยให้ความช่วยเหลือตามพื้นที่ปลูกจริง (ให้ค่าไถปลูก 500 บาท และไถกลบ 500 บาท)

	นโยบายที่เกี่ยวข้องกับชาวนา	รายละเอียดของนโยบายเบื้องต้น
6	นโยบายลดพื้นที่การทำนา	สนับสนุนให้เกษตรกรปรับเปลี่ยนพื้นที่ปลูกข้าว ให้มาปลูกพืชชนิดอื่น ๆ โดยรัฐจะช่วยเหลือ เช่น สนับสนุนเงินกู้ดอกเบี้ยต่ำ การประสานเอกชนในการเข้ามารับซื้อ และการจัดทำประกันภัยพืชผล ฯลฯ
7	นโยบายประกันภัยข้าว	การประกันภัยข้าวแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ 1) รัฐบาลและ ธนาคาร ธ.ก.ส. ให้การอุดหนุนเบี้ยประกัน (แต่ในกรณีที่เกษตรกรที่ไม่ได้เป็นลูกค้าธนาคารจะต้องออกเบี้ยประกันเองอีกส่วนหนึ่ง) 2) รัฐบาลให้เกษตรกรซื้อประกันได้เอง
8	นโยบายปรับเปลี่ยนไปสู่นาอินทรีย์	การส่งเสริมการปรับเปลี่ยนไปสู่นาอินทรีย์ โดยสนับสนุนงบประมาณ ปีที่ 1 ไร่ละ 2,000 บาท ปีที่ 2 ไร่ละ 3,000 บาท ปีที่ 3 ไร่ละ 4,000 บาท (มีการตรวจมาตรฐานเกษตรอินทรีย์)

3.1 การรับรู้ ความคิดเห็น และการได้รับประโยชน์ของชาวนาต่อนโยบายความช่วยเหลือชาวนาของภาครัฐ

เมื่อสอบถามการรับรู้ ความคิดเห็น ตลอดจนการได้รับประโยชน์ของชาวนาต่อนโยบาย “**พักชำระหนี้เกษตรกร**” ผลการศึกษาพบว่า กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ (ร้อยละ 88.19) รับรู้นโยบายดังกล่าวนี้ และร้อยละ 45.83 ตอบว่ารับรู้และได้ประโยชน์จากโครงการฯ ในขณะที่ร้อยละ 19.54 เท่านั้นที่ตอบว่ารับรู้ได้ประโยชน์ และนำไปสู่การปรับตัวของชาวนา ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะเกษตรกร หรือชาวนาไม่เข้าใจโครงการพักชำระหนี้ เนื่องจากการเข้าไปในโครงการพักชำระหนี้จะทำให้เสียสิทธิ์การกู้เงินในช่วงพักชำระหนี้

นอกจากนี้ ในช่วงต้นรัฐบาลที่มาจากรัฐประหาร ปี 2557 รัฐบาลพลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชา ยังประกาศ “**มาตรการลดต้นทุนการผลิต**” ให้แก่ชาวนาไม่เกิน 15 ไร่ จำนวนไร่ละ 1,000 บาท ผลการสำรวจพบว่า กลุ่มตัวอย่างร้อยละ 94.84 ตอบว่ารับรู้ และร้อยละ 84.82 ตอบว่ารับรู้ และได้ประโยชน์จากโครงการดังกล่าว ส่วนผู้ที่ตอบว่ารับรู้ได้ประโยชน์ และสามารถนำไปสู่การปรับตัวร้อยละ 34.72

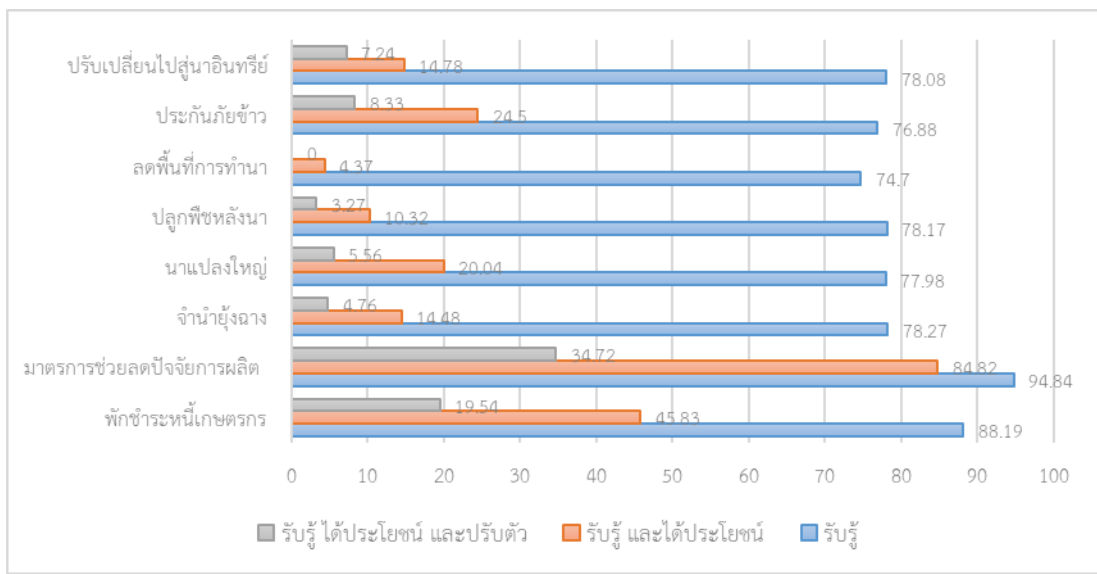
ต่อมาในปี 2559 รัฐบาลได้ประกาศนโยบาย “**จำนำยุ้งฉางข้าวหรือโครงการช่วยเหลือเกษตรกรชะลอการขายข้าวเปลือก**” โดยให้ความช่วยเหลือเกษตรกรตามโครงการมอบเงินช่วยเหลือค่าเก็บเกี่ยวและปรับปรุงคุณภาพข้าวให้เกษตรกรรายย่อยผู้ปลูกข้าวที่ขึ้นทะเบียนผู้ปลูกข้าว 500 ไร่ต่อไร่ (ซึ่งในปีต่อ ๆ มาปรับเป็นอัตราไร่ละ 1,200 บาท และ 1,500 บาท) แต่ให้เกษตรกรไม่เกินรายละ 10 ไร่ หรือครัวเรือนละไม่เกิน 12,000 บาท และค่าเก็บรักษาข้าวไว้ในยุ้งฉาง ต้นละ 1,500 บาท จากการสำรวจพบว่า กลุ่มตัวอย่างร้อยละ 78.27 รับรู้นโยบายดังกล่าว และมีเพียงร้อยละ 20.04 ที่ตอบว่า รับรู้และได้ประโยชน์จากนโยบายดังกล่าว ซึ่งน่าจะเป็นเพราะเกษตรกรเห็นว่า การจำนำยุ้งฉางในส่วนของคุณค่าเก็บรักษาข้าวไว้ในยุ้งฉางไม่ได้ประโยชน์ เพราะแทบจะไม่มีใครนำข้าวมาเก็บไว้ในยุ้งฉางแต่อย่างใด โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตพื้นที่ชลประทานภาคกลาง (ซึ่งจะพบว่ากลุ่มตัวอย่างในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือเพียงร้อยละ 10.24 และ 6.44 เท่านั้น ที่ตอบว่ารับรู้ และได้ประโยชน์)

ส่วนนโยบาย “**การส่งเสริมเกษตรแปลงใหญ่**” ซึ่งมีวัตถุประสงค์ให้ชาวนารวมกลุ่มและใช้กลุ่มเพื่อเป็นเครื่องมือในการสร้างประสิทธิภาพในการผลิต การจัดการผลผลิต โดยมีรูปธรรมที่ชาวนารับรู้กันก็คือ การรวมกลุ่มเพื่อสามารถกู้เงินจากรัฐได้ในอัตราดอกเบี้ย “**ล้านละร้อยบาท**” ซึ่งเกษตรกรจะต้องรวมกลุ่มและเสนอโครงการดำเนินงาน จากการสำรวจพบว่า กลุ่มตัวอย่างร้อยละ 77.98 รับรู้ ร้อยละ 20.04 ตอบว่า รับรู้ และได้ประโยชน์ และมีเพียงร้อยละ 5.56 เท่านั้นที่ตอบว่า รับรู้ได้ประโยชน์และสามารถนำไปสู่การปรับตัว

ถัดมานโยบาย “ส่งเสริมการปลูกพืชหลังนา” พบว่า กลุ่มตัวอย่างร้อยละ 78.17 ตอบว่ารับรู้ และ ร้อยละ 10.32 ตอบว่ารับรู้และได้รับประโยชน์ โดยมีเพียงร้อยละ 3.27 ที่ตอบว่า รับรู้ได้ประโยชน์และสามารถนำไปสู่การปรับตัว และนโยบาย “ลดพื้นที่การทำนา” กลุ่มตัวอย่างรับรู้ร้อยละ 74.70 รับรู้และได้ประโยชน์ร้อยละ 4.37 และตอบว่า รับรู้ได้ประโยชน์และสามารถนำไปสู่การปรับตัวพบว่า ไม่มีผู้ตอบเลย (ร้อยละ 0)

นโยบาย “ประกันภัยข้าว” โครงการประกันภัยข้าวนาปี ปีการผลิต 2562 มีอัตราค่าเบี้ยประกันภัย 85 บาทต่อไร่ (ลดลงจากโครงการประกันภัยข้าวนาปี ปีการผลิต 2561 ที่มีอัตราค่าเบี้ยประกันภัย 90 บาทต่อไร่) โดยรัฐบาลจ่าย 40.6 บาทต่อไร่ (การคุ้มครองความเสียหายคือ 1,260 บาทต่อไร่ สำหรับภัยธรรมชาติทั้งหมด 7 ประเภท ได้แก่ น้ำท่วมหรือฝนตกหนัก ภัยแล้ง ฝนแล้งหรือฝนทิ้งช่วง ลมพายุหรือพายุไต้ฝุ่นภัย อากาศหนาวหรือน้ำค้างแข็ง ลูกเห็บ ไฟไหม้ และภัยช้างป่า และวงเงินความคุ้มครองสูงสุด 630 บาทต่อไร่ สำหรับภัยศัตรูพืชหรือโรคระบาด) การสำรวจพบว่า กลุ่มตัวอย่างตอบรับรู้ร้อยละ 76.88 รับรู้และได้ประโยชน์ ร้อยละ 24.50 และตอบว่า รับรู้ได้ประโยชน์และสามารถนำไปสู่การปรับตัวร้อยละ 8.33

ในส่วนของนโยบาย “ปรับเปลี่ยนไปสู่นาอินทรีย์” ซึ่งรัฐบาลโดยกระทรวงเกษตรฯ ได้ประกาศ โครงการนาอินทรีย์ล้านไร่ภายในแผน 3 ปี ซึ่งมีการสนับสนุนชาวนาให้ปรับเปลี่ยนเป็นนาอินทรีย์ในแรก ไร่ละ 2,000 บาท ปีที่สอง ไร่ละ 3,000 บาท และปีที่สาม ไร่ละ 4,000 บาท ซึ่งปัจจุบันได้ดำเนินโครงการครบสามปี ตามแผนแล้ว โดยใช้งบประมาณในการส่งเสริมและงบประมาณดำเนินการรวม 10,000 บาท จากการสำรวจพบว่า กลุ่มตัวอย่างตอบว่า รับรู้นโยบายดังกล่าว ร้อยละ 78.08 รับรู้และได้ประโยชน์ร้อยละ 14.78 และรับรู้ได้ประโยชน์และสามารถนำไปสู่การปรับตัวร้อยละ 7.24



แผนภาพที่ 58: การรับรู้ ความคิดเห็น และการได้รับประโยชน์ของชาวนาต่อนโยบายความช่วยเหลือชาวนาของภาครัฐ

3.2 ข้อสังเกตบางประการต่อนโยบายความช่วยเหลือชาวนาของภาครัฐที่สำคัญ ๆ

(1) “มาตรการช่วยเหลือปัจจัยการผลิต” เป็นมาตรการที่กลุ่มตัวอย่างมีการรับรู้ ได้รับประโยชน์ และนำไปสู่การปรับตัวสูงที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับนโยบาย/มาตรการช่วยเหลืออื่น ๆ ลักษณะดังกล่าวด้านหนึ่งสะท้อนให้เห็นว่านโยบายความช่วยเหลือที่เป็นเงินอุดหนุนเป็นนโยบายที่ชาวนามีการรับรู้ ได้รับประโยชน์ และนำไปสู่การปรับตัวมากที่สุดนั่นเอง

แต่อย่างไรก็ดี สำหรับนโยบายจำนำยุงฉางแม้ส่วนหนึ่งของการช่วยเหลือจะมีการให้เงินเพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในเก็บเกี่ยวและปรับปรุงคุณภาพข้าวเช่นเดียวกัน แต่การดำเนินงานที่ควบคู่กันคือ การชะลอผลผลิตที่จะเข้าสู่ตลาดโดยให้ชาวนาเก็บไว้ในยุงฉางก่อนอาจไม่ได้สอดคล้องกับวิธีการผลิตและการขายข้าวที่เปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ ในปัจจุบันชาวนาไม่ได้มีพื้นที่ที่มากพอในการตากและเก็บข้าวเปลือก (ยุงฉาง) อีกทั้งการเก็บข้าวเป็นระยะเวลานานก็มีความเสี่ยงต่อคุณภาพข้าวและการลงทุนในรอบต่อ ๆ ไปด้วย จึงส่งผลให้การรับรู้ ได้รับประโยชน์ และนำไปสู่การปรับตัวมีสัดส่วนน้อยกว่าก็เป็นได้

(2) “นโยบายลดพื้นที่การทำนา” เป็นนโยบาย/มาตรการที่ชาวนากลุ่มตัวอย่างมีการรับรู้ ได้รับประโยชน์ และนำไปสู่การปรับตัวน้อยที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับนโยบาย/มาตรการช่วยเหลืออื่น ๆ ลักษณะดังกล่าวสอดคล้องกับผลของการสำรวจการปรับตัวของชาวนาในหัวข้อที่ผ่านที่สะท้อนให้เห็นว่า ชาวนากลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ก็จะยังคงทำนาโดยมีพื้นที่และจำนวนครั้งในการทำนาเท่าเดิม

(3) ผลของนโยบายที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งที่ตั้งใจและไม่ตั้งใจต่อเศรษฐกิจสังคมชาวนาในชนบท มีลักษณะที่แตกต่างกันในแต่ละพื้นที่แต่ละภูมิภาค เนื่องจากความต้องการของชาวนาและพื้นที่ที่มีลักษณะที่แตกต่างกัน เช่น นโยบายปรับเปลี่ยนไปสู่นาอินทรีย์ หากพิจารณาเฉพาะกลุ่มตัวอย่างที่มีการปลูกข้าวอินทรีย์ พบว่า พื้นที่ภาคอีสานมีการปลูกข้าวอินทรีย์สูงสุดโดยเฉพาะหลังปี 2557 จนถึงปัจจุบัน เมื่อเปรียบเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ ในขณะที่ภาคกลางซึ่งมีพื้นที่ทำนาขนาดใหญ่และอยู่ในเขตชลประทาน กลับมีการปรับเปลี่ยนไปสู่การปลูกข้าวอินทรีย์น้อยกว่าภูมิภาคอื่น ๆ โดยมากกว่าภาคตะวันออกเพียงภาคเดียวเท่านั้น เป็นต้น ในแง่นี้ด้านหนึ่งสะท้อนให้เห็นประสิทธิภาพและผลลัพธ์ของนโยบาย ความสิ้นเปลืองของงบประมาณที่ต้องใช้ในการดำเนินโครงการ รวมไปถึงในบางครั้งอาจนำไปสู่ข้อจำกัดในการเข้าถึงความช่วยเหลือของชาวนาที่แตกต่างกันในแต่ละพื้นที่แต่ละภูมิภาคได้อีกด้วย

4. ปัจจัยที่ส่งผลต่อการปรับตัวของชาวนาในแต่ละภูมิภาค

ในส่วนนี้เป็นการวิเคราะห์โอกาสในการปรับตัวของชาวนาไทยที่คุณลักษณะทางประชากรและเศรษฐกิจแตกต่างกัน ได้แก่ กลุ่มอายุ ขนาดครัวเรือน การมีที่ดินเป็นของตนเอง ขนาดพื้นที่ทำนา พื้นที่เขตชลประทาน และภูมิภาคที่อยู่อาศัย โดยการปรับตัวพิจารณา (1) การเปลี่ยนแปลงขนาดพื้นที่ทำนา (2) การเปลี่ยนแปลงจำนวนครั้งทำนา (3) การปลูกพืชระยะสั้นสลับทำนา (4) การปลูกพืชเศรษฐกิจสลับทำนา (5) การปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่ทำนา (6) การปลูกข้าวอินทรีย์ และ (7) การลดต้นทุนการผลิตทำนา

ตัวแปรและนิยาม ในการวิเคราะห์ข้อมูลมีตัวแปรตามจำนวน 7 ตัวแปร คือ การปรับตัวของชาวนา 7 รูปแบบ โดยเป็นตัวระดับจัดกลุ่มที่มีค่าเป็นไปได้ 2 กลุ่มรายการ ได้แก่ 1 = มีการปรับตัว และ 0 = ไม่มีการปรับตัว ส่วนตัวแปรอิสระมี 6 ตัวแปร ได้แก่ กลุ่มอายุ ขนาดครัวเรือน การมีที่ดินเป็นของตนเอง ขนาดพื้นที่ทำนา พื้นที่เขตชลประทาน และภูมิภาคที่อยู่อาศัย โดยเป็นตัวแปรระดับจัดกลุ่มที่มีค่าเป็นไปได้ 2 กลุ่มรายการ (ดังแสดงตารางที่ 36)

การวิเคราะห์ข้อมูลและการนำเสนอข้อมูล ในการศึกษาเลือกใช้ตัวแบบการวิเคราะห์ถดถอยโลจิสต์ (Binary Logit Regression Model) ในการวิเคราะห์ข้อมูล เนื่องจากตัวแปรระดับจัดกลุ่มที่มีค่าเป็นไปได้ 2 กลุ่มรายการ และนำเสนอด้วยค่า Odds Ratio หรือค่าสัดส่วนความเสี่ยงที่จะเกิดการณ์ที่สนใจต่อความเสี่ยงที่จะไม่เกิดเหตุการณ์ที่สนใจ โดยเหตุการณ์ที่สนใจ คือ การปรับตัวของชาวนาไทย เช่น กรณีค่า Odds ratio ที่จะปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นควบคู่ไปกับการทำนาของการมีที่เป็นของตนเองมีค่า เท่ากับ 1.401 หมายความว่า ชาวนาที่มีพื้นที่เป็นของตนเองมีสัดส่วนความเสี่ยงที่ปรับตัวมาปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นควบคู่ไปกับการทำนามากกว่าชาวนาที่ไม่มีพื้นที่เป็นตนเองประมาณร้อยละ 40 เป็นต้น

● **กลุ่มอายุ** เป็นตัวแปรสะท้อนการมีประสบการณ์ร่วมของชานาในแต่ละรุ่นปีเกิด โดยในกลุ่มชานาสูงอายุย่อมมีโอกาสได้เห็นผลกระทบหรือได้รับผลกระทบโดยตรงของการทำนาด้วยสารเคมีและยาปราบศัตรูพืช รวมทั้งประสบการณ์ในการทำนาในอดีตอย่างต่อเนื่องยาวนานย่อมทำให้ชานาไทยสูงอายุเห็นโอกาสรอดของการปรับตัวในการทำนา อย่างไรก็ตาม ทัศนคติ ความคุ้นเคยกับวิธีการผลิตข้าวแบบเดิม และความไม่คุ้นเคยต่อเทคโนโลยีการผลิตอาจมีส่วนลดแรงจูงใจให้ชานาสูงอายุมีแนวโน้มปรับตัวน้อยกว่าชานาที่มีอายุน้อยกว่า ผลการศึกษาเชิงประจักษ์ ได้แสดงให้เห็นว่า ไม่มีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติของแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงขนาดพื้นที่ทำนา การเปลี่ยนแปลงจำนวนครั้งทำนา การปลูกพืชระยะสั้นสลับทำนา การปลูกพืชเศรษฐกิจสลับทำนา และการปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่ทำนาระหว่างชานาที่มีอายุน้อยกว่า 60 ปี กับชานาที่มีอายุ 60 ปีขึ้นไป ในขณะที่ชานาอายุ 60 ปีขึ้นไป มีแนวโน้มปรับตัวหันมาปลูกข้าวอินทรีย์ และลดต้นทุนการผลิตทำนาลดลงกว่าชานาที่มีอายุน้อยกว่า 60 ปี เห็นได้ว่า การปรับตัวต่อเทคโนโลยีการผลิต หรือวิธีการผลิตที่มีความสลับซับซ้อนของการปลูกข้าวอินทรีย์ และการใช้วิธีการลดต้นทุนการผลิตเป็นประเด็นสำคัญในการส่งเสริมการปรับตัวของชานาไทย

● **ขนาดครัวเรือน** หรือจำนวนคนที่อาศัยอยู่ในครัวเรือนเป็นประจำ เป็นปัจจัยกำหนดการปรับตัวของชานาไทย โดยเฉพาะในประเทศไทยที่จำนวนและสัดส่วนของประชากรวัยแรงงานมีแนวโน้มลดลงอย่างรวดเร็ว ชานาย่อมลดขนาดพื้นที่ ลดจำนวนครั้งในการทำนา และหันไปปลูกพืชอื่นที่ใช้กำลังแรงงานในครัวเรือนน้อยกว่าหรือให้ผลตอบแทนที่ดีกว่าโดยเปรียบเทียบ อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตขั้นพื้นฐานที่ทำให้การทำงานมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น ไม่จำเป็นต้องใช้แรงงานจำนวนมากในการทำนาเหมือนในอดีต ดังนั้น ในปัจจุบันขนาดครัวเรือนอาจไม่ใช่ปัจจัยกำหนดการปรับตัวของชานาก็เป็นได้

ผลการศึกษาเชิงประจักษ์ ได้แสดงให้เห็นว่า ชานาที่มีสมาชิกครัวเรือน 5 คนขึ้นไป มีแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงขนาดพื้นที่ทำนา การเปลี่ยนแปลงจำนวนครั้งทำนา การปลูกพืชระยะสั้นสลับทำนา การปลูกพืชเศรษฐกิจสลับทำนา การปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่ทำนา และการปลูกข้าวอินทรีย์ ไม่มีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติโดยเปรียบเทียบกับชานาที่มีสมาชิกครัวเรือนน้อยกว่า 5 คน โดยอาจมีคำอธิบายที่เป็นไปได้ คือ ผลการศึกษาในส่วนก่อนหน้าได้แสดงให้เห็นว่า จำนวนสมาชิกในครัวเรือนที่มีอาชีพทำนาโดยเฉลี่ยประมาณ 2 คน และมีสมาชิกครัวเรือนบางส่วนย้ายถิ่นไปทำงานที่อื่น ในขณะที่คนที่อาศัยอยู่ในครัวเรือนชานามีทั้งประชากรวัยเด็ก และผู้สูงอายุอีกด้วย ดังนั้น จำนวนสมาชิกครัวเรือนที่แตกต่างกันอาจไม่ได้นำไปสู่การปรับตัวในการทำนาแต่อย่างใด

● **การมีพื้นที่เป็นของตนเอง และขนาดพื้นที่ทำนา** ผลการศึกษาได้แสดงให้เห็นว่า การมีพื้นที่เป็นของตนเองทำให้ชานามีแนวโน้มการปรับตัวด้วยการปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนา และการปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นควบคู่ไปกับการทำนามากกว่าอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติโดยเปรียบเทียบกับชานาที่ไม่มีพื้นที่เป็นของตนเอง สำหรับการมีพื้นที่ทำนามากกว่า 20 ไร่ขึ้นไป ทำให้ชานามีแนวโน้มการปรับตัวด้วยการเปลี่ยนแปลงขนาดพื้นที่ทำนา การเปลี่ยนแปลงจำนวนครั้งทำนา และการปลูกพืชระยะสั้นสลับทำนา มากกว่าอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติโดยเปรียบเทียบกับชานาที่มีพื้นที่น้อยกว่า 20 ไร่

● **พื้นที่เขตชลประทาน** นำเป็นปัจจัยการผลิตสำคัญในการผลิตข้าว ผลการศึกษาเชิงประจักษ์ ได้แสดงให้เห็นถึง การมีพื้นที่ทำนาในเขตชลประทาน โดยชานาที่มีพื้นที่ในเขตชลประทานมีแนวโน้มปรับตัวด้วยการปลูกพืชระยะสั้นสลับทำนา การปลูกพืชเศรษฐกิจสลับทำนา การปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่ทำนา และการปลูกข้าวอินทรีย์ น้อยกว่าอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติโดยเปรียบเทียบกับชานานอกเขตชลประทาน

● **ภูมิภาคที่อยู่อาศัย** เป็นตัวแปรสะท้อนความแตกต่างเชิงบริบทพื้นที่ กล่าวคือ ภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีแนวโน้มเปลี่ยนแปลงแปลงขนาดพื้นที่ทำนา และจำนวนครั้งในการทำนาลดลงกว่าภาค

กลางอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ส่วนภาคใต้เลือกที่จะใช้ประโยชน์จากพื้นที่นาในการปลูกพืชบำรุงดิน หรือปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นสลับกับการทำนามากกว่าภาคกลางอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ สำหรับภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้มีการปลูกข้าวอินทรีย์มากกว่าภาคกลางอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ในขณะที่เขตภาคกลางมีการใช้วิธีการลดต้นทุนการผลิตข้าวมากกว่าภูมิภาคอื่นอย่างเห็นได้ชัด

ตารางที่ 36: ค่า Odds ratio ของการปรับตัวของชาวนาไทย

	การเปลี่ยนแปลง ขนาดพื้นที่ทำนา	การเปลี่ยนแปลง จำนวนครั้งทำนา	การปลูกพืชระยะสั้น สลับทำนา	การปลูกพืชเศรษฐกิจ กิจสลับทำนา	การปลูกพืชเศรษฐกิจ กิจควบคู่ทำนา	การปลูกข้าวอินทรีย์	การลดต้นทุนการ ผลิตทำนา
กลุ่มอายุ							
น้อยกว่า 60 ปี	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
60 ปีขึ้นไป	0.760	1.293	0.933	1.037	1.182	0.410***	0.715***
ขนาดครัวเรือน							
น้อยกว่า 5 คน	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
5 คนขึ้นไป	0.940	0.788	0.940	0.818	1.227	0.804	0.717***
การมีที่ดินเป็นของตนเอง							
ไม่มี	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
มี	1.249	1.155	1.668***	1.109	1.401***	0.974	1.179
ขนาดพื้นที่ทำนา							
น้อยกว่า 20 ไร่	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
20 ไร่ขึ้นไป	1.983***	2.352***	1.941***	1.379	0.872	1.272	1.184
พื้นที่เขตชลประทาน							
อยู่นอกเขต	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
อยู่ในเขต	0.704	1.976	0.383***	0.547***	0.559***	0.334***	0.902
ภูมิภาค							
ภาคกลาง	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
ภาคตะวันออก	0.612	0.553	0.368***	0.537	0.476***	0.272***	0.582***
ภาคเหนือ	0.352***	0.196***	0.856	1.655	0.329***	2.888***	0.282***
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	0.322***	0.507	1.201	1.577	0.324***	3.473***	0.773
ภาคใต้	1.271	1.053	1.990***	3.164***	0.806	3.612***	0.436***
ค่าคงที่	0.237***	0.024***	0.086***	0.108***	1.316	0.133***	1.008
ค่า Pseudo R2	0.0550	0.0693	0.0864	0.0612	0.0483	0.1836	0.0702
จำนวนตัวอย่าง	1,008	1,008	1,008	1,008	1,008	1,008	1,008

หมายเหตุ *** p<0.1, ** p<0.05, * p<0.01

5. การสืบทอดอาชีพชานา

การสืบทอดอาชีพชานา เป็นหนึ่งในประเด็นท้าทายเกี่ยวกับสังคมชานาในอนาคต เนื่องจากในปัจจุบันชานาไทยส่วนใหญ่มีอายุอยู่ในช่วงวัยแรงงานตอนปลายและวัยผู้สูงอายุตอนต้น อีกทั้งมีแนวโน้มที่จะมีอายุเฉลี่ยเพิ่มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง ใครจะมาเป็นชานาในอนาคตยังคงเป็นหนึ่งในคำถามวิจัยที่สำคัญ ดังนั้นในส่วนนี้จะเป็นการฉายภาพการสืบทอดอาชีพชานาไทย โดยพิจารณาจากมุมมองระดับครอบครัวของชานาไทย ดังนี้

● **อายุเกษียณจากการทำนา** เป็นหนึ่งในคำอธิบายเกี่ยวกับการเป็นสังคมสูงวัยในอาชีพชานาไทย กล่าวคือ ด้วยขนาดพื้นที่การทำนาที่มีอยู่อย่างจำกัด ตรงกันข้ามกับจำนวนประชากรที่มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นเป็นทวีคูณ แม้ว่าอัตราเกิดของไทยจะมีแนวโน้มลดลงอย่างรวดเร็วก็ตาม การส่งบุตรหลานออกไปทำงานนอกครัวเรือนชานา จึงเป็นทางเลือกหนึ่งของครัวเรือน ในขณะที่เดียวกันอาชีพชานาเป็นอาชีพที่ทำได้อย่างต่อเนื่อง โดยมีสุขภาพเป็นปัจจัยกำหนดการตัดสินใจยุติการประกอบอาชีพเป็นชานา กล่าวคือ *ประมาณร้อยละ 89 ของประชากรตัวอย่างรายงานว่า จะทำนาไปจนกว่าจะทำนาไม่ไหว ในขณะที่กลุ่มที่รายงานอายุเกษียณจากการทำนา (ประมาณร้อยละ 6 ของประชากรตัวอย่าง) พบว่า อายุที่ต้องการเกษียณจากการทำนาอยู่ที่ประมาณ 65 ปี*

เมื่อพิจารณาจากอายุคาดหมายเฉลี่ยที่ยังคงมีสุขภาพดีของประชากรไทย พบว่า ประชากรไทยที่อายุ 60 ปี จะยังคงมีชีวิตอยู่อย่างมีสุขภาพดีไปอีก 20 ปี หรือมีสุขภาพดีไปจนถึงอายุประมาณ 80 ปี โดยมีความแตกต่างระหว่างเพศชายและหญิงเล็กน้อย ดังนั้นหากการตัดสินใจยุติการประกอบอาชีพทำนาด้วยสถานะทางสุขภาพเป็นสิ่งสำคัญชานาไทยยอมทำนาไปได้จนถึงอายุประมาณ 80 ปี แต่หากลดทอนด้วยปัญหาสุขภาพสะสมจากการตรากตรำทำนาหลังสู้ฟ้าหน้าสู้ดินอาจคาดหมายได้ว่า ชานาไทยจะยังคงทำนาไปจนถึงอายุ 70 ปีเป็นอย่างน้อย เห็นได้ว่า หนึ่งในรอบในการส่งต่ออาชีพชานาจากรุ่นพ่อแม่ไปสู่รุ่นลูกหลานย่อมกินระยะเวลายาวนานหลายสิบปี และหากต้องรอให้ประชากรรุ่นพ่อแม่เลิกทำนาในช่วงอายุ 70 ปี ย่อมหมายความว่า ประชากรรุ่นลูกจะเริ่มเข้าสู่อาชีพทำนาเต็มตัวในพื้นที่นาของประชากรรุ่นพ่อแม่ได้ในช่วงหลัง 45 ปีขึ้นไป

ปัญหาทางการเงินในครัวเรือนชานา เป็นหนึ่งในสมมติฐานของคำอธิบายการทำนาไปจนกว่าจะทำไม่ไหว ผลการศึกษากลับให้ภาพที่ต่างออกไปเล็กน้อย กล่าวคือ เมื่อถามถึงอายุเกษียณจากการทำนา กรณีไม่มีข้อจำกัดด้านการเงิน ประชากรตัวอย่างให้คำตอบไม่ต่างไปจากอายุเกษียณจากการทำนามากนัก และผลการสัมภาษณ์เชิงลึกได้แสดงให้เห็นว่า ชานาเลือกที่จะทำนาต่อไปอย่างต่อเนื่อง โดยพิจารณาจากต้นทุนค่าเสียโอกาสของการไม่ทำนา “ดีกว่าอยู่เปล่า ๆ” และชานามีแนวโน้มตัดสินใจโดยพิจารณารายได้ของครัวเรือน “เรายังมีแรงก็ทำไป ดีกว่าปล่อยให้ลูกหาเงินอยู่ทางเดียว” เห็นได้ว่า การทำนาไปจนกว่าจะทำไม่ไหว อาจเป็นทางเลือกหนึ่งของครัวเรือนชานาในการแบ่งงานกันทำภายในครัวเรือน เพื่อให้ครัวเรือนบรรลุเป้าหมายการได้รับรายได้ของครัวเรือนสูงสุด

● **ผู้สืบทอดอาชีพชานา** เป็นอีกประเด็นท้าทายของสังคมชานาในอนาคต เนื่องจากประชากรรุ่นพ่อแม่มีแนวโน้มทำนาไปจนถึงอายุ 70 ปี ในช่วงต้นของการทำงานประชากรรุ่นลูกย่อมต้องออกไปทำงานนอกครัวเรือน และสังคมประสพการณ์ในสายงาน เกิดเป็นทักษะที่มีความชำนาญ การต้องเปลี่ยนอาชีพกลับมาเป็นชานาทำหน้าที่สืบทอดอาชีพของพ่อแม่อาจไม่ใช่ทางเลือกที่เหมาะสมกับทักษะประสพการณ์ชีวิตมากนัก ในขณะที่เดียวกันประชากรรุ่นลูกมีแนวโน้มมีการศึกษาสูงกว่าประชากรรุ่นพ่อแม่จากการเปลี่ยนแปลงนโยบายการศึกษาภาคบังคับของประเทศไทย และการเปลี่ยนแปลงค่านิยมของพ่อแม่ในการส่งเสริมให้บุตรมีการศึกษาที่สูงที่สุด

ผลการศึกษาค้นคว้าได้แสดงให้เห็นว่า เกือบครึ่งหนึ่งของประชากรตัวอย่างรายงานว่า มีผู้ที่ทำหน้าที่สืบทอดอาชีพชานาของตนเองแล้ว โดยส่วนใหญ่มีแนวโน้มส่งต่ออาชีพชานาให้กับบุตรที่อาศัยอยู่ในครัวเรือน รองลงมาเป็นบุตรคนไหนก็ได้ และมีจำนวนไม่มากนักที่จะส่งต่ออาชีพชานาให้กับบุตรที่อาศัยอยู่ที่อื่น อย่างไรก็ตามกว่าครึ่งเล็กน้อยของประชากรตัวอย่างยังไม่มีผู้ที่ทำหน้าที่สืบทอดอาชีพชานา โดยอาจเป็นกลุ่มที่ยังไม่ได้ตัดสินใจเลือกผู้ที่จะมาทำหน้าที่สืบทอดอาชีพชานา แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า ประมาณร้อยละ 16 ของประชากรตัวอย่างรายงานว่า “ไม่มีคนรับช่วงต่อ” อาชีพชานา

ความคาดหวังต่อการศึกษาและอาชีพของบุตรหลาน ผลการศึกษาค้นคว้าได้ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ชานามีแนวโน้มไม่สนับสนุนให้บุตรหลานประกอบอาชีพชานา กล่าวคือ ประมาณร้อยละ 86 คาดหวังให้บุตรหลานสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรีขึ้นไป และส่วนใหญ่ต้องการให้บุตรหลานทำงานราชการหรือรัฐวิสาหกิจ รองลงมา คือ ประกอบธุรกิจส่วนตัว และทำงานเอกชน ตามลำดับ ในขณะที่มีจำนวนเพียงเล็กน้อยที่ต้องการให้บุตรหลานมีอาชีพทำนา และมีอาชีพในภาคเกษตร โดยเฉพาะชานาในภาคกลาง และชานาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ตารางที่ 37: การสืบทอดอาชีพชานา จำแนกตามภูมิภาค

	รวม	ภาคกลาง	ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ภาคเหนือ	ภาคอีสาน	ภาคใต้
อายุเกษียณจากการทำงานของชานา						
อายุเฉลี่ยที่ว่าจะเกษียณ	65.43	67.35	69.57	67.15	65.01	58.69
อายุมีฐานที่ว่าจะเกษียณ	65	65	70	70	65	60
จนกว่าจะทำนาไม่ไหว	88.49	88.29	90.59	89.85	96.00	77.94
แล้วแต่บุญกรรม / พระอัลเลาะห์	2.88	1.46	3.47	1.52	1.00	6.86
ไม่ทราบ	2.68	0.49	1.49	2.03	0.50	8.82
ไม่ตอบ	0.20	-	0.99	-	-	-
อายุเกษียณจากการทำนา กรณีไม่มีข้อจำกัดด้านการเงิน						
อายุเกษียณเฉลี่ย	63.67	64.89	65.09	65.10	63.00	59.64
อายุมีฐานที่ว่าจะเกษียณ	65	65	60	67.5	65	60
จนกว่าจะทำนาไม่ไหว	87.00	83.41	84.65	90.86	94.00	82.35
แล้วแต่บุญกรรม / พระอัลเลาะห์	5.36	3.41	8.91	2.54	1.00	10.78
ไม่ทราบ	0.50	-	0.99	1.52	-	-
ไม่ตอบ	0.10	-	-	-	-	0.49
การมีผู้สืบทอดอาชีพชานา						
ยังไม่มี	52.38	44.39	60.40	56.35	35.50	65.20
มีผู้สืบทอดแล้ว	47.62	55.61	39.60	43.65	64.50	34.80
ผู้ที่ทำนาจะส่งต่ออาชีพชานาให้						
ยังไม่ทราบ	24.93	23.53	37.13	25.89	9.00	28.92
ไม่มีคนรับช่วงต่อ	15.99	13.24	16.34	21.32	0.50	28.43
บุตรที่อาศัยอยู่ในครัวเรือน	26.12	28.92	21.29	23.86	32.50	24.02
บุตรที่ไปทำงานอยู่ที่อื่น	6.75	6.86	3.96	-	18.50	4.41

	รวม	ภาคกลาง	ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ภาคเหนือ	ภาคอีสาน	ภาคใต้
บุตรคนโตก็ได้	17.08	20.10	10.40	13.71	32.00	9.31
หลานคนโตก็ได้	2.58	4.90	1.98	1.02	3.50	1.47
บุตรหรือหลานคนโตก็ได้	6.06	1.47	7.43	14.21	4.00	3.43
ความคาดหวังเกี่ยวกับการศึกษาบุตรหลาน						
มัธยมปลาย	1.69	0.49	0.50	2.54	3.00	1.96
ปวช. หรือ ปวส.	4.47	2.94	3.96	9.14	2.50	3.92
ปริญญาตรี	54.32	55.39	66.34	44.16	65.00	40.69
สูงกว่าปริญญาตรี	31.98	26.96	21.78	31.98	28.00	50.98
แล้วแต่บุตรหลาน	7.65	14.71	7.43	12.18	1.50	2.45
ความคาดหวังเกี่ยวกับอาชีพบุตรหลาน						
ทำนา	4.76	3.41	5.45	10.66	0.50	3.92
ทำงานในภาคเกษตร	6.75	2.93	9.90	7.61	3.00	10.29
ทำงานภาคเอกชน	6.55	4.88	7.92	8.12	4.00	7.84
ทำงานภาครัฐราชการ	59.62	66.83	58.91	31.98	78.00	61.76
รัฐวิสาหกิจ						
ทำงานธุรกิจส่วนตัว	10.91	7.80	9.41	13.71	11.00	12.75
แล้วแต่บุตรหลาน	11.41	14.15	8.42	27.92	3.50	3.43
รวม	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
จำนวนตัวอย่าง	1,008	205	202	197	200	204

บทที่ 5
พื้นที่กรณีศึกษาในการปรับตัวของชาวนาไทย
ยุคหลังนโยบายจำนำข้าว ปี พ.ศ. 2557

เนื้อหาในบทนี้เป็น “การศึกษาเฉพาะกรณี” วัตถุประสงค์เพื่อนำไปสู่การพัฒนาเป็นตัวแทนทางเลือกในการปรับตัวของชาวนาในแต่ละภูมิภาค โดยอาศัยผลจากการวิจัยระยะที่ 1 และระยะที่ 2 มาคัดเลือกพื้นที่ศึกษาเฉพาะกรณี (Case Study) โดยพิจารณาจาก **ภูมินิเวศน์และวิธีการทำนามที่มีจุดเด่นแตกต่างกันในแต่ละภูมิภาค** รวมพื้นที่กรณีศึกษาจำนวนทั้งสิ้น 7 พื้นที่ โดยมีรายละเอียดดังนี้

ตารางที่ 38: พื้นที่กรณีศึกษา 7 พื้นที่ใน 4 ภูมิภาค

ภูมิภาค	จำนวน	พื้นที่กรณีศึกษา (Case Study)
ภาคกลาง	2	(1) พื้นที่กลุ่มวิสาหกิจชุมชนบ้านโหนดชุมชนลานตากฟ้า จ.นครปฐม (2) พื้นที่นาแปลงใหญ่ จ.อยุธยา
ภาคเหนือ	2	(3) พื้นที่กิ่งเมืองกิ่งขนบต. ชุมชนต.หนองแห่ อ.สันทราย จ.เชียงใหม่ (4) พื้นที่ห่างไกลเมือง/เป็นชุมชนพื้นที่สูง ชุมชนบ้านห้วยหอย ต.แม่วีน อ.แม่วาง จ.เชียงใหม่
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	2	(5) พื้นที่นาอินทรีย์วิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรอินทรีย์ไร่สารบ้านบัวเทียม ต.กลาง อ.เดชอุดม จ.อุบลราชธานี (6) พื้นที่นอกเขตชลประทาน บ้านโพธิ์ตก ต.โพธิ์ใหญ่ อ.วารินชำราบ จ.อุบลราชธานี
ภาคตะวันออก	1	(7) พื้นที่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำนครนายก ต.โยธะกา อ.บางน้ำเปรี้ยว จ.ฉะเชิงเทรา

สำหรับการนำเสนอเนื้อหาการศึกษาถอดบทเรียนของพื้นที่กรณีศึกษาทั้ง 7 พื้นที่ จะแบ่งการนำเสนอตามพื้นที่ใน 4 ภูมิภาค คือ ภาคกลาง ภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคตะวันออก โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อสะท้อนให้เห็น (1) ข้อมูลพื้นที่ และสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงในระดับระดับพื้นที่ (2) สถานะและรูปแบบการปรับตัวในระดับระดับพื้นที่ (3) รูปแบบการปรับตัวของชาวนาที่ครอบคลุมในทุกมิติ (4) แนวทางเพื่อเสริมสร้างความสามารถในการปรับตัวของเกษตรกร และ (5) ชีวิตชาวนา การลงทุนและผลตอบแทน โดยมีรายละเอียดดังนี้

1. พื้นที่ภาคกลาง

กรณีศึกษา: พื้นที่กลุ่มวิสาหกิจชุมชนบ้านโหนดชุมชนลานตากฟ้า จ.นครปฐม

1. บทนำ

ในส่วนนี้จะเป็นการศึกษาให้เห็นภาพบริบทพัฒนาการตัวอย่างชุมชนชาวนาภาคกลางถึงพัฒนาการความเปลี่ยนแปลงด้านการผลิตข้าวและวิถีชีวิต การเผชิญกับปัญหาการผลิตโดยเฉพาะในช่วงที่ราคาข้าวมีความตกต่ำลงหลังการยกเลิกโครงการจำนำข้าว การปรับตัวของชาวนาโดยเฉพาะการปรับตัวในการแสวงหาทางเลือก ในรูปแบบความพยายามที่จะออกจากโครงสร้างการผลิตข้าวแบบเดิม คือ การปลูกข้าวอายุสั้นและขายผลผลิตทั้งหมดให้แก่โรงสี และปลูกหลายครั้ง มาสู่การปรับตัวในรูปแบบการจัดตั้งกลุ่มปลูกข้าวทางเลือก เพื่อให้เห็นบทเรียนประสบการณ์ของชาวนาที่พยายามแสวงหาทางออกในการปรับตัว บทเรียนการหนุนเสริม

ของรัฐและจากองค์กรภายนอก ฯลฯ ข้อดีข้ออ่อน การรวบรวมข้อเสนอเชิงนโยบาย ด้านวิธีการศึกษาจะเลือกกรณีวิสาหกิจชุมชนบ้านโนนดงชุมชนคลองโยง-ลานตากฟ้า จ.นครปฐม ซึ่งจัดตั้งขึ้นในราวปี 2555 เป็นหน่วยในการศึกษาหลัก

2. พัฒนาการและบริบทของพื้นที่

ในส่วนนี้จะพิจารณาให้เห็นถึงสภาพบริบทของพื้นที่ และความเปลี่ยนแปลงด้านวิถีการทำนา รายได้ และสภาพดำรงชีพของชาวนา ปัญหาที่เผชิญจากการทำนา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ปัญหาราคาข้าวตกต่ำในช่วงที่มีการยกเลิกนโยบายจำนำข้าวในช่วงหลังรัฐบาลนางสาวยิ่งลักษณ์ ชินวัตร และการปรับตัวของของชาวนา หรือ “คืนชีวิต” เพื่อแสวงหาทางออกในรูปแบบต่าง ๆ ก่อนที่จะพิจารณาการปรับตัวของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนบ้านโนนดงชุมชนที่พยายามแสวงหาทางออกจากโครงสร้างการผลิตแบบเดิมมาสู่การรวมกลุ่มปลูกข้าวและผักอินทรีย์และขายผลผลิตในลักษณะของผู้ประกอบการรายย่อย

2.1 ความเปลี่ยนแปลงด้านสภาพการดำรงชีวิต วิถีการผลิต

ถิ่นฐานบ้านเรือนตำบลลานตากฟ้าเป็นชุมชนเก่าแก่หลายชั่วคน ชื่อตำบลเรียกตามชื่อวัดเก่าแก่คือวัดลานตากฟ้า (เดิมเรียกวัดลานตากฟ้าโดยมีเรื่องเล่าขานกันว่า เคยมีเรือสำเภามาลุ่มที่หน้าวัดซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำท่าจีนบริเวณปากคลองโยง) พื้นที่ตำบลลานตากฟ้าด้านทิศตะวันตกติดกับแม่น้ำท่าจีนไปจนถึงเขตตำบลดอนแฝกด้านทิศเหนือสุดเขตแดนที่คลองบางกระเจ็ด ส่วนทิศตะวันออกติดกับตำบลคลองโยง อำเภอกุสุมาลย์โดยมีเขตแดนคือ คลองชัยขันธุ์หรือคลองแจ็ก ส่วนด้านทิศใต้ติดกับตำบลมหาสวัสดิ์ อำเภอกุสุมาลย์ซึ่งมีคลองโยงกั้นเป็นเขตแดน แต่อย่างไรก็ดี มีพื้นที่บางส่วนอยู่ฝั่งด้านทิศใต้ของคลองโยงโดยเฉพาะบริเวณหมู่ 4 และ 5 ซึ่งเป็นที่ตั้งของหมู่บ้านพฤษภา 4 และ 8

การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนของชาวบ้านอยู่บริเวณริมคลอง ส่วนที่ทำกินซึ่งส่วนใหญ่เป็นที่นาจะอยู่ถัดขึ้นไปจากหลังบ้านเรือน ความเปลี่ยนแปลงในด้านการถือครองที่ดินเกิดขึ้นหลังการพัฒนาคลองในที่ราบลุ่มภาคกลางช่วงรัชกาลที่ 4 และ 5 คลองใหม่ ๆ เกิดขึ้นอีกหลายคลอง เช่น คลองชัยขันธุ์หรือคลองแจ็ก คลองกำนันขาว ฯลฯ ความเปลี่ยนแปลงด้านการถือครองที่ดินสำคัญในช่วงที่มีการขุดคลองมหาสวัสดิ์ในปี 2400 ซึ่งขุดขึ้นในรัชกาลที่ 4 เมื่อได้ขุดแล้วเสร็จ ในปี พ.ศ. 2404 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์จับจองที่ดินว่างเปล่าริมคลองทางแขวงเมืองนนทบุรีฝั่งเหนือ 1,620 ไร่ แขวงเมืองนครชัยศรีฝั่งเหนือ 9,396 ไร่ ฝั่งใต้ 5,184 ไร่ รวมเป็นนาทั้งหมด 16,200 ไร่ ข้อมูลบางแหล่งกล่าวว่ามีการแบ่ง 50 ส่วน ได้ส่วนละ 324 ไร่ เป็นที่นายาว 60 เส้น กว้าง 5 เส้น 8 วา เพื่อพระราชทานแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธอ และให้บำไพร่ไปทำนา แต่จากหลักฐานที่ปรากฏในหนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพนายถาวร เทียมปฐม ซึ่งเป็นทายาทของตระกูลผู้เป็นนายกอนนาได้เก็บแผนที่การจับจองที่นาในเขตแขวงเมืองนครชัยศรีฝั่งเหนือและฝั่งใต้ และแขวงเมืองนนทบุรี พร้อมพระนามและรายนามเจ้าของปรากฏตัวเลขจำนวนพื้นที่นาไม่ได้เท่ากันทุกแปลง ที่ดินแปลงใหญ่ที่สุดคือ ที่ดินของรัชกาลที่ 4 จำนวน 1,896 ไร่ (ประภาส ปิ่นตบแต่ง, 2556) ผลของการขุดคลองและการจับจองที่ดินของเจ้านายจึงทำให้ชาวนาผู้ถือครองเดิมกลายเป็นผู้เช่าทั้งหมด



แผนภาพที่ 59: แผนที่แสดงการพัฒนากระบบคูคลองหลังสัญญาเบาริงในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาและทุ่งตะวันตก
 ที่มา: มูลนิธิเล็ก-ประไพ <https://lek-prapai.org/home/view.php?id=838>

ส่วนพื้นที่ตำบลลานตากฟ้าเป็นส่วนเชื่อมต่อการพัฒนาคูคลอง กล่าวคือ ภายหลังจากที่มีการขุดคลองมหาสวัสดิ์ได้มีการพัฒนาคลองที่เคยมีอยู่เดิม เช่น คลองโยงและคลองชัยขันธุ์หรือคลองแจ็กเป็นคลองที่อยู่ในพื้นที่การพัฒนาคูคลอง²⁴ พื้นที่ตำบลลานตากฟ้าซึ่งอยู่ทางด้านทิศเหนือของคลองโยง และทางด้านทิศใต้ของคลองชัยขันธุ์หรือคลองแจ็กปรากฏหลักฐานการเป็นเจ้าของที่ดินอย่างชัดเจนหลังขุดคลอง กล่าวคือ ที่ดินแปลงใหญ่ที่ปัจจุบันเป็นพื้นที่โฉนดชุมชนของสหกรณ์ที่ดินบ้านคลองโยงจำนวน 1,800 ไร่ ได้กลายมาเป็นเจ้าของโฉนดคือ เจ้าจอมมารดาชุ่ม ซึ่งต่อมาได้ตกเป็นมรดกของตระกูลตึกกุล และในราวปี 2493 ได้ขายที่ดินแปลงนี้ให้แก่คุณประไพพิศเจ้าของที่นาคนใหม่ (ดูเอกสารประวัติความเป็นมาของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนคลองโยง-ลานตากฟ้า, 2556) อย่างไรก็ตาม เมื่อปี 2519 ผู้เช่านาทั้งหมดได้รวมกันจัดตั้งเป็นสหกรณ์เช่าซื้อที่ดินคลองโยงเพื่อนำที่ดินมาจัดสรรให้แก่สมาชิกผู้เช่าเดิมแปลงละ 20 ไร่ และผ่อนส่งเงินคือ แก่กองทุนหมุนเวียนเพื่อช่วยเหลือเกษตรกรผู้ยากจนให้มีที่ดินทำกิน แต่อย่างไรก็ดี การดำเนินการคาราคาซัง จนกระทั่งนำมาสู่การเคลื่อนไหวผลักดันอีกครั้งในช่วงรัฐบาลนายอภิสิทธิ์ เวชชาชีวะ จนในที่สุดรัฐบาลยอมมอบที่ดินให้แก่สหกรณ์ที่ดินคลองคลอง จำกัด เพื่อดำเนินการในรูปแบบของโฉนดชุมชน²⁵

กล่าวโดยสรุป ตำบลลานตากฟ้าและพื้นที่แถบนี้เกิดขึ้นและมีพัฒนาการอยู่ภายใต้การพัฒนาระบบเศรษฐกิจการปลูกข้าวเพื่อส่งออกของที่ราบลุ่มภาคกลาง ในพื้นที่การพัฒนาระบบชลประทาน ระบบคูคลองและการจับจองที่ดินโดยพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งเกิดขึ้นก่อนการพัฒนาคลองรังสิตในที่ราบลุ่มด้านตะวันออกของเมืองหลวง หรือกล่าวได้ว่าพื้นที่ดังกล่าวนี้เป็นพื้นที่แรกเริ่มของการเปลี่ยนระบบการเกษตรเข้าสู่ทุนนิยมยุคแรกตั้งแต่หลังการลงนามสัญญาเบาริงในปี 2398 พื้นที่ปลูกข้าวดังกล่าวนี้อยู่ระหว่างแม่น้ำท่าจีนกับแม่น้ำเจ้าพระยาหรือเป็นทุ่งด้านตะวันตกของพระนคร (กรุงเทพมหานคร) ชาวพื้นถิ่นจึงเรียกว่า ทุ่งนครชัยศรี เนื่องจากแต่เดิมดินแดนแถบนี้เคยจัดตั้งเป็นมณฑลนครไชยศรี ในปัจจุบันยังมีสภาพเป็นพื้นที่เกษตรกรรมที่ชาวบ้านยังมีอาชีพหลักคือ การทำนาและพืชการเกษตร

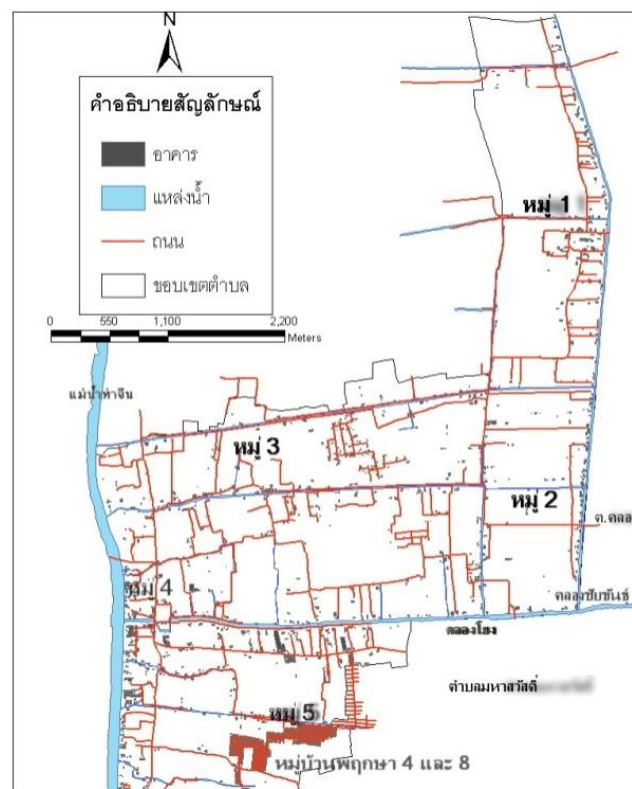
²⁴ ที่เรียกว่า “คลองแจ็ก” เพราะใช้แรงงานจีนขุด ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “แจ็ก” เมื่อขุดคลองแล้วแรงงานจีนเหล่านี้ก็จับจองที่ดินบริเวณปากคลอง ปักหลักทำมาหาชีพค้าขาย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือเป็นพ่อค้ารับซื้อข้าวเปลือก และขายปัจจัยการผลิตให้แก่ชาวนาในพื้นที่แถบนี้ ต่อมา กลายเป็นผู้มีฐานะดีที่สุดในหมู่บ้าน

²⁵ ดู วารุณี ฌ นคร. ยุทธศาสตร์การสร้างพลังผ่านพื้นที่สื่อของขบวนการทางสังคมในประเทศไทย. วิทยานิพนธ์ (ร.ด.)--จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2554 ; บัณฑิต สุนทรวิกรานต์. การจัดการทรัพยากรร่วมในรูปแบบโฉนดชุมชนเพื่อรักษาพื้นที่เกษตรกรรม กรณีศึกษา ชุมชนสหกรณ์บ้านคลองโยง. วิทยานิพนธ์ (ร.บ.ม.)--สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, 2558.

ตำบลลานตากฟ้ามีลักษณะของพื้นที่คือ หมู่ 1 และ 2 เป็นพื้นที่การเกษตรกรรมและส่วนใหญ่เป็นพื้นที่นา หมู่ 3 เป็นพื้นที่การเกษตรกรรมราวครึ่งหนึ่งที่เหลือเป็นเขตที่อยู่อาศัย ส่วนในหมู่ที่ 4 และ 5 ยังเป็นที่ตั้งของหมู่บ้านพุกษา 4 และ 8 จำนวนราว 1,500 หลัง มีประชากรราว 4,300 คน (หมู่บ้านพุกษา 4 จำนวน 10 หลัง คาบเกี่ยวเข้าไปอยู่ในพื้นที่ของหมู่ 4) ซึ่งดำเนินการก่อสร้างมาตั้งแต่ปี 2535 และแล้วเสร็จเริ่มมีผู้คนต่างถิ่นเข้ามาอาศัย ในฐานะเป็นที่อยู่อาศัย ส่วนการดำรงชีพ หรือการทำงานส่วนใหญ่ไปทำงานในเมือง

หมู่ 4 และหมู่ 5 ยังเป็นเขตที่มีโรงงานอุตสาหกรรม (โรงงานส่วนใหญ่จะทะเบียนเป็นโกดังเก็บของเพื่อเลี่ยงภาษี แต่ที่พบคือ ดำเนินกิจกรรมผลิตหมูหยอง ผสมสารเคมีการเกษตร ประกอบเฟอร์นิเจอร์ ฯลฯ) ซึ่งตั้งอยู่ริมถนนที่แยกมาจากถนนศาลายา-บางภาษีเลียบบคลองโยงทางฝั่งทิศใต้มายังวัดลานตากฟ้า (ผ่านหน้าหมู่บ้านพุกษาด้านทิศเหนือ) ในปัจจุบันพื้นที่หมู่ 5 (ซึ่งไม่ได้เป็นพื้นที่คุ้มครองเกษตรกรรม) กำลังก่อสร้างโรงงานขนาดใหญ่อีกหนึ่งแห่ง อาจจะกล่าวได้ว่าเขตนี้ได้เริ่มมีสภาพเป็นเมืองมากที่สุดเพราะมีทั้งบ้านจัดสรรและโรงงาน อย่างไรก็ดี ในหมู่ 2 มีโรงงานประกอบจักรยานซึ่งมาซื้อที่จำนวน 9 ไร่ และมีคนงานพม่าราว 30 คน และมีโรงงานเฟอร์นิเจอร์อีก 1 แห่งด้วยเช่นกัน

ตำบลลานตากฟ้ามีประชากรทั้งสิ้น 7,418 คนแยกเป็นชาย 3,453 คนหญิง 3,965 คนมีความหนาแน่นเฉลี่ย 386 คน/ตารางกิโลเมตร จำนวนครัวเรือนทั้งสิ้น 2,666 ครัวเรือนและอาจจะกล่าวได้ว่าเป็นพื้นที่กึ่งเมืองกึ่งชนบท



แผนภาพที่ 60: แผนที่ตำบลลานตากฟ้า
 หมายเหตุ: ที่ตั้งของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนบ้านโดนตุมชนลานตากฟ้าอยู่หมู่ที่ 1

2.2 พัฒนาการทำนาของวิสาหกิจชุมชนลานตากฟ้าและชีวิตชาวนาในทุ่งนครชัยศรี

พัฒนาการทำนาในพื้นที่ของวิสาหกิจชุมชนลานตากฟ้า อาจแบ่งได้เป็น 3 ยุคดังนี้

ยุคที่หนึ่ง วิธีการผลิตแบบดั้งเดิมราวก่อนปี 2510 การทำเกษตรกรรมในยุคนี้เป็นการผลิตโดยวิธีการผลิตแบบดั้งเดิม การทำนาที่เรียกกันว่า “นาปี” เป็นการทำนาปีละครั้ง และใช้ระยะเวลาในการทำนาฤดูกาลหนึ่งเป็นเวลานานราว 6 เดือน ฤดูกาลของการทำนาจะเริ่มต้นขึ้นราวเดือนหกเดือนเจ็ด (มิถุนายน กรกฎาคม) ในยุคดั้งเดิมการทำนามีพัฒนาการด้านวิธีการคือ ในยุคต้น (ประมาณการกันว่าราว ๆ ก่อนปี 2500) เป็นการทำนาหว่านแบบไถกลบ กล่าวคือ ใช้ควายไถตะกอน แล้วหว่านเมล็ดก่อนที่จะไถกลบเพื่อร่อนน้ำฝน

ในช่วงหลังที่มีการพัฒนาระบบकुคลอง ขุดลอกคลองจึงมีการเปลี่ยนวิธีการทำนาเป็นแบบนาดำ โดยพัฒนาการวิดน้ำเข้านา หมักน้ำไว้ไถนา เพื่อรอให้ดินอ่อนตัว จากนั้นจึงใช้ควายคราดดินให้ละเอียดเพื่อให้สามารถดำนาได้ โดยข้าวที่นำมาดำนั้นก็ต้องใช้วิธีการตกกล้า (อายุราว 25 วันจึงจะดำได้) พันธุ์ข้าวที่ใช้เป็นพันธุ์พื้นเมืองที่เรียกกันว่า “ข้าวหนัก” เพราะใช้เวลานานกว่าจะเก็บเกี่ยวได้ด้านแรงงาน การทำนาในยุคแรกใช้แรงงานคนเป็นหลัก และเป็นแรงงานการผลิตในชุมชน ซึ่งแบ่งได้สองรูปแบบ ได้แก่ รูปแบบที่หนึ่งเป็นการจ้างคนงานรับจ้าง และรูปแบบที่สอง เรียกว่า “เอาแรง” มีลักษณะเช่นเดียวกับการลงแขก โดยที่เจ้าของนาแต่ละเจ้าจะผลัดกันไปช่วยทำนาให้กับเจ้าของนาที่มาขอแรง เวียนกันจนครบทุกครอบครัว

การทำนาแบบดั้งเดิม ไม่มีเทคโนโลยีการผลิตที่ซับซ้อน ได้แก่ ควาย คราด จอบ เสียมตลอดจนเครื่องมือการเกษตรที่ไม่มี ความซับซ้อน โดยเทคโนโลยีที่มีบทบาทสูงในการผลิตในยุคนี้ คือ ควาย เนื่องจากเป็นแรงงานสำคัญในการทำนาเริ่มตั้งแต่การไถดินไปจนถึงการ เก็บเกี่ยว การเป็นเจ้าของควาย ชาวบ้านในสมัยก่อนค่อนข้างเลี้ยงควายไว้เรือนละหลายตัวเนื่องจาก เมื่อต้องใช้ควายเทียมเกวียนหรือคราดแล้วจะต้องใช้ควายสองตัว (บุญลือ เจริญมี, สัมภาษณ์, 20 ธันวาคม 2563)

ลักษณะสำคัญของข้าวนาปีในยุคดั้งเดิมอีกประการหนึ่งก็คือ เป็น “ข้าวไวต่อแสง” กล่าวคือ เป็นพันธุ์ข้าวที่สามารถปลูกได้เพียงครั้งเดียว ทุ่งนครชัยศรีถือได้ว่า มีพันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่มีความหลากหลาย และมีชื่อเสียง กล่าวกันว่า เป็นข้าวที่นำไปสู่วังหรือเป็นข้าวทรงสวย และเคยชนะเลิศการประกวดหลายครั้ง เช่น การประกวดข้าวครั้งที่ 2 ที่วัดสุทัศน์ (การประกวดพันธุ์ข้าวในรัชกาลที่ 5 ซึ่งจัดขึ้นครั้งแรกเมื่อ ร.ศ.126 หรือ พ.ศ.2450 เมืองธัญบุรี) เมื่อ ร.ศ.127 หรือ พ.ศ.2451 รางวัลพันธุ์ข้าวที่ดีพิเศษกว่าคนอื่นรางวัลที่ 1 และ 3 ได้แก่ ข้าวขาวบายสีและเหลืองแม่รำพึง ผู้เป็นเจ้าของคือ นายคอนแห่งมณฑลนครไชยศรี ส่วนรางวัลที่ 2 พวงมาลัยของอำแดงเปลี่ยน และการประกวดปีต่อมาที่ สระปทุมวัน ข้างวัดประมูมนาราม (ปัจจุบัน) ข้าวขาวพระยาชมของอำแดงเปลี่ยนได้รับรางวัลที่ 2 อำแดงเปลี่ยนมีที่นาอยู่มณฑลนครไชยศรี ปัจจุบันอยู่ที่ตำบลศาลายา อำเภอพุทธมณฑล (อำเภอนครชัยศรีเดิม) นอกจากนี้ ข้าวในทุ่งนครชัยศรีที่มีชื่อเสียงและได้รับรางวัลชนะเลิศพันธุ์อื่น ๆ อีก ได้แก่ พระยาชม ทองระย้า เหลืองอ่อน เหลืองหอม ฯลฯ²⁶ อย่างไรก็ตาม พันธุ์เหล่านี้ได้หายไปจากท้องทุ่ง แต่ยังคงได้รับการเก็บไว้โดยศูนย์วิจัยข้าวจังหวัดปทุมธานี ซึ่งระบุว่า มีพันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่เก็บมาจากจังหวัดนครปฐมจำนวน 13 พันธุ์ (ข้าวเจ้า 11 พันธุ์และข้าวเหนียว 2 พันธุ์²⁷) ข้าวพื้นเมืองเหล่านี้มีรสชาติดี แต่ทำให้ผลผลิตน้อย และปลูกได้ปีละครั้งเดียว เมื่อมีการปฏิวัติเขียวส่งเสริมข้าวไม่ไวต่อแสง ได้ผลผลิตดี อายุสั้น ฯลฯ เพื่อตอบสนองการส่งออกพันธุ์เหล่านี้จึงหายไปจากท้องทุ่ง

²⁶อ้างอิงจาก อภิลักษณ์ เกษมผลกุล เล่าขานตำนานศาลายา ครั้งที่ 10 “ในน้ำมีปลา ศาลายามีข้าว”

²⁷ อย่างไรก็ตาม พันธุ์ข้าวพื้นถิ่นแถบนี้มีมากกว่าในศูนย์วิจัยข้าวระบือเอาไว้ เนื่องจากจังหวัดนครปฐมไม่มีศูนย์วิจัยข้าว ผู้วิจัยพบว่า พันธุ์ข้าวมักถูกระบุที่มาจากศูนย์วิจัยข้าวที่ส่งข้าวมาเก็บรักษาไว้ (เช่น ข้าวเหลืองหอมเป็นพันธุ์ข้าวที่มีชื่อเสียงอยู่ที่สามพราน ที่ระบุว่าพันธุ์ข้าวราชบุรีเป็นต้น



แผนภาพที่ 61: ข้าวหอมกรรมาศรีข้าวพื้นเมืองที่เคยมีชื่อเสียงและกลุ่มวิสาหกิจฯ ได้นำกลับมาปลูกจำหน่าย

ยุคที่สอง การใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่และชลประทานช่วงหลังปี 2510 หลังจากการจัดสรรแปลงที่ดินทำกิน การพัฒนาระบบสาธารณูปโภค ระบบชลประทานและสร้างถนนในแถบนี้ ประกอบกับเทคโนโลยีในการผลิตที่มีความซับซ้อนสูงชันกว่าในยุคแรก ทำให้วิถีการผลิตและวิถีชีวิตของคนแถบนี้เปลี่ยนแปลงไปมาก การทำนาในยุคนี้มีการเปลี่ยนแปลงปัจจัยการผลิตที่แตกต่างจากการทำนาในยุคดั้งเดิม

ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญก็คือ การเข้ามาของเครื่องมือการผลิตสมัยใหม่ การทำนาด้วยควายค่อย ๆ หมดความสำคัญไปราวช่วงตั้งแต่ราว พ.ศ. 2510 เป็นต้นมา โดยเริ่มมีรถไถเดินตามเข้ามาแทนที่ และที่สำคัญก็คือ กรมการข้าวได้เริ่มพัฒนาข้าวพันธุ์ใหม่ที่มีลักษณะพิเศษแตกต่างไปจากข้าวพันธุ์พื้นเมืองก็คือ อายุสั้น ต้นเตี้ย ให้ผลผลิตสูง และปลูกได้ทั้งปีหรือที่เรียกกันว่าข้าวไม่ไวต่อแสงการทำนาจึงเริ่มเปลี่ยนแปลงมาปลูกข้าวนาปรังหรือนอกฤดูฝน ในปี 2519 และเสร็จสมบูรณ์ในปี 2524 การจัดตั้งเป็นนิคมสหกรณ์เช่าที่ดินเกิดขึ้นสมบูรณ์ ในส่วนของตำบลลานตากฟ้าซึ่งเป็นที่ตั้งของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนบ้านโหนดชุมชนลานตากฟ้ามีที่ดินที่อยู่ในโครงการราว 400 ไร่ ซึ่งทั้งหมดอยู่ในเขตพื้นที่หมู่ที่ 2 การจัดตั้งสหกรณ์ทำให้เกิดการจัดสรรที่ดินเป็นแปลงชัดเจน สมาชิกสหกรณ์จะได้รับที่ดินที่ถูกจัดสรรให้ครัวเรือนละ 20

การเปลี่ยนแปลงการผลิตจากแบบดั้งเดิมเป็นแบบเกษตรกรรมในแบบที่เข้มข้นขึ้น ในยุคนี้ถือได้ว่าเป็นช่วงการก้าวเข้าสู่การผลิตสมัยใหม่ที่ชัดเจน เนื่องจากมีการใช้พื้นที่ในการทำเกษตรกรรมในการผลิตอย่างเต็มที่ และมีการนำใช้สารเคมี ยาฆ่าแมลงศัตรูพืช และเทคโนโลยีการผลิตเข้ามาใช้เพื่อเพิ่มผลผลิตและปรับปรุงผลผลิตให้มีประสิทธิภาพมากกว่าในยุคแรก มีการเปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าวเพื่อให้ทันกับการปลูกในแต่ละครั้ง จากเดิมใช้พันธุ์ข้าวที่สามารถเก็บเกี่ยวได้ครั้งเดียวต่อปี เมื่อระยะการทำนาเพิ่มมากขึ้นเป็นปีละสามครั้งชาวนาก็ต้องเปลี่ยนพันธุ์ข้าวที่มีการระยะเวลาการเก็บเกี่ยวที่เร็วขึ้นตามไปด้วย

หลังจากมีการพัฒนาระบบคลองส่งน้ำในแถบนี้ทำให้เกษตรกรทำนาได้มากขึ้น ดังนั้น จึงต้องมีเทคโนโลยีในการตอบสนองการทำนาที่มีความเข้มข้น เทคโนโลยีที่เข้ามาในท้องถิ่นในช่วงนี้ ได้แก่ เครื่องสูบน้ำเพื่อใช้สูบน้ำเข้านา เป็นต้น และที่สำคัญการเข้ามาของเครื่องจักรที่ใช้ในการทำเกษตร ทำให้แรงงานในการทำนาในยุคนี้มีเริ่มบทบาทลดลงบ้าง เนื่องจากการใช้รถไถแทนแรงงานควาย และหันมาใช้ลูกหุบหรือ “ลูกขลุ่ย” ส่วนแรงงานในการดำนายังคงใช้แรงงานผ่านระบบการเอาแรง หรือการลงแขก

เทคโนโลยีการผลิตที่ทันสมัยทำให้การทำนาสะดวกขึ้นและใช้เวลาอันน้อยลงมาก พัฒนาการของเครื่องจักรที่เข้ามาทำให้การใช้แรงงานจากควายหมดไปและในช่วงราวปี พ.ศ. 2522 การเข้ามาของเครื่องนวดข้าวยุคแรกๆที่เรียกว่า “รถนวดยัด” ทำให้ขั้นตอนการเก็บเกี่ยวและการนวดข้าวสามารถลดจำนวนแรงงานลง

จากการใช้รถนวดมากยิ่งขึ้นไปอีก แต่ยังคงใช้คนเกี่ยวและคนหอบข้าวเข้ามาใส่ในรถนวดข้าว กระบวนการดังกล่าวสามารถลดทั้งระยะเวลาและแรงงานในการผลิตมากกว่าการระบบการทำนาแบบดั้งเดิม

รถนวดข้าวแบบนวดยัดได้ช่วยย่นระยะเวลาในการทำนาได้มากกว่าการใช้แรงงานควายในการนวดข้าวหลายเท่าตัว กล่าวคือ การนวดด้วยควายใช้ระยะเวลาในแต่ละขั้นตอนราวครึ่งเดือน รถนวดใช้เวลา นวดข้าวจะเหลือเพียง 2-3 วันต่อที่นา 20-30 ไร่ อย่างไรก็ตาม ไร่นานี้ รถนวดข้าวยุคแรกยังต้องใช้แรงงานจำนวนมากในขั้นตอนการเกี่ยวข้าว และชนหรือหอบข้าวที่แห้งบนซึ่งเข้ามาใส่รถเกี่ยว และต้องใช้แรงงานแบกกระสอบข้าวจากนมายังรถขนข้าว (หรือใช้เรือในช่วงแรก ๆ ที่ถนนยังไม่ได้ตัดเข้ามาในหมู่บ้าน) เนื้อที่นาข้าว 20 ไร่ จำเป็นต้องมีแรงงานในการนวดข้าวด้วยรถนวดยัด 15-20 คนเนื่องจากการใช้รถนวดแบบนี้ยังต้องใช้แรงงานในการขนฟางเข้ามาใส่ในรถเกี่ยว คนยัดฟาง คนถือกระสอบ และคนมัดฟาง ต่างจากการเกี่ยวข้าวด้วยรถเกี่ยวในปัจจุบันที่ไม่ต้องใช้แรงงาน เพราะเป็นภาระของเจ้าของรถทั้งหมดและสามารถเกี่ยวข้าวจำนวน 20 ไร่ ให้เสร็จและขนไปยังโรงสีได้ภายในเวลาไม่เกิน 3 ชั่วโมง

การใช้รถนวดข้าวแบบเดิมได้เลิกไปในช่วงเวลาประมาณปี พ.ศ. 2530 หลังจากนั้นได้มีการนำรถเกี่ยวข้าวเข้ามาใช้แทน ซึ่งหากเปรียบเทียบการเกี่ยวเกี่ยวโดยใช้รถนวดแบบเดิมกับรถเกี่ยวแล้ว จะเห็นได้ว่าปริมาณแรงงานที่ต้องใช้กับรถนวดข้าวมีมากกว่า นอกจากนี้ การใช้รถเกี่ยวแบบใหม่ยังสามารถลดขั้นตอนในการเกี่ยวเกี่ยวมาเหลือเพียงขั้นตอนเดียว เพราะรถเกี่ยวสามารถลงไปเกี่ยวข้าวในนาได้ผลลัพธ์ออกมาเป็นข้าวเปลือกได้ในขั้นตอนเดียว โดยใช้คนขับคนเดียวในการเกี่ยวเกี่ยว ดังนั้น จึงสามารถลดจำนวนแรงงาน ระยะเวลาและความยุ่งยากในการเกี่ยวเกี่ยวได้มาก

ชาวบ้านที่มีฐานะในพื้นที่จะซื้อรถเกี่ยวมาจากภายนอกพื้นที่ ในระยะแรกจะซื้อมาจากจังหวัดฉะเชิงเทราแล้วมารับจ้างเกี่ยว แต่เมื่อซื้อรถเกี่ยวมาแล้วมักใช้งานไม่สะดวกผู้ที่มีความรู้ทางช่างจึงนำมาปรับแต่งให้สามารถใช้งานได้ดียิ่งขึ้น ซึ่งปรากฏว่าในพื้นที่ตำบลลานตาฟ้าในเขตหมู่ที่ 1 ซึ่งเป็นผู้บุกเบิกการนำรถเกี่ยวมารับจ้างในพื้นที่บริเวณนี้จึงกลายเป็นพื้นที่ที่มีเจ้าของรถเกี่ยวจำนวนมากที่สุดในเขตอำเภอนครชัยศรีหรือใกล้เคียง

ยุคที่สาม ชาวนาแบบผู้จัดการนาตั้งแต่ราวปี 2540 – ปัจจุบันในช่วงต่อมาการพัฒนาการของระบบการผลิตในพื้นที่ที่เปลี่ยนแปลงไปสู่การผลิตโดยเครื่องจักรและการเข้ามาของเทคโนโลยีการผลิตที่ทันสมัยมากขึ้น ส่งผลให้ชาวนาทำการเกษตรได้อย่างเข้มข้นขึ้น ความเปลี่ยนแปลงในด้านวิธีการผลิตได้ทำให้การทำนาสมัยใหม่มีลักษณะเป็นแบบ “ผู้จัดการนา” และเป็นการทำนาแบบ “งานไม่ประจำ” (Part-Time) กล่าวคือเจ้าของนาใช้เวลาอยู่ในนาเพียงฤดูการทำนาเพียงราว 10-15 วันเท่านั้น แต่ค่าใช้จ่ายด้านต้นทุนการผลิตสูงมาก ในขณะที่ราคาผลผลิตหรือการขายข้าวเปลือกมีความผันแปรเป็นอย่างมาก

โดยนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2540 มีการเข้ามาของเครื่องจักรขนาดใหญ่ เช่น เครื่องเกี่ยวข้าว ระบบไฮดรอลิก รถไถแทรกเตอร์ขนาดกลาง เป็นต้น โดยเฉพาะเครื่องเกี่ยวข้าว ระบบไฮดรอลิก สามารถเกี่ยวข้าวและนวดข้าวได้ในครั้งเดียวกัน ทำให้ลดแรงงานคนในการเกี่ยวเกี่ยวผลผลิตได้ ชาวนาได้ปรับแปลงนาเพื่อให้สอดคล้องกับเทคโนโลยี โดยการล้มหัวคันนาซึ่งเป็นแปลงเล็ก ๆ แบบเดิมมาสู่แปลงขนาดใหญ่ที่มี “คันล้อม” ที่สูงพอที่จะกั้นน้ำเข้าออก และกว้างพอที่จะใช้เครื่องจักรเข้าไปสู่นาได้ และพื้นนาจะถูกปรับโดยรถแทรกเตอร์ให้หน้าดินเรียบเสมอกันเพื่อสะดวกแก่การใช้เครื่องจักรเดินในพื้นนา ซึ่งทำให้ระบบนิเวศบริเวณนี้เปลี่ยนไปสภาพทุ่งน้ำหลากเริ่มค่อย ๆ หายไปในยุคนี้เพราะน้ำไม่สามารถเข้าทุ่งได้

เครื่องจักรช่วยให้ทำการเกษตรได้สะดวกรวดเร็ว ทำให้วิถีลงแขกในการขอแรงเพื่อนบ้านเพื่อมาช่วยกันทำนาเริ่มหายไป ส่วนการฉีดยาฆ่าแมลงถึงแม้จะฉีดยาฆ่าแมลงหลายครั้งในการทำนาครั้งหนึ่ง ๆ แต่เมื่อมีเครื่องฉีดยาฆ่าแมลงทำให้ฉีดยาได้เร็วโดยอาศัยแรงงานคนทีน้อยลง การที่รถเกี่ยวข้าวแบบ

เครื่องนวด รวมถึงเครื่องจักรที่ทันสมัยต่าง ๆ เมื่อเข้าสู่ช่วงตั้งแต่ พ.ศ. 2540 เป็นต้นมา จึงมีบทบาทมากในการทำนาของชาวนาในพื้นที่ นอกจากนี้จะช่วยให้มีความสะดวกและรวดเร็วในการทำการเกษตรแล้วยังทำให้ชาวนาผลิตข้าวมากขึ้น ชาวนาบางรายทำนาปีละ 3 ครั้งหรือสองปี 5 ครั้ง การทำนาจึงไม่ต้องพึ่งพาธรรมชาติอีกต่อไป ชาวนาสามารถกำหนดช่วงเวลาในการไถว่านเพื่อทำนาได้ด้วยตนเอง หรือแม้แต่การแบ่งที่นาเป็นส่วน ๆ เพื่อทำการเกษตรอย่างอื่นไปพร้อม ๆ กันก็ยังสามารถทำได้

2.3 ปัญหาด้านสภาพการทำนาและความอยู่รอด

การทำนาในปัจจุบัน เพื่อให้เห็นภาพการเปลี่ยนแปลงของสภาพการผลิต อาจแบ่งเป็น 2 ระบบคือ การทำนาแบบจ้างทั้งหมด และทำนาโดยยังลงมือทำเอง

การทำนาโดยจ้างทั้งหมด ปัจจุบันมีระบบการรับจ้างรองรับทุกอย่าง กล่าวคือ ตั้งแต่ขั้นทำเทือกหรือเตรียมดิน เมื่อเก็บเกี่ยวเสร็จแล้วชาวนาจะรีบเผาตอซังข้าวเพื่อให้ทำนาได้เร็วขึ้น หลังเผาตอซังและขึ้นน้ำเข้านาแล้วก็จะจ้างรถไถดิน แต่ก็ยังต้องจ้างรถไถเล็กมาปรับพื้นที่ด้วยการคราดเพื่อให้เป็นเทือกพร้อมหว่าน การหว่านก็มีทีมรับจ้างหว่านข้าว ซึ่งทีมดังกล่าวนี้จะเป็นทีมเดียวกับทีมพ่นยา จากการเก็บข้อมูลโดยเบื้องต้นพบว่า ในบริเวณพื้นที่ หมู่ 1 และ 2 มีทีมรับจ้างพ่นยาและหว่านปุ๋ยอยู่อย่างน้อย 5 ทีม โดยแต่ละทีมจะมีราว ๆ 10-15 คน ซึ่งจะทำงานร่วมกันกล่าวคือ เมื่อมีงานรับก็จะไปพร้อม ๆ กัน โดยมักจะออกตั้งแต่ฟ้าสาง หรืออีกช่วงหนึ่งคือ ช่วงเย็น ๆ (รายได้เฉลี่ยของแต่ละคนขึ้นอยู่กับช่วงฤดูกาลทำนา ซึ่งอาจจะมาถึงราว 10,000 – 15,000 บาท (โดยเฉพาะในช่วงโครงการจำนำ ซึ่งพบว่า หลังที่ประกาศยกเลิกโครงการรับจำนำงานรับจ้างน้อยลงมาก) แต่ในช่วงปกติอาจจะอยู่ที่ราว ๆ เฉลี่ยเดือนละ 6,000 - 8,000 บาท (ดูอัตราการจ้างงานในตาราง)

ตารางที่ 39 แสดงการจ้างงานในกระบวนการทำนา

ขั้นตอนการจ้างงาน	อัตราค่าจ้างเฉลี่ย	หมายเหตุ
1. ตีดินด้วยรถไถดิน	ครั้งละ 200 บาทต่อไร่	
2. ทำเทือก (ปรับที่ แหวนร่องน้ำ)	ครั้งละ 180 บาทต่อไร่	
3. ไถ (รถเล็ก)	ครั้งละ 250 บาทต่อไร่	ทำงานกระทั่งหว่านได้ (กรณีที่ไม่ใช้รถไถดิน)
4. หว่านด้วยเครื่อง	ครั้งละ 60 บาทต่อไร่	
5. แหวนน้ำหลังหว่าน	ครั้งละ 40 บาทต่อไร่	
6. ฉีดยาคุม	ครั้งละ 60 บาทต่อไร่	ฉีด 2 ครั้ง คือ 1. ฉีดคุมเลน (หลังหว่าน 3 วัน) 2. ฉีดคุม-ฆ่า (หลังหว่าน 12-14 วัน)
7. ใส่ปุ๋ย	ครั้งละ 60 บาทต่อไร่	ข้าวอายุ 15 วัน
8. ฉีดยาถอน	ครั้งละ 60 บาทต่อไร่	ฉีดประมาณ 4 -6 ครั้ง ฉีด 15 วัน ครั้ง (เริ่มครั้งแรกหลังหว่าน 14 วัน และต้องใส่น้ำด้วย)
9. ใส่ปุ๋ยครั้งที่สอง	ครั้งละ 60 บาทต่อไร่	ใส่หลังผ่านไป 1 เดือน (สัปดาห์ 4 - 5 วัน จึงปล่อยให้แห้ง)
10. ใส่ปุ๋ยครั้งที่สาม	ครั้งละ 60 บาทต่อไร่	ใส่หลัง 50 วันเศษ (ครั้งนี้ต้องใส่น้ำเหมือนครั้งแรก)
11. เกี่ยว	ครั้งละ 350 บาทต่อไร่	ถ้าบวกค่าน้ำมันจะเป็น 500 บาทต่อไร่

หมายเหตุ: รวมฉีดยาทั้งหมด 6 - 8 ครั้ง และใส่ปุ๋ย 3 - 4 ครั้ง ขึ้นอยู่กับพันธุ์ข้าว โรค แมลง และคุณภาพดิน

หลังการหว่านก็จะต้องจ้างพ่นยาคุมหญ้าซึ่งต้องดำเนินการ 2 ครั้งคือ คุมเปียกในช่วงแรกของการหว่านและอีกครั้งหนึ่งเมื่อข้าวโตได้ราว 12-14 วัน ซึ่งเป็นการคุม-ฆ่าการจ้างงานที่เหลือก็คือ การใส่ปุ๋ย 3 ครั้งเมื่อข้าวอายุ 15 วัน หนึ่งเดือน และ เมื่ออายุ 50 วันอีกครั้งหนึ่ง และการจ้างพ่นยาฆ่าแมลงอีกราว 4-6 ครั้ง (มากน้อยตามอาการโรค ชนิดข้าว ดินฟ้าอากาศ เช่น เพลี้ยลง เป็นเชื้อรา ก็จะต้องฉีดเพิ่มอีก ฯลฯ) ฉีดครั้งสุดท้ายเป็นการพ่นยาช่วงข้าวออกรวง หรือเรียกว่า “ฉีดรับคอรวง” ซึ่งจะเป็นการป้องกันเชื้อราและการให้อาหารเสริมให้ข้าวเต็มเม็ด เม็ดใส ฯลฯ

นอกจากกิจกรรมดังกล่าว สิ่งสำคัญอีกก็คือ การจัดการกับวัชพืชโดยเฉพาะปัจจุบันที่เป็นปัญหามากคือ ข้าวตืด (บางคนเรียก “ข้าวตืดข้าวแดง”) หรือข้าวปน ซึ่งเป็นข้าวป่าที่มาจากผสมพันธุ์ข้าวไม่มันแต่นำออกมาปลูก จึงทำให้แม่พันธุ์ซึ่งเป็นข้าวป่าระบาดในแปลงนาและขยายจนเต็มพื้นที่ทั่วประเทศโดยเฉพาะในเขตภาคกลาง สันนิษฐานกันว่า การเคลื่อนย้ายของรถเกี่ยวข้าวทำให้ข้าวตืดขยายไปอย่างรวดเร็วด้วย การจัดการข้าวตืดทำกันหลายวิธี เช่น การล่อให้ข้าวตืดขึ้นมาแล้วใช้ยาฆ่าหญ้าฉีดให้ตายหลังจากนั้นก็ทำเทือกเตรียมดิน แต่ที่นิยมกันมากคือ การจ้างตัด ซึ่งมีระบบการจ้างสองแบบคือ การตัดด้วยเครื่อง ที่มารับจ้างก็มักจะเป็นทีมเดียวกับทีมพ่นยา-หว่านปุ๋ย ค่าจ้างราวไร่ละ 100 บาท และอีกทีมหนึ่งคือ การเดินตัดด้วยมือคน ซึ่งทีมมักจะเป็นผู้หญิง (สูงวัย) อัตราการจ้างคือวันละ 300 – 350 บาท ขึ้นอยู่กับความยากง่ายของการตัด เช่น ถ้าต้องก้มลงไปตัดในกอข้าวค่าจ้างจะแพงว่าการตัดข้าวชูรวง โดยปกติมักจะมีการจ้างอย่างน้อย 2 ครั้งต่อฤดูกาลการทำนา

ต้นทุนการทำนาในกรณีที่ใช้วิธีการจ้างทั้งหมด (โดยไม่รวมค่าแรงเจ้าของนา) ประมาณการได้ว่าราว ๆ ไร่ละ 6,000-7,000 บาท สำหรับนาที่ต้องจ่ายค่าเช่า ส่วนกรณีที่ลงมือทำเองทั้งหมดต้องลงทุนเครื่องมือการทำนาราว ๆ 200,000-250,000 บาท อย่างไรก็ตาม ชาวนามักจะใช้วิธีผสมระหว่างการจ้างและการทำเองบางส่วน เช่น จ้างตีดินแต่ทำเทือกเอง พ่นยา-หว่านปุ๋ยเอง โดยปัจจุบันยังมีกลุ่มลงแขกช่วยกันหว่านปุ๋ย-พ่นยาเป็นกลุ่ม ๆ จำนวนมาก แต่สำหรับการเกี่ยวข้าวไม่มีใครเกี่ยวเองแล้วจะจ้างรถเกี่ยวทั้งหมด กรณีการทำเองผสมผสานกันด้วยจะทำให้ต้นทุนการทำนาลดลงไป ซึ่งพบว่าหลังวิกฤติการรับจำนำข้าวชาวนาหันมาทำนาตนเองมากขึ้นเพื่อลดต้นทุน เช่น ไม่จ้างรถตีดินแต่ไถและคราดทำเทือกเอง เก็บข้าวปลูกไว้ใช้เอง (ช่วงเร่งรีบผลิตทำไม่ได้ เพราะว่าการเก็บข้าวปลูกต้องตากให้แห้งและให้ข้าวพักตัวไม่น้อยกว่าหนึ่งเดือน หลายคนจึงกล่าวว่า ปีนี้เห็นซีไถในนาเพราะการจ้างรถตีดินจะไม่มีไถนา)

ตารางที่ 40 ตารางแสดงราคาค่าปุ๋ย และยาของชาวนา

ชื่อ	อัตราราคาเฉลี่ย	หมายเหตุ
1. ยาคุมหญ้า	380 บาทต่อขวด (ฉีดได้ 4 ไร่ต่อขวด)	นิยมใช้ตราแจ๊คคล็อก
2. ยาคุมหญ้า (หัวยาผสมกันหนอนใต้ดิน)	800 – 900 บาทต่อขวด (ใช้ได้ 10 ไร่ต่อขวด)	ฉีดพร้อมยาคุมเลน
3. ยาคุมฆ่า (สารบิวาโคล)	360 บาทต่อขวด (ฉีดได้ 4 – 5 ไร่ต่อขวด)	ส่วนมากใช้กับหญ้าข้าวรก หญ้ากระดูกขาว หญ้ากระดูกไก่ และหญ้าพุ่มพง
4. ปุ๋ย (รวมยูเรีย)	ใช้ครั้งแรก ราคา 730 บาทต่อลูก 1 ลูก ประมาณ 50 กิโลกรัม ใช้ไร่ละ 20 กว่า กิโลกรัม ใช้ครั้งที่สอง ราคา 720 บาทต่อลูก 1 ลูกประมาณ 50 กิโลกรัม ใช้ไร่ละ 30 กิโลกรัม (ครึ่งลูกนิต ๆ) ใช้ครั้งที่สาม ราคา 1050 บาทต่อไร่ 1	ถ้าเป็นปุ๋ยเม็ดจะใช้ไร่ละ 25 กิโลกรัม (ครึ่งลูกต่อไร่) และส่วนมากนิยมใช้ตราช่อฟ้า นิยมใช้ตราไวคิง

ชื่อ	อัตราราคาเฉลี่ย	หมายเหตุ
5. ยาหนอน ยาเชื้อก	ลูกประมาณ 50 กิโลกรัม ใช้ไร่ละ 30 กิโลกรัม (ครึ่งลูกนิต ๆ) ซองละ 250 บาท (ใช้ได้ราว 10-15 ไร่)	ใช้ตามอาการ ไม่มีไม่ต้องใช้

หมายเหตุ: ชาวนาลดการลงทุนจากยา และปุ๋ยยากมาก เพราะถ้าไม่ใส่ปุ๋ยใส่ยาจะทำให้ผลผลิตน้อยลง ซึ่งจะยิ่งแย่มากขึ้น

ตารางที่ 41 ราคาค่าใช้จ่ายเบ็ดเตล็ดของชาวนา

ประเภท	อัตราราคาเฉลี่ย	หมายเหตุ
1. ค่าพันธุ์	กระสอบละ 520 บาท 1 กระสอบมี 24 กิโลกรัม	ควรหว่านประมาณ 30 –35 กิโลกรัม ต่อไร่ แล้วแต่ประเภทของพันธุ์ข้าว (เฉลี่ยไร่ละราว 700 บาท)
2. ค่าน้ำมัน	-วิดน้ำ ฟันยาและหว่านปุ๋ย ตีดิน/ทำเทือก รถเกี่ยว ตัดหญ้า ฯลฯ	ขึ้นอยู่กับสภาพอากาศด้วย
3. ตัดข้าวดีด	ครั้งละราว ๆ 200 บาทต่อไร่ / ถ้าคิดเป็นวันตกวันละ 300-350 บาท	แปลงใดที่มีการจัดการดีในปีหลัง ๆ ค่าใช้จ่ายจะลดน้อยลงไป
4. ค่าเครื่องตี๋มสำหรับคนงาน	ครั้งละ ประมาณ 300 – 400 บาท (สำหรับหนึ่งทีมงาน)	ช่วงทำงาน และหลังทำงานที่นิยมตี๋มคือ M 150, คาราบาว และเหล่าเบียร์
5. ค่าเช่านา	เฉลี่ย 1,000 บาทต่อไร่	ในช่วงโครงการจำนำข้าวค่าเช่านาขยับขึ้นเป็น 1,000 บาทต่อฤดูกาลทำนา
6. ค่าจ้างรดน้ำ	ไร่ละ 1,500 บาท	เป็นค่าจ้างที่ไม่รวมข้าวปลูกหรือพันธุ์ข้าว

ตารางที่ 42 ค่าอุปกรณ์การทำนาของชาวนา

ประเภท	อัตราราคาเฉลี่ย	หมายเหตุ
1. เครื่องยนต์สำหรับรถไถ	45,000 บาท - 50,000 บาท	
2. ท่อสูบน้ำ (สแตนเลสสตีล)	15,000 บาท	
3. เครื่องวิดน้ำ	45,000 บาท - 50,000 บาท	บางรายใช้รถไถวิดน้ำ แต่มักจะต้องมีต่างหากเพื่อความสะดวก
4. รถไถธรรมดา	25,000 บาท	
5. ผานไถ คราด สกรีนซับ เครื่องไถดิน	10,000 บาท	ชาวนามักจะสร้างเครื่องเหล่านี้เอาไว้ใช้เองทุกบ้าน
6. รถกระแทะสำหรับขนอุปกรณ์ทำนา	15,000 บาท	ใช้เครื่องวิดน้ำซับ
7. เครื่องฟันยา	15,000 บาท (เครื่องญี่ปุ่น) 2,500 บาท (เครื่องจีน)	- กรณีรับจ้างจะไม่ใช้เครื่องจีน
8. เครื่องหว่านปุ๋ย	6,000-8,000 บาท (เครื่องเก่าญี่ปุ่น) 15,000 บาท (เครื่องญี่ปุ่น) 2,500 บาท (เครื่องจีน) 6,000-8,000 บาท (เครื่องเก่าญี่ปุ่น)	- กรณีรับจ้างจะไม่ใช้เครื่องจีน

ในสภาพการทำนาช่วงรัฐบาลนายอภิสิทธิ์ เวชชีวะ รัฐบาลมีโครงการประกันราคาข้าวที่ตันละ 12,000 บาท ซึ่งชาวนาอยู่ในสภาพที่พออยู่ได้ (อุดม สวัสดิ์, สัมภาษณ์, วันที่ 2 ธันวาคม 2563) และหลังน้ำท่วมรัฐบาล

นางสาวยิ่งลักษณ์ ชินวัตรยังได้ประกาศโครงการรับจำนำข้าวทุกเมล็ดซึ่งโครงการเริ่มต้นเมื่อวันที่ 1 ตุลาคม 2554 ในราคาเกวียนละ 15,000 บาท จึงเป็นแรงจูงใจที่สำคัญให้ชาวสวนและชาวไร่ที่ล้มมาจากอุทกภัยน้ำท่วมใหญ่ในปีเดียวกันนี้หันมาปลูกข้าวกันอย่างกว้างขวาง

แต่เมื่อนโยบายจำนำข้าวทุกเมล็ดของรัฐบาลนางสาวยิ่งลักษณ์ถูกวิพากษ์วิจารณ์มากจนทำให้มีการปรับมาตรการเพื่อลดการรับซื้อลงด้วยการไม่รับซื้อทุกเมล็ดแต่จำกัดวงเงินเหลือเพียงแค่รอบครัวละ 3 แสนบาทและจำกัดผลผลิตไร่ละไม่เกิน 69 ถัง ที่สำคัญคือ เมื่อมีการรัฐประหารในเดือนพฤษภาคม 2557 และมีการประกาศยกเลิกนโยบายจำนำข้าวทำให้รายได้ของชาวนาลดลงอย่างมากเมื่อเปรียบเทียบราคาข้าวและผลประโยชน์ที่ได้จากโครงการจำนำข้าวกับนโยบายและมาตรการอื่นให้ช่วงรัฐบาลพลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชา (ส่วนนี้ดูละเอียดในเนื้อหาการสังเคราะห์เชิงภาพรวมนโยบาย)

3. การปรับตัวของชาวนาหลังการยกเลิกโครงการรับจำนำข้าว

ในส่วนของกรณีศึกษาจะเน้นการวิเคราะห์ให้เห็นการปรับตัวในเชิงลึกเพื่อช่วยขยายรายละเอียดข้อค้นพบงานเชิงปริมาณ โดยเน้นไปยังการปรับตัวของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนบ้านโหนดชุมชนล้านตึกฟ้าว่าจะเป็นการปรับตัวที่นำไปสู่ทางรอดและความยั่งยืนหรือไม่อย่างไร แต่อย่างไรก็ดี ในส่วนนี้จะขอกล่าวให้เห็นภาพการปรับตัวของชาวนาโดยแบ่งกลุ่มชาวนาพิจารณา ดังนี้

1. **กลุ่มชาวนาที่ไม่ปรับตัวหรือปรับตัวเพียงเล็กน้อย** พบว่า มีชาวนาบางครอบครัวที่มีลักษณะการทำนาคนเดียว แต่สมาชิกในครัวเรือนมีรายได้จากการทำงานข้างนอกส่งเงินเข้ามาช่วยเหลือจนเจอบ้าง ตัวอย่างกรณี นายเสวียน นงคราญ ซึ่งเป็นสมาชิกสหกรณ์ที่ดินคลองโยงแต่ได้สิทธิการครอบครองและทำกินจำนวน 20 ไร่ เสวียน มีพี่น้อง 4 คน แต่ว่ามีครอบครัวย้ายไปอยู่ภายนอกแล้ว พี่ชายหนึ่งคนเสียชีวิต ส่วนน้องสาวไปทำงานและมีครอบครัวที่สหรัฐอเมริกา ดังนั้น ลักษณะของครัวเรือนดังกล่าวนี้จำพออยู่ได้จากรายได้ที่มาจากผลผลิตข้าว

“ตอนนี้ราคาข้าวตั้งแต่หลังยกเลิกโครงการจำนำเป็นต้นมาก็อยู่ที่ราว ๆ ต้นละ 6,000 บาทมาโดยตลอด จะมีก็แต่ฤดูปลายปี 2563 ที่ขึ้นมาอีกราย 500-700 บาท เราได้กำไรน้อยลงมาก นา 20 ไร่ได้ข้าวราว 14-15 ตัน เหลือกำไรต้นละราว ๆ 1,000 บาท ต่อครั้ง ทำปีละ 2 ครั้ง อยู่คนเดียวเลี้ยงหลานบ้างก็พออยู่ได้เลยไม่ได้ปรับเปลี่ยนไปทำอย่างอื่นเหมือนพวก ๆ เขา” (นายเสวียน นงคราญ, สัมภาษณ์, 20 พฤศจิกายน 2563)

“เสวียน” ยังให้ความเห็นว่า ถ้าเป็นครอบครัวใหญ่ต้องส่งลูกเรียน 2-3 คน หรือที่ดินถูกแบ่งให้เล็กลงเหลือคนละ 5 ไร่ หรือ 10 ไร่ การทำนาในปัจจุบันอย่างไรเสียรายได้ไม่พอเพียงกับรายจ่าย ๆ แน่ ๆ เขาเห็นว่า ครอบครัวแบบเขามีไม่มากนัก เมื่อถามว่า ปรับตัวอย่างไรบ้างหรือไม่ในการทำนา เขาบอกว่า ปีที่ผ่านมา ก็เปลี่ยนพันธุ์ข้าวที่โรงสีรับซื้อราคาดีกว่าข้าวแข็งทั่วไป “เขาวัว เป็นข้าวพันธุ์เวียดนาม (จัสมิน 88 –ผู้วิจัย) เห็นว่าเขาห้าม แต่โรงสีซื้อเราก็ปลูก เพราะอายุสั้นและราคาดีกว่าข้าว กข.41, 47 ฯลฯ ที่นิยมปลูกกัน” (เสวียน นงคราญ, สัมภาษณ์, 20 พฤศจิกายน 2563) นอกจากนี้ “เสวียน” ยังบอกว่า เมื่อข้าวถูกกีดตันทุนบางอย่างลงบ้าง เช่น การฉีดยา หวานปุ๋ย เราก็เอาแรง ลงแขกกันมากขึ้น คือ หวานข้าว พันยา หวานปุ๋ย เมื่อข้าวแพงเราคิดว่าทำเร็วจะได้มากก็เร่งทำเร่งจ้าง แต่ว่าการจ้างหลัก ๆ คือ ตีดิน รถเกี่ยวยังต้องจ้างอยู่เพราะคิดว่าคุ้มกว่าทำเอง

อีกรายหนึ่งคือ “พีสถิตย์” บอกว่า ทำนาแปลงของครอบครัวที่ได้สิทธิ์จากสหกรณ์ 20 ไร่ เช่นเดียวกัน และยังมีนาเช่านอกพื้นที่อีก 30 ไร่ เขาไม่ได้ปรับเปลี่ยนมากนักเหมือนกัน กล่าวคือ ยังทำนาเป็นหลัก เพราะมีที่นาพอที่จะมีรายได้สำหรับครัวเรือน “พีสถิตย์” ทำนาคนเดียว ใช้วิธีจ้างเป็นหลัก ทำเองเฉพาะการวิดน้ำและดูแลโรค แต่ที่ปรับตัวก็คือ ได้หันมาปลูกข้าวปทุมธานี 1 ซึ่งมีราคาดีกว่าข้าวพื้นแข็งทั่วไป แต่ว่าอายุยาวกว่า พี

สถิติเห็นว่า ทำนาได้แค่ปีละสองครั้งอยู่แล้วก็เลยคิดว่าปลูกข้าวอายุยาว (หอมปทุมฯ หรือปทุมธานี 1 ระยะเวลาปลูก-เก็บเกี่ยวราว 120 วัน) ก็น่าจะทำได้รายได้ดีกว่าและพอลงได้ พืชสถิติมีลูกขายทำงานเป็น พนักงานบริษัทเอกชนเงินเดือน 10000 กว่าบาท ส่วนภรรยาปลูกผักขายได้รายได้วันละราว 200-300 บาท (สถิติ ยอดศรีคำ, สัมภาษณ์, 15 พฤศจิกายน 2563)

กรณีของพืชสถิติสะท้อนให้เห็นว่า ชาวนาที่พอจะมีรายได้พอลงได้จำเป็นต้องทำนาแปลงใหญ่หรือมี จำนวนนามากพอที่จะทำให้ได้กำไรครอบคลุมความต้องการใช้จ่ายของครัวเรือน ซึ่งทำให้พบว่า มีชาวนา โดยเฉพาะกลุ่มชาวนาที่มีอายุไม่สูงนัก และเป็นผู้ที่มิเครื่องจักร พวกพ้องกลุ่มรับจ้างทำนา (พญา หว่านข้าว หว่านปุ๋ย ฯลฯ) กลุ่มคนเหล่านี้ได้ออกหาเช่านาเพื่อให้ได้แปลงใหญ่ ๆ ตั้งแต่ 50-100 ไร่ ซึ่งพบว่า ในกลุ่ม รับจ้างทำนารวมหุ้นกันไปเช่าที่นาที่อยู่อยุธยา บางเลน ราชบุรี ฯลฯ อย่างน้อย 3-4 แปลง โดยรวมนาแปลงเล็ก ๆ ที่เจ้าของเห็นว่าทำเองก็ไม่ได้กำไร ปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ก็มีเกิดขึ้นด้วยเช่นกัน

2. กลุ่มผู้ที่ปรับตัวมากกรณีปรับจากการทำนาไปสู่เกษตรกรรมอย่างอื่น เช่นตัวอย่าง นาข้าวเป็นนา กุ้ง การปรับเปลี่ยนพื้นที่นาข้าวมาเป็นนากุ้ง ในช่วงข้าวราคาถูกลง แต่กุ้งขาวราคาแพงในช่วง 2-3 ปี กล่าวคือ ราคาที่หน้าบ่อที่มีบริษัทและพ่อค้าที่มาเหมาซื้อกำหนดราคาให้สูงถึงกิโลกรัมละ 200-300 บาท จึงพบว่า นา กุ้งได้เพิ่มขึ้นในจำนวนอย่างรวดเร็ว ประมาณการว่า น่าจะมีนากุ้งเกิดขึ้นใหม่ในพื้นที่ตำบลลานตากฟ้าราวไม่ น้อยกว่า 100 บ่อ (ข้อมูลจากการประมาณการร่วมกับชาวบ้านและการสังเกต) แต่อย่างไรก็ดี ผู้ที่ปรับตัวไป เลี้ยงกุ้งกล่าวว่า “การเลี้ยงกุ้งก็เหมือนเล่นไฮโล รอบหนึ่ง (ราว ๆ 3 เดือน) ก็รู้เลยว่าได้หรือเสีย บางรายก็รวย บางรายก็กินเงินจนหมด” อย่างไรก็ตาม ข้อมูลจากการสังเกตการณ์และการสัมภาษณ์ผู้เลี้ยงกุ้ง พบว่า ส่วนใหญ่จะ ได้กำไรรอบแรก ๆ ส่วนรอบหลัง ๆ พวกเขาวิเคราะห์ว่าดินเริ่มเสียกุ้งเลยไม่โตหรือตายมากจนไม่ได้กำไร ปัจจุบัน (ปลายปี 2563) ธุรกิจการเลี้ยงกุ้งถือเป็นขาลง เกษตรกรที่ยังเลี้ยงมักลดขนาดบ่อ เลี้ยงน้อยลง และ นำกุ้งไปวางแผงหรือหาสถานที่ขายเองเพื่อให้ได้ราคาดีจึงจะพอลงได้ (เจตน์ เอี่ยมสุวรรณ เกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้ง สมาชิกสหกรณ์ที่ดินคลองโยง, สัมภาษณ์, 1 พฤศจิกายน 2563)

ครอบครัว “ลุงตี” ซึ่งอยู่ร่วมกับครอบครัวของลูกชายได้ปรับที่ดินซึ่งเคยทำนาทั้งหมด 20 ไร่ โดยปรับ สองครั้ง ๆ แรกเมื่อปี 2556 และอีกครั้งหนึ่งคือ ปรับที่ดิน 10 ไร่ที่เหลือ ปลูกดอกกุหลาบหนู (นำไปขายให้ แม่ค้ารับซื้อไปร้อยพวงมาลัย) แต่การปรับเปลี่ยนในลักษณะดังกล่าวนี้คล้ายกับกรณีการเปลี่ยนเป็นนากุ้ง กล่าวคือ ต้องมีทุนมากสำหรับการปรับที่ดินและการลงทุนพันธุ์ต้นไม้ ปุ๋ย ยา ฯลฯ การลงแรงดูแลบริหาร จัดการ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเก็บดอกและการมีตลาดส่ง ฯลฯ ในพื้นที่สหกรณ์จำนวน 87 แปลง พบว่า มี การปรับเปลี่ยนในลักษณะดังกล่าวนี้ราว 5 ราย กล่าวคือ ที่เหลือ 3 ราย ปรับเป็นนาบัว (บุญลือ เจริญมี ประธานสหกรณ์ที่ดินคลองโยง, สัมภาษณ์, 2 พฤศจิกายน 2563)

3. กลุ่มที่ปรับตัวโดยเพิ่มความหลากหลายในการผลิต ในช่วงข้าวราคาถูกลงกลุ่มชาวนาที่ปรับตัว มากมีลักษณะสำคัญคือ เป็นครอบครัวใหญ่ที่แม่การทำงานโดยปกติก็ไม่ได้ทำอาชีพทำนาอย่างเดียวยู่แล้ว กล่าวคือ มีอาชีพทางการเกษตรอื่นบนที่ดินทำกินด้วย เช่น มีพื้นที่จำนวนหนึ่งปลูกผักซีฝรั่ง กุ้ยฉ่าย พืชผักสวน ครัว ฯลฯ ทั้งนี้เพราะรายได้ที่ได้จากการทำนาไม่พอลงแล้ว จากการสำรวจร่วมกับประธานสหกรณ์ที่ดินคลอง โยง พบว่า ในปัจจุบันสมาชิกราว ร้อยละ 70 ที่ยังทำนาแต่เป็นการทำนาที่มีกิจกรรมการผลิตอื่น ๆ บนแปลง ที่ดินด้วย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับขนาดของสมาชิกในครอบครัว โดยสมาชิกส่วนใหญ่มักจะทำผักซีฝรั่งเนื่องจากมีผู้มา ส่งเสริมจนกลายเป็นพืชที่มีแม่ค้ามารับซื้อประจำและเกษตรกรที่นี้ถือว่ามีความชำนาญในการปลูกและการเก็บ ผลผลิต ดังนั้น เมื่อข้าวราคาตกต่ำเกษตรกรจึงปรับที่นาเพิ่มขึ้นเพื่อเป็นร่องปลูกผักซีฝรั่ง เช่น กรณีของ สุพจน์ สิทธิสุนทร ซึ่งได้ที่ดินแบ่งจากครัวเรือน 7 ไร่ เดิมทำนาและปลูกผักซีฝรั่งราว 2 ไร่ แต่เมื่อข้าวราคาตกได้ตัดสินใจ ยกร่องที่ดินทั้งหมดเป็นแปลงปลูกผักซีฝรั่ง

“ปลูกผักซีเหมือนจ้างตัวเองให้มีงานทำ เพราะต้องทำงานตลอดเวลา ตอนปรับเพิ่มอีก 5 ไร่ ผักซีราคาโลละ 60 บาท ได้ทุนคืนเลย แต่ปีหลัง ๆ ก็ดีบ้างไม่ดีบ้าง ตอนนี้ก็เหลือ 20 บาท(ต่อกิโลกรัม) บางทีเหลือ 15 บาท) (สุพจน์ สิทธิสุนทร, สัมภาษณ์, 3 พฤศจิกายน 2563)

กรณีของ “ป่าอืด” มีที่ดิน 20 ไร่ มีลักษณะคล้ายกับครอบครัวของสุพจน์ กล่าวคือ แต่เดิมก็ทำนา และแบ่งพื้นที่ปลูกผักซีฝรั่ง ตระไคร้ ฯลฯ แต่ทำเพียงราว 2-3 งานเท่านั้น เมื่อข้าวราคาถูกได้ปรับที่ดินเพิ่มอีก 2 ไร่ เพื่อปลูกผักซีฝรั่ง และพืชผักอื่น ๆ เพื่อให้มีรายได้มากยิ่งขึ้น (ป่าอืด, สัมภาษณ์, 3 พฤศจิกายน 2563) ซึ่งคล้ายกับกรณีของ “ชัย” ที่ทำนา 8 ไร่ อยู่เดิม และอีก 2 ไร่ปลูกกุยช่าย หลังวิกฤติราคาข้าวตกต่ำลง เขาได้ปรับที่ดินอีก 2 ไร่ เพื่อปลูกกุยช่ายเพิ่ม และต่อมาได้ปรับที่ดินทั้งหมดทั้ง 8 ไร่ปลูกกุยช่าย (ชัย พรหมสูงวงศ์ สัมภาษณ์, 4 พฤศจิกายน 2563) ชะลอ พรหมสูงวงศ์ ปรับจากพื้นที่ทำนา 4 ไร่ ปลูกผักบุ้ง เพราะผักบุ้งสามารถเก็บขายได้ทุกวัน

4. กลุ่มที่ปรับตัวโดยยังทำนาแต่ขยายอาชีพที่ไม่ใช่ภาคเกษตรกรรม กล่าวคือ ให้สมาชิกออกไปรับจ้างมากขึ้น การเพิ่มรายได้จากการค้าขาย ฯลฯ ซึ่งกลุ่มคนเหล่านี้มีทั้งที่รวมกลุ่มเป็นวิสาหกิจชุมชนทั้ง 2 กลุ่มที่จะกล่าวถึงต่อไป แต่อย่างไรก็ดี พบว่า มีหลายครอบครัวที่เพิ่มรายได้จากการค้าขาย เช่น ครอบครัวของนางมยุรี กันตะ ได้เพิ่มอาชีพจากการทำนา 5 ไร่และค้าขายผักสวนครัว ปรับมาสู่การขยายขนมทอด (มันทอด ผีอกทอด ฟักทองทอด ฯลฯ) ในรูปแบบทั้งขายส่งและวางขายเอง ฯลฯ

ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ก็เพื่อที่จะให้เห็นว่า ในสภาพชีวิตของชาวนาในปัจจุบันมีลักษณะของอาชีพที่หลากหลายดังปรากฏในข้อมูลเชิงสำรวจ ดังนั้น การพิจารณาการปรับตัวของชาวนาจำเป็นต้องพิจารณาในเชิงรายละเอียดจากฐานชีวิตเดิม ซึ่งก็จะพบว่า ฐานชีวิตและรายได้มีความหลากหลายมาก ชีวิตชาวนา “ดัน” ดิ้นรนแสวงหารายได้ในทุกทิศทุกทาง ตามเงื่อนไขปัจจัยที่เอื้ออำนวยให้มีช่องทาง และต้องกล่าวให้เห็นด้วยว่าชีวิตชาวนามีการปรับตัวมาโดยตลอดอยู่แล้ว ไม่ได้หมายความว่า เมื่อนโยบายจําแนกข้าวถูกยกเลิกทำให้ชาวนาต้องปรับตัว แต่อย่างไรก็ดี ในเชิงข้อเท็จจริงรายได้ของชาวนาลดลงอย่างแน่นอน (ราคาข้าวลดลงราวครึ่งหนึ่ง) แต่จะกระทบมากกระทบน้อยและนำไปสู่การปรับตัวมากหรือน้อยต้องพิจารณาพื้นฐานชีวิตเดิมดังที่กล่าวไว้ การปรับตัวในอีกทิศทางหนึ่งก็คือ มีชาวนาจำนวนหนึ่งที่พยายามดิ้นรนแสวงหาทางออกด้วยการปรับตัวโดยพยายามออกจากการปลูกข้าวแบบเดิมซึ่งในวงสนทนากับชาวบ้านเรียกการผลิตแบบนี้ว่า “ปลูกข้าวแข็ง ข้าวอายุสั้น ข้าวเคมี และตวงขายพ่อค้าคนกลาง” ซึ่งดูเหมือนจะไปรอดยาก

4. การปรับตัวไปสู่ความยั่งยืนและมั่นคง

ในส่วนต่อไปนี้จะเป็นการพิจารณาพยายามดิ้นรนแสวงหาทางออกด้วยการปรับตัวโดยพยายามออกจากการปลูกข้าวแบบเดิมมาสู่การจัดตั้งเป็นกลุ่มปลูกข้าวอินทรีย์และผักอินทรีย์คือ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนบ้านโหนดชุมชนลานตากฟ้า

4.1 ความเป็นมาของวิสาหกิจกลุ่มบ้านโหนดชุมชน

กลุ่มบ้านโหนดชุมชนลานตากฟ้าอยู่ในพื้นที่สหกรณ์ที่ดินคลองโยงซึ่งเป็นพื้นที่โหนดชุมชนแห่งแรกของประเทศไทย หลังได้รับมอบพื้นที่โหนดชุมชนจำนวน 1,800 ไร่ ให้แก่ชาวบ้านผ่านกรรมสิทธิ์ร่วมโดยสหกรณ์ฯ และมีเจตนารมณ์ร่วมกันว่าจะพัฒนาไปสู่พื้นที่เกษตรกรรมยั่งยืนในระยะยาว เมื่อปี 2554 กลุ่มฯ จึงได้เริ่มก่อตั้งกลุ่มปลูกผักปลอดสารและกลุ่มผลิตข้าวปลอดสารเคมีด้านการผลิตข้าวได้มีการพัฒนาการปลูกในรูปแบบของนาโยน และได้รับรวบรวมเงินที่ได้จากโครงการวิจัยซึ่งมีองค์กรภายนอกจ้างวานและแก่นนำจำนวนหนึ่งได้ร่วมกันดำเนินการมาซื้อเครื่องสีข้าว (อัตรการสี 1 ตันข้าวเปลือกต่อวัน) เพื่อรองรับการสีข้าวบริโภคและจำหน่ายจากผลผลิตที่ได้เริ่มต้นขึ้น

อย่างไรก็ดี อุทกภัยปี 2554 ทำให้เครื่องสีข้าวเสียหายมาก และได้ดำเนินการซ่อมแซมให้พอใช้งานได้ โดยได้รับความอนุเคราะห์จากเงินบริจาคของประชาชนผ่านสถานีโทรทัศน์ไทยพีบีเอส จำนวน 130,000 บาท เพื่อซ่อมแซมเครื่องสีข้าว และจัดซื้ออุปกรณ์เพิ่มประสิทธิภาพในการผลิตรวมทั้งการจัดหาพันธุ์ข้าวที่พัฒนาโดยมูลนิธิข้าวขวัญเพื่อให้สมาชิกยืมและนำมาคืนผ่านการดำเนินการของธนาคารเมล็ดพันธุ์

ปัจจุบันโรงสีชุมชนดำเนินกิจกรรมรับสีข้าวแก่สมาชิกในชุมชนเพื่อบริโภค และสีข้าวกลั่นอินทรีย์จำหน่าย รวมทั้งทำสัญญารับซื้อข้าวเปลือกจากสมาชิกเพื่อสีข้าวสารขายแก่สหกรณ์ชุมชนของพี่น้องเครือข่าย สลัม 4 ภาค และตลาดสีเขียวต่าง ๆ ในปี 2555 มีผู้ปลูกจำนวน 4-5 ราย ได้ผลผลิตข้าวปลอดสารราว 15-20 เกวียน โดยมีแผนขยายการผลิตและการจำหน่ายเพิ่มมากยิ่งขึ้นในโอกาสต่อไป การดำเนินการได้รับการหนุนเสริมด้านความรู้ต่าง ๆ จากจากวิทยากรภายนอก เช่น มูลนิธิข้าวขวัญ มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน มูลนิธิชีววิถี เครือข่ายชาวนาวันหยุด สวนเงินมีมา ฯลฯ

ในช่วงต้น ด้านกลุ่มผักปลอดสารเคมีปัจจุบันสมาชิกร่วมกันผลิตราว 15 ราย และขายผลผลิตที่ตลาดคลองลัดมะยม (วันเสาร์-อาทิตย์) ตลาดสุขใจ (บริเวณสวนสามพราน) (วันเสาร์-อาทิตย์) ตลาดนัดวันศุกร์ในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (ทุกวันศุกร์) ตลาดนัดวันศุกร์มหาวิทยาลัยมหิดล (ทุกวันศุกร์) และตลาดภายใต้การสนับสนุนของเครือข่ายสีเขียว-สวนเงินมีมา พี่ซผักเด่นคือ สลัดจุดแดง (พันธุ์จาก โจน จันได) ดอกขจร ดอกแค ผักบุ้ง หน่อไม้ และผักพื้นบ้านอื่น ๆ ตามฤดูกาล

การดำเนินการของกลุ่มผักปลอดสารได้มีการตั้งธนาคารเมล็ดพันธุ์เพื่อช่วยสนับสนุนสมาชิกในกลุ่มและพี่น้องในพื้นที่เอนดชุมชน เมล็ดพันธุ์ส่วนใหญ่ได้มาจากการจัดงาน “ผ้าป่าเมล็ดพันธุ์” โดยความอนุเคราะห์ของพี่น้องเครือข่ายปฏิรูปที่ดินแห่งประเทศไทยภาคเหนือ อีสาน ภาคใต้ เครือข่ายองค์กรชุมชนภาคตะวันตก ขบวนการประชาชนเพื่อสังคมที่เป็นธรรม (Pmove) กลุ่มปฏิบัติงานท้องถิ่นไร้พรมแดนมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน มูลนิธิข้าวขวัญ มูลนิธิชีววิถี เครือข่ายอิสราภาพทางพันธุกรรม กลุ่มจิตอาสา Gen-V และ “โจน จันได” นักอนุรักษ์เมล็ดพันธุ์พืช พื้นบ้านจาก อ.แม่แตง จ.เชียงใหม่ได้ร่วมนำมาเมล็ดพันธุ์พืชพื้นบ้านที่สะสมไว้หลากหลายชนิดมอบให้แก่ทางกลุ่มฯ

ด้านการปรับเปลี่ยนการปลูกข้าว สมาชิกวิเคราะห์กันว่าข้าวในสภาวะปัจจุบันสภาพการปลูกข้าวในพื้นที่เกือบทั้งหมด (ยกเว้นสมาชิกที่เข้าร่วมในกลุ่ม) ปลูกข้าวอายุสั้นและส่งขายให้แก่โรงสี การปลูกใช้สารเคมี ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ฯลฯ อย่างเข้มข้น และเป็นขายผลผลิตให้กับโรงสีและซื้อข้าวถุงเพื่อบริโภคโดยไม่มีครอบครัวใดปลูกข้าวและสีข้าวกินเองมาเป็นระยะเวลายาวนานมาแล้วเช่นเดียวกับผืนที่นาโดยทั่วไปของภาคกลาง ซึ่งทำให้พันธุ์ข้าวพันธุ์พื้นเมืองและข้าวคุณภาพดีที่เคยอยู่ในผืนนาแถบนี้สูญหายไปจากท้องทุ่ง เช่น ข้าวหอมนครชัยศรี ข้าวปิ่นแก้ว ข้าวเหลืองอ่อน ข้าวพญาชม ขาวขาวตาเคลือบ ฯลฯ

กลุ่มวิสาหกิจชุมชนบ้านเอนดชุมชนคลองโยง-ลานตากฟ้าจึงมีความมุ่งมั่นที่จะร่วมกันฟื้นฟูและปรับระบบการผลิตข้าวและพืชผักเพื่อนำไปสู่การผลิตแบบอินทรีย์ที่มีการใช้ผืนดินอย่างยั่งยืน เคารพต่อธรรมชาติ สร้างอิสราภาพด้านเมล็ดพันธุ์ สร้างระบบผลิตข้าวคุณภาพดีซึ่งเป็นข้าวพื้นถิ่นเพื่อเป็นทางเลือกในการสร้างรายได้จากการทำนา การแปรรูป และการสร้างตลาดทางเลือกใหม่ระหว่างชาวนาในฐานะผู้ผลิตกับผู้บริโภคในลักษณะของการเป็นภาคีหุ้นส่วนกัน เกื้อกูลกัน อันจะนำมาสู่ความมั่นคงทางอาหารให้แก่ผู้คนในพื้นที่ชุมชน และสังคมอย่างยั่งยืน (นันทา ประสารวงษ์, สัมภาษณ์, วันที่ 2 ธันวาคม 2563)

4.2 การดำเนินงานด้านสมาชิกและโครงสร้าง

สมาชิกของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนบ้านเอนดชุมชน ร่วมกันดำเนินกิจกรรมด้านการส่งเสริมให้สมาชิกและชุมชนหันมาปรับระบบการผลิตมาเป็นเกษตรแบบปลอดสารและอินทรีย์ในระยะยาว เช่น

1) การปรับปรุงดินด้วยวิธีการทำนาไม่เผาฟาง การใช้ปุ๋ยอินทรีย์และสารชีวภัณฑ์ในระบบการผลิตทุกขั้นตอนของการผลิต

2) การสร้างกิจกรรมการรวมกลุ่ม ถ่ายทอดองค์ความรู้ใหม่ ๆ โดยผ่านการฝึกอบรม เป็นต้น ให้กับสมาชิกวิสาหกิจชุมชนฯ

3) การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ การเข้าอบรมวิธีการทำนาอินทรีย์ เช่น โครงการทำนาอินทรีย์โดยมูลนิธิข้าวขวัญ ฯลฯ

โดยมุ่งผลิตข้าวปลอดภัยและปรับไปสู่การผลิตตามแนวทางเกษตรอินทรีย์ในระยะยาว โดยมีแผนการปรับเปลี่ยนสมาชิกทั้งหมดที่มีอยู่ในปี 2556 มี 12 คน (แต่ปัจจุบันปี 2564 ลดลงเหลือเพียง 5 ครอบครัว) ดำเนินกิจกรรมด้านการผลิต สร้างกลุ่มการผลิตโดยให้กลุ่มเป็นผู้นำในการผลิตและจัดจำหน่ายข้าวในลักษณะเครือข่าย สร้างระบบการบริหารจัดการร่วมกันของสมาชิกและชุมชน

ด้านโครงสร้างสมาชิกของกลุ่มทำงานภายใต้ข้อตกลงร่วมกันในการช่วยกันทำงาน ทุกด้าน ตั้งแต่การผลิตข้าว การสีข้าว การแพ็คข้าว ไปจนถึงการขายข้าว โดยสมาชิกที่มาช่วยงานจะได้รับค่าตอบแทน เล็กน้อย เช่น ค่าสีข้าวกิโลละ 1 บาท วันหนึ่งสี 1 ตัน ซึ่งจะมาแบ่งกัน 2-3 คน คนละ 200-300 บาท (แต่ไม่ได้มีสีทุกวัน) ค่าแพ็คข้าว ก็เช่นกัน 1 กิโล 1 บาท อย่างนี้เป็นต้น ทำให้สมาชิก เกิดแรงกระตุ้นที่มาช่วยงานของกลุ่มมากขึ้น จะกล่าวถึงกระบวนการทำงานของโรงสีในลำดับต่อไป

4.3 ดำเนินกิจกรรมด้านการพัฒนาและปรับปรุงพันธุ์ข้าวพื้นถิ่น

ปัจจุบันโรงสีชุมชนได้ดำเนินการปลูกข้าวเพื่อบริโภคที่มีคุณภาพดีโดยอาศัยพันธุ์ที่มีการพัฒนาพันธุ์โดยมูลนิธิข้าวขวัญ จ.สุพรรณบุรี คือ

1) ข้าวกล้องหอมปทุมฯ (ปทุมธานี) หรือปทุมเทพฯ (มูลนิธิข้าวขวัญตั้งชื่อนี้เพราะได้ทูลเชิญสมเด็จพระเทพฯ ทรงคัดเมล็ดพันธุ์ในกระบวนการพัฒนาพันธุ์)

2) ข้าวกล้องหอมนิล พันธุ์ต้นเขียวพัฒนาพันธุ์โดยมูลนิธิข้าวขวัญ จ.สุพรรณบุรี

3) ข้าวหอมนครชัยศรี ปัจจุบันได้ข้าวหอมนครชัยศรีพันธุ์ดั้งเดิมซึ่งเป็นข้าวนาปีจากเกษตรกรในพื้นที่ ส.ป.ก. ตำบลนิลเพชร อำเภอบางเลน และได้ขอความร่วมมือจากมูลนิธิข้าวขวัญเพื่อพัฒนาพันธุ์เป็นข้าวนาปรังเพื่อให้สอดคล้องกับการผลิตในพื้นที่ซึ่งระบบนิเวศได้เปลี่ยนมาเป็นทุ่งน้ำหลากในปลายปีซึ่งเป็นช่วงการเก็บเกี่ยว



แผนภาพที่ 62: ข้าวกล้องหอมนครชัยศรี

นอกจากนี้ ยังได้นำพันธุ์ข้าวพื้นถิ่นดั้งเดิมที่มีการพัฒนาพันธุ์ให้เป็นข้าวนาปรังโดยมูลนิธิข้าวขวัญมาทดลองปลูก เช่น เหลืองอ่อน ขาวตาเคลือบ ขาวพญาชม ฯลฯ ทั้งนี้ ในด้านพันธุ์ข้าวกลุ่มฯ ได้ดำเนินการเก็บ

รักษาพันธุ์ข้าวและให้สมาชิกได้ยืมพันธุ์ข้าวปลูกโดยนำมาคืนเมื่อเก็บเกี่ยวได้ พันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่ประสบความสำเร็จในการขายมากที่สุดคือ หอมนครชัยศรี ซึ่งปัจจุบันทางจังหวัดนครปฐมได้จดทะเบียนให้เป็นข้าวบ่งชี้ลักษณะทางภูมิศาสตร์แล้ว (นันทา ประสารวงษ์, สัมภาษณ์, วันที่ 2 ธันวาคม 2563) และพันธุ์ข้าวทองระย้า ซึ่งสามารถจำหน่ายได้โดยมีลูกค้าประจำและเป็นที่ยอมรับแล้ว

วิสาหกิจชุมชนบ้านโนนดงชุมชน ลานตากฟ้าปลูกข้าวที่มีความหลากหลายและยังมีการศึกษาเพิ่มเติมเรื่องการทดลองผสมพันธุ์ข้าว เพื่อหาพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับพื้นที่ โดยได้รับการถ่ายทอดเทคโนโลยีนี้จากมูลนิธิข้าวขวัญ ซึ่งปัจจุบันได้พันธุ์ข้าวที่เริ่มลงตัว “นิง” ไม่กลายพันธุ์แล้ว 2 พันธุ์ด้วยกัน คือ ชุมพูประภาส และนิลประภาส โดยการสนับสนุนของหน่วยปฏิบัติการวิจัยสังคมชาวไร่ร่วมสมัย สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

4.4 ด้านกระบวนการผลิต สำหรับนาอินทรีย์

ด้านการเรียนรู้นวัตกรรมโดยเริ่มต้นในระยะแรก ๆ ใช้วิธีการปลูกข้าวนาโยน ซึ่งสามารถลดปัญหาการจัดการหญ้าและประหยัดต้นทุนด้านเมล็ดพันธุ์ แต่ก็พบว่ามีความยุ่งในขั้นตอนการเตรียมกล้ามากปัจจุบันจึงปรับเปลี่ยนมาใช้วิธีการดำแทนการโยน ซึ่งโดยภาพรวมแล้วการทำนาโยนได้รับความนิยมนลดลงเหลือน้อยมากแล้ว ประเด็นเรื่องเทคโนโลยีการทำนาค่าจะเป็นประเด็นที่ต้องพิจารณาหาความเหมาะสมต่อไป

การผลิตข้าวอินทรีย์นั้นการได้ผลผลิตขึ้นอยู่กับการเอาใจใส่ดูแลแปลงนา และเรื่องฤดูกาล เป็นปัจจัยที่สำคัญที่จะทำให้เกิดผลผลิตมากหรือน้อย จากการสอบถามชาวบ้านที่อยู่ในกลุ่ม น้าอุดม บอกว่าข้าว 10 ไร่ จะได้ข้าวมากที่สุดประมาณ 5 ตัน หรืออาจจะน้อยกว่านั้นขึ้นอยู่กับฤดูกาลและการดูแลเรื่องหญ้าด้วย เท่ากับว่าข้าวเปลือกอินทรีย์ 5 ตัน คิดเป็นเงินที่ขายให้โรงสีของกลุ่มเป็นเงิน 100,000 บาท หักลบต้นทุนประมาณ 76,000 บาทออกไป จะเหลือ 24,000 บาท

ในปัจจุบัน กลุ่มมีสมาชิก 5 ราย รวมพื้นที่นาใน 1 ฤดูกาลคือ ราว 70ไร่ และส่วนใหญ่สมาชิกได้ลดการผลิตเหลือเพียงหนึ่งรอบปีทำนา มีเพียง 2 รายที่ผลิตสองฤดูกาลโดยปลูกสายพันธุ์คือ ปทุมเทพหรือหอมปทุม และหอมนิลบาง ส่วนข้าวที่ผลิตเป็นหลักคือ ข้าวหอมนครชัยศรี ทองระย้า และในฤดูกาลผลิตที่ผ่านมาได้ปลูกชุมพูประภาสและนิลประภาสด้วยราว 5 ไร่ โดยสมาชิกได้หันมาให้ความสำคัญกับการปลูกผักอินทรีย์แบบผักกางมุ้งและผักพื้นบ้านซึ่งทำให้เพิ่มรายได้มากกว่า โดยมีบทเรียนว่า ตลาดข้าวอินทรีย์เริ่มที่จะมีการแข่งขันสูง มีความจำเป็นต้องผลิตข้าวที่มีลักษณะเฉพาะจริง ๆ จึงจะสามารถมีตลาดรองรับได้

4.5 การแปรรูปผลผลิต บริหารจัดการโรงสี

กลุ่มรับซื้อข้าวจากสมาชิก เมื่อสมาชิกเกี่ยวข้าวแล้วนำข้าวไปตากที่ลานตากเสร็จเรียบร้อย สมาชิกขนข้าวอินทรีย์มาขายโรงสี ซึ่งทางสมาชิกทุกคนมีการคุยเรื่องราคาข้าว ข้าวหอมนครชัย ทองระย้า ชุมพูประภาส นิลประภาส ราคาตันละ 20,000 บาท ส่วนที่ตั้งสถานประกอบการบ้านโนนดงชุมชนคลองโยง-ลานตากฟ้า 56/1 หมู่ 2 ตำบลลานตากฟ้า อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐมซึ่งเป็นที่ดินที่นางประทุมและนายพล ปิ่นตบแต่งมอบให้ใช้ประโยชน์มีเนื้อที่ราว 4 ไร่ โดยมีเครื่องจักรและอุปกรณ์ต่างๆ ที่ได้จากการบริจาคโดยบริษัทกระติงแดงเป็นจำนวนเงิน 2 ล้านบาท (งบประมาณปี 2557 และ 2558 ปีละ 1 ล้านบาท)

4.6 ระบบตลาด ลูกค้ำ สมาชิก

ในช่วงแรก ๆ ราวปี 2556-7 การดำเนินกิจกรรมโรงสีชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ มีความอยู่รอดทางธุรกิจและมีตลาดข้าวที่กว้างขวางคือ

1. กลุ่มลูกค้าในพื้นที่ เป็นลูกค้าที่เห็นวิสาหกิจชุมชนบ้านโนนดงชุมชนคลองโยง-ลานตากฟ้า ตั้งแต่เพาะ ปลูกเก็บเกี่ยว สี บรรจุ จะแวะเวียนเข้ามาซื้ออย่างต่อเนื่อง มีประมาณ 100 กิโลกรัม

2. ลูกค้าในลักษณะเครือข่าย โรงงานเป็นโรงเหล็กที่ได้ลองรับประทานข้าวจากงานกาชาด แล้วติดใจตามมาอุดหนุน สองเดือน 1 ตัน เพื่อนำไปเลี้ยงพนักงานในโรงงาน
3. ลูกค้าที่บอกรับเป็นสมาชิกรายเดือนจากกลุ่มผูกปิ่นโตข้าว มียอดส่ง 200 กิโลกรัมต่อเดือน
4. ลูกค้าจากกลุ่มจัดกิจกรรมในพื้นที่ 30-40 คน สร้างรายได้ประมาณ 100 กิโลกรัม
5. ลูกค้าที่ซื้อผ่านโซเชียลมีเดีย และสื่อโทรทัศน์ 100 กิโลกรัม
6. ลูกค้าที่แวะเวียนเข้ามาวันหยุด 100 กิโลกรัม

จากการสัมภาษณ์ คุณนันทา ประสารวงษ์ (สัมภาษณ์, วันที่ 2 ธันวาคม 2563) ประธานวิสาหกิจชุมชนบ้านโหนดชุมชนคลองโยง-ลานตากฟ้า กล่าวถึงยอดขายข้าวปี 2557 ว่า

“ขายไปถึง 72 ตัน เป็นมูลค่า 1,300,000 บาท หักต้นทุนแล้วคงเหลือยอดเงิน 300,000 บาท สมาชิกทั้ง 12 ท่านปันผลจะได้คนละ 25,000 บาทรวมกับรายได้ขายข้าว “เช่น ทิดเปี้ยกทำนาสิบไร่ ได้ข้าว 5 ตัน ขายให้โรงสีของกลุ่ม ทิดเปี้ยกจะได้เงิน 100,000 บาท หักต้นทุน แล้วจะเหลือ 24,050 บาทต่อหน้าการทำนา ถ้า 1 ปี ทิดเปี้ยกทำนาสองรอบ 48,100 บาท รวมกับค่าปันผลของวิสาหกิจ 25,000 บาท ทิดเปี้ยกมีรายได้เฉลี่ยต่อปี 73,100 บาท แต่ถ้าทิดเปี้ยก ทำนาเคมี 10 ไร่เหมือนกัน ต้นทุน 6,000 บาท ในกรณีนี้เราคิดที่ต้นทุนต่ำสุดของการทำนาเคมี ทำสองรอบไม่มีนโยบายอุดหนุนราคาข้าว 10 ไร่ได้ข้าวเต็ม 10 ตัน ได้รายได้ 60,000 บาท เท่ากับราคาต้นทุนที่จ่ายไป ซึ่งเท่ากับว่าถ้าทำต่อไปก็มีแต่หมดทุนไปเรื่อย ๆ” (นันทา ประสารวงษ์, สัมภาษณ์, วันที่ 2 ธันวาคม 2563)

อย่างไรก็ดี ช่องทางการตลาดในปัจจุบันถือว่าแคบลงมาก กลุ่มยังมีลูกค้าที่บอกรับเป็นสมาชิกรายเดือนจากกลุ่มผูกปิ่นโตข้าว มียอดส่งราว 50 กิโลกรัมต่อเดือน และร้านค้าประจำมีจำนวนหนึ่ง รวมทั้งตลาดเขียวที่จัดทุกเดือนโดยมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน และการขายทางออนไลน์ซึ่งมีลูกค้าสั่งผ่านไลน์กลุ่มและ facebook ของกลุ่ม ซึ่งอยู่ในระดับที่พอรองรับผลผลิตที่มีอยู่ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขายเป็นกระเช้าของขวัญปีใหม่เป็นช่วงที่กลุ่มขายข้าวได้มากที่สุด

4.7 การหนุนเสริมและความร่วมมือจากองค์กรภายนอก

กลุ่มได้ดำเนินกิจกรรมด้านการเชื่อมโยงกับผู้บริโภคมุ่งสร้างการสร้างความกิจกรรมให้ผู้บริโภค คนในเมืองเยาวชน นิสิตนักศึกษา ได้มีโอกาสมาพบปะ ร่วมกิจกรรมการปลูกข้าว การปลูกผัก และกิจกรรมทางด้านการเกษตรอื่น ๆ โรงเรียน และหลักสูตรต่าง ๆ (ดังเช่น การจัดกิจกรรมการดำเนินโยนข้าว ดำนา ได้ขอความอนุเคราะห์จากมูลนิธิข้าวขวัญ สนับสนุนเทคนิคการพัฒนาและปรับปรุงพันธุ์ข้าว การเก็บรักษาพันธุ์ข้าว ฯลฯ มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืนและมูลนิธิชีววิถี โดยแผนงานความมั่นคงทางอาหารภายใต้การสนับสนุนของ สสส. ช่วยหนุนเสริมในเรื่องเทคนิคการผลิต การใช้สารชีวภาพ การดูแลรักษา โดยมีการจัดทำแผนกิจกรรมร่วมกัน โดยให้ผู้เชี่ยวชาญลงแนะนำ การตรวจแปลง และการดูแลรักษา รวมทั้งการตรวจคุณภาพการปนเปื้อนคุณภาพน้ำ ฯลฯ และ ช่วยสนับสนุนการหาช่องทางการตลาดซึ่งปัจจุบันมีตลาดสีเขียวทุกเดือน

นอกจากนี้ การรวบรวมความช่วยเหลือและการหนุนเสริมด้านงบประมาณจากหน่วยงานภายนอกพบว่า มีมูลค่าราว 13,998,000 บาท²⁸ ตัวอย่าง แหล่งองค์กรให้ความช่วยเหลือและมูลค่าความช่วยเหลือคือ พลังงานโซล่าเซลล์ 1,500,000 บาท บริษัท กระติงแดง จำกัด (มหาชน) 2,000,000 บาท ซึ่งได้นำมาตั้งกองทุนรับซื้อข้าวเปลือก โครงหลังคาอาคารเก่า ตู้คอนเทนเนอร์ รถตู้ ฯลฯ จากมูลนิธิไทย-อิริสันและคณะรัฐศาสตร์ จุฬาฯ มูลค่าราว 1,000,000 บาท เครื่องสีข้าว เครื่องคัดข้าว เครื่องแพ็คข้าว และงบประมาณด้านการอบรมจากหน่วยงานราชการต่าง ๆ ฯลฯ) ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่ามีต้นทุนที่กลุ่มฯ ไม่ได้จ่ายหรือลงทุนเอง

²⁸ รวบรวมจากการทำบัญชีรายรับของกลุ่มฯ

4.8 การปรับตัวและบทเรียนจากการแสวงหาทางเลือก

จากกรณีศึกษาทำให้เห็นข้อสรุปที่สำคัญ ๆ ได้ดังต่อไปนี้

1. กรณีศึกษาวิสาหกิจชุมชนบ้านโนนดงชุมชนสะท้อนให้เห็นว่า สถานการณ์ข้าวในสภาวะปัจจุบันไม่สามารถทำให้ชาวนาสามารถดำรงชีพอยู่ได้ด้วยการปลูกข้าวอย่างเดียว ยกเว้นกรณีชาวนาที่มีที่ดินขนาดใหญ่ และสามารถรองรับความต้องการรายได้ของครอบครัวที่ไม่ใหญ่นัก (ดังกรณีของนายเสวียน) ซึ่งไม่ใช่ลักษณะของครอบครัวทั่ว ๆ ไปที่ต้องการรายได้ที่ครอบคลุมรายจ่ายในหลายมิติของสมาชิกครอบครัวโดยเฉพาะรายจ่ายด้านการศึกษา หรือกรณีชาวนาผู้ประกอบการที่สามารถรวบรวมที่ดินเช่าจำนวนมากและบริหารจัดการทำนาเพื่อแสวงหาผลกำไรจากปริมาณนาเช่าขนาดใหญ่ แต่หากเป็นครอบครัวที่มีที่นาไม่เกิน 10 ไร่ ผลผลิตและรายได้จากการทำนาอย่างเดียวไม่สามารถครอบคลุมชีวิตทางเศรษฐกิจให้ดำรงอยู่ได้ จึงพบว่า ชาวนาในปัจจุบัน “คืนชีวิต” ไปในหลายทิศทาง และพบตัวอย่างหลายกรณีในระดับครัวเรือนที่สะท้อนให้เห็นปรับตัวในทิศทางต่าง ๆ หลังการยกเลิกโครงการจำนำข้าวเนื่องจากราคาข้าวเปลือกตกลงราว ร้อยละ 50

2. ในด้านการปรับตัวของชาวนาไปสู่ทิศทางที่ยั่งยืนและมั่นคง พบว่า กรณีศึกษาสะท้อนให้เห็นว่า กลุ่มปลูกข้าวอินทรีย์ล้วนไม่เติบโต ไม่มีอนาคตที่สดใสนัก จำนวนสมาชิกลดลงหรือไม่ขยายตัว โดยเห็นว่าปัจจัยสำคัญที่สุดก็คือ ตลาดข้าวอินทรีย์ที่มีการแข่งขันสูง ในขณะที่นโยบายการสนับสนุนทั้งเชิงนโยบายระดับชาติและจากหน่วยงานรัฐในระดับพื้นที่ไม่ได้ช่วยขยายช่องทางการตลาด ข้าวอินทรีย์ที่พอที่จะขายได้ก็คือ ข้าวที่มีลักษณะเฉพาะด้านการบ่งทางภูมิศาสตร์และเป็นข้าวพื้นถิ่นที่มีเรื่องราวและประวัติ ตลาดที่มีอยู่จึงมีลักษณะของตลาดเฉพาะอย่างมาก ทำให้ไม่สามารถขยายการผลิตได้มากนัก แต่การสนับสนุนจากหน่วยงานรัฐไม่มีความชัดเจน เป็นสิ่งที่กลุ่มและเครือข่ายต้องดำเนินการกันเอง

ปัญหาดังกล่าวนี้เกิดขึ้นกับกลุ่มรอบ ๆ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนลานตากฟ้าเช่นเดียวกัน ตัวอย่างที่น่าสนใจในการประสบปัญหาคล้ายคลึงกันในพื้นที่ใกล้เคียงคือ กรณีคุณชาย ซึ่งเป็นเกษตรกรในพื้นที่ตำบลลานตากฟ้า มีพื้นฐานครอบครัวเป็นเกษตรกรทำนากันมาตั้งแต่รุ่นพ่อแม่ หลังจากจบมัธยมศึกษาตอนต้นก็ไม่ได้ศึกษาต่อและได้มาช่วยพ่อแม่ทำนา ปัจจุบันมีพื้นที่ทำนาที่ต้องรับผิดชอบจำนวน 3 แปลง ประมาณ 60 ไร่ ในช่วงระยะแรกของการทำนาที่คุณชายเริ่มต้องรับผิดชอบในพื้นที่ของตนเองนั้นเป็นการทำนาเคมีทั้งหมด จนกระทั่งในปี 2557 จึงได้เริ่มมาเปลี่ยนเป็นการทำนาอินทรีย์ ซึ่งเป็นช่วงที่กระแสข้าวไรเบอร์รี่กำลังเป็นที่นิยมและมีราคาสูง เขาสามารถปรับเปลี่ยนมีทำนาอินทรีย์จำนวน 50 ไร่ คุณชายถือเป็นชาวนารุ่นใหม่ที่ประสบความสำเร็จในการพัฒนานวัตกรรม “เครื่องกำจัดหญ้าในร่องนาดำ” และการทำงานในระบบนาดำโดยใช้รถดำนาแต่สามารถพัฒนาการเพาะกล้าและเทคนิคการดำนาด้วยรถดำได้เป็นอย่างดี นอกจากการจัดการหญ้าซึ่งถือเป็นปัญหาสำคัญของการทำนาในที่ราบลุ่มภาคกลาง คุณชายนายังสามารถพัฒนาสารชีวภัณฑ์จนทำให้ได้ผลผลิตข้าวสูงเท่านาเคมี อย่างไรก็ตาม คุณชายนายก็ประสบปัญหาตลาดข้าวอินทรีย์จนในปัจจุบันต้องหันกลับมาทำนาเคมีแบบนาหว่านชั่วคราว

อีกกรณีหนึ่งคือ กลุ่มเกษตรกรทำนาปลอดสาร²⁹ ที่ตั้งขึ้นภายใต้สหกรณ์ที่ดินคลองโยงจำกัด ในปี 2560 ซึ่งรวมกลุ่มชาวนาราว 10 รายจำนวนราว 80 ไร่ เพื่อปลูกข้าวหอมมะลิโดยมีข้อตกลงกับเครือข่ายนักธุรกิจในจังหวัดนครปฐม กลุ่มได้ลงทุนตั้งโรงสีและอุปกรณ์ต่าง ๆ รวมทั้งการขอสนับสนุนจากหน่วยงานของรัฐ แต่เมื่อมีการดำเนินการไปแล้วประสบปัญหาเรื่องตลาดที่ตกลงกันไว้ (บุญลือ เจริญมี ประธานสหกรณ์ที่ดินคลองโยง, สัมภาษณ์ 12 ธันวาคม 2563) ทำให้กลุ่มดำเนินการได้ปีเดียวและไม่ดำเนินการต่ออีกเลย

²⁹ บุญลือ เจริญมี ประธานสหกรณ์ที่ดินคลองโยงให้ความเห็นว่า การตั้งเป็นกลุ่มฯ มีความคล่องตัวกว่า และเห็นว่าเมื่อมีบทเรียนหรือสมาชิกมีความเห็นความเข้าใจร่วมกันมากพอแล้วจึงจะค่อย ๆ ขยับดำเนินการภายใต้สหกรณ์

นันทา ประสารวงษ์ มองว่า การช่วยเหลือของหน่วยงานรัฐ “เกาไม่ถูกที่คั้น หน่วยงานรัฐมีแต่โครงการอบรม ต้องการรายชื่อผู้เข้าร่วม ทำเอกสารสรุปโครงการให้เสร็จ แต่ไม่ช่วยทำให้ปัญหาคอกขวดทะลุออกไป เราเคยได้รับการประสานงานกับโรงพยาบาลและพบว่าปีนึงโรงพยาบาลต้องการใช้ข้าวสารปลอดสารราว 100,000 กก. แต่เรายังไม่เคยขายข้าวสารให้โรงพยาบาลได้สักเม็ดหนึ่ง” (นันทา ประสารวงษ์, สัมภาษณ์, วันที่ 2 ธันวาคม 2563)

ปัญหาคอกขวดด้านการตลาดและการดิ้นรนแสวงหาตลาดกันเองจึงทำให้กลุ่มวิสาหกิจชุมชนบ้านโหนด ชุมชนลานตากฟ้าตัดสินใจปลูกเฉพาะข้าวหอมนครชัยศรีและข้าวพันธุ์เฉพาะ เช่น ทองระย้า นิลประภาส ชมพูประภาส และปลูกจำนวนให้พอที่จะรองรับตลาดที่มีอยู่ได้เท่านั้น และหันมาให้ความสำคัญกับการปลูกผักและการผลิตที่มีผลผลิตหลากหลาย การแปรรูป ฯลฯ

3. ระบบตลาดของการข้าวอินทรีย์นั้นสำคัญมากเพราะมีการจำกัดช่องทางในการจำหน่ายถ้ามีการหนุนเสริมให้มีการขยายตลาดชาวนาสู่ผู้บริโภคโดยตรง หรือสนับสนุนให้ข้าวอินทรีย์สามารถเข้าสู่ระบบการค้าโมเดิร์นเทรดได้ มีมาตรการในการส่งเสริมตลาดในเชิงนโยบาย เช่น ทำให้ค่าขนส่งทางไปรษณีย์ลดลงเพื่อลดต้นทุนในการขนส่งเพื่อให้เกิดการขายตรงสู่ผู้บริโภคมากยิ่งขึ้น รัฐอาจอุดหนุนค่าขนส่งแทนที่จะไปอุดหนุนนโยบายจำหน่ายหรือประกัน ซึ่งการสนับสนุนดังกล่าวเป็นการสนับสนุนระยะยาว

4. การดิ้นรนแสวงหาทางออกในเชิงปรับโครงสร้างการผลิตมาสู่ความยั่งยืนและมั่นคงจึงเป็นสิ่งที่ยังไม่ใช่ทางเลือกที่จะเกิดขึ้นได้ง่ายนัก ผู้วิจัยเห็นว่า การปรับโครงสร้างการผลิตเป็นสิ่งจำเป็นเพราะสถานการณ์การผลิตข้าวในโครงสร้างเดิมก็ไม่ไม่รอดอย่างแน่นอน การอุดหนุนของรัฐบาลก็ทำได้จำกัด ไม่ว่าจะป็นนโยบายประกันราคาพืชผลที่ปรับเปลี่ยนในช่วงปัจจุบัน หรือนโยบายอุดหนุนค่าเก็บเกี่ยว ฯลฯ ก็ไม่ได้เพิ่มรายได้ให้แก่ชาวนาพอที่จะอยู่ได้

ดังนั้น สิ่งสำคัญก็คือ ต้องทำความเข้าใจรูปแบบการปรับตัวหรือการดันชีวิตที่เป็นจริงของชาวนาว่ามีทิศทางเช่นไรบ้าง ควรมองการปรับสู่ชาวนาอินทรีย์ว่าเป็นทางเลือกหนึ่งเท่านั้น เช่น การสร้างความเป็นธรรมหรืออำนาจต่อรองในการขายผลผลิตทางการเกษตรที่ชาวนาปรับตัว เช่น ทำอย่างไรจะไม่ให้ราคาพืชผักราคาตกต่ำจนไม่เหลือกำไร (เช่น ผักบุ้งเหลือแค่กำละ 4 บาท โดยผู้ปลูกไม่มีอำนาจต่อรองหรือหลักประกันใด ๆ ว่าการผลิตจะไม่ขาดทุน)

5. นอกจากการแสวงหาทางเลือกด้านการผลิต ชีวิตของชาวนายังก้าวไปสู่การขายแรงงานแบบแรงงานนอกระบบ การค้าขายรายย่อย ฯลฯ ดังนั้น ในเชิงนโยบายหนุนเสริมหรือช่วยเหลือชาวนาจึงไม่ควรมองแค่การทำให้ราคาข้าวสูงขึ้นแต่อย่างเดียว ควรพิจารณานโยบายที่เกี่ยวข้องสวัสดิการแรงงานที่ขยายไปคุ้มครองแรงงานนอกระบบเหล่านี้ด้วย ส่วนผู้ปรับไปสู่การค้าขายรายย่อย หากเร่แผงลอยซึ่งผู้คนเหล่านี้ต้องการพื้นที่สาธารณะเพื่อการค้าขาย หลักประกันด้านความมั่นคงในอาชีพ (เช่น ไม่ถูกกรีตไถ ไล่ที่ขาย ฯลฯ) สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ควรจะได้รับการพิจารณาให้กว้างออกไปจากการมองการปรับตัวของชาวนาแบบชาวนาผู้ปลูกข้าวซึ่งไม่สอดคล้องกับชีวิตที่เป็นจริงอีกต่อไปแล้ว

2. พื้นที่ภาคเหนือ

กรณีศึกษา: พื้นที่กิ่งเมืองกิ่งชนบทชุมชนตำบลหนองแห้ง อ.สันทราย จ.เชียงใหม่

1. บริบทของชุมชนและสถานการณ์การเปลี่ยนแปลง

ชุมชนตำบลหนองแห้งถือเป็นพื้นที่กิ่งเมืองกิ่งชนบท ที่ภาคการเกษตรยังคงเป็นตัวที่ขับเคลื่อนที่สำคัญของคนในพื้นที่ทั้งมิติเชิงเศรษฐกิจและอาหาร ผลผลิตทางการเกษตรหลักของพื้นที่ ได้แก่ ข้าว ไม้ผล (เช่น ลำไย มะม่วง) และพืชผัก โดยเฉพาะข้าวที่มีสัดส่วนพื้นที่การปลูกในพื้นที่ที่มีมากถึง 2,470 ไร่ เกษตรกรส่วนใหญ่ทำนาปีละ 2 รอบการผลิต (นาปรัง: ปลูก ม.ค.-ก.พ. และเกี่ยวประมาณ พ.ค. ส่วนนาปี: ปลูก ก.ค.-ส.ค. และเกี่ยวประมาณ พ.ย.) ด้วยการเข้าถึงระบบชลประทานของเขื่อนแม่กวงอุดมธาราที่เริ่มส่งน้ำให้กับพื้นที่มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2536 โดยเขื่อนดังกล่าวเป็นเขื่อนดินเก็บกักน้ำ ที่ปิดกั้นลำน้ำแม่กวง ต.ลวงเหนือ อ.ดอยสะเก็ด จ.เชียงใหม่ มีสามารถกักเก็บปริมาณน้ำที่ 410 ล้านลูกบาศก์เมตร และส่งน้ำให้พื้นที่การเกษตร 148,400 ไร่ ซึ่งครอบคลุมพื้นที่ อ.ดอยสะเก็ด อ.สันทราย อ.สันกำแพง จ.เชียงใหม่ และ อ.เมืองลำพูน จ.ลำพูน

หากมองถึงพลวัตของการเปลี่ยนแปลงของสังคมเกษตรในชุมชนสามารถจำแนกออกเป็น 7 เรื่อง ได้แก่ พัฒนาการสายพันธุ์ข้าว การจัดการน้ำเพื่อการเกษตร ระบบการปลูกพืชหลังนา ความสัมพันธ์ของคนในชุมชน บทบาทของสมาชิกครัวเรือนเกษตร การใช้ประโยชน์ที่ดินทางการเกษตร และเทคโนโลยีเครื่องจักรทางการเกษตร โดยมีรายละเอียดการเปลี่ยนแปลง ดังต่อไปนี้

o พัฒนาการสายพันธุ์ข้าว

ปัจจุบันข้าวในพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นข้าวสายพันธุ์ใหม่ ได้แก่ ข้าวสันป่าตอง 1 แมโจ 2 CP888 (ยกเว้นข้าวหอมมะลิ 105 ที่ชุมชนยังคงปลูกมาตลอด) ส่วนสายพันธุ์ข้าวดั้งเดิมที่มีมาก่อนการเข้ามาของชลประทานเมื่อปี พ.ศ. 2536 นั้น นอกจากข้าวหอมมะลิ 105 ยังมีพันธุ์ข้าว กข.6 ข้าวเหนียวสันป่าตองต้นสูง และข้าวพื้นเมือง เช่น ข้าวเหนยง ข้าวผาเลือด ข้าวผาลาย เมื่อก่อนคนปลูกข้าวหลากหลายพันธุ์มาก โดยพันธุ์ข้าวกลุ่มนี้เป็นข้าวนาปีที่ต้องนับอายุปีเนื่องจากใช้เวลาปลูกนานที่ไม่ว่าจะปลูกช่วงไหนก็จะไปเก็บเกี่ยวพร้อมกัน เช่น หากปลูกช่วงเดือนกรกฎาคม หรือ สิงหาคม เกษตรกรก็จะต้องรอเก็บเกี่ยวเดือนพฤศจิกายนพร้อมกัน แต่ข้าวพันธุ์ปัจจุบันเป็นข้าวนับวัน เช่น 130-135 วัน ที่เกษตรกรรายไหนปลูกก่อนก็จะเก็บเกี่ยวก่อน จากการที่ข้าวสายพันธุ์ใหม่เป็นที่นิยมมากขึ้นจึงทำให้กลุ่มข้าวดั้งเดิมในพื้นที่หายไป (ยกเว้นข้าวหอมมะลิ) เนื่องจากข้าวกลุ่มนี้แต่ก่อนไม่ได้ถือว่าเป็นข้าวเศรษฐกิจแต่เป็นข้าวที่ปลูกไว้กินสำหรับครอบครัว มีรสชาติที่อร่อย หอม นุ่ม ซึ่งแต่ก่อนเมื่อเก็บเกี่ยวแล้วจะเก็บข้าวไว้กินอยู่แล้วทยอยสีข้าวไว้กินสำหรับครอบครัว ปัจจุบันพบว่ามีเกษตรกรในชุมชนเพียง 10% เท่านั้นที่แบ่งเก็บข้าวไว้กินในครัวเรือน ด้วยสาเหตุหลัก 2 ข้อ คือ 1) ไม่มีลานตากและที่เก็บข้าวเปลือก และ 2) ตัดขายข้าวสดดีกว่าเพราะไม่ต้องรับผิดชอบเรื่องการจัดการเลยโดยจ้างรถเกี่ยวและรถบรรทุกขนส่งไปซึ่งขายที่โรงสีแล้วรอรับเงินอย่างเดียว ส่วนข้าวสำหรับกินในครอบครัวนั้นซื้อเป็นหลัก

พันธุ์ข้าวดั้งเดิมนั้นปลูกแบบธรรมชาติที่ใช้มูลสัตว์มาใช้ในแปลงการผลิตไม่ได้ใช้ปุ๋ยเคมี สารเคมีในการเร่งผลผลิต ส่วนการควบคุมหญ้าก็ใช้มือถอน และการเติบโตของข้าวก็จะอิงกับธรรมชาติเพราะว่าระบบนิเวศสมดุลเพราะเมื่อก่อนไม่มีน้ำเสีย ไม่มียาฆ่าหญ้า มีปุ๋ยมีปลาหอยกุ้งในนาข้าว แต่หลังจากข้าวพันธุ์ใหม่เข้ามาในพื้นที่ก็ทำให้ระบบนิเวศที่สมดุลเหมือนก่อนนั้นถูกทำลายลง เพราะข้าวพันธุ์ใหม่นั้นต้องนับวันเก็บเกี่ยว ที่ในระบบการปลูกนั้นต้องในปุ๋ยเคมี สารเคมีในการเติบโตเป็นอย่างมาก พันธุ์ข้าวดั้งเดิมนั้นมีลักษณะพันธุ์ข้าวที่ต้นสูง (ประมาณ 1 เมตรขึ้นไป) ทำให้สามารถคลุมหญ้าได้ดีแต่ผลผลิตค่อนข้างน้อย และแม้ว่าผลผลิตน้อยคนในชุมชนก็ไม่ได้คิดเป็นเชิงเศรษฐกิจเพราะปลูกไว้กินในครัวเรือนเป็นหลัก ส่วนรายได้ของคนในชุมชนในช่วง

นั้นก็มาจากการปลูกถั่วลิสง ถั่วเหลือง และใบยาสูบ โดยจะปลูกเป็นพืชหลังนาหลังจากเก็บเกี่ยวข้าวในแต่ละครั้ง พอถึงนาปีถึงจะสลับปลูกข้าว นอกจากการปลูกพืชหลังนาแล้ว บางรายมีรายได้จากการขายลำไย มะม่วงที่ปลูกอยู่ในชุมชนอยู่แล้ว ซึ่งหากมองโดยรวมถึงด้านการเกษตรของคนแต่ก่อนจะไม่ค่อยวุ่นวายในเรื่องการจัดการทำเกษตรมากเท่ากับปัจจุบัน เพราะแต่ละคนมีพอกินพออยู่ที่เพียงพอในแต่ละครัวเรือน

สาเหตุที่ทำให้ระบบการเกษตรในพื้นที่เปลี่ยนไปมาก โดยเฉพาะการปลูกข้าวนั้นมาจาก 1) นโยบายของรัฐบาลที่มาส่งเสริมว่า “กลุ่มพันธุ์เดิมของชุมชนนั้นได้ผลผลิตน้อย” จึงส่งเสริมให้ชุมชนทดลองพัฒนาปลูกข้าวของกรมการข้าว (ไม่เกี่ยวกับว่าระบบชลประทานเข้ามาในพื้นที่หรือไม่ที่ทำให้ระบบการผลิตข้าวของชุมชนเปลี่ยน) บวกกับถูกกระแสจากการส่งเสริมของรัฐที่บอกว่าปลูกข้าวต้องใส่ปุ๋ยเคมี ใช้สารเคมีพ่น จึงเป็นเหตุผลให้ระบบการผลิตของพื้นที่เปลี่ยนแปลงไปตั้งแต่นั้นมา และ 2) ด้วยกระแสการส่งเสริมของรัฐบาลในยุคนั้นก็ทำให้พ่อค้าคนกลางได้นำปุ๋ยเคมี สารเคมีเริ่มเข้ามาโฆษณาขายให้กับชุมชนมากขึ้น และหลังจากการส่งเสริมของหน่วยงานภาครัฐที่ทำให้ชุมชนใช้ปุ๋ยใช้สารเคมีมากขึ้น ชุมชนก็พบว่าพื้นที่นาของชุมชนกลายเป็นดินเสื่อม สภาพดินไม่ค่อยดี ถ้าปลูกแบบเดิมก็จะได้ผลผลิตเหมือนช่วงแรก จึงทำให้เกษตรกรต้องเพิ่มการใช้ปุ๋ยเคมี สารเคมีที่สูงขึ้นในแต่ละปี จากที่ผลกำไรจะเป็นของชาวนาในการจำหน่ายผลผลิตข้าว กลับกลายเป็นกลุ่มคนที่ได้กำไรและได้ประโยชน์จากการทำระบบเกษตรสมัยใหม่นี้เป็นพ่อค้าขายปุ๋ยเคมี สารเคมี เช่น ปี่ไหน ถ้าปุ๋ยเคมี สารเคมีถูกกักไว้ไม่ขายให้เกษตรกร ราคาจะสูง ซึ่งการควบคุมของรัฐก็ควบคุมไม่อยู่ทำให้เกษตรกรแบกรับต้นทุนการผลิตที่สูงขึ้นกว่าเดิม รวมถึงการเปลี่ยนวิถีของเกษตรกรที่เดิมปลูกข้าวไว้กินก็เปลี่ยนเป็นพืชเชิงเศรษฐกิจมากขึ้นโดยปัจจุบันมีเพียง 10% ของชุมชนเท่านั้นที่แบ่งเก็บข้าวไว้กินในครัวเรือน

๐ การจัดการน้ำเพื่อการเกษตร

หากมองถึงการเข้าถึงน้ำในการทำเกษตรแต่เดิมในชุมชนนั้น แต่ก่อนสามารถเข้าถึงน้ำได้อิสระและมีน้ำอุดมสมบูรณ์ทั้งปีโดยอาศัยน้ำจากลำน้ำแม่กวัง โดยมีต้นน้ำจากลำห้วยมีต้นไม้ที่อุดมสมบูรณ์ และในชุมชนจะมีลำเหมืองที่ผันน้ำจากลำน้ำสายหลักเข้ามาใช้ในพื้นที่ ลำเหมืองที่ผ่านในชุมชนมีชื่อเรียกว่า “ลำเหมืองแจ็กแดง” ซึ่งเป็นหนึ่งในกิ่งสาขาของลำน้ำแม่กวัง โดยชุมชนช่วยไปกั้น/ตีฝายด้วยการจัดการของชาวนาในพื้นที่และลำเหมืองอีกสาย “ลำเหมืองบะตัน” ก็จะแยกผ่านไปอีกชุมชนข้างเคียง หากชุมชนต้องการใช้น้ำสามารถดึงน้ำเข้าในแปลง/นาได้โดยไม่ต้องสูบน้ำ เพราะมีน้ำอุดมสมบูรณ์ตลอดปีที่เกษตรกรสามารถใช้น้ำได้ตลอดเวลา

จากนั้นในปี พ.ศ. 2536 ชลประทานเริ่มเข้ามาในพื้นที่ทำให้การจัดสรรน้ำเข้าพื้นที่ขึ้นกับฝ่ายจัดสรรน้ำภายใต้โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาแม่กวังอุดมธาราที่จะมีระบบปิด-เปิดประตูน้ำเข้ามาในพื้นที่ทำให้เกษตรกรต้องติดตามข่าวสารเรื่องการปล่อยน้ำของชลประทานในช่วงการทำเกษตรเป็นระยะเพื่อให้สัมพันธ์กับการทำนาของเกษตรกรในแต่ละรอบการผลิต โดยเฉพาะเมื่อปีที่แล้วที่พื้นที่นาเกือบทุกแปลงได้รับผลกระทบจากภัยแล้งคือไม่สามารถทำนาปรังได้ ยกเว้นเกษตรกรที่มีพื้นที่ทำนาใกล้กับลำน้ำแม่กวังที่ยังสามารถสูบน้ำมาใช้ได้อยู่ (น้ำที่สูบน้ำในช่วงนั้นเป็นน้ำที่ส่งมาเพื่อรักษาระบบนิเวศเดือนละครั้งเท่านั้น) ที่ถึงแม้ทางรัฐบาลจะประกาศห้ามปลูกข้าวในรอบการผลิตนี้ก็ตาม แต่ด้วยในพื้นที่ยังไม่ได้มีหน่วยงานรัฐมาสำรวจแบบเข้มงวดในการตรวจดูว่าในชุมชนมีเกษตรกรทำนาในช่วงดังกล่าวหรือไม่ เนื่องจากที่ผ่านมาจะเป็นการแจ้งผ่านแกนนำชุมชนว่า “ด้วยภาวะภัยแล้งขอให้ชาวนาหยุดการทำนาปรังเพราะทางชลประทานไม่สามารถส่งน้ำให้กับชุมชนเพื่อทำเกษตรได้ แต่จะส่งน้ำเข้ามาเพื่อรักษาระบบนิเวศเดือนละครั้งเท่านั้น” ดังนั้นในช่วงนาปรังที่ผ่านมาเกษตรกรที่อยู่ใกล้ลำน้ำจะอาศัยน้ำที่ส่งมาครั้งนี้จะสูบน้ำขึ้นมาใช้เดือนละครั้ง โดยมีต้นทุนการสูบน้ำเข้านาครั้งละประมาณ 300 บาท เหมือนกับเป็นการเสี่ยงดวงในการทำนาในช่วง 1-2 ปีหลังจากจะมีน้ำเพียงพอสำหรับการทำนาหรือไม่

สำหรับการจัดสรรน้ำของชลประทานปีนี้ได้ปล่อยน้ำมาเมื่อช่วง 15-18 กรกฎาคมที่ผ่านมา โดยที่เกษตรกรทุกคนรอคอยการส่งน้ำในช่วงดังกล่าว ซึ่งนั่นหมายถึงเกษตรกรต้องเตรียมลงกล้าไว้พร้อมก่อนที่ชลประทานจะปล่อยน้ำมาให้ แต่ปีนี้เกิดปัญหาการจัดสรรน้ำ คือ ทุกคนรอลงกล้าพร้อมกัน โดยก่อนหน้าที่รู้ว่าทางชลประทานจะปล่อยน้ำมาให้ช่วงดังกล่าวพื้นที่นาในชุมชนนั้นว่างเปล่าไม่ได้ทำอะไร แต่พอรู้ว่าน้ำมาช่วงใดทุกคนจะเตรียมพื้นที่ให้พร้อมในการเปิดน้ำเข้านาตัวเอง จากการใช้น้ำพร้อมกันนี้ ก็ได้ส่งผลกระทบต่อการบริหารจัดการน้ำไม่มีประสิทธิภาพโดยมีพื้นที่บางส่วนได้รับน้ำไม่ทั่วถึงและไม่เพียงพอต่อการทำนา

๐ ระบบการปลูกพืชหลังนา

เดิมการปลูกพืชหลังนาในพื้นที่นั้นถือเป็นเรื่องปกติเพื่อสร้างรายได้ให้กับครอบครัวและถือเป็นการพักนาไปในตัว ซึ่งพืชหลังนาในพื้นที่นิคมปลูกเป็นหลัก ได้แก่ การปลูกถั่วลิสง ถั่วเหลือง และใบยาสูบเนื่องจากปลูกขึ้นได้ดีในพื้นที่ แต่ด้วยระบบการทำนาของชุมชนเปลี่ยนไปทำให้ในพื้นที่ตอนนั้นไม่ได้ปลูกพืชหลังนาแล้ว เพราะคนในชุมชนเน้นการปลูกข้าวเป็นพืชเชิงเศรษฐกิจที่ปลูกข้าว 2 รอบต่อปี ตามการส่งเสริมของหน่วยงานรัฐ และการปลูกข้าว 2 รอบต่อปีนี้ก็ทำให้พื้นที่นาไม่ได้พักและเป็นเหตุทำให้เกิดโรคแมลงในพื้นที่นามากขึ้น ซึ่งต่างจากเมื่อก่อนที่มีการพักพื้นที่นาโดยปลูกจำพวกพืชตระกูลถั่วเพื่อเป็นการปรับปรุงโครงสร้างดินและเพิ่มธาตุอาหารในดินซึ่งถือเป็นการเตรียมดินให้พร้อมก่อนสลักปลูกข้าวนาปี แต่ปัจจุบันเปลี่ยนเป็นการเพิ่มธาตุอาหารผ่านการใช้ปุ๋ยเคมีอย่างเข้มข้นแทนระบบเดิม

๐ ความสัมพันธ์ของคนในชุมชน

การเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ชัดในชุมชน คือ เดิมคนในพื้นที่ทำนาปีนั้นจะเป็นการลงแขกที่คนในชุมชนจะช่วยกันทั้งปลูกและเก็บเกี่ยว ที่ได้สะท้อนถึงความสามัคคีในชุมชนมาก แต่พอข้าวเปลี่ยนมาอยู่ในมิติเชิงเศรษฐกิจมากขึ้นก็ได้เปลี่ยนจากการช่วยเหลือกันเป็นการใช้อำนาจเงินจ้างเป็นหลักที่ทำให้ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนหายไป จากการลงแขกช่วยกันทำนาเปลี่ยนเป็นการแข่งขันในการผลิตข้าวกันเอง คือ ใครมีเงินมากก็ลงทุนกับการผลิตมากด้วยคาดหวังกับรายได้จากข้าวที่เพิ่มขึ้น

๐ บทบาทของสมาชิกครัวเรือนเกษตรกร

หากมองถึงการแบ่งบทบาทในการจัดการแปลงการผลิตนั้น พบว่า ส่วนใหญ่สมาชิกครัวเรือนเกษตรกรที่ยังอยู่ในวัยแรงงานนั้นยังคงช่วยกันจัดการแปลงการผลิตทั้งสามและภรรยา ยกเว้นบุตรหลานนั้นหากไม่เรียนหนังสือก็ทำอาชีพนอกภาคเกษตร เช่น การทำงานในโรงงาน หรือบริษัทในตัวเมือง ซึ่งน้อยมากจะช่วยงานในกิจกรรมภาคการเกษตร โดยเกษตรกรในพื้นที่ได้สะท้อนว่า “คนรุ่นใหม่ไม่กลับมาทำการเกษตร เพราะว่าเขามีกงานที่ดีและมั่นคงทำแล้ว เขาไม่มาลำบากทำเกษตรที่มีรายได้ไม่แน่นอน ทำงานหนัก ต้นทุนที่ดินทำกินก็เช่าพื้นที่ทำเป็นหลัก การทำการเกษตรคงทำถึงแค่รุ่นที่ยังทำกันอยู่นี้” อีกประเด็นที่ทำให้คนรุ่นใหม่ส่วนใหญ่ออกนอกชุมชนก็ด้วยระบบการศึกษาที่ไปเรียนข้างนอกชุมชนแล้วเมื่อเรียนจบก็มักจะไปประกอบอาชีพอื่น โดยเฉพาะในภาคอุตสาหกรรมหรือบริษัทต่าง ๆ และน้อยมากที่จะกลับมาอยู่หรือพัฒนาชุมชน ด้วยเหตุนี้จึงเป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ในชุมชนขาดแคลนแรงงานทางการเกษตร

ส่วนการจัดการแปลงการผลิตของเกษตรกรผู้สูงอายุนั้นส่วนใหญ่พึ่งพาระบบการจ้างทั้งหมด ตั้งแต่จ้างไถเพื่อเตรียมพื้นที่ การหว่านกล้า การปลูกข้าว (นาดำ) การใส่ปุ๋ย การพ่นยาฆ่าหญ้า/ตัดหญ้า การพ่นยาฆ่าแมลง การเก็บเกี่ยว การขนส่ง โดยกลุ่มรับจ้างทำนาส่วนใหญ่เป็นคนนอกชุมชนที่มีทั้งชุมชนข้างเคียง และแรงงานต่างด้าว (พี่น้องไทใหญ่) แม้ว่าเกษตรกรที่มีอายุยังคงทำอยู่นั้น ก็เนื่องจากไม่มีทางเลือกเพราะมีเพียงรายได้จากการปลูกข้าวที่แม้บางครั้งมีรายได้ไม่มากก็ตาม บางรายทำนาควคู่กับการมีรายได้เสริมจากขายพืชผักสวนครัว หรือ ลูกหลานที่ส่งเงินให้มาเป็นบางครั้ง สำหรับเกษตรกรที่ยังอยู่ในวัยแรงงาน (ในชุมชนมีสัดส่วนน้อยมาก ส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรผู้สูงอายุ) มีอาชีพเสริมอย่างอื่นทั้งสามและภรรยาในช่วงว่างจากการ

ทำนา เช่น รั้งข้างตัดหญ้า ถอนหญ้า พนยาฆ่าหญ้า การเอาผักสวนครัวไปขายในตลาด บางรายทำนาเป็น รายได้เสริมเนื่องจากมีรายได้หลักจากอาชีพอื่น เช่น ทำงานลูกจ้างของชลประทาน รับเหมาก่อสร้าง เป็นต้น

๐ วิธีการปลูกข้าว

ในช่วง 3-4 ปี ปีที่ผ่านมา ชุมชนเริ่มปรับเปลี่ยนวิธีการปลูกข้าวจากนาดำเริ่มเป็นนาหว่านซึ่งเป็น ลักษณะการทำนาค้ายกับนาภาคกลางเพราะเป็นกระแสนี้ช่วงหนึ่งที่มีชุมชนข้างเคียงเริ่มทำนาหว่านแล้วได้ผล ในชุมชนจึงทดลองทำตามเพราะถ้าทำได้ผลก็จะเป็นการประหยัดเวลาทำนามาก อย่างไรก็ตามด้วยระบบการ ทำนาหว่านทำให้คนในชุมชนต้องเจอปัญหาเกี่ยวกับการจัดการหญ้าและศัตรูพืชที่จัดการยากขึ้น เพราะต้นข้าวไม่ได้ เรียงแถวปลูกเช่นเดียวกับนาดำที่จัดการดูแลได้ง่าย และด้วยจัดการหญ้าและแมลงได้ยากนี้ทำให้ผลผลิตข้าวได้ น้อยกว่านาดำ (ผลผลิตข้าวลดลงประมาณ 30%) จากข้อจำกัดของการทำนาหว่านนี้ทำให้คนในชุมชนส่วนใหญ่ปรับมาทำนาดำเช่นเดิม มีเพียงบางรายประมาณ 20% เท่านั้นที่ยังคงทำอยู่

๐ การใช้ประโยชน์ที่ดินทางการเกษตร

นอกจากข้าว ลำไย และมะม่วงเป็นพืชเศรษฐกิจหลักในชุมชนแล้ว ที่ผ่านมามีบริษัทเข้ามาส่งเสริม พืชอื่น (เช่น มะเขือพวง หอมแดง) ในพื้นที่เช่นกัน แต่ปลูกได้ผลผลิตไม่ดีจึงทำให้การปลูกพืชนี้หยุดไป และ ล่าสุดปีนี้ได้มีบริษัทเข้ามาส่งเสริมให้พื้นที่ปลูกข้าวโพดหวานโดยที่จะประกันราคาให้เกษตรกร กิโลกรัมละ 4 บาท ตอนนี้มีคนสนใจทดลองปลูกให้บริษัทประมาณ 2-3 ราย ซึ่งยังไม่แน่ใจว่าผลผลิตจะได้คุณภาพตาม บริษัทกำหนดหรือไม่ แม้ว่าพืชส่วนใหญ่ยังคงเดิมแต่จากสถิติพื้นที่ทำการเกษตรในชุมชนพบว่า พื้นที่ทำการ เกษตรของชุมชนลดลงทุกปีด้วยเนื่องจากการขยายตัวของประชากรในชุมชนที่เพิ่มขึ้นทั้งจากคนในชุมชน และนอกชุมชนที่ได้ปรับพื้นที่นาเป็นที่อยู่อาศัย ประกอบกับพื้นที่ทำนาส่วนใหญ่เป็นของนายทุนจากนอก ชุมชนถึง 85% ซึ่งเป็นสัดส่วนตัวเลขที่สูงมาก นั่นหมายความว่าพื้นที่ทำเกษตรในพื้นที่ที่มีแนวโน้มลดลงทุกปี ดังเช่นที่เป็นอยู่เพราะการตัดสินใจให้เกษตรกรในชุมชนเช่าพื้นที่ทำหรือไม่ขึ้นกับเจ้าของที่ดินที่ตอนนี้เริ่มมี การประกาศขายที่ดินดั้งเดิมของชุมชน ซึ่งแน่นอนว่านอกจากจะทำให้พื้นที่ทำการเกษตรเปลี่ยนมือแล้วและมีความไม่แน่นอนว่าที่ดินจะปรับเปลี่ยนอย่างไร เกษตรกรที่เช่าอยู่เดิมก็จะได้รับผลกระทบในด้านเชิงเศรษฐกิจ เพราะเกษตรกรที่ทำส่วนใหญ่เป็นผู้สูงอายุ โดยกรณีล่าสุดที่นายทุนประกาศขายที่ดิน 76 ไร่ หากขายที่ดินผืน นี้ไปแล้วจะกระทบกับเกษตรกรในชุมชนถึง 12 ครัวเรือนที่เช่าที่ดินทำนามาตลอดจากรุ่นสู่รุ่น ด้วยความ กระทบที่จะเกิดขึ้นนี้ทำให้แกนนำชุมชนได้หาทางเจรจากับเจ้าของที่ดินให้ชะลอการขายที่ดินไปก่อนซึ่งยังไม่ แน่ใจว่าจะสำเร็จหรือไม่ เนื่องจากต้องอาศัยความร่วมมือจากหน่วยงานรัฐหลายฝ่ายเข้าช่วยเหลือ

๐ เทคโนโลยีเครื่องจักรทางการเกษตร

หากมองพัฒนาการเรื่องเทคโนโลยีเครื่องจักรกลทางการเกษตรในพื้นที่นั้น สามารถจำแนกได้ 3 กิจกรรมทางการเกษตรที่มีการเปลี่ยนแปลงชัดเจน ได้แก่ การไถเตรียมพื้นที่นา รูปแบบการปลูกข้าว และการ เก็บเกี่ยว ดังนี้

1. การไถเตรียมพื้นที่นา

ดังเช่นพื้นที่ทำนาในหลายพื้นที่ที่มีพัฒนาการเปลี่ยนแปลงในเรื่องการไถเตรียมทำนา คือ เดิม เกษตรกรไถนาโดยใช้วัวควาย จากนั้นเปลี่ยนเป็นรถไถเดินตามทีในขณะนั้นคนในชุมชนส่วนใหญ่มีรถไถเดิน ตามเกือบทุกหลังคาเรือน จากนั้นเปลี่ยนเป็นรถไถใหญ่ประมาณเมื่อช่วง 20 กว่าปีที่ผ่านมาด้วยการส่งเสริม จากรัฐที่สนับสนุนการใช้เครื่องทุ่นแรงในการผลิตเพื่อที่จะได้ประหยัดเวลาและเพิ่มประสิทธิภาพในการผลิตให้ เร็วขึ้น แต่การเปลี่ยนแปลงเครื่องมือการไถไถแต่ยุคนี้หมายถึงต้นทุนที่เพิ่มเช่นกัน ทั้งเรื่องค่าจ้างและค่าน้ำมันโดยเฉพาะเกษตรกรที่ไม่มีรถไถเป็นของตัวเองก็ต้องจ้างไถเป็นหลัก ซึ่งปัจจุบันค่าจ้างไถไร่ละ 800 บาท (ไถ 2 รอบ ๆ ละ 400 บาท/ไร่ ต่รอบการผลิต)

2. รูปแบบการปลูกข้าว

การปลูกข้าวของคนในชุมชนนั้นสามารถแยกเป็น 2 รูปแบบ คือ ใช้คนปลูก และใช้เครื่องปลูก โดยระยะเวลาที่ใช้ในการปลูกและค่าจ้างปลูกไม่แตกต่างกันมากนัก (ค่าจ้างปลูกแบบใช้คนปลูกและใช้เครื่องปลูกคิดเฉลี่ยที่ 1,400 บาท/ไร่) เดิมรูปแบบการปลูกข้าวในพื้นที่นั้นจะเป็นการลงแขกปลูกช่วยกัน แต่ด้วยเกษตรกรเป็นผู้สูงอายุประกอบกับไม่มีแรงงานภาคการเกษตรในชุมชนจึงทำให้ในช่วงหลาย 10 ปีที่ผ่านมาการปลูกข้าวของชุมชนส่วนใหญ่จะเป็นระบบจ้างปลูกทั้งหมด โดยการเลือกรูปแบบการปลูกว่าจะใช้คนปลูกหรือเครื่องปลูกนั้นขึ้นกับการพิจารณา/ตัดสินใจข้อดีข้อเสียของเกษตรกรแต่ละราย คือ หากเกษตรกรรายใดเลือกที่ได้กล้าข้าวที่แข็งแรงทนกับการทำลายของปูกับหอยได้ทำให้ไม่ต้องซ่อมกล้าข้าวมาก ไม่ค่อยมีข้าวลีบ มีสัดส่วนของเมล็ดข้าวสมบูรณ์สูง แต่มีข้อจำกัดคือต้นข้าวจะไม่แตกกอมากเท่ากับกล้าอ่อนเพราะหากเลือกรูปแบบจ้างคนปลูกจะใช้กล้าข้าวอายุ 25-30 วันในการย้ายปลูก ส่วนเกษตรกรที่เลือกปลูกข้าวโดยใช้เครื่องปลูกนั้นเพราะปลูกได้ง่าย ข้าวติดกอเร็วและแตกกอมาก แต่มีข้อจำกัดคือมีสัดส่วนข้าวลีบมาก และด้วยต้นกล้าสำหรับใช้เครื่องปลูกนั้นจะใช้กล้าข้าวอายุ 12 วัน (ถ้าอายุกล้าข้าวมากกว่านั้นต้นกล้าจะยาวเกินไปจะทำให้ใช้เครื่องปลูกไม่ได้) ซึ่งเป็นกล้าอ่อนมาก ดังนั้น ถ้าหากเจอน้ำท่วมและหอยปลูกกินต้นกล้าตายง่าย จึงทำให้เกษตรกรที่เลือกรูปแบบการปลูกแบบนี้มักจะต้องซ่อมกล้าข้าวมากกว่าการใช้คนปลูก

3. การเก็บเกี่ยว

การเก็บเกี่ยวของชุมชนนั้นเดิมเป็นการช่วยกันลงแขก แต่ด้วยเหตุผลเดียวกับการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปลูก คือ เกษตรกรส่วนใหญ่เป็นผู้สูงอายุ และขาดแรงงานในการเก็บเกี่ยว หลังจากปรับการเก็บเกี่ยวจากลงแขก ก็เปลี่ยนเป็นการจ้างคนมาเกี่ยวข้าว แต่ด้วยการเข้ามาของรถเกี่ยวเมื่อช่วง 10 กว่าปีที่ผ่านมาทำให้นาข้าวของพื้นที่เลือกรถเกี่ยวทั้งหมด เนื่องจากหากเทียบต้นทุนค่าเกี่ยวแล้วพบว่าใช้รถเกี่ยวจะจ้างถูกกว่าจ้างคนเกี่ยวมือ (ค่าจ้างเหมาคนเกี่ยวมือซึ่งส่วนใหญ่เป็นพี่น้องไทใหญ่โดยคิดไร่ละ 1,000 บาท ถ้าเป็นข้าวล้มไร่ละ 1,200 บาท ส่วนค่ารถเกี่ยวคิดไร่ละ 500 บาท)

2. รูปแบบการปรับตัว ปัญหา อุปสรรค และปัจจัยสนับสนุน

แม้ว่าต้นทุนการผลิตข้าวทั่วไปจะต้นทุนสูง ขายไม่ได้ราคา ทำให้เกษตรกรในชุมชนส่วนใหญ่ (เช่นเดียวกับเกษตรกรทั่วไป) ขาดทุนเป็นหนี้ แต่เกษตรกรยังทำกันอยู่เพราะถูกปลูกฝังว่าไม่สามารถไปทำหรือปลูกอย่างอื่นได้ และส่วนใหญ่ไม่ได้คิดทบทวนเรื่องต้นทุนการผลิต แต่มองเพียงรายได้ที่หากปีไหนรายได้เพิ่มมา 1,000 หรือ 2,000 บาทก็ถือว่าได้กำไรแล้วโดยเพียงเปรียบเทียบกับรายได้ของรอบการผลิตก่อนหน้า โดยไม่ได้พิจารณาถึงต้นทุนการผลิตที่ลงทุนไปจริงว่าลงทุนอะไรไปบ้าง ซึ่งเกษตรกรไม่ได้พิจารณาว่าในแต่ละรอบการผลิตนั้นมีต้นทุนอะไรที่เพิ่มจากเดิมหรือไม่ อีกเหตุผลหนึ่งคือ ชาวนาไม่รู้ว่าจะทำอย่างไรจึงได้ทำการผลิตข้าวเป็นหลัก รวมถึงเกษตรกรส่วนใหญ่ในพื้นที่เป็นเกษตรกรผู้สูงอายุที่ไม่มีกำลังในการจัดการแปลง ประกอบกับลูกหลานไม่ได้มาเสริมหรือสนับสนุนจึงทำให้ต้นทุนในการจัดการแปลงแต่ละรอบการผลิตนั้นสูงมาก ซึ่งบางครั้งแทบไม่ได้อะไรแต่ก็ยังคงทำอยู่เพราะอย่างน้อยการทำนาก็ยังคาดหวังกับรายได้ในแต่ละรอบการผลิตมาใช้จ่ายจุนเจือในครอบครัว

ประกอบกับการวิเคราะห์ของชุมชนที่พบว่าคนในชุมชนเป็นมะเร็งมีปัญห สุขภาพเพิ่มขึ้น และเห็นภาพว่าในการทำนาแต่ละครั้งเกษตรกรใช้ยาฆ่าหญ้า ยาฆ่าแมลง ปุ๋ยเคมีกันอย่างเข้มข้นที่นับวันต้องเพิ่มปริมาณการใช้มากขึ้น ๆ เช่น ปุ๋ยเคมีปีนี้ใช้ 4 กระสอบ ที่ปีหน้าต้องเพิ่มขึ้นอย่างน้อย 7-8 กระสอบ เพราะไม่เพียงพอต่อการเพิ่มธาตุอาหารให้กับดิน หากใส่ปุ๋ยไม่เพียงพอก็จะทำให้ผลผลิตได้ลดลง ด้วยสภาพการจัดการที่พึ่งปัจจัยการผลิตแบบนี้จึงเป็นเหตุทำให้เกษตรกรต้องซื้อปัจจัยการผลิตเพิ่มขึ้นทุกปี แต่เกษตรกรไม่ได้มองเห็นเป็นหลักสำคัญเพราะมองเพียงตัวเลขรายได้เป็นหลักดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น

จากการตระหนักถึงสถานการณ์ที่เกิดขึ้นและกระทบกับคนในชุมชน ทำให้ชุมชนเกิดการปรับตัวในมิติด้านการรวมกลุ่มของคนในชุมชนขึ้นในปี พ.ศ. 2546 โดยสืบเนื่องจากตำบลหนองแห้งได้รับการงบประมาณโครงการพัฒนาเศรษฐกิจระดับชุมชน ประจำปีงบประมาณ พ.ศ. 2545 ในขณะนั้น จากการทำประชาคมตำบลผ่านได้รับการสนับสนุนให้ทำโครงการจัดตั้งโรงสีข้าวขึ้นมาในพื้นที่ของตำบลหนองแห้ง (โรงสีเป็นเครื่องขนาด 30 แรงม้า สามารถสีข้าวได้วันละประมาณ 20 ตัน) โดยใช้งบประมาณ 1 ล้านบาท และได้ทำการก่อสร้างในพื้นที่ น.ส.ล. เลขที่ ชม 1042 ซึ่งอยู่ในพื้นที่บ้านดอยสามัคคี หมู่ที่ 7 ตำบลหนองแห้ง อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่ และได้เปิดดำเนินการเมื่อปี พ.ศ. 2546 โดยมีคณะกรรมการจากผู้นำทุกหมู่บ้านตำบลหนองแห้ง ได้เข้ามาบริหารแบบมีส่วนร่วมและจิตอาสา แต่ขณะนั้นในการดำเนินงานก็ได้พบกับปัญหาคือ คนดูแลระบบการทำงานและวัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ ภายในโรงสีข้าวไม่มีความรู้ ไม่มีประสบการณ์ ไม่มีช่างชำนาญงานมาคอยควบคุมและกำกับ จึงส่งผลให้ทำงานได้ไม่ต่อเนื่อง จากการชำรุดเล็กน้อยจึงเริ่มสะสมขึ้นรวมเข้าเป็นปัญหาใหญ่ขึ้นมา จึงได้ปิดกิจการโรงสีข้าวตำบลหนองแห้งลงไปเมื่อปี พ.ศ. 2548 และต่อมาทางตำบลหนองแห้งได้รับการจัดสรรโครงการตามมาตรการส่งเสริมความเป็นอยู่ระดับตำบล ๆ ละ 5 ล้านบาท ในปี พ.ศ. 2558 ซึ่งนายสุนทร ชัยศรีอ้าย กำนันตำบลหนองแห้งในขณะนั้นก็นำเอาปัญหาต่าง ๆ ของโรงสีข้าวเข้าสู่การพิจารณาหาทางฟื้นฟูและซ่อมแซมส่วนที่ชำรุดให้กลับมาใช้งานได้ดังเดิม จึงได้เสนอโครงการ 2 โครงการให้คณะกรรมการได้พิจารณาคือ 1) โครงการซ่อมแซมและปรับปรุงโรงสีข้าวชุมชนตำบลหนองแห้ง และ 2) โครงการต่อเติมอาคารโรงสีข้าวชุมชนตำบลหนองแห้ง โดยขอใช้งบประมาณในการดำเนินงาน 2 โครงการนี้ 450,000 บาท ก็ได้รับการเห็นชอบจากคณะกรรมการตามที่เสนอไป

จากการจัดตั้งกลุ่มในครั้งนี้มีวัตถุประสงค์หลักด้วยกัน 3 ข้อ ดังนี้คือ

1. เพื่อนำข้าวเปลือกจากเกษตรกรมาแปรรูปเป็นข้าวสารที่มีคุณภาพโดยได้นำร่องการผลิตข้าวอินทรีย์และปลอดภัย ในการจำหน่ายให้คนในชุมชนตำบลหนองแห้งและคนที่สนใจทั่วไป
2. เพื่อเพิ่มรายได้ให้เกษตรกรและมีเงินหมุนเวียนในชุมชน เพื่อสร้างความอยู่ดีกินดีให้กับเกษตรกร
3. เพื่อรวบรวมเกษตรกรให้เป็นปึกแผ่นเพื่อเกิดการพัฒนาที่ยั่งยืน ซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ในตำบลหนองแห้งถึงร้อยละ 85 และหลังจากนั้นมาในปี พ.ศ. 2559 ก็ได้รวบรวมเกษตรกรเข้าเป็นสมาชิกของกลุ่มโรงสีข้าวโดยการถือหุ้นและบริหารโดยรูปแบบคณะกรรมการ และนำไปจดทะเบียนเป็นวิสาหกิจชุมชนโรงสีข้าวบ้านดอยสามัคคี (ตำบลหนองแห้ง) ไว้กับสำนักงานเกษตรอำเภอสันทราย เมื่อวันที่ 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2559 ด้วยสมาชิก 59 ครอบครัว โดย 32 ครอบครัวของสมาชิกกลุ่มนี้เป็นครัวเรือนเกษตรกรที่ทำนา การตัดสินใจเข้าจดทะเบียนเป็นวิสาหกิจชุมชนนี้เป็นการหารือภายในกลุ่มไม่ได้ไม่ได้มีหน่วยงานใดมาแนะนำหรือชี้แนะ โดยเหตุที่กลุ่มเลือกจดทะเบียนเป็นวิสาหกิจชุมชนเพราะเป็นแนวทางหนึ่งที่สร้างความมั่นใจให้กับสมาชิกและจงใจให้เกษตรกรรายอื่นเข้าร่วมกลุ่มเพิ่มขึ้น อีกทั้งการจดทะเบียนเป็นวิสาหกิจชุมชนนั้นเข้าถึงการสนับสนุนจากหน่วยรัฐได้ครอบคลุมกว่าไม่ได้จดทะเบียน

ในการบริหารจัดการของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนโรงสีข้าวตำบลหนองแห้งนั้น มีการบริหารผ่านกิจกรรมหลัก 3 เรื่อง ดังต่อไปนี้

1. การวางแผนด้านการผลิต

การจัดการผลิตข้าวคุณภาพของกลุ่มนั้นมี 2 ระบบ คือ ข้าวอินทรีย์ และข้าวปลอดภัย โดยการปลูกข้าวอินทรีย์ของกลุ่มนั้นปีนี้ถือว่าเข้าปีที่ 3 โดยมีสมาชิกเริ่มต้นปลูกกันไม่มาก เพราะเป็นช่วงเรียนรู้ในการผลิตแบบอินทรีย์ที่ทางกลุ่มได้รับการสนับสนุนด้านวิชาการด้านการผลิตข้าวในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน จากคณะบริหารศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้อย่างต่อเนื่อง แต่ด้วยเป็นระบบการผลิตที่ถือว่าใหม่ในพื้นที่จึงทำให้สมาชิกส่วนใหญ่ยังคงผลิตในระบบปลอดภัยที่ลดการใช้สารเคมีลง โดยมีข้อกำหนดภายในกลุ่มร่วมกันว่า “หาก

สมาชิกเลือกผลิตข้าวปลอดภัยนั้นห้ามมีการใช้ปุ๋ยเคมี สารเคมีทุกชนิดก่อนการเก็บเกี่ยว 45 วัน” ก่อนการปลูกข้าวทั้งระบบอินทรีย์และปลอดภัยในแตรอบการผลิตทุกครั้งนั้น กลุ่มจะประชุมร่วมกันในการจัดทำแผนรอบการผลิตของกลุ่มว่าสมาชิกรายใดปลูกข้าวพันธุ์ชนิดไหน ปลูกจำนวนกี่ไร่ จะเริ่มปลูกเมื่อไหร่ เก็บเกี่ยววันไหน เพื่อนำข้อมูลดังกล่าวมาวางแผนงานด้านการประชาสัมพันธ์ที่เชื่อมกับการตลาดของกลุ่มได้ชัดเจน อย่างไรก็ตามในการรับซื้อผลผลิตข้าวของกลุ่มนั้นยังคงไม่สามารถรองรับข้าวของสมาชิกได้ทั้งหมด โดยกลุ่มจะรับซื้อเป็นบางพันธุ์เท่านั้นสำหรับข้าวปลอดภัย ส่วนข้าวอินทรีย์นั้นกลุ่มรับซื้อทั้งหมดเนื่องจากยังมีสมาชิกให้อยู่จำนวนจำกัด โดยปัจจุบันมีสมาชิกที่ปลูกข้าวอินทรีย์ในระยะปรับเปลี่ยนให้กับกลุ่มมีจำนวน 5 ราย พื้นที่ทำนารวม 26 ไร่ เป็นพันธุ์ข้าวหอมมะลิ 105 เป็นหลัก (ผลผลิตรวมปี พ.ศ. 2561 เท่ากับ 41 ตันข้าวเปลือกดิบ และปี พ.ศ. 2562 เท่ากับ 43 ตันข้าวเปลือก) ส่วนสมาชิกรายอื่น (27 ราย) ยังคงปลูกข้าวปลอดภัยโดยมีพื้นที่นารวม 39 ไร่ เป็นพันธุ์ข้าวเหนียวสันป่าตอง 1 และแม่โจ้ 2 ล่าสุดในรอบผลิตปีนี้กลุ่มได้ให้สมาชิกบางราย (ประมาณ 3-4 ราย) ทดลองปลูกข้าว CP888 ซึ่งถือเป็นข้าวพันธุ์ใหม่ในพื้นที่ หากข้าวพันธุ์นี้ให้ผลผลิตดีทางกลุ่มก็จะส่งเสริมให้สมาชิกปลูก

หากเทียบสัดส่วนพันธุ์ข้าวของกลุ่มนั้น พบว่า สมาชิกกลุ่มส่วนใหญ่ 60% เลือกปลูกข้าวสันป่าตอง 1 รองลงมา 20% ปลูกข้าวหอมมะลิ 15% ปลูกข้าวแม่โจ้ 2 และ 5% ปลูกข้าว CP888 เหตุผลหลักที่สมาชิกส่วนใหญ่เลือกปลูกข้าวสันป่าตอง 1 มากกว่าพันธุ์อื่น เพราะปลูกง่าย และให้ผลผลิตที่สูงประมาณ 1 ตัน/ไร่ ซึ่งสูงกว่าพันธุ์อื่นที่ให้ผลผลิตเฉลี่ยประมาณ 750 กก./ไร่ อย่างไรก็ตามแม้ว่าข้าวสันป่าตอง 1 ให้ผลผลิตสูงแต่ก็ต้องแลกมากับต้นทุนการผลิตที่สูงเช่นกัน แต่เกษตรกรนั้นมองเพียงปริมาณข้าวเป็นหลักและพร้อมที่จะรับหาตลาดเองเนื่องจากกลุ่มไม่รับซื้อข้าวพันธุ์นี้ ในทางกลับกันหากจะเพิ่มสัดส่วนข้าวพันธุ์ที่กลุ่มรับซื้อขึ้นนั้นราคาไม่ได้จูงใจเกษตรกรเพราะราคารับซื้อข้าวของกลุ่มแทบไม่แตกต่างจากราคาข้าวข้างนอกมากนัก เกษตรกรจึงเลือกที่จะปลูกข้าวสันป่าตอง 1 เป็นหลัก

และเพื่อเป็นการสร้างความมั่นใจให้กับผู้บริโภคที่ซื้อข้าวของกลุ่มนั้น กลุ่มได้มีระบบโครงสร้างการควบคุมมาตรฐานภายในกลุ่มควบคู่กับการผลิตโดยผ่านคณะกรรมการเพื่อเป็นการให้กำลังใจ คำปรึกษาและคำแนะนำในการจัดการแปลงนาให้กับสมาชิก รวมทั้งเป็นฝ่ายตรวจสอบมาตรฐานการผลิตของสมาชิกทั้งข้าวปลอดภัยและข้าวอินทรีย์ในแต่ละรอบ โดยข้าวปลอดภัยของกลุ่มนั้นยังไม่ได้ยื่นขอรับรองมาตรฐานจากหน่วยงานใดแต่มีการควบคุมกันเองเป็นหลัก ส่วนการรับรองมาตรฐานข้าวอินทรีย์นั้นกลุ่มได้ทำงานเชื่อมกับหน่วยจัดการกลาง (โดย สถาบันชุมชนเกษตรกรรมยั่งยืน) ที่สนับสนุนเรื่องการตลาดควบคู่กับการรับรองมาตรฐานการผลิตให้กลุ่มนั้น โดยปัจจุบันสมาชิกกลุ่มที่ทำเกษตรอินทรีย์เข้าปีที่สองได้รับรองมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ระยะปรับเปลี่ยนจากสมาคมมาตรฐานเกษตรภาคเหนือเพื่อสร้างความมั่นใจในระบบการผลิตให้กับผู้บริโภค

2. การจัดการด้านการตลาด

ปัจจุบันกลุ่มได้มีการรับซื้อข้าวเปลือกของสมาชิกเข้ามาเก็บไว้ที่โรงสีข้าวบางส่วนเพื่อแปรรูปเป็นข้าวสาร โดยการกำหนดราคารับซื้อข้าวเปลือก (ทั้งข้าวอินทรีย์ระยะปรับเปลี่ยนและข้าวปลอดภัย) ของกลุ่มนั้นทางกลุ่มจะมีการกำหนดร่วมกันที่ส่วนใหญ่จะอิงกับราคาข้าวเปลือกข้างนอกแล้วกลุ่มจะบวกเพิ่มขึ้นประมาณ 20-50 สตางค์/กิโลกรัม และถ้าหากข้าวของกลุ่มครบรอบการผลิตเป็นข้าวอินทรีย์ในปีนั้นกลุ่มจะรับซื้อในราคาที่สูงกว่าข้าวเปลือกข้างนอกที่ 1 บาท/กิโลกรัม อย่างไรก็ตามทางกลุ่มจะมีการประชุมหารือเรื่องการตั้งราคารับซื้อข้าวร่วมกับสมาชิกอีกครั้งเพื่อสร้างความชัดเจนให้กับกลุ่ม เนื่องด้วยที่ผ่านมาแม้ว่ากลุ่มจะตั้งราคารับซื้อข้าวอินทรีย์ในราคาที่เพิ่มขึ้น แต่สมาชิกที่สนใจทำก็ยังมีจำนวนไม่มากนักเนื่องจากที่ผ่านมาสมาชิกได้สะท้อนว่าการจัดการแบบอินทรีย์นั้นทำยาก ราคายังไม่จูงใจจึงถือว่าเป็นปัญหาหลักของกลุ่มที่ต้อง

จัดการต่อไป ประกอบเกษตรกรส่วนใหญ่ในพื้นที่ยังคงมองว่าการทำอินทรีย์โตช้าไม่เหมือนกับการทำเคมีแค่เอาปุ๋ยยาใส่โตเร็ว แต่ไม่ได้มองมิติสุขภาพและสิ่งแวดล้อมของชุมชนจึงทำให้ขยายจำนวนสมาชิกเพิ่มได้อย่างจำกัด

ในด้านการรับซื้อผลผลิตข้าวของกลุ่ม พบว่า กลุ่มยังขาดศักยภาพในการรับซื้อข้าวของสมาชิกโดยกลุ่มไม่สามารถรับซื้อผลผลิตได้ทั้งหมด หากไม่ใช่พันธุ์ข้าวที่กลุ่มกำหนดรับซื้อสมาชิกต้องหาตลาดเอง ซึ่งส่วนใหญ่เกษตรกรนำไปขายให้กับโรงสี ส่วนพันธุ์ข้าวที่กลุ่มรับซื้อ ได้แก่ ข้าวหอมมะลิ 105 ข้าวแม่โจ้ 2 นั้นกลุ่มมีการกำหนดพื้นที่ปลูกที่ไม่เกินกี่ไร่ แต่ด้วยกลุ่มมีสมาชิกมากจึงทำให้สมาชิกส่วนหนึ่งเลือกปลูกข้าวสันป่าตอง 1 ซึ่งเป็นพันธุ์ข้าวที่นิยมปลูกในพื้นที่ อย่างไรก็ตามถึงแม้สมาชิกเลือกปลูกข้าวสันป่าตอง 1 กลุ่มก็ยังรับซื้อไม่ได้เพราะข้าวสันป่าตอง 1 เป็นข้าวแข็งไม่มีคุณภาพ เป็นข้าวสำหรับทำแป้ง ทำให้สมาชิกต้องไปขายให้กับพ่อค้าคนกลาง/โรงสีข้าว จากประเด็นนี้ทางกลุ่มยอมรับว่ายังคงจัดการไม่ได้และยังคงคิดหนักเพราะกลุ่มได้ส่งเสริมให้สมาชิกปลูกข้าวมีคุณภาพเพื่อลดต้นทุนการผลิตและสนับสนุนเรื่องตลาด เนื่องด้วยเหตุผลหลักคือกลุ่มไม่มีทุนหมุนเวียนมากพอที่จะซื้อเก็บไว้ แม้แต่จะซื้อผ่านขายให้สมาชิกก็ยังทำไม่ได้ และถ้าซื้อผ่านได้จริงประมาณ 30 ตันทางกลุ่มขายก็ยังไม่มียังช่องทางกระจายข้าวสันป่าตอง 1 ให้ ดังนั้น กลุ่มเลยต้องให้สมาชิกหาตลาดรับซื้อเอง

ในการจำหน่ายข้าวของกลุ่มนั้นแยกเป็น 2 กลุ่ม คือ

1) กลุ่มข้าวเหนียว (ข้าวแม่โจ้ 2) ที่ผลิตในระบบเกษตรปลอดภัย โดยจำหน่ายให้กับสมาชิกกลุ่ม และคนที่สนใจทั่วไป ซึ่งตอนนี้มีพ่อค้าจากข้างนอกมารับซื้อไม่มากเนื่องจากได้รับผลกระทบโควิดที่แต่เดิมส่งขายให้กับพ่อค้าคนกลางในตลาดนัดประมาณ 4-5 ราย แต่ด้วยสถานการณ์โควิด-19 ทำให้กลุ่มพ่อค้าดังกล่าวหายไป จากการหยุดขายข้าวให้กับพ่อค้าคนกลางดังกล่าวทำให้กลุ่มได้รับผลกระทบมาก อย่างเช่นตอนนี้ที่ปริมาณข้าวเหนียวของกลุ่มระบายได้น้อยมากหากเทียบกับช่วงปีที่ผ่านมา ซึ่งกลุ่มจำเป็นต้องเร่งในการระบายข้าวที่เหลือที่ยังมีคงค้างอยู่ในโรงสีประมาณ 3-4 ตันข้าวเปลือกก่อนที่กลุ่มจะรับซื้อข้าวในรอบการผลิตใหม่ของปีนี้

2) กลุ่มข้าวเจ้า (พันธุ์ข้าวหอมมะลิ 105) ที่ผลิตในระบบเกษตรอินทรีย์ (ข้าวอินทรีย์ในระยะปรับเปลี่ยน) โดยส่งให้โรงพยาบาลเป็นหลัก กลุ่มเริ่มนำส่งข้าวสารให้กับโรงพยาบาล (สำหรับผู้ป่วยและบุคลากรของโรงพยาบาล) ตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2562 มาจนถึงปัจจุบันในราคาซื้อช่วงแรกที่ 26.62 บาท/กิโลกรัม และปรับเพิ่มเป็น 28 บาท/กิโลกรัมเมื่อเดือนมิถุนายนที่ผ่านมา โดยผ่านหน่วยการจัดการกลาง (สถาบันชุมชนเกษตรกรรมยั่งยืน) ที่กลุ่มทยอยส่งข้าวให้โรงพยาบาลครั้งละประมาณ 600-750 กก./เดือน นอกจากนำข้าวส่งให้กับโรงพยาบาลแล้วกลุ่มยังได้รับการหนุนเสริมจาก ธ.ก.ส. ที่ล่าสุดได้ติดต่อให้กลุ่มไปร่วมวางผลิตภัณฑ์ข้าวของกลุ่มผ่านสาขา ธ.ก.ส. ทัวเชียงใหม่ โดยในระยะเริ่มแรกนี้กลุ่มมีแผนที่จะนำร่องการจำหน่ายข้าวถุงที่ ธ.ก.ส. สาขาแม่โจ้ ก่อนเพื่อประเมินผลตอบรับของกลุ่มลูกค้าที่ซื้อผลผลิตข้าวของกลุ่มก่อนที่จะขยายไปยังสาขาอื่น

3. สวัสดิการของสมาชิกกลุ่ม

“จากการปลูกข้าวไว้กินในครอบครัวเปลี่ยนเป็นปลูกข้าวเพื่อเศรษฐกิจทำให้เกษตรกรส่วนใหญ่ไม่ได้ปลูกหรือแบ่งข้าวไว้กินแต่จะซื้อเป็นหลัก” “ขายข้าวถูกแต่ไปซื้อข้าวสารแพง” “เกษตรกรลืมนิยามเดิมของชุมชนที่ปลูกข้าวไว้กิน ทุกบ้านมียุ้งเก็บข้าว สีข้าวไว้กิน” เป็นเสียงสะท้อนของกลุ่มที่ต้องการเห็นภาพเกษตรกรปรับเปลี่ยนการปลูกเพื่อขายอย่างเดียวแต่หันกลับมาแบ่งสัดส่วนข้าวไว้เพื่อบริโภคเพิ่มขึ้น เนื่องด้วยสถานการณ์เริ่มเห็นได้ชัดเมื่อช่วงปีที่ผ่านมาว่าเกษตรกรที่ซื้อข้าวเหนียวกินนั้นต้องจ่ายค่าซื้อข้าวในราคาสูงถึง 2,000 บาท/กระสอบ แต่ในทางกลับกันเกษตรกรในพื้นที่ขายข้าวดิบได้เพียง 8-10 บาท/กก และข้าวแห้ง 18

บาท/กก เท่านั้น จนมีเกษตรกรบางรายตั้งคำถามว่า “หากสถานการณ์ในพื้นที่ยังคงเป็นแบบนี้แล้วหนี้ของเกษตรกรจะหมดเมื่อไหร่ เพราะนับวันมีแต่รายจ่ายทั้งค่าอาหารและการลงทุนทำนาที่นับวันมีแต่สูงขึ้นแต่รายได้กลับมีแต่ลดลง”

เพื่อให้สมาชิกได้เข้าถึงข้าวมีคุณภาพสำหรับกินในครัวเรือน กลุ่มจึงได้จัดตั้งสวัสดิการให้กับสมาชิกคือ

- 1) หากสมาชิกรายได้ปลูกข้าวเพื่อแบ่งไว้กินในครัวเรือนนั้นทางกลุ่มจะสีข้าวให้ฟรีโดยไม่มีค่าใช้จ่าย และ
- 2) หากสมาชิกมาซื้อข้าวสำหรับกินในครอบครัวจากกลุ่มก็จะได้รับส่วนลด 50 บาท/กส. ซึ่งราคาปกติที่กลุ่มขายในตลาดอยู่ที่ 1,500 บาท/กส. นอกจากสวัสดิการที่เอื้อให้กับสมาชิกเหล่านี้แล้วทางกลุ่มยังได้พยายามสร้างความเข้าใจให้กับสมาชิกถึงความสำคัญในการปลูกข้าวไว้กินในมิติการเข้าถึงข้าวมีคุณภาพและสามารถประหยัดค่าอาหารในครอบครัว ซึ่งกลุ่มได้เน้นย้ำตลอดในการประชุมกลุ่ม อย่างไรก็ตาม ผลตอบรับของสมาชิก พบว่า มีสมาชิกน้อยรายที่ปลูกข้าวไว้กินเนื่องด้วยความต้องการสะดวกและง่ายในการจัดการที่ไม่ต้องตากข้าวหรือต้องหาที่เก็บเอง ดังนั้น การได้มาของข้าวเพื่อกินนั้นเกษตรกรจึงคงเลือกซื้อข้าวกินเป็นหลัก

3. ผลกระทบของนโยบายและมาตรการของรัฐ

3.1 ลำดับเหตุการณ์การเปลี่ยนแปลง และผลกระทบ ของชาวนาในพื้นที่ในยุคก่อน-หลังนโยบายจํานาข้าวเป็นอย่างไร?

ในช่วงยุคจํานาข้าว นั้น ชุมชนได้ขายข้าวราคาแพงขึ้น แม้ไม่ได้รับราคาประกันเต็มของรัฐที่กำหนดก็ตาม เนื่องจากราคาถูกหักค่าความชื้น (ด้วยเกษตรกรไม่มีลานตากและที่เก็บข้าวจึงทำให้ส่วนใหญ่เกษตรกรตัดข้าวสดขายเป็นหลัก) หักสิ่งเจือปน ที่บ่อยครั้งโรงสีข้าว/ท่าข้าวไม่ได้ให้รายละเอียดการให้ราคากับเกษตรกรเลย ส่วนใหญ่เกษตรกรในพื้นที่ได้ราคาข้าวประมาณ 11,000-12,000 บาท/ตัน และแม้ว่าเกษตรกรไม่ได้ราคาตามที่รัฐประกัน เกษตรกรก็ยังพอใจอยู่เพราะขายข้าวได้ในราคาที่สูงกว่าราคาปกติก่อนที่จะมีโครงการรับจํานาของของรัฐบาลที่เกษตรกรจํานายอยู่ช่วง 8,000-10,000 บาท/ตัน และบางปีราคาข้าวต่ำมากถึง 5 บาท/กก หรือ 5,000 บาท/ตัน จากราคาข้าวที่ตกต่ำดังกล่าวถึงขั้นมีคนในชุมชนพูดว่า “ขายข้าวเปลือก 1 กก. ยังไม่พอที่จะซื้อจิ้งหรีดที่ขาย 2 ตัว ราคา 6 บาทด้วยซ้ำ” หรือกรณีหน่วยงานรัฐพูดว่า “หากอยากได้ราคาข้าวดีก็แบกไปข้าวไปขายที่โรงสีเองเลย” ซึ่งถือเป็นคำพูดที่บั่นทอนกำลังใจการทำนาของเกษตรกรเป็นอย่างมาก จากสถานการณ์ดังกล่าวได้สะท้อนความจริงที่ว่า “เหมือนว่าเกษตรกรเป็นกระดูกสันหลังของชาติ แต่ความเป็นจริงแล้วเกษตรกรไม่มีความมั่นคงทั้งมิติด้านอาหารและเศรษฐกิจเลย ซึ่งถ้าหากเกษตรกรยังคงผลิตแบบเดิม ก็เท่ากับตายกับตายและก็คงวนเวียนอยู่ในปัญหาเดิม” และนี่ก็เป็นอีกเหตุผลหลักที่เกิดการรวมตัวของกลุ่มวิสาหกิจโรงสีข้าวชุมชนขึ้นมา

หากมองบริบทโดยทั่วไปของชุมชนหลังจากยุคโครงการจํานาข้าวของรัฐบาล เกษตรกรในพื้นที่ส่วนใหญ่ก็ยังคงทำนาเช่นเดิมที่แม้ว่าข้าวลงทุนสูงรายได้ไม่มากด้วย 3 เหตุผลหลัก คือ 1) เกษตรกรไม่รู้ว่าจะปลูกอะไรหากจะปลูกพืชอื่นก็ไม่ถนัดและไม่แน่ใจเรื่องตลาด 2) ส่วนใหญ่เป็นนาเช่าจึงไม่สามารถปรับเปลี่ยนพื้นที่นาได้ และ 3) ชุมชนเป็นพื้นที่ที่อยู่ในเขตชลประทานและเกษตรกรมีความเชื่อว่าเป็นเมื่อใกล้แหล่งน้ำกว่าชุมชนอื่นยังงั้นน้ำก็มีเพียงพอตลอดทั้งปี โดยการทำนาเป็นตัวเลือกอันดับแรก (แม้ว่าน้ำในช่วง 2 ปีที่ผ่านมาไม่เพียงพอก็ตาม) ที่ผ่านมามาภาครัฐได้ออกนโยบายหรือมาตรการที่หลากหลายมาอุดหนุนเกษตรกรเพียงใด แต่ในภาพรวมเกษตรกรในพื้นที่นั้นสะท้อนว่ามีการเข้าถึงเพียงไม่กี่มาตรการเท่านั้น เช่น มาตรการของรัฐให้เงินอุดหนุนค่าเก็บเกี่ยวไร่ละ 500 บาท, เงินเยียวยาเกษตรกร 15,000 บาท เป็นต้น ส่วนโครงการอื่น เช่น โครงการส่งเสริมข้าวอินทรีย์ 1 ล้านไร่ นั้นคนในชุมชนพอรับทราบแต่ด้วยไม่มีเจ้าหน้าที่จากหน่วยงานใดมาให้ข้อมูลถึงรายละเอียดการเข้าร่วมโครงการดังกล่าว ทำให้พื้นที่ไม่ได้เข้าร่วมโครงการนี้ทั้งที่สามารถต่อยอดให้กับกลุ่มวิสาหกิจโรงสีข้าวชุมชนได้เป็นอย่างดี จากช่องว่างการประสานงานของรัฐและชุมชนจึงทำให้

เกษตรกรในพื้นที่มีทัศนคติต่อหน่วยงานรัฐคือ ไม่ค่อยให้ความสำคัญในการรวมกลุ่มของเกษตรกรที่ขับเคลื่อนเรื่องเกษตรปลอดภัย/เกษตรอินทรีย์ในพื้นที่เท่าที่ควร และนี่เป็นอีกเหตุผลที่เกษตรกรในพื้นที่เริ่มลุกขึ้นมาจัดการพัฒนารวมกลุ่มกันเอง

3.2 ชาวนาในพื้นที่มีการปรับตัวอย่างไร? (ปัญหา อุปสรรค การเข้าถึงที่นำไปสู่การปรับตัว Redistribution, Allocation of Resource)

ประเด็นคำถามนี้เชื่อมโยงกับหัวข้อที่ 2 ที่ว่าชาวนาในพื้นที่มีรูปแบบการปรับตัวในมิติต่าง ๆ อย่างไรบ้าง เพราะมีความเกี่ยวข้องกันที่เกษตรกรได้มีการปรับตัวแบบองค์รวม (ทั้งด้านการผลิต การตลาด มาตรฐาน การแปรรูป) โดยผ่านการทำงานของกลุ่มที่ก่อตั้งขึ้นเพื่อหนุนเสริมคนในชุมชนในมิติการทำงานเกษตรที่ผ่านมา โดยไม่ได้มองว่าจะต้องรอการริเริ่มจากภาครัฐหรือองค์กรภายนอก

4. แนวทางเพื่อเสริมสร้างความสามารถในการปรับตัวของเกษตรกร

เกษตรกรในชุมชนได้เสนอแนวทางเพื่อเสริมสร้างความสามารถในการปรับตัวของเกษตรกรด้วยกัน 2 เรื่อง ดังต่อไปนี้

1. ด้วยสถานการณ์การถือครองที่ดินทำการเกษตรของเกษตรกรส่วนใหญ่ทำในพื้นที่เช่า จึงเกิดข้อจำกัดในการปรับตัวของเกษตรกร เช่น การปรับพื้นที่นาปลูกพืชตัวอื่น ความไม่มั่นคงในที่ดินทำกินที่ขึ้นอยู่กับเจ้าของที่ดินเป็นหลัก จึงอยากเสนอให้รัฐมีการสร้างความมั่นคงในการเข้าถึงที่ดินเช่าสำหรับการทำเกษตรในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน โดยเสนอให้รัฐซื้อที่ดินคืนจากนายทุนในพื้นที่เพื่อให้ชุมชนบริหารจัดการแบบมีส่วนร่วมเพื่อที่สามารถส่งต่อการทำเกษตรให้กับคนในชุมชนและเป็นต้นทุนที่สำคัญในการดึงคนรุ่นใหม่กลับมาทำการเกษตร

2. ที่ผ่านมาการหนุนเสริมของรัฐได้เอื้อให้กับชาวนาในพื้นที่ได้ระดับหนึ่ง แต่อย่างไรก็ตามน่าจะมีมาตรการอื่นมาเสริมประสิทธิภาพการผลิตในระดับพื้นที่มากกว่านี้ เช่น การหนุนเสริมเรื่องเครื่องจักรกลให้หลากหลายขึ้น เช่น รถไถ รถเกี่ยว รถปลูก รวมถึงมีหน่วยจัดการกลางช่วยรับซื้อผลผลิตของกลุ่มระดับตำบลที่ทำในเรื่องเกษตรปลอดภัย/อินทรีย์ เพราะที่ผ่านมาเกษตรกรในพื้นที่ถูกเอาเปรียบและพึ่งตนเองไม่ได้ในการจัดการด้านการตลาด เช่น หากจะจ้างรถเกี่ยวก็มักจะมีการต่อรองว่าถ้ารับเกี่ยวให้แล้วต้องเอาข้าวมาขายให้ ซึ่งบางครั้งเกษตรกรไม่มีทางเลือกเพราะถึงช่วงการเก็บเกี่ยวและราคาในแต่ละช่วงไม่เหมือนกัน



แผนภาพที่ 63: บริเวณรอบโรงสีข้าวของกลุ่มวิสาหกิจโรงสีข้าวชุมชนตำบลหนองแห่



แผนภาพที่ 64: บริเวณด้านในของโรงสีข้าว



แผนภาพที่ 65: แปลงนาของสมาชิกกลุ่มที่จ้างทีมปลูกจากต่างพื้นที่ ซึ่งเป็นพี่น้องไทใหญ่ จน. 20 ราย มาปลูกเหมา 1 วันในพื้นที่ทั้งหมด 7 ไร่ 2 งาน เมื่อวันที่ 23 สิงหาคม 2563 ที่ผ่านมา



แผนภาพที่ 66: คลองส่งน้ำชลประทาน และคลองไส้ไก่ในการกระจายส่งน้ำในพื้นที่

5. ชีวิตชาวนา การลงทุนและผลตอบแทน

การสัมภาษณ์เชิงลึกเกี่ยวกับการลงทุนและผลตอบแทนจากการทำนาในรอบการผลิตปี 2562-2563 ของเกษตรกรที่เป็นสมาชิกของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนโรงสีข้าวตำบลหนองแห่ยงนั้นสามารถแยกเป็น 2 กลุ่ม คือ

(1) เกษตรกรที่ปลูกข้าวในระบบเกษตรอินทรีย์ จำนวน 2 ราย และ (2) เกษตรกรที่ปลูกข้าวในระบบเกษตรปลอดภัย จำนวน 2 ราย โดยมีรายละเอียดแต่ละกลุ่ม ดังต่อไปนี้

- เกษตรกรที่ปลูกข้าวในระบบเกษตรอินทรีย์ (ระยะปรับเปลี่ยนปีที่ 2)

1. นายสุนทร คำศรีอ้าย: ทำนาในพื้นที่ของตัวเอง 5 ไร่ มีรถไถใหญ่และเครื่องตัดหญ้าเป็นของตัวเอง ทำนา 1 รอบ/ปี (นาปี) ปลูกข้าวพันธุ์กำหอม (มีรายได้หลักจากการเป็นกำนันตำบลหนองแห่)

รายการ	รายละเอียด
1.1 ต้นทุนการทำนา	15,440 บาท/5 ไร่ หรือ 3,088 บาท/ไร่
- ค่าน้ำมันรถไถใหญ่ (ใช้รถไถของตนเอง) ไถ 4 ครั้ง ๆ ละ 300 บาท	1,200 บาท (300 บาท/ครั้ง x 4 ครั้ง)
- ค่าพันธุ์ข้าว 50 กก. ๆ ละ 30 บาท/กก.	1,500 บาท (50 กก. x 30 บาท/กก.)
- ค่าปุ๋ยชีวภาพ ใส่ปุ๋ยเอง 3 ครั้ง ๆ ละ 6 กส. ๆ ละ 180 บาท	3,240 บาท (3 ครั้ง x 6 กส. x 180 บาท/กส.)
- ค่าจ้างคนปลูก 5 ไร่ ๆ ละ 1,400 บาท	7,000 บาท (5 ไร่ x 1,400 บาท/ไร่)
- ค่าจ้างรถเกี่ยว 5 ไร่ ๆ ละ 500 บาท	2,500 บาท (5 ไร่ x 500 บาท/ไร่)
1.2 ปริมาณผลผลิตข้าว	4,200 กก. หรือ 840 กก./ไร่
1.3 รายได้จากการทำนา	59,200 บาท/5 ไร่ หรือ 11,840 บาท/ไร่
- จำหน่ายข้าว	56,700 บาท (4,200 กก. x 13.50 บาท/กก.)
- รัฐสนับสนุนค่าเก็บเกี่ยวนาปี (500 บาท/ไร่)	2,500 บาท (5 ไร่ x 500 บาท)
1.4 รายได้สุทธิจากการทำนา 1 ครั้ง/ปี สำหรับครัวเรือนมีที่นา 5 ไร่	59,200 - 15,440 = 43,760 บาท/5 ไร่ (8,752 บาท/ไร่) หรือ 43,760 บาท/ปี (3,647 บาท/เดือน)

2.นางสุลี สังข์จิต: เข้าทำนา 13 ไร่ มีรถปลูกข้าวและเครื่องตัดหญ้าเป็นของตัวเอง ทำนา 1 รอบ/ปี (นาปี) ปลูกข้าวพันธุ์หอมมะลิ 105 (มีรายได้เสริมจากการขายลำไย 2 ไร่ เลี้ยงควาย 4 ตัว และหน่อไม้ 50 กอ)

รายการ	รายละเอียด
1.1 ต้นทุนการทำนา	40,620 บาท/13 ไร่ หรือ 3,125 บาท/ไร่
- ค่าเช่านาปี	15,750 บาท (ค่าเช่าหัก 1 ใน 4 ของการขายข้าว)
- ค่าจ้างไถ 2 ครั้ง ๆ ละ 400 บาท/ไร่	10,400 บาท (2 ครั้ง x 400 บาท/ไร่ x 13 ไร่)
- ค่าจ้างถอนหญ้า	3,000 บาท
- ค่าพันธุ์ข้าว 130 กก. ๆ ละ 30 บาท	3,900 บาท (130 กก. x 30 บาท/กก.)

รายการ	รายละเอียด
- ค่าน้ำมันรถปลูกข้าว 10 ลิตร ๆ ละ 30 บาท	270 บาท (10 ลิตร x 27 บาท/ลิตร)
- ค่าจ้างขับรถปลูกข้าว (น้องชายมาช่วยขับให้)	800 บาท
- ค่าจ้างรถเกี่ยว 13 ไร่ ๆ ละ 500 บาท	6,500 บาท (13 ไร่ x 500 บาท/ไร่)
1.2 ปริมาณผลผลิตข้าว	4,500 กก. หรือ 346 กก./ไร่ (ได้ข้าวน้อยเพราะเจอโรคข้าวตายคอหรือโรคไหม้คอรวงระบาด)
1.3 รายได้จากการทำนา	69,500 บาท/13 ไร่ หรือ 5,346 บาท/ไร่
- จำหน่ายข้าว	63,000 บาท (4,500 กก. x 14 บาท/กก.)
- รัฐสนับสนุนค่าเก็บเกี่ยวนาปี (500 บาท/ไร่)	6,500 บาท (13 ไร่ x 500 บาท)
1.4 รายได้สุทธิจากการทำนา 1 ครั้ง/ปี สำหรับครัวเรือนมีที่นา 13 ไร่	69,500 - 40,620 = 28,880 บาท/13 ไร่ (2,221 บาท/ไร่) หรือ 28,880 บาท/ปี (2,407 บาท/เดือน)

- เกษตรกรที่ปลูกข้าวในระบบเกษตรปลอดภัย

1.นางจันทร์พลอย สุปีตา: เช่าทำนา 8 ไร่ ทำนา 2 รอบ/ปี ปลูกข้าวพันธุ์แม่โจ้ 2 ทั้ง 2 รอบ (มีรายได้หลักจากการทำนา)

รายการ	รอบ 1 (นาปี)	รอบ 2 (นาปรัง)
1.1 ต้นทุนการทำนา	42,510 บาท หรือ 5,314 บาท/ไร่	32,035 บาท หรือ 4,004 บาท/ไร่
- ค่าเช่านา	15,860 บาท (ค่าเช่าหัก 1 ใน 4 ของการขายข้าว)	4,485 บาท (ค่าเช่าหักค่าขายข้าว 48 กก./ไร่)
- ค่าจ้างไถ	6,400 บาท (2 ครั้ง x 400 บาท/ไร่ x 8 ไร่)	6,400 บาท (2 ครั้ง x 400 บาท/ไร่ x 8 ไร่)
- ค่ายาคุมหญ้าตราหมาแดง (เจ้าของจัดการเอง)	450 บาท (3 กส x 150 บาท/กส.)	450 บาท (3 กส x 150 บาท/กส.)
- ค่าพันธุ์ข้าว	2,000 บาท (80 กก. x 25 บาท/กก.)	2,000 บาท (80 กก. x 25 บาท/กก.)
- ค่าปุ๋ยชีวภาพ	750 บาท (5 กส x 150 บาท/กส.)	750 บาท (5 กส x 150 บาท/กก.)
- ค่าปุ๋ยยูเรีย 1	550 บาท (กส. ๆ ละ 550 บาท)	550 บาท (1 กส. ๆ ละ 550 บาท)
- ค่าปุ๋ยสูตร 16-20-0	1,300 บาท (2 กส. x 650 บาท/กส.)	1,300 บาท (2 กส x 650 บาท/กส.)
- ค่าจ้างเครื่องปลูก	11,200 บาท	11,200 บาท

รายการ	รอบ 1 (นาปี)	รอบ 2 (นาปรัง)
	(1,400 บาท/ไร่ × 8 ไร่)	(1,400 บาท/ไร่ × 8 ไร่)
- ค่าจ้างรถเกี่ยว	4,000 บาท (500 บาท/ไร่ × 8 ไร่)	4,000 บาท (500 บาท/ไร่ × 8 ไร่)
- ค่าสูบน้ำ	-	900 บาท (3 ครั้ง × 300 บาท/ครั้ง)
1.2 ปริมาณผลผลิตข้าว	6,800 กก. หรือ 850 กก./ไร่	5,200 กก. หรือ 650 กก./ไร่
1.3 รายได้จากการทำนา	144,300 บาท/8 ไร่	
- จำหน่ายข้าว	76,860 บาท (6,300 กก. × 12.20 บาท/กก.)	63,440 บาท (5,200 กก. × 12.20 บาท/กก.)
- รัฐสนับสนุนค่าเก็บเกี่ยว นาปี (500 บาท/ไร่)	4,000 บาท	-
1.4 รายได้สุทธิจากการทำนา 2 ครั้ง/ปี สำหรับครัวเรือนมีที่นา 8 ไร่ คือ	69,755 บาท/ปี หรือ 5,813 บาท/เดือน 38,350 (4,794 บาท/ไร่) + 31,405 (3,923 บาท/ไร่)	

2. นางโสภิติน บุญเพิ่มพูล: เช่าทำนา 7.5 ไร่ ทำนา 1 รอบ/ปี (นาปี) ปลูกข้าวพันธุ์สันป่าตอง 1 (มีรายได้หลักจากการรับจ้างทำงานชลประทาน)

รายการ	รอบ 1 (นาปี)
1.1 ต้นทุนการทำนา	44,660 บาท หรือ 5,955 บาท/ไร่
- ค่าเช่านา	17,875 บาท (ค่าเช่าหัก 1 ใน 4 ของการขายข้าว)
- ค่าจ้างไถ	6,000 บาท (2 ครั้ง × 400 บาท/ครั้ง × 7.5 ไร่)
- ค่ายาฆ่าแมลงตราโพลิดอน	60 บาท (1 ขวด ๆ ละ 60 บาท)
- ค่าพันธุ์ข้าว	1,875 บาท (75 กก. × 25 บาท/กก.)
- ค่าปุ๋ยยูเรีย 1	1,100 บาท (2 กส × 550 บาท/กส)
- ค่าปุ๋ยสูตร 16-20-0	2,800 บาท (2 ครั้ง × 2 กส × 700 บาท)
- ค่าจ้างเครื่องปลูก	10,500 บาท (1,400 บาท/ไร่ × 7.5 ไร่)
- ค่าน้ำมันตัดหญ้า	400 บาท
- ค่ายาคลุมหญ้าตราหมาแดง	300 บาท (2 กส × 150 บาท/กส)
- ค่าจ้างรถเกี่ยว	= 3,750 บาท

	(500 บาท/ไร่ x 7.5 ไร่)
1.2 ปริมาณผลผลิตข้าว	6,500 กก. หรือ 867 กก./ไร่
1.3 รายได้จากการทำนา	75,250 บาท/7.5 ไร่
- จำหน่ายข้าว	71,500 บาท (6,500 กก. x 11 บาท/กก.)
- รัฐสนับสนุนค่าเก็บเกี่ยวนาปี (500 บาท/ไร่)	3,750 บาท
1.4 รายได้สุทธิจากการทำนา 1 ครั้ง/ปี สำหรับครัวเรือนมีที่นา 7.5 ไร่	59,200 - 15,440 = 30,590 บาท/7.5 ไร่ (4,079 บาท/ไร่) หรือ 30,590 บาท/ปี (2,549 บาท/เดือน)

กรณีศึกษา: พื้นที่ห่างไกลเมือง/เป็นชุมชนพื้นที่สูงชุมชนบ้านห้วยหอย ต.แม่วิน อ.แม่วาง จ.เชียงใหม่

1. บริบทของชุมชนและสถานการณ์การเปลี่ยนแปลง

ชุมชนบ้านห้วยหอยเป็นชุมชนที่อยู่ห่างไกลจากพื้นที่เมือง/เป็นชุมชนพื้นที่สูง หมู่บ้านตั้งอยู่ในพื้นที่ตำบลแม่วิน อำเภอแม่วาง มีจำนวนครัวเรือนของชุมชนที่ 146 ครัวเรือน ลักษณะของการตั้งชุมชนจะรวมกันเป็นกลุ่มตั้งอยู่ใกล้ลำห้วย ประกอบด้วย 3 หย่อมบ้าน ได้แก่ บ้านห้วยหอย บ้านห้วยข้าวลิบ และบ้านประตูเมือง แต่ละหย่อมบ้านจะอยู่ห่างกันประมาณ 1-2 กิโลเมตร และถัดออกไปโดยรอบของหมู่บ้านมีการจัดสรรพื้นที่ทำนา บางพื้นที่ปรับทำเป็นโรงเรือนปลูกผักส่งโครงการหลวง สูงขึ้นไปเป็นพื้นที่ทำไร่หมุนเวียนสำหรับพื้นที่ทำกินและพื้นที่เขตป่าอนุรักษ์ ชุมชนบ้านห้วยหอยเป็นหมู่บ้านชุมชนปกากะญอที่ยังคงมีการปลูกข้าวไร่ในระบบไร่หมุนเวียนที่ถือเป็นการจัดการด้านการเกษตรเชิงอนุรักษ์ คนในชุมชนที่ใช้การผลิตระบบนี้จะมีที่ดินที่ถือครองตามประเพณีอยู่หลายแปลง เพื่อเวียนทำการเพาะปลูกที่ละแปลงต่อ 1-2 ปีการผลิต จากนั้นปล่อยให้ป่าให้ฟื้นตัวประมาณ 5-7 ปี จึงเวียนกลับมาปลูกใหม่ แต่ด้วยวิถีการผลิตดังกล่าวของชุมชนถูกกระทบจากโครงการปลูกป่าทึบที่ทำกินของชุมชนที่ดำเนินการโดยกรมป่าไม้นั้นได้ส่งผลกระทบต่อการใช้พื้นที่อาหารและการมีอาหารที่เพียงพอของชุมชน คือ ระบบการทำไร่หมุนเวียนเดิมเริ่มเสียหายจากการที่ชุมชนไม่สามารถเวียนรอบตามระบบเดิม และจากการที่โครงการปลูกป่าได้ทึบที่ทำกินของชุมชน ทำให้คนในชุมชนมีที่ดินทำกินและรอบหมุนเวียนที่ลดลง ประกอบกับปี พ.ศ. 2525 กรมป่าไม้ประกาศขยายพื้นที่ป่าอุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์ (ประกาศครั้งแรกปี พ.ศ. 2514) เพิ่มขึ้น เจ้าหน้าที่อุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์เริ่มควบคุมพื้นที่ โดยพื้นที่ไร่หมุนเวียนของชุมชนถูกเวนคืน ด้วยเหตุนี้ทำให้คนชุมชนไม่สามารถทำไร่หมุนเวียนตามระบบเดิมได้ และต้องลดรอบหมุนเวียนสั้นลงจาก 5-7 ปี เป็น 2-3 ปี จากการปรับระบบรอบการผลิตเดิมของการทำไร่หมุนเวียนของชุมชนนี้ก็ได้ส่งผลกระทบต่อชุมชนหลัก 2 เรื่อง ดังนี้

o การควบคุมหญ้า

การลดรอบการผลิตเดิมของการทำไร่หมุนเวียนจาก 5-7 ปี เป็น 2-3 ปีนั้น ทำให้ปริมาณหญ้าในพื้นที่มีมาก ซึ่งจากเดิมหญ้าไม่ได้เป็นปัญหาในการทำไร่หมุนเวียนเนื่องด้วย “รอบการผลิตไร่หมุนเวียนที่ 5-7 นั้นถือเป็นรอบเวลาที่เหมาะสมเพราะต้นไม้ไม่ใหญ่ไม่เล็กเกินไป ดินมีการฟื้นตัวและสะดือของวัชพืชก็ขาดแล้ว (สะดือวัชพืช หมายถึง เมล็ดวัชพืชที่ตกลงดินนั้นหมดไปแล้ว) เวลาทำไร่แล้ววัชพืชไม่รก และแน่นอนว่าการลดรอบการผลิตเหลือ 2-3 นั้นว่าสะดือวัชพืชยังไม่ขาด ทำให้คนในชุมชนบางส่วนเริ่มใช้ยาฆ่าหญ้ามาฉีดพ่นก่อนปลูกข้าวไร่” ซึ่งหมายถึงต้นทุนที่เกิดขึ้นของชุมชนที่เป็นตัวเงิน สุขภาพของคนในชุมชน และระบบนิเวศข้าวไร่ที่สมดุลนั้นถูกสั่นคลอน

๐ ความอุดมสมบูรณ์ของของธาตุอาหารในดินลดลง

จากการที่รอบการผลิตที่สั้นลงนั้นได้ส่งผลกระทบต่อเรื่องการควบคุมหญ้าแล้วยังได้ส่งผลกระทบต่อความอุดมสมบูรณ์ของธาตุอาหารในดินที่ลดลงโดยคนในชุมชนที่ส่วนใหญ่ต้องซื้อปุ๋ยเคมีมาเติมเพื่อให้ได้ผลผลิตข้าว เช่นเดิม และเนื่องด้วยมาตรการการควบคุมปัญหาหมอกควันทำให้พื้นที่ที่ไม่ได้รับอนุญาตให้เผาในการทำไร่หมุนเวียนในช่วง 3 ปีหลังมานี้ (ที่ปกติชุมชนจะเริ่มเผาช่วงเดือนเมษายนของทุกปี) ได้ส่งผลกระทบต่อปริมาณผลผลิตข้าวของชุมชนลดลงและบางรายไม่ได้ผลผลิตข้าวเลย ซึ่งชุมชนได้สะท้อนว่า “การที่ห้ามชุมชนเผาเพื่อเตรียมหยอดข้าวไร่นั้นทำให้ระบบของไร่นาเสียหายคือโรคแมลงระบาดเข้าทำลายผลผลิตข้าว จากเดิมคนในชุมชนมีข้าวที่เพียงพอสำหรับการบริโภคในครัวเรือนทุกปีแต่กลับต้องซื้อข้าวนอกชุมชนมาบริโภคที่มีสัดส่วนเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะปีที่ผ่านมามีคนในชุมชนเกือบทุกหลังคาเรือนต้องซื้อข้าวกินเพราะได้ข้าวน้อย” ซึ่งเป็นอีกตัวชี้วัดหนึ่งที่สะท้อนถึงความไม่มั่นคงทางอาหารของชุมชน

นอกจากการเปลี่ยนแปลงเรื่องรอบการผลิตในระบบไร่หมุนเวียนของชุมชนแล้ว ในช่วงที่ผ่านมาได้มีสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงอื่นที่ส่งผลกระทบต่อชุมชน ดังต่อไปนี้

๐ ด้านการผลิตการพึ่งพาปัจจัยการผลิต

เดิมชุมชนอาศัยธรรมชาติในการทำการเกษตรโดยไม่ได้มีการไปรบกวนระบบของธรรมชาติในกระบวนการผลิต แต่ด้วยการขยายตัวของพืชแผนใหม่เมื่อช่วง 20 กว่าปีที่ผ่านมา ที่มีการพึ่งพาปัจจัยการผลิตภายนอกไร่นาที่เริ่มเข้ามาในชุมชนผ่านจากชุมชนข้างเคียง รวมทั้งมีคนต่างถิ่นที่มีการปลูกพืชเคมีเชิงเดี่ยวมาอาศัยอยู่ในชุมชนเพิ่มขึ้น ทำให้คนในชุมชนปรับการจัดการบำรุงดินจากมูลสัตว์เป็นการใช้ปุ๋ยเคมีเพิ่มธาตุอาหารในดิน และควบคุมหญ้าโดยใช้ยาฆ่าหญ้า และด้วยระบบการปลูกพืชแผนใหม่ให้เห็นผลเร็วและได้ผลผลิตที่มากกว่าเดิม ประกอบกับระบบไร่หมุนเวียนที่ไม่สมดุลดังที่กล่าวข้างต้น จึงทำให้คนในชุมชนเริ่มใช้กันมากขึ้น ด้วยการผลิตดังกล่าวทำให้ชุมชนที่เคยพึ่งตนเองได้ในการทำการเกษตรกลับกลายเป็นระบบพึ่งพา ระบบเกษตรกระแสหลัก/การปลูกพืชแผนใหม่เป็นหลัก แม้ปัจจุบันการใช้ปุ๋ยเคมี สารเคมีในพื้นที่ปลูกข้าวอาจยังไม่เข้มข้นเท่าไรในพื้นที่ข้างล่างก็ตาม

๐ โครงสร้างแรงงานในการผลิตของชุมชน

คนในชุมชนบ้านห้วยห้อยและเช่นเดียวกับชุมชนกะเหรี่ยงอื่นนั้น มีรูปแบบความสัมพันธ์ของชุมชนผ่านการเอามือเอาร่าง (การลงแขก) ในการแลกเปลี่ยนแรงงานทั้งในระดับเครือญาติ ในระดับชุมชน และระหว่างชุมชน ในกิจกรรมทางการเกษตรตั้งแต่การเตรียมพื้นที่ปลูก การล้อมรั้ว การหยอดข้าว/ปลูกข้าว การเก็บเกี่ยว และการมัดข้าว/ตีข้าว ทั้งผู้ชายและผู้หญิงมีบทบาทที่เป็นแรงงานหลักในการลงแขกที่แสดงถึงความสามัคคีร่วมกันของคนในพื้นที่ ปัจจุบันภาพของคนหนุ่มสาวจากเป็นแรงงานหลักในครัวเรือนนั้นส่วนใหญ่ออกไปพื้นที่ชุมชนเพื่อเรียนหนังสือ บางส่วนรับจ้างในเมือง มีเพียงคนหนุ่มสาวส่วนน้อยเท่านั้นกลับมาสานต่องานเกษตรของครอบครัว ด้วยภาพการเกษตรที่มีรายได้ไม่สม่ำเสมอ และต้องทำงานหนัก อยากรีก็ตามคนหนุ่มสาวที่กลับบ้านครัวนั้นมักจะเลือกทำระบบการผลิตที่ต่างไปจากพ่อแม่ โดยเลือกที่จะปลูกผักอินทรีย์ส่งโครงการหลวงฯ บางส่วนไปทำงานในส่วนของการท่องเที่ยวของชุมชน เช่น เป็นไกด์ เป็นควาญช้าง ทำโฮมสเตย์ ฯลฯ เป็นต้น

๐ การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ

การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศที่เริ่มส่งผลกระทบในพื้นที่ชัดเจน คือ ฝนทิ้งช่วงนาน ทำให้พื้นที่มีน้ำที่ไม่เพียงพอในการทำการเกษตร โดยเฉพาะปีที่คนในชุมชนสะท้อนว่า “ลำแม่น้ำปวยที่ถือเป็นแม่น้ำใหญ่ในพื้นที่ ตั้งแต่เกิดมาปีนี้แล้งมากโดยเฉพาะเดือนมีนาคม-เมษายน จากน้ำที่มีถึงระดับหัวเข่าของทุกปี แต่ปีนี้เหลือน้ำเพียงระดับครึ่งแข้งเท่านั้น” ในพื้นที่ถึงแม้รู้ว่าแล้งก็ยังปลูกข้าวอยู่เช่นเดิม เพื่อเสี่ยงรอฝน ซึ่งปกติ

กลางเดือน พค คนในพื้นที่ก็จะหยุดเมล็ดกันเสร็จแล้ว แต่ปีนี้ฝนมาช้าเลยขยับเวลาปลูกช้ากว่าปกติเป็นเดือน มิถุนายน (การปรับช่วงการปลูกแบบนี้มาได้ประมาณ 2-3 ปีแล้ว) และปลายเดือนตุลาคมก็เริ่มเก็บเกี่ยว

สิ่งที่ทำให้คนในพื้นที่มั่นใจว่าช่วงปีไหนแล้งแล้วขยับช่วงวันปลูกนั้น ส่วนใหญ่รับฟังข่าวสารผ่านการพยากรณ์อากาศ และสังเกตฝนฟ้าอากาศจากประสบการณ์ที่อยู่ในพื้นที่มานาน ประกอบกับในช่วง 4-5 ปีที่ผ่านมาในพื้นที่ก็สังเกตได้ว่าสภาพอากาศไม่ปกติเหมือนเดิมคือฝนจะมาช้าและทิ้งช่วงนาน ที่ทำให้ไม่สามารถปลูกในเวลาเดิมได้ จากฝนทิ้งช่วงนี้ทำให้พื้นที่เผชิญกับปัญหาการเข้าถึงน้ำ (ทั้งน้ำกิน น้ำใช้ น้ำทำการเกษตร) ที่นับวันจะรุนแรงขึ้น ด้วยชุมชนบ้านห้วยห้อยแม้ว่าจะอยู่ในพื้นที่ต้นน้ำแล้ว แต่การเข้าถึงน้ำยังคงมีจำกัด อันเนื่องมาจากวิกฤติภัยแล้งดังกล่าวรวมถึงการดึงน้ำจากพื้นที่รอบลำห้วยด้วยระบบท่อส่งน้ำมีมากขึ้นที่สูบน้ำอย่างอิสระไม่ได้มีมาตรการในการควบคุมการใช้น้ำจากคนในชุมชนและคนนอกชุมชนที่มาเช่าพื้นที่ทำการปลูกพืชเชิงเดี่ยวในพื้นที่ จึงเป็นอีกเหตุผลหลักที่ทำให้คนในชุมชนบ้านห้วยห้อยเผชิญวิกฤติเรื่องน้ำมากกว่าทุกปีที่ผ่านมา

๐ เทคโนโลยีการผลิต

สิ่งที่เห็นการเปลี่ยนแปลงในเรื่องเทคโนโลยีการผลิตที่ช่วยทุ่นแรงคนในชุมชนสำหรับการทำนานั้น เช่นเดียวกับพื้นที่อื่นคือจากเดิมการเตรียมพื้นที่ทำนาจะใช้วัวควายในการจัดการแปลง แต่ปัจจุบันด้วยการเข้าถึงเทคโนโลยีเครื่องทุ่นแรงในพื้นที่เพิ่มขึ้น จึงเปลี่ยนเป็นการไถด้วยรถไถเดินตาม ส่วนกิจกรรมการเกษตรประเภทอื่น เช่น การหยุดข้าว การเก็บเกี่ยว ฯลฯ นั้นยังคงเป็นลักษณะการลงแขกที่คนในชุมชนช่วยกันเอามือเอววันจนกว่าจะเสร็จสิ้นรอบการผลิตในแต่ละปี

นอกจากเห็นการเปลี่ยนแปลงของเครื่องทุ่นแรงในการทำนาแล้ว ในส่วนของการจัดการแปลงผักในพื้นที่ซึ่งจากเดิมปลูกเสริมในแปลงข้าวไร่ที่ถือว่าเป็นเรื่องปกติของชุมชนในการเข้าถึงอาหารนั้น ปัจจุบันด้วยการส่งเสริมของระบบการผลิตของโครงการหลวงฯ ที่ไม่ต้องใช้พื้นที่มากแต่ก็สามารถผลิตผักได้อย่างต่อเนื่อง โดยการปลูกในโรงเรือนพร้อมกับระบบการให้น้ำที่เหมาะสมในแต่ละรอบการผลิตที่ผ่านระบบสปริงเกอร์ เป็นต้น

2. รูปแบบการปรับตัว ปัญหา อุปสรรค และปัจจัยสนับสนุน

การปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงในภาพรวมของบ้านห้วยห้อยนั้นสามารถแยกได้เป็น 2 มิติหลัก คือ มิติด้านการผลิต และมิติด้านวิถีชีวิตและการดำรงชีพ โดยมีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

มิติด้านการผลิต

“การเบิกพื้นที่ทำนาแบบขั้นบันได” ในอดีตชุมชนทำข้าวไร่ทั้งหมดในระบบการผลิตแบบไร่หมุนเวียนที่มีการจัดการเชิงอนุรักษ์ ต่อมาคนชุมชนได้ปรับพื้นที่บางส่วนจากพื้นที่ข้าวไร่เป็นพื้นที่นา โดยเริ่มทยอยเบิกพื้นที่นาในบริเวณที่สามารถเอาน้ำเข้านาได้ บางพื้นที่ที่อยู่ไกลออกไปเริ่มใช้ท่อสำหรับต่อน้ำจากลำห้วยเข้าแปลงนาตนเอง และเริ่มขยายพื้นที่นามากขึ้นหลังจากการเข้ามาของโครงการพัฒนาด้านแหล่งน้ำในการสร้างฝายห้วยแม่ปวย ซึ่งเป็นโครงการพระราชดำรินในสมเด็จพระเทพราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เมื่อปี พ.ศ. 2540 โดยฝายห้วยแม่ปวยที่สร้างขึ้นมานี้เป็นฝายพร้อมระบบส่งน้ำที่สามารถเอื้อประโยชน์ให้กับชุมชนที่ครอบคลุมพื้นที่ จำนวน 300 ไร่ เหตุที่ปรับเป็นพื้นที่ทำนาเนื่องจากคนในชุมชนรู้สึกว่าการทำนามีความมั่นคงที่สามารถจัดการแปลงได้อย่างมีระบบที่สามารถควบคุมได้ (เช่น การควบคุมระดับน้ำ การปรับปรุงบำรุงดิน โดยการใส่มูลสัตว์ในแปลงข้าวไร่จะทำได้อย่างจำกัดเพราะถ้าใส่ไปแล้วมักจะไหลไปตามน้ำเพราะเป็นพื้นที่ลาดชัน และหลังจากเก็บเกี่ยวก็ต้องย้ายไปปลูกที่อื่นตามรอบการทำไร่หมุนเวียน) และสามารถผลิตข้าวได้มากกว่าข้าวไร่ โดยคนในชุมชนสะท้อนว่า “หากทำไร่หมุนเวียนควบคู่กับการทำนาจะมีผลผลิตข้าวกินตลอดทั้งปี แต่ถ้าทำไร่หมุนเวียนเพียงอย่างเดียวจะมีผลผลิตข้าวพอกินประมาณ 6-10 เดือนเท่านั้นเนื่องจากระบบไร่

หมุนเวียนเดิมถูกกระทบความสมดุล” อย่างไรก็ตามแม้ว่าการเบิกพื้นที่ทำนามจะมีสัดส่วนที่เพิ่มขึ้นแต่การทำข้าวไร่ยังคงเป็นวิถีหลักในการผลิตของคนในพื้นที่

หากเทียบสัดส่วนคนในชุมชนที่ทำข้าวไร่ควบคู่กับการทำนาอยู่ที่ 70% อีก 30% ยังคงทำข้าวไร่เป็นหลัก ในการปลูกข้าวไร่และการทำนาขั้นบันไดนั้นชุมชนยังคงมองถึงเรื่องการมีข้าวที่เพียงพอสำหรับการบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก ด้วยหลักคิดที่ว่า “ถ้าแบ่งขายข้าวไปแล้วถึงเวลากินก็กลัวว่าจะไม่พอ ต้องไปซื้อคนอื่นด้วยราคาที่แพง” หลักคิดดังกล่าวนี้มีความสัมพันธ์กับพื้นที่ข้าวที่ปลูกในแต่ละปีว่าควรปลูกข้าวในขนาดพื้นที่เท่าไร ที่ส่วนใหญ่คนในชุมชนจะมองถึงแรงงานในการจัดการของครัวเรือนเป็นหลักว่าสามารถจัดการได้ ขนาดไหนที่แม้ว่าในชุมชนจะมีการลงแขกช่วยกันก็ตาม ถ้าครอบครัวใดได้ผลผลิตข้าวมากก็อาจจะแบ่งขายบางส่วน หรือแบ่งปัน แลกเปลี่ยนข้าวระหว่างญาติพี่น้อง คนในชุมชนที่บางคนได้ผลผลิตข้าวน้อย หรือบางคนขาดแคลน ส่วนพันธุ์ข้าวที่ปลูกเป็นข้าวไร่และทำนานั้นยังคงเป็นพันธุ์ดั้งเดิมของชุมชนเป็นหลัก เนื่องจากเจริญเติบโตได้ดีในพื้นที่มากกว่าพันธุ์ข้าวต่างถิ่นหรือพันธุ์ข้าวจากพื้นที่ราบ พันธุ์ข้าวดั้งเดิมของชุมชนที่ว่านี้เป็นพันธุ์พื้นเมืองที่มีการเก็บร่นต่อรุ่นไว้ได้เอง โดยการคัดพันธุ์ข้าวไร่ของพื้นที่นั้น 3-5 ปีจะคัดพันธุ์ครั้งหนึ่ง เพราะบางครั้งข้าวเจ้าและข้าวเหนียวปนกันมาก ส่วนข้าวนาจะคัดทุกปีเพราะมีการปนกันมากกว่าข้าวไร่ พันธุ์ข้าวที่ชุมชนปลูกมีดังต่อไปนี้

- ข้าวไร่: ข้าวเจ้า ได้แก่ ปือบอ ปือเกวะ ปือคะ ปือวา, ข้าวเหนียว ได้แก่ ข้าวชิว (ข้าวปี้) ข้าวปี้ฮู (ข้าวกำ)

- ข้าวนา: ส่วนมากเป็นข้าวปือวา ปือพะโตะ (โตะคือข้าวเม็ดใหญ่) ปือวาโพ (โพคือข้าวเม็ดเล็ก) ปือวาโตะ (ปือว่าแปลว่าข้าวขาว)

การทำไร่ถาวร สำหรับผลกระทบในส่วนพื้นที่ไร่หมุนเวียนของชุมชนถูกเวกนคินโดยเจ้าหน้าที่อุทยานฯ นั้นก็ได้ส่งผลกระทบกับวิถีการผลิตของคนในชุมชนเช่นกัน เดิมพื้นที่มีแปลงการผลิตที่สมดุลต่อรอบการผลิตกลับต้องจำกัดพื้นที่ลง โดยชุมชนต้องปรับการผลิตอยู่ในระบบไร่ถาวรเพิ่มขึ้น คือ คนในชุมชนเริ่มมีการปลูกพืชซ้ำในแปลงเดิมเพิ่มทุกปี และจากการทำไร่ถาวรนี้ก็ส่งผลเช่นเดียวกับการลดรอบการผลิตข้าวไร่ คือ จัดการหญ้าที่รกขึ้นโดยการใช้ยาฆ่าหญ้า การเติมปุ๋ยเคมีในดิน ซึ่งถือเป็นการทำลายความหลากหลายของนิเวศชุมชนเป็นอย่างมาก และการปลูกพืชในพื้นที่เดิมยังเป็นแหล่งสะสมการระบาดของโรคและแมลงแล้ว การเข้าถึงอาหารของคนในชุมชนก็ลดลงเช่นกันทั้งปริมาณผลผลิตข้าวที่ไม่ได้เต็มทีเหมือนเดิม พืชผักที่ปลูกเสริมในแปลงก็ลดความหลากหลายลง รวมทั้งการพังทลายของหน้าดินที่ถูกชะล้างในแต่ละปีเนื่องจากการยึดเกาะหน้าดินของพืชถูกลดทอนลงจากวิธีการปลูกพืชแบบใหม่ที่พึ่งการผลิตจากปัจจัยนอกไร่นา ซึ่งรวมถึงการเลี้ยงสัตว์ (เช่น วัว ควาย) ที่ถือว่าเป็นอาชีพสร้างรายได้ให้กับชุมชนก็กระทบเช่นกัน เนื่องจากการห้ามเลี้ยงสัตว์ในบริเวณพื้นที่ปลูกป่าที่เดิมเป็นพื้นที่ไร่หมุนเวียนของคนในชุมชน

มิติด้านวิถีชีวิตและการดำรงชีพ

จากปกติที่ชุมชนมีรายได้หลักเพื่อจุนเจือในครอบครัวนั้นมาจากการขายไม้ผล (เช่น กล้วย กล้วยไม้) สัตว์ (เช่น วัว, ควาย, หมู, ไก่) รับจ้างทั่วไป (เช่น รับเหมาก่อสร้าง รับจ้างเป็นแรงงานในภาคการเกษตร) เปลี่ยนเป็นมีรายได้จากการจากการท่องเที่ยวของชุมชน (เช่น โฮมสเตย์ ไกด์ ความช่าง ขายของที่ระลึก) และการขายผักอินทรีย์ส่งโครงการหลวงเพิ่มขึ้นนั้น ได้ส่งผลการเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวของคนในพื้นที่ ดังนี้

๐ การปลูกพืชเชิงพาณิชย์

โดยการส่งเสริมการปลูกผักอินทรีย์นั้นเข้ามาในพื้นที่ของศูนย์พัฒนาโครงการหลวงแม่สะป๊อกในปี พ.ศ. 2526 เพื่อสนับสนุนและช่วยเหลือให้ชุมชนในพื้นที่ที่มีความเป็นอยู่ดีขึ้น โดยการนำพืชเขตนาวและกิ่งหนาวไปส่งเสริมให้กับพื้นที่ให้เกิดการพึ่งพาตนเอง และการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมให้อุดมสมบูรณ์ ที่มุ่งพัฒนา

และส่งเสริมเกษตรกรในการเพาะปลูกพืชผัก ไม้ผล ภายใต้ระบบมาตรฐานอินทรีย์โดยสำนักงานมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ (มกท.) นั้น ชุมชนบ้านห้วยห้อยทั้ง 3 หย่อมบ้าน ได้มีการปรับพื้นที่แปลงเชิงพาณิชย์เพิ่มขึ้น โดยการทำโรงเรือนปลูกผัก และปรับระบบน้ำเป็นระบบสปริงเกอร์เพื่อควบคุมการใช้น้ำในการผลิต ซึ่งถือเป็นระบบการผลิตที่ต่างจากเดิมของชุมชนเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะหย่อมบ้านห้วยข้าวลึบนั้นที่คนในชุมชนทุกหลังคาเรือนเข้าร่วมเป็นสมาชิกและส่งเสริมเมืองหนาวให้กับโครงการหลวงฯ เช่น ผักกาดฮ่องเต้ คื่นช่าย ถั่วแขก ฯลฯ ส่วนหย่อมบ้านห้วยห้อยและประตูเมืองนั้นมีคนเข้าร่วมโครงการหลวงฯ บางส่วน เนื่องด้วยบริบทในพื้นที่หย่อมบ้านห้วยห้อยส่วนใหญ่มีพื้นที่เข้าถึงแหล่งน้ำจำกัด ส่วนหย่อมบ้านประตูเมืองมีพื้นที่ทำเกษตรจำกัด ในการหนุนเสริมเรื่ององค์ความรู้การผลิตแบบเกษตรอินทรีย์นั้น ทางเจ้าหน้าที่โครงการหลวงฯ ได้มีการจัดอบรมให้ความรู้กับชุมชนอย่างต่อเนื่องเพื่อเสริมศักยภาพการผลิตให้กับเกษตรกรทั้งเชิงเทคนิคการผลิตและการเตรียมความพร้อมเกษตรกรในเรื่องการรับรองมาตรฐานเกษตรอินทรีย์อย่างเข้มข้น

การทำเกษตรอินทรีย์ในพื้นที่ยังคงจำกัดเฉพาะการผลิตพืชส่งโครงการหลวงฯ เท่านั้น ส่วนการปลูกข้าวในส่วนนี้ส่วนใหญ่อยู่ในระบบการใช้ปุ๋ยเคมี สารเคมีบางส่วนเพื่อควบคุมการจัดการหญ้าในแปลงการผลิต หากชุมชนไม่พึ่งพาปัจจัยการผลิตดังกล่าวนั้นก็ได้อธิบายว่า “กังวลว่าจะไม่ได้ข้าวไว้กินที่เพียงพอสำหรับครอบครัว หากมีช่องทางใดที่จะคงไว้ให้มีข้าวไว้กินก็จะทำ” ปัจจัยหลักที่ทำให้คนในชุมชนสะท้อนแบบนี้ เนื่องจากวิถีการผลิตแบบภูมิปัญญาที่เปลี่ยนไปจากมาตรการของรัฐที่มองว่าการทำไร่มนเวียนเป็นระบบการผลิตที่ทำลายฐานทรัพยากรของชุมชน ทั้งที่อดีตชุมชนอยู่ร่วมกับทรัพยากรมาช้านาน มีวิถีการดำรงชีวิตที่เชิงอนุรักษ์ ไม่ได้ทำลาย และคนในชุมชนมีความมั่นคงทางอาหารที่สูงมากหากเทียบกับปัจจุบัน

๐ การขยายตัวของการท่องเที่ยวชุมชน

ดังที่ได้เกริ่นเบื้องต้นเรื่องช่องทางรายได้หลักของชุมชนที่ว่า การเข้ามาของการท่องเที่ยวในชุมชน โดยเฉพาะหย่อมบ้านห้วยห้อยที่มีแหล่งท่องเที่ยวธรรมชาติ และหย่อมบ้านประตูเมืองที่มีแหล่งท่องเที่ยวปางช้าง ที่แม้ว่าการเข้ามาของการท่องเที่ยวนี้ได้ก่อปัญหาเรื่องการขยะก็ตาม แต่การเข้ามาดังกล่าวนี้เป็น การสร้างอาชีพให้กับคนในพื้นที่เช่นกัน เช่น ไกด์นักท่องเที่ยว ไกด์เดินป่า การทำบ้านโฮมสเตย์ การขายของที่ระลึก ความรู้ช่าง โดยลักษณะการท่องเที่ยวของชุมชนทั้งสองแห่งนั้นเป็นลักษณะการทำธุรกิจร่วมกับบริษัทท่องเที่ยวในเมือง ซึ่งที่ผ่านมามีนักท่องเที่ยวเข้ามาในพื้นที่อย่างคึกคักทำให้ชุมชนมีรายได้อย่างต่อเนื่อง อย่างไรก็ตามด้วยสถานการณ์วิกฤติโควิดจนถึงปัจจุบันนั้น ชุมชนได้ยอมรับว่าได้รับผลกระทบเรื่องรายได้จากการท่องเที่ยวมาก ด้วยสถานการณ์ท่องเที่ยวที่ซบเซา/ไม่มีนักท่องเที่ยว จึงทำให้กิจการของบริษัทนำเที่ยวพักชั่วคราว รวมถึงผู้ประกอบการรายอื่นแบกรับภาระค่าใช้จ่ายก็ต้องปิดกิจการลง จากสถานการณ์ดังกล่าวทำให้มีคนในชุมชนที่มีรายได้หลักจากการท่องเที่ยวนั้น บางส่วนกลับไปทำการเกษตรร่วมกับครอบครัว บางส่วนหาอาชีพรับจ้างทั่วไปในชุมชนและนอกชุมชน เพื่อหารายได้ในสถานการณ์ช่วงนี้

3. ผลกระทบของนโยบายและมาตรการของรัฐ

ด้วยการปลูกข้าวทั้งข้าวไร่และการทำนาของชุมชนบ้านห้วยห้อยที่ปลูกไว้กินเป็นหลักนั้น ทำให้เรื่อง ของนโยบายและมาตรการของรัฐที่เกี่ยวข้องกับชุมชนนั้นมีเพียงบางเรื่องเท่านั้น โดยที่ผ่านมา (ปี2560) ทางชุมชนเริ่มได้รับการสนับสนุนค่าเก็บเกี่ยวไร่ละ 1,000 บาท ในช่วงปีแรก จากนั้นได้รับการสนับสนุนค่าเก็บเกี่ยวต่อเนื่องจาก 1,000 บาท/ไร่ เป็น 500 บาท/ไร่ และเพื่อได้รับการสนับสนุนจากมาตรการดังกล่าว คนในชุมชนต้องไปขึ้นทะเบียนเกษตรกรที่เกษตรอำเภอแม่วงจากนั้นถึงจะได้รับการสนับสนุน นอกจากมาตรการดังกล่าวที่คนในชุมชนได้รับการสนับสนุนนั้น มาตรการการเยียวยาเกษตรกรของชุมชนก็ได้รับเช่นเดียวกัน ซึ่ง 2 มาตรการดังกล่าวนี้ถือว่าได้เอื้อให้กับคนในชุมชนในเรื่องการปรับปรุงด้านการผลิตเป็นอย่างมาก เช่น การปรับปรุงพื้นที่นา การจัดซื้อปัจจัยการผลิต ฯลฯ เป็นต้น

4. แนวทางเพื่อเสริมสร้างความสามารถในการปรับตัวของเกษตรกร

สำหรับแนวทางเพื่อเสริมสร้างความสามารถในการปรับตัวของชุมชนบ้านห้วยหอยนั้น ชุมชนมีข้อเสนอในลักษณะการจัดการดังต่อไปนี้

๐ การปรับตัวการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ

- การหนุนเสริมองค์ความรู้เรื่องการจัดการน้ำแบบมีส่วนร่วม เพื่อให้เกิดการใช้ทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า พื้นที่อย่างทั่วถึงและยั่งยืน พร้อมกับสนับสนุนทุนให้กับพื้นที่ในการจัดการระบบน้ำที่ยั่งยืนโดยชุมชนได้จริง

- การหนุนเสริมองค์ความรู้เรื่องการทำเกษตรกรรมยั่งยืนในรูปแบบที่เหมาะสมกับพื้นที่สูง เช่น การทบทวนเรื่องการเผา และการลดรอบการผลิตในการทำเกษตรแบบไร่หมุนเวียนโดยให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการวางแผนและการตัดสินใจในการออกมาตรการต่าง ๆ ที่มีผลกระทบต่อชุมชน

๐ การสร้างสวัสดิการให้กับเกษตรกร ผ่านกองทุนหรือมาตรการเฉพาะสำหรับพื้นที่อย่างเหมาะสม เช่น กองทุนไร่หมุนเวียนเวลาผลผลิตของชุมชนเสียหาย การคงไว้ของมาตรการสนับสนุนการเก็บเกี่ยวของเกษตรกร ฯลฯ



แผนภาพที่ 67: พื้นที่ปลูกข้าวไร่ในไร่ถาวรตามแนวความชันของพื้นที่บริเวณไหล่เขา



แผนภาพที่ 68: พื้นที่ปลูกข้าวไร่ในระบบไร่หมุนเวียนรอบการผลิต 5 ปี ตามแนวความชันของพื้นที่บริเวณไหล่เขา



แผนภาพที่ 69: พื้นที่ปลูกข้าวไร่ในระบบไร่หมุนเวียนรอบการผลิต 9 ปี ตามแนวความชันของพื้นที่บริเวณไหล่เขา



แผนภาพที่ 70: การลงแขกถอนหญ้าในแปลงข้าวไร่ในระดับเครือข่าย



แผนภาพที่ 71: พื้นที่ทำนาแบบขั้นบันได



แผนภาพที่ 72: ลักษณะต้นข้าวที่ถูก “บัว” รบกวน



แผนภาพที่ 73: พื้นที่ปลูกผักส่งโครงการหลวงฯ



แผนภาพที่ 74: ลำห้วยแม่ป้วย ลำน้ำสายหลักของชุมชนบ้านห้วยหอย

5. ชีวิตชาวนา การลงทุนและผลตอบแทน

การสัมภาษณ์เชิงลึกเกี่ยวกับการลงทุนและผลตอบแทนจากการทำข้าวไร่และทำนาในรอบการผลิตปี 2562 ของชุมชนห้วยหอยนั้นสามารถแยกเป็น 2 กลุ่ม คือ 1) เกษตรกรที่ปลูกข้าวไร่ในระบบไร่หมุนเวียนรอบการผลิต 2-3 ปี (ปลูกข้าวไร่อย่างเดียว) จำนวน 2 ราย และ 2) เกษตรกรที่ปลูกข้าวไร่ในระบบไร่หมุนเวียนรอบการผลิต 2-3 ปี ควบคู่กับทำนา จำนวน 2 ราย โดยมีรายละเอียดแต่ละกลุ่ม ดังต่อไปนี้

ทั้งนี้ กรณีชุมชนบ้านห้วยหอยในการปลูกข้าวไร่และการทำนานั้นปลูกไว้กินในครัวเรือนเป็นหลัก ทำให้ในส่วนรายได้จะแสดงหลัก ๆ เฉพาะมาตรการหนุนเสริมค่าเก็บเกี่ยวเท่านั้น เนื่องจากคนในชุมชนมีรายได้หลักจากช่องทางอื่น (รายละเอียดข้อ 2)

- ปลูกข้าวไร่ในระบบไร่หมุนเวียนรอบการผลิต 2-3 ปี (ปลูกข้าวไร่อย่างเดียว)

1. นายพะอิ สุเคร: ปลูกข้าวไร่ 4 ไร่

รายการ	รอบ 1 (นาปี)
1.1 ต้นทุนการทำนา	6,900 บาท/4 ไร่ หรือ 1,725 บาท/ไร่
- ค่ายาฆ่าหญ้า (พ่นเอง)	750 บาท
- ค่าปุ๋ยเคมีสูตร 16-20-0	2,600 บาท (2 รอบ x 2 กส. x 650 บาท/กส.)
- ค่าปุ๋ยเคมีสูตร 13-13-21	550 บาท (1 รอบ x 1 กส. x 550 บาท/กส.)
- ค่าอาหารสำหรับแรงงานลงแขก: ถางไร่ ล้อมไร่ หยอดข้าว ถอนหญ้า เก็บเกี่ยว และตีข้าว	3,000 บาท (6 ครั้ง x 500 บาท)
1.2 ปริมาณผลผลิตข้าว	600 กก./4 ไร่ หรือ 150 กก./ไร่
1.3 รายได้จากการทำนา	2,000 บาท
- จำหน่ายข้าว	-
- รัฐสนับสนุนค่าเก็บเกี่ยวนาปี (500 บาท/ไร่)	2,000 บาท (4 ไร่ x 500 บาท)
1.4 รายได้สุทธิจากการทำนา 1 ครั้ง/ปี สำหรับครัวเรือนมีที่นา 4 ไร่	-4,900 บาท/4 ไร่ หรือ -1,225 บาท/ไร่

2. นายทองสุข: ปลูกข้าวไร่ 2 ไร่

รายการ	รอบ 1 (นาปี)
1.1 ต้นทุนการทำนา	4,290 บาท/2 ไร่ หรือ 2,145 บาท/ไร่
- ค่ายาฆ่าหญ้า (ตนเอง)	750 บาท
- ค่าปุ๋ยยูเรีย	550 บาท
	(1 รอบ x 1 กส. x 550 บาท/กส.)
- ค่าปุ๋ยเคมีสูตร 13-13-21	= 550 บาท
	(1 รอบ x 1 กส. x 550 บาท/กส.)
- ค่าอาหารสำหรับแรงงานลงแขก: ถางไร่ ล้อมรั้ว หยอดข้าว ถอนหญ้า เก็บเกี่ยว และตีข้าว	= 3,000 บาท
	(6 ครั้ง x 500 บาท)
1.2 ปริมาณผลผลิตข้าว	30 กก./2 ไร่ หรือ 15 กก./ไร่
	ข้าวได้น้อย เนื่องจากแมลง (เช่น มด ตั๊ก บั่ว) ระบาดในแปลง
1.3 รายได้จากการทำนา	1,000 บาท
- จำหน่ายข้าว	-
- รัฐสนับสนุนค่าเก็บเกี่ยวนาปี (500 บาท/ไร่)	1,000 บาท
	(2 ไร่ x 500 บาท)
1.4 รายได้สุทธิจากการทำนา 1 ครั้ง/ปี สำหรับครัวเรือนมีที่นา 2 ไร่	-3,290 บาท/2 ไร่ หรือ -1,645 บาท/ไร่

- ปลูกข้าวไร่ในระบบไร่หมุนเวียนรอบการผลิต 2-3 ปี ควบคู่กับทำนา

1. นางสุขคำ: ปลูกข้าวไร่ 1.5 ไร่ และทำนา 1.5 ไร่

รายการ	รอบ 1 (นาปี)
1.1 ต้นทุนการผลิตข้าวไร่	3,650 บาท/1.5 ไร่ หรือ 2,433 บาท/ไร่
- ปุ๋ยเคมีสูตร 16-20-0	650 บาท
	(1 รอบ ๆ ละ 1 กส.)
- ค่าอาหารสำหรับแรงงานลงแขก: ถางไร่ ล้อมรั้ว หยอดข้าว ถอนหญ้า เก็บเกี่ยว และตีข้าว	3,000 บาท
	(6 ครั้ง x 500 บาท)
1.2 ต้นทุนการผลิตข้าวนา	3,250 บาท/1.5 ไร่ หรือ 2,167 บาท/ไร่
- ค่าน้ำมันรถไถเดินตาม (รถไถเดินตาม ของญาติมาขับให้)	240 บาท
	(2 รอบ x 120 บาท/รอบ)
- ปุ๋ยเคมีสูตร 16-20-0	650 บาท
	(ใส่ปุ๋ย 1 รอบ ๆ ละ 1 กส.)
- ค่ายาฆ่าหญ้า (ตนเอง)	360 บาท
- ค่าอาหารสำหรับแรงงานลงแขก: ปลูก	2,000 บาท

รายการ	รอบ 1 (นาปี)
ข้าว ถอนหญ้า เก็บเกี่ยวและตีข้าว	(4 ครั้ง x 500 บาท)
1.3 ปริมาณผลผลิตข้าว	30 กก./2 ไร่ หรือ 15 กก./ไร่ ข้าวได้น้อย เนื่องจากแมลง (เช่น มด ตั๊ก บั่ว) ระบาดในแปลง
- ข้าวไร่	60 กก./1.5 ไร่ หรือ 40 กก./ไร่
- ข้าวนา	570 กก./1.5 ไร่ หรือ 150 กก./ไร่
1.4 รายได้จากการทำนา	1,500 บาท
- จำหน่ายข้าว	-
- รัฐสนับสนุนค่าเก็บเกี่ยวนาปี (500 บาท/ไร่)	1,500 บาท (3 ไร่ x 500 บาท)
1.5 รายได้สุทธิจากการทำนา 1 ครั้ง/ปี สำหรับครัวเรือนมีที่นา 3 ไร่	-6,400 บาท/3 ไร่ หรือ -2,133 บาท/ไร่

2. นายปุ๋ควา: ปลูกข้าวไร่ 1 ไร่ และทำนา 4 ไร่

รายการ	รอบ 1 (นาปี)
1.1 ต้นทุนการผลิตข้าวไร่	2,375 บาท/ไร่
- ปุ๋ยเคมีสูตร 16-20-0	375 บาท (ใส่ปุ๋ย 1 รอบ ๆ ละ 1/2 กส.)
- ค่าอาหารสำหรับแรงงานลงแขก: ถางไร่ ล้อมรั้ว หยอดข้าว ถอนหญ้า เก็บเกี่ยว และตีข้าว	2,000 บาท (4 ครั้ง x 500 บาท)
1.2 ต้นทุนการผลิตข้าวนา	4,950 บาท/4 ไร่ หรือ 1,237 บาท/ไร่
- ค่าจ้างรถไถ	1,200 บาท (2 รอบ x 600 บาท/รอบ)
- ปุ๋ยเคมีสูตร 16-20-0	750 บาท (ใส่ปุ๋ย 1 รอบ ๆ ละ 1 กส.)
ค่าอาหารสำหรับแรงงานลงแขก: ปลูกข้าว ถอนหญ้า เก็บเกี่ยวและตีข้าว	3,000 บาท (6 ครั้ง x 500 บาท)
1.3 ปริมาณผลผลิตข้าว	
- ข้าวไร่	15 กก./ไร่
- ข้าวนา	1,410 กก./4 ไร่ หรือ 352.5 กก./ไร่
1.4 รายได้จากการทำนา	2,500 บาท
- จำหน่ายข้าว	
- รัฐสนับสนุนค่าเก็บเกี่ยวนาปี (500 บาท/ไร่)	2,500 บาท (5 ไร่ x 500 บาท)
1.5 รายได้สุทธิจากการทำนา 1 ครั้ง/ปี สำหรับครัวเรือนมีที่นา 5 ไร่	-4,825 บาท/5 ไร่ หรือ -2,412 บาท/ไร่

3. พื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

กรณีศึกษา: พื้นที่นาอินทรีย์วิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ไร้สารบ้านบัวเทียม³⁰ ต.กลาง อ.เดชอุดม จ.อุบลราชธานี

1. ข้อมูลทั่วไปของกลุ่ม และบริบทของชุมชน

1.1 ความเป็นมาของกลุ่ม

กลุ่มวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ไร้สารบ้านบัวเทียมตั้งขึ้น เมื่อประมาณปี พ.ศ.2545 โดยการนำของนายสำเภา นันทะเสน ภายใต้การสนับสนุนจากทหารหน่วยพัฒนาการเคลื่อนที่ 56 (นพค.56) รวมถึงโครงการเพื่อความมั่นคงเฉพาะพื้นที่ป่าดงนาทามอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ซึ่งมี พันเอกพิเชษฐ วิสัยจร เป็นหัวหน้า เบื้องต้นใช้ชื่อว่ากลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ไร้สารบ้านบัวเทียม มีสมาชิกเริ่มแรกเพียง 13 ครัวเรือน โดยมีเป้าหมายต้องการเลิกใช้สารเคมีเพื่อลดต้นทุนการผลิต พร้อมกับเพิ่มผลผลิตข้าว สามารถขายข้าวได้ราคาดี ขณะที่ตนเองและครอบครัวปลอดภัยและมีสุขภาพดี ทั้งนี้สมาชิกของกลุ่มส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในบ้านบัวเทียมเอง และอีกส่วนหนึ่งอยู่ในบ้านเม็กน้อยที่อยู่ในพื้นที่ใกล้เคียงกัน

ในราวปี 2549 กลุ่มได้จดทะเบียนเป็นวิสาหกิจชุมชน ทั้งนี้เพื่อขยายกิจกรรมจากการทำนาไปสู่การแปรรูปและการขายผลผลิตจากการทำนาด้วย และมีผู้สนใจเข้าร่วมกลุ่มเพิ่มขึ้นเป็น 56 ครัวเรือน โดยสมาชิกส่วนใหญ่เกือบครึ่งหนึ่งคงเป็นชาวบ้านบัวเทียม และราว 15 ครัวเรือน เป็นชาวบ้านเม็กน้อยที่เป็นหมู่บ้านติดต่อกัน ส่วนที่เหลืออาศัยกระจัดกระจายอยู่ในหมู่บ้านและอื่น ๆ ได้แก่ ตำบลกลาง 4 ครัวเรือน ตำบลตบหู 5 ครัวเรือน ตำบลบัวงาม 2 ครัวเรือน ตำบลโพนงาม 1 ครัวเรือน และตำบลเมืองเดช 2 ครัวเรือน

นับตั้งแต่ในปี 2557 เป็นต้นมา วิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ไร้สารบ้านบัวเทียมได้รับการสนับสนุนให้จัดตั้งเป็นศูนย์เรียนรู้การเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตสินค้าเกษตร (ศพก.) อำเภอเดชอุดมด้วย และเมื่อชาวบ้านบัวเทียมและใกล้เคียงอีกจำนวนหนึ่งได้เข้าร่วมโครงการนาแปลงใหญ่ และโครงการส่งเสริมการผลิตข้าวอินทรีย์ (1 ล้านไร่) ที่เริ่มดำเนินการในรัฐบาลพลเอกประยุทธ์ฯ ก็ได้เข้าร่วมเป็นสมาชิกของวิสาหกิจชุมชนฯ ด้วย ทำให้มีสมาชิกรวมเป็น 104 ครัวเรือน โดยนายสำเภา นันทะเสน ยังคงดำรงตำแหน่งประธานต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน อย่างไรก็ตามมีผู้ที่ได้รับการรับรองผ่านเกณฑ์มาตรฐานการทำเกษตรอินทรีย์และสามารถขายข้าวให้กับสหกรณ์การเกษตรไร้สารเคมีได้เพียง 21 รายเท่านั้น ซึ่งทั้งหมดล้วนเป็นสมาชิกในระยะเริ่มแรกของกลุ่ม และเมื่อกล่าวถึงวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ไร้สารบ้านบัวเทียมโดยทั่วไปในรายงานนี้จะหมายถึงการทำนาของสมาชิกของกลุ่มซึ่งมีการทำนาอินทรีย์มานานจำนวน 56 ครัวเรือน

นอกเหนือการปลูกข้าวโดยไม่ใช้สารเคมีใดใด กลุ่มยังดำเนินกิจกรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรอินทรีย์ เช่น การผลิตปุ๋ยอินทรีย์ร่อนเม็ดตราบัวเจริญรุ่งเรืองเพื่อจำหน่ายให้กับสมาชิกและคนทั่วไปด้วย รวมทั้งยังเป็นแหล่งรวมของการให้การสนับสนุนจากหน่วยงานของรัฐ ทั้งทางด้านเทคนิควิชาการด้านการเกษตร และการให้เครื่องมือเครื่องมือ รวมถึงการก่อสร้างอาคารสำนักงาน

1.2 ที่ตั้ง และลักษณะภูมิประเทศ

วิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ไร้สารบ้านบัวเทียมมีที่ทำการตั้งอยู่ ณ บ้านบัวเทียม หมู่ที่ 9 ตำบลกลาง อำเภอเดชอุดม จังหวัดอุบลราชธานี บริเวณหลักกิโลเมตรที่ 14 - 15 ของทางหลวงชนบทสาย อบ.4029

³⁰ ข้อมูลหลักของการศึกษานี้ได้มาจากการสนทนากลุ่มย่อยสมาชิกวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ไร้สารบ้านบัวเทียม เมื่อวันที่ 6 ตุลาคม 2563 ณ ศูนย์เรียนรู้การเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตสินค้าเกษตร (ศพก.) อำเภอเดชอุดม จังหวัดอุบลราชธานี รวมถึงการสัมภาษณ์นายสำเภา นันทะเสน ประธานวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ไร้สารบ้านบัวเทียม และนายอุทิศ มานุษผู้จัดการสหกรณ์การเกษตรไร้สารเคมี จำกัด

(เดชอุดม-นาจะหลวย) ซึ่งอยู่ในพื้นที่รอยต่อระหว่างอำเภอเดชอุดมกับอำเภอนาจะหลวย ห่างจากที่ว่าการอำเภอเดชอุดมประมาณ 22 กิโลเมตร

พื้นที่การเกษตรหรือที่นาของสมาชิกกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ไร้สารบ้านบัวเทียมอยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำลำโดมใหญ่ซึ่งเป็นลุ่มน้ำสาขาสำคัญของลุ่มน้ำมูล โดยอยู่บริเวณตอนกลางของลุ่มน้ำ ลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำสลับกับพื้นที่ดอน กล่าวเฉพาะบ้านบัวเทียม (ที่เป็นพื้นที่อาศัยของสมาชิกส่วนใหญ่) อยู่ห่างจากลำโดมใหญ่ไปทางด้านทิศตะวันออกประมาณ 1.5 กิโลเมตร และมีลำห้วยสาขาของลำโดมใหญ่ไหลผ่านพื้นที่ของชุมชน 3 สาย ได้แก่ ลำฮ่องกุง และลำฮ่องไผ่ ทางด้านทิศเหนือ และลำห้วยเทียมทางด้านทิศใต้ ส่งผลให้พื้นที่ทำการเกษตรหรือที่นาของชุมชนแตกต่างกันไปตามลักษณะภูมิประเทศ ซึ่งสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภทหลัก คือ นาหลุ่มในพื้นที่ใกล้ลำห้วยและลำโดมใหญ่ กับนาดอนหรือนาโคกในพื้นที่ที่อยู่ไกลจากลำน้ำ ทั้งนี้การทำนาในเขตนี้อย่างคงต้องอาศัยพึ่งพาน้ำฝนเป็นหลัก แม้ว่าจะมีการสร้างระบบส่งน้ำด้วยท่อแต่ที่ผ่านมายังไม่สามารถใช้การได้

1.3 ประชากร

ข้อมูลของสำนักบริหารการทะเบียน กรมการปกครอง เมื่อเดือนตุลาคม 2563 พบว่า มีประชากรในอำเภอเดชอุดมทั้งหมดจำนวน 131,543 คน เป็นชาย 66,190 คน และหญิง 65,353 คน กล่าวเฉพาะในบ้านบัวเทียมซึ่งเป็นหมู่บ้านที่มีสมาชิกของวิสาหกิจชุมชนฯ มากที่สุดมีผู้ตั้งบ้านเรือนหรือจำนวนครัวเรือนตามทะเบียนบ้าน 294 หลังคาเรือน ประชากรรวม 853 คน เป็นชาย 427 คน และหญิง 426 คน นั้นหมายความว่ามีความถี่จำนวนประชากรเฉลี่ยน้อยกว่า 3 คนต่อครัวเรือน ซึ่งก็สอดคล้องกับข้อมูลจากการสนทนากลุ่มย่อยที่ชี้ว่าครัวเรือนของสมาชิกวิสาหกิจชุมชนฯ มีจำนวนน้อยลงกว่า และในปัจจุบันสมาชิกจากแทบทุกหลังคาเรือนโดยเฉพาะคนหนุ่มสาวไปทำงานอยู่ในกรุงเทพมหานคร หรือไม่ก็ทำงานอยู่นอกภาคการเกษตรกรรม ประมาณว่าคนหนุ่มสาวที่มีอายุ 20 -30 ปี มากกว่าร้อยละ 90% ไปทำงานต่างจังหวัด คนที่อยู่บ้านส่วนใหญ่หากไม่เป็นผู้สูงวัยหรือเด็กก็ต้องเป็นผู้ที่ทำไร่ทำนอสำหรับเลี้ยงหรือทำสวนยางนอกเหนือจากการทำนาด้วย ทั้งนี้ ผู้เข้าร่วมการสนทนากลุ่มย่อยยอมรับตรงกันว่าครัวเรือนเกษตรกรส่วนใหญ่มากกว่าร้อยละ 80 มีอาชีพอื่น เช่น การทำงานรับจ้างนอกเหนือจากการทำนาด้วย

จำนวนประชากรบ้านบัวเทียม จำแนกตามช่วงอายุและเพศ

หน่วย: คน

ช่วงอายุ	เพศ		รวม
	ชาย	หญิง	
0-6 ปี	45	33	78
7-15 ปี	43	50	93
16-25 ปี	54	64	118
26-59 ปี	223	215	438
60 ปี+	62	64	126
รวม	427	426	853

2. ภาพรวมการทำนาของสมาชิกวิสาหกิจชุมชนเกษตรกรอินทรีย์ไร้สารบ้านบัวเทียม

ในความคิดอ่านของชาวนาที่ใช้สารเคมีส่วนใหญ่มักเข้าใจว่าการทำนาอินทรีย์เป็นเรื่องยุ่งยาก และที่สำคัญคือจะทำให้ได้ข้าวไม่พอกิน ดังเช่นที่ชาวบ้านโพธิ์ตึกคิดและเชื่อ แต่สำหรับชาวบ้านบัวเทียมกลับเห็นว่า

การทำงานในแบบไม่ใช่สารเคมีการเกษตรที่พวกเขาสมารถใช้อย่างจริงจังมาเป็นเวลาใกล้ครบรอบ 2 ทศวรรษ นั้นสามารถให้ผลไปในทิศทางตรงกันข้าม ทั้งยังเป็นการตอบโจทยเรื่องสุขภาพและความปลอดภัยของตนเอง และครอบครัว ตลอดจนให้ผลผลิตข้าวดีกว่าทั้งในแง่คุณภาพและปริมาณ อย่างไรก็ตามการทำงานโดยไม่ใช่สารเคมีการเกษตรก็ไม่ใช่ว่าเรื่องใหม่ของคนรุ่นใหม่ หากเป็นการย้อนกลับไปหาคุณค่าของการทำงานในแบบดั้งเดิม โดยอาศัยวิธีการและเครื่องมือเครื่องมือที่ทันสมัยมากขึ้น และสอดคล้องกับข้อจำกัดด้านแรงงานของตนเอง ด้วย

และดังที่ได้กล่าวแล้วว่าในปัจจุบันนี้คนหนุ่มสาวส่วนใหญ่นิยมเดินทางไปทำงานอยู่ต่างถิ่น ดังนั้นภาระหน้าที่ในการทำงานของสมาชิกวิสาหกิจชุมชนจำนวนมากจึงตกเป็นของผู้สูงอายุ ดังกรณีของประธานวิสาหกิจชุมชนฯ ซึ่งมีลูกชาย 3 คน แต่ทั้ง 3 คนล้วนทำงานอยู่ในระบบราชการ และมีครอบครัวของตนเองอยู่นอกพื้นที่ ทำให้พ่อสำเภาซึ่งปัจจุบันมีอายุ 68 ปี กับภรรยาที่มีอายุไล่เลี่ยกันยังต้องรับผิดชอบทำงานของตนเองต่อไป โดยเปลี่ยนวิธีการจากการทำเองมาเป็นการว่าจ้างในเกือบทุกขั้นตอน พ่อสำเภาย้ำว่า “การทำงานทุกวันนี้มันทำงานง่าย เพราะสามารถจ้างเขาได้ ใช้แรงงานคนน้อยลง และใช้เวลาน้อยกว่าแต่ก่อน หว่าน ดูแลคั้นนา ดูแลน้ำ ตัดหญ้า/ถอนหญ้า หว่านปุ๋ย เกี่ยว รวม ๆ แล้วอาจทำจริง ๆ ไม่ถึงหนึ่งอาทิตย์ ขณะที่เมื่อก่อนต้องใช้เวลานานนับเดือน”

การทำงานของสมาชิกวิสาหกิจชุมชนเปลี่ยนมาจากแรงคนเป็นเครื่องจักร เช่น รถไถส้อมเริ่มมีใช้แทนรถไถเดินตามตั้งแต่ราวปี 2545 และต่อมาก็ได้รับความนิยมใช้กันแพร่หลายในราวปี 2550 เนื่องจากสามารถทำงานได้เร็วกว่า ทำให้สามารถไถนาเสร็จภายในวันเดียวหรือเพียงแค่วันเดียว ในขณะที่รถไถเดินตามถูกนำมาใช้เป็นรถอีแต๊กหรือลากพ่วงบรรทุกหรือผลผลิตทางการเกษตร หรือใช้ลากเครื่องตีดินเพื่อลดต้นทุนการผลิต ขณะที่การเก็บเกี่ยวก็เปลี่ยนมาใช้รถเกี่ยวข้าวแทนแทนการใช้แรงงานคนแทบทั้งหมดแล้วเช่นเดียวกัน

อย่างไรก็ตามการทำงานอินทรีย์ดูจะมีรายละเอียดในแต่ละขั้นตอนเพิ่มมากขึ้นกว่าการทำงานที่ใช้สารเคมี และในกรณีที่ต้องการได้รับการรับรองมาตรฐานเกษตรกรก็ยิ่งต้องให้ความสนใจป้องกันการปนเปื้อนสารเคมี ซึ่งหากตรวจพบก็จะส่งผลกระทบต่อการใช้การรับรองไม่เพียงในแปลงของตนเองเท่านั้น หากแต่จะส่งถึงความน่าเชื่อถือของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนด้วย

2.1 การวางแผนทำนา

สมาชิกวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียมก็เหมือนกับชาวนาในกรณีบ้านโพธิ์ตึกในแง่ของการต้องการปลูกข้าวไว้สำหรับการบริโภคในครัวเรือนด้วยนอกเหนือจากการปลูกเพื่อขาย ทำให้ต้องมีการแบ่งพื้นที่ส่วนหนึ่งไว้ปลูกข้าวเหนียวให้ได้ผลผลิตที่เพียงพอสำหรับความต้องการของสมาชิกในครัวเรือนในรอบปี ยกตัวอย่างเช่นพ่อสำเภา (ประธานวิสาหกิจชุมชนฯ) ซึ่งมีที่นารวม 28 ไร่ จะแบ่งที่นาส่วนหนึ่งปลูกข้าวเหนียวเนื้อที่ประมาณ 5 ไร่ นอกจากนี้แล้วพ่อสำเภายังแบ่งพื้นที่ส่วนหนึ่งสำหรับการทดลองใช้เทคนิคการปลูกข้าวโดยวิธีการหยอดในที่นาเนื้อที่ประมาณ 8 ไร่ ด้วย รวมถึงยังมีการแบ่งพื้นที่ปลูกข้าวเพื่อเก็บเมล็ดพันธุ์ไว้ขายให้กับสมาชิกด้วย

2.2 พันธุ์ข้าว

ข้อมูลจากการสนทนากลุ่มย่อย พบว่า พันธุ์ข้าวที่สมาชิกวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียมใช้ในพื้นทีล้วนเป็นพันธุ์ข้าวที่ได้รับการส่งเสริมจากกรมการข้าว โดยหากเป็นข้าวเหนียว ได้แก่ ข้าวเหนียวอุบล ข้าวเหนียวอุบล 2 และข้าวเหนียว กข.6 ส่วนพันธุ์ข้าวเจ้าที่พบ ได้แก่ ข้าวขาวดอกมะลิ 105 และข้าว กข.15 ทั้งนี้เริ่มแรกชาวบ้านได้รับพันธุ์ข้าวมาจากศูนย์เมล็ดพันธุ์ และต่อมามีการเก็บเมล็ดพันธุ์ไว้เอง นอกจากนี้แล้วในช่วงก่อนหน้ามีผู้ปลูกข้าวพันธุ์อื่นด้วย เช่น ข้าวไรซ์เบอร์รี่ แต่ในปัจจุบันเลิกปลูกแล้วแม้ว่าจะ

ได้รับการสนับสนุนอุปกรณ์ในการทำข้าวกล้องงอกจากศูนย์เมล็ดพันธุ์ข้าว ทั้งนี้เนื่องจากมีความยุ่งยาก โดยเฉพาะในแง่ของการไม่มีตลาดรองรับ

2.3 เทคนิควิธีการ และเทคโนโลยีสำหรับการทำนา

ดังที่ได้กล่าวแล้วในเบื้องต้นว่าการทำนาของสมาชิกวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียม ได้ปรับเปลี่ยนมาใช้เทคโนโลยีทดแทนแรงงานคนมากขึ้น โดยเฉพาะการหันมาใช้รถไถนั่งขับแทนรถไถเดินตาม และการใช้รถเกี่ยวข้าวแทนการเกี่ยวด้วยแรงงานคน นอกจากนี้แล้วยังเปลี่ยนวิธีการเพาะปลูกจากการดำมาเป็น การหว่าน ซึ่งช่วยย่นระยะเวลาที่ใช้ในการทำนาลงไปได้อย่างมากและเปิดโอกาสให้พวกเขาสามารถทำงานหารายได้จากแหล่งอื่นมากขึ้น

1) การเตรียมแปลง

การทำเกษตรอินทรีย์ทำให้สมาชิกวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียมต้องเลือกใช้วิธีการไถกลบตอฟางแทนการเผา โดยเฉพาะในกรณีที่ต้องการได้รับการรับรองมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ ทั้งนี้การไถกลบตอฟางจะทำในช่วงหลังการเก็บเกี่ยวราว 1 – 2 สัปดาห์ หรือประมาณเดือนธันวาคม ในขั้นนี้เกษตรกรอาจมีการหว่านพืชคลุมดิน เช่น ปอเทือง ซึ่งสามารถใช้เป็นปุ๋ยพืชสดได้ด้วย และกรณีที่มีพื้นที่ทำนามาก ๆ เกษตรกรอาจแบ่งพื้นที่สลับปลูกปอเทืองแบบปีเว้นปีก็มี

นอกเหนือจากการปลูกปอเทืองไว้เป็นปุ๋ยพืชสดแล้ว จากการสนทนากลุ่มย่อยยังพบว่าสมาชิกวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียมมีการผลิตปุ๋ยไว้ใช้เอง โดยร่วมกันผลิตปุ๋ยอินทรีย์ตราบัวเจริญรุ่งเรืองในนามกลุ่มเพื่อขายให้กับสมาชิกด้วยกันเองในราคากระสอบละ 300 บาท (แต่ปีที่ผ่านมาทำไม่สำเร็จเนื่องจากมีฝนตกมาก ทำให้ต้องขายขาดทุนเป็นปุ๋ยชีวภาพในราคากระสอบละ 50 บาท) และบางรายยังมีการทำน้ำหมักมูลหมูไว้ใช้สำหรับการฉีดพ่นเป็นปุ๋ยทางใบให้กับต้นข้าวด้วย

2) การเพาะปลูก

สมาชิกวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียมส่วนใหญ่ราวร้อยละ 95 ปรับเปลี่ยนวิธีการปลูกข้าวจากการดำนาดำมาเป็นนาหว่าน โดยที่บางรายอาจยังใช้วิธีการดำในพื้นที่นาส่วนน้อยบางแปลงเท่านั้น เนื่องจากสามารถย่นระยะเวลาการเพาะปลูกลงได้มากและสอดคล้องกับสถานการณ์ด้านจำนวนแรงงานในครัวเรือนที่มีน้อยลง ขณะที่บางคนเริ่มทดลองใช้วิธีการปลูกข้าวแบบใหม่ที่ได้รับการเผยแพร่แนะนำเข้ามาในพื้นที่ เช่น การทำนาหยอดซึ่งมีข้อดีในการช่วยลดต้นทุนค่าพันธุ์ข้าวลง โดยจะใช้พันธุ์ข้าวเพียง 1 ใน 3 เมื่อเปรียบเทียบกับการหว่าน หรือไร่ละประมาณ 8 กิโลกรัม แต่ก็ยังไม่ได้รับความนิยมนักเนื่องจากมีต้นทุนการจ้างหยอดซึ่งคิดกันในอัตราไร่ละ 120 บาท กรณีจ้างคนหยอด หรือไร่ละ 200 บาท กรณีจ้างรถ เพิ่มขึ้นอีกเมื่อเปรียบเทียบกับเพาะปลูกด้วยวิธีการหว่าน นอกจากนี้แล้วการทำนาหยอดยังต้องการน้ำดีเสมอ หรือสามารถควบคุมปริมาณน้ำในนาได้ ซึ่งไม่ค่อยเหมาะสมที่จะใช้ในที่นาในพื้นที่ประสบปัญหาภัยแล้งหรือพื้นที่น่าน้ำฝน อย่างไรก็ตาม ไร่ก็ดีแม้จะใช้วิธีการหว่านแต่ในบางปีที่มีปัญหาภัยแล้งหรือมีฝนทิ้งช่วงเป็นเวลานาน ทำให้ข้าวงอกน้อยหรือไม่งอก เกษตรกรก็จำเป็นต้องไถป่นและหว่านข้าวซ้ำเพื่อให้ได้ข้าวสำหรับการบริโภคเป็นอย่างน้อย

โดยปกติสมาชิกวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียมจะเริ่มต้นไถสุดหรือไถเฉใน ช่วงต้นเดือนพฤษภาคม จากนั้นจึงจะไถป่นพร้อมกับหว่านเมล็ดพันธุ์ข้าวในช่วงเดือนเดียวกัน หรือหากใช้วิธีการหยอดก็จะหยอดหลังจากการไถป่นนั่นเอง

3) การดูแลรักษา

สมาชิกวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียมส่วนใหญ่ใช้ปุ๋ยอินทรีย์ร้อนเม็ดตราบัวเจริญรุ่งเรือง ซึ่งกลุ่มผลิตขึ้นจำหน่ายเองในราคากระสอบละ 300 บาท หากซื้อโดยจ่ายเงินสด หรือ 330 บาท

กรณีซื้อด้วยเงินเชื่อ โดยเกษตรกรจะใช้หัวนรองพื้นพร้อมกับการไถหัวนเพียงครั้งเดียวต่อฤดูกาลผลิตในอัตรา 1 ไร่ต่อ 1 กระสอบ ปุ๋ยเร่งการเจริญเติบโต

นอกจากนี้แล้วสมาชิกส่วนหนึ่งใช้ปุ๋ยชีวภาพเพิ่มความเจริญเติบโตของต้นข้าวตามที่ได้รับคำแนะนำจากเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานของรัฐ เช่น ใช้น้ำหมักมูลหมูที่ได้จากการแช่หมักมูลสุกรแห้ง สำหรับฉีดเร่งการเจริญเติบโตของข้าว ในช่วงที่ต้นข้าวมีอายุ 15 วัน 25 วัน 35 วัน 45 วัน และ 55 วัน การใช้หัวเชื้ออินทรีย์ผสมกากน้ำตาลในอัตรา 1/1 และนำไปผสมน้ำ 20 ลิตร ซึ่งจะใช้ฉีดพ่นข้าวได้เนื้อที่ประมาณ 1 ไร่ โดยมีผู้รับจ้างฉีดในราคาถึงละประมาณ 30 บาท (เช่นเดียวกันการรับจ้างฉีดพ่นน้ำหมักมูลหมู) และการใช้น้ำปัสสาวะแทนปุ๋ยเรีย เป็นต้น นอกจากนี้แล้วในบางปีสมาชิกวิสาหกิจชุมชนเกษตรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียมยังได้รับการสนับสนุนให้ทดลองใช้ปุ๋ยอินทรีย์ในช่วงข้าวกำลังตั้งท้อง เช่น กรมการข้าวให้เกษตรกรใส่ปุ๋ยข้าวหอมในช่วงที่ข้าวตั้งท้อง เป็นต้น

สำหรับการกำจัดวัชพืชนั้นโดยส่วนใหญ่เลือกใช้วิธีการตัดหญ้าพร้อมกับต้นข้าวในช่วงที่ข้าวมีอายุประมาณ 45 วัน ทั้งนี้ต้องรอให้มีน้ำเพียงพอในแปลงนา โดยหากมีน้ำขังในนาเพียงพอข้าวจะสามารถเจริญงอกงามได้เร็วและให้ผลผลิตได้ดี ขณะที่หญ้าส่วนใหญ่จะเน่าตาย แต่ในปีที่แล้งมาก (เช่นปีที่ผ่านมา) บางคนอาจต้องตัดซ้ำอีก 1-2 ครั้ง ซึ่งนอกจากจะต้องมีค่าใช้จ่ายในการจ้างตัดหญ้าไร่ละ 200 บาท แล้ว ยังทำให้ไม่ผลผลิตข้าวตามที่ต้องการ

4) การเก็บเกี่ยวผลผลิต

ในปัจจุบันสมาชิกวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียมหันมาใช้รถเกี่ยวข้าวแทนการใช้แรงงานคนแล้วแทบทั้งหมด เนื่องจากสามารถทำงานได้เร็วกว่ามาก โดยในทีนาแปลงขนาด 28 ไร่ ของพ่อสำเภารถเกี่ยวข้าวใช้เวลาเกี่ยวข้าวให้แล้วเสร็จได้ภายในวันเดียวเท่านั้น หรืออย่างช้าไม่เกิน 2 วัน ขณะที่ในสมัยที่ยังใช้แรงงานคนอาจต้องใช้เวลาราว 15 วัน ในกรณีที่จ้างวานคนได้ 4 – 5 คน ทำงานพร้อมกับแรงงานในครัวเรือนของตนเอง หรืออาจต้องใช้เวลานานถึง 30 วัน หากหาแรงงานมาช่วยเกี่ยวได้น้อยกว่าที่กล่าวทั้งนี้รถเกี่ยวข้าวที่มีโซ่อยู่ในพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นรถเกี่ยวข้าวของคนในชุมชนเอง และเป็นรถเกี่ยวข้าวแบบแต่ง ซึ่งจะใช้วิธีการเกี่ยวและกรอกใส่กระสอบ ก่อนที่จะนำไปขายเป็นข้าวสดหรือขนไปเทตากเป็นข้าวแห้ง โดยคิดค่าจ้างในอัตราไร่ละ 600 - 650 บาท ไม่รวมค่าจ้างขนข้าวที่กรอกใส่กระสอบไว้ขึ้นรถนำไปขาย หรือนำไปตากแล้วแต่ความต้องการของผู้ว่าจ้างอีกต่างหาก ในอัตรารันละ 300 บาทต่อคน

อนึ่งในช่วงปี 2560 วิสาหกิจชุมชนได้ซื้อรถเกี่ยวข้าวเป็นของตนเองโดยการสนับสนุนด้านเงินกู้จากรัฐบาลตามโครงการนาแปลงใหญ่ เพื่อรับจ้างเกี่ยวข้าวของสมาชิกในกลุ่มก่อนที่จะนำไปรับจ้างเกี่ยวข้าวทั่วไปด้วย ซึ่งช่วยลดการปัญหาด้านการปนเปื้อนข้าวจากนาที่ใช้สารเคมีในกรณีที่ใช้รถเกี่ยวทั่วไป อย่างไรก็ตามการมีรถเกี่ยวข้าวเป็นของตนเองจะไม่ประสบความสำเร็จในการจัดการเนื่องจากขาดผู้ดูแลในการใช้รถ ทำให้ต้องตัดสินใจขายรถคันดังกล่าวให้กับคนในชุมชน

ปฏิทินการทำนาของสมาชิกวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ไร้สารบ้านบัวเทียม

กิจกรรม	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.
ไถกลบตอซัง												↔
ปลูกพืชคลุมดิน												↔
ไถฮุด				↔								
ไถปั้นหว่าน/ หยอด					↔							
ใส่ปุ๋ย					↔	↔						
ตัดหญ้า							↔					
เก็บเกี่ยว											↔	

5) ผลผลิต-ตลาด

จากการคำนวณผลผลิตข้าวต่อไร่ของสมาชิกวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ไร้สารบ้านบัวเทียมที่เข้าร่วมสนทนากลุ่มย่อย พบว่า ผลผลิตข้าวในแต่ละแปลงแตกต่างกันออกไปตามสภาพพื้นที่และการบำรุงดิน อย่างไรก็ตามสามารถกล่าวได้ว่าโดยรวมแล้วผลผลิตข้าวในปัจจุบันดีกว่าการทำนาแบบใช้ปุ๋ยเคมีทั้งในแง่คุณภาพและปริมาณ โดยข้าวจากนาอินทรีย์มีน้ำหนักมากกว่าและได้ข้าวปริมาณมากกว่า ในขณะที่สภาพแวดล้อมของที่นาดีขึ้นทั้งในแง่สัตว์น้ำที่อาศัยอยู่ในนาที่สามารถนำมาเป็นอาหารได้ และสภาพดินที่ร่วนซุยไม่แข็งกระด้าง ทั้งนี้ผลผลิตข้าวสดของสมาชิกวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียมอยู่ที่ประมาณ 490 – 500 กิโลกรัมต่อไร่ หรือหากเป็นข้าวแห้งจะอยู่ที่ประมาณ 350 กิโลกรัมต่อไร่

ผู้เข้าร่วมการสนทนากลุ่มย่อยคนหนึ่งย้อนความถึงเหตุผลที่หันมาทำนาอินทรีย์เนื่องจากเห็นว่านาพ่อสำเภา (ที่เป็นผู้ริเริ่มหันกลับมาทำเกษตรแบบไม่ใช้สารเคมี) ได้ข้าวงามกว่านาของตนเอง “นาพ่อสำเภาเป็นนาดินเหนียว ในสมัยที่ทำนาเคมีด้วยกันผมงามกว่า แต่ต่อมาเมื่อพ่อสำเภาไม่ใช้สารเคมีกลับงามกว่า ต้นทุนก็ลดลง นาของตัวเองดินแข็ง มาก เวลาดำก็เจ็บมือ บางคนถึงกับเล็บเขียว ขณะที่นาอินทรีย์มันงามขึ้นเรื่อย ๆ ก็เลยหันมาทำแบบพ่อสำเภา”

พ่อสำเภาในฐานะประธานวิสาหกิจชุมชนฯ กล่าวโดยประมาณว่าในปัจจุบันสมาชิกของวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ไร้สารบ้านบัวเทียมสามารถผลิตข้าวได้ปีละประมาณ 500 ตัน ในจำนวนนี้เป็นข้าวอินทรีย์รวมทั้งที่ได้รับการรับรองมาตรฐานและไม่ผ่านการรับรองมาตรฐานประมาณ 200 ตัน ส่วนที่เหลืออีกราว 300 ตัน เป็นข้าวที่ได้รับการรับรองมาตรฐาน GAP (Good Agricultural Practices) หรือมาตรฐานการปฏิบัติทางการเกษตรที่ดี และข้าวที่ได้รับการรับรองมาตรฐาน SRP (Sustainable Rice Platform) หรือมาตรฐานการผลิตข้าวอย่างยั่งยืน

โดยปกติสมาชิกวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียมจะแบ่งผลผลิตของตนเองที่ได้ ออกเป็น 3 ส่วนใหญ่ คือ ข้าวที่นำออกขาย ข้าวที่เก็บไว้บริโภคหรือแจกจ่ายให้ญาติพี่น้อง และข้าวที่เก็บไว้เป็นเมล็ดพันธุ์ ทั้งนี้ผลผลิตข้าวที่นำออกขายส่วนใหญ่ราวร้อยละ 80 ยังคงถูกขายเป็นข้าวสดให้กับให้โรงสีทั่วไป รวมถึงขายให้กับบริษัทเจียเม้งที่ส่งตัวแทนมาตั้งจุดรับซื้ออยู่ในพื้นที่ เนื่องจากมีขั้นตอนไม่ซับซ้อนเกษตรกรไม่จำเป็นต้องผ่านขั้นตอนการตรวจรับรองว่าเป็นการทำเกษตรแบบอินทรีย์จริงหรือไม่ รวมทั้งไม่ต้องยุ่งยากเรื่องการตากข้าวทั้งในแง่การหาสถานที่และการต้องใช้แรงงานมากขึ้น และสอดคล้องกับแรงด่วนของความต้องการใช้เงินสำหรับการใช้จ่ายและโดยเฉพาะการจ่ายค่าน้ำหนักที่กี่ยี่มมาลงทุนทำนา แม้ว่าราคา

ข้าวแห้งจะดีกว่าก็ตามและสามารถขายในฐานะข้าวอินทรีย์ที่สหกรณ์การเกษตรไร้สารเคมีเข้ามารับซื้อและให้ราคาสูงกว่าข้าวทั่วไป ขณะที่การขายข้าวสดให้กับโรงสีจะได้ราคาเท่ากับข้าวโดยทั่วไปที่ผลิตโดยใช้สารเคมี

ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ผู้จัดการสหกรณ์ฯ พบว่า ในปี 2563 ที่ผ่านสหกรณ์ฯ รับซื้อข้าวแห้ง หรือข้าวที่มีความชื้นไม่เกิน 15% ในราคากิโลกรัมละ 12.9 บาท พร้อมกับออกค่าขนส่งให้กับเกษตรกรในราคากิโลกรัมละ 40 สตางค์ให้ด้วย ซึ่งสูงกว่าราคาข้าวสดที่โรงสีทั่วไปรับซื้อในช่วงเวลาเดียวกันในราคากิโลกรัมละ 10-11 บาท โดยมีสมาชิกวิสาหกิจชุมชนเกษตรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียม 21 ราย ทำสัญญาซื้อขายข้าวกับสหกรณ์และสามารถขายข้าวให้กับสหกรณ์ฯ ได้จำนวนรวม 77.78 ตัน และในอนาคตสหกรณ์มีแผนที่จะรับซื้อข้าวสดจากเกษตรกรโดยการทำสัญญาหาโรงสีมาทำหน้าที่อบข้าวให้ด้วย เพื่อให้สหกรณ์สามารถรับซื้อข้าวได้มากขึ้นพร้อมกับช่วยให้เกษตรกรมีทางเลือกในการขายข้าวที่สอดคล้องกับผลผลิตที่เป็นข้าวอินทรีย์ ซึ่งควรมีราคาสูงกว่าข้าวที่ปลูกโดยใช้สารเคมีโดยทั่วไป

นอกจากนี้จากการสนทนากลุ่มย่อยยังทำให้ทราบว่าสมาชิกวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียมบางคนเก็บข้าวเปลือกไว้เพิ่มเติมอีกส่วนหนึ่ง เพื่อทยอยสีเป็นข้าวสารจำหน่ายให้กับคนในชุมชนของตนเองและใกล้เคียงด้วย ซึ่งเป็นอีกหนึ่งรูปแบบการสร้างรายได้ของชาวนาในปัจจุบัน

สำหรับการเก็บพันธุ์ข้าวไว้ปลูกในปีถัดไปเองนั้นโดยทั่วไปจะเก็บไว้ไม่เกิน 2 ฤดูกาลผลิต ทั้งนี้ขึ้นกับตามปริมาณความต้องการใช้ซึ่งการปลูกข้าวโดยวิธีการหว่านจะต้องใช้พันธุ์ข้าวเฉลี่ยไร่ละ 25 กิโลกรัม อย่างไรก็ตามวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียมเองก็ทำหน้าที่เป็นผู้ผลิตพันธุ์ข้าวปลูกเพื่อจำหน่ายให้กับทั้งสมาชิกกลุ่มและเกษตรกรทั่วไป โดยในปีการผลิต 2562-63 สามารถผลิตข้าวปลูกได้จำนวน 251 กระสอบ (กระสอบละ 25 กิโลกรัม) หรือเท่ากับ 6.275 ตัน และจะขายในราคากิโลกรัมละ 20.50 - 22 บาท

6) ต้นทุนและรายได้จากการทำนา

“พวกเฮ็ดนามีแต่นำทุนเก่าไม่ทัน แต่ละปีต้องไปหมุนกู้ ธกส. มาตลอด ไม่ได้ (กำไร) หยั่งดอก แต่มันเคยเฮ็ด ก็เลยเฮ็ดอยู่ประจำ ... นาสามลิปสี่สิบไร่ ขายข้าวได้เงินบ่พอแสน ไม่รู้ลิเฮ็ดจั่งได้”

“คนเฮ็ดนามีจักเทื่อ มีแต่ทุกข์”

ชายคนหนึ่งกล่าวขึ้นกลางวงสนทนากลุ่มย่อย และใครอีกคนเสริมขึ้นทันที ก่อนที่จะตอบคำถามของผู้วิจัยเกี่ยวกับต้นทุนและรายได้จากการทำนาของพวกเขา ซึ่งนอกจากจะสะท้อนให้เห็นถึงการยอมรับถึงข้อจำกัดในด้านกำไรรายได้ที่เพียงพอจากการทำนา รวมถึงการต้องต้องอยู่ในวงเวียนหนี้สินที่เกิดขึ้นจากการกู้เงินมาลงทุนทำนาและนำเงินที่ได้จากการขายข้าวไปใช้หนี้ แล้วก็ต้องกู้เงินก้อนใหม่มาลงทุนอีกหมุนเวียนเช่นนี้ตลอดไป

ทั้งนี้ข้อมูลจากการสนทนากลุ่มย่อยกับสมาชิกวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียมได้ช่วยคลี่คลายข้อเท็จจริงข้างต้นได้เป็นอย่างดี โดยพบว่าต้นทุนในการทำนาอินทรีย์เปลี่ยนแปลงไปตามวิธีการที่ใช้ กล่าวคือ กรณีที่ใช้วิธีการหยอดจะทำให้มีต้นทุนการหยอดเพิ่มเติมอีก 120 – 200 บาทต่อไร่ สำหรับการจ้างคนหยอดและจ้างรถหยอดตามลำดับ แต่การทำนาหยอดก็ช่วยลดต้นทุนด้านพันธุ์ข้าวลงเหลือเพียงประมาณ 1 ของที่เคยใช้เมื่อเทียบกับการทำนาหว่าน หรือเหลือประมาณ 8 กิโลกรัมต่อไร่ หรือผันแปรไปตามจำนวนสารอินทรีย์ที่นำมาใช้เพิ่มเติมในแปลงนาของแต่ละคน โดยสรุปในกรณีการปลูกข้าวขาวดอกมะลิ 105 เกษตรกรมีค่าลงทุนเฉลี่ยไร่ละ 2,475 – 2,785 บาท ขณะที่การปลูกข้าวเหนียว กข.6 มีค่าลงทุนต่ำกว่าคิดเป็นเฉลี่ยไร่ละ 1,825 – 2,135 บาท เนื่องจากส่วนใหญ่เก็บพันธุ์ข้าวไว้ปลูกเองและแลกเปลี่ยนกันทำให้ไม่มีค่าใช้จ่ายส่วนนี้

ผู้เข้าร่วมการสนทนากลุ่มย่อยให้ข้อมูลเพิ่มเติมว่าค่าลงทุนในการทำนาจะเพิ่มขึ้นในกรณีที่เกิดปัญหาฝนแล้งเป็นเวลานาน เกษตรกรอาจจำเป็นต้องหว่านข้าวเพิ่มเติม นั่นหมายความว่าต้องจ่ายค่าลงทุนด้านเมล็ด

พันธุ์ข้าวเพิ่มขึ้น หรือบางกรณีที่วัชพืชงอกขึ้นอีกหลังจากการตัดรอบแรกก็จำเป็นต้องตัดอีกครั้งซึ่งต้องใช้เงินลงทุนเพิ่มขึ้นเช่นเดียวกัน นอกจากนี้ในกรณีที่เกษตรกรใช้วิธีการจางหว่านข้าวก็จะมีค่าจ้างส่วนนี้เพิ่มขึ้นอีกคิดเป็นการจางเหมาหรือจางเป็นรายวัน ๆ ละ 300 บาท

สรุปค่าใช้จ่ายหรือต้นทุนในการทำนาของวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียม

หน่วย: บาท/ไร่

กิจกรรม	ข้าวขาวดอกมะลิ	ข้าว.กข.6
ค่าไถกลบตอซัง	200	
ค่าไถสุด	200	
ค่าไถหว่าน	200	
ค่าปักและจางหยอด ¹	320-400	
ค่าพันธุ์ข้าว	650	-
ค่าปุ๋ยอินทรีย์ร้อนเม็ด	300-330	
ค่าปุ๋ยเสริมการเจริญเติบโต ²		
- น้ำหมักมูลหมู และค่าจ้างฉีด	30	
- หัวเชื้อจุลินทรีย์และกากน้ำตาล รวมค่าจ้างฉีด	30	
ค่าสารชีวภาพกำจัดศัตรูข้าว รวมค่าจ้างฉีด	50	
ค่าตัดหญ้า	200	
ค่าเกี่ยวข้าว	600-650	
ค่าขนข้าวขึ้นเล้า หรือไปขาย	45	
รวม	2,475-2,785	1,825-2,135

หมายเหตุ

¹ กรณีเกษตรกรใช้วิธีการหยอดจะไม่ต้องไถหว่าน

² เกษตรกรส่วนหนึ่งไม่ใส่ปุ๋ยเสริมการเจริญเติบโต

การศึกษาต้นทุนและรายได้จากการทำนาอินทรีย์ในกรณีของพ่อสำเภาในฐานะประธานวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียม ซึ่งปลูกข้าวเหนียว กข.6 จำนวน 5 ไร่ และปลูกข้าวขาวดอกมะลิอีกจำนวน 23 ไร่ โดยใช้เมล็ดพันธุ์ข้าวที่คัดเลือกไว้เอง รวมทั้งเลือกใช้วิธีการหว่านในพื้นที่ส่วนใหญ่จำนวน 20 ไร่ และใช้วิธีการทำนาหยอดในพื้นที่นาที่เหลืออีก 8 ไร่ พบว่า มีต้นทุนการผลิตทั้งหมดนับตั้งแต่การไถกลบตอ ฟางจนถึงการตากข้าวและนำข้าวขึ้นเล้าคิดเป็นเงินรวมได้ 53,563.5 บาท หรือเฉลี่ยไร่ละ 1,912.95 บาท ดังรายละเอียดต่อไปนี้

รายการ	จำนวนเงิน (บาท)
1) ค่าจ้างไถกลบตอฟางพื้นที่ 28 ไร่ ๆ ละ 200 บาท	5,600
2) ค่าจ้างไถสุดพื้นที่ 28 ไร่ ๆ ละ 200 บาท	5,600
3) ค่าจ้างไถปักพื้นที่ 28 ไร่ ๆ ละ 200 บาท	5,600
4) ค่าจ้างหว่านข้าว	300

รายการ	จำนวนเงิน (บาท)
5) ค่าจ้างหยอด 8 ไร่ ๆ ละ 120 บาท	960
6) ค่าปุ๋ยอินทรีย์ร่อนเม็ด 28 กระสอบ ๆ ละ 300 บาท	8,400
7) ค่ามูลสุกร 50 บาท และค่าจ้างพ่นน้ำหมักมูลสุกร 28 ถัง ๆ ละ 30 บาท	890
8) ค่าหัวเชื้อจุลินทรีย์ 5 ขวด ๆ ละ 80 บาท	400
9) ค่ากากน้ำตาล 15 กิโลกรัม ๆ ละ 9.5 บาท	142.5
10) ค่าจ้างพ่นน้ำจุลินทรีย์ 9 ถัง ๆ ละ 30 บาท	270
11) ค่าจ้างตัดหญ้าพื้นที่ 28 ไร่ ๆ ละ 200 บาท	5600
12) ค่าจ้างเกี่ยวข้าวพื้นที่ 28 ไร่ ๆ ละ 600 บาท	16,800
13) ค่าขน และตากข้าว	1,200
14) ค่าจ้างกรอกใส่กระสอบ และขนขึ้นเล้า	1,800
รวมเป็นเงิน	53,563

ในขณะที่พ่อสำเภาทำนาได้ผลผลิตข้าวเหนียวที่จะเก็บไว้สำหรับการบริโภคในครัวเรือนทั้งหมดราว 1.2 ตัน และได้ผลผลิตข้าวขาวดอกมะลิ 105 ซึ่งจะนำมาตากเป็นข้าวแห้งได้น้ำหนักรวมประมาณ 8 ตัน แล้วนำไปแบ่งจำหน่ายให้กับสหกรณ์การเกษตรไร้สารราว 3.3 ตัน ขายเป็นเมล็ดพันธุ์ให้กับวิสาหกิจชุมชน 1.25 ตัน ส่วนที่เหลือจะสีเป็นข้าวสารเพื่อจำหน่ายภายในชุมชนจำนวนหนึ่ง ซึ่งคาดว่ามียังจำนวนประมาณ 1.8 ตัน ข้าวเปลือก หรือราว 1 ตันข้าวสาร และอีกส่วนราว 1.8 ตัน เก็บไว้สำหรับการบริโภคในครัวเรือน รวมถึงแจกจ่ายให้กับลูกหลานและญาติพี่น้อง ทั้งนี้พ่อสำเภาก็จะมีรายได้ที่เป็นตัวเงินและยังไม่ได้หักค่าใช้จ่ายจากการทำนาในฤดูกาลผลิต 2563 ทั้งในส่วนที่ได้รับแล้วและคาดว่าจะได้รับเพิ่มเติมเป็นเงินรวมทั้งสิ้นประมาณ 134,570 – 139,570 บาท หรือการทำนาสามารถให้ผลตอบแทนเป็นเงินเฉลี่ยประมาณ 4,806 - 4,984 บาท ต่อไร่ ดังมีรายละเอียดในตาราง

รายการ	จำนวนเงิน (บาท)
1) ขายเมล็ดพันธุ์ 1.25 ตัน ในราคา 22 บาท/กิโลกรัม (กระสอบละ 550 บาท)	27,500
2) ขายสหกรณ์ 3.3 ตัน ในราคา 12.9 บาท/กิโลกรัม	42,570
3) ขายข้าวสารในชุมชนรวมประมาณ 1 ตัน (ประมาณ 1.8 ตัน ข้าวเปลือก ในราคากิโลกรัมละ 20-25 บาท ได้เงินประมาณ 2 – 2.5 หมื่นบาท	20,000 – 25,000
4) การสนับสนุนค่าบริหารจัดการและพัฒนาคุณภาพผลผลิตเกษตรกรผู้ปลูกข้าวไม่เกิน 20 ไร่ ๆ ละ 1,000 บาท	20,000
5) การชดเชยส่วนต่างราคาตามโครงการประกันรายได้ข้าวขาวดอกมะลิ 23 ไร่ ๆ ละประมาณ 1,000 บาท	23,000
6) การชดเชยส่วนต่างราคาตามโครงการประกันรายได้ข้าวเหนียว 5 ไร่ ๆ ละประมาณ 300 บาท	1,500
รวม	134,570 – 139,570

เมื่อนำรายได้ทั้งหมดมาหักค่าใช้จ่ายจากการลงทุน พ่อสำเภาจะมีรายได้สุทธิจากการทำนาของครัวเรือนในฤดูกาลผลิตปี 2563 ที่ผ่านมามีประมาณ 81,000 – 86,000 บาท หรือคิดเป็นรายได้เฉลี่ยประมาณ 6,750 – 7,167 ต่อเดือน ทั้งนี้ หากตัดรายได้จากการช่วยเหลือเป็นตัวแทนตามนโยบายการสนับสนุนค่าบริหารจัดการและพัฒนาคุณภาพผลผลิตเกษตรกรผู้ปลูกข้าว และการชดเชยส่วนต่างราคาตามโครงการประกันรายได้เกษตรกรผู้ปลูกข้าวของรัฐจำนวนรวม 34,500 บาท ซึ่งปัจจุบันได้รับเงินแล้วประมาณ 24,500 บาท เงินออกไป (คงเหลือเงินสนับสนุนค่าบริหารจัดการและพัฒนาคุณภาพผลผลิตเกษตรกรผู้ปลูกข้าวอีก 10,000 บาท) ทำให้รายได้จากการทำนาคงเหลือประมาณ 90,000 - 95,000 บาท หรือมีรายได้เมื่อหักค่าใช้จ่ายเท่ากับ 36,500 - 41,500 บาท นั้นหมายความว่าครอบครัวของพ่อสำเภาจะมีรายได้สุทธิจากการทำนากรณีไม่มีการช่วยเหลือจากรัฐบาลลดลงเหลือเพียง 3,042 – 3,458 บาทต่อเดือน ซึ่งไม่แตกต่างกันมากนักกับการทำนาโดยใช้สารเคมีในกรณีบ้านโพธิ์ตึก ซึ่งมีรายได้เฉลี่ยสุทธิจากการทำนาประมาณ 3,290 บาทต่อเดือน และไม่แปลกที่ชาวนาจากทั้งสองพื้นที่จะกล่าวว่าเป็นเสี่ยงเดียวกันว่าอาชีพทำนาของพวกเขาพออยู่ได้ก็ด้วยมาตรการด้านการช่วยเหลือที่ให้เป็นตัวแทนจากนโยบายของภาครัฐ โดยเฉพาะการสนับสนุนค่าบริหารจัดการและพัฒนาคุณภาพผลผลิตเกษตรกรผู้ปลูกข้าว และการชดเชยส่วนต่างราคาตามโครงการประกันรายได้เกษตรกรผู้ปลูกข้าวที่กล่าวข้างต้น

3. ผลกระทบของนโยบายข้าวและการปรับตัวของชาวนาวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียม

การเป็นที่ตั้งของศูนย์เรียนรู้การเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตสินค้าเกษตร (ศพก.) อำเภอเดชอุดม ทำให้วิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียมกลายเป็นพื้นที่ที่หน่วยงานด้านการเกษตรของภาครัฐใช้สำหรับสร้างการเรียนรู้เกี่ยวกับการพัฒนาทางด้านการเกษตรและการทำนา รวมถึงเป็นพื้นที่ปฏิบัติการทางนโยบายที่ส่งตรงมาจากรัฐส่วนกลาง เปิดโอกาสให้ชาวบ้านบัวเทียมและใกล้เคียงโดยเฉพาะสมาชิกของวิสาหกิจชุมชนเองได้เข้าถึงและรับประโยชน์จากนโยบายเหล่านั้น

ในด้านหนึ่งวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียม ซึ่งกลายเป็นที่รวมชาวบ้านบัวเทียมและใกล้เคียงอีกส่วนหนึ่งที่เข้าร่วมโครงการต่าง ๆ เช่น โครงการนาแปลงใหญ่ และโครงการส่งเสริมการผลิตข้าวอินทรีย์ (1 ล้านไร่) ที่เริ่มดำเนินการในรัฐบาลพลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชา ได้ช่วยเพิ่มโอกาสในการได้รับการสนับสนุนทั้งทางด้านเทคโนโลยีและเครื่องมือด้านการผลิต รวมถึงการสนับสนุนงบประมาณสำหรับการก่อสร้างอาคารหรือโรงเรือนที่สมาชิกวิสาหกิจตั้งเดิมได้ใช้ประโยชน์ด้วย อาทิเช่น การได้รับเครื่องหยอดเมล็ดพันธุ์จำนวน 5 เครื่อง เครื่องคัดเมล็ดพันธุ์จำนวน 2 เครื่อง เครื่องร่อนเมล็ดปุ๋ยอินทรีย์จำนวน 2 เครื่อง และการได้รับการสนับสนุนงบประมาณสร้างอาคารโรงปุ๋ยอินทรีย์ รวมถึงการเข้าถึงการสนับสนุนปัจจัยการผลิตบางอย่าง ดังข้อมูลจากการสนทนากลุ่มย่อยในกรณีที่กรมการข้าวเข้ามาสนับสนุนปุ๋ยสูตรข้าวหอมที่มีราคากระสอบละ 350 บาท ให้สมาชิกวิสาหกิจทดลองใช้ในช่วงข้าวกำลังตั้งท้องโดยไม่คิดค่าใช้จ่าย ตลอดจนการเข้าถึงเงินกู้สำหรับการซื้อเครื่องจักรทางการเกษตร ในกรณีนี้คือการได้รับอนุมัติเงินกู้เพื่อซื้อรถเกี่ยวข้าวจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตรจำนวนกว่า 3 ล้านบาท ซึ่งกำลังสร้างปัญหาให้กับวิสาหกิจชุมชนแห่งนี้

การเข้าร่วมโครงการนาแปลงใหญ่ และโครงการส่งเสริมการผลิตข้าวอินทรีย์ (1 ล้านไร่) ซึ่งได้รับการผนวกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียมที่กล่าวข้างต้น นับเป็นตัวอย่างสำคัญในการปรับตัวของบรรดาสมาชิกวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ฯ ไร่สารเดิม (56 ครัวเรือน) ทั้งนี้เพื่อให้สามารถเข้าไปมีส่วนร่วมรับประโยชน์จากการสนับสนุนเพิ่มเติมตามนโยบายที่รัฐบาลกำหนดขึ้น ดังที่ได้กล่าวแล้ว ในเวลาเดียวกันการรวมตัวกันของเกษตรกรที่มีเป้าหมายเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการผลิต

ลดต้นทุน และสร้างอำนาจต่อรองในนามกลุ่ม พร้อมกับการใช้เทคโนโลยีเพื่อลดต้นทุนการผลิต และเพิ่มผลผลิตตามนโยบายของรัฐบาล เช่น โครงการนาแปลงใหญ่ในตัวของมันเอง ก็ได้กลายเป็นเงื่อนไขสำคัญของเกษตรกรที่รวมกันกันเพื่อได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากรัฐบาลด้วย เช่นเดียวกับการเข้าร่วมโครงการเกษตรอินทรีย์ 1 ล้านซึ่งจะได้รับเงินสนับสนุนจากรัฐบาลในปีที่ 1 ไร่ละ 2,000 บาท และเพิ่มเป็นไร่ละ 3,000 บาท และ 4,000 บาท ในปีที่ 3 และปีที่ 4 ลำดับ

4. ข้อเสนอเพื่อเสริมสร้างความสามารถในการปรับตัวของเกษตรกร

สมาชิกริสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ฯ บ้านบัวเทียมยอมรับว่าการดำเนินนโยบายด้านการอุดหนุนการทำนาของรัฐบาลปัจจุบันที่กล่าวข้างต้น และโดยเฉพาะการสนับสนุนค่าบริหารจัดการและพัฒนาคุณภาพผลผลิตเกษตรกรผู้ปลูกข้าวเป็นเงินไร่ละ 1,000 บาท ไม่เกิน 20 ไร่ หรือไม่เกิน 20,000 บาท และการชดเชยส่วนต่างราคาตามโครงการประกันรายได้เกษตรกรผู้ปลูกข้าวที่ตั้งเป้าให้ชดเชยส่วนต่างรายได้จากการขายข้าวได้ในราคาไม่น้อยกว่า 15,000 บาทต่อตัน ซึ่งพวกเขาได้รับในอัตราประมาณ 1,000 บาทต่อไร่ (คนละไม่เกิน 40 ไร่) มีส่วนในการช่วยพยุงรายได้ของเกษตรกรชาวนาอันเป็นผลเนื่องจากความผันผวนตกต่ำของราคาผลผลิตตั้งที่ได้กล่าวแล้ว อย่างไรก็ตามข้อมูลจากการสนทนากลุ่มย่อยชี้ว่าชาวนาปรารถนาต้องการให้ข้าวมีราคาดีมากกว่า และมองนโยบายจำนำข้าวในแง่บวกโดยเฉพาะในแง่ที่สามารถสร้างหลักประกันในเรื่องรายได้ให้กับชาวนามากกว่า รวมทั้งมีความเห็นตรงกันว่าความช่วยเหลือเพิ่มราคาข้าวเป็นสิ่งที่จะช่วยชาวนาได้ตรงจุดมากที่สุด ดังคำกล่าวของผู้ร่วมสนทนากลุ่มย่อยที่ว่า

“เศรษฐกิจของชาวนาดีขึ้นในช่วงทักษิณ ยิ่งลักษณะดี สุม่ณี ปคือแต่ก่อนแล้ว ให้ราคามันดีแล้ว ราคาของมันดีก็แล้ว ซ้อยแนวนี้บ่เป็นตาดอก ราคาข้าวดี เฮากะบ่เดือนร้อน”

“ต้องการข้าวได้ราคา ขาย 4-5 ตัน ได้เงินพอได้ใช้หนี้ใช้สิน คนบ่มีหนี้สินกะมีเงินเก็บ ถ้ารัฐบาลนี้ทำได้แบบเดียวกับทักษิณ ยิ่งลักษณะ คนก็จะชอบเหมือนกัน ส่วนจะเอาข้าวไปขายที่ไหนก็ขอให้ป็นหน้าทีของรัฐบาล”

นอกเหนือจากความต้องการการสนับสนุนด้านราคาผลผลิตข้าวแล้ว ชาวบ้านบัวเทียมในฐานะผู้ทำนาอินทรีย์ต้องการให้มีการสนับสนุนค่าใช้จ่ายในการตรวจรับรองแปลงนาอินทรีย์ พร้อมกับแยกระบบซื้อขายข้าวอินทรีย์และข้าวเคมีออกจากกัน และสนับสนุนให้มีแหล่งรับซื้อข้าวอินทรีย์สด เพื่อให้ผู้ทำนาอินทรีย์มีโอกาสขายข้าวให้กับแหล่งรับซื้อต่าง ๆ ได้สะดวกมากขึ้น ในราคาของข้าวอินทรีย์จริง ๆ นอกจากนี้แล้วรัฐบาลควรสนับสนุนการก่อสร้างโรงอบข้าวให้กับกลุ่มชาวบ้านที่รวมตัวกันทำนาอินทรีย์เพื่อเป็นการปรับปรุงคุณภาพข้าวให้ดีขึ้น และอาจเป็นโอกาสในการพัฒนาช่องทางตลาดใหม่ของตนเองได้ในอนาคต

กรณีศึกษา: พื้นที่นอกเขตชลประทานบ้านโพธิ์ตึก ต.โพธิ์ใหญ่ อ.วารินชำราบ จ.อุบลราชธานี

1. บริบทของชุมชน

1.1 ประวัติความเป็นมาของชุมชน

บ้านโพธิ์ตึกเป็นชุมชนเก่าแก่อันมีประวัติการก่อตั้งมาตั้งแต่ปี 2384 โดยชาวบ้านรุ่นแรกอพยพจากบ้านโนนน้ำเกลี้ยง (อำเภอสำโรง จังหวัดอุบลราชธานี) มาอาศัยอยู่ในพื้นที่บ้านลันไม้ (หมู่ที่ 13 ตำบลโพธิ์ใหญ่) ที่ตั้งอยู่ติดต่อกัน ก่อนที่จะได้ขยายบ้านเรือนเข้ามาอาศัยอยู่ในพื้นที่ที่มีต้นโพธิ์ขนาดใหญ่ขึ้นอยู่ นั่นเป็นที่มาของชื่อหมู่บ้านที่เดิมมีชื่อว่าบ้านโพธิ์ หรือบ้านโพธิ์ใหญ่ ต่อมาในปี 2496 เมื่อบ้านโพธิ์หรือบ้านโพธิ์ใหญ่มีขนาดใหญ่ขึ้นจึงได้แบ่งแยกการปกครองตามรูปแบบการปกครองท้องที่ออกเป็น 2 หมู่บ้าน (กิ่งกาญจน และ

คณะ, 2555,)³¹ และกลายมาเป็นบ้านโพธิ์ออก หมู่ที่ 6 และบ้านโพธิ์ตก หมู่ที่ 8 ตำบลโพธิ์ใหญ่ อำเภวาริน
ชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี ในปัจจุบัน อย่างไรก็ตามคนในท้องถิ่นโดยทั่วไปยังคงนิยมเรียกชุมชนทั้ง 2 แห่งนี้
รวมกันว่าบ้านโพธิ์

1.2 ที่ตั้งและลักษณะภูมิประเทศ

ชุมชนโพธิ์ตกตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือของลำห้วยตองแหวดที่ไหลคดเคี้ยวในแนวตะวันตก – ตะวันออก
จากพื้นที่บ้านศรีโคกออก (หมู่ 4 ตำบลเมืองศรีโค) และบ้านลิ้นไม้ (หมู่ 13 ตำบลโพธิ์ใหญ่) เข้าสู่พื้นที่บ้านโพธิ์
ตก (หมู่ 8 ตำบลโพธิ์ใหญ่) บ้านโพธิ์ออก (หมู่ 6 ตำบลโพธิ์ใหญ่) บ้านหนองไขนง (หมู่ 3 ตำบลโพธิ์ใหญ่) บ้าน
โนนแดง (หมู่ 5 ตำบลโพธิ์ใหญ่) บ้านสร้างขุนศรี (หมู่ 1 ตำบลโพธิ์ใหญ่) และบ้านสร้างเม็ก (หมู่ 4) ก่อนจะลง
สู่ลำห้วยข้าวสารซึ่งเป็นลำน้ำสาขาของลำโดมใหญ่ในพื้นที่บ้านหนองฝาง (หมู่ 12 ตำบลโพธิ์ใหญ่) บริเวณเขต
รอยต่อของอำเภวารินชำราบกับอำเภอสว่างวีระวงศ์

บ้านโพธิ์ตกเป็นหมู่บ้านใกล้มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี โดยอยู่ห่างจากประตูรั้วมหาวิทยาลัยด้านที่ใกล้
ที่สุด (ประตู 3) ไปทางทิศตะวันออกราว 3 กิโลเมตร และห่างจากตัวอำเภวารินชำราบไปทางทิศใต้ประมาณ
17 กิโลเมตร ทั้งนี้ การเดินทางด้วยรถส่วนตัวจากตัวอำเภอถึงหมู่บ้านใช้เวลาประมาณ 20-30 นาที โดยใช้ทาง
หลวงแผ่นดินหมายเลข 24 (ตอนวารินชำราบ – เดชอุดม) เลี้ยวซ้ายบริเวณโรงเรียนชุมชนบ้านศรีโค (ระหว่าง
หลักกิโลเมตรที่ 408 – 407) เข้าสู่ถนนเชื่อมไปยังหมู่บ้านระยะทางประมาณ 4 กิโลเมตร

ภูมิประเทศของบ้านโพธิ์ตกมีลักษณะค่อนข้างเป็นที่ราบค่อย ๆ ลาดลงสู่ลำห้วยตองแหวด ในขณะที่
พื้นที่ทำกินของคนในชุมชนส่วนใหญ่อยู่ทางด้านทิศใต้ของชุมชน หรืออยู่อีกฝั่งหนึ่งของลำห้วยตองแหวด โดย
พื้นที่ทำการเกษตรหรือที่นาส่วนที่อยู่ใกล้ลำห้วยส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่ม ซึ่งชาวบ้านเรียกพื้นที่นาส่วนนี้ว่า “นา
ลุ่ม” ส่วนพื้นที่ที่อยู่ห่างจากลำห้วยออกไปส่วนใหญ่เป็นที่ดอนหรือที่โนน ชาวบ้านจะเรียกพื้นที่นาในส่วนนี้ว่า
“นาโนน” ทั้งนี้พื้นที่นาลุ่มมักเป็นพื้นที่ที่จะได้รับผลกระทบในกรณีน้ำท่วม ส่วนพื้นที่นาโนนก็มักได้รับความ
เสียหายในกรณีที่ฝนแล้งหรือทิ้งช่วงเป็นเวลานาน

1.3 ประชากร

ข้อมูลที่ได้รับจากกลุ่มผู้นำชุมชนที่เข้าร่วมการสนทนากลุ่มย่อย เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม 2563 ระบุว่า
ปัจจุบันมีผู้อาศัยอยู่ในบ้านโพธิ์ตกตามทะเบียนบ้านจำนวน 125 ครัวเรือน ประชากร 518 คน แต่มีหลังคา
เรือนอยู่จริง 101 หลังคาเรือน ประชากร 500 คน เป็นชาย 277 คน หญิง 223 คน ใกล้เคียงกับข้อมูล
ประชากรในระบบสถิติประชากรทางการทะเบียนราษฎร (รายเดือน) ที่จัดทำโดยสำนักบริหารการทะเบียน
กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย (2563)³² ซึ่งระบุว่า ในเดือนกันยายน 2563 มีจำนวนบ้านตามทะเบียน
บ้านในบ้านโพธิ์ตก หมู่ 8 ตำบลโพธิ์ใหญ่ อำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี จำนวน 128 หลัง ประชากร
ทั้งสิ้น 525 คน แยกเป็นชาย 259 คน และหญิง 266 คน โดยสามารถจำแนกเป็นช่วงอายุต่าง ๆ ได้ ดังตาราง

³¹ กิ่งกาญจน์ สำนวนเย็น และคณะ. (2555). โครงการวิจัยรูปแบบการฟื้นฟูและอนุรักษ์ห้วยตองแหวด บ้านโพธิ์ตก ตำบลโพธิ์
ใหญ่ อำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

³² แหล่งที่มา: <https://stat.bora.dopa.go.th/stat/statnew/statMONTH/statmonth/#/mainpage>

ตารางที่ 43: จำนวนประชากรบ้านโพธิ์ตาก จำแนกตามช่วงอายุและเพศ

หน่วย: คน

ช่วงอายุ	เพศ		รวม
	ชาย	หญิง	
0-6 ปี	21	19	40
7-15 ปี	28	27	55
16-25 ปี	32	47	79
26-59 ปี	140	136	276
60 ปี+	38	37	75
รวม	259	266	525

ที่มา: สำนักบริหารการทะเบียน กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย

1.4 ลักษณะทั่วไปด้านเศรษฐกิจ-สังคม

ข้อมูลจากการสนทนากลุ่มย่อยยืนยันว่าในปัจจุบันชาวบ้านโพธิ์ตากส่วนใหญ่ หรือมากกว่าร้อยละ 80 ประกอบอาชีพรับจ้าง โดยคนรุ่นหนุ่มสาวส่วนใหญ่จะย้ายถิ่นไปทำงานอยู่ต่างจังหวัดหรือนอกพื้นที่ และจะกลับมาเยี่ยมครอบครัวเพียงปีละ 1-2 ครั้ง ในช่วงเทศกาลสำคัญเท่านั้น เช่น เทศกาลสงกรานต์ และเทศกาลปีใหม่ ขณะเดียวกันคนในชุมชนจำนวนหนึ่งได้ก็ทำงานรับจ้างนอกเหนือไปจากการทำนาอยู่ในท้องถิ่น หรือบ้างก็เป็นคนงานทำงานรับเงินค่าจ้างตามอัตราค่าจ้างแรงงานขั้นต่ำอยู่ในมหาวิทยาลัย รวมถึงการปลูกพืชนอกฤดูกาลทำนา เช่น การปลูกกะหล่ำปลี พริก มะเขือ และปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ นอกจากนี้บางส่วนยังคงหากินและสร้างรายได้จากธรรมชาติตามฤดูกาล เช่น การหาเห็ด หาปลา และไข่มดแดง เป็นต้น กล่าวโดยสรุปแล้วกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ประจำในหมู่บ้านนอกเหนือจากเด็กในวัยเรียนที่พ่อแม่มักไปทำงานต่างถิ่นแล้ว ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีอายุเฉลี่ยวัยกลางคนมากกว่า 40 ปีขึ้นไป และคนกลุ่มนี้จำนวนมากเป็นผู้สูงอายุ

ข้อมูลจากการสนทนากลุ่มย่อยยืนยันว่า ในปัจจุบันชาวบ้านโพธิ์ตากมากกว่าร้อยละ 80 ยังคงทำนา ทั้งเพื่อเป็นรายได้และเป็นอาหารของครอบครัว โดยมีพื้นที่ทำกินของชุมชนรวมทั้งหมดประมาณ 1,890 ไร่ หรือ (เฉลี่ย 18.7 ไร่/ครัวเรือนจริง) ในจำนวนนี้เป็นพื้นที่นา 1,720 ไร่ และเป็นพื้นที่ปลูกพืชไร่อีกประมาณ 70 ไร่ ทั้งนี้พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ที่มีเอกสารสิทธิ์เป็นโฉนดหรือไม่ก็ได้ น.ส. 3 ก.

ปัจจุบันชาวบ้านโพธิ์ตากยังคงทำนาเพียงปีละ 1 ครั้ง เนื่องจากไม่มีแหล่งน้ำที่และระบบชลประทาน แม้จะมีลำห้วยตองแหวดที่มีน้ำตลอดปีไหลผ่านแต่น้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาตินี้ก็เพียงพอสำหรับการทำนา ขณะที่พื้นที่นาส่วนใหญ่เป็นนาโคกหรือนาดอน มีเพียงที่นาริมห้วยตองแหวดเนื้อที่ประมาณ 120 ไร่ เท่านั้นที่มีลักษณะเป็นนาลุ่ม

แม้ว่าบ้านโพธิ์ตากจะเป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ใกล้มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ซึ่งเป็นเหตุผลสำคัญส่วนหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมของชุมชน อย่างไรก็ตามผู้เข้าร่วมการประชุมกลุ่มย่อยให้ข้อมูลว่าชาวบ้านยังคงดำรงวัฒนธรรมดั้งเดิมบางบางอย่างเอาไว้

2. ภาพรวมการทำนาของชาวบ้านโพธิ์ตาก

“การเห็ดนาเป็นประเพณีของไทยบ้าน เขาเห็ดนามาแต่ได้ เห็ดนาตลอด ชายทุนก็ต้องเห็ด ได้บ่ได้ก็ต้อเห็ด” ชาวบ้านโพธิ์ตากผู้หนึ่งกล่าวเช่นนี้ในการสนทนากลุ่มย่อยเพื่อทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงการทำนาเมื่อวันที่ 1 ตุลาคม 2563 นั้นแสดงให้เห็นว่าการทำนามิได้เป็นเพียงกิจกรรมสำคัญทางเศรษฐกิจที่สามารถสร้างรายได้หรือการมีหลักประกันเรื่องการมีข้าวกินเท่านั้น หากแต่สะท้อนให้เห็นว่าการทำนาเป็นหนึ่งในวิถี

การดำรงชีพที่สำคัญ นอกเหนือจากการได้ข้าวไว้สำหรับกินหรือขายแล้ว ข้าวจำนวนหนึ่งยังใช้สำหรับการแบ่งปันเป็นของฝากให้กับญาติพี่น้อง หรือแม่กระทั่งลูกหลานที่เดินทางไปทำงานต่างถิ่น ขณะเดียวกันผลผลิตข้าวยังคงถูกนำไปใช้เป็นส่วนประกอบสำคัญในพิธีกรรมของงานบุญ เช่น บุญกุ่มข้าวใหญ่ ขณะเดียวกันแม้การทำนาจะเป็นแหล่งรายได้สำคัญของชาวบ้านโพธิ์ตาก แต่ก็ยอมรับกันว่าการทำนาอื่นสามารถสร้างรายได้มากกว่าการทำนา และมีความจำเป็นที่สมาชิกของแต่ละครอบครัวทำงานอื่นเพื่อสร้างรายได้ควบคู่ไปด้วย อย่างไรก็ตามในความคิดอ่านของชาวบ้านโพธิ์ตากการทำนาต้องนับเป็นอาชีพหลักของครอบครัวเพราะมีความมั่นคงกว่าในแง่ของความเป็นตัวของตัวเอง “เฮาเฮ็ด (นา) เป็นปีปมีไผมาไล่มาค่าเฮา แต่ทำงานอื่นเค้าไล่เฮาออกได้”

2.1 การวางแผนทำนา

ชาวนาบางพื้นที่ของภาคอีสานเริ่มมีการทำนาเพื่อขายข้าวทั้งหมด และซื้อข้าวกิน – ปลูกข้าวเจ้าที่มีราคาดีกว่า และซื้อข้าวเหนียวสำหรับการบริโภค หรือขณะที่บางพื้นที่หันมาบริโภคข้าวเจ้าเป็นหลัก (แทนข้าวเหนียว) เพื่อความสะดวกในการบริหารจัดการ

ในกรณีบ้านโพธิ์ตากชาวบ้านส่วนใหญ่จะกันผลผลิตข้าวไว้ในปริมาณที่เพียงพอสำหรับการบริโภคในรอบหนึ่งปีของครัวเรือนเท่านั้น ขณะที่ผลผลิตข้าวส่วนใหญ่จะถูกนำออกขายให้กับโรงสีต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในพื้นที่อำเภอวารินชำราบ นั่นหมายความว่าชาวบ้านโพธิ์ตากจะต้องมีการวางแผนด้านการผลิตข้าวหรือทำนาให้สอดคล้องความต้องการหรือจำนวนสมาชิกในครัวเรือนด้วย สำหรับผู้ที่มีที่นาเยอะมักจะแบ่งพื้นที่ส่วนหนึ่งสำหรับปลูกข้าวเหนียวเพื่อการบริโภค ขณะที่พื้นที่นาส่วนใหญ่ที่เหลือจะใช้สำหรับการปลูกข้าวเจ้าเพื่อขายเป็นหลัก

“คำฟอง” ซึ่งปัจจุบันมีอายุ 64 ปี เล่าว่า ครัวเรือนของตนเองมีสมาชิกอาศัยอยู่ด้วยกันทั้งหมด 6 คน (เป็นเด็กเล็กที่ยังอยู่ในวัยเรียน 2 คน) โดยมีที่ดินทำกินที่ภรรยาได้รับมรดกมาจากพ่อแม่จำนวน 9 ไร่ และซื้อต่อจากคนในชุมชนอีก 5 ไร่ รวมเป็น 14 ไร่ ในจำนวนนี้ใช้เป็นที่สำหรับทำนาได้ประมาณ 12 ไร่ โดยจะแบ่งที่นาแปลงเนื้อที่ 5 ไร่ เป็นพื้นที่ปลูกข้าวเหนียวสำหรับการบริโภค ส่วนที่นาอีกหนึ่งแปลงซึ่งสามารถทำนาได้ประมาณ 7 ไร่ จะใช้ปลูกข้าวเจ้าเพื่อขาย

ขณะที่ “บัว” ซึ่งมีที่นาจำนวน 24 ไร่ และมีสมาชิกอาศัยอยู่ในครัวเรือนเดียวกัน 6 คน เช่นเดียวกันจะแบ่งพื้นที่จำนวน 10 ไร่ และ 14 ไร่ สำหรับปลูกข้าวเหนียวและข้าวเจ้าตามลำดับ และในรอบปีการผลิตที่ผ่านมาซึ่งเป็นปีที่ชาวบ้านโพธิ์ตากประสบปัญหาฝนทิ้งช่วงเป็นเวลานาน ที่นาแปลง 10 ไร่ ของ “บัว” ให้ผลผลิตข้าวเหนียวลดลงจากปกติที่เคยได้ข้าวประมาณ 3 ตัน เหลือเพียงประมาณ 2.5 ตัน โดยผลผลิตข้าวส่วนนี้ถูกเก็บไว้บริโภคในครัวเรือนทั้งหมดแม้ว่าข้าวจำนวนนี้จะมีปริมาณมากกว่าความต้องการบริโภคของคนในครัวเรือนก็ตาม ส่วนพื้นที่นาแปลง 14 ไร่ ให้ผลผลิตข้าวเจ้าลดลงจากที่เคยได้ประมาณ 5.2 ตัน เหลือประมาณ 5 ตัน ถือเป็นพื้นที่ปลูกข้าวสำหรับขายแทบทั้งหมด

นอกเหนือจากการจัดการแบ่งพื้นที่ปลูกข้าวเหนียวสำหรับการบริโภคในครัวเรือนและการแบ่งพื้นที่ปลูกข้าวเจ้าเพื่อขาย ชาวนาบ้านโพธิ์ตากบางส่วนยังต้องวางแผนปลูกข้าวให้สอดคล้องกับสภาพพื้นที่และความต้องการบริโภคด้วย โดยปลูก “ข้าวดอก” หรืออายุสั้นที่สามารถเก็บเกี่ยวได้เร็วขึ้นในพื้นที่ “นาโนน” ที่อยู่สูงขึ้นไปซึ่งเสี่ยงประสบปัญหาการขาดแคลนนํ้ามากกว่าพื้นที่อื่น ๆ พร้อมกับจัดการกับปัญหาการแคลนข้าวสำหรับการบริโภคในครัวเรือนในช่วงที่ต้องรอผลผลิตข้าวหลัก หรือข้าว กข.6 ที่จะมีอายุการเก็บเกี่ยวยาวนานกว่า

2.2 พันธุ์ข้าว

ชาวบ้านโพธิ์ตากใช้พันธุ์ข้าวที่ได้รับการส่งเสริมจากทางราชการในการเพาะปลูกเป็นหลัก โดยพันธุ์ข้าวที่ได้รับความนิยมใช้เพาะปลูกมากที่สุด ได้แก่ ข้าวเจ้าขาวดอกมะลิ 105 และข้าวเหนียว กข.6 โดยพันธุ์ข้าวทั้ง

สองชนิดถือเป็นพันธุ์ข้าวที่ได้รับการส่งเสริมของทางราชการ ซึ่งชาวบ้านได้นำมาปลูกในอยู่ในพื้นที่เป็นเวลานานแล้วและได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย กระทั่งถือเป็นพันธุ์ข้าวหลักที่ใช้กันทั่วภาคอีสานด้วย กล่าวเฉพาะข้าวเหนียว กข.6 เป็นพันธุ์ที่มีกลิ่นหอมและนุ่มทำให้ได้รับความนิยมสำหรับการบริโภค ส่วนข้าวเจ้าขาวดอกมะลิ 105 หรือที่ชาวบ้านเรียกว่าข้าวมะลิ (ข้าวหอมมะลิ) เป็นพันธุ์ข้าวหอมที่มีชื่อเสียงและสามารถขายได้ราคาดี

นอกเหนือจากพันธุ์ข้าวสองชนิดแล้ว จากการสนทนากลุ่มย่อยและการสัมภาษณ์ผู้นำชาวบ้านเพิ่มเติม ทำให้ทราบว่าในปัจจุบันชาวบ้านโพธิ์ตากมีการใช้พันธุ์ข้าวเบาหรือข้าวดอกที่สามารถให้ผลผลิตในระยะเวลาเร็วกว่าด้วยดังที่ได้กล่าวแล้วเบื้องต้น โดยมีพันธุ์ข้าวเหนียวดอกที่สามารถเก็บเกี่ยวก่อนข้าว กข.6 และข้าวขาวดอกมะลิ 105 ที่เป็นพันธุ์ข้าวหลักประมาณ 1 เดือน ได้แก่ ข้าวอุบล 2 ซึ่งเป็นพันธุ์ข้าวที่ได้รับการส่งเสริมจากหน่วยงานราชการ รวมถึงข้าวอีปาก และข้าวลิ้นก ซึ่งเป็นพันธุ์ข้าวพื้นบ้านในภาคอีสานและมีผู้นำเข้าปลูกในบ้านโพธิ์ตาก ส่วนพันธุ์ข้าวเจ้าเบาที่มีผู้ปลูกอยู่ในพื้นที่ ได้แก่ ข้าว กข.15 ที่ได้รับการส่งเสริมจากทางราชการ และสามารถเก็บเกี่ยวได้ก่อนข้าว กข.6 และข้าวขาวดอกมะลิ 105 ประมาณ 15 วัน

ชื่อพันธุ์ข้าว	ประเภท	ระยะเวลาเก็บเกี่ยว	ที่มา
กข.6	ข้าวเหนียว	10-20 พ.ย.	การส่งเสริม
อุบล 2	ข้าวเหนียว	10-15 ต.ค. (ต้องเช็ค)	การส่งเสริม
ขาวดอกมะลิ 105	ข้าวเจ้า	10-20 พ.ย.	การส่งเสริม
กข.15	ข้าวเจ้า	20-25 ต.ค.	การส่งเสริม
อีปาก	ข้าวเหนียว	10-15 ต.ค.	ข้าวพื้นบ้านจากพื้นที่อื่น
ลิ้นก	ข้าวเหนียว	10-15 ต.ค.	ข้าวพื้นบ้านจากพื้นที่อื่น

ชาวบ้านโพธิ์ตากหันมาทำนาหว่านกันแทบทั้งหมดแล้ว ทำให้ต้องใช้ปริมาณพันธุ์ข้าวปลูกมากขึ้นกว่าการทำนาดำ โดยแต่ละรายจะใช้ในปริมาณแตกต่างกันออกไปบ้างตามแต่ต้นทุนและความชอบของแต่ละคน และโดยทั่วไปจะใช้พันธุ์ข้าวในอัตรา 1 กระสอบ หรือ 25 กิโลกรัมต่อไร่ อย่างไรก็ตามสำหรับผู้ที่ต้องการประหยัดค่าใช้จ่ายส่วนนี้อาจใช้พันธุ์ข้าวลดลงในอัตรา 3 กระสอบต่อที่นา 4 ไร่ หรือประมาณ 18.75 กิโลกรัมต่อไร่ หรือบางรายอาจใช้เพียง 0.5 กระสอบ หรือประมาณ 12.5 กิโลกรัมต่อไร่ และส่วนใหญ่มักเปลี่ยนพันธุ์ข้าวปลูกทุกปี โดยสามารถซื้อจากร้านค้าภายในหมู่บ้านที่นำพันธุ์ข้าวมาจำหน่าย สหกรณ์การเกษตร หรือแลกเปลี่ยนกับเพื่อนบ้าน สำหรับผู้ที่เก็บพันธุ์ข้าวปลูกไว้เองซึ่งสามารถช่วยลดต้นทุนการทำนาได้ก็จะต้องซื้อหรือเปลี่ยนพันธุ์ข้าวปลูกภายในเวลาไม่เกิน 3 ปี เพื่อลดปัญหาข้าวกลายเป็นพันธุ์ ทั้งนี้จากการสนทนากลุ่มพบว่าในฤดูกาลผลิต 2563 ที่ผ่านมา พันธุ์ข้าวขาวดอกมะลิ 105 มีราคาประมาณกระสอบละ 750 – 800 บาท หรือเท่ากับกิโลกรัมละ 30 – 32 บาท ส่วนพันธุ์ข้าว กข.6 มีราคาประมาณกระสอบละ 600 – 700 บาท หรือเท่ากับกิโลกรัมละ 24 – 28 บาท

2.3 เทคนิควิธีการ และเทคโนโลยีสำหรับการทำนา

การเริ่มต้นฤดูกาลทำนาของชาวบ้านอีสานโดยทั่วไปไม่ได้เป็นการรอฟ้ารอฝนอีกต่อไป แม้ว่าพื้นที่ทำนาข้าวส่วนใหญ่ในภูมิภาคนี้ของประเทศไทยจะยังคงต้องพึ่งพาน้ำจากฟ้าเป็นแหล่งน้ำหลักสำหรับหล่อเลี้ยง การเจริญเติบโตของต้นข้าวอยู่ก็ตาม ปัจจุบันชาวบ้านโพธิ์ตากเริ่มต้นไถนาตั้งแต่ช่วงครึ่งหลังของเดือนเมษายน หรือหลังเทศกาลสงกรานต์ และส่วนใหญ่จะเริ่มต้นเพาะปลูกด้วยการไถพร้อมหว่านเมล็ดในช่วงครึ่งแรกของเดือนพฤษภาคม พร้อมกับหวังว่าหลังจากนี้ฝนจะตกลงมาช่วยทำให้ข้าวเจริญเติบโตงอกงามไปจนสามารถให้

ผลผลิตได้ อย่างไรก็ตามการมีฝนตกลงมาในช่วงการเพาะปลูกจะช่วยให้ดินมีความชื้นและทำให้การไถนาทำได้ง่ายขึ้น ซึ่งเป็นเรื่องจำเป็นสำหรับพื้นที่นาใกล้ลำห้วยตองแหวที่เป็นนาดินเหนียว นอกจากนี้การมีฝนในช่วงดังกล่าวยังจะทำให้อัตราการงอกของเมล็ดพันธุ์ข้าวเพิ่มสูงขึ้นด้วย

ในทางกลับกันบางปีเมื่อไม่มีฝนตกลงมาตามที่คาดหรือมีฝนทิ้งช่วงเป็นเวลานานส่งผลให้ข้าวกล้าตายไปกับความร้อนแล้งที่ไม่ปกตินี้ ชาวบ้านโพธิ์ตึกก็จำเป็นต้องเริ่มกระบวนการไถหว่านซ้ำอีกเป็นรอบที่สองเพื่อสร้างหลักประกันการมีข้าวกินของคนในครอบครัว แม้ว่าจะต้องจ่ายค่าลงทุนสำหรับการไถนาและค่าพันธุ์ข้าวเพิ่มขึ้นก็ตาม

กล่าวได้ว่าการปรับเปลี่ยนช่วงเวลาของการทำนาดังที่กล่าวข้างต้น รวมถึงการสามารถไถหว่านซ้ำได้เมื่อการเพาะปลูกครั้งแรกไม่ได้ประสบความสำเร็จนั้น เป็นผลเนื่องจากการเข้ามาของเทคโนโลยีการไถนาจากเดิมที่เคยใช้รถไถเดินตามแทนการใช้แรงงานควายมาเป็นการใช้รถไถนั่งขับหรือที่เรียกกันในท้องถิ่นว่า “รถอีแต๋ม” รวมไปถึงการเปลี่ยนวิธีการเพาะปลูกข้าวจากการทำนาดำเป็นนาหว่าน ซึ่งช่วยย่นระยะเวลาการปลูกข้าวและสามารถลดการพึ่งพาแรงงานคนลงได้อย่างมีนัยสำคัญในปัจจุบัน กระทั่งกลายเป็นที่มาของการกล่าวที่เล่นทีจริงที่ว่าชาวนาในปัจจุบันทำนากันเพียงแค่ 3-4 วัน ได้แก่ วันไถ วันหว่าน วันใส่ปุ๋ย และวันเก็บเกี่ยว

ชาวบ้านโพธิ์ตึกส่วนใหญ่ทำนาโดยใช้สารเคมี และได้สะท้อนความคิดความเชื่อในการสนทนากลุ่มย่อยว่า หากไม่ใช้สารเคมีฆ่าหญ้าและปุ๋ยเคมีจะได้ข้าวไม่พอกิน และไม่เชื่อว่าการทำนาโดยไม่ใช้สารเคมีหรือทำนาอินทรีย์จะได้ผล ถึงขั้นทำทนายให้มีการเปรียบเทียบผลผลิตที่ได้จากการทำนาของพวกเขาซึ่งมีการใช้สารเคมีกับการทำนาอินทรีย์ ทั้งนี้ขั้นตอนการทำนาของชาวบ้านโพธิ์ตึกตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงเก็บเกี่ยว สามารถสรุปได้ดังนี้

1) การเตรียมแปลง

ชาวบ้านโพธิ์ตึกส่วนใหญ่ยังคงเริ่มต้นเตรียมแปลงนาของตนเองด้วยการเผาตอซังข้าว แม้ว่ากิจกรรมนี้จะได้รับการรณรงค์จากหลายหน่วยงานให้งดเว้นเพื่อลดปริมาณฝุ่นควันในหน้าแล้งก็ตาม เนื่องจากเห็นว่าการเผาตอซังทำให้รถไถทำงานได้สะดวกขึ้น และในความเป็นจริงรถไถก็มักเลือกรับทำงานข้างในที่นาที่มีการเผาตอซังเรียบร้อยแล้วก่อนที่นาที่ไม่มีการเผาตอซังด้วย รวมทั้งยังเห็นว่าฝุ่นจากตอซังถือเป็นปุ๋ยบำรุงดินด้วย อย่างไรก็ตามทุกวันนี้ชาวบ้านหลายคนมักไม่ยอมรับอย่างตรงไปตรงมาเกี่ยวกับการเผาตอซัง หากแต่จะเลี่ยงตอบว่าไฟที่ไหม้ตอซังข้าวในนาของตนเองลุกลามมาจากพื้นที่ใกล้เคียงโดยที่ตนเองไม่ได้เป็นผู้จุดไฟ เพราะเกรงว่าจะมีความผิดตามกฎหมาย ทั้งนี้การเผาตอซังจะดำเนินการในช่วงหน้าแล้งราวเดือนมีนาคม - เมษายน ขณะเดียวกันเริ่มมีผู้ใช้วิธีการไถกลบตอซังด้วย โดยจะไถกลบภายหลังการเก็บเกี่ยวแล้วประมาณ 15 วัน หรือขึ้นอยู่กับสภาพความชื้นของดิน กล่าวคือ หากน้ำในนาแห้งดินไม่เปียกเกินไปหรือยังมีความชื้นอยู่บ้างก็จะทำให้การไถกลบทำได้ง่ายขึ้น

และแม้ว่าจะมีการเผาตอซังแต่ชาวบ้านโพธิ์ตึกยังฉีดพ่นยาฆ่าหญ้าด้วย เพื่อกำจัดหญ้าที่มักมีหัวฝังอยู่ใต้ดินและสามารถงอกขึ้นมาได้อีกหลังฝนตก โดยใช้ยาฆ่าหญ้าชนิดดูดซึมจำพวกไกลโฟเซต (ซึ่งยังหาซื้อได้ตามร้านค้าสารเคมีเกษตร) ก่อนการไถนาครั้งแรกหรือไถฮุดประมาณ 15 วัน ในอัตรายา 4 ลิตร ผสมน้ำ 200 ลิตร ซึ่งช่วยทำให้หญ้าตายลงไปถึงรากและสามารถใช้ฉีดฆ่าหญ้าได้เนื้อที่ประมาณ 2 ไร่ครึ่ง ถึง 3 ไร่ หรือบ้างก็ใช้ยากรรมมือโกนซึ่งจะช่วยลดระยะเวลาเวลาสำหรับการรอไถน้อยกว่า ทั้งนี้ชาวบ้านโพธิ์ตึกส่วนใหญ่เห็นว่าการใช้ยาฆ่าหญ้ายังเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการทำนา เนื่องจากพวกเขาไม่มีแรงงานคนพอสำหรับการกำจัดหญ้าด้วยมือ ขณะเดียวกันที่นาส่วนใหญ่เป็นนาโนนมักไม่มีน้ำเพียงพอในเวลาที่เหมาะสมสำหรับการใช้วิธีการกำจัดหญ้าด้วยการตัดพร้อมกับต้นข้าว แล้วปล่อยให้ต้นข้าวที่เติบโตเร็วหญ้ากว้างงอกขึ้นมาใหม่ (ขณะที่หญ้าจะเน่าตายในน้ำ) ซึ่งเป็นวิธีการที่เพิ่งเผยแพร่เข้ามาในชุมชนและยังมีผู้มาใช้ไม่มากนัก

“เริ่มใช้ยามา 20 กว่าปีแล้ว ย่าน (กลัว - อันตรายจากยา) แต่จำเป็นต้องใช้เพราะไม่มีแสงไปเอาหญ้า ลีตัดหญ้าก็ยังขึ้นอยู่ และนาแฉนี้เป็มนาโนไม่มีน้ำ ตัดแล้วข้าวเสียหายหลายกว่า เลยบ่นยืมตัด ลางคนคิดว่าตัดแล้วข้าวแตกออกได้ข้าวหลาย แต่บ้านเขามีคนตัดบ่หลายราว 20-30% ถ้าเขาบ่ใช้ยาเคมีลิบได้ข้าวดอก” พ่อทอง ชาวนาวยเลยเกษียณที่ยังคงทำนา 29 ไร่ ให้ข้อมูลในการสนทนากลุ่มย่อย

2) การเพาะปลูก

ชาวบ้านโพธิ์ตกเปลี่ยนวิธีการเพาะปลูกข้าวจากการดำเป็นหว่านในที่นาอย่างจริงจังในช่วงประมาณ 10 ปี มานี้เอง ใกล้เคียงกับการเข้ามาของรถไถสัมนั้ขั้บในช่วงปี 2550 ต่อมารถไถชนิดนี้กลายเป็นเครื่องมือ หลังแทนที่รถไถเดินตามในราวปี 2555 เนื่องจากการขาดแคลนแรงงานในการทำนา ประกอบกับการทำงานของรถไถนั้ขั้บช่วยให้การไถนาและการปลูกข้าวเสร็จเร็วขึ้น จากเดิมที่ต้องใช้เวลารวมการไถและดำนานนับเดือนเหลือเพียงประมาณ 2 วันเท่านั้น คือ การไถสุด 1 วัน และการไถหว่าน 1 วัน โดยในระยะเวลา 5 ปีที่ผ่านมา ชาวบ้านโพธิ์ตกทุกหลังคาเรือนหันมาใช้การหว่านแทนการดำทั้งหมดแล้ว

อย่างไรก็ตามการทำนาหว่านไม่ใช่เรื่องใหม่สำหรับชาวบ้านโพธิ์ตก ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ผู้นำชาวบ้านเพิ่มเติมทำให้ทราบว่าในความเป็นจริงแล้วชาวบ้านเรียนรู้และใช้วิธีการทำนาหว่านมาก่อนแล้วในนาริมห้วยตองแหวด โดยแต่เดิมจะทำการไถหว่านแบบแห้งให้แล้วเสร็จก่อนการทำนาในพื้นที่นาโนน เนื่องจากเป็นพื้นที่น้ำลุ่มที่น้ำมาเร็วกว่า เสี่ยงมีน้ำมากทำให้ไม่สามารถทำนาได้ รวมทั้งอาจจะได้รับความเสียหายจากน้ำท่วมในช่วงน้ำหลาก

โดยทั่วไปชาวบ้านโพธิ์ตกจะเริ่มไถนาครั้งแรกหรือไถสุดเพื่อพลิกหน้าดินอันเป็นสัญญาณเริ่มต้นฤดูกาลผลิตใหม่ในช่วงครึ่งหลังของเดือนเมษายน จากนั้นจะไถหว่านแบบแห้งในช่วงเดือนพฤษภาคม โดยจะมีการใส่ปุ๋ยขี้ไก่หรือขี้ไก่อัดเม็ดพร้อมกันไปด้วย และอาจรอให้มีฝนตกลงมา 1-2 ครั้ง เพื่อให้ดินมีความชื้นช่วยทำให้ต้นข้าวงอกมีโอกาสงอกมากขึ้น อย่างไรก็ตามแม้จะไม่มีฝนตกหรือตกน้อยชาวบ้านโพธิ์ตกส่วนใหญ่ก็ยังคงหว่านข้าวให้แล้วเสร็จในเดือนนี้ และหากไม่มีฝนตกลงมาหลังการหว่านทำให้ข้าวตายแล้งไม่งอกก็จำจะไถหว่านอีกครั้ง ซึ่งหมายถึงการลงทุนที่เพิ่มมากขึ้นในขณะที่ผลผลิตข้าวที่ได้แทบไม่มีทางที่จะเพิ่มขึ้นได้เลย

“ปีไหนแล้งมากก็ต้องหว่านใหม่ ปีนี้ก็ต้องหว่านข้าว 2 รอบ เพราะแล้งมาก ไม่มีน้ำ ฝนไม่ตก ต้องหาข้าวปลูกมาหว่านใหม่อีกรอบ หมาดค่าพันธุ์ข้าวเพิ่มไปอีก 8 กระสอบ” อ้ายหวิง ชาวบ้านโพธิ์ตกที่เข้ามาทำงานสวนในมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี สะท้อนประสบการณ์ทำนาในช่วงปีที่ผ่านมา

3) การดูแลรักษา

จากการสนทนากลุ่มย่อยและสัมภาษณ์ทำให้ทราบว่าชาวบ้านโพธิ์ตกทำนาด้วยความเชื่อว่าหากไม่ได้ใช้สารเคมีจะไม่ได้ข้าวกินดังที่กล่าวแล้วข้างต้น โดยใส่ปุ๋ยเคมี 1-2 ครั้ง ครั้งแรกใส่ปุ๋ยยูเรีย (สูตร 46-0-0) ในช่วงที่ข้าวขึ้นได้สูงประมาณ 20 – 30 เซนติเมตร หรือมีอายุประมาณ 20 – 30 วัน บางรายใช้ผสมกับปุ๋ยเคมีสูตร 16-16-8 ในสัดส่วน 1:1 หรือใส่ปุ๋ยยูเรีย 1 กระสอบ และปุ๋ย 16-16-8 1 กระสอบ เพื่อเร่งการเจริญเติบโตของต้นข้าว โดยจะใช้ประมาณ 2-4 ไร่ต่อกระสอบ (กระสอบละ 50 กิโลกรัม) ตามกำลังความสามารถด้านทุนของแต่ละคน ครั้งที่สองเป็นการใส่ปุ๋ยเพื่อเร่งเมล็ดในช่วงก่อนที่ข้าวตั้งท้อง จะใส่ปุ๋ยสูตร 15-15-15 ในอัตราประมาณ 3 ไร่ต่อกระสอบ

สำหรับการดูแลกำจัดวัชพืช ชาวบ้านโพธิ์ตกส่วนใหญ่เลือกใช้การฉีดพ่นฆ่าหญ้า เนื่องจากมีความสะดวกและเห็นว่าใช้ได้ผลกว่าวิธีอื่น ที่ผ่านมามีผู้ทดลองตัดหญ้าไปพร้อมกับข้าวแต่ไม่ได้ผล เนื่องจากที่นาเป็นนาโนนไม่มีน้ำพอกที่จะทำหญ้าตาย การตัดข้าวจึงเสียหายมากกว่าได้ โดยจะเลือกใช้ยาฆ่าหญ้าใบกว้าง เช่น ยาฆ่าหญ้า D-1 ตราหมาแดง ในอัตราประมาณ 4-5 ไร่ต่อยา 1 ขวด หรือใช้ยา 5 ซ่อน ผสมน้ำ 20 ลิตร ฉีดพ่นได้พื้นที่ประมาณ 1 งาน

4) การเก็บเกี่ยว

รถเกี่ยวข้าวเริ่มมีใช้ในชุมชนอย่างแพร่หลายในช่วงต้นทศวรรษที่ 2550 ทำให้ชาวบ้านค่อย ๆ หันมาใช้รถเกี่ยวกันมากขึ้นกระทั่งไม่เหลือคนที่เกี่ยวข้าวด้วยมือเมื่อประมาณ 5 ปีที่ผ่านมา เนื่องจากมีความสะดวก รวดเร็วกว่ามาก ในขณะที่แรงงานคนเกี่ยวหาได้ยากขึ้นและมีค่าใช้จ่ายสูง รวมทั้งทำให้สามารถตัดขั้นตอนการ นวดข้าวออกไป ให้เหลือเพียงการขนข้าวที่บรรจุกระสอบเรียบร้อยไปตากหรือขายข้าวสดในกรณีรถเกี่ยวข้าว ข้าวแบบต่ง หรือนำข้าวใส่รถที่เตรียมไว้และนำไปขายให้กับโรงสีได้เลยในกรณีรถเกี่ยวข้าวแบบอ้อม ปัจจุบัน นอกจากจะมีรถเกี่ยวข้าวของชาวบ้านโพธิ์ตก โพธิ์ออก และบ้านลิ้นไม้ (ที่เป็นหมู่บ้านติดกันเหมือนชุมชน เดียวกัน) จำนวน 5-6 คัน แล้ว ชาวบ้านยังสามารถว่าจ้างรถเกี่ยวข้าวจากหมู่บ้านใกล้เคียงด้วย โดยการเกี่ยว ข้าวจะเริ่มต้นในช่วงกลางเดือนตุลาคมและแล้วเสร็จภายในเดือนพฤศจิกายนตามชนิดพันธุ์ข้าว ดังที่ได้กล่าว แล้วข้างต้น

ทั้งนี้ อัตราค่าจ้างเกี่ยวข้าวจะแตกต่างกันตามแต่ละชนิดของรถเกี่ยวที่ใช้ ประเภทข้าวเหนียว หรือข้าว เจ้า และขึ้นอยู่กับารพูดคุยต่อรองกับเจ้าของรถแต่ละคันด้วย โดยข้อมูลจากการสนทนากลุ่มย่อย ระบุว่า ค่าจ้างรถเกี่ยวข้าวแบบต่งซึ่งจะนำข้าวที่เกี่ยวได้บรรจุกระสอบปุ๋ยก่อนที่จะขนขึ้นรถไปขายหรือตากเก็บไว้ บริโภคอยู่ที่ไร่ละ 600 บาท ในกรณีข้าวเจ้า และไร่ละ 650 บาท ในกรณีข้าวเหนียว ส่วนค่าจ้างรถเกี่ยวข้าว แบบอ้อมซึ่งเป็นการเกี่ยวแล้วสามารถถ่ายข้าวใส่รถบรรทุกโดยไม่ต้องใส่กระสอบมีค่าจ้างอยู่ที่ไร่ละ 650 – 700 บาท

ตารางที่ 44: ปฏิทินการทำนาของชาวบ้านโพธิ์ตก

กิจกรรม	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.
ไถกลบตอซัง												↔
เผาตอซัง			↔									
ฉีดยาคุม/ฆ่าหญ้า				↔		↔						
ไถซุด				↔								
ไถหว่าน					↔							
ใส่ปุ๋ย						↔		↔				
เก็บเกี่ยว										↔		

2.4 ผลผลิต-ตลาด

เนื่องจากการทำนาของชาวบ้านโพธิ์ตกยังคงต้องอาศัยน้ำฝน ทำให้ผลผลิตที่ได้ในแต่ละปีผันแปรไป ตามสภาพดินฟ้าอากาศ และปริมาณฝนที่ตกในแต่ละปี รวมถึงสภาพพื้นที่นาของแต่ละคนด้วย และการดูแลใส่ ปุ๋ยของแต่ละคน ในปีใดที่ฝนตกมากมีน้ำอุดมสมบูรณ์ พื้นที่นาโนนหรือนาโคกก็จะให้ผลผลิตดี แต่อาจทำให้ พื้นที่นาใกล้ฝั่งห้วยได้รับความเสียหายจากน้ำท่วมขัง ในทางกลับกันในปีที่ฝนตกน้อยพื้นที่นาโคกจะได้รับความ เสียหาย ส่วนพื้นที่นาริมห้วยจะให้ผลผลิตได้มากกว่า ผู้ร่วมการสนทนากลุ่มย่อยให้ข้อมูลว่าโดยทั่วไปผลผลิต ข้าวเฉลี่ยของชาวบ้านโพธิ์ตกจะอยู่ที่ประมาณ 350 – 400 กิโลกรัมต่อไร่ สอดคล้องใกล้เคียงกับข้อมูลจากการ สัมภาษณ์ผู้ใหญ่บ้านโพธิ์ตก ซึ่งระบุว่าตนเองได้ข้าวเจ้าหอมมะลิที่ปลูกในพื้นที่ 14 ไร่ ในปี 2563 อันเป็นปีที่ ค่อนข้างแห้งแล้งประมาณ 5.2 ตัน หรือเฉลี่ยไร่ละ 371.43 กิโลกรัม และได้ข้าวเหนียว กข.6 ที่ปลูกในพื้นที่ 10 ไร่ ในปีเดียวกัน ประมาณ 2.7 ตัน หรือเฉลี่ยไร่ละ 270 กิโลกรัม ขณะที่ก่อนหน้านั้นในปี 2562 พ่อนิทานา

9 ไร่ ได้ข้าวหอมมะลิ 3.5 ตัน หรือเฉลี่ย 388 กิโลกรัมต่อไร่ และพอแดงได้ข้าวหอมมะลิ 3 ตัน จากที่นา 8 ไร่ หรือเฉลี่ย 375 กิโลกรัมต่อไร่

ชาวบ้านโพธิ์ตากจัดการแบ่งผลผลิตข้าวที่ได้ออกเป็น 3 ส่วนหลัก โดยให้ความสำคัญกับการเก็บข้าวไว้กินภายในครอบครัวเป็นลำดับแรก กล่าวคือ ในครัวเรือนที่มีที่ดินน้อยก็จะปลูกข้าวเหนียวสำหรับเก็บไว้บริโภคเท่านั้น ในครัวเรือนที่สามารถผลิตข้าวได้เกินความต้องการบริโภคในครัวเรือนจึงจะมีข้าวขาย นอกจากนี้แล้วชาวบ้านโพธิ์ใหญ่จะทุกครัวเรือนจะบริจาคข้าวให้วัดในบุญข้าวใหญ่ที่จัดขึ้นในช่วงเดือนสามของทุกปี และบางครอบครัวที่มีเหลือจากการบริโภคอาจสามารถให้เพื่อนบ้านที่ผลิตข้าวไม่พอกินตลอดปียืมข้าวด้วย

ผลผลิตข้าวหอมมะลิ หรือข้าวขาวดอกมะลิ 105 ที่ได้ส่วนใหญ่จะถูกนำออกจำหน่าย และนับตั้งแต่มีรถเกี่ยวข้าวรวมถึงการซื้อขายข้าวในแบบข้าวสดที่ไม่ต้องตากในช่วงประมาณ 8 - 9 ปีที่ผ่านมา ชาวบ้านส่วนใหญ่นิยมขาย “ข้าวสด” มากกว่า เนื่องจากไม่จำเป็นต้องหาพื้นที่ รวมทั้งไม่ต้องสิ้นเปลืองเวลาและค่าใช้จ่ายด้านแรงงานในการตากข้าวและขนข้าว โดยชาวบ้านนิยมขายข้าวที่โรงสีเอกไพบูลย์ซึ่งตั้งอยู่ห่างจากชุมชนราว 10 กิโลเมตร นอกจากนี้ยังมีโรงสีอื่นที่ถูกกล่าวถึงและเป็นทางเลือกสำหรับการขายข้าวของชาวบ้านโพธิ์ตาก เช่น โรงสีเทอดไท ทั้งนี้ในปีที่ผ่านมาชาวบ้านขายข้าวหอมมะลิได้ในราคาตันละประมาณ 12,000 บาท และเมื่อรวมกันค่าชดเชยส่วนต่างจากการประกันราคาทำให้มีรายได้จากการขายข้าวได้รวมตันละประมาณ 15,000 บาท

2.5 พิธีกรรมและความเชื่อเกี่ยวกับการทำนา

ในปัจจุบันการทำนาของชาวบ้านโพธิ์ตากมีความเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมและความเชื่อที่สืบทอดกันมาน้อยลง ทั้งนี้เนื่องจากวิธีการทำนาที่เปลี่ยนจากการดำเป็นการหว่าน การขายข้าวสด การเลิกใช้เล้าข้าว รวมถึงการนำเอาเทคโนโลยีมาใช้แทนคนมากขึ้น โดยพบว่าไม่มีใครทำพิธี “ปักกกแฮก” ซึ่งจะทำการก่อนที่จะลงมือปักดำ โดยการนำหมาก พลู บุหรี่ และของหว่าน ไปเซ่นไหว้เจ้าที่เจ้าทางหรือเจ้านาเพื่อขอให้การทำนาประสบความสำเร็จ ไม่มีเหตุภัยเกิดขึ้นระหว่างการทำนา และให้ได้ข้าวเต็มเล้าเต็มฉาง รวมถึงไม่มีพิธี “เอาข้าวขึ้นเล้า” ซึ่งเป็นการขออนุญาตนำข้าวขึ้นไปเก็บที่เล้า โดยนำข้าวเปลือกที่ได้ไปทำพิธีเซ่นเจ้าที่เจ้าทางเป็นเสมือนการจ่ายค่าเช่าใช้ที่นา ตลอดจนไม่มีการจัดพิธี “สู่วัญข้าว” ที่ปกติจะจัดขึ้นในวันขึ้น 3 ค่ำ เดือนยี่

การทำนาของชาวบ้านโพธิ์ตากในปัจจุบันเน้นความสะดวกเป็นหลัก แต่ก็จะเลือก “วันดี” สำหรับการไถนาและหว่านข้าว โดยจะไม่ไถนาหรือหว่านข้าวในวันขึ้นหรือแรม 5 ค่ำ และวันเดือนดับหรือแรม 15 ค่ำ ตามความเชื่อของคนรุ่นพ่อแม่ที่ว่า จะพบกับอุปสรรค คนในครอบครัวอาจเจ็บไข้ได้ป่วย หรือประสบอุบัติเหตุ นอกจากนี้ยังมีงานบุญประเพณีที่ยังคงจัดสืบเนื่องต่อกันมา คือ บุญกุ่มข้าวใหญ่ ซึ่งชาวบ้านโพธิ์ตากจัดผนวกรวมเป็นส่วนหนึ่งของงานบุญพะเวด (บุญเดือนสาม) ซึ่งปกติจะจัดในช่วงเดือนกุมภาพันธ์ของทุกปี โดยชาวบ้านจะนำข้าวเปลือกที่ได้จากนาของตนเองไปถวายวัดคนละ 1-2 กระสอบปึก (ประมาณ 50-60 กิโลกรัม) จากนั้นจะนำข้าวที่ได้ออกขายเพื่อนำเงินไปใช้สำหรับการบูรณะซ่อมแซมและพัฒนาวัด โดยในแต่ละปีชาวบ้านโพธิ์ตากร่วมกับชาวบ้านโพธิ์ออกและบ้านลิ้นไม้ได้เงินจากการขายข้าวบุญกุ่มข้าวใหญ่ถวายให้กับวัดโพธิ์ใหญ่ประมาณ 3-4 หมื่นบาท และเมื่อรวมกับเงินทำบุญส่วนอื่นในวันเดียวกันทำให้มีเงินบริจาคสำหรับวัดปีละประมาณ 3-4 แสนบาท

2.6 ต้นทุนและรายได้จากการทำนา

ต้นทุนในการทำนาของชาวบ้านโพธิ์ตากแต่ละคนแตกต่างกันออกไป ผันแปรตามความสามารถในการลงทุนซึ่งสะท้อนผ่านปริมาณการใช้ปุ๋ยและสารกำจัดศัตรูพืช รวมถึงปริมาณพันธุ์ข้าวที่ใช้ ส่วนค่าใช้จ่ายสำหรับการไถ หว่าน และการเก็บเกี่ยวนั้น ทุกคนจะใช้เงินลงทุนใกล้เคียงกันเมื่อเปรียบเทียบสัดส่วนเฉลี่ยต่อ

ไร่ ทั้งนี้เนื่องจากส่วนใหญ่ล้วนอาศัยการว่าจ้างเป็นหลัก ทั้งนี้จากการสนทนากลุ่มย่อยและสัมภาษณ์ชาวบ้าน
โพธิ์ตากพบต้นทุนของการทำนาสรุปได้ดังนี้

1) ค่าไถฮุดไร่ละ 200 บาท และไถหว่าน (ไถพร้อมกับการหว่าน) ไร่ละ 250 บาท รวมเป็นเงิน 450 บาท
ต่อไร่

2) ค่าพันธุ์ข้าวขาวดอกมะลิ กระจสบละ 25 กิโลกรัม ราคากระสอบละ 750 – 800 บาท หรือเท่ากับ
กิโลกรัมละ 30 – 32 บาท ส่วนพันธุ์ข้าว กข.6 กระจสบละ 25 กิโลกรัม ราคาประมาณกระสอบละ 600 –
700 บาท หรือเท่ากับกิโลกรัมละ 24 – 28 บาท โดยข้อมูลจากการสนทนากลุ่มย่อย พบว่า ชาวบ้านจะใช้
ปริมาณพันธุ์ข้าวแตกต่างกันไปตามแต่ความสามารถในการลงทุนของแต่ละคน ตั้งแต่ประมาณ 12.5 – 25
กิโลกรัม/ไร่ คิดเป็นเงินลงทุนต่ำที่สุด 375 บาท/ไร่ ถึงสูงสุดประมาณ 800 บาท/ไร่ ในกรณีข้าวขาวดอกมะลิ
105 และคิดเงินลงทุนต่ำที่สุดประมาณ 300 บาท/ไร่ ถึงสูงสุดประมาณ 700 บาท/ไร่ ในกรณีข้าวขาวเหนียว
กข.6

3) ค่าปุ๋ย

ชาวบ้านโพธิ์ตากนิยมนำปุ๋ยซีโกมาใส่รองพื้นพร้อมกับการหว่านข้าว โดยปุ๋ยซีโกกระสอบละ 15 กิโลกรัม
ราคากระสอบละ 35 บาท มีผู้ใช้เป็นปุ๋ยรองพื้นพร้อมกับการหว่านข้าว โดยที่นาของผู้ใหญ่บ้านจำนวน 24 ไร่
ใช้ทั้งหมด 200 กระสอบ หรือคิดเป็นไร่ละ 8.33 กระสอบ หรือเท่ากับ 124.95 กิโลกรัม/ไร่ คิดเป็นเงิน
291.55 บาท/ไร่ ขณะที่พ่อทองแดงซึ่งทำนา 28 ไร่ ใช้ทั้งหมด 400 กระสอบ ๆ ละ 26 บาท คิดเป็นเงิน
10,400 บาท หรือเฉลี่ยประมาณ 371.43 บาท/ไร่

ส่วนปุ๋ยเคมีจะใส่ครั้งแรกเพื่อเร่งการเจริญเติบโตของต้นข้าว โดยนิยมใส่ปุ๋ยยูเรีย (สูตร 46-0-0) ราคา
520 – 550 บาท/กระสอบ ในช่วงที่ข้าวขึ้นได้สูงประมาณ 20 – 30 เซนติเมตร หรือมีอายุประมาณ 20 – 30
วัน โดยจะใช้ปุ๋ยในสัดส่วนประมาณ 2 – 4 ไร่ต่อกระสอบ คิดเป็นเงินเฉลี่ยตั้งแต่ 130 – 260 บาท/ไร่ (เมื่อคิด
ราคาปุ๋ย 520 บาท/กระสอบ) ขณะที่บางรายใช้ปุ๋ยยูเรียให้ผสมกับปุ๋ยเคมีสูตร 16-16-8 ซึ่งมีราคา 650 – 750
บาท/กระสอบ ในสัดส่วน 1:1 หรือใช้ปุ๋ยยูเรีย 1 กระสอบ (50 กิโลกรัม) ผสมกับปุ๋ยสูตร 16-16-8 อีก 1
กระสอบ (50 กิโลกรัม) โดยพบว่ามีการจะใช้ในปริมาณรวมกันตั้งแต่ 2 - 4 ไร่ต่อกระสอบเช่นเดียวกัน คิดเป็น
เงินเฉลี่ยประมาณ 146 - 292 บาท/ไร่ ขึ้นอยู่กับกำลังความสามารถด้านเงินทุนของแต่ละคน ส่วนครั้งที่สอง
เป็นการใส่ปุ๋ยเพื่อเร่งเมล็ดในช่วงก่อนที่ข้าวตั้งท้อง ซึ่งบางรายจะใช้ปุ๋ยยูเรียอีกครั้งในปริมาณเดิม หรือบ้างก็
เปลี่ยนไปใช้ปุ๋ยสูตร 15-15-15 ซึ่งมีราคากระสอบละ 820 บาท (50 กิโลกรัม) ในอัตราประมาณ 2-3 ไร่ต่อ
กระสอบ หรือคิดเป็นเงินเฉลี่ยประมาณ 273 – 410 บาท/ไร่ และด้วยต้นทุนที่ค่อนข้างสูงทำให้ชาวบ้านโพธิ์
ตากจำนวนหนึ่งเลือกใส่ปุ๋ยเพียงครั้งเดียวต่อฤดูกาลผลิต

4) ค่ายาฉีดคุมหญ้า

ดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นว่าชาวบ้านโพธิ์ตากใช้ยาฉีดกำจัดวัชพืชน้อย 2 ครั้ง ครั้งแรกนิยมใช้ยา
ชนิดดูดซึมซึ่งจะทำให้หญ้าตายถึงรากในช่วงก่อนการไถฮุด โดยยาที่ใช้เป็นยาจำพวกไกลโฟเซต ซึ่งมีราคา
ประมาณ 350 บาท/แกลลอน หรือ 4 ลิตร ใช้ผสมน้ำได้ 200 ลิตร และจะฉีดพ่นได้เนื้อที่ประมาณ 8 ไร่ หรือ
คิดเป็นเงินเฉลี่ยค่ายาประมาณ 43.75 บาท/ไร่ ขณะเดียวกันจำเป็นต้องจ้างคนฉีดซึ่งส่วนใหญ่ใช้แรงงานใน
ชุมชนเดียวกัน โดยมีค่าจ้างฉีด (ยาผสมน้ำ) ลิตรละ 1 บาท หรือคิดเป็นเงินเฉลี่ย 25 บาท/ไร่ รวมเป็นเงิน
68.75 บาท/ไร่

ส่วนครั้งที่สองเป็นการพ่นยาฆ่าหญ้าใบมนหรือหญ้าใบกว้างหลังจากต้นข้าวเริ่มเติบโตแล้ว โดยการใช้
ยาในช่วงนี้ขึ้นอยู่กับความมากน้อยของหญ้าในนาด้วย โดยพบว่าผู้ใช้ยาฆ่าหญ้า D-1 ตรามาแดง ซึ่งมีราคา
ประมาณขวดละ 500 บาท (ราว 4 ลิตร) ในอัตราประมาณ 4-5 ไร่ต่อยา 1 ขวด หรือใช้ยา 5 ซ่อน ผสมน้ำ 20

ลิตร ฉีดพ่นได้พื้นที่ประมาณ 1 งาน หรือคิดเป็นเงินค่ายาเฉลี่ย 100 – 125 บาท/ไร่ กับค่าจ้างฉีดอีกลิตรละ 1 บาท หรือเป็นเงินประมาณ 80 บาท/ไร่ รวมเป็นเงิน 180 – 205 บาท/ไร่

5) ค่าเกี่ยวข้าว

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่าปัจจุบันชาวบ้านโพธิ์ตากใช้รถเกี่ยวข้าวที่มีอยู่ในพื้นที่และใกล้เคียง โดยมีค่าจ้างรถเกี่ยวข้าวแบบต่งซึ่งจะนำข้าวที่เกี่ยวข้องได้บรรจุกระสอบปุ๋ยก่อนที่จะขนขึ้นรถไปขายหรือตากเก็บไว้บริโภคอยู่ที่ไร่ละ 600 บาท ในกรณีข้าวเจ้า และไร่ละ 650 บาท ในกรณีข้าวเหนียว ส่วนค่าจ้างรถเกี่ยวข้าวแบบอ้อมซึ่งเป็นการเกี่ยวแล้วสามารถถ่ายข้าวใส่รถบรรทุกโดยไม่ต้องใส่กระสอบมีค่าจ้างอยู่ที่ไร่ละ 650 – 700 บาท

6) ค่าขนข้าว

กรณีเกี่ยวต่งต้องจ้างขนจากนาขึ้นมาใส่รถ 500 บาท/คน/วัน ผู้มีที่ประมาณ 20 ไร่ ให้ข้อมูลว่าต้องจ้างคนช่วยขนข้าวอย่างน้อย 3 คน เพื่อทำงานเสร็จภายในวันเดียว นั้นหมายความว่าต้องจ่ายค่าจ้างขนทั้งหมดเป็นเงิน 1,500 บาท หรือคิดเป็นเงินเฉลี่ย 75 บาท/ไร่

ตารางที่ 45: สรุปค่าใช้จ่ายหรือต้นทุนในการทำนาของชาวบ้านโพธิ์ตาก

หน่วย: บาท/ไร่

กิจกรรม	ข้าวขาวดอกมะลิ	ข้าว กข.6
ค่าไถ และหว่าน	450	
ค่าพันธุ์ข้าว	375-800	300-700
ค่าปุ๋ย		
- ปุ๋ยซีไกรรองพื้น	290-370	
- ปุ๋ยเคมี ครั้งที่ 1	130-292	
- ปุ๋ยเคมี ครั้งที่ 2	130-410	
ค่ายาฆ่าหญ้า		
- ครั้งที่ 1 (รวมค่าจ้าง)	68.75	
- ครั้งที่ 2 (รวมค่าจ้าง)	180-205	
ค่าเกี่ยวข้าว		
- รถเกี่ยวต่ง	600	650
- รถเกี่ยวอ้อม	650-700	
ค่าขนข้าว	75	

กล่าวโดยสรุปชาวนาบ้านโพธิ์ตากจะมีค่าลงทุนสำหรับการทำนาข้าวหอมมะลิซึ่งนำออกขายเป็นส่วนใหญ่ในแต่ละรอบอย่างน้อยที่สุดประมาณ 2,140 บาทต่อไร่ เมื่อคำนวณโดยใช้พันธุ์ข้าวอย่างน้อยที่สุด ใช้ปุ๋ยและยาในปริมาณน้อยที่สุด รวมทั้งอนุมัติให้ใช้ปุ๋ยเคมีในปริมาณน้อยที่สุดเพียงครั้งเดียว ในทางกลับกันจะต้องลงทุนถึงประมาณ 3,320 บาทต่อไร่ หากใช้ทุกอย่างในปริมาณที่มากที่สุดที่พวกเขา กล่าวถึง นี้ไม่นับรวมค่าแรงของชาวนาเองในการใส่ปุ๋ย และการขนส่งข้าวไปขายเนื่องจากส่วนใหญ่โรงสีจะเป็นผู้ออกค่าใช้จ่ายส่วนนี้ให้

ขณะที่เป็นรายได้จากการทำนาขึ้นอยู่กับราคาข้าวในแต่ละช่วงที่ถูกกำหนดโดยพ่อค้าหรือโรงสี อย่างไรก็ตามในปัจจุบันชาวนาซึ่งล้วนขึ้นทะเบียนเกษตรกรกับทางราชการต่างก็มีรายได้อีกส่วนหนึ่งจากการอุดหนุนตามนโยบายของรัฐบาล เช่น การสนับสนุนค่าบริหารจัดการและพัฒนาคุณภาพผลผลิตเกษตรกรผู้ปลูกข้าวนาปี เพื่อช่วยลดต้นทุนการผลิตและกระตุ้นให้เกษตรกรดูแลรักษาข้าวให้มีคุณภาพดีในอัตราไร่ละ

500 บาท สูงสุดไม่เกิน 20 ไร่ หรือรายละเอียดไม่เกิน 10,000 บาท และการชดเชยส่วนต่างระหว่างราคาประกัน รายได้กับราคาเกณฑ์อ้างอิง (หรือนโยบายประกันรายได้) ในอัตราไร่ละประมาณ 1,000 บาท ไม่เกินรายละเอียด 40 ไร่ หรือไม่เกิน 40,000 บาท เพื่อให้เห็นภาพตัวอย่างของต้นทุนการทำนาที่ชัดเจนมากขึ้น และนำไปสู่การ เปรียบเทียบกับรายได้ที่ได้จากการทำนา จึงขอสรุปการลงทุนทำนาข้าวเจ้าหอมมะลิในพื้นที่ 14 ไร่ ในกรณี ของผู้ใหญ่บ้านบ้านโพธิ์ตึกที่ได้จากการสัมภาษณ์ ดังตาราง

หน่วย: บาท/ไร่

กิจกรรม	ค่าใช้จ่าย
ค่าไถ และหว่าน	550
ค่าพันธุ์ข้าว (2 ไร่/กระสอบ)	375
ปุ๋ยซีไกรรองพื้น	291
ปุ๋ยเคมี ครั้งที่ 1	275
ปุ๋ยเคมี ครั้งที่ 2	273
ค่ายาฆ่าหญ้า ครั้งที่ 1 (รวมค่าจ้าง)	68.75
ค่ายาฆ่าหญ้า ครั้งที่ 2 (รวมค่าจ้าง)	68.75
ค่าเกี่ยวข้าว	600
รวม	2,501.50

ในฤดูกาลผลิตที่ผ่านมาผู้ใหญ่บ้านสามารถขายข้าวหอมมะลิให้กับโรงสีได้ในราคาประมาณต้นละ ประมาณ 12,000 บาท ขณะที่ปลูกข้าวหอมมะลิเนื้อที่ 14 ไร่ และได้ผลผลิตประมาณ 5.2 ตัน แต่นำ ออกจำหน่าย 5 ตัน ทำให้ได้เงินทั้งสิ้น 60,000 บาท หรือคิดเป็นเงินเฉลี่ยประมาณ 4,285 บาท/ไร่ อย่างไรก็ตามเนื่องจากชาวนาที่ขึ้นทะเบียนเกษตรกรรวมถึงผู้ใหญ่บ้านเองจะได้รับเงินสนับสนุนค่าบริหารจัดการและ พัฒนาคุณภาพผลผลิตอีกเป็นเงิน 500 บาทต่อไร่ รวมเป็นเงิน 7,000 บาท รวมถึงยังจะได้รับเงินชดเชยส่วน ต่างตามนโยบายประกันรายได้ในอัตราไร่ละประมาณ 1,000 บาท เป็นเงินประมาณ 14,000 บาท โดยสรุป แล้วผู้ใหญ่บ้านจะมีรายได้จากการขายข้าวหอมมะลิเป็นเงินทั้งสิ้นประมาณ 74,500 บาท หรือคิดเป็นเงินเฉลี่ย ประมาณ 5,321 บาทต่อไร่ ในแง่นี้ผู้ใหญ่บ้านจึงมีส่วนต่างของต้นทุนต่อรายได้จากการทำนาในปีที่ผ่านมา เฉลี่ยประมาณ 2,820 บาทต่อไร่ หรือคิดเป็นเงินส่วนต่างรวมทั้งหมดประมาณ 39,480 บาท เมื่อกำหนดจาก ต้นทุนต่อไร่ของผู้ใหญ่บ้านเอง

ในความเป็นจริงเงินส่วนต่างของการลงทุนข้างต้นสามารถนับเป็นกำไรจากการทำนาของผู้ใหญ่บ้าน แต่เงินจำนวนดังกล่าวนี้ว่ามีจำนวนน้อยมากและไม่เพียงพอสำหรับการใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน กล่าวคือ สามารถคิดเป็นจ่ายได้เฉลี่ยตกเพียงเดือนละประมาณ 3,290 บาทเท่านั้น อย่างไรก็ตามการทำนาก็มีความ สำคัญสำหรับชาวบ้านโพธิ์ตึกในฐานะที่เป็นการสร้างหลักประกันเรื่องการเมืองการมีอาหารกิน ซึ่งถูกถ่ายทอดออกมาอย่าง ตรงไปตรงมาชัดเจนในคำพูดของผู้เข้าร่วมการสนทนากลุ่มย่อยที่ว่า “ทำนามาตั้งแต่พ่อแม่ ถ้าไม่ทำนาก็ไม่รู้จะ ทำอะไร ทำนาอย่างน้อยก็ทำให้มีข้าวกิน”

3. ผลกระทบของนโยบายข้าวและการปรับตัวของชาวนาบ้านโพธิ์ตึก

ภายหลังการยกเลิกนโยบายจํานําข้าวที่ดำเนินการในสมัยรัฐบาลนางสาวยิ่งลักษณ์ ชินวัตร รัฐบาลที่ นำโดยพลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชา ได้จัดทำนโยบายด้านข้าวหลายประการเพื่อให้การสนับสนุนช่วยเหลือ ชาวนา อย่างไรก็ตามชาวนาบ้านส่วนใหญ่ยังคงคิดถึงหรือขึ้นชอนนโยบายจํานําข้าวมากกว่า เนื่องจากเป็น

ช่วงเวลาชาวบ้านสามารถขายข้าวได้ราคาสูงถึงเกือบกิโลกรัมละ 20 บาท และจากการสนทนากลุ่มย่อยช่วยทำให้เห็นภาพการรับรู้และเข้าถึงนโยบายด้านต่าง ๆ ของรัฐบาลปัจจุบันมากขึ้น โดยพบว่ามีนโยบายเพียงไม่กี่ประการเท่านั้นที่ชาวบ้านกล่าวถึง เคยเข้าร่วม หรือได้รับประโยชน์ (ซึ่งส่วนหนึ่งได้กล่าวถึงไปบ้างแล้ว) เช่น การสนับสนุนค่าบริหารจัดการและพัฒนาคุณภาพผลผลิต ซึ่งชาวบ้านมองว่ามีการปรับเปลี่ยนแทบทุกปีจากที่เคยได้ 1,500 บาทต่อไร่ เหลือเพียง 500 บาทต่อไร่ แม้จะขยายฐานการถือครองที่ดินเพิ่มขึ้นเป็นไม่เกิน 20 ไร่ แต่ก็ทำให้ผู้ที่มีที่ดินทำกินน้อยได้รับเงินส่วนนี้น้อยตามไปด้วย ในขณะที่การประกันรายได้เกษตรกร หรือการชดเชยส่วนต่างระหว่างราคาประกันรายได้กับราคาเกณฑ์อ้างอิง ซึ่งเป็นนโยบายที่ช่วยทำให้ชาวนามีหลักประกันเรื่องรายได้จากการขายข้าว แต่ชาวบ้านเห็นว่าอย่างน้อยก็ควรน้อยกว่ารายได้ที่พวกเขาเคยได้จากการขายข้าวในช่วงรัฐบาลก่อนหน้านี้

ส่วนนโยบายอื่น ๆ เช่น นาแปลงใหญ่ซึ่งสนับสนุนให้ชาวนาร่วมกลุ่มกัน รวมทั้งมีการให้การสนับสนุนด้านการขายข้าว ตลอดจนการสนับสนุนด้านความรู้ที่น่าสนใจ แต่สำหรับชาวบ้านโพธิ์ตากที่เคยเข้าร่วมโครงการนี้มองว่าเป็นการเพิ่มภาระให้กับพวกเขา โดยเฉพาะในแง่ของการต้องเข้าร่วมประชุมต่าง ๆ ค่อนข้างบ่อย และหลายครั้งเป็นการประชุมกันเองของชาวบ้านที่มีความรู้ในการทำนาเหมือน ๆ กัน รวมทั้งเน้นการให้มีการทำนาแบบปลอดสารเคมี ซึ่งไม่สอดคล้องกับความต้องการของชาวนาในพื้นที่จริง ในเวลาเดียวกันดูเหมือนว่าผลประโยชน์ที่ได้จากโครงการไม่มีความชัดเจน ขณะที่ชาวบ้านมักต้องเร่งขายข้าวทันทีเพื่อนำเงินไปใช้หนี้ ธกส.

ดังนั้นหากจะกล่าวถึงการปรับตัวด้านการทำนาภายหลังนโยบายจํานำข้าวสำหรับชาวบ้านโพธิ์ตากแล้ว อาจไม่มีความชัดเจนมากนัก เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงหลายประการเป็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นก่อนหน้านี้และมีความต่อเนื่องเรื่อยมา เช่น การใช้รถไถนาห่นับแทนที่รถไถเดินตาม การเปลี่ยนการดำนาเป็นการหว่าน และการใช้รถเกี่ยวข้าวแทนคนเกี่ยว รวมถึงการปรับเปลี่ยนจากการขายข้าวแห้งที่ต้องใช้พื้นที่ตากข้าวมาเป็นการขายข้าวสด สอดคล้องกับช่วยลดลงของจำนวนแรงงานคนในภาคเกษตร ซึ่งปรับเปลี่ยนไปทำงานเป็นลูกจ้างอยู่ในหน่วยงานภาครัฐ เช่น มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี หรืองานรับจ้างรับเหมาอื่น ๆ มากขึ้น ทั้งในพื้นที่จังหวัด และการอพยพไปทำงานในเมืองใหญ่ของคนหนุ่มสาว

นอกจากนี้แล้วชาวบ้านโพธิ์ตากส่วนหนึ่งยังสร้างรายได้เพิ่มเติมด้วยการปลูกผักในช่วงหน้าแล้ง เช่น การปลูกกะหล่ำปลี ซึ่งสามารถทำได้ในพื้นที่ว่างระหว่างบ้านเรือนภายในชุมชน เนื่องจากมีระบบน้ำและไฟฟ้ารองรับ โดยมีผู้ปลูกเมื่อประมาณ 10 ปีที่ผ่านมา และยังมีผู้ทำต่อเนื่องมาประมาณ 10 ราย โดยพื้นที่ขนาดประมาณ 1 ไร่ สามารถสร้างรายได้คร่าวละประมาณ 70,000 บาท ภายในระยะเวลา 60 – 65 วัน หลังวันย้ายกล้าลงแปลง แต่ก็ต้องแลกกับความเสี่ยงด้านสุขภาพจากการใช้สารเคมีที่จำนวนมาก

อย่างไรก็ตาม ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ชาวบ้านโพธิ์ตาก (รวมถึงพื้นที่อื่น ๆ) พบว่า ชาวบ้านมีการปรับตัวเพื่อเพิ่มโอกาสในการเข้าถึงหรือการได้รับประโยชน์จากนโยบายของรัฐบางอย่างด้วย อาทิเช่น การแยกครอบครัวหรือการให้ญาติพี่น้องขึ้นทะเบียนเกษตรกรเป็นผู้ทำกินในที่ดินแปลงเดียวกันในพื้นที่ส่วนที่เกินจาก 20 ไร่ เพื่อรับประโยชน์จากโครงการการสนับสนุนค่าบริหารจัดการและพัฒนาคุณภาพผลผลิตซึ่งกำหนดให้การสนับสนุนพื้นที่เกษตรไม่เกิน 20 ไร่ หรือไม่เกิน 10,000 บาท และชาวบ้านยอมรับว่านโยบายด้านข้าวและชาวนาช่วยทำให้พวกเขามีรายได้เพิ่มขึ้น แม้จะไม่เท่ากับที่เคยได้ในช่วงนโยบายจํานำข้าวก็ตาม

4. ข้อเสนอเพื่อเสริมสร้างความสามารถในการปรับตัวของเกษตรกร

ตามความคิดเห็นของชาวบ้านโพธิ์ตากที่เข้าร่วมการสนทนากลุ่มย่อยมองว่า การเสริมสร้างความสามารถในการปรับตัวของชาวนาที่ดีที่สุด คือ การหาแนวทางทำให้ข้าวมีราคาดี ซึ่งจะช่วยให้ชาวนาเลี้ยงตัวเองได้โดยไม่ต้องพึ่งพาการอุดหนุนจากรัฐบาล “หากรัฐบาลต้องการช่วยเหลือชาวนาจริง รัฐบาลต้องช่วย

เรื่องราคาข้าว โดยต้องวางแผนกำหนดนโยบายตั้งแต่ล่วงหน้าตั้งแต่เนิ่นๆ ไม่ใช่พิจารณาราคาข้าวในช่วงที่ข้าวตกไปถึงพ่อค้าคนกลางแล้ว เนื่องจากความหวังของชาวนาอยู่ที่การขายข้าว ซึ่งรอบปีมีเพียงครั้งเดียว” บางคนเน้นย้ำ ขณะเดียวการทำให้ชาวนาปรับตัวอยู่รอดได้ในปัจจุบันจำเป็นจะต้องพิจารณาถึงความต้องการที่แท้จริงของชาวนาในแต่ละคนแต่ละพื้นที่ ซึ่งล้วนแล้วแต่มีความต้องการที่แตกต่างกันออกไป

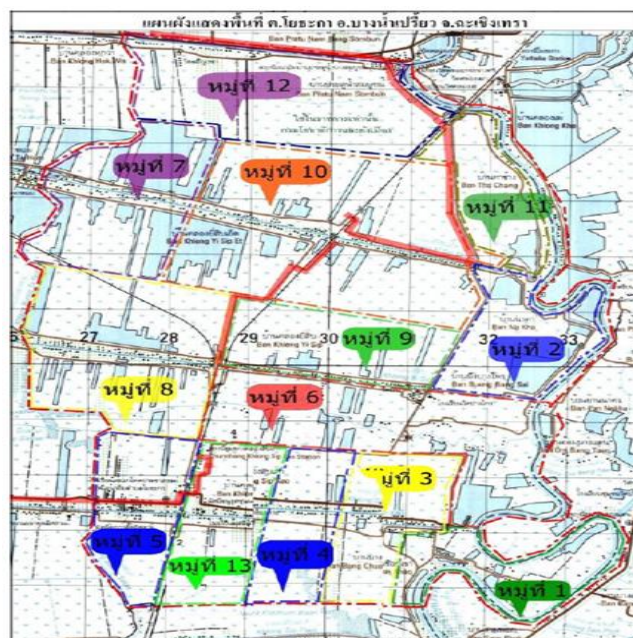
4. พื้นที่ภาคตะวันออก

กรณีศึกษา: พื้นที่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำนครนายก ต.โยธะกา อ.บางน้ำเปรี้ยว จ.ฉะเชิงเทรา

1. บริบทชุมชนและสถานการณ์การเปลี่ยนแปลง

1.1 ชุมชนตำบลโยธะกาปัจจุบัน

ชุมชนตำบลโยธะกา ตั้งอยู่ห่างจากอำเภอบางน้ำเปรี้ยว 12 กิโลเมตร และห่างจากตัวเมืองจังหวัดฉะเชิงเทรา ประมาณ 35 กิโลเมตร มีเนื้อที่ประมาณ 36,375 ไร่ สภาพภูมิประเทศเป็นที่ราบลุ่มแอ่งกระทะ มีความสูงจากระดับน้ำทะเล ประมาณ 1-9 เมตร ปีที่มีปริมาณน้ำมากจะเกิดน้ำท่วมในพื้นที่บริเวณที่เป็นแอ่งกระทะ และปัญหาน้ำแล้งบริเวณขอบกระทะในฤดูร้อน เนื่องจากน้ำชลประทานไม่สามารถไหลมาถึงได้ ทั้งนี้พื้นที่ร้อยละ 90 ของตำบลตั้งอยู่ในเขตชลประทานโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษารังสิตใต้ และมีพื้นที่ตั้งอยู่นอกเขตชลประทานร้อยละ 10 ของพื้นที่ทั้งหมด มีพื้นที่บางส่วนอยู่ติดแม่น้ำนครนายกและแม่น้ำปราจีนบุรี ไหลมารวมกันเป็นแม่น้ำบางปะกงบริเวณหมู่ที่ 1 ตำบลโยธะกา โดยไหลผ่านตำบลโยธะการะยะทางประมาณ 12 กิโลเมตร และมีคลองขุดอีกหลายสาย เช่น คลองสิบเก้า, คลองยี่สิบ, คลองยี่สิบเอ็ด, และคลองหกวา และบึงธรรมชาติที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติและรัฐได้เข้ามาขุดลอกให้เพื่อให้เกิดประโยชน์มากขึ้น เช่น บึงบางไทร, บึงตาหอม เป็นต้น



แผนภาพที่ 75: แผนที่พื้นที่ตำบลโยธะกา

ที่มา: แผนพัฒนาท้องถิ่น (2561-2565) องค์การบริหารส่วนตำบลโยธะกา อ.บางน้ำเปรี้ยว จ.ฉะเชิงเทรา
 เข้าถึงที่ <http://yothaka.go.th/public/list/data/detail/id/636/menu/290/catid/14/page/1>

เนื่องจากกรมชลประทานได้ก่อสร้างคันกันน้ำป้องกันน้ำท่วม ตลอดระยะทางของฝั่งแม่น้ำ พื้นที่ตำบลโยธะกาจึงแบ่งเป็น 2 ส่วน คือ 1) พื้นที่นอกเขตคันกันน้ำ ได้แก่ พื้นที่หมู่ 1, 2, 11 (เต็มพื้นที่) และหมู่ที่ 3, 6, 9, 10 และ 12 (เฉพาะส่วน) 2) พื้นที่ในเขตคันกันน้ำ ได้แก่ พื้นที่หมู่ 4, 5, 7, 8, 13 (เต็มพื้นที่) หมู่ 3, 6, 9, 10 และหมู่ 12 (บางส่วน) ในฤดูน้ำหลากปริมาณน้ำในแม่น้ำมาก พื้นที่นอกเขตคันกันน้ำจะประสบปัญหา น้ำท่วม และในฤดูแล้งแม่น้ำบางประกงมีความเค็ม พื้นที่นอกเขตคันกันน้ำจะประสบปัญหาภัยแล้งก่อนตำบลอื่น ๆ เสมอ³³

1.2 การตั้งถิ่นฐานและบุกเบิกที่ดิน

ตำบลโยธะกา ตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2480 โดยแยกมาจากตำบลดอนเกาะกา และตำบลหมอนทอง ทั้งสองตำบลเป็นชุมชนเก่าแก่ ตั้งขึ้นประมาณในสมัยรัชกาลที่ 5 (ครองราชย์ปี พ.ศ. 2416 – 2453) การตั้งถิ่นฐานและบุกเบิกที่ดินของชาวโยธะกา เกิดขึ้นจากการจับจองบุกเบิกที่ดินจากผู้คนในท้องถิ่นและชาวบ้านที่อพยพมาจากถิ่นอื่น โดยมาจาก 3 ทาง คือ อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม อำเภอองครักษ์ จังหวัดนครนายก และอำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรี

เจ้าอาวาสวัดพลอยกระจ่างศรี³⁴ เล่าว่า เริ่มแรกบริเวณนี้เป็นทุ่งกว้าง ยังไม่มีคลองหกวา ไม่มีคลอง 21 คลอง 22 คลอง 23 เรียกว่า “ทุ่งหลวง” เป็นที่อาศัยของโหลงช้างป่า ในแต่ละปีทางการจะมาตรวจดูว่า ช้างโหลงไหนที่เหมาะสมจะนำไปใช้งาน ก็จะต้อนไปที่เพนียดคล้องช้าง ต่อมารัชกาลที่ 5 ให้สัมปทานชุดคลองแก่บริษัทชุดคลองแลคูนาสยามเข้ามาชุดคลอง ได้แก่ คลองรังสิตประยูรศักดิ์ คลองหกวาสายล่างและคลองซอยสายต่าง ๆ บริษัทให้ชาวบ้านจ่ายค่าเช่าแทนค่าชุดคลอง แต่ไม่มีใครมาเช่าที่ดินทำนาเนื่องจากมีช้างป่าอยู่ชุกชุม

ส่วนบริเวณแม่น้ำนครนายก สมัยที่เริ่มมีผู้คนอพยพมาจับจองเพื่อทำมาหากิน ชาวบ้านจะใช้วิธีการปักธงเป็นสัญลักษณ์การจับจองที่ดิน แต่ส่วนใหญ่แล้วผู้ที่จับจองที่ดินมักจะเป็นผู้มีอิทธิพลในพื้นที่มากกว่า ชาวบ้านธรรมดาทั่วไป เพราะเวลาชาวบ้านเข้าไปปักธงจับจองที่ดินไว้ก็มีคนมาถอนออก โดยแจ้งว่าที่ดินมีเจ้าของแล้ว ส่วนบริเวณที่ดินบ้านท่าช้าง (หมู่ 11) ในปัจจุบัน ปรากฏว่าที่ดินมีการออกโฉนดให้กับเจ้าจอมมารดาแพและเจ้าจอมมารดาโหมด ในรัชกาลที่ 5 ได้แก่ ที่ดินฝั่งจังหวัดนครนายก ประมาณ 1,000 ไร่ (เจ้าจอมมารดาโหมด) และที่ดินฝั่งจังหวัดฉะเชิงเทราประมาณ 4,000 ไร่ (เจ้าจอมมารดาแพ)

อำเภอบางน้ำเปรี้ยว ตั้งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อปี พ.ศ. 2448 เดิมตั้งอยู่ที่บ้านต้นสำโรง ตำบลบางขนาก มีหลวงพิศาลเกษตรสมบูรณ์ (เกตุ เกษสมบูรณ์) เป็นนายอำเภอคนแรก มีประชาชนอยู่แบบกระจัดกระจาย โดยทั่วไปสภาพพื้นที่เป็นป่าโปร่ง ประชาชนที่อยู่แถบนี้ประกอบอาชีพปลูกพืชเลี้ยงสัตว์ สภาพพื้นที่อำเภอบางน้ำเปรี้ยว แต่เดิมมีสภาพเป็นที่รกร้างว่างเปล่า ตอนใต้ราบลุ่มต่ำตอนเหนือสูงชันมีพงหญ้าต้นโสมง เป็นที่อาศัยของช้างป่า และสัตว์ป่าหลายชนิด มีราษฎรประกอบอาชีพทำนา อยู่แถบริมคลองเพียงเล็กน้อย ต่อมาปี พ.ศ. 2446-2447 บริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม ได้เข้ามาทำการชุดคลอง 18, คลอง 19, คลอง 20, และคลอง 21 และจัดทำประตูละบายน้ำขึ้นทำให้ดินจืดคลายความเปรี้ยวลงมาก จึงทำให้ราษฎรจากที่อื่นพากันอพยพมาจากที่ต่าง ๆ เพื่อประกอบอาชีพทำนามากขึ้น³⁵

³³ แผนพัฒนาท้องถิ่น (2561-2565) องค์การบริหารส่วนตำบลโยธะกา อ.บางน้ำเปรี้ยว จ.ฉะเชิงเทรา เข้าถึงที่ <http://yothaka.go.th/public/list/data/detail/vid/636/menu/290/catid/14/page/1>

³⁴ สัมภาษณ์เจ้าอาวาสวัดพลอยกระจ่างศรี วันที่ 22 เมษายน พ.ศ. 2561

³⁵ <http://www.amphoe.com/menu.php?mid=1&am=79&pv=7>

จากผู้บุกเบิกเป็นผู้เช่านา

“เมื่อต้นตระกูลของบ้านท่าช้างมาอยู่ได้ไม่นานเท่าไรนักก็ตั้งใจว่ายังไงก็ได้ที่ทำกินแล้ว ปักหลักปักธงไว้แล้ว แต่อยู่ ๆ ก็มีนายกองนาก็มาบอกว่าที่ดินนี้เป็นที่ของเจ้าจอมมารดา คุณแลพื้นที่ เพราะฉะนั้นที่จะมาจับจองนั้นไม่ได้แล้ว คือการออกโฉนดในสมัยก่อนเค้าไม่ได้มายื่นชื่ออยู่ที่นี้หรอก แต่ว่ามีการซื้อมาเลยจากกรุงเทพฯ”

เจ้าอาวาสวัดพลอยกระจ่างศรี

ชวานาโยธะการุ่นปัจจุบัน นับเป็นคนรุ่นที่ 3-4 แล้วที่ได้สืบต่อการทำนามาจากบรรพบุรุษรุ่นบุกเบิก นับเป็นเวลาเกือบ 100 ปี การจับจองบุกเบิกน่าจะเริ่มขึ้นในช่วงหลังจากบริษัทคุนาศยามหมุดอายุสัมปทานลงแล้ว ในปี พ.ศ. 2458 ถึงก่อนปีออกโฉนดที่ดินให้กับเจ้าจอมมารดาแพ ในปี พ.ศ. 2468 ตามที่ปรากฏหลักฐานจากปีเกิดของบุตรซึ่งนับเป็นคนรุ่นที่สอง เช่น กรณีครอบครัวนายเอื้อน อยู่พลับ มีบุตรคนที่ 2 คือนางจรรยา เกิดในปี พ.ศ. 2464 และขยายครอบครัวและบุกเบิกพื้นที่ส่วนใหญ่ในเวลาต่อมาหลังการออกโฉนดให้กับเจ้าจอมมารดาแพ

“ตาฟองกับยายเผือด เอาแรงกับยายจรรยา คนรุ่นที่สอง ช่วยกันบุกเบิกที่ดินสองครอบครัวนี้บุกเบิกจับจองนาได้มากกว่าใคร ยายจรรยาจับจองที่นาได้เป็น 100 ไร่ สมัยนั้นเป็นที่รกร้าง ใครมีแรงจับได้จับเอา ทำได้เท่าไร เท่านั้น สมัยนั้นชาวบ้านอ่านหนังสือไม่ออก เมื่อนายกองมาบอกว่าที่ดินมีเจ้าของให้แปะโป้เป็นผู้เช่านา ชาวบ้านก็ยอม”

สัมภาษณ์ นายประกอบ สิงหนาท³⁶

จากการสืบสายตระกูลไปถึงรุ่นผู้เข้ามาบุกเบิกที่นาของชวานาโยธะกา พอประมาณช่วงเวลาที่ชาวบ้านบุกเบิกที่ดินทำนาว่า น่าจะเริ่มขึ้นในช่วงต้นทศวรรษ 2560 ถึงทศวรรษ 2470 จากนั้นเมื่อมีการออกโฉนดให้เจ้าจอมมารดาแพ (ในรัชกาลที่ 5) ในปี พ.ศ. 2468 จึงมีนายกองนาก็เข้ามาบอกชาวบ้านว่าที่ดินนี้มีเจ้าของแล้ว ต้องจ่ายค่าเช่านาให้กับนายกอง ในขณะที่ชาวบ้านไม่รู้หนังสือจึงใช้วิธีแปะโป้ยอมรับเป็นผู้เช่านา และมีการขยายพื้นที่นามากขึ้น ชวานาโยธะการุ่นที่สองหรือรุ่นลูกราวช่วงปลาย-ต้นทศวรรษ 2490 การทำนาในสมัยนั้น ชวานาจะทำนากันตามแอ่งที่ลุ่ม สลับกับดอนป่าปรีอ ป่าโขมก ที่นาจึงมีลักษณะเป็นหย่อม ๆ จนกระทั่งมีรถไฟเข้ามาในพื้นที่

ประมาณการว่าเริ่มมีการนำรถไฟเข้ามาใช้ประมาณช่วงต้นทศวรรษ 2510 ทำให้ชวานาสามารถปรับขยายที่ดินที่เป็นป่าหญ้าที่บหรือบริเวณที่เป็นดินโคกให้เป็นผืนนาจนเต็มพื้นที่ และเริ่มมีการนำเอารถเกี่ยวข้าวเข้ามาใช้เกี่ยวข้าวในช่วงต้นทศวรรษ 2530 หรือประมาณ 30 ปีที่ผ่านมา

1.3 ข้อมูลรายได้และรายจ่ายชุมชนโยธะกา

จากการเก็บข้อมูลของกลุ่มจับตาดูปัญหาที่ดิน (Land Watch Thai) คราวเรือนที่เช่าที่ดินราชพัสดุ (ในราชการทหารเรือ) โดยใช้แบบสัมภาษณ์เศรษฐกิจระดับครัวเรือน ในด้านรายรับ รายจ่าย เมื่อวันที่ 20-24 สิงหาคม พ.ศ. 2562 มีผู้ตอบแบบสัมภาษณ์ จำนวน 109 ครัวเรือน จาก 3 หมู่บ้าน ได้แก่ หมู่ 12 (8

³⁶ สัมภาษณ์นายประกอบ สิงหนาท วันที่ 26 พฤศจิกายน พ.ศ. 2560 นายประกอบ สิงหนาท เกิดปี พ.ศ. 2501 เป็นบุตรของนางเกษม สิงหนาท ซึ่งเป็นบุตรคนที่ 3 ของนายเผือก พงษ์พูน รุ่นบุกเบิกจับจองที่นาบ้านท่าช้าง ตำบลโยธะกา ปัจจุบัน

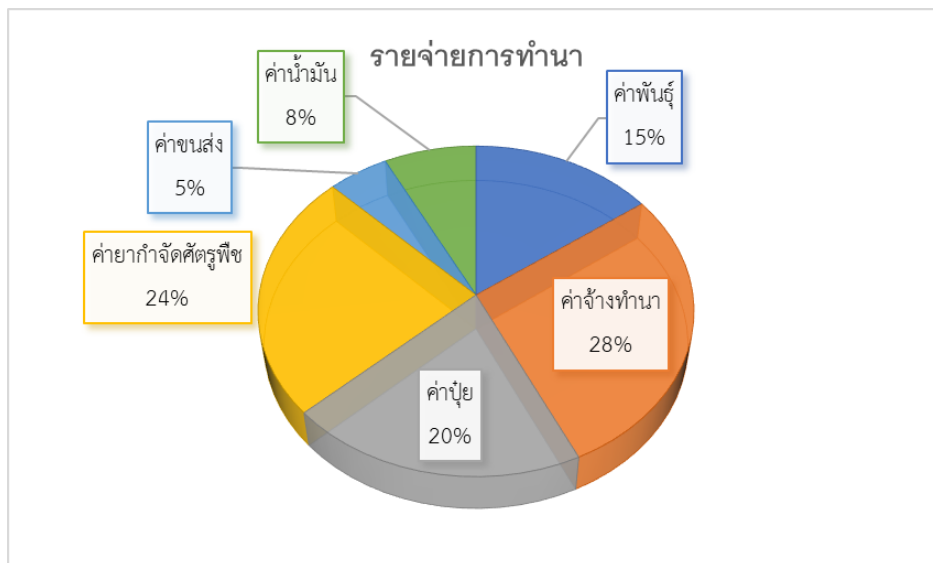
ครัวเรือน) หมู่ 11 (66 ครัวเรือน) หมู่ 10 (25 ครัวเรือน) และ หมู่ 2 (9 ครัวเรือน) โดยผู้ตอบแบบสอบถาม เป็นเพศชาย 56 คน เพศหญิง 53 คน

สมาชิกภายในครัวเรือนของกลุ่มโยธะการักษ์ถิ่น เป็นครอบครัวขนาดใหญ่เป็นส่วนใหญ่ เฉลี่ยอยู่ที่ 4 คนต่อครัวเรือน ส่วนใหญ่มีสมาชิกภายในครัวเรือนมากกว่า 2 รุ่น ประกอบไปด้วย คนรุ่นผู้สูงอายุ วัยแรงงานที่มีทั้งรับราชการ, รับจ้างทั้งในและนอกภาคการเกษตร และวัยที่อยู่ในช่วงกำลังศึกษา ทั้งนี้ ผู้ที่ให้ข้อมูลแบบ สัมภาษณ์ร้อยละ 85.5 ระบุว่าอาชีพทำนา มีอายุเฉลี่ยอยู่ที่ 50 ปี แรงงานภาคเกษตร (ทำนา) เฉลี่ยครัวเรือนละ 1.8 คน และร้อยละ 52 ของผู้ตอบแบบสัมภาษณ์ มีสมาชิกในครอบครัวทำงานรับจ้างนอกภาคเกษตร โดยมี แรงงานเฉลี่ย 1.6 คนต่อครอบครัว

ผู้ให้สัมภาษณ์ซึ่งเช่าที่ดินราชพัสดุ (ในราชการทหารเรือ) ร้อยละ 94 ไม่มีที่ดินแปลงอื่น ๆ อีก มีเพียง ร้อยละ 6 (7 ครัวเรือน) ที่ตอบว่ามีที่ดินนอกแปลงที่ดินทหารเรือ การใช้ที่ดินทำนาในแปลงที่ดินราชพัสดุฯ เฉลี่ยอยู่ที่ครัวเรือนละ 25 ไร่ โดยมีจำนวนมากสุด 71 ไร่ และน้อยที่สุดคือ 0.5 ไร่ ต่อครัวเรือน ส่วนที่ดินนอก แปลงเฉลี่ยอยู่ที่ 20 ไร่ต่อครัวเรือน (7 ครัวเรือน)

1.4 ต้นทุนการผลิตและรายได้ภาคเกษตร (ทำนา)

จากข้อมูลการผลิตของรอบการผลิต ในปี พ.ศ. 2561 (รอบแรก)-2562 (รอบสอง) มีผลผลิตเฉลี่ยอยู่ที่ 1.3 ตันต่อไร่ ราคารับซื้อข้าวอยู่ที่ตันละ 6,500 บาท เมื่อคิดรายได้ต่อไร่ จากผลผลิตเฉลี่ย 1.3 ตัน/ไร่ เกษตรกรจะมีรายได้ต่อไร่อยู่ที่ 8,450 บาท ในขณะที่มีต้นทุนการผลิตในปีเดียวกันอยู่ที่ 8,373 บาท หรือเกือบ เท่ากับรายได้ที่ได้รับต่อไร่ โดยเงินลงทุนในภาคการเกษตร สามารถแยกออกมาเป็นค่าใช้จ่ายด้านต่าง ๆ ได้ดัง แผนภูมิวงกลม ต่อไปนี้



แผนภาพที่ 76: แสดงสัดส่วนค่าใช้จ่ายการทำนา ใน 4 หมู่บ้านของตำบลโยธะกา (เฉพาะแปลงที่ดินราชพัสดุ)

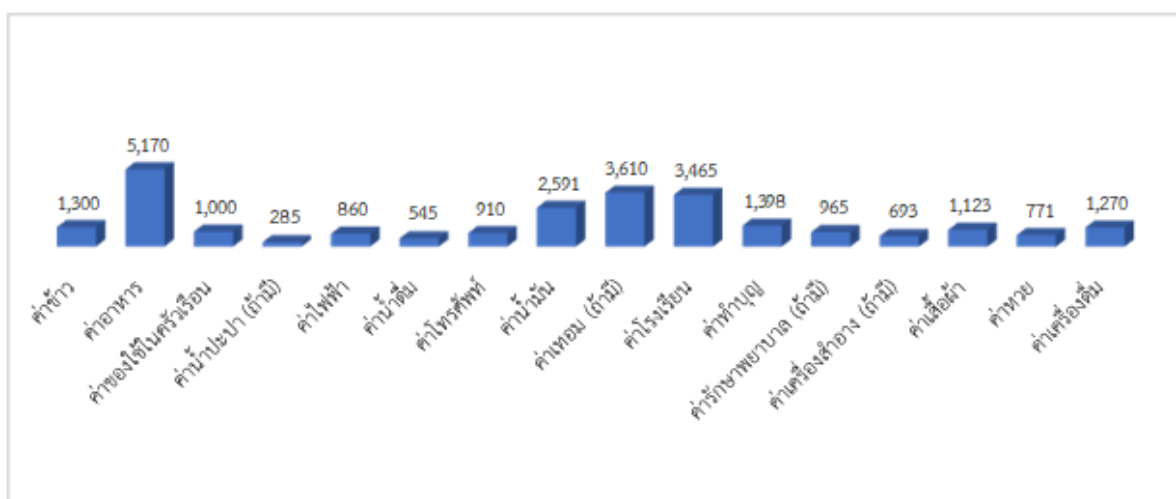
จากแผนภูมิสัดส่วนค่าใช้จ่ายในภาคการเกษตรมากที่สุด คือ ค่าจ้างทำนา (ค่าจ้างไถดินเลน ค่าจ้างฉีดยา ค่าจ้างรถเกี่ยว) คิดเป็นร้อยละ 28 รองลงมา คือ ค่ายากำจัดศัตรูพืช คิดเป็นร้อยละ 24 และ ค่าปุ๋ย คิดเป็น ร้อยละ 20 ของค่าใช้จ่ายทั้งหมด หากรวมค่ายากำจัดศัตรูพืชและค่าปุ๋ยเข้าด้วยกัน จะมีสัดส่วนคิดเป็นร้อยละ 44 ของค่าใช้จ่ายในการทำนาทั้งหมด

ทั้งนี้ แม้ว่าราคาข้าวหอมปทุมจะมีราคาสูงกว่าข้าว กข.47 แต่มีโอกาสเสี่ยงต่อน้ำท่วมมากกว่า จึงมี เกษตรกรจำนวนน้อยที่ปลูกข้าวหอมปทุม ส่วนใหญ่จะเลือกปลูกข้าวเบา อย่างข้าว กข.47 มากกว่า เพื่อลด

ความเสี่ยงต่อผลผลิตทั้งจากน้ำท่วม และน้ำเค็มหากปีนั้นมีฝนตกน้อย เกษตรกรให้ข้อมูลว่า ในรอบ 10 ปีที่ผ่านมาแทบไม่ได้ปลูกข้าวหอมปทุมเลย

1.5 ค่าใช้จ่ายครัวเรือนชาวนาโยธะกา

จากการเก็บข้อมูลของกลุ่มจับตาปัญหาที่ดิน ปี พ.ศ. 2562 ค่าใช้จ่ายในครัวเรือน มีค่าใช้จ่ายภายในครัวเรือนอยู่ที่ประมาณ 16,000 บาทต่อเดือน มากน้อยขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของแต่ละครัวเรือน โดยเฉพาะในครัวเรือนที่มีบุตรอยู่ในวัยศึกษาจะมีค่าใช้จ่ายสูงกว่านี้ สำหรับค่าใช้จ่ายครัวเรือนที่มีสัดส่วนมากที่สุด คือ ค่าอาหารเฉลี่ย 5,170 บาท/ครัวเรือน/เดือน ในกรณีของครัวเรือนที่มีบุตรกำลังศึกษา ค่าใช้จ่ายรองลงมา คือ ค่าการศึกษา เฉลี่ย 3,610 บาท และเงินที่บุตรหลานใช้จ่ายในโรงเรียน เฉลี่ย 3,465 บาท/ครัวเรือน/เดือน และค่าใช้จ่ายที่สำคัญของครัวเรือน คือ ค่าน้ำมันที่ทั้งใช้ในการเดินทาง และการสูบน้ำขึ้นมาใช้ภายในครัวเรือน เฉลี่ย 2,591 บาท/ครัวเรือน/เดือน โดยเฉพาะหมู่ 11 ที่ตั้งหมู่บ้านอยู่ในที่ดินราชพัสดุฯ ทั้งหมู่บ้าน จึงไม่ได้รับงบประมาณในการพัฒนาสาธารณูปโภคพื้นฐาน เช่น น้ำประปา จึงต้องสูบน้ำจากแม่น้ำหรือน้ำบาดาลมาใช้ในชีวิตประจำวัน



แผนภาพที่ 77: ค่าใช้จ่ายของครัวเรือนต่อเดือน

จากรายได้ที่ปรึมน้ำ ทำให้ชาวนาโยธะกามีหนี้สินเพิ่มมากขึ้น ข้อมูลในปี พ.ศ. 2562 ครัวเรือนที่ตอบแบบสัมภาษณ์ร้อยละ 64 มีภาระหนี้สินกับสถาบันการเงินต่าง ๆ มากที่สุด ได้แก่ ธนาคารเพื่อการเกษตร (ธกส.) ร้อยละ 37 ไฟแนนซ์ ร้อยละ 35.3 กองทุนหมู่บ้าน ร้อยละ 11.2 ญาติหรือเพื่อนบ้าน ร้อยละ 9.4 เงินกู้ยืมกระแสรายวัน ร้อยละ 7 และธนาคารพาณิชย์ ร้อยละ 0.1 โดยมีหนี้สินเฉลี่ยประมาณ 458,000 บาทต่อครัวเรือน

2. ปัญหาและอุปสรรค

ในพื้นที่ตำบลจะมีทั้งการปลูกข้าวในเขตชลประทาน และนอกเขตชลประทาน โดยในงานศึกษานี้ ผู้ศึกษาได้เลือกสัมภาษณ์ชาวนาดำบลโยธะกา หมู่ 11 บ้านท่าช้าง และหมู่ 10 บ้านคลองยี่สิบเอ็ด ที่อยู่อาศัยและทำนาในพื้นที่ที่เป็นที่ดินราชพัสดุ (ในราชการทหารเรือ) ส่วนใหญ่แล้วทำนาเป็นอาชีพหลัก บางส่วนมีบ่อเลี้ยงปลา กุ้ง ซึ่งเป็นบ่อที่ขุดมานานแล้ว ชาวนาทั้งสองหมู่บ้านจะปลูกข้าว 2 รอบ รอบแรก ช่วงเมษายนถึงตุลาคม ขึ้นอยู่กับปริมาณฝนตก และรอบที่สอง ช่วงตุลาคมถึงมกราคม การทำนาในรอบที่สองนี้ในพื้นที่นอกเขตชลประทานจะต้องรอให้น้ำจืดต้นน้ำเค็มลงไปเสียก่อน จึงจะเริ่มทำนาในรอบที่สองได้ นอกเหนือไปจาก

ปัญหาทางด้านสภาพภูมิอากาศและทรัพยากรน้ำเพื่อการเกษตร ชาวนาโยธะกา โดยเฉพาะในพื้นที่หมู่ที่ 2, 10, 11, และ หมู่ 12 ต้องปรับตัวจากปัญหาและอุปสรรคที่เกิดขึ้นในพื้นที่โยธะกา ดังต่อไปนี้

2.1 ปัญหาความไม่มั่นคงในที่ดิน

ชาวนาในตำบลโยธะกา ในพื้นที่หมู่ 2, 10, 11 (เต็มพื้นที่) และ 12 อยู่อาศัยและทำกินในที่ดินราชพัสดุ (ในราชการทหารเรือ) รวม 166 ครอบครัว โดยเช่าที่ดินจากกรมธนารักษ์ บนเนื้อที่ประมาณ 3,200 ไร่เศษ แต่ต่อมาในช่วงกลางปี พ.ศ. 2557 ชาวนากลุ่มนี้ได้รับหนังสือยกเลิกสัญญาเช่าจากผู้ว่าราชการจังหวัด และให้ส่งมอบที่ดินคืนแก่ทหารเรือ ภายใน 30 วัน นับตั้งแต่วันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ. 2557 ด้วยเหตุผลว่ากองทัพเรือมีแผนการใช้ประโยชน์ที่ดินบริเวณศูนย์เกษตรกรรมทหารเรือโยธะกา เพื่อใช้ประโยชน์ในราชการทหาร แต่ชาวนากลุ่มนี้ยังคงอยู่อาศัยและทำกินต่อไป กระทั่งปลายปี พ.ศ. 2560 จึงได้รับหนังสือจากกองทัพเรืออีกครั้ง โดยให้ส่งมอบคืนที่ดินให้แก่กองทัพเรือ ภายใน 7 วัน และให้รื้อถอนสิ่งปลูกสร้าง พร้อมขนย้ายทรัพย์สินออกไปจากที่ดิน หากยังเพิกเฉยจะดำเนินคดีตามกฎหมาย นับเป็นจุดเริ่มต้นของการร้องเรียนไปยังหน่วยงานต่าง ๆ ทั้งในระดับจังหวัด ทำเนียบรัฐบาล และรัฐสภา รวมถึงการรวมกลุ่มกันในนาม “กลุ่มโยธะการักษ์ถิ่น” เพื่อขับเคลื่อนผลักดันให้เกิดความมั่นคงในที่ดินโดยมีผู้ได้รับผลกระทบจากการยกเลิกสัญญาเช่าที่ดินราชพัสดุ

ตารางที่ 46: จำนวนผู้ได้รับผลกระทบจากการยกเลิกสัญญาเช่าที่ดินราชพัสดุ ต.โยธะกา อ.บางน้ำเปรี้ยว

กลุ่มที่ได้รับความเดือดร้อน	หมู่ที่	จำนวนครัวเรือน	จำนวนไร่	จำนวนคน
1. ผู้เดือดร้อนเฉพาะที่อยู่อาศัย	2	5	4-0-36	20
	10	7	1-0-40	48
	11	16	12-1-73	24
	12	15	4-2-30	39
รวม	4 หมู่	43	22-0-79	131
2. ผู้เดือดร้อนทั้งที่อยู่อาศัยและที่ดินทำกิน	2	2	42	8
	10	11	230	64
	11	43	1,125	198
	12	15	424-0-33	64
รวม	4 หมู่	71	1,821-0-33	334
3. ผู้เดือดร้อนเฉพาะที่ดินทำกิน	2	7	207	28
	10	18	661-3-52	38
	11	22	429-2-0	78
	12	8	217-1-0	26
รวม	4 หมู่	55	1,515-0-52	170
รวมทั้งสิ้น 4 หมู่บ้าน	4 หมู่	166	3,358-3-67	635

ปัจจุบัน (ปี พ.ศ. 2563) ชาวนากลุ่มนี้ยังคงอยู่อาศัยและทำกินในพื้นที่ และยืนยันไม่ยินยอมย้ายออกไปไหน คนเหล่านี้เป็นรุ่นลูกหลานที่สืบทอดการทำนามาเป็นรุ่นที่ 3 และ 4 การเช่าที่นาของชาวบ้านมีมานานเกือบ 100 ปีแล้ว บรรพบุรุษของชาวนากลุ่มนี้ จึงเป็นผู้บุกเบิกและพัฒนาที่ดินมาตั้งแต่ยุคบุกเบิกจนถึงปัจจุบัน



แผนภาพที่ 78: ที่ดินราชพัสดุ (ในราชการทหารเรือ) ที่ ฉช. 611-614 ต.โยธะกา อ.บางน้ำเปรี้ยว จ.ฉะเชิงเทรา³⁷
ที่มา: สำนักงานธนารักษ์พื้นที่ฉะเชิงเทรา กรมธนารักษ์

ที่ราชพัสดุแปลงหมายเลขทะเบียนที่ ฉช. 611-614 ตำบลโยธะกา อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา มีเนื้อที่รวมทั้งสิ้น 4,277-0-15 ไร่ อยู่ในความครอบครองของกองทัพเรือ โดยใช้ประโยชน์เป็นที่ตั้งศูนย์เกษตรกรรมทหารเรือโยธะกา เนื้อที่ประมาณ 1,000 ไร่ พื้นที่ส่วนที่เหลือกองทัพเรือได้นำไปจัดให้ราษฎรเช่าเพื่ออยู่อาศัยและประกอบกิจการเกษตร โดยกรมธนารักษ์ได้มอบอำนาจให้กองทัพเรือเป็นผู้ดำเนินการจัดให้เช่าและเรียกเก็บค่าเช่าให้เป็นไปตามระเบียบกระทรวงการคลังกำหนด

ต่อมาได้มีการประกาศบังคับใช้กฎกระทรวงว่าด้วยหลักเกณฑ์ และวิธีการปกครอง ดูแล บำรุงรักษา ใช้ และจัดหาประโยชน์เกี่ยวกับที่ราชพัสดุ ปี พ.ศ. 2545 โดยกำหนดให้การจัดให้เช่าที่ราชพัสดุในจังหวัดอื่นให้เป็นอำนาจหน้าที่ของผู้ว่าราชการจังหวัด กองทัพเรือจึงได้ส่งมอบรายชื่อผู้เช่าให้จังหวัดฉะเชิงเทรา ดำเนินการจัดให้เช่าตั้งแต่ปี พ.ศ. 2546 โดยมีเงื่อนไขให้ต่ออายุสัญญาเช่าครั้งละ 1 ปี และต้องได้รับความยินยอมจากกองทัพเรือก่อน

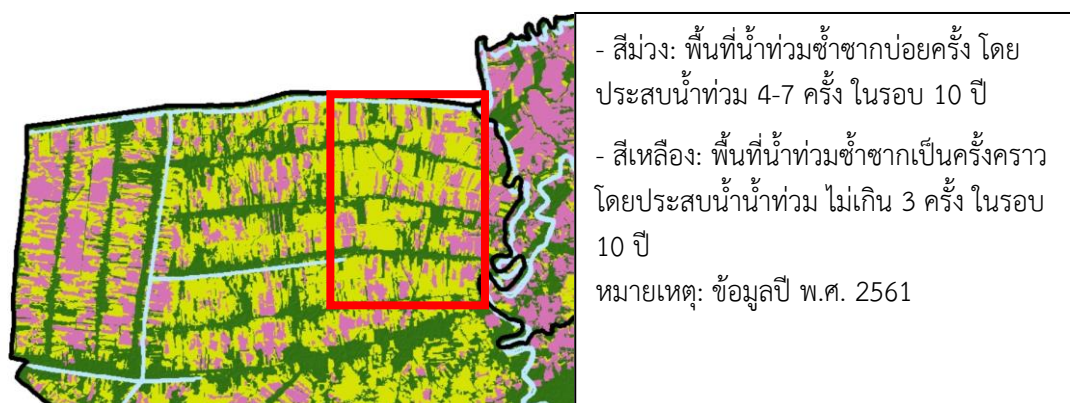
ปี พ.ศ. 2557 กองทัพเรือมีแผนการใช้ประโยชน์ที่ราชพัสดุบริเวณที่จัดให้ราษฎรเช่า เพื่อใช้เป็นที่ตั้งกองบังคับการหมวดเรือที่ 2 กองเรือลำน้ำ กองเรือยุทธการ และที่ตั้งสถานีวิจัยหาทิศ (DF) จึงขอให้ยกเลิกสัญญาเช่า ซึ่งจังหวัดฉะเชิงเทราได้ยกเลิกสัญญาเช่ากับผู้เช่าจำนวน 145 ราย รวม 267 สัญญา เนื้อที่ประมาณ 3,201-1-17.34 ตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2558 เป็นต้นมา

³⁷ หมายเหตุ: บริเวณที่เป็นเส้นสีเหลืองเป็นพื้นที่ที่มีการตั้งบ้านเรือนของประชาชน

- (1) แปลงหมายเลขทะเบียนที่ ฉช. 611 โฉนดเลขที่ 2756 เนื้อที่ 39-0-23 ไร่
- (2) แปลงหมายเลขทะเบียนที่ ฉช. 612 โฉนดเลขที่ 2755 เนื้อที่ 1,908-1-42 ไร่
- (3) แปลงหมายเลขทะเบียนที่ ฉช. 613 โฉนดเลขที่ 3055 เนื้อที่ 1,000-2-88 ไร่
- (4) แปลงหมายเลขทะเบียนที่ ฉช. 614 โฉนดเลขที่ 2817 เนื้อที่ 1,328-3-62

2.2 ความเสี่ยงจากการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ

ตำบลโยธะกา เป็นตำบลที่มีพื้นที่เสี่ยงทั้งต่อการเกิดน้ำท่วม ภาวะแล้ง และน้ำเค็มหนุน โดยมีความเสี่ยงต่อการเกิดน้ำท่วมมากที่สุดของอำเภอบางน้ำเปรี้ยว เนื่องจากภูมิประเทศเป็นที่ลุ่มต่ำ เกิดปัญหาน้ำท่วมจากการไหลหลากของแม่น้ำนครนายกและแม่น้ำบางปะกงทุกปี ในขณะที่เดียวกันก็มีความเสี่ยงต่อภาวะแล้งบริเวณที่ดอนและบริเวณที่อยู่ปลายน้ำของโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษารังสิตใต้ ในช่วงเดือนมกราคม-เมษายน จะเกิดปัญหาน้ำเค็มหนุนจากแม่น้ำบางปะกง บริเวณนอกเขตชลประทาน ส่งผลให้ชาวนาไม่สามารถปลูกข้าวได้ โดยเฉพาะในพื้นที่หมู่ที่ 1 บ้านบางเชือกเขา, หมู่ที่ 2 บ้านนาคำ, ท่าลาน และหมู่ 11 บ้านท่าช้างที่มีความเสี่ยงและความเปราะบางสูงกว่าหมู่อื่น ๆ ของตำบล³⁸



แผนภาพที่ 79: แผนที่น้ำท่วมซ้ำซากในตำบลโยธะกา

ที่มา: กลุ่มวางแผนการจัดการที่ดินในพื้นที่เสี่ยงภัยทางการเกษตร กองนโยบายและแผนการใช้ที่ดิน กรมพัฒนาที่ดิน
เข้าถึงที่ http://irw101.ddd.go.th/images/4_Warning/4_2_FloodWarning1/4_2_4_RepetitiveFlooding/fl_e_2018.jpg

ข้อมูลในปี พ.ศ. 2561 ตำบลโยธะกา มีพื้นที่น้ำท่วมซ้ำซากบ่อยครั้ง (4-7 ครั้ง ในรอบ 10 ปี) อยู่ที่ 10,288 ไร่ และพื้นที่น้ำท่วมซ้ำซากเป็นครั้งคราว (ไม่เกิน 3 ครั้ง ในรอบ 10 ปี) อยู่ที่ 15,539 ไร่³⁹ ตำบลโยธะกาเป็นพื้นที่เกษตรกรรมที่เสี่ยง ทั้งต่อภาวะน้ำท่วม แล้ง และน้ำเค็มหนุน ชาวบ้านในพื้นที่จึงต้องปรับตัวจากสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ชาวนาโยธะกาเคยปลูกข้าวหนัก⁴⁰ เพื่อเพิ่มมูลค่าการผลิต แต่ก็ประสบกับปัญหาน้ำเค็มต้นสูง จึงปรับเปลี่ยนมาปลูกข้าวเบา⁴¹ เพื่อลดความเสี่ยงจากน้ำท่วม และน้ำเค็ม โดยพื้นที่หมู่ 11 เต็มพื้นที่ มีความเสี่ยงต่อการเกิดน้ำท่วมซ้ำซากบ่อยครั้ง

ทั้งนี้ ผลผลิตในฤดูนาปรังจะให้ผลผลิตมากกว่าฤดูนาปี เนื่องจากเกษตรกรไม่โดนฝนชะ ทุกเมล็ดจึงติดหมด ส่วนในช่วงฤดูนาปี บางครั้งมีฝนตกลงมาเกษตรกรของข้าวยังไม่ผสม ทำให้เมล็ดข้าวลีบ และได้ผลผลิตไม่ดี

³⁸ รายงานฉบับสมบูรณ์ “โครงการความเปราะบาง การรับรู้ และการปรับตัวของเกษตรกร ในการบริหารจัดการน้ำ เพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ ในเขตอำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา” โดย จารุวรรณ เกษมทรัพย์ และคณะ, 2556: หน้า 34-41

³⁹ กลุ่มวางแผนการจัดการที่ดินในพื้นที่เสี่ยงภัยทางการเกษตร กองนโยบายและแผนการใช้ที่ดิน กรมพัฒนาที่ดิน เข้าถึงได้ที่ http://irw101.ddd.go.th/images/4_Warning/4_2_FloodWarning1/4_2_4_RepetitiveFlooding/fl_e_2018.pdf

⁴⁰ ข้าวหนักคือข้าวที่มีอายุการปลูกอยู่ที่ประมาณ 100 -120 วันต่อรอบการผลิต เช่นข้าวหอมปทุม ข้าว กข.49 เป็นต้น

⁴¹ ข้าวเบาคือข้าวที่มีอายุการปลูกอยู่ที่ประมาณ 85- 90 วันต่อรอบการผลิต เช่น ข้าว กข.51 ข้าว กข.61 เป็นต้น

เท่ากับฤดูนาปรัง เพราะฉะนั้นหากมีความผิดปกติของสภาพอากาศ ฝนที่ไม่ตกตามฤดูกาลจึงส่งผลกระทบต่อเป็นอย่างมากต่อชาวนาโยธะกา

3. ผลกระทบของนโยบายและมาตรการรัฐ

โครงการรับจำนำข้าวช่วยชาวนาเป็นโครงการที่ดำเนินการเพื่อช่วยเหลือชาวนาให้ได้รับผลประโยชน์สูงสุดในการผลิตและการตลาดของสินค้าข้าวซึ่งเป็นไปตามกฎหมายรัฐธรรมนูญ มาตรา 84 (8) และแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 11 และนโยบายการรับจำนำข้าวมีมานานกว่า 30 ปีแต่ในอดีตไม่ประสบความสำเร็จ เพราะรับจำนำข้าวในราคาต่ำกว่าตลาดและรับจำนำปริมาณน้อย จึงไม่สามารถทำให้ราคาข้าวเปลือกในตลาดสูงขึ้นได้ ชาวนาจึงขายข้าวได้ในราคาต่ำมีรายได้ไม่คุ้มทุนและไม่เพียงพอต่อการยังชีพ แม้ว่าในช่วงหลัง จะมีการนำโครงการประกันรายได้มาใช้แต่ก็ไม่สามารถช่วยแก้ปัญหาชาวนาในเรื่องความยากจนหนี้สินและชีวิตความเป็นอยู่ที่ยากลำบากและด้วยโอกาสกว่าประชากรอาเซียนได้⁴²

พื้นที่หมู่ 11 ต.โยธะกา อ.บางน้ำเปรี้ยว จ.ฉะเชิงเทรา ในช่วงรัฐบาลยิ่งลักษณ์ ชินวัตร ชาวนาในพื้นที่ขายข้าวได้ราคาดี จากนโยบายของทางรัฐบาล เรื่อง รับจำนำข้าว โดยอยู่ที่เกวียนละ 11,000 บาท เป็นอย่างต่ำ และเคยขายข้าวได้ราคาสูงที่สุดตั้งแต่ขายข้าวมาอยู่ 12,000 บาท ในช่วงราคาข้าวมีความแน่นอนและราคาสูง ชาวนาในพื้นที่ มีเงินเหลือเก็บจำนวนหนึ่งในแต่ละรอบการผลิต ในบางกรณี ช่วงที่มีนโยบายรับจำนำข้าว ชาวนาที่ประสบปัญหาหนี้สินจากการเกษตร สามารถชำระหนี้ได้จนเกือบหมด บางคนมีเงินเก็บจนสามารถสร้างที่อยู่อาศัยที่มั่นคง จากรายได้ต่อรอบการผลิตที่ได้รับเป็นเงินกว่า 300,000 บาท ชาวนาในพื้นที่ต่างพูดเป็นเสียงเดียวกันว่า หากรัฐบาลยิ่งลักษณ์ยังทำหน้าที่อยู่ อีก 2-3 ปี ชาวนาคงจะมีความมั่นคงขึ้น แต่หลังจากนั้นไม่นาน ก็เกิดการรัฐประหาร ราคาข้าวที่เคยได้เกวียนละ 10,000-12,000 บาท ก็ลดลงเหลือเพียง 5,000 กว่าบาท

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2557 ทำให้ชาวนาที่ลงทุนไปก่อนแล้ว ทั้งด้านการเกษตรและที่อยู่อาศัยตกอยู่ในภาวะหนี้ทันทันที เนื่องจากชาวนาใช้ระบบสินเชื่อกับทางร้านขายสารเคมีทางการเกษตร ในอัตราร้อยละ 3 ชำระหลังเกี่ยวข้าวเสร็จ เงินที่ไปลงทุนไว้ในรอบการผลิต ปี พ.ศ. 2557 เมื่อราคาขายลดลงเหลือไม่ถึง 6,000 บาท จึงทำให้ต้องขายข้าวในราคาทุนและไม่สามารถชำระสินเชื่อกับทางร้านได้ เพราะราคาข้าวที่ 10,000-12,000 บาท เมื่อหักต้นทุนออก จะได้กำไรประมาณ ครึ่งหนึ่งหรือประมาณ 5,000 บาทจากต้นทุนการผลิตต่อเกวียน เมื่อราคาข้าวลดลงอย่างฮวบฮาบกว่าครึ่งหนึ่งชาวนาหลายคนในพื้นที่โยธะกา จึงแทบไม่ได้กำไรจากการทำนา บางคนติดลบ ขาดทุนจากการทำนา ชาวนาหลายคนก็ต้องออกไปรับจ้างในภาคการเกษตรเพิ่มมากขึ้น เพราะไม่มีเงินในส่วนที่ใช้ในชีวิตประจำวัน ต้องนำเงินจากการรับจ้างมาจุนเจือในส่วนนี้ โดยค่าใช้จ่ายหลักในแต่ละครอบครัว คือ ค่าใช้จ่ายที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาของบุตรหลาน ซึ่งการรับจ้างเพียงอย่างเดียวไม่เพียงพอต่อค่าใช้จ่าย ชาวนาบางส่วนจึงต้องกู้เงินนอกระบบมาใช้จ่าย โดยชำระในช่วงของฤดูกาลเก็บเกี่ยวการผลิต โดยมีอัตราดอกเบี้ยร้อยละ 3 ต่อเดือน

ก่อนการเปลี่ยนแปลงคณะรัฐบาลในปี พ.ศ. 2557 ชาวนาส่วนใหญ่ในพื้นที่โยธะกา จะมีหนี้สินแค่เพียงองค์กรหรือกองทุนของรัฐ เช่น ธนาคารเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) กองทุนหมู่บ้าน เป็นต้น แต่หลังจากการเปลี่ยนแปลงคณะรัฐบาล ชาวนาโยธะกาเป็นหนี้สินจากการกู้ยืมระบบเพิ่มมากขึ้น ซึ่งบางครอบครัวก็มีรายได้จากครอบครัวที่ทำงานนอกภาคการเกษตรมาช่วยเหลือค่าใช้จ่ายในส่วนนี้ บางครอบครัวเพิ่มโอกาสทางรายได้ให้ครอบครัวด้วยการซื้อ เครื่องมือทางการเกษตร เช่น รถไถดีเซล เพื่อใช้รับจ้างในภาคการเกษตร โดยราคาอยู่ประมาณ 1,000,000 กว่าบาท โดยมีผู้ที่เคยซื้อรถประเภทนี้แล้วเป็นผู้ค้าประกัน โดยผ่อนชำระเป็น 2

⁴² ที่มาของโครงการรับจำนำข้าว พรรคเพื่อไทย เข้าถึงได้ที่ <https://www.ptp.or.th/news/366>

งวดต่อปี โดยลักษณะของการรับงานที่ใช้รถไถจะแบ่งออกเป็นทีม ทีมละ 3 คัน และแบ่งรายได้กันภายในทีม เช่น 20 ไร่ ราคาไร่ละ 120 บาท เป็นเงินรวม 2,400 บาท แบ่งกันคันละ 800 บาท โดยรับจ้างทั้งในพื้นที่โยธะกาและพื้นที่ใกล้เคียง

ถึงแม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงราคาข้าวลงจากการเปลี่ยนแปลงรัฐบาลในปี พ.ศ. 2557 แต่ราคาต้นทุนทางเกษตร เช่น ยาฆ่าแมลง ปุ๋ย ไม่ได้มีราคาตกลง และยังมีหนี้สินมาก จากราคาข้าวตกลง ยิ่งต้องเพิ่มต้นทุนการผลิตให้มากขึ้นเพื่อที่จะได้เงินเพิ่มมากขึ้นเพื่อไปชำระหนี้สินที่มีอยู่ โดยตลอดระยะเวลาที่ผ่านมาในช่วงรัฐบาลประยุทธ์ จันทร์โอชา แทบไม่มีนโยบายที่สามารถช่วยเหลือชาวนาได้จริง มีเพียงแค่เงินช่วยเหลือเกษตรกรในช่วงโควิด 3 เดือนเท่านั้นที่รู้สึกว่าได้รับการช่วยเหลือจากรัฐบาลชุดนี้ ตามที่เคยได้ลงทะเบียนการเกษตรไว้

ปัญหาและอุปสรรคต่อการปรับตัวในมิติต่าง ๆ ของชาวนาในพื้นที่ตำบลโยธะกา เป็นอุปสรรคที่มีข้อจำกัดอยู่หลายปัจจัย เนื่องจากพื้นที่ทำนาของชาวบ้านโยธะกาเป็นพื้นที่ที่ราชพัสดุที่เข้ากับทหารเรือ การพัฒนาพื้นที่จึงไม่สามารถทำได้หากไม่ได้รับการอนุญาต เช่น การขุดบ่อเลี้ยงปลา ไม่สามารถทำในพื้นที่ได้ โดยชาวนามองว่า หากในพื้นที่สามารถขุดบ่อก็อาจเป็นอีกช่องทางหนึ่งที่สามารถสร้างรายได้ให้กับชาวบ้านในพื้นที่ได้ การอยู่ในพื้นที่ของทหารเรือจึงสร้างปัญหาให้กับชาวบ้านเป็นอย่างมาก เพราะไม่สามารถเข้าถึงงบประมาณในการพัฒนาสาธารณูปโภคในพื้นที่ได้เลย ทั้ง น้ำประปา ถนน เป็นต้น

ข้อจำกัดอีกเรื่อง คือ จากการที่ชาวนาโยธะกาในพื้นที่หมู่ 11 เกือบทั้งหมดไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง จึงทำให้ขาดโอกาสในการพัฒนาศักยภาพการผลิตได้เท่าที่ควร รวมไปถึงโอกาสในการแปรรูปผลผลิตทางการเกษตร เพราะข้อจำกัดเรื่องต้นทุนและการสนับสนุนจากรัฐ (เนื่องจากเป็นที่ดินทหารเรือ การดำเนินการใด ๆ ต้องได้รับอนุญาตจากทหารเรือเสียก่อน) การทำเกษตรกรรมในพื้นที่ตำบลโยธะกาจึงเป็นการผลิตที่เน้นลงทุนการผลิตกับที่ดินอย่างเข้มข้น เพื่อเน้นผลผลิตส่วนเกินเพื่อจำหน่ายมาตลอด นับตั้งแต่มีการขยายระบบชลประทานในภูมิภาคนี้ผ่านโครงการพัฒนาของรัฐ และอุปสรรคสำคัญของชาวนาโยธะกา คือ การอยู่ในพื้นที่เสี่ยงต่อภาวะการเปลี่ยนแปลงของสภาพภูมิอากาศ ยิ่งสร้างความเสี่ยงเพิ่มขึ้นจากภาวะน้ำท่วม น้ำแล้ง และน้ำเค็ม ซึ่งตำบลโยธะกามีความเสี่ยงสูงในทุกด้าน ส่งผลให้รอบการผลิตมีระยะเวลาสั้นและจำกัด ต้องพันธุ์ข้าวอายุสั้นหรือข้าวเบา ซึ่งเป็นข้าวที่มีราคาต่ำกว่าข้าวหนัก และการเร่งเก็บเกี่ยวหนีน้ำก็เป็นผลให้ข้าวมีความชื้นสูง

ถึงกระนั้น ชาวนาโยธะกาก็พยายามปรับตัวให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมในพื้นที่จนสามารถกำหนดรอบการผลิตในแต่ละปีได้อย่างชัดเจนผ่านการสังเกตสภาพภูมิอากาศ และแสวงหารายได้ให้กับครอบครัวโดยวิธีการที่แตกต่างกันออกไป รวมถึงการรวมตัวกันเพื่อสร้างอำนาจต่อรองของชาวนาโยธะกา ในการเจรจาและเรียกร้องต่อรัฐบาลให้รับรองสิทธิที่ดินที่มั่นคงให้กับชาวนา ซึ่งเป็นผู้บุกเบิกและใช้ประโยชน์ที่ดินในพื้นที่มาอย่างต่อเนื่อง โดยทหารเรือไม่เคยเข้าใช้ประโยชน์ และชู้คาขวัญ “ที่ดิน ต้องเป็นของผู้ไถหว่าน” เพื่อทวงสิทธิอันพึงได้รับของชาวนา

4. รูปแบบและการปรับตัวของชาวนาโยธะกา

4.1 การใช้เทคโนโลยีการผลิตสมัยใหม่

ชาวนาโยธะกาในปัจจุบัน ใช้เทคโนโลยีและการจ้างแรงงาน ตั้งแต่ขั้นตอนการใช้รถไถดิน ตีเลน ฉีดยาฆ่าหญ้า และการใช้รถเกี่ยวข้าว ซึ่งชาวนาโยธะกาบางรายได้ลงทุนซื้อรถเกี่ยวข้าวมาจ้างเกี่ยวข้าวทั้งในพื้นที่และนอกพื้นที่ ชาวนารายหนึ่งให้ข้อมูลว่า ตำบลโยธะกาน่าจะเป็นตำบลที่มีรถเกี่ยวข้าว จำนวนมากที่สุดของอำเภอบางน้ำเปรี้ยว เฉพาะหมู่ 10 มีรถเกี่ยวข้าวอยู่ถึง 20 คัน

ชาวนาโยธะกาได้ปรับเปลี่ยนเทคโนโลยีการผลิตมาตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2510 ทำให้ชาวนาสามารถบุกเบิกพื้นที่ป่าหญ้า พื้นที่ดิน ขยายเป็นที่นาจนเต็มพื้นที่ และในช่วงทศวรรษ 2530 เริ่มใช้รถเกี่ยวข้าวของชาวนาใหม่ 10 การนำเข้าเทคโนโลยีทางการเกษตรของชุมชนชาวนาโยธะกา มีทั้งเพื่อลดต้นทุนการผลิตจากค่าจ้างแรงงานในการผลิต อีกทางหนึ่งก็เพื่อเพิ่มโอกาสในการหารายได้ให้กับครอบครัวผ่านการออกไปรับจ้าง ดังตัวอย่างชาวนาโยธะกา ดังนี้

ชาวนาโยธะการายหนึ่ง ในหมู่ 11 ได้อธิบายต่อผู้ศึกษาว่า ในอดีตช่วงประมาณ ปี พ.ศ. 2536-2537 มาตรการควบคุมดูแลของทหารเรือต่อที่ดินแปลงนี้ยังไม่เข้มงวดมากนัก เมื่อกระแสการเลี้ยงกุ้งเข้ามาในพื้นที่ภาคตะวันออก ชาวนาหลายคนจึงได้ขุดบ่อเลี้ยงกุ้งเลี้ยงปลาจำนวนหนึ่งในพื้นที่ตำบลโยธะกา จนสามารถสั่งสมทุนได้ส่วนหนึ่งจากการทำบ่อกุ้ง จึงได้นำเงินส่วนนั้นซื้อรถเกี่ยวข้าวมาเพื่อใช้รับจ้างเกี่ยวข้าวในพื้นที่ และสามารถสร้างรายได้จากการรับจ้างเกี่ยวข้าวได้จึงนำเงินไปซื้อที่ดินเพิ่ม ในพื้นที่อำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรี จนสามารถค่อย ๆ ซื้อที่ดินมาได้ 58 ไร่ เมื่อรวมกับพื้นที่มรดกเดิมที่มีอยู่แล้ว 20 ไร่ จึงทำให้มีที่นาในอำเภอบ้านสร้าง จำนวน 80 ไร่

ต่อมาในปี พ.ศ.2554 เริ่มมีนโยบายรับจำนำราคาข้าว จึงซื้อรถเกี่ยวขนาดข้าวเพิ่มเติมอีก 1 คัน เพื่อเพิ่มรายได้และไว้สำหรับช่วยเหลือกันหากคันหนึ่งคันใดติดหล่ม โดยพื้นที่รับจ้างจะมีทั้งในพื้นที่จังหวัดฉะเชิงเทรา และจังหวัดใกล้เคียง เช่น ปราจีนบุรี สระแก้ว จนกระทั่งมีการเปลี่ยนแปลงคณะรัฐบาล ราคาข้าวที่เคยดีตกลงมามากกว่าครึ่ง ทำให้ขาดรายได้ส่วนที่ได้จากการทำนาข้าวลงไปเป็นจำนวนมาก ในปี พ.ศ. 2563 ที่ผ่านมา จึงใช้โฉนดที่ดินที่ซื้อมาฝั่งอำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรี ไปค้ำประกันเพื่อออกรถเกี่ยวข้าว เพิ่มเป็นคันที่ 3 เพื่อหารายได้มาช่วยทดแทนรายได้ที่หายไปจากราคาข้าวที่ลดต่ำลง

เช่นเดียวกับ ชาวนาอีกรายในหมู่ 10 เลือที่จะซื้อรถเกี่ยวเพื่อหารายได้จากการรับจ้างเกี่ยวข้าว โดยแต่เดิมมีอยู่แล้ว 1 คัน (ซื้อปี พ.ศ. 2539) และซื้อเพิ่มในปีนี้อีก 1 คัน โดยซื้อมาเพื่อใช้ออกงานด้วยกันและไว้เพื่อแก้ปัญหาหากรถเกี่ยวอีกคันจมหรือติดในท้องนาก็สามารถใช้รถอีกคันมาลากขึ้นได้ โดยเงินที่ใช้ซื้อรถเกี่ยวมาเป็นเงินที่กู้จากสหกรณ์ รถเกี่ยวข้าวที่ซื้อมาช่วยทำให้มีรายได้เพียงพอต่อการใช้จ่ายของครอบครัว

ในช่วงที่มีนโยบายรับจำนำข้าวในสมัยรัฐบาลยิ่งลักษณ์ ชินวัตร ชาวนารายนี้มีรายได้อยู่ที่ประมาณ 400,000 บาท เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงรัฐบาลทำให้รายได้ลดลงไปมากกว่าครึ่ง หรืออยู่ที่ประมาณ 200,000 บาท ครอบครัวปรับตัวด้วยการใช้จ่ายน้อยลง เช่น ปลูกผักและผลไม้กินเองในครัวเรือน และซื้อรถเกี่ยวใหม่เพิ่มขึ้นอีก 1 คัน เพื่อเพิ่มรายได้จากการรับจ้างเกี่ยวข้าวมากขึ้น และลดต้นทุนการผลิตโดยการทำฮอร์โมนการเกษตรใช้เอง โดยซื้อฮอร์โมนได้รับการสนับสนุนจากกรมวิชาการเกษตร ผ่านทางเกษตรอำเภอ ในขณะเดียวกันก็พยายามหาสิ่งทดแทนยาฆ่าแมลงอยู่เสมอ เช่นการใส่ปูนขาวผสมลงไปนยาบางชนิดเพื่อลดค่าใช้จ่ายในการซื้อยามาฆ่า⁴³

ในพื้นที่เริ่มมีเทคโนโลยีใช้โดรนในการฉีดยาแล้วแต่ยังมีราคาที่สูงอยู่ (โดรน 70 บาท/ไร่ คนฉีดยา 60 บาท/ไร่) แต่ชาวบ้านมักจะช่วยกันฉีดยากันเอง เพื่อเป็นการ “ถือแรง ” ต่อกัน เทคโนโลยีโดรนจึงยังไม่ได้รับความนิยมมากนัก และเป็นวิธีลดความต้นทุนการผลิตไปด้วย

4.2 การปลูกพันธุ์ข้าวอายุสั้น การชิงหวาน และการหลีกเลี่ยงการปลูกข้าวในช่วงเสี่ยงจากธรรมชาติ

ชาวนาโยธะกา มีระยะเวลาในการเพาะปลูกที่จำกัดเป็นอย่างมาก ทั้งจากต้นฤดูการนาปีที่ต้องรอให้มีฝนตกจึงจะเริ่มการผลิตได้ เมื่อถึงปลายฤดูการผลิตก็ต้องลุ้นกับปัญหาน้ำท่วมที่อาจจะหลากเข้าท่วมข้าวที่ยัง

⁴³ คือ ผงที่ทางกรมวิชาการเกษตรแจกให้เกษตรกรในการทำฮอร์โมน

ไม่ได้ถึงเวลาเก็บเกี่ยว และฤดูข้าวนาปรัง ซึ่งจะเริ่มหลังจากน้ำที่ท่วมในพื้นที่ลดต่ำลง และการเก็บเกี่ยวผลผลิตจะต้องทำก่อนที่น้ำเค็มจะขึ้นมาสร้างความเสียหายกับนาข้าว จากข้อจำกัดต่าง ๆ เหล่านี้ พันธุ์ข้าวที่เกษตรกรเลือกปลูกในตำบลโยธะกา จึงต้องมีระยะเวลาเก็บเกี่ยวสอดคล้องกับพื้นที่ เช่น ที่ลุ่ม ที่ดอน อยู่ในหรือนอกเขตคันชลประทาน

ในพื้นที่หมู่ 10 ซึ่งอยู่ในเขตชลประทาน ฤดูกาลเพาะปลูกไม่ต่างกันมากนัก ขึ้นอยู่กับว่าน้ำจืดจะมาช่วงไหน ส่วนในพื้นที่หมู่ 11 ซึ่งอยู่นอกเขตชลประทาน ชาวนาบางส่วนชิงหว่านข้าวก่อนที่น้ำจืดจะมา เพราะเกรงว่าจะเก็บเกี่ยวผลผลิตไม่ทันก่อนน้ำท่วม อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการทำนาในพื้นที่หมู่ 10 ไม่มีความเสี่ยงต่อน้ำท่วมเหมือนหมู่ 11 แต่ในปีที่เกิดภาวะแห้งแล้งจากปริมาณฝนตกน้อย น้ำชลประทานไม่เพียงพอกับการทำนา การเพาะปลูกจำเป็นต้องรอฝนเท่านั้น

ในพื้นที่ตำบลโยธะการมีพันธุ์ข้าวที่ปลูกในพื้นที่ 26 พันธุ์ แต่พันธุ์ข้าวที่มีการเพาะปลูกมากที่สุด ได้แก่ กข.49 กข.47 กข.41 กข.31 พิษณุโลก 2⁴⁴ และยังมี การเพาะปลูกข้าว กข.51 กข.61 ข้าวหอมปทุมด้วยในพื้นที่หมู่ 11⁴⁵ โดยพื้นที่ตำบลโยธะกา นิยมปลูกพันธุ์ข้าวต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

ตารางที่ 47: แสดงพันธุ์ข้าวที่นิยมปลูกในตำบลโยธะกา

พันธุ์ข้าว	อายุเก็บเกี่ยว	การรับรองพันธุ์
ข้าว กข.49	102-107 วัน (หว่านน้ำตม)	ผ่านการพิจารณาจากคณะกรรมการวิจัยและพัฒนา สำนักวิจัยและพัฒนาข้าว เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2556
ข้าว กข.47	104-107 วัน (หว่านน้ำตม) และ 112 วัน (ปักดำ)	คณะกรรมการพิจารณาพันธุ์ให้ใช้ขยายพันธุ์เป็นพันธุ์รับรอง เมื่อวันที่ 28 กันยายน พ.ศ. 2553
ข้าว กข. 41	105 วัน	คณะกรรมการพิจารณาพันธุ์ กรมการข้าว มีมติรับรองพันธุ์ กข.41 เพื่อแนะนำให้เกษตรกรปลูก เมื่อวันที่ 17 กันยายน พ.ศ. 2552
ข้าว กข.31 (ปทุมธานี 80)	111 วัน (หว่านน้ำตม) 118 วัน (ปักดำ)	คณะกรรมการพิจารณาพันธุ์ กรมการข้าว มีมติให้เป็นพันธุ์รับรอง เมื่อวันที่ 6 มีนาคม พ.ศ. 2550
ข้าวพิษณุโลก 2	119-121 วัน	คณะกรรมการวิจัยและพัฒนากรมวิชาการเกษตร มีมติให้เป็นพันธุ์รับรอง เมื่อวันที่ 26 มิถุนายน พ.ศ. 2543
ข้าวหอมปทุม หรือ ปทุมธานี 1	104-126 วัน	คณะกรรมการวิจัยและพัฒนากรมวิชาการเกษตร มีมติให้เป็นพันธุ์รับรอง เมื่อวันที่ 30 พฤษภาคม พ.ศ. 2543

⁴⁴ รายงานวิจัย “การใช้ประโยชน์ที่ดินและความหลากหลายของพันธุ์ข้าวที่ปลูกในจังหวัดฉะเชิงเทรา”, วารสารวิจัยและส่งเสริมวิชาการเกษตร มหาวิทยาลัยแม่โจ้, 2561

⁴⁵ จากการสัมภาษณ์เกษตรกรหมู่ 11 บ้านท่าช้าง ตำบลโยธะกา อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ 2 กันยายน 2563

พันธุ์ข้าว	อายุเก็บเกี่ยว	การรับรองพันธุ์
ข้าว กข.51*	อายุเก็บเกี่ยวปานกลาง	ผ่านการพิจารณาจากคณะกรรมการพิจารณาพันธุ์ กรมการข้าว เมื่อวันที่ 12 มีนาคม 2556
ข้าว กข.61	95 วัน (นาดำ) 85-90 วัน (นาหว่าน)	คณะกรรมการวิจัยและพัฒนาข้าว มีมติให้เป็นพันธุ์รับรองเมื่อวันที่ 8 เมษายน 2558

หมายเหตุ: * ข้าว กข. 51 เป็นข้าวไวแสง ออกดอกประมาณ ตุลาคม 24-16 มีความทนน้ำท่วมฉับพลันในระยะการเจริญเติบโตทางลำต้น คือ มีชีวิตรอดภายใต้สภาพจมอยู่ใต้น้ำได้ราว 12 วัน และหลังจากน้ำลด 12 สามารถฟื้นตัวและให้ผลผลิตได้ดีกว่าพันธุ์ข้าวดอกมะลิ % 82 ถึง 105

ในรอบ 10 ปีที่ผ่านมาแม้ว่าชาวนาในพื้นที่หมู่ 11 จะประสบปัญหาน้ำท่วมใหญ่อยู่ 2 ครั้ง คือ ปี พ.ศ. 2554 และ ปี พ.ศ 2556 แต่ไม่ได้รับความเสียหาย เพราะชาวนาในพื้นที่ปลูกข้าวที่มีอายุสั้น สามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ทันก่อนที่น้ำจะหลากท่วม ชาวนาโยธะกาจะทำการวางแผนการเพาะปลูกโดยเน้นที่ข้าวเบา ที่มีอายุเก็บเกี่ยวสั้น ไม่เกิน 100 วัน มิเช่นนั้นแล้ว การเก็บเกี่ยวผลผลิตจะไม่ทันน้ำมา ทั้งนี้ ชาวนาจะใช้วิธีการสังเกตปริมาณน้ำจืดในช่วงต้นปี หากมีน้ำจืดถึงช่วงเดือนเมษายน แสดงว่าสามารถเพาะปลูกข้าวอายุเกิน 100 วันได้ เช่น ข้าวหอมปทุม หากน้ำยังจืดไม่พอ การเพาะปลูกจะต้องเลื่อนไปถึงเดือนพฤษภาคม ชาวนาจะต้องปลูกข้าวเบาเท่านั้น โดยการเก็บเกี่ยวผลผลิตจะอยู่ในช่วงปลายเดือนกรกฎาคม ทันท่อน้ำท่วมที่จะมาในสิงหาคม – กันยายน

ส่วนในพื้นที่หมู่ 10 ซึ่งอยู่ในเขตชลประทาน ชาวนาสามารถเพาะปลูกข้าวหนักได้ เนื่องจากไม่มีความเสี่ยงเรื่องน้ำท่วม จากการสัมภาษณ์ชาวนาในพื้นที่รายหนึ่ง เลือกปลูกข้าว กข.49 ในปีที่ผ่านมา ซึ่งมีอายุเก็บเกี่ยวอยู่ที่ประมาณ 105-120 วัน เพราะไม่มีความกังวลเรื่องน้ำท่วม แต่เสี่ยงเรื่อง แมลง และวัชพืช มากกว่าข้าวเบา และแม้ว่าจะสามารถใช้น้ำจากชลประทานในฤดูนาปรัง แต่ก็ยังมีปัญหาการแย่งชิงน้ำกันบ้างในพื้นที่ในช่วงข้าวตั้งท้อง ซึ่งเป็นช่วงที่ข้าวต้องการน้ำมาก ยิ่งช่วงที่มีข่าวว่าน้ำเค็มจะดันสูง ชาวนาในพื้นที่จะยิ่งเร่งสูบน้ำเข้านาเพิ่มมากขึ้น

4.3 การร่วมมือกันถือแรงเพื่อลดต้นทุนการผลิตและเพิ่มช่องทางรายได้ทั้งในและนอกภาคการเกษตร

ชาวนาโยธะกา จะมีการรวมกลุ่มกันเพื่อช่วยเหลือกันในขั้นตอนของการผลิต โดยเรียกว่า “ถือแรง” ซึ่งเป็นการช่วยเหลือแรงงานระหว่างชาวนาด้วยกัน เช่น การใส่ปุ๋ย การฉีดยาฆ่าแมลง โดยจะถือแรงกันแบบหนึ่งคนต่อหนึ่งแรง ยกตัวอย่างเช่น เมื่อครอบครัวของฝ่ายหนึ่งไปช่วยอีกครอบครัวในขั้นตอนของการทำนาจำนวน 2 คน ครอบครัวที่ได้รับความช่วยเหลือ ก็จะ “ถือแรง” ไร่ 2 แรง เมื่อถึงเวลาที่ครอบครัวฝ่ายแรกมีขั้นตอนการทำนาที่ต้องการแรงงาน ครอบครัวที่ถือแรงครอบครัวนี้ไว้ ก็จะมาช่วยกันตามที่ตกลง การถือแรงจึงช่วยลดค่าใช้จ่ายในการจ้างแรงงานของชาวนาที่นี่ และยังเป็นการสานความสัมพันธ์ของแต่ละครอบครัวในชุมชนด้วย

การถือแรงในลักษณะนี้ ทำให้เทคโนโลยีที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรอย่างโดรนฉีดยา ประกอบกับการใช้โดรนฉีดยามีราคาที่สูงกว่า (โดรน 70 บาท/ไร่ คนฉีดยา 60บาท/ไร่) ชาวนาจึงยังใช้วิธีถือแรงฉีดยากันเอง เทคโนโลยีโดรนจึงยังไม่ได้รับความนิยมมากนัก

ชาวนาบางส่วนปรับตัวจากราคาผลผลิตต่ำลงโดยการทำขนมขายเป็นรายได้เสริม ควบคู่ไปกับการทำนา ถึงแม้ว่าราคาข้าวจะต่ำลงกว่าครึ่ง แต่ชาวนาไม่สามารถหยุดทำนาได้ เพราะต้องชำระหนี้สิน ทั้งนี้ ธกส.

หนี้จากการซื้อสินค้าจากร้านสารเคมีทางเกษตร นอกจากนั้น เงินอีกส่วนที่พอช่วยเหลือชาวบ้านในพื้นที่ได้ คือ เงินอุดหนุนจากสวัสดิการแห่งรัฐผ่านบัตรแสดงตนต่าง ๆ ทั้ง บัตรประชาชน บัตรผู้สูงอายุ บัตรคนพิการ เป็นต้น

5. แนวทางเพื่อเสริมสร้างความสามารถในการปรับตัว

5.1 จัดสรรรัฐสวัสดิการ

ถึงแม้ว่า ค่าใช้จ่ายนอกภาคการเกษตรที่เป็นค่าใช้จ่ายหลักในหลายครัวเรือน คือค่าใช้จ่ายทางการศึกษาของบุตรหลาน แต่เป็นค่าใช้จ่ายทุกชาวบ้านมองว่ามีความจำเป็น เพราะต้องการให้ลูกหลานมีการศึกษาที่สูง ๆ สามารถเลี้ยงดูตัวเองและครอบครัวได้ ลูกหลานได้มีโอกาสในการประกอบอาชีพที่มากกว่า และไม่ต้องมีชีวิตที่ลำบากจากการไม่ได้รับการศึกษา แนวทางที่สามารถเสริมสร้างศักยภาพในการปรับตัวของชาวนาในพื้นที่โยธะกาได้ คือ การมีสวัสดิการของรัฐที่สามารถช่วยเหลือชาวบ้านได้ และสามารถลดค่าใช้จ่ายในส่วนที่ไม่เกี่ยวข้องกับการลงทุน

รัฐสวัสดิการ (Welfare State) รัฐสวัสดิการ ในความหมายรวบยอดหมายถึง รัฐหรือประเทศที่มีการจัดระบบสวัสดิการสังคมอย่างทั่วด้านให้แก่ทุกคนในสังคมอย่างถ้วนหน้า (Welfare for All) สวัสดิการต่าง ๆ ที่จัดขึ้นนั้นดำเนินการโดยรัฐทั้งหมด รัฐสวัสดิการมีลักษณะทั่วไป 3 ประการ คือ (Asa Briggs, 1961: pp. 221-258) ได้แก่ 1) รัฐประกันรายได้ขั้นต่ำของทุกคนในสังคม โดยไม่คำนึงว่าคน ๆ นั้นจะเป็นใคร ทำงานอะไร มีทรัพย์สินมากน้อยแค่ไหน 2) สร้างความมั่นคงในชีวิตให้แก่ทุกคน ทุกครัวเรือน โดยให้มีหลักประกันทางรายได้ และอยู่รอดปลอดภัยจากภาวะวิกฤติต่าง ๆ และ 3) ให้พลเมืองทุกคน โดยไม่เลือกกลุ่มคน ชนชั้น และสถานภาพ ได้รับบริการสังคม (social service) อย่างเสมอหน้ากัน ด้วยมาตรฐานที่ดีที่สุด เท่าเทียมกัน⁴⁶

การมีความมั่นคงในชีวิตจะช่วยเสริมสร้างศักยภาพในชีวิตโดยเฉพาะกับกลุ่มเกษตรกร ซึ่งเป็นประชากรหลักของประเทศไทย ความเสี่ยงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชนโยธะกา เป็นความปัญหาและอุปสรรคที่สามารถเกิดขึ้นได้กับเกษตรกรทุกคนในประเทศนี้ การจัดสรรรัฐสวัสดิการที่ตอบสนองความต้องการพื้นฐานจะช่วยให้เกษตรกรสามารถพัฒนาความสามารถทางการเกษตรได้มากขึ้นโดยไม่กังวลกับความเสี่ยงต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้นในอนาคต อีกทั้ง ค่าใช้จ่ายในส่วนอื่น ๆ ที่อยู่นอกภาคการเกษตรจะลดลง โดยเฉพาะค่าการศึกษาที่เป็นค่าใช้จ่ายหลักของครอบครัวชาวนาโยธะกาในปัจจุบัน ทำให้เยาวชนมีโอกาสในการศึกษาเพิ่มมากขึ้น และเพิ่มช่องทางในการหารายได้ที่สอดคล้องกับความสามารถของแต่ละบุคคล ซึ่งเป็นสิ่งที่ชาวนาโยธะกาส่วนใหญ่ต้องการให้บุตรหลานของตนเองมีชีวิตที่ดีกว่าเดิมได้

5.2 เกษตรกรมีความมั่นคงในที่ดิน

ปัญหาสำคัญของชาวนาในพื้นที่ หมู่ 11 และ หมู่ 10 ตำบลโยธะกา คือ ปัญหาเรื่องความมั่นคงในที่ดินทำกิน ซึ่งได้สร้างผลกระทบต่อชาวบ้านในพื้นที่อย่างมาก เพราะที่ดินที่ใช้ทำกินในปัจจุบันเป็นที่ดินที่ราชพัสดุ (ในราชการทหารเรือ) ซึ่งไม่สามารถพัฒนาพื้นที่ได้ เช่น การพัฒนาระบบสาธารณูปโภคในพื้นที่ ทั้ง ไฟฟ้า ประปา ถนน เป็นต้น ปัญหาส่วนนี้ ทำให้ชาวบ้านขาดโอกาสหลายอย่างในการสร้างรายได้ให้กับครอบครัว อีกทั้งปัญหาที่กองทัพเรือมีแผนการใช้ประโยชน์ที่ราชพัสดุ และยกเลิกสัญญาเช่าที่ดิน

ในปัจจุบันยังไม่มีมาตรการที่ชัดเจนในเรื่องการใช้ที่ดินของทหารเรือ และไม่มีการทำสัญญาเช่าที่ดินตั้งแต่ปี พ.ศ. 2558 เป็นต้น แม้ว่าชาวนากลุ่มนี้จะยังคงใช้ที่ดินได้ แต่ต้องกลายเป็นผู้ที่อยู่ในที่ดินราชพัสดุโดย

⁴⁶ รัฐสวัสดิการกับสังคมสวัสดิการ: มุมมองทางทฤษฎี โดย ดร.จตุรงค์ บุญยรัตนสุนทร เข้าถึงได้ที่ http://www.nikomfoundation.org/autopagev4/show_page.php?topic_id=36&au

ไม่ถูกต้องตามกฎหมาย และรอว่าเมื่อไรทหารเรือจะบังคับให้ชาวนาต้องออกไปจากที่ดิน ทำให้ชาวนารู้สึกถึงความไม่มั่นคง เพราะชาวนากลุ่มนี้มีที่ทำกินแค่เพียงในที่ดินที่ราชพัสดุ (ในราชการทหารเรือ) เท่านั้น

เพราะฉะนั้น รัฐจึงต้องมีมาตรการในการสร้างความมั่นคงในที่ดินเพื่อให้เกิดการพัฒนาในพื้นที่ได้สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชาวบ้านโยธะกา เช่น การขุดบ่อเลี้ยงปลา เปลี่ยนสภาพพื้นที่เพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น ๆ ภายใต้การเช่าระยะยาว ที่ชาวบ้านมีความมั่นคงเพิ่มมากขึ้นมากกว่าปัจจุบัน

6. ชีวิตชาวนา การลงทุนและผลตอบแทน

จากการสัมภาษณ์ชาวนาโยธะกา (หมู่ 11) การผลิตข้าวในรอบการผลิต ปี 2562 (รอบแรก ข้าวนาปี ระหว่างเมษายน-ตุลาคม) -2563 (รอบสอง ข้าวนาปรัง ระหว่างพฤศจิกายน-กุมภาพันธ์) ชาวนาจำนวน 6 ราย เลือกลงปลูกข้าว กข.47 (110 วัน) และข้าวหอมปทุม (120 วัน) มีดังนี้

1. รอบที่ 1 การทำนาปี จำนวน 6 ราย รวมพื้นที่เพาะปลูก 150 ไร่

- ผลผลิตเฉลี่ย 0.84 ตันต่อไร่ ได้ผลผลิตรวมเฉลี่ย = 21 ตันต่อครัวเรือน

- ราคาข้าวเปลือก ได้แก่ ข้าวหอมปทุม ราคา 8,300 บาทต่อเกวียน และ 9,200 บาทต่อเกวียน

และข้าว กข.47 ราคา 6,800 บาทต่อเกวียน, 7,000 บาทต่อเกวียน และ 6,600 บาทต่อเกวียน (เกี่ยวจากนา ความชื้น 25-30%)

- รวมต้นทุนการทำนา รอบที่ 1 คิดเป็นต้นทุนเฉลี่ย = 89,728 บาทต่อครัวเรือน

- รวมรายได้จากการทำนา รอบที่ 1 คิดเป็นรายได้เฉลี่ย = 151,600 บาทต่อครัวเรือน

2. รอบที่ 2 การทำนาปรัง จำนวน 6 ราย รวมพื้นที่เพาะปลูก 150 ไร่ (เฉลี่ย 25 ไร่ ต่อครัวเรือน)

- ผลผลิตเฉลี่ย 0.99 ตันต่อไร่ ได้ผลผลิตรวมเฉลี่ย = 24.8 ตันต่อครัวเรือน

- ราคาข้าวเปลือก ได้แก่ ข้าวหอมปทุม ราคา 8,300 บาทต่อเกวียน, 8,400 บาทต่อเกวียน และ 9,200 บาทต่อเกวียน และข้าว กข.47 ราคา 7,000 บาทต่อเกวียน, 7,200 บาทต่อเกวียน และ 6,600 บาทต่อเกวียน (เกี่ยวจากนา ความชื้น 25-30%)

- รวมต้นทุนการทำนา รอบที่ 2 คิดเป็นต้นทุนเฉลี่ย = 90,199 บาทต่อครัวเรือน

- รวมรายได้จากการทำนา รอบที่ 2 คิดเป็นรายได้เฉลี่ย = 182,833 บาทต่อครัวเรือน

3. รวมรายได้จากการทำนา 1 ปี 2 ครั้ง เฉลี่ย = 334,433 บาทต่อครัวเรือน

4. ต้นทุนการทำนาเฉลี่ย 3,600 บาทต่อไร่ คิดเป็นต้นทุนเฉลี่ย = 89,964 บาทต่อครัวเรือน

5. รายได้สุทธิจากการทำนา 2 ครั้ง 1 ปี เฉลี่ย 6 ราย รวมพื้นที่เพาะปลูก 150 ไร่ (เฉลี่ย 25 ไร่) คือ $334,433 - 89,833 = 244,600$ บาท ต่อปี เฉลี่ยรายได้ราว 20,383 บาท ต่อเดือน

ข้อมูลต้นทุนและรายได้ของชาวนาตำบลโยธะกา (หมู่ 11) จำนวน 6 ราย

1. นางเพ็ญจวรรณ สิงหนาท พื้นที่เพาะปลูก 28 ไร่

รายการ	รอบ 1	รอบ 2
ค่าไถ (ดีเลน)	3,360	3,360
ค่าปุ๋ย	30,000	40,000
ค่ายา	30,000	30,000
ค่าพันธุ์	19,000	19,000
ค่าน้ำมัน	31,000	31,000
ค่าเกี่ยว	7,500	7,500

รายการ	รอบ 1	รอบ 2
ค่ารถขนข้าว	3,600	3,900
ค่าฉีดยา	1680	1980
ต้นทุนรวม	124,460	134,760
ผลผลิต (ข้าวหอมปทุม)	24 เกวียน	26 เกวียน
ราคาต่อเกวียน	8,300	8,300
รายได้รวม	199,200	215,800

2. นางจา บางพระ พื้นที่เพาะปลูก 14 ไร่

รายการ	รอบ 1	รอบ 2
ค่าไถ (ดีเลน)	1,680	1,680
ค่าปุ๋ย	7,200	7,200
ค่ายา	15,000	21,000
ค่าพันธุ์	8,400	8,400
ค่าน้ำมัน	5,300	5,300
ค่าเกี่ยว	4,200	4,200
ค่ารถขนข้าว	1,800	1,800
ค่าฉีดยา	4,200	4,200
ต้นทุนรวม	47,780	53,780
ผลผลิต (ข้าวหอมปทุม)	12 เกวียน	12 เกวียน
ราคาต่อเกวียน	9,200	8,400
รายได้รวม	110,400	100,800

3. นายสมหมาย บุญนิมิ พื้นที่เพาะปลูก 14 ไร่

รายการ	รอบ 1	รอบ 2
ค่าไถ (ดีเลน)	2,160	2,160
ค่าปุ๋ย	8,400	8,400
ค่ายา	5,000	5,000
ค่าพันธุ์	10,860	10,860
ค่าน้ำมัน	5,000	5,000
ค่าเกี่ยว	5,400	5,400
ค่ารถขนข้าว	0	0
ค่าฉีดยา	5,400	5,400
ต้นทุนรวม	42,220	42,220
ผลผลิต (ข้าวกข.47)	12 เกวียน	14 เกวียน
ราคาขายต่อเกวียน	6,800	7,000
รายได้รวม	81,600	98,000

4. นางสาวทอง เก่งกานา พื้นที่เพาะปลูก 50 ไร่

รายการ	รอบ 1	รอบ 2
ค่าไถ (ดีเลน)	6,000	7,200
ค่าปุ๋ย	35,000	30,000
ค่ายา	51,070	47,786
ค่าพันธุ์	18,200	22,200
ค่าน้ำมัน	27,000	40,000
ค่าเกี่ยว	15,000	15,000
ค่ารถขนข้าว	5,040	7,200
ค่าฉีดยา	18,000	15,300
ต้นทุนรวม	175,310	184,686
ผลผลิต (ข้าวกข.47)	42 เกวียน	60 เกวียน
ราคาต่อเกวียน	7,000	7,200
รายได้รวม	294,000	432,000

5. นางสาววรรณ ธรรมศรี พื้นที่เพาะปลูก 38 ไร่

รายการ	รอบ 1	รอบ 2
ค่าไถ (ดีเลน)	7,600	7,600
ค่าปุ๋ย	17,600	17,600
ค่ายาบำรุง	5,700	5,700
ค่าพันธุ์	9,600	9,600
ค่าน้ำมัน	30,000	3,500
ค่าเกี่ยว	11,700	11,700
ค่ารถขนข้าว	4,500	4,650
ค่ายาฆ่าแมลง	19,800	23,000
ค่าแหวน้ำ	1,000	1,000
ค่าปั๊มฉีดยา	3,500	3,500
ต้นทุนรวม	111,000	87,850
ผลผลิต (ข้าวกข.47)	30 เกวียน	31 เกวียน
ราคาต่อเกวียน	6,600	6,600
รายได้รวม	198,000	198,000

6. นางบุญมา สิงหนาท พื้นที่เพาะปลูก 6 ไร่

รายการ	รอบ 1	รอบ 2
ค่าไถ (ดีเลน)	720	720
ค่าปุ๋ย	6,500	6,500

รายการ	รอบ 1	รอบ 2
ค่ายา	8,000	8,000
ค่าพันธุ์	10,800	10,800
ค่าเกี่ยว	3,600	3,600
ค่ารถขนข้าว	1,800	1,800
ค่าฉีดยา	300	300
ต้นทุนรวม	31,720	31,720
ผลผลิต (ข้าวหอมปทุม)	6 เกวียน	6 เกวียน
ราคาต่อเกวียน	9,200	9,200
รายได้รวม	55,200	55,200

บทที่ 6 บทสรุปและข้อเสนอแนะ

6.1 ความนำ

โครงการวิจัยการปรับตัวของชาวนาไทยยุคหลังนโยบายจำนำข้าว ปี พ.ศ.2557 มีวัตถุประสงค์ของการวิจัย (1) เพื่อศึกษารูปแบบ บทเรียน และเงื่อนไขการปรับตัวของชาวนาในพื้นที่จริง แต่ละภูมิภาค ท่ามกลางปัญหาทางเศรษฐกิจในภาคเกษตรยุคหลังนโยบายจำนำข้าว ปี พ.ศ. 2557 (2) เพื่อศึกษาและติดตามการนำนโยบายด้านข้าวและชาวนาไปปฏิบัติ ปฏิสัมพันธ์ของสังคมชาวนาต่อนโยบาย และพิจารณานโยบายที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ส่งผลลัพธ์ (outcome) และสร้างผลสะท้อน (impact) ต่อทิศทางการปรับตัวของชาวนา และ(3) เพื่อพัฒนาตัวแบบทางเลือกในการปรับตัวของชาวนาและสังคมเกษตรในโครงสร้างชนบท สำหรับการสร้างเศรษฐกิจฐานราก และการรวมกลุ่มของชุมชนในสังคมเกษตรที่เป็นธรรม

ผลการศึกษา ได้แบ่งเป็นสามส่วนด้วยกันคือ ส่วนที่ 1 ได้เสนอให้เห็นภาพรวมของลักษณะ ปริมาณ พื้นที่การทำนา วิธีการผลิตและภาพชีวิตของชาวนาในภูมิภาคต่างๆ (โปรดดูรายละเอียดในบทที่ 3) ส่วนที่ 2 เป็นการศึกษาโดยการสำรวจด้วยแบบสำรวจชาวนาโดยการเก็บข้อมูลแบบสอบถามทั้ง 5 ภูมิภาค ในช่วงระหว่างเดือนกรกฎาคม - ตุลาคม 2562 ได้จำนวนตัวอย่างทั้งสิ้น 1,008 ราย และส่วนที่สาม การศึกษาเฉพาะกรณี (Case Study) หลังจากขั้นตอนของการวิจัยเชิงสำรวจเพื่อหารูปแบบของการปรับตัวของชาวนา และมีการคัดเลือกพื้นที่สำหรับพัฒนาเป็นตัวแบบในการศึกษาเฉพาะกรณีในแต่ละภูมิภาค ภูมิภาคละ 1-2 พื้นที่ รวม 7 กรณีศึกษา เพื่อให้การศึกษาเฉพาะกรณีสามารถนำไปพัฒนาตัวแบบทางเลือกการปรับตัวของชาวนา

6.2 ผลการศึกษาจากการสำรวจชาวนาไทย

ผลจากการเก็บข้อมูลแบบสอบถามทั้ง 5 ภูมิภาค ในช่วงระหว่างเดือนกรกฎาคม - ตุลาคม 2562 ได้จำนวนตัวอย่างทั้งสิ้น 1,008 ราย สามารถแบ่งการนำเสนอผลการศึกษาหลักได้ดังนี้

1) สถานการณ์เปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมของครัวเรือนชาวนา และการสืบทอดอาชีพชาวนา

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางประชากรของครัวเรือนชาวนาส่งผลต่อการลดลงของแรงงานและผลิตภาพของภาคเกษตรในอนาคต ผลจากการสำรวจยืนยันว่าสังคมชาวนาในปัจจุบันเป็นสังคมคนสูงอายุ โดยพบว่ากลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่มีอายุอยู่ในช่วงวัยแรงงานตอนปลายหรือมีอายุ 50 ปีขึ้นไป มากกว่าร้อยละ 70 ในขณะที่ขนาดของครัวเรือนชาวนาไทยมีขนาดเล็กลง มีจำนวนสมาชิกเฉลี่ยประมาณ 5 คน อีกทั้ง สมาชิกวัยแรงงาน ของครัวเรือนชาวนาเกือบครึ่ง (ร้อยละ 43) อาศัยอยู่นอกครัวเรือน หรือไปทำงานต่างถิ่น ทำให้ครัวเรือนชาวนาบางส่วน (ร้อยละ 26) ต้องพึ่งพาแรงงานรับจ้างภายนอกมากกว่า นอกจากนี้ การสืบทอดอาชีพการทำนาในอนาคตของลูกหลานชาวนาอาจจะลดลงไปเรื่อยๆ เนื่องจากความแตกต่างเรื่องการศึกษา ระหว่างรุ่นภายในครอบครัว กล่าวคือ ในรุ่นลูกจะมีการศึกษาสูงกว่ารุ่นพ่อแม่ ทำให้มีทางเลือกในการประกอบอาชีพมากขึ้น ทั้งนี้ สัดส่วนของแรงงานในครัวเรือนที่จะสืบทอดอาชีพการทำลดลง ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการจัดสรรแหล่งรายได้ของครัวเรือนชาวนาให้มีความหลากหลาย เพื่อลดความเสี่ยงจากความไม่แน่นอนของรายได้ในภาคเกษตร ดังนั้น ลักษณะของการทำงานของสมาชิกในครัวเรือนชาวนาผสมผสานกันระหว่างการทำงานในและนอกภาคเกษตร โดยส่วนใหญ่มีองค์ประกอบของครัวเรือนที่สมาชิกทำนา (ร้อยละ 53) ผสมผสานกับสมาชิกที่ออกไปทำงานนอกภาคเกษตร (ร้อยละ 47)

การฉายภาพการสืบทอดอาชีพการทำนาจากมุมมองในระดับครัวเรือนของชาวนา ที่พบว่า มีแนวโน้มของการสืบทอดอาชีพชาวนาลดลงในอนาคต พิจารณาได้จาก 2 ปัจจัยสำคัญ คือ การกำหนดอายุเกษียณจากการทำนาของชาวนาไทย และความคาดหวังความคาดหวังต่อการศึกษาและอาชีพของบุตรหลานในครัวเรือนพบว่า ชาวนาส่วนใหญ่ไม่ได้กำหนดอายุเกษียณของตนเองที่แน่นอน ยกเว้นให้เงื่อนไขด้านสุขภาพเป็นตัวกำหนด ดังนั้น มีแนวโน้มว่าประชากรรุ่นพ่อแม่จะยังคงทำนาไปจนถึงอายุ 70 ปี เป็นอย่างน้อย ในขณะที่ความคาดหวังให้รุ่นลูกหลานของตนเองมาสืบต่ออาชีพชาวนา มีประมาณเกือบครึ่งหนึ่ง อย่างไรก็ตาม แม้จะอยากให้มีคนมาสืบทอดอาชีพชาวนา แต่กลับตรงข้ามกับผลการศึกษาที่ชาวนาในรุ่นพ่อแม่จะนิยมส่งให้ลูกหลานศึกษาต่อ โดยคาดหวังให้จบสูงสุดในระดับปริญญาตรี อีกทั้งส่วนใหญ่ยังต้องการให้บุตรหลานทำงานราชการหรือรัฐวิสาหกิจ รองลงมา คือ ประกอบธุรกิจส่วนตัว และทำงานเอกชน ซึ่งอยู่นอกภาคเกษตรทั้งสิ้น นอกจากนี้ มีอีกประมาณร้อยละ 16 ที่ยังไม่มีคนรับช่วงต่อการทำงาน ซึ่งอาจส่งผลให้อาชีพการทำนาลดลงไปในรุ่นของพ่อแม่เท่านั้น

การเปลี่ยนแปลงด้านการทำนา กลุ่มตัวอย่างในการศึกษานี้ เป็นเกษตรกรรายย่อยส่วนใหญ่ทำนาในพื้นที่ไม่เกิน 10 ไร่ (ร้อยละ 46) รองลงมาคือ กลุ่มที่ทำนาประมาณ 11-20 ไร่ (ร้อยละ 31) ในขณะที่กลุ่มที่ทำนามากกว่า 100 ไร่ มีไม่ถึงร้อยละ 1 เป็นที่น่าสังเกตว่าชาวนามีการแบ่งที่ดินไปปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นๆ ด้วยหรือปลูกแซมบนคันนา รวมถึงเลี้ยงสัตว์ แต่มีขนาดพื้นที่ไม่มากนัก เฉลี่ยไม่เกิน 5 ไร่ ทั้งนี้ ความสำคัญของการปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น หรือการเลี้ยงสัตว์ผสมผสานไปกับการทำนา สะท้อนให้เห็นว่าครัวเรือนชาวนาเริ่มมีการกระจายแหล่งเงินทุนไปสู่งานเกษตรอื่นๆ รวมถึงงานนอกภาคเกษตรด้วย เพื่อเพิ่มช่องทางหารายได้มาเป็นค่าใช้จ่ายในชีวิตประจำวันระหว่างรอขายข้าว ตลอดจนรวบรวมมาเป็นเงินสำหรับลงทุนทำนาในแต่ละครั้งด้วย ดังนั้น ลักษณะของการใช้ประโยชน์จากที่ดินที่มีอยู่ไปทำการเกษตรอื่นๆ จะเน้นทั้งการปลูกไม้โตเร็วที่มีอายุรอบหมุนเวียนในการตัดฟันสั้นและมีศักยภาพเชิงพาณิชย์สูง เช่น ยูคาลิปตัส ที่ปลูกมากในภาคตะวันออก โดยปลูกบนคันนาและตามแนวเขตแปลงเกษตร

นอกจากนี้ การเปลี่ยนแปลงด้านปัจจัยการผลิตในการทำนา เมื่อเปรียบเทียบกับก่อนและหลังปี 2557 มีความแตกต่างไม่มากนัก โดยมีสัดส่วนของครัวเรือนชาวนาที่มีเฉพาะผู้จัดการนาเพิ่มมากขึ้นจากประมาณร้อยละ 15 ไปเป็นร้อยละ 17 และยังคงพบว่าสัดส่วนของครัวเรือนที่มีเฉพาะแรงงานทำนาเต็มเวลาลดลงจากร้อยละ 45 เป็นร้อยละ 43 ยกเว้นในภาคกลางที่มีแรงงานรับจ้างเพิ่มสูงขึ้น ประกอบกับผลสำรวจในทุกภูมิภาคพบว่า มีสัดส่วนการใช้เครื่องจักรที่สำคัญแทบทุกประเภทเพิ่มขึ้น ซึ่งเป็นไปในทิศทางเดียวกับแนวโน้มเรื่องการขาดแคลนแรงงานในภาคเกษตร ทั้งแรงงานในครัวเรือนชาวนาเอง และแรงงานรับจ้าง

การเปลี่ยนแปลงด้านต้นทุนการทำนาและผลผลิตต่อไร่ เมื่อเปรียบเทียบกับก่อนปี 2557 พบว่าในภาพรวมชาวนาส่วนใหญ่ประสบกับปัญหาด้านต้นทุนการทำนาเพิ่มสูงขึ้น โดยเฉพาะชาวนาในภาคเหนือ ในขณะที่ชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีสัดส่วนของผู้ที่ประสบปัญหาด้านต้นทุนการทำนาสูงขึ้นน้อยกว่าภูมิภาคอื่นๆ โดยระบุว่าสาเหตุที่สามารถลดต้นทุนได้ เมื่อเปรียบเทียบกับก่อนปี 2557 เนื่องจากเปลี่ยนมาใช้ปุ๋ยอินทรีย์หรือปุ๋ยชีวภาพเพิ่มมากขึ้น และลดการปุ๋ยเคมีที่มีราคาแพงกว่าลง สำหรับผลการสำรวจด้านผลผลิตที่ได้ต่อไร่ ส่วนใหญ่สามารถทำผลผลิตได้ไม่แตกต่างกันมากนักระหว่างก่อนและหลังปี 2557 (ร้อยละ 56.4) ในขณะที่มีบางส่วนรายงานว่าสามารถทำผลผลิตต่อไร่ได้เพิ่มมากขึ้น (ร้อยละ 26.4) เนื่องจากมีการนำเทคโนโลยีเข้ามาช่วยในการทำนาทั้งในระยะเตรียมการปลูก ระหว่างปลูก และหลังเก็บเกี่ยว

สำหรับสถานการณ์การประกอบอาชีพเสริมของชาวนา พบว่ากลุ่มที่ทำนาเป็นหลักเพียงอาชีพเดียว เมื่อเปรียบเทียบกับก่อนและหลังปี 2557 ไม่แตกต่างกันมากนัก (ประมาณร้อยละ 52-53) แต่ที่น่าสนใจคือ กลุ่ม

ที่ทำนาคเป็นหลัก และประกอบอาชีพอื่นเสริมด้วยมีสัดส่วนเพิ่มมากขึ้น สำหรับอาชีพที่ชาวนาทำควบคู่ไปด้วย เช่น ค้าขาย ปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น หรือไปเป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตร และนอกภาคเกษตร

2) สถานะและรูปแบบการปรับตัวของชาวนา

ผลจากการสำรวจสถานะและรูปแบบการปรับตัวของชาวนาในแต่ละพื้นที่และภูมิภาค พบว่าชาวนามีการปรับตัวด้วยวิธีการต่างๆ มาตั้งแต่ก่อนหน้าที่จะมีนโยบายจํานำข้าวในปี 2557 แล้ว และยังทำเรื่อยมาจนถึงคาบเวลาที่มีการสำรวจ ซึ่งสามารถจําแนกได้เป็น 4 รูปแบบสำคัญ ได้แก่

(1) การปรับตัวโดยการลดต้นทุนการทำนา เป็นวิธีการที่ชาวนาใช้มากที่สุด โดยพบว่ากลุ่มตัวอย่างเกินครึ่งหนึ่ง (ร้อยละ 43.6) มีการปรับตัวโดยการลดค่าใช้จ่ายที่เป็นต้นทุนการผลิตที่สำคัญ โดยลดค่าปุ๋ย เปลี่ยนมาใช้ปุ๋ยคอก หรือปุ๋ยอินทรีย์ที่ผลิตขึ้นมาเอง ลดการจ้างแรงงานเปลี่ยนมาใช้เครื่องจักรหรือนำเทคโนโลยีมาช่วยผ่อนแรงเพิ่มขึ้น รวมถึงลดค่าใช้จ่ายเรื่องเมล็ดพันธุ์ โดยหันมาใช้พันธุ์ข้าวปลูกไว้เองเพิ่มมากขึ้น

(2) การปรับตัวโดยการทำนาร่วมกับการปลูกพืชชนิดอื่นๆ เป็นวิธีการปรับตัวที่เสริมกันกับการลดต้นทุนในการปรับตัวรูปแบบแรก โดยแสวงหารายได้เพิ่มไปในเวลาเดียวกันด้วยการทำนาร่วมกับการปลูกพืชชนิดอื่นๆ แบ่งเป็น 3 ลักษณะด้วยกัน คือ การจัดสรรพื้นที่สำหรับปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่ไปกับการทำนา การปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนา และการปลูกพืชเศรษฐกิจสลับกับการทำนา ซึ่งวิธีการปรับตัวเหล่านี้ ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากนโยบายส่งเสริมของภาครัฐด้วย

(3) การปรับตัวในเชิงการผลิตโดยเปลี่ยนเป็นการปลูกข้าวอินทรีย์ ประมาณ 1 ใน 5 ของกลุ่มตัวอย่าง รายงานว่าได้ปรับตัวโดยการเปลี่ยนวิธีการผลิตมาสู่การทำข้าวอินทรีย์ โดยเฉพาะกลุ่มชาวนาที่เพิ่งมาเปลี่ยนหลังจากยุคนโยบายจํานำข้าวปี 2557 (ประมาณร้อยละ 8) ให้เหตุผลว่าเนื่องจากได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐภายใต้นโยบายส่งเสริมการผลิตข้าวอินทรีย์ 1 ล้านไร่

(4) การปรับตัวเชิงพื้นที่และจำนวนครั้งในการทำนา พบว่ามีสัดส่วนน้อยที่สุดที่จะปรับตัวด้วยการลดพื้นที่การทำนา (ร้อยละ 7.8) และลดจำนวนการทำนาต่อปีลง (ร้อยละ 2.5) แม้จะตั้งเงื่อนไขเรื่องราคาขายข้าวที่อาจลดลง แต่ผลการสำรวจพบว่า กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ (ร้อยละ 85.1) ยังคงทำนาเท่าเดิม และเมื่อจําแนกตามรายภูมิภาคส่วนใหญ่ก็มีพื้นที่ทำนาเท่าเดิมเช่นเดียวกับในภาพรวม

เมื่อวิเคราะห์ถึงการตัดสินใจทำนาในอนาคต จากข้อคำถามที่ได้จําลองเงื่อนไขที่อาจส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงการทำนา อันได้แก่ ราคาข้าว ราคาสินค้าเกษตรอื่นๆ การยกเลิกนโยบายอุดหนุนราคาข้าวและการเพาะปลูก สภาพภูมิอากาศ/ภัยพิบัติ การระบาดของโรคและแมลงศัตรูพืช ราคาที่ดิน การขาดแคลนแรงงานในการทำนา และราคาเครื่องจักรกล สามารถสรุปข้อค้นพบสำคัญได้ดังนี้

(1) ไม่ว่าปัจจัยที่เกี่ยวข้องจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร ในภาพรวมกลุ่มตัวอย่างมากกว่าร้อยละ 80 ยืนยันที่จะทำนาในพื้นที่เท่าเดิม และจำนวนครั้งในการทำนาเท่าเดิม โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงด้านราคาข้าวเนื่องจากมีเหตุผลสำคัญ ได้แก่ เป็นการทำนาในที่ดินตนเอง สืบทอดอาชีพบรรพบุรุษ ไม่มีทางเลือกในการประกอบอาชีพอื่นๆ เนื่องจากข้อจำกัดด้านสุขภาพและการศึกษา รวมถึงข้อจำกัดทางด้านสภาพของพื้นที่ที่ปรับไปทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่นได้ยาก นอกจากการทำนา

อย่างไรก็ตาม ยกเว้นในพื้นที่ภาคกลางที่เป็นภาคที่มีความอ่อนไหวและไวต่อการเปลี่ยนแปลงมากที่สุด โดยเฉพาะในกรณีที่กำหนดให้ราคาขายข้าวลดลง จะส่งผลกระทบต่อลดพื้นที่ทำนา ส่วนการเพิ่มขนาดพื้นที่ทำนาเมื่อกำหนดให้ราคาขายข้าวสูงขึ้น อาจเกิดขึ้นได้ยากกว่าภาคอื่น เนื่องจากในปัจจุบันพื้นที่ปลูกข้าวในภาคกลางถูกใช้อย่างเต็มประสิทธิภาพอยู่แล้ว ในขณะที่ข้อค้นพบจากภาคตะวันออก ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมอย่างมากพบว่า กลุ่มตัวอย่างในภาคตะวันออกมีสัดส่วนในการตัดสินใจลดและ

เล็กทำนาในทุกสถานการณ์มากกว่าภาคอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นในกรณีของการยกเลิกนโยบายอุดหนุน การทำนา การเปลี่ยนแปลงสภาพอากาศและภัยพิบัติ การเปลี่ยนแปลงสินค้าเกษตรอื่นๆ

(2) การยกเลิกนโยบายอุดหนุนการทำนา ไม่มีผลให้ชาวนาตัดสินใจเปลี่ยนแปลงการผลิต แต่การเพิ่มนโยบายอุดหนุนการทำนาจะทำให้ชาวนาตัดสินใจทำการผลิตแบบเดิมได้มากกว่า กล่าวคือ การยกเลิกนโยบายอาจไม่ได้ส่งผลในเชิงลบให้ชาวนาตัดสินใจลดพื้นที่และจำนวนครั้งในการทำนา แต่ในทางกลับกันหากยิ่งกำหนดนโยบายอุดหนุนการทำนา จะส่งผลให้ชาวนายังคงดำรงวิถีชีวิตแบบชาวนาต่อไปในอนาคต

(3) ในส่วนที่มีการเปลี่ยนแปลงการผลิตตัดสินใจเกี่ยวกับการทำนาในอนาคต ปัจจัยสำคัญ คือ การเปลี่ยนแปลงของอัตราค่าจ้างในการทำนา เนื่องจากในปัจจุบันแรงงานเต็มเวลาที่ทำงานมีแนวโน้มลดลง แม้จะมีแรงงานรับจ้าง และเครื่องจักรทดแทน แต่ส่งผลโดยตรงเรื่องการสืบทอดทักษะและองค์ความรู้ของชาวนาในอนาคต

3) ผลกระทบของนโยบายต่อการปรับตัวของชาวนา

ผลจากการสำรวจการรับรู้ การได้รับประโยชน์ ตลอดจนนำไปสู่การปรับตัวของชาวนาในภาพรวมต่อนโยบายความช่วยเหลือของภาครัฐที่สำคัญๆ ตั้งแต่การเข้ามาบริหารงานของรัฐบาลพลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชา ตั้งแต่ปี 2557 – 2562 โดยสรุปคือ นโยบายที่กลุ่มตัวอย่างชาวนารับรู้ ได้ประโยชน์และสามารถนำไปสู่การปรับตัวมากที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับนโยบายและมาตรการช่วยเหลือชาวนาอื่นๆ คือ “นโยบายและมาตรการที่เกี่ยวกับการลดต้นทุนการผลิต” ซึ่งประกาศใช้มาตั้งแต่ช่วงต้นปี 2557 ได้แก่ มาตรการช่วยลดต้นทุนการผลิตให้แก่ชาวนาที่ทำนาไม่เกิน 15 ไร่ จำนวนไร่ละ 1,000 บาท ในขณะที่ “นโยบายลดพื้นที่การทำนา” เป็นนโยบาย/มาตรการที่ชาวนากลุ่มตัวอย่างมีการรับรู้ ได้รับประโยชน์ และนำไปสู่การปรับตัวน้อยที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับนโยบาย/มาตรการช่วยเหลืออื่นๆ ลักษณะดังกล่าวสอดคล้องกับผลของการสำรวจการปรับตัวของชาวนาที่สะท้อนให้เห็นว่า ชาวนากลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ก็ยังคงทำนาโดยมีพื้นที่และจำนวนครั้งในการทำนาเท่าเดิม

นอกจากนี้ ผลของนโยบายที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งที่ตั้งใจและไม่ตั้งใจต่อเศรษฐกิจและสังคมของชาวนา มีลักษณะที่แตกต่างกันในแต่ละพื้นที่แต่ละภูมิภาค เนื่องจากความต้องการของชาวนาและบริบทในแต่ละพื้นที่ที่มีความแตกต่างกัน ดังนั้น การกำหนดนโยบายเพื่อช่วยเหลือกลุ่มชาวนา จำเป็นต้องคำนึงถึงการรับรู้และเข้าถึงนโยบายหรือโครงการต่างๆ เพื่อรับประโยชน์ ตลอดจนการนำนโยบายไปปฏิบัติอย่างมีประสิทธิภาพเพื่อส่งเสริมความสามารถในการปรับตัวของชาวนาในแต่ละพื้นที่ด้วย

4) ปัจจัยที่ส่งผลต่อการปรับตัวของชาวนาในแต่ละภูมิภาค

ผลจากการวิเคราะห์โอกาสในการปรับตัวของชาวนาไทยที่คุณลักษณะทางประชากรและเศรษฐกิจแตกต่างกัน ได้แก่ กลุ่มอายุ ขนาดครัวเรือน การมีที่ดินเป็นของตนเอง ขนาดพื้นที่ทำนา พื้นที่เขตชลประทาน และภูมิภาคที่อยู่อาศัย โดยเลือกใช้ตัวแบบการวิเคราะห์ถดถอยโลจิสต์ (Binary Logit Regression Model) พบว่าปัจจัยที่ส่งผลต่อการปรับตัวของชาวนาที่แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ มี 3 ประการสำคัญ ได้แก่

- **การมีพื้นที่เป็นของตนเอง และขนาดพื้นที่ทำนา** โดยพบว่า การมีพื้นที่เป็นของตนเองทำให้ชาวนามีแนวโน้มการปรับตัวด้วยการปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำนา และการปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นควบคู่ไปกับการทำมากกว่าอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติโดยเปรียบเทียบกับชาวนาที่ไม่มีพื้นที่เป็นของตนเอง สำหรับการมีพื้นที่ทำนามากกว่า 20 ไร่ขึ้นไป ทำให้ชาวนามีแนวโน้มการปรับตัวด้วยการเปลี่ยนแปลงขนาดพื้นที่ทำนา การเปลี่ยนแปลงจำนวนครั้งทำนา และการปลูกพืชระยะสั้นสลับทำนา มากกว่าอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติโดยเปรียบเทียบกับชาวนาที่มีพื้นที่น้อยกว่า 20 ไร่

• **พื้นที่เขตชลประทาน** นับเป็นปัจจัยการผลิตสำคัญในการผลิตข้าว ผลการศึกษาเชิงประจักษ์ ได้แสดงให้เห็นว่า ชาวนาที่มีพื้นที่ในเขตชลประทานมีแนวโน้มปรับตัวด้วยการปลูกพืชระยะสั้นสลับทำนา การปลูกพืชเศรษฐกิจสลับทำนา การปลูกพืชเศรษฐกิจควบคู่ทำนา และการปลูกข้าวอินทรีย์ น้อยกว่าอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติโดยเปรียบเทียบกับชาวนานอกเขตชลประทาน

• **ภูมิภาคที่อยู่อาศัย** เป็นตัวแปรสะท้อนความแตกต่างเชิงบริบทพื้นที่ โดยผลการศึกษาเชิงประจักษ์พบว่า

- ภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีแนวโน้มเปลี่ยนแปลงแปลงขนาดพื้นที่ทำนา และจำนวนครั้งในการทำนายน้อยกว่าภาคกลางอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ

- ภาคใต้เลือกที่จะใช้ประโยชน์จากพื้นที่นาในการปลูกพืชบำรุงดิน หรือปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น สลับกับการทำนามากกว่าภาคกลางอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ

- ภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้มีการปลูกข้าวอินทรีย์มากกว่าภาคกลางอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ในขณะที่เขตภาคกลางมีการใช้วิธีการลดต้นทุนการผลิตข้าวมากกว่าภูมิภาคอื่นอย่างเห็นได้ชัด

6.3 ผลการศึกษากรณีศึกษา

ในส่วนของการศึกษาทั้งหมด 7 กรณีศึกษา ซึ่งเป็นการศึกษาในเชิงเจาะลึกเพื่อให้เห็นสภาพความเปลี่ยนแปลงของชุมชนและสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในช่วงหลังการยกเลิกนโยบายจำนำข้าว ยุครัฐบาลนางสาวยิ่งลักษณ์ ประการแรก พบว่า ชุมชนต่างๆ มีความเปลี่ยนแปลงในด้านการพัฒนาระบบการผลิตและความสัมพันธ์กับระบบตลาดที่แตกต่างกัน และในแต่ละภูมิภาคก็มีความแตกต่างกันด้วย เช่น ชาวนาในพื้นที่ชลประทานและชาวนาที่ทำนาแบบน่าน้ำฝนหรือนานอกระบบชลประทาน กรณีศึกษาชุมชนชาวนาภาคกลาง ในกรณีชาวนาลานตากฟ้า อ.นครชัยศรีจังหวัดนครปฐม ชาวนาพื้นที่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำ ต.โยธะกา อ.บางน้ำเปรี้ยว จ.ฉะเชิงเทรา และชุมชนชาวนาในจังหวัดอยุธยา พบว่า ลักษณะร่วมๆ คือ ชุมชนชาวนาเหล่านี้ได้เปลี่ยนแปลงตนเองมาเป็นชาวนาแบบผู้จัดการนาตั้งแต่ราวปี 2540 – ปัจจุบัน ในช่วงต่อมากการพัฒนาการของระบบการผลิตในพื้นที่ ที่เปลี่ยนแปลงไปสู่การผลิตโดยเครื่องจักรและการเข้ามาของเทคโนโลยีการผลิตที่ทันสมัยมากขึ้น ส่งผลให้ชาวนาทำการเกษตรได้อย่างเข้มข้นขึ้น ในภาคเหนือ ชาวนาในเขตชลประทาน (ลักษณะกึ่งเมือง-กึ่งชนบท) มีความเปลี่ยนแปลงของสังคมเกษตรและการทำนาในพื้นที่ที่สำคัญๆ เช่น พัฒนาการสายพันธุ์ข้าวมาสู่ข้าวข. มีการจัดการน้ำเพื่อการเกษตรแบบระบบชลประทานสมัยใหม่ มีระบบการปลูกพืชหลังนาและการใช้ประโยชน์ที่ดินทางการเกษตรที่หลากหลาย ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนเริ่มเปลี่ยนแปลงมาสู่ความสัมพันธ์กับเครือข่ายผู้คนภายนอกสูงขึ้น บทบาทของสมาชิกครัวเรือนเกษตรในด้านการหารายได้ ทำมาหากินหลากหลายอาชีพ และมีการใช้เทคโนโลยีเครื่องจักรทางการเกษตรสมัยใหม่เข้ามาในแปลงนา เช่น รถเกี่ยวข้าว รถไถดิน การรับจ้างพ่นยา และหว่านปุ๋ยด้วยเครื่อง ฯลฯ ซึ่งเป็นสภาพที่เกิดขึ้นเหมือนกันทั้งในภาคเหนือ กลาง และภาคอีสาน (ในกรณีศึกษา ชุมชนบ้านบัวเทียม ต.กลาง อ.เดชอุดม จ.อุบลราชธานี)

ในขณะที่พื้นที่ห่างไกลเมืองหรือชุมชนพื้นที่สูง กรณีศึกษาชุมชนต.หนองแห้ง อ.สันทราย จ.เชียงใหม่ ลักษณะวิถีการผลิตและวิถีชีวิตการทำมาหากินยังมีลักษณะผสมผสานระหว่างการผลิตแบบดั้งเดิมและแบบนาสมัยใหม่จำนวนหนึ่งในเขตใกล้แหล่งน้ำ เนื่องจากชุมชนจะรวมกันเป็นกลุ่มตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำ โดยรอบของชุมชนมีการเปลี่ยนระบบการแบ่งพื้นที่ทำนาซึ่งส่วนใหญ่เป็นข้าวพื้นเมืองเพื่อเอาไว้บริโภค แต่บางครั้งก็นำข้าวมาปรังมาปลูกด้วย บางพื้นที่ของชุมชนครัวเรือนจำนวนหนึ่งปรับทำเป็นโรงเรือนปลูกผักส่งโครงการหลวง แต่ในพื้นที่สูงขึ้นไปเป็นพื้นที่ทำไร่หมุนเวียนสำหรับพื้นที่ทำกินและพื้นที่เขตป่าอนุรักษ์ “ระบบไร่หมุนเวียน”

เป็นการจัดการด้านการเกษตรเชิงอนุรักษ์ การผลิตระบบนี้เกษตรกรจะมีที่ดินที่ถือครองตามประเพณีหลายแปลง เพื่อเวียนทำการเพาะปลูกที่ละแปลงต่อ 1-2 ปีการผลิต จากนั้นปล่อยป่าให้ฟื้นตัวประมาณ 5-7 ปี จึงเวียนกลับมาปลูกใหม่ ชุมชนลักษณะเช่นนี้จึงเป็นลักษณะร่วม เช่นเดียวกับกรณีศึกษา บ้านโพธิ์ตึก ต.โพธิ์ใหญ่ อ.วารินชำราบ จ.อุบลราชธานี ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า การทำนามิได้เป็นเพียงกิจกรรมสำคัญทางเศรษฐกิจที่สามารถสร้างรายได้หรือการมีหลักประกันเรื่องการมีข้าวกิน แต่สะท้อนให้เห็นว่า การทำนาเป็นหนึ่งในวิถีการดำรงชีพที่สำคัญ นอกเหนือจากการได้ข้าวไว้สำหรับกินหรือขายแล้ว (ชาวนาบางพื้นที่ของภาคอีสานเริ่มมีการทำนาเพื่อขายข้าวทั้งหมด และซื้อข้าวกิน) ข้าวจำนวนหนึ่งยังใช้สำหรับการแบ่งปันเป็นของฝากให้กับญาติพี่น้อง และยังถูกนำไปใช้เป็นส่วนประกอบสำคัญในพิธีกรรมของงานบุญ

ส่วนผลกระทบในเขตชลประทาน เนื่องจากชาวนามีความเปลี่ยนแปลงด้านการผลิตข้าวและวิถีชีวิตไปอย่างมาก โดยเฉพาะครัวเรือนชาวนาที่มีขนาดพื้นที่จำนวนมากเมื่อราคาข้าวลดลงเหลือเพียงตันละราว 6,000 บาทต่อตัน (ราคาเกี่ยวสดจากท้องนา) จึงทำให้สัดส่วนรายได้ตกลงไปอย่างมาก ส่วนชาวนาที่ได้ปรับตัวมาสู่การปรับการผลิตโดยปลูกพืชที่หลากหลาย และมีช่องทางรายได้อื่นๆ เพิ่มเติมมากกว่ารายได้จากการขายข้าว จะได้รับผลกระทบน้อยกว่าชาวนาในพื้นที่เขตนาขั้นบันได หรือชุมชนชาวนาในพื้นที่สูงที่การผลิตยังมีลักษณะเพื่อยังชีพหรือไว้บริโภค

สำหรับนโยบายและมาตรการของรัฐที่เกี่ยวข้องกับชุมชนนั้นมีเพียงบางเรื่องเท่านั้น เช่น ค่าเก็บเกี่ยวไร่ละ 1,000 บาท นโยบายและมาตรการที่เกี่ยวกับการลดต้นทุนการผลิต ซึ่งประกาศใช้มาตั้งแต่ช่วงต้นปี 2557 ได้แก่ มาตรการช่วยลดต้นทุนการผลิตให้แก่ชาวนาที่ทำนาไม่เกิน 15 ไร่ จำนวนไร่ละ 1,000 บาท ต่อมารัฐบาลกำหนดนโยบายจำนำยุงฉางซึ่งจ่ายค่าเก็บเกี่ยวและปรับปรุงประสิทธิภาพข้าว จำนวนไร่ละ 1,200 - 1,500 บาทต่อไร่ ซึ่งมีความเปลี่ยนแปลงในแต่ละปีไม่เท่ากัน และกำหนดจำนวนไม่เกิน 15 ไร่ ซึ่งทำให้ชาวนาจะได้เงินอุดหนุนจากรัฐบาลราวปีละ ไม่เกิน 18,000 บาท ไม่ว่าจะมีความเกิน 15 ไร่ไปเท่าใดและเป็นการจ่ายปีละครั้งเดียว ส่วนการจ่ายค่าเก็บในยุงฉางตันละ 500 บาท จากการศึกษาพบว่า ไม่เกิดขึ้นในทางปฏิบัติมากนัก เนื่องจากชาวนาไม่มียุงฉางสำหรับเก็บข้าว รวมทั้งไม่มีความสามารถในการตากข้าวให้ได้ความชื้น 15% ก่อนที่จะเก็บในยุงฉาง ในขณะที่ นโยบายลดพื้นที่การทำนา การหว่านพืชหลังนา เป็นนโยบาย/มาตรการที่ชาวนากลุ่มตัวอย่างมีการรับรู้ และตอบว่าได้รับประโยชน์และนำไปสู่การปรับตัวน้อยมาก เพราะจากข้อเท็จจริงมาตรการเชิงนโยบายเหล่านี้มีจำนวนจำกัดซึ่งจะเห็นว่าไม่เกิดขึ้นในพื้นที่กรณีศึกษา แต่อย่างไรก็ดี นโยบายนาแปลงใหญ่และโครงการส่งเสริมนาอินทรีย์ล้านไร่ มีชาวนากรณีศึกษาได้ประโยชน์คือกลุ่มผลิตข้าวอินทรีย์บ้านบัวเทียม ต.กลาง อ.เดชอุดม จ.อุบลราชธานี แต่โดยรวมพบว่า แม้จะมีนโยบายหรือมาตรการที่หลากหลายมาอุดหนุนเกษตรกรเพียงใด แต่ในภาพรวมเกษตรกรในพื้นที่สะท้อนว่ามีการเข้าถึงเพียงไม่กี่มาตรการ

ในแง่การปรับตัวชาวนามีการปรับตัวในหลายลักษณะ หลายระดับ และช่องทาง ตามเงื่อนไขปัจจัยหลายประการ ดังที่ผลการศึกษาทั้งการสำรวจเชิงปริมาณและกรณีศึกษาได้สะท้อนให้เห็นการปรับตัวของชาวนา ดังนี้

1. กลุ่มชาวนาที่ไม่ปรับตัวหรือปรับตัวเพียงเล็กน้อย ซึ่งก็คือ ชุมชนชาวนาที่อยู่นอกเขตชลประทาน ชุมชนชาวนาในเขตเกษตรกรรมที่สูง ส่วนใหญ่พบว่า มีชาวนาบางครอบครัวที่มีลักษณะการทำนาคนเดียว แต่สมาชิกในครัวเรือนมีรายได้จากการทำงานข้างนอกส่งเงินเข้ามาช่วยเหลือจุนเจือ หรือในกรณีชาวนาที่ปรับตัวให้มีช่องทางรายได้จากการผลิตที่หลากหลาย การหารายได้้นอกภาคเกษตรกรรม รวมทั้งครัวเรือนที่ได้ปรับตัวมาสู่การผลิตแบบอินทรีย์ซึ่งมีตลาดการจำหน่ายแบบเฉพาะ เช่น กลุ่มชาวนาอินทรีย์ ฯลฯ

2. **กลุ่มผู้ที่ปรับตัวมากรณีสืบจากการทำนาไปสู่เกษตรกรรมอย่างอื่น** เช่น การเปลี่ยนนาข้าวเป็นนาถั่ว นากุ้ง นาผักบุ้ง นาบัว หรือการปรับพื้นที่นาทำสวนปลูกดอกไม้ เช่น กุหลาบ สวนดอกมะลิ ฯลฯ

3. **กลุ่มที่ปรับตัวโดยเพิ่มความหลากหลายในการผลิต** ในช่วงข้าวราคาถูกลงกลุ่มชาวนาที่ปรับตัวมากมีลักษณะสำคัญคือ เป็นครอบครัวใหญ่ที่แม้จะทำนาโดยปกติก็ไม่ได้ทำอาชีพทำนาอย่างเดียวอยู่แล้ว กลุ่มครัวเรือนดังกล่าวนี้ทำนา แต่เป็นการทำนาที่มีกิจกรรมการผลิตอื่นๆ บนแปลงที่ดินด้วย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับขนาดของสมาชิกในครอบครัว ตัวอย่างเช่น แต่เดิมครัวเรือนเหล่านี้ก็ทำนาและแบ่งพื้นที่ปลูกผักซีฝรั่ง ทุเรียน ฯลฯ แต่ทำเพียงราว 2-3 งาน เมื่อข้าวราคาถูกลงได้ปรับที่ดินเพิ่มอีกเพื่อให้ได้รายได้เพิ่มขึ้นจากการปรับตัวในช่องทางดังกล่าวนี้แทนรายได้จากข้าวที่ลดลงไป

4. **กลุ่มที่ปรับตัวโดยยังทำนาแต่ขยายอาชีพที่ไม่ใช่ภาคเกษตรกรรม** กล่าวคือ ให้สมาชิกออกไปรับจ้างมากขึ้น หรือ การเพิ่มรายได้จากการค้าขาย ฯลฯ

5. **กลุ่มชาวนาที่มีการปรับตัวโดยการลดต้นทุนการทำนา** มีการปรับตัวโดยการลดค่าใช้จ่ายที่เป็นต้นทุนการผลิตที่สำคัญ โดยลดค่าปุ๋ย เปลี่ยนมาใช้ปุ๋ยคอก หรือปุ๋ยอินทรีย์ที่ผลิตขึ้นมาเอง รวมทั้งลดต้นทุนจากการจ้างแรงงานเปลี่ยนมาทำเองบางอย่าง เช่น ทำเทือกหรือคลาดนาเอง ลงแขกหว่านข้าวหรือหว่านเอง ลงแขกหรือลงมือพ่นยาเคมี หว่านปุ๋ยเอง ฯลฯ รวมถึงลดค่าใช้จ่ายเรื่องเมล็ดพันธุ์ โดยหันมาเก็บพันธุ์ข้าวปลูกไว้เองเพิ่มมากขึ้น ซึ่งพบรูปแบบเหมือนๆ กับผลที่ได้จากการสำรวจเชิงปริมาณ

6. **การปรับตัวมาสู่การผลิตที่ยั่งยืน** ด้วยการผลิตมาสู่กลุ่มทำนาอินทรีย์หรือเกษตรอินทรีย์

กล่าวโดยสรุป เนื่องจากฐานชีวิตและรายได้ของชาวนาในปัจจุบันมีความหลากหลายมาก ชีวิตชาวนา “ดั้น” ดิ้นรนแสวงหารายได้ในทุกทิศทุกทาง ตามเงื่อนไขข้อปัจจัยที่เอื้ออำนวยให้มีช่องทาง และชีวิตชาวนามีการปรับตัวมาโดยตลอดอยู่แล้ว (ไม่ได้หมายความว่า เมื่อนโยบายจําแนกข้าวถูกยกเลิกชาวนาจึงปรับตัว) โดยมีเงื่อนไขข้อปัจจัยที่มีผลต่อการปรับตัวของชาวนาที่หลากหลาย กล่าวได้ว่า ชาวนาส่วนใหญ่ยังปรับตัวอยู่ภายใต้โครงสร้างการผลิตเดิม แม้จะเปลี่ยนมาหารายได้จากความหลากหลายแต่ก็ยังผลิตพืชผักแบบเคมี และขายในตลาดปกติ แต่อย่างไรก็ดี มีกลุ่มชาวนาบางส่วนที่มีการปรับตัวมาสู่การผลิตที่ยั่งยืนด้วยการมาสู่กลุ่มทำนาอินทรีย์หรือเกษตรกรรมอินทรีย์ พืชผักปลอดสารพิษเป็นทิศทางหนึ่ง ซึ่งในส่วนต่อไปจะพิจารณาในแนวทางการปรับตัวดังกล่าวนี้สามารถนำไปสู่ความมั่นคง มั่งคั่งในเชิงรายได้ และด้านความยั่งยืนในการใช้ฐานทรัพยากรได้หรือไม่อย่างไร

6.4 ทางเลือกในการปรับตัวสู่ความยั่งยืน

กรณีศึกษาในเขตชลประทานกรณีศึกษาที่เลือกคือ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนบ้านโนนดงชุมชนลานตากฟ้า ซึ่งอยู่ในพื้นที่ปลูกข้าวมาตั้งแต่ยุคบุกเบิกหลังสัญญาเบาริง เป็นพื้นที่ชุมชนชาวนาที่เปลี่ยนวิถีการผลิตมาสู่ลักษณะ “ผู้จัดการนา” ตั้งแต่ราวปี 2540 – ปัจจุบัน กล่าวคือ เปลี่ยนระบบการผลิตในพื้นที่ที่เปลี่ยนแปลงไปสู่การผลิตโดยเครื่องจักรและการเข้ามาของเทคโนโลยีการผลิตที่ทันสมัย และชาวนาใช้รูปแบบการจ้างเครื่องจักรโดยเฉพาะรถไถดินและรถเกี่ยว กลุ่มได้เริ่มปรับเปลี่ยนมาก่อนการยกเลิกโครงการรับจําแนกข้าวเมื่อปี 2557 โดยปรับตัวมาสู่การปลูกข้าวอินทรีย์ที่เป็นข้าวพื้นเมือง ตั้งโรงสีชุมชน และผลิตข้าวสารขายตรงสู่ผู้บริโภค ส่วนพื้นที่นาอินทรีย์วิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรอินทรีย์ไร้สารบ้านบัวเทียม ต.กลาง อ.เดชอุดม จ.อุบลราชธานี จัดตั้งขึ้นโดยผู้นำชุมชนภายใต้การสนับสนุนของภาครัฐจากโครงการพระราชดำริ ต่อมาขยายกิจกรรมจากการทำนาไปสู่การแปรรูปและการขายผลผลิตจากการทำนา อย่างไรก็ตามแม้กลุ่มกำลังเติบโตแต่ผู้ที่ได้รับการรับรองผ่านเกณฑ์มาตรฐานการทำเกษตรอินทรีย์และสามารถขายข้าวให้กับสหกรณ์การเกษตรไร้สารเคมีเป็นสมาชิกแค่บางส่วน โดยทั้งหมดล้วนเป็นสมาชิกในระยะเริ่มแรกของกลุ่ม

จากกรณีศึกษาสะท้อนให้เห็นว่า การปรับตัวของชาวนาไปสู่ทิศทางที่ยั่งยืนและมั่นคงดังกล่าวนี้ โดยเฉพาะในตลาดข้าวอินทรีย์ กรณีศึกษาสะท้อนให้เห็นว่า กลุ่มปลูกข้าวอินทรีย์ล้วนไม่ค่อยเติบโตนัก และมีอนาคตที่ไม่ค่อยสดใสนัก แม้จะได้การสนับสนุนด้านเครื่องมือการผลิต โรงเรือน เครื่องสีข้าว ฯลฯ จากหน่วยงานทั้งของรัฐและเอกชน ฯลฯ ด้วยงบประมาณจำนวนมากดังกรณีวิสาหกิจชุมชนบ้านโหนดชุมชนลานตากฟ้า แต่สิ่งที่เกิดขึ้นก็คือ ในระยะปัจจุบันจำนวนสมาชิกลดลงหรือไม่ขยายตัว เนื่องจากตลาดข้าวอินทรีย์ที่มีการแข่งขันสูง ภาครัฐยังขาดนโยบายที่จะช่วยขยายช่องทางการตลาดหนุนเสริมให้ไปสู่ผู้บริโภคโดยตรง หรือไม่สามารถได้รับการสนับสนุนให้ข้าวอินทรีย์สามารถเข้าสู่ระบบการค้าโมเดิร์นเทรดได้ ฯลฯ ดังปัญหาที่เกิดขึ้นกับโครงการส่งเสริมนาอินทรีย์ล้านไร่ที่ยังหาช่องทางจำหน่ายจากผลผลิตที่ได้มาจากโรงได้ไม่มากนัก ทำให้เมื่อผ่านระยะการส่งเสริม โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อได้รับเงินสนับสนุนระยะที่สาม ไร่ละ 4,000 บาท ชาวนาก็หันกลับมาปลูกข้าวเคมีแบบเดิม ปัญหาในเรื่องช่องทางการจำหน่ายข้าวอินทรีย์จากกรณีศึกษาจะเห็นได้ว่า มีชาวนาอินทรีย์บางรายต้องเลิกปลูกข้าวอินทรีย์และหันมาทำข้าวเคมี เนื่องจากปัญหาการจำหน่ายผลผลิตข้าวอินทรีย์

ดังนั้น จากการศึกษา “ปัญหาการตลาด” จึงกลายเป็น “คอขวด” สำคัญที่ในการส่งเสริมข้าวอินทรีย์ จากโครงการของรัฐ และการแสวงหาทางเลือกของกลุ่มชาวบ้านเองก็ประสบปัญหามากยิ่งขึ้น ในขณะที่ในด้านการผลิต ความรู้ในเรื่องการใช้สารชีวภัณฑ์ ปุ๋ยอินทรีย์ ฯลฯ ไม่ได้เป็นปัญหามากนัก ชาวนาสามารถส่งสมองค์ความรู้ด้านการผลิตมากพอที่จะทำนาอินทรีย์ได้ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนลานตากฟ้าได้ปรับตัวมาสู่การผลิตพืชผักอินทรีย์และการแปรรูปผลผลิตเพื่อเพิ่มความหลากหลายมากกว่าข้าวอินทรีย์ ซึ่งอาจจะเป็นทางเลือกที่สำคัญสำหรับกรณีการแสวงหาทางเลือก ในขณะที่การผลิตข้าวก็ผลิตอย่างมีเอกลักษณ์เด่นการบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์โดยใช้พันธุ์ข้าวพื้นถิ่น เพื่อให้สามารถสร้างตลาดเฉพาะได้มากยิ่งขึ้น

กล่าวโดยสรุป จากกรณีศึกษาจึงสะท้อนให้เห็นว่า ข้อเสนอเชิงนโยบายจึงต้องมองเห็นว่า ทิศทางการหนุนเสริมหรือส่งเสริมการปรับเปลี่ยนมาสู่ข้าวอินทรีย์หรือนาอินทรีย์มีความจำกัด เพราะสามารถรองรับการปรับตัวของชาวนาได้ไม่มากนัก ชาวนาส่วนใหญ่ยังอยู่ภายใต้การดำเนินการแสวงหาทางออกในช่องทางอื่นๆ ดังที่พิจารณา มา ดังนั้น ข้อเสนอเชิงนโยบายจึงต้องตั้งอยู่บนฐานความเป็นจริงของข้อค้นพบดังกล่าว

6.5 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1. ข้อเสนอเชิงนโยบายสำหรับการปรับตัวของชาวนาไปสู่ทิศทางที่ยั่งยืนและมั่นคง โดยเฉพาะในตลาดข้าวอินทรีย์ จากกรณีศึกษาที่สะท้อนให้เห็นว่า กลุ่มปลูกข้าวอินทรีย์ไม่ยั่งยืน มั่นคงมากนัก เนื่องจากภาครัฐยังขาดนโยบายที่จะช่วยขยายช่องทางการตลาด หนุนเสริมให้ไปสู่ผู้บริโภคโดยตรง หรือการสนับสนุนให้ข้าวอินทรีย์สามารถเข้าสู่ระบบการค้าโมเดิร์นเทรด ฯลฯ นโยบายดังกล่าวนี้จึงเป็นสิ่งที่รัฐควรเร่งดำเนินการโดยทบทวนประสิทธิผลและข้อจำกัดของนโยบาย หน่วยงานที่นำนโยบายไปสู่การปฏิบัติ ฯลฯ รวมถึงมีหน่วยจัดการกลางช่วยรับซื้อผลผลิตของกลุ่มระดับตำบลที่ทำในเรื่องเกษตรปลอดภัย/อินทรีย์ ฯลฯ ด้วยการส่งเสริมบทบาทขององค์กรปกครองท้องถิ่นให้เข้ามาช่วยสนับสนุน

2. รัฐควรทบทวนประสิทธิผลของนโยบายและมาตรการอื่นๆ (นอกจากนโยบายด้านการตลาดในข้อ 1) เช่น นโยบายการส่งเสริมนาอินทรีย์ล้านไร่ นโยบายส่งเสริมเกษตรแปลงใหญ่ (นาแปลงใหญ่) เพื่อให้เห็นข้อจำกัดและปรับนโยบายเหล่านี้ ไม่ควรมีตัวชี้วัดเฉพาะด้านจำนวนแปลงที่เกิดขึ้น แต่ต้องพิจารณาให้เห็นความล้มเหลวของนโยบายเหล่านี้ในแง่ของการนำนโยบายไปปฏิบัติ เช่น คำถามว่าเหตุใดนาแปลงใหญ่จึงเกิดขึ้นเพียงระดับการอบรมให้ความรู้แก่เกษตรกร ฯลฯ การสนับสนุนค่าใช้จ่ายในการตรวจรับรองแปลงนาอินทรีย์ พร้อมกับแยกระบบซื้อขายข้าวอินทรีย์และข้าวเคมีออกจากกัน และสนับสนุนให้มีแหล่งรับซื้อข้าว

อินทรีย์สัด เพื่อให้ผู้ทำนาอินทรีย์มีโอกาสขายข้าวให้กับแหล่งรับซื้อต่างๆ ได้สะดวกมากขึ้น ในราคาของข้าวอินทรีย์ รวมทั้ง ควรสนับสนุนการก่อสร้างโรงอบข้าวให้กับกลุ่มชาวบ้านที่รวมตัวกันทำนาอินทรีย์ เพื่อเป็นการปรับปรุงคุณภาพข้าวให้ดีขึ้น

3. รัฐควรขยายมติการสนับสนุนให้มากกว่ามาตรการด้านราคา แต่เพิ่มการให้ความสำคัญด้านการลดต้นทุนหรือหนุนเสริมให้เกิดการพัฒนาด้านเครื่องจักรกลสำหรับการผลิตข้าวอินทรีย์ โดยรูปแบบของการทำงานร่วมกันระหว่างสถาบันการศึกษา กับกลุ่มชาวนาในระดับพื้นที่ เพื่อจะได้ทำให้เครื่องจักรสามารถใช้งานในแปลงการผลิตได้จริง หรือสามารถปรับปรุงจากปัญหาของผู้ใช้งานจริงร่วมกับหน่วยงานที่มีความรู้ในสถาบันการศึกษา

4. กรณีพื้นที่ชุมชนที่มีวิถีชีวิตและระบบการผลิตบนการพึ่งพาฐานทรัพยากรดิน น้ำป่า ฯลฯ รวมทั้งชุมชนชาวนาที่ยังมีฐานการผลิตแบบดั้งเดิมเน้นเพื่อการบริโภค ชุมชนเหล่านี้ความอยู่รอดขึ้นอยู่กับความมั่นคงในการใช้ที่ดินและทรัพยากรของชุมชน ภาครัฐจึงควรมีการหนุนเสริมองค์ความรู้เรื่องการจัดการน้ำ และการทำเกษตรกรรมยั่งยืนในรูปแบบที่เหมาะสมกับการใช้ฐานทรัพยากรบนพื้นที่สูง รวมทั้งเพื่อการปรับตัวการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศที่กำลังเป็นประเด็นที่สำคัญในปัจจุบันด้วย

5. รัฐควรมีการสร้าง ความมั่นคงในการเข้าถึงที่ดินสำหรับการทำเกษตรในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน โดยรัฐอาจซื้อที่ดินคืนจากนายทุนในพื้นที่ ให้ชุมชนบริหารจัดการแบบมีส่วนร่วม เพื่อที่สามารถส่งต่อการทำเกษตรให้กับคนในชุมชนและเป็นต้นทุนที่สำคัญในการดึงคนรุ่นใหม่กลับมาทำการเกษตร

6. ข้อเสนอเชิงนโยบายยังต้องมีการทำความเข้าใจรูปแบบการปรับตัวหรือการดันชีวิตที่เป็นจริงของชาวนาว่ามีทิศทางเช่นไรบ้าง และควรมองการปรับสู่นาอินทรีย์ว่าเป็นทางเลือกหนึ่งดังที่ได้พิจารณามาแล้วเท่านั้น และนอกจากการแสวงหาทางเลือกด้านการผลิต ชีวิตของชาวนายังก้าวไปสู่การขายแรงงานแบบแรงงานนอกระบบ การค้าขายรายย่อย ฯลฯ ดังนั้น ในเชิงนโยบายการหนุนเสริมหรือช่วยเหลือชาวนาจึงไม่ควรมองแค่การทำให้ราคาข้าวสูงขึ้นแต่อย่างเดียว ควรพิจารณานโยบายที่เกี่ยวข้องกับสวัสดิการแรงงานที่ขยายไปคุ้มครองแรงงานนอกระบบด้วย

7. ชาวนาที่เปลี่ยนแปลงชีวิตมาสู่การผลิตพืชผักในเศรษฐกิจการตลาดต้องได้รับความคุ้มครองในด้านราคา ออานาการต่อรอง การหนุนเสริมด้านความรู้ในด้านการผลิตผักปลอดภัย แม้ในระดับ GAP ทั้งนี้เพื่อความปลอดภัยของผู้บริโภคและเป็นเงื่อนไขที่จะทำให้ได้ราคาขายที่สูงมากขึ้น ซึ่งรัฐควรมีกลไก มาตรการในการตรวจสอบราคาค้างอย่างเข้มงวดเอาจริงเอาจัง

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

- กนกศักดิ์ แก้วเทพ. (2530). *บทวิเคราะห์สหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย: เศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยชาวนาสมัยใหม่*. กรุงเทพฯ: โครงการหนังสือเล่มเล็ก สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- กนกศักดิ์ แก้วเทพ. (2542). “การต่อสู้ของชาวนาไทย ปี 2516-2519: สหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย” ใน *เส้นทางชาวนาไทย: รำลึก 25 ปี สหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกลบอลคิมทอง.
- กรมการข้าว. (2556). *สถิติและแนวโน้มพื้นที่ปลูกข้าวของประเทศไทย*[ออนไลน์] แหล่งที่มา: [http://www.thairice.org/doc_dl/seminar-29Oct13/3-powerpoint\(K.Chanpitaya\).pdf](http://www.thairice.org/doc_dl/seminar-29Oct13/3-powerpoint(K.Chanpitaya).pdf) (วันที่เข้าถึงข้อมูล 18 พฤศจิกายน 2561)
- กรมการข้าว. (2559ก). *ข้อมูลคาดการณ์ปลูกข้าวปี 2559/60 ณ 26 ตุลาคม 2559*[ออนไลน์] แหล่งที่มา: http://www.ricethailand.go.th/rice_monitorreport/images/PDF/lantark/2.pdf.
- กรมการข้าว. (2560). *โครงการเชื่อมโยงตลาดข้าวอินทรีย์และข้าว GAP ครบวงจร*[ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://www.ricethailand.go.th/ricemarket/images/PDF/GAP.pdf> (วันที่เข้าถึงข้อมูล 18 พฤศจิกายน 2561)
- กรมการข้าว.. (2559ข). *รายงานสถานการณ์การเพาะปลูกข้าว ปี 2559/60 รอบที่ 1*[ออนไลน์] แหล่งที่มา: http://www.ricethailand.go.th/web/home/images/brps/text_2559/15092559/15092559.pdf (วันที่ 15 กันยายน 2559)
- กรมการข้าว.. (2561). *รายงานสถานการณ์ข้าว*[ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://www.ricethailand.go.th/> (วันที่เข้าถึงข้อมูล 18 พฤศจิกายน 2561)
- กรมการปกครอง, สำนักบริหารการทะเบียน. (2563). สถิติประชากรทางการทะเบียนราษฎร (รายเดือน). เข้าถึงได้จาก <https://stat.bora.dopa.go.th/stat/statnew/statMONTH/statmonth/#/mainpage>
- กรมการปกครอง, สำนักบริหารการทะเบียน. (2563). สถิติประชากรทางการทะเบียนราษฎร (รายเดือน). เข้าถึงได้จาก <https://stat.bora.dopa.go.th/stat/statnew/statMONTH/statmonth/#/mainpage>
- กรมทรัพยากรธรณี. (2561). *ธรณีวิทยาบริเวณที่ราบสูงโคราช*[ออนไลน์] แหล่งที่มา: http://www.dmr.go.th/ewtadmin/ewt/dmr_web/n_more_news.php?Filename=korat_geo
- กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2561ก). *เกษตรกรเตรียมเฮ รัฐพร้อมจ่ายเงินอุดหนุนขาดเชยรายได้ ตามโครงการส่งเสริมการผลิตข้าวอินทรีย์ปี 2560*[ออนไลน์] แหล่งที่มา: http://ret-rrc.ricethailand.go.th/images/image/PDF/ORG-_1-M.pdf
- กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2561ข). *สรุปสาระสำคัญของโครงการตามนโยบายสำคัญ (Agenda) 15 โครงการ*. กรุงเทพฯ: กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

- กรีนวูด เดวิด เจ. (2554). *เศรษฐกิจการเมืองของชาวนา (The political economy of peasant family farming : some anthropological perspectives on rationality and adaptation)* มงคลเลิศ ด่านธานี (แปล), กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- กรุงเทพธุรกิจ. (2561). *'ควนขนุน' ในน้ำมีปลา ในนามีความสุข* [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://www.judprakai.com/explore/738> (วันที่เข้าถึงข้อมูล 18 พฤศจิกายน 2561)
- กาญจนา แก้วเทพ. (2527). *จิตสำนึกของชาวนา: ทฤษฎีและแนวการวิเคราะห์แบบเศรษฐศาสตร์การเมือง*. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- กาญจนา เหล่าโชคชัยกุล. (2552). เศรษฐกิจข้าวสู่ป่าลุ่มน้ำมัน ชาวนาปากพนัง โลกาภิวัตน์ และการพัฒนา. *อินทนิลทักษิณสาร* ปีที่: 4 ฉบับที่: 2 เลขหน้า: 167-194.
- กิ่งกาญจน์ สำนวนเย็น และคณะ. (2555). โครงการวิจัยรูปแบบการฟื้นฟูและอนุรักษ์ห้วยตองเวด บ้านโพธิ์ตึก ตำบลโพธิ์ใหญ่ อำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
- เกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม. (2522). *ปัญหาที่ดินและการความช่วยเหลือชาวนาไทย. วารสารวิทยาลัยการค้า.*
- คณะกรรมการบูรณาการนโยบายพัฒนาภาค (ก.บ.ภ.). (2561). *แผนพัฒนาภาคเหนือในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 12 (พ.ศ. 2560 - 2564).*
- จามะรี เชียงทอง และคณะ. (2554). *ชนบทไทย : เกษตรกรรมระดับกลางและแรงงานไร้ที่ดิน*. เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง. (2535). *วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า*. สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา กรมวิทยาศาสตร์การแพทย์. พิมพ์ตุลา, กรุงเทพฯ.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2527). *เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. และคณะ. (2541). *ทฤษฎีและแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนชาวนา*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชซิ่ง.
- ชัยพงษ์ สำเนียง. (2560). *พัฒนาการของกลุ่มทุนและเครือข่ายธุรกิจภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2446-ปัจจุบัน*. กรุงเทพฯ : โครงการความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของไทยในปริทรรศน์ประวัติศาสตร์ (สกว.).
- ทีฆายุ บุญคง. *กระบวนการปรับตัวของชาวนาภายใต้นโยบายเรื่องข้าว : กรณีศึกษาตลาดข้าวทางเลือกของวิสาหกิจชุมชนบ้านคลองโยง ลานตากฟ้า จ.นครปฐม*. ภาคนิพนธ์หลักสูตรปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิตสาขาวิชาการเมืองและการจัดการปกครอง ภาควิชาการปกครอง คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2557
- ณรงค์ บุญสวขวิญญ์, (2536). *ความขัดแย้งทางสังคมในกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจระดับท้องถิ่น : ศึกษาเฉพาะกรณีหมู่บ้านแห่งหนึ่งในอำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช*. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิตบัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เดวิด บรูซ จอห์นสัน. (2530). *สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ. 2523-2473*. พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม และคณะ (แปล.), กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ไทยพับลิกา. (2557). *ต้นทุนการปลูกข้าวของ "ผู้จัดการนา" ยุคดิจิทัล: กำไรที่แท้จริงของชาวนา* [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <https://thaipublica.org/2014/02/cost-of-famer/> (8 กุมภาพันธ์ 2557).

- ไทยพับลิกา. (2559ก). “**ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ**” นักวิชาการลูกชาวนาชี้โจทย์-ทางเลือกของ “ชาวนารายย่อย” เมื่อชาวนาเป็นเจ้าของข้าวแค่ 3 ชั่วโมง [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <https://thaipublica.org/2016/12/narong-small-farmer/>
- ไทยพับลิกา. (2559ข). **รวมมาตรการช่วยชาวนา “รัฐบาลประยุทธ์” เฉียด 6 แสนล้านบาท คุ้มทุกระบวนการผลิตข้าว “ก่อนปลูก-ระหว่างปลูก-หลังปลูก”** [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <https://thaipublica.org/2016/11/asures-to-help-farmers-prayuth/> (วันที่เข้าถึงข้อมูล 18 พฤศจิกายน 2561)
- ไทยรัฐ. (2559). **กรม.จัด4 มาตรการช่วยชาวนา แจกไร่ละพัน 3.7 ล้านราย-ธ.ก.ส.ให้ประกันภัยฟรี.** [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <https://www.thairath.co.th/content/643929> (22 มิถุนายน 2559)
- ไทยรัฐออนไลน์. (2558). **เจาะวิกฤติภัยแล้ง 2558 ไม่มี “น้ำ” ไม่มี “ชีวิต”** [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <https://www.thairath.co.th/content/512886> (วันที่เข้าถึงข้อมูล 18 พฤศจิกายน 2561)
- ธนະพันธ์ โล่ประกอบทรัพย์ และคณะ. (2560). **รัฐ ชาวนา การเปลี่ยนแปลงในภาคการเกษตร และการกำหนดนโยบายข้าว: รวบรวมความจากประสบการณ์จากห้องวิจัยและการวิจัยภาคสนาม.** ภาควิชาการปกครอง คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ธนาภรณ์ อธิปัญญากุล. (2556). **โครงการ “การจัดการการผลิตและการตลาดข้าวไร่อย่างยั่งยืนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน”.** รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์, มหาวิทยาลัยขอนแก่น, สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ธัญจิรา อมรมเมฆพงศ์ **การเปลี่ยนแปลงของวิถีการทำเกษตรกรรมในประเทศไทย กรณีศึกษา : กลุ่มวิสาหกิจชุมชน บ้านโหนดชุมชน คลองโยง-ลานตากฟ้า.** สาขาวิชาภาษาสันสกฤต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2557.
- นิพนธ์ พัวพงศกร. (2556). “บทที่ 7: ผลกระทบจากนโยบายแทรกแซงราคาข้าวของรัฐ” ใน **รายงานฉบับสมบูรณ์ โครงการยุทธศาสตร์ข้าวไทย การวิจัยพัฒนาข้าวไทยและการมองไปข้างหน้า.** กรุงเทพฯ: โครงการการเฝ้ามองนโยบายเกษตรไทย, สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
- นิพนธ์ พัวพงศกร. (2556). **ทิศทางการข้าวไทยในปี 2556** [ออนไลน์] แหล่งที่มา: http://www.thairice.org/doc_d/032013/ppt-b.pdf (วันที่เข้าถึงข้อมูล 18 พฤศจิกายน 2561)
- เนตรดาว แพทย์กุล และมนตรี จันทร์วงศ์. (2543). **น้ำ: การจัดการทรัพยากรในลุ่มน้ำโดยการมีส่วนร่วมของประชาชน.** เชียงใหม่ : มูลนิธิพัฒนาภาคเหนือ.
- บัณฑิต สุนทรวิกรานต์. **การจัดการทรัพยากรร่วมในรูปแบบโฉนดชุมชนเพื่อรักษาพื้นที่เกษตรกรรม กรณีศึกษา ชุมชนสหกรณ์บ้านคลองโยง.** วิทยานิพนธ์ (รป.ม.) สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, 2558.
- ประภาส ปิ่นตบแต่ง. (2542). **“การต่อสู้ของชาวนาไทย ปี 2475-2516” ใน เส้นทางชาวนาไทย: รำลึก 25 ปี สหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย.** กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- ประภาส ปิ่นตบแต่ง. และคณะ. (2560). **โครงการความเปลี่ยนแปลง กระบวนการสร้างและจรรโลงประชาธิปไตยและการเมืองในชีวิตประจำวันในชนบทภาคกลาง, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์.** กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ประเวศ วะสี. (2531). **แนวคิดและยุทธศาสตร์สังคมมานุษยภาพและวิชา.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง.

- ปริญญาร บัญส่ง, สมบูรณ์ เจริญจิระตระกูล และอุยทธ์ นิสสภาม. (2557). “การตอบสนองของอุปทานข้าวเปลือกนาปีและแนวทางการปรับตัวภายใต้การเปลี่ยนแปลงของราคาของชาวนาไทย”. *วารสารปาริชาติ*, 27, 3 (ฉบับพิเศษ): หน้า 192-204.
- ปรีชา รัชฌ์เมือง. (2560). *ชวนไปหน้าข้าว ทำนาข้าวด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่นใต้* [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <https://www.sites.google.com/a/life.ac.th/main/chumchn-haelng-reiyn-ru/chwnpihnakhawthanakhawdwypumipayyathxngthinti> (วันที่เข้าถึงข้อมูล 18 พฤศจิกายน 2561)
- ผ่องพรรณ ตริยมงคลกุล, ประสงค์ ต้นพิชัย และ สันติ ศรีสวนแดง. (2544). *จากวิทยาการพื้นบ้านสู่วิทยาการแผนใหม่ในการทำนาข้าว: บทสะท้อนการปรับตัวของชาวนาไทยในพื้นที่ราบลุ่มภาคกลาง*. นครปฐม: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ วิทยาเขตกำแพงแสน.
- ผู้จัดการสุดสัปดาห์ASTV. (2558). *มหาภัยพิบัติเอลนีโญ ซัดดาวน 355 สถานีสูบน้ำ* [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://www.manager.co.th/AstvWeekend/ViewNews.aspx?NewsID=9580000081214> (วันที่เข้าถึงข้อมูล 18 พฤศจิกายน 2561)
- พงษ์ทิพย์ สำราญจิตต์. (2556). *ชาวนา ชีวิตปรี่มน้ำ*. กรุงเทพฯ: กลุ่มปฏิบัติการท้องถิ่นไร้พรมแดน (LocalAct).
- พรไทย ศิริสาธิตกิจ และ ชีรศักดิ์ อุ๋นอารมย์เลิศ. (2559). “การพัฒนารูปแบบการปรับตัวของชาวนาอย่างยั่งยืนในพื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา”. *วารสารมนุษยศาสตร์สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ*, 11, 1 (มกราคม-มิถุนายน): หน้า 98.
- พรพิไล เลิศวิชา. (2546). *ลุ่มน้ำ 3 กรณีศึกษา โครงสร้างและพลวัต โครงการศึกษาวิจัยชุมชนหมู่บ้านพลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำ ในประเทศไทย*. สำนักงานสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- พลากร สัตย์ชื่อ และ ปุริวิชญ์ พิทยาภินันท์. (2558). “การตัดสินใจปลูกปาล์มน้ำมันในพื้นที่นาข้าวของเกษตรกรในอำเภอกระแสดินธุ์ จังหวัดสงขลา” *วารสารวิชาการมหาวิทยาลัยราชภัฏสงขลา*, 8, 1 (มกราคม – มิถุนายน): หน้า 81-96.
- มติชนออนไลน์. (2559). *ปลัดพาณิชย์ เผยผลวิจัยคนไทยเริ่มไม่กินข้าว เหลือแค่ปีละ106กิโลกรัม* [ออนไลน์] แหล่งที่มา: https://www.matichon.co.th/politics/news_49336 (วันที่เข้าถึงข้อมูล 18 พฤศจิกายน 2561)
- มนตรี จันทวงศ์ และคณะ. (2548). *ชุมชนลุ่มน้ำวาง วิถีแห่งการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำท่ามกลางการเปลี่ยนแปลง*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ.
- มูลนิธิสายใยแผ่นดิน. (2559). *ภาพรวมสถานการณ์เกษตรอินทรีย์ไทย 2559* [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://www.greenet.or.th/article/411> (วันที่เข้าถึงข้อมูล 18 พฤศจิกายน 2561)
- ยศ สันตสมบัติ. (2547). *พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือและการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม*. มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ร่วมจิตร นกเขา ธีรายุทธ์ วิจิตรภาพ อภิชาติ ครุฑสุวรรณ จุฑารัตน์ สุจริตธรรการ และนารารอ สว่างวงศ์. (2551). *การอนุรักษ์และการสร้างพันธุ์บริสุทธิ์พันธุ์ข้าวไร้ท้องถิ่นของตำบลหินแก้ว จังหวัดชุมพร*. การประชุมวิชาการเครือข่ายการวิจัยของสถาบันอุดมศึกษาทั่วประเทศ ปี 2551 เทคโนโลยีสู่ชุมชนเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ณ โรงแรมโซฟิเทล ราชอาอคิต จังหวัดขอนแก่น วันที่ 17-19 มกราคม 2551, หน้า 1-7.

รัฐบาลไทย. ธ.ก.ส.ชี้แจง โครงการสินเชื่อชะลอการขายข้าวเปลือกนาปี จะทำให้เกษตรกรมีเงินใช้จ่ายในครัวเรือนระหว่างรอการขายผลผลิต[ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://www.thaigov.go.th/news/contents/details/7816> (4 พฤศจิกายน2560)

รัตนพร เศรษฐกุล. (2546). *หนึ่งศตวรรษเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือ*. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์.

วรรณชัย พรหมเกิด และคณะ. (2558). *การสำรวจความหลากหลายพันธุ์ข้าวแหล่งปลูกข้าว และการใช้ประโยชน์ของข้าวในเขตพื้นที่จังหวัดนครศรีธรรมราช*. โครงการประชุมวิชาการระดับชาติ “ราชภัฏวิจัยครั้งที่ 4” กลุ่มมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์.

วราพร ศรีสุพรรณ และคณะ. (2550). *เครือข่ายเรียนรู้วัฒนธรรมข้าวไร่เพื่อความมั่นคงด้านอาหารและอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ลุ่มน้ำแควใหญ่ จังหวัดกาญจนบุรี*. กรุงเทพฯ: สำนักงานวัฒนธรรมแห่งชาติ.

วารุณี ณ นคร. (2554). *ยุทธศาสตร์การสร้างพลังผ่านพื้นที่สื่อของขบวนการทางสังคมในประเทศไทย*. วิทยานิพนธ์ (ร.ด.) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วิทยาลัยบริหารศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้ สถาบันชุมชนเกษตรกรรมยั่งยืน และผู้นำชุมชน แกนนำเกษตรกรผู้ปลูกข้าว ในพื้นที่อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่. *ข้อมูลจากการสำรวจและจัดเก็บภายใต้การขับเคลื่อนสันทรายโมเดล*.

วิบูลย์ เข็มเฉลิมและคณะ. (2546). *รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการวิจัยประวัติศาสตร์วัฒนธรรมท้องถิ่นชุมชนบ้านป่าต้นน้ำแควระบม-ลี้ด*. สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

วิมล คำศรี และ รินทร์ รุยแก้ว. (2544). *วัฒนธรรมข้าวและพลังอำนาจชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา: รายงานการวิจัย*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

วีระ หวังสัจจะโชค. (2555). “การควบคุมของรัฐต่อสังคมชนบทผ่านนโยบายจำนำข้าว: ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและสังคม กับกรณีศึกษา อำเภอบางระกำ จังหวัดพิษณุโลก” *วารสารสำนักบัณฑิตอาสาสมัคร*, 9 (1), น. 172-206.

วีระ หวังสัจจะโชค. (2556). *การจัดสถาบันของนโยบายจำนำข้าว*. วิทยานิพนธ์ระดับดุขุฎีบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วีระศักดิ์ คงฤทธิ และ สุวณี เพชรรัตน์. (2556). *พลวัตเศรษฐกิจข้าวในภาคใต้: รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์*. กรุงเทพฯ: สถาบันคลังสมองของชาติ.

ศจินทร์ ประชาสันต์. (2555). *ตลาดข้าวชาวนา: เส้นทางสู่ดุลยภาพและความเป็นธรรม*.

สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร. (2555ก). *การดำเนินการด้านการรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลโครงการพัฒนาระบบคลังข้อมูล 25 ลุ่มน้ำ และแบบจำลองน้ำท่วมน้ำแล้ง: ลุ่มน้ำบางปะกง*. กรุงเทพฯ: สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร และบริษัท แอสตีคอน คอร์ปอเรชั่น จำกัด.

สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร. (2555ข). *การดำเนินการด้านการรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลโครงการพัฒนาระบบคลังข้อมูล 25 ลุ่มน้ำ และแบบจำลองน้ำท่วมน้ำแล้ง: ลุ่มน้ำปราจีนบุรี*. กรุงเทพฯ: สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร และบริษัท แอสตีคอน คอร์ปอเรชั่น จำกัด.

สนิท มณีตุลย์. (2539). *ผลกระทบของอุตสาหกรรมนาุ้งที่มีต่อความสัมพันธ์ทางการผลิตของชุมชนชาวนา: ศึกษากรณีอำเภอหัวไทร จังหวัดนครศรีธรรมราช*. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

- สภาวิจัยแห่งชาติ. (2519). *การวิเคราะห์ผลงานทางเศรษฐกิจสังคมและการเมืองของระบบการถือครองที่ดินทางด้านเกษตรกรรมเพื่อการปฏิรูปที่ดินในประเทศไทยศึกษาเปรียบเทียบระหว่างภาคกลางกับภาคเหนือ*. กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี.
- สมบูรณ์ เจริญจิระตระกูล และคณะ. (2551). “สาเหตุและผลกระทบจากปัญหานาร้างในจังหวัดปัตตานี” *Environment and Natural Resources Journal*, 6, 1: หน้า 50-65.
- สมพร ด้ายศ. (2558). “ผลของแปลงนาจำลองที่มีต่อการเจริญเติบโตและผลผลิตของข้าวสังข์หยดพัทลุง” [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://www.lib.ku.ac.th/KUCONF/2558/KC52010.pdf> (วันที่เข้าถึงข้อมูล 18 พฤศจิกายน 2561)
- สมพร อิศวิลานนท์. (2553). *ข้าวไทย: การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิตและช่องทางการกระจาย*. กรุงเทพฯ: ชุดโครงการการเฝ้ามองนโยบายเกษตรไทย สถาบันคลังสมองของชาติ.
- สมรัศม์ จันทร์รัตน์ และคณะ. (2561). *จุดทัศน์ภาคเกษตรไทยผ่านข้อมูลทะเบียนเกษตรกรและสำมะโนเกษตร*[ออนไลน์] แหล่งที่มา: www.pier.or.th
- สมาคมโรงสีข้าวไทย. (2561ก). *สรุปรายงานข้าวสารและข้าวเปลือกเฉลี่ยเดือน มกราคม 2554 - ธันวาคม 2560*[ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://www.thairicemillers.com/images/stories/2560/scaner/54-60.pdf>
- สมาคมโรงสีข้าวไทย. (2561ข). *สรุปรายงานราคาข้าวสารและราคาข้าวเปลือกเฉลี่ยเดือน มกราคม - ธันวาคม 2560 ของสมาคมโรงสีข้าวไทย*[ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://www.thairicemillers.com/images/stories/2560/scaner/54-60.pdf>
- ส่วนบริหารจัดการน้ำ สำนักบริหารจัดการน้ำและอุทกวิทยา. (2558). *แผนบริหารจัดการน้ำและการเพาะปลูกพืชฤดูแล้งในเขตชลประทาน ปี 2558/59*. กรุงเทพฯ: กรมชลประทาน.
- สาโรจน์ แววมณี. (2541). *การปรับตัวขององค์กรชลประทานราษฎร์ต่อการเปลี่ยนแปลงการเกษตร: กรณีศึกษาฝายเหมืองใหม่ อำเภोजอมทอง จังหวัดเชียงใหม่*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการพัฒนาสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สำนักข่าวกรมประชาสัมพันธ์. *รัฐบาลออกมาตรการช่วยเหลือเกษตรกรและรักษาเสถียรภาพราคาข้าว ปีการผลิต 2561/62 ด้านการตลาด 3 โครงการ*. [ออนไลน์] แหล่งที่มา: http://thainews.prd.go.th/website_th/news/news_detail/WNECO6107250010004 (22 กรกฎาคม 2561).
- สำนักข่าวอิศรา. (2556). *พลิกฟื้น...ทำนาบนเกาะสมุย ก่อนเหลือไว้แค่ตำนาน* [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <https://www.isranews.org/thaireform/thaireform-documentary/23096> (วันที่เข้าถึงข้อมูล 18 พฤศจิกายน 2561)
- สำนักงานเกษตรจังหวัดพัทลุง. (2558). *ข้อมูลการเกษตร พ.ศ.2558* [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://www.phatthalung.doae.go.th/data/2558/data%202558.pdf> (วันที่เข้าถึงข้อมูล 18 พฤศจิกายน 2561)
- สำนักงานเกษตรจังหวัดอุบลราชธานี. (2561). *ข้อมูลข้าวจังหวัดอุบลราชธานี*. เอกสารประกอบการให้ข้อมูลและแลกเปลี่ยนความคิดเห็นของเกษตรจังหวัดอุบลราชธานี ในการประชุมกลุ่มย่อยโครงการวิจัย “การปรับตัวของชาวนาไทยยุคหลังนโยบายจำนำข้าว ปี พ.ศ.2557” ในประเด็นนโยบายด้านข้าวและชาวนา และปรับตัวของชาวนาภายหลังนโยบายจำนำข้าว, ห้องประชุม ชั้น 1 คณะรัฐศาสตร์ (อาคารใหม่) มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 11 ตุลาคม 2561.

- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (ม.ป.ป.). **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12** [ออนไลน์] แหล่งที่มา https://www.nesdc.go.th/ewt_w3c/ewt_dl_link.php?nid=6422 (วันที่เข้าถึงข้อมูล 18 พฤศจิกายน 2561)
- สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2562). **โครงการช่วยเหลือเกษตรกรผู้ปลูกพืชหลังนา ปี 2562/62** [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <https://www.opsmoac.go.th/news-preview-411191791393>
- สำนักงานเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. (2559). **มาตรการการช่วยเหลือเกษตรกรปี 2559/60 ด้านการผลิต (เพิ่มเติม): การปรับเปลี่ยนพื้นที่ปลูกข้าวปี 2559/60 รอบที่ 2**[ออนไลน์] แหล่งที่มา: <https://cabinet.soc.go.th>
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2555). **สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปี 2554**. กรุงเทพฯ: ศูนย์สารสนเทศ กรมส่งเสริมการเกษตร.
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2559). **ภาวะเศรษฐกิจการเกษตรปี 2559 และแนวโน้มปี 2560. เอกสารการสัมมนา กระทรวงเกษตรและสหกรณ์**
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2561ก). **“ข้าวนาปี: เนื้อที่เพาะปลูก เนื้อที่เก็บเกี่ยว ผลผลิต และผลผลิตต่อไร่ จำแนกตามชนิดข้าวรายภาค และรายจังหวัด ปีเพาะปลูก 2559/60 ณ ความชื้น 15%”** [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://oldweb.oae.go.th/download/prcai/Dry Crop/majorrice2555-56/5-55-56.pdf>. (เข้าถึงวันที่ 8 พฤศจิกายน 2561)
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2561ข). **ข้อมูลรายละเอียดด้านต่าง ๆ ของสินค้าเกษตร** [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://brpd.ricethailand.go.th/index.php/32-2014-04-03-02-35-24/166-2014-05-30-07-11-39> (วันที่เข้าถึงข้อมูล 18 พฤศจิกายน 2561)
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2561ง). **ข้อมูลการผลิตสินค้าเกษตร: ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปรัง (ปี 2551 ถึง 2560)** [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://www.oae.go.th/view/1/ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปรัง/TH-TH>
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2561จ). **ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปี**. [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://www.oae.go.th/assets/portals/1/files/PDF/9-60.pdf>.
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2561ฉ). **ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปรัง**. [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://www.oae.go.th>
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2561ช). **ราคาข้าวเปลือกเจ้า ความชื้น 15% รายเดือนที่เกษตรกรขายได้ที่ไร่นา ทั้งประเทศ ปี 2540-2561**. [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://www.oae.go.th/download/price/monthlyprice/paddy14-15.pdf>
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2561ซ). **สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปี 2560**. กรุงเทพฯ: สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2562). **ตัวชี้วัดภาวะเศรษฐกิจสังคมครัวเรือนเกษตรกร**[ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://www.oae.go.th/assets/portals/1/files/socio/socio-14MAY2019.pdf>
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร.. (2561ค). **ข้อมูลการผลิตสินค้าเกษตร: ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปี (ปี 2551/52 ถึง 2559/60)** [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://www.oae.go.th/view/1/ตารางแสดงรายละเอียดข้าวนาปี/TH-TH>
- สำนักงานสถิติการเกษตร. (2555). **รายงานสถิติการเกษตรของประเทศไทยปีเพาะปลูก 2523-2554**. ม.ป.พ.

- สำนักทะเบียนกลาง. (2560). **"ประกาศสำนักทะเบียนกลาง เรื่อง จำนวนราษฎรทั่วราชอาณาจักร ตามหลักฐานการทะเบียนราษฎร ณ วันที่ 31 ธันวาคม 2560"**. ราชกิจจานุเบกษา, เล่ม 135 ตอนพิเศษ 41 ง, 23 กุมภาพันธ์ 2561, หน้า 22 - 24.
- สำนักบริหารจัดการน้ำและอุทกวิทยา. (2560). **แผนการบริหารจัดการน้ำและการเพาะปลูกพืชฤดูแล้งในเขตชลประทาน ปี 2560/61**. กรุงเทพฯ: กรมชลประทาน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- สำนักวิจัยเศรษฐกิจการเกษตร. (2560). **เจาะทิศทางแรงงานเกษตร พัฒนาทักษะฝีมือแรงงาน ก้าวสู่เกษตรกรรม 4.0**[ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://www3.oae.go.th/zone2/index.php/news/16-oae-news/246-4-1>
- สำนักเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2561). **ข้อมูลการผลิตข้าว**[ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://www.oae.go.th/view/1/ข้าว/ข้อมูลรายละเอียดข้าว/27626/TH-TH> (วันที่เข้าถึงข้อมูล 18 พฤศจิกายน 2561)
- สุธี ประศาสน์เศรษฐ และคณะ. (2544). **เศรษฐกิจ-เศรษฐศาสตร์ทางเลือก**. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการดำเนินงานฉลอง 100 ปี ชาตกาล นายปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส.
- สุภา ไยเมือง และคณะ. (2559). **โครงการทบทวนความรู้และพัฒนาโจทย์เพื่อการปรับตัวของชาวนาไทยภายใต้การเปลี่ยนแปลงการผลิตและการตลาดข้าว**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัย (สกว.).
- สุเมธ ปานจำลอง, พรพิตรดา คลังภูเขียว, วรัญญา ทูลธรรม และ แววดา สุวรรณรินทร์. (2553). **รายงานฉบับสมบูรณ์โครงการตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารในระดับชุมชนภาคอีสาน**. เอกสารวิจัย มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย) และเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก.
- สุวรรณษา ชูเชิด และคณะ. (2561). "การเปรียบเทียบพันธุ์ข้าวไรในจังหวัดสงขลา ประเทศไทย". **วารสารพืชศาสตร์สงขลานครินทร์**, 5, 1 (มกราคม-มีนาคม): บทคัดย่อ.
- สุวิทย์ อีระศาสตร์. (2546). **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2488-2544**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด.
- เสาย๊ะ คงยศ และคณะ. (2558). **โครงการฟื้นฟูภูมิปัญญาการทำนา (นาปรังใหญ่) เพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้สู่เด็กและเยาวชนในท้องถิ่น หมู่ 4 ตำบลกำแพง อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดระยอง**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- โสภณรัตน์ จันทร์รัตน์ และคณะ. (2561). **จุดทัศน์ภาคเกษตรไทยผ่านข้อมูลทะเบียนเกษตรกรและสำมะโนเกษตร** [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <https://www.pier.or.th/?abridged=จุดทรรศน์ภาคการเกษตรไทย>
- อคิน รพีพัฒน์. (2548). **ระบบอุปถัมภ์กับการพัฒนาสังคม : ด้านหนึ่งในการเปลี่ยนแปลงสังคมไทย**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- อรรถจักร สัตยานุรักษ์. (2555). **หกทศวรรษของความเปลี่ยนแปลงในสังคมชาวนาภาคเหนือ**. ใน **วสันต์ ปัญญาแก้ว (บรรณาธิการ). การเมือง-ประชาธิปไตยในท้องถิ่นภาคเหนือ**. เชียงใหม่ : ศูนย์วิจัยและบริการวิชาการ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- อรรถจักร สัตยานุรักษ์. (2559). **ลิมตาอำปาก จาก "ชาวนา" สู่ "ผู้ประกอบการ"**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- อรรถจักร สัตยานุรักษ์. และคณะ. (2558). **โครงการความเปลี่ยนแปลง "ชนบท" ในสังคมไทย : ประชาธิปไตยบนความเคลื่อนไหว**. กรุงเทพฯ : กองทุนสนับสนุนการวิจัย.

- อลิสา เลี้ยงรื่นรมย์ และคณะ. (2559). **การศึกษาและการสื่อสารของวิสาหกิจชุมชนข้าวไร่ในแปลง
ยางพาราเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งอย่างยั่งยืน**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
(สกว.).
- อัมพร ไชโยโย. (2545). **พัฒนาการของรูปแบบกลุ่มเหมืองฝายในเขตลุ่มแม่น้ำวาว**. วิทยานิพนธ์ บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- อัมมาร สยามวาลา และ วิโรจน์ ณ ระนอง. (2533). **ประมวลความรู้เรื่องข้าว**. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อ
การพัฒนาประเทศไทย.
- อัมมาร สยามวาลา. (2522). **ข้าวในเศรษฐกิจไทย**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ
มนุษยศาสตร์.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์ มิ่งสรรพ์ ขาวสะอาด. (2538). **วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า
กรณีศึกษาภาคเหนือตอนบน**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย.
- อารีวรรณ คุณันเทียะ. (2556). **วิถีชาวนาเช่า สังคมผู้เช่าที่หายไป กรณีศึกษาชีวิตชาวนาเช่าในจังหวัด
พระนครศรีอยุธยา**. ใน พงษ์ทิพย์ สำราญจิตต์, ชาวนา ชีวิตปริมาตร (หน้า 146-159). กรุงเทพฯ: กลุ่ม
ปฏิบัติการท้องถิ่นไร้พรมแดน (LocalAct).
- เอกสารสำนักบริหารยุทธศาสตร์กลุ่มจังหวัดภาคเหนือตอนบน 1 (เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน แม่ฮ่องสอน).
แผนพัฒนากลุ่มจังหวัด ภาคเหนือตอนบน 1 (พ.ศ.2557-2560).
- ฮาเบอร์คอร์น ไทเรล. (2560). **การปฏิวัติที่ถูกตัดตอน ชาวนา นักศึกษา กฎหมายและความรุนแรงใน
ภาคเหนือตอนบนของไทย** (เบญจรัตน์ แซ่ฉั่ว และ พงษ์เลิศ พงษ์วานานต์, ผู้แปล). นนทบุรี: ฟา
เดียวกั้น. (ต้นฉบับปี 2011).

การสัมภาษณ์และการสนทนากลุ่มย่อย

- คำฟอง. ชายอายุ 64 ปี. (ตุลาคม 2563). **สัมภาษณ์**.
- เจตน์ เอี่ยมสุวรรณ เกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้ง สมาชิกสหกรณ์ที่ดินคลองโยง. (1 พฤศจิกายน 2563). **สัมภาษณ์**.
- ชะลอ พรหมสูงวงศ์. (4 พฤศจิกายน 2563). **สัมภาษณ์**.
- ชัย พรหมสูงวงศ์. (4 พฤศจิกายน 2563). **สัมภาษณ์**.
- ชาวนาหมู่ 2 ต.ลานตากฟ้า อ.นครชัยศรี จ.นครปฐม. **กลุ่มเสวนา**.
- ชาวบ้านโพธิ์ตก. (1 ตุลาคม 2563). ศาลาประชาคมบ้านโพธิ์ตก หมู่ 8 ตำบลโพธิ์ใหญ่ อำเภวารินชำราบ
จังหวัดอุบลราชธานี. **กลุ่มเสวนา**.
- นันทา ประสารวงศ์. (วันที่ 2 ธันวาคม 2563). **สัมภาษณ์**.
- นางบัวเรียน กุจพันธ์ ผู้ใหญ่บ้านบ้านโพธิ์ตก หมู่ 8 ตำบลโพธิ์ใหญ่ อำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี.
(ตุลาคม 2563). **สัมภาษณ์**.
- นายสำเภา นันทะเสน ประธานวิสาหกิจชุมชนกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ไร้สารบ้านบัวเทียม. (ตุลาคม 2563).
สัมภาษณ์.
- นายอุทิศ มานุษ ผู้จัดการสหกรณ์การเกษตรไร้สารเคมี จำกัด (ทางโทรศัพท์). (ตุลาคม 2563). **สัมภาษณ์**.
- บัว. หญิงอายุ 54 ปี. (ตุลาคม 2563). **สัมภาษณ์**.
- บุญลือ เจริญมี ประธานสหกรณ์ที่ดินคลองโยง. (2 พฤศจิกายน 2563). **สัมภาษณ์**.
- ป้าอืด. (3 พฤศจิกายน 2563). **สัมภาษณ์**.

พ่อทอง. ชายอายุ 68 ปี. (ตุลาคม 2563). *สัมภาษณ์*.

พ่อเทิดศักดิ์ แสงพระเวท. (29 มิถุนายน 2561). กรรมการกลุ่มวิสาหกิจชุมชน โรงสีข้าวตำบลหนองแห้ง.

สัมภาษณ์.

สถิตย์ ยอดศรีคำ.(20 พฤศจิกายน 2563). *สัมภาษณ์*.

สมบูรณ์ สีไม้. (30 มิถุนายน 2561). เกษตรกรตำบลหนองแห้ง อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่. *สัมภาษณ์*.

สมาชิกวิสาหกิจชุมชนเกษตรอินทรีย์ไร้สารบ้านบัวเทียม. (6 ตุลาคม 2563). ณ ศูนย์เรียนรู้การเพิ่ม

ประสิทธิภาพการผลิตสินค้าเกษตร (ศพก.) อำเภอเดชอุดม จังหวัดอุบลราชธานี, *กลุ่มเสวนา*.

สุพจน์ สิทธิสุนทร. (3 พฤศจิกายน 2563). *สัมภาษณ์*.

เสวียน นงคราญ. (20 พฤศจิกายน 2563). *สัมภาษณ์*.

อ้ายหวิง. ชายอายุ 54 ปี. (ตุลาคม 2563). *สัมภาษณ์*.

อุดม สวัสดิ์. (3 พฤศจิกายน 2563). *สัมภาษณ์*.

ภาษาอังกฤษ

- Chatterjee, Partha (2008) "Peasant Cultures of the Twenty: First Century" *Journal of Inter-Asia Cultural Studies*, 9 (1), pp. 116-126.
- Cohen P.T. (1981). *Thai Politic Economic Development in Northern Thailand (1967-1978)*. Unpublished Ph.D Dissertation. University of London.
- Cohen, Paul. (1981). *The Politics of Economic Development in Northern Thailand 1967-1979*. Ph.D. thesis, University of London.
- Darley, Robert and Sattayanurak, Attachak (2016) "*Thailand Last's Peasant*". *Journal of Southeast Asian Studies*, 47 (1), pp. 42-65.
- Ganjanapan, Anan. (1984). *The Partial Commercialization of Rice Production in Northern Thailand 1900-1980*. Unpublished Ph.D Thesis. Cornell University.
- _____. (1989). *Conflicts over the deployment and control of labor in a northern Thai village*. in Gillian Hart, Andrew Turton and Benjamin White (eds.), *Agrarian Transformations: Local Processes and the State in Southeast Asia*, Berkeley: University of California Press.
- DeToung. J E. (1958). *Village life in modern Thailand*. Berkrlay University of California Press
- Haberkorn, Tyrell Caroline. (2007). *States of transgression: politics, violence, and agrarian transformation in Northern Thailand*. Cornell: Faculty of the Graduate School, Cornell University.
- Hall, Peter A. and Rosemary C. R. Taylor. (1996). "*Political Science and the Three New Institutionalisms*". *Political Studies*, 44, (5), pp. 936-957.
- Keyes, Charles. (1976). "*Local Leadership in Rural Thailand*" in Clark Neher (ed.) *Modern Thai Politics*. Cambridge, Mass.: Schenkman, pp. 219-250.
- Kingshill, K. (1965). *Kudang The red tomb A Village study in Northern of Thailand*. Bangkok Cristian College.
- Michiko Sugawara, Ekoningtyas Margu Wardani ,Dwi Any Marsiyanti and SupaYaimuang (API collaborative grant project). (2015). *Asian Small Farmers' Resilience in Times of Trade Liberalization: A Study of RiceTrade and Organic Farming in Indonesia,Japan and Thailand*. หน้า 27-28
- Moerman. M. (1968). *Agriculture Change and Peasant Change in Thai Village*. Berkeley University of California Press.
- Moore, Barrington (1966) *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston, MA: Beacon Press.
- Nishizaki, Yoshinori (2014) "*Peasants and the Redshirt Movement in Thailand: Some Dissenting Voice*". *The Journal of Peasant Studies*, 41 (1), pp. 1-28.
- Phipatseritham, Krirkkiat. (1979). *Trends in Land Tenure and Security*. Bangkok. Thai University Research Association.

- Popkin, Samuel L. (1979) *The Rational Peasant: The Political Economy of Rural Society in Vietnam*. Berkeley: University of California Press.
- Potter, J M. (1976). *Thai Peasant social structure*. Chicago University of Chicago Press.
- Scott, James C. (1977) *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Sititrat, Werasit. (1988). *Rural Transformation in Northern of Thailand*. Unpublished Ph.D. Dissertation. University of Hawaii.
- Skocpol, Theda (1979) *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Walker, Andrew. (2012). *Thailand's Political Peasants: Power in the Modern Rural Economy*. Madison, Wis.: University of Wisconsin Press.
- Zimmerman C, Carle. (1931). *Siam, rural economic survey, 1930-31*. Bangkok: Bangkok Times Press.

ภาคผนวก



แบบสอบถามการปรับตัวชาวนาในช่วงหลังนโยบายจำนำข้าวปี 2557
กรกฎาคม-สิงหาคม 2562

ส่วนที่ 1 ที่ตั้งของครัวเรือน และข้อมูลผู้ตอบแบบสอบถาม

ที่ตั้งของครัวเรือน			
หมู่ที่ ตำบล อำเภอ จังหวัด			
ข้อมูลผู้ตอบแบบสอบถาม (กรณีตอบข้อใดข้อหนึ่งว่า “ไม่ใช่” ให้ยุติการสัมภาษณ์)			
ข้อที่	คำถามและคำสั่งชี้แนะ	ใช่	ไม่ใช่
1	ปัจจุบันท่านมีอาชีพทำนาใช่หรือไม่		
2	ปัจจุบันท่านมีอายุมากกว่า 20 ปีใช่หรือไม่		
3	ท่านอาศัยอยู่ในครัวเรือนนี้เป็นประจำใช่หรือไม่ (อาศัยอยู่อย่างน้อย 3 เดือน)		

ข้อที่	คำถามและคำสั่งชี้แนะ	หมวดรหัส	ข้ามไป
4	เพศของผู้ตอบแบบสอบถาม	ชาย 1 หญิง 2	
5	ปัจจุบันท่านมีอายุเท่าใด	อายุ ปี	
6	ปัจจุบันท่านครองโสด กำลังสมรส เป็นหม้าย หย่าร้างหรือแยกกันอยู่	โสด 1 กำลังสมรส 2 เป็นหม้าย 3 หย่าร้าง 4 แยกกันอยู่ 5	
7	ท่านเรียนหนังสือจนถึงระดับชั้นใด (เช่น ป.5 ม.4 ปวช. 2 เป็นต้น)	เรียนจบชั้น	
8	ปัจจุบันท่านมีพื้นที่ทำนาจำนวนกี่แปลง และกี่ไร่	จำนวนทั้งหมด แปลง จำนวนทั้งหมด ไร่ เป็นพื้นที่ตนเอง ไร่ เป็นพื้นที่เช่า ไร่	
9	ปัจจุบันท่านมีพื้นที่ทำการเกษตร	จำนวน ไร่	

ข้อที่	คำถามและคำสั่งชี้แนะ	หมวดรหัส	ข้ามไป
	อื่น ๆ ก็ไร และทำอะไรบ้าง	โปรดระบุ	
10	ปัจจุบันท่านทำนาปีละกี่ครั้ง	จำนวนครั้งต่อปี	
11	พื้นที่ทำนาของท่านเป็นนาข้าวฝน หรือนาชลประทาน	นาข้าวฝน 1 นาชลประทาน 2 อื่น ๆ โปรดระบุ 3	
12	ปัจจุบันท่านใช้เครื่องจักรอะไรบ้าง ในการทำนา (เลือกตอบได้มากกว่า 1 ข้อ)	รถแทรกเตอร์ 1 รถไถเดินตาม 2 รถเกี่ยวข้าว 3 เครื่องดำนา 4 เครื่องพ่นยา 5 เครื่องหวนปุ๋ย หว่านข้าว 6 อื่น ๆ โปรดระบุ 7	
13	ปีที่ผ่านมา ท่านลงทุนทำนาไป ทั้งสิ้นกี่บาท	ประมาณ บาท	
14	ปีที่ผ่านมา ท่านได้ข้าวจำนวนกี่ตัน	ประมาณ ตัน	

ส่วนที่ 2 สมาชิกครัวเรือนและการทำนา

ข้อที่	คำถามและคำสั่งชี้แนะ	หมวดรหัส	ข้ามไป
1	จำนวนสมาชิกที่อาศัยอยู่ “ใน” ครัวเรือนนี้มีกี่คน	อายุน้อยกว่า 15 ปี จำนวน คน อายุ 15-59 ปี จำนวน คน อายุ 60 ขึ้นไป จำนวน คน	
2	จำนวนสมาชิกของครัวเรือนที่ อาศัยอยู่ที่อื่นมีกี่คน (นับเฉพาะคน ที่ยังเป็นสมาชิกของครัวเรือน แต่ ไปอยู่ที่อื่นเป็นการชั่วคราว)	อายุน้อยกว่า 15 ปี จำนวน คน อายุ 15-59 ปี จำนวน คน อายุ 60 ขึ้นไป จำนวน คน	
3	จำนวนสมาชิกครัวเรือนที่มีอาชีพ ทำนามีทั้งสิ้นกี่คน (นับทุกคนที่ทำนา ไม่ว่าจะทำนา เป็นอาชีพหลักหรือรอง)	จำนวน คน	
4	จำนวนสมาชิกครัวเรือนที่กำลัง เรียนหนังสือมีกี่คน (นับสมาชิกครัวเรือนทุกคนที่กำลัง เรียนหนังสือ)	จำนวน คน	

ข้อที่	คำถามและคำสั่งชี้แนะ	หมวดรหัส	ข้ามไป
	ไม่ว่าจะกินอยู่หลับนอนที่บ้านนี้หรือไม่ก็ตาม)		
5	ท่านมีบุตรชายและบุตรสาวรวมกันทั้งสิ้นกี่คน (นับเฉพาะบุตรชายและบุตรสาวที่ยังมีชีวิตในปัจจุบัน โดยมีคำตอบที่เป็นไปได้ คือ 0 ถึง 15 คน)	มีบุตรชาย..... คน มีบุตรสาว..... คน (โปรดบันทึก “0” คน กรณีไม่มีบุตรด้วย)	
6	บุตรชายและบุตรสาวของท่านมีการศึกษาระดับใด (โปรดบันทึกจำนวนบุตรในแต่ละระดับการศึกษา โดยผลรวมจะต้องเท่ากับคำตอบในข้อ 6)	ไม่มีบุตร 0 จบชั้นประถมศึกษา คน จบชั้นมัธยมต้น คน จบชั้นมัธยมปลาย คน จบชั้น ปวส. หรือ ปวส. คน จบระดับปริญญาตรีขึ้นไป คน อื่น ๆ โปรดระบุใน..... คน	
8	จำนวนสมาชิกในครัวเรือนที่มีปัญหาสุขภาพ หรือความพิการจนต้องมีคนอื่นต้องทำหน้าที่ช่วยดูแลมีกี่คน (กรณี ไม่มี ขอให้บันทึก 0 คน)	จำนวน คน	
9	จำนวนพี่น้องของท่าน (กรณี ไม่มี ขอให้บันทึก 0 คน)	จำนวนพี่น้องของท่าน คน จำนวนพี่น้องที่ทำนา คน	
9	จำนวนพี่น้องของคู่สมรส (กรณี ไม่มี ขอให้บันทึก 0 คน)	ไม่มีคู่สมรส 99 จำนวนพี่น้องของคู่สมรส คน จำนวนพี่น้องที่ทำนา คน	

ส่วนที่ 3 การทำนาในปัจจุบัน และการปรับตัวหลังยกเลิกนโยบายจํานําข้าวในปี 2557

คำชี้แจง ในส่วนนี้เป็นคำถามเกี่ยวกับการทำนาในปัจจุบันเปรียบเทียบกับการทำนาในช่วงก่อนการยกเลิกนโยบายจํานําข้าวในปี 2557 เพื่อให้เห็นถึงการปรับตัวของชาวนาต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่ผ่านมา

ข้อที่	คำถามและคำสั่งชี้แนะ	หมวดรหัส	ข้ามไป
1	ปัจจุบันจำนวนพื้นที่ในการทำนาของท่านเพิ่มขึ้น ลดลง หรือเท่าเดิม โดยเปรียบเทียบกับก่อนการยกเลิกนโยบายจํานําข้าวในปี 2557	ก่อนปี 2557 ไม่ได้ทำนา 9 เท่าเดิม 1 เพิ่มขึ้น 2 ลดลง 3	ข้ามไปข้อ 4 ข้ามไปข้อ 4 ข้ามไปข้อ 3
2	เหตุใดท่านจึงเพิ่มพื้นที่ในการทำ		ข้ามไปข้อ 4

ข้อที่	คำถามและคำสั่งชี้แนะ	หมวดรหัส	ข้ามไป
	นามากขึ้น (จำนวนไร่)		
3	เหตุใดท่านจึงลดพื้นที่ในการทำนา ลง (จำนวนไร่)		
4	ปัจจุบันจำนวนครั้งของการทำนา ของท่านเพิ่มขึ้น ลดลง หรือเท่า เดิม โดยเปรียบเทียบกับก่อนการ ยกเลิกนโยบายจำนวนข้าวปี 2557	ก่อนปี 2557 ไม่ได้ทำนา 9 เท่าเดิม 1 เพิ่มขึ้น 2 ลดลง 3	ข้ามไปข้อ 7 ข้ามไปข้อ 7 ข้ามไปข้อ 6
5	เหตุใดท่านจึงเพิ่มจำนวนครั้งใน การทำนาขึ้น		ข้ามไปข้อ 7
6	เหตุใดท่านจึงลดจำนวนครั้งในการ ทำนาลง		
7	ปัจจุบันท่านปลูกข้าวพันธุ์ อะไรบ้าง	ชื่อพันธุ์ข้าว	
8	ก่อนการยกเลิกนโยบายจำนวนข้าว ปี 2557 ท่านปลูกข้าวพันธุ์อะไรบ้าง	ก่อนปี 2557 ไม่ได้ทำนา 9 เหมือนกับปัจจุบัน 1 ไม่เหมือนกับปัจจุบัน 2 ชื่อพันธุ์ข้าว	ข้ามไปข้อ 10 ข้ามไปข้อ 10
9	เหตุใดท่านจึงเปลี่ยนพันธุ์ข้าวใน การทำนา		
10	ปัจจุบันท่านปลูกพืชระยะสั้นสลับ กับการทำนาหรือไม่ เช่น ข้าวโพด ปอเทือง ถั่วเขียว เป็นต้น	ไม่ได้ปลูก 1 ปลูก 2 โปรดระบุ	
11	ก่อนการยกเลิกนโยบายจำนวน ข้าวปี 2557 ท่านได้ปลูกพืชระยะ สั้นสลับกับการทำนาหรือไม่ เช่น ข้าวโพด ปอเทือง ถั่วเขียว เป็นต้น	ก่อนปี 2557 ไม่ได้ทำนา 9 ไม่ได้ปลูก 1 ปลูก 2 โปรดระบุ	
12	กรณีก่อนปี 2557 ไม่เคยปลูกพืช		

ข้อที่	คำถามและคำสั่งชี้แนะ	หมวดรหัส	ข้ามไป
	สลับการทำงาน แต่ปัจจุบันหันมาปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำงาน ให้ถามถึงเหตุผลที่หันมาปลูกพืชระยะสั้นสลับกับการทำงาน		
13	ปัจจุบันท่านได้ปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นหรือไม่ เช่น พืชผักสวนครัว ผลไม้ ยางพารา เป็นต้น	ไม่ได้ปลูก 0 ปลูก 1 โปรดระบุ	
14	ก่อนการยกเลิกนโยบายจำนวนข้าวปี 2557 ท่านได้ปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นหรือไม่ เช่น พืชผักสวนครัว ผลไม้ ยางพารา เป็นต้น	ก่อนปี 2557 ไม่ได้ทำ 9 ไม่ได้ปลูก 0 ปลูก 1 โปรดระบุ	
15	กรณีก่อนปี 2557 ไม่เคยปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นร่วมด้วย แต่ปัจจุบันหันมาปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น ให้ถามถึงเหตุผล หันมาปลูกพืชเศรษฐกิจอื่น		
16	ปัจจุบันท่านปลูกข้าวอินทรีย์หรือไม่	ไม่ได้ปลูก 0 ปลูก 1	
17	ก่อนการยกเลิกนโยบายจำนวนข้าวปี 2557 ท่านปลูกข้าวอินทรีย์หรือไม่	ก่อนปี 2557 ไม่ได้ทำ 9 ไม่ได้ปลูก 0 ปลูก 1	
18	กรณีที่ก่อนปี 2557 เคยปลูกข้าวอินทรีย์ แต่ปัจจุบันไม่ได้ปลูกข้าวอินทรีย์แล้ว ให้ถามถึงเหตุผลที่ยกเลิกการปลูกข้าวอินทรีย์ ส่วนกรณีที่ก่อนปี 2557 ไม่ได้ปลูกข้าวอินทรีย์ แต่ปัจจุบันหันมาปลูกข้าวอินทรีย์ ให้ถามถึงเหตุผลที่หันมาการปลูกข้าวอินทรีย์		
19	ปัจจุบันท่านใช้วิธีการลดต้นทุนในการเตรียมดิน เพาะปลูก หรือเก็บเกี่ยวข้าวหรือไม่ เช่น ลดการจ้างแรงงาน ผลิตปุ๋ยใช้เอง เปลี่ยนไป	ไม่ได้ใช้ 0 ใช้ 1 โปรดระบุ	

ข้อที่	คำถามและคำสั่งชี้แนะ	หมวดรหัส	ข้ามไป
	ใช้ปุ๋ยราคาถูกลง ลดการใส่ปุ๋ย เป็นต้น	
20	ก่อนการยกเลิกนโยบายจำนวนข้าวปี 2557 ท่านใช้วิธีการลดต้นทุนในการเตรียมดิน เพาะปลูกหรือเก็บเกี่ยวข้าวหรือไม่ เช่น ลดการจ้างแรงงาน ผลิตปุ๋ยใช้เอง เปลี่ยนไปใช้ปุ๋ยราคาถูกลง ลดการใส่ปุ๋ย เป็นต้น	ก่อนปี 2557 ไม่ได้ทำนา 9 ไม่ได้ใช้ 0 ใช้ 1 โปรดระบุ	
21	ส่วนกรณีปีก่อนปี 2557 ไม่ได้ปลูกข้าวอินทรีย์ แต่ปัจจุบันหันมาปลูกข้าวอินทรีย์ ให้ถามถึงเหตุผลที่หันมาการปลูกข้าวอินทรีย์		
<p>สำหรับนักวิจัยและพนักงานสัมภาษณ์ : ปัจจัยกำหนดการปรับตัวของชาวนา</p> <ul style="list-style-type: none"> - ขนาดพื้นที่ / จำนวนครั้งในการทำนา - แหล่งน้ำ/ระบบชลประทาน - การเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต (ที่ดิน/เครื่องมือ/เทคโนโลยี/แรงงาน/ทุน) - การหาแรงงานมาแทน การสูญเสียกำลังแรงงานจากเหตุการณ์กระทันหัน - การเข้าถึงเทคโนโลยีการผลิต การกำจัดศัตรูพืช และการดูแลหลังเก็บเกี่ยว (post-harvest) - หนี้สิน (เงื่อนไขการเป็นหนี้ของเกษตรกร) - ช่องทางการตลาด - การตลาดในพื้นที่ (การตลาดของปุ๋ย ยา โรงเรียนชาวนา) - การเปลี่ยนแปลงราคาข้าวและสินค้าเกษตรอื่น ๆ - การส่งเสริมการเกษตรของภาครัฐ/บริษัทเอกชน/โครงการพระราชดำริ 			

ส่วนที่ 4 การรับรู้ การได้รับประโยชน์ และผลกระทบของนโยบาย

คำชี้แจง ในส่วนนี้เป็นคำถามเกี่ยวกับ “ข้อเท็จจริง” ของชานาเกี่ยวกับนโยบายที่เกี่ยวข้องกับชานา

ข้อที่	นโยบายที่เกี่ยวข้องกับชานา	การรับรู้ 4A	การได้รับประโยชน์ 4B	เหตุใดจึง <u>ไม่</u> ได้รับประโยชน์ 4C (ข้ามไปถามนโยบายถัดไป)	มีผลกระทบต่อ การทำนาหรือไม่ 4D	มีผลกระทบต่อการทำนาอย่างไร 4E
1	นโยบายพักชำระหนี้เกษตรกร					
2	นโยบายอุดหนุนไร่ละ 1,000 บาท					
3	นโยบายจำนำยู้งฉาง					
4	นโยบายนาแปลงใหญ่					

ข้อที่	นโยบายที่เกี่ยวข้องกับชานา	การรับรู้ 4A	การได้รับประโยชน์ 4B	เหตุใดจึง <u>ไม่</u> ได้รับประโยชน์ 4C (ข้ามไปถามนโยบายถัดไป)	มีผลกระทบต่อ การทำนาหรือไม่ 4D	มีผลกระทบต่อการทำนาอย่างไร 4E

ข้อที่	นโยบายที่เกี่ยวกับชวานา	การรับรู้ 4A	การได้รับประโยชน์ 4B	เหตุใดจึง <u>ไม่</u> ได้รับประโยชน์ 4C (ข้ามไปถามนโยบายถัดไป)	มีผลกระทบต่อ การทำนาหรือไม่ 4D	มีผลกระทบต่อการทำงานอย่างไร 4E
5	นโยบายปลูกพืชหลังนา					
6	นโยบายลดพื้นที่การทำนา					
7	นโยบายประกันข้าวนาปี					
8	นโยบายปรับเปลี่ยนไปสู่นาอินทรีย์					
รหัส		0 ไม่รู้จัก 1 รู้จัก	0 ไม่ได้รับประโยชน์ 1 ได้รับประโยชน์	→	0 ไม่มีผล 1 มีผลต่อการทำงาน	พื้นที่ทำนา จำนวนครั้งทำนา การปลูกพืชระยะสั้น พืชเศรษฐกิจอื่น การทำนาอินทรีย์ การทำอาชีพอื่น ๆ อื่น ๆ

*** กรณีตอบว่า ไม่รู้จักนโยบาย โปรดอธิบายให้ข้อมูลเกี่ยวกับนโยบายนั้นก่อนที่จะถามคำถามเกี่ยวกับการได้รับประโยชน์จากนโยบาย และผลกระทบของนโยบาย

ส่วนที่ 5 การตัดสินใจเกี่ยวกับการทำนาในอนาคต

คำชี้แจง ในส่วนนี้เป็นคำถามที่มุ่งเน้นคำตอบเกี่ยวกับการตัดสินใจทำนาในอนาคตในกรณีที่มีการเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ

ข้อที่	คำถามและคำสั่งชี้แนะ	พื้นที่ทำนา 5A	จำนวนครั้งทำนา 5B	การปลูกพืชอื่นเพิ่ม 5C	เพิ่มอาชีพอื่น 5D	อื่น ๆ 5E
1	ในอนาคต หากราคาข้าวตกลงเรื่อย ๆ ท่านจะยังคงทำนาเหมือนเดิมหรือไม่ อย่างไร					
2	ในอนาคต หากสินค้าทางการเกษตรอื่นมีราคาเพิ่มสูงขึ้นเรื่อย ๆ ท่านจะยังคงทำนาเหมือนเดิมหรือไม่ อย่างไร					
3	ในอนาคต หากรัฐยกเลิกนโยบายอุดหนุนราคาข้าวและการเพาะปลูก ท่านจะยังคงทำนาเหมือนเดิมหรือไม่ อย่างไร					
4	ในอนาคต หากมีการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศอย่างรุนแรง/การเกิดภัยพิบัติบ่อยครั้ง เช่น ฝนแล้ง น้ำท่วม เป็นต้น ท่านจะยังคงทำนาเหมือนเดิมหรือไม่ อย่างไร					
5	ในอนาคต หากมีโรคและแมลงระบาดบ่อยครั้งมากขึ้น ท่านจะยังคงทำนาเหมือนเดิมหรือไม่ อย่างไร					
6	ในอนาคต หากรัฐมีนโยบายการพัฒนาที่ดินในพื้นที่ทำให้ราคาที่ดินเพิ่มสูงขึ้น ท่านจะยังคงทำนาเหมือนเดิมหรือไม่ อย่างไร					
7	ในอนาคต หากขาดกำลังแรงงานในครอบครัว ท่านจะยังคงทำนาเหมือนเดิมหรือไม่ อย่างไร					
8	เฉพาะกรณีที่ข้อ 1-7 ตอบ ทำนาพื้นที่เท่าเดิม					

ข้อที่	คำถามและคำสั่งชี้แนะ	พื้นที่ทำนา 5A	จำนวนครั้งทำนา 5B	การปลูกพืชอื่นเพิ่ม 5C	เพิ่มอาชีพอื่น 5D	อื่น ๆ 5E
	จำนวนครั้งในการทำนาเท่าเดิม ไม่ปลูกพืชชนิดอื่น และไม่หาอาชีพอื่น ให้ถามเพิ่มเติมว่า “เหตุใดท่าน จึงยังอดทนทำนาเหมือนเดิม”					
9	หากในอนาคตมีเครื่องจักรราคาถูกลงที่จะช่วยการเตรียมดิน เพาะปลูก และเก็บเกี่ยว ท่านจะใช้เครื่องจักรหรือไม่	ไม่ใช้ 0 ใช้อย่างแน่นอน 1 ไม่แน่ใจ / อาจจะใช้ 2				
10	ในอนาคต หากมีเครื่องจักรราคาถูกลงที่จะช่วยการเตรียมดิน เพาะปลูก และเก็บเกี่ยว ท่านจะเพิ่มการทำนาให้มากขึ้นหรือไม่					
	รหัสคำตอบ	1 เท่าเดิม 2 เพิ่มขึ้น 3 ลดลง 4 เลิกทำนา	1 เท่าเดิม 2 เพิ่มขึ้น 3 ลดลง 4 เลิกทำนา	0 ไม่ปลูกพืชชนิดอื่นเพิ่ม 1 ปลูกพืชระยะสั้นเพิ่ม 2 พืชเศรษฐกิจอื่น ๆ (ตอบได้มากกว่า 1 ข้อ) โปรตรระบุชนิดพืชที่ปลูกพืช	0 ไม่เพิ่มอาชีพอื่น ๆ 1 เพิ่มอาชีพอื่น ๆ โปรตรระบุอาชีพที่ต้อง การทำเพิ่มเติมจากทำ นาตามปกติ	โปรตรระบุ

ส่วนที่ 6 แผนการในอนาคตของชาวนา

ข้อที่	คำถามและคำสั่งชี้แนะ	หมวดรหัส	ข้ามไป
1	ท่านคิดว่า จะทำนาไปจนถึงอายุเท่าใด	จนถึงอายุ ปี จนกว่าจะทำนาไม่ไหว 1 แล้วแต่บุญแต่กรรม 2 ไม่ทราบ 3 ไม่ตอบ 4	
2	ท่านคิดว่า จะส่งต่ออาชีพชาวนาให้กับใคร	ยังไม่ทราบ 1 ไม่มีคนรับช่วงต่อ 2 บุตรที่อาศัยอยู่ในครัวเรือน 3 บุตรที่ไปทำงานอยู่ที่อื่น 4 บุตรคนใดก็ได้ 5 หลานคนใดก็ได้ 6 บุตรหรือหลานคนใดก็ได้ 7	
3	ท่านคิดว่า อะไรเป็นปัญหาสำคัญในการ ทำนาในอนาคต (ตอบได้มากกว่า 1 ข้อ)	สุขภาพของตนเอง 1 แรงงานรับจ้างมีน้อยลง 2 ไม่มีเครื่องจักรที่เหมาะสม/ราคาถูก 3 ระบบน้ำ / ประทาน 4 ราคาข้าวต่ำเกินไป 5 กรรมสิทธิ์ที่ดิน 6 ต้นทุนการผลิต 7 หนี้สิน และทุน 8 อื่น ๆ ระบุ 9	
4	ท่านคิดว่า อะไรเป็นปัญหาสำคัญที่สุดที่รัฐ ต้องแก้ไข (เรียงลำดับ 1-3) 1 ปัญหาสุขภาพของชาวนา 2 แรงงานรับจ้างมีน้อยลง 3 ไม่มีเครื่องจักรที่เหมาะสม/ราคาถูก 4 ระบบน้ำ / ชลประทาน 5 ราคาข้าวต่ำเกินไป 6 ปัญหากรรมสิทธิ์ที่ดิน 7 ต้นทุนการผลิตข้าวสูง 8 หนี้สิน และทุน 9 จำนวนชาวนาลดลง 10 อื่น ๆ ระบุ	